

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः
तिङन्तप्रकरणम् ।

Bhattoji Dikshita's
SIDDHANTA-KAUMUDI
Vol--V

(*Adadi to Lakarathanirnaya*).

With English Translation & Sanskrit Commentary

BY
Kumudranjan Ray, M.A., Ph. D(H), Bhishagacharyya.

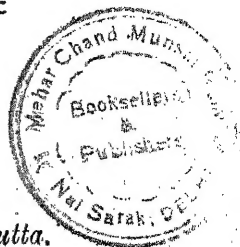
Author of Laghu-Kaumudi, Evolution of Gita, Philosophy
of Ayurveda, Meghadutam etc. etc

Sa 4V

D. K. Ray

Published by—**K. Ray,**

7, Bhawani Datta Lane, Calcutta.

Rs. 4/8.

ON

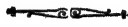
LIBRARY

Acc. No. 451.

Date. 13/10/53.

Call अथ Sa 4 V / Dik / Ray.

तिङन्तादादि-प्रकरणम् ^{vol. I.}

451.

अद १०११ भक्षणे— । द्वौ परस्मैपदिनौ— ।

२४२३ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् ॥२।४।७२।

दो— । लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ।

The विकरण or affix शप् elides after अदि etc. i. e शप् is not attached to the roots of the अदादि class. Thus—अद् + तिप् = अत् (by 'खरि च' १२१) + ति = अत्ति. Similarly अत्तः । अद् + भि = अद् + भि = अदन्ति ।

मित— । 'खल्विधाषञ्जित' (२।४।५८) इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तेन 'अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुक्' इति पूर्णं सूत्रम् । अत आह—लुक् स्यादिति । अत एवादादयो लुग्विकरणाः । एवम् अद् शप् तिप् इति स्थिते—शपो 'लुकि दकारस्य 'खरि च' (१२१) इति चर्त्वेण तकारे कृते अत्ति इति । एवम्—अत्तः । अद् + भि इति स्थिते—'भोऽन्तः' इति अन्यादेशे अद् + अन्ति इति जाते—अदन्ति ।

२४२४ । लिट्प्रत्ययतरस्याम् ॥ २।४।४० ॥

दो— । अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि— । जघास । 'गम-

हन—' (२४६३) इत्युपधा-लोपः । तस्य चर्विधिं प्रति
 स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वंम् । 'शसिवसि—' (२४१०)
 इति षत्वम् । जञ्जतुः । जञ्जुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्य-
 मिट् । जघसिथ । आद । आदतुः । 'इड्यत्ति—' (२३८४)
 इति नित्यमिट्— । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ।

The root अद् ts. optionally replaced by the substitute घस् in लिट् । Thus—अद् + णल् = घस् + णल् = घस् घस् अ = घ घस् अ by 'इलादिः शेषः' = गवस् अ by 'अभ्यासे चर्त्वं' (2182) = जघस् अ by 'कुहोश्चुः' (2245) = जघास् अ by 'अत उपधायाः' (2282) = जघास् । अद् + अतुस् = घस् घस् अतुस् = घघस् अतुस् = जघस् अतुस् = जघस् अतुस्. Now the penultimate अ of घस् elides by 'गमहन—' (2363) for अतुस् is कित् by 'असंयोगाद् कित्—' (2242). Thus जघस् + अतुस् = जघस् + अतुस् । This elision of the penultimate ceases to be स्थानिवद् towards the चर्त्वंविधि owing to the prohibition of स्थानिवद्भाव by 'न पदान्तद्विवचन.—' etc. (57). Hence by चर्त्वं (by स्वरि च (121)) we have जक्स् अतुस् = जक्स् अतुस् by 'शसिवसि—' (2410) = जञ्जतुः । Similarly जञ्जुः । This substitute घस् has no application in तास् (लुट्) । Hence it will always have इट् in णल् । Thus जघसिथ :—(Note that it has been said that—'तास्यनिट् थलि वेड्यम्—') Hence the root which is अनिट् and has the application in तासि is वेट् in णल् but the root which though अनिट् has no application in तासि cannot be वेट् in णल् in accordance with the भारद्वाजनिग्रहणम् । Thus जघसिथ with इट्, आद (optional form of लिट्)—अद् + णल् = अद् + अद् + अ = अ आद अ = आद ; similarly

अदतुः etc ; अद gets नित्य इट् by the rule 'इडच्यर्त्ति—' (2384) ; अत्स्यति because the root is अनिट् ।

मित— । 'अदो जग्धि ल्यप्ति किति' (३०८०—२।४।३६) इत्यतो—
 'अदः' इत्यनुवर्तते । 'लुङ्सनोर्घसल्' (२४२७) इत्यतो—'घसल्' इति च ।
 तेनेदं पूर्णं सूत्रम्—'लिटि अदो घसल् अन्यतरस्याम्' इति । घसल्पक्षे रूपमाह—
 जघास इति । लुटित्करणमडर्थमित्युक्तम् । घसल् इति स्थिते द्वित्वम्,—हंलादिशेषः
 जश्त्वम्, चुत्वम्, अङ्गस्योपधावृद्धिश्च । अथ अतुसि विशेषमाह—'गमहन—(२३६३)
 इत्यादिना । णलि तु नैवम् । तत्र णलः पित्वेनाकित्वात् । तस्य इति—उपधालोपस्य
 इत्यर्थः । चर्विधिं प्रति—'खरि चे'ति सूत्रेण यः चर्विधिः तं प्रति इत्यर्थः । स्थानिवद्-
 भावनिषेधाद् इति—'न पदान्तद्विर्वचन—' (५१) इति सूत्रेणेति बोध्यम् । घस्य—लुप्तो-
 पधस्य 'घकारमावस्य'—चर्त्वम् = 'कत्वम्' । तदेवं जघस्, अतुस् इति स्थिते उपधालोपे
 —जघस्, अतुस् इति जाते—चर्त्वं जक् स् अतुस् इति सम्प्रदायमाने—शीसिर्वसि
 (२४१०) इति षत्वे च जच्चतुरिति । एवं जच्चुरित्यत्र । घसेक्षासा-
 वभावादिति— । घसादेशस्य—लक्षणाद्यभावात्—तासौ प्रयोगो नास्तीति प्राक् ।
 तेन तस्य अनिट्कत्वेऽपि—तासौ प्रयोगाभावात् नासौ—थलि वेट् भवति ।
 'यक्षासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम् । अतः भारद्वाजनियमविरहाद्—क्रादि-
 नियमेन नित्यमिट्—जघसिथ इति । अदपक्षे रूपमाह—आद, इति—अद
 इति स्थिते द्वित्वहलादिशेषोपधावृद्ध्यादयः । एवम् आदतुः । 'इडच्यर्त्ति—' (२३८४)
 इत्यनेन भारद्वाजनियमस्य बाधान्नित्यमिट् । आदिथ—इति । अत्ता—इति
 तासौ—रूपम् । अत्स्यति = लृटि रूपम् । अदधातुरनिट् । अद + स्यति—इति
 स्थिते—खरि चेति चर्त्वं—दस्य तत्वम् ।

२४२५ । हुभलभ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥

दी— । होभर्लन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अङ्घ्रि । अत्तात् ।
 अदानि ।

धि replaces हि coming after the root ह् and those roots that end in भल्—hence अद् + हि = अद्धि । (Though by सन्धि also we could have the form अद्धि yet the rule is essential in cases like जुहुधि, शाधि etc). अद् + हि = अद् + धि = अद् + तात् (तुह्योस्तातङ्—) अत् + तात् (खरि च gives त्) = अत्तात् ।—Here it is important to note that in fact तातङ् replaces हि and therefore ought to have come before, if we here substitute तातङ् for हि, then this तातङ् by स्थानिवद्भाव will give धि by 'स्थानिवदादेश—' and by this present rule. Then how to form अत्तात् ? To solve this difficulty we have prescribed the above treatment. In this case हि is first changed into धि by हुभल्भ्यो—(2425) and then तातङ् is substituted. Thus धि being once substituted for हि (the स्थानी) will not again be substituted for 'तातङ् (the स्थानिवत् or आदेश)' owing to the परिभाषा—'सकृदगतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (for expl. See notes under rule—2409). Thus we get the form अत्तात् । अदानि—अद् + मिप् = अद् + आट् + नि = अद् + आनि = अदानि ।

मित— । हुभल्भ्यः + हिः + धिरितिच्छेदः । हुश्च भलश्चेति, हुभलः ; तेभ्यः । इत्तात्—पञ्चमीवहुवचनम् । भल् इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम्—अङ्गविशेषणत्वात् । तदाह—भलन्तेभ्यश्चेति । अनेकाल्त्वात्—सर्वादेशः । तदेवं—अद्हि इति स्थिते अनेन—अद्धि = अद्धि इति भवति । तातङि—तु (अत्तात्—इत्यत्र) विशेषव्यवस्थायीयते । तथाहि—प्रथमं हि धिभावो विधातव्यस्तत्तातङादेष्टव्यः । अन्यथा प्राक् तातङ् यदि विधीयेत तदा—स्थानिवद्भावेन तातङो हिभावसत्त्वात्—तस्य (तातङः) धित्वं स्यात् । तथाच 'अत्तात्'— इति न लभ्येत । हिधिभावे प्राक् कृते तु तातङः स्थानिवद्भावेन हित्वे सत्यपि—पुनस्तस्य धित्वं न, सकृदगतिन्यायात्

(सकृदगतौ विप्रतिषेधे—इत्याद्युक्तं प्राक्—इयाज इत्यादौ) । अतः सिद्धमव-
पक्षे—अत्तात् इति । अदानि इति—‘मिनि’रिति निः । ‘आडुत्तमस्य पिञ्चे’ति
आडागमः, ततः अदानि । (तत्त्वबोधिण्यां तु अत्तात् इत्यत्र मतान्तरमुपन्यस्तं । तत्तु
न समौचीनं प्रतिभातीति नदत्तमत्र) । अदधातोर्लङभाह—

२४२६ । अदः सर्व्वेषाम् ॥ ७३।१०० ॥

दी— । अदः परस्थापृक्तसार्व्वधातुकस्य अडागमः स्यात्
सर्व्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् ।
आत्त । आदम् । आह । आह । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः ।
अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

The augment अद् comes in before the अपृक्तसार्व्वधातुक i. e
तिप् or त् coming after the root अद्, according to all grammari-
ans. Thus—अद् + तिप् (लङ्) = अद् + त् = आट् + अद् + अदत् = आट् + अद्
+ अत् = आ + अद् + अत् = आदत् । आट् + अद् + तस् = आट् + ताम् = आत्ताम्
—(by ‘तस्थस्थमिपां—’ and ‘खरि, च’) । आट् + अद् + भि = अट् + भि = अट्
+ भन् by ‘इतश्च’ = आट् + भन् by ‘संयोगान्तस्य लोपः’ = आदन् । अद्यात्—
विधिलिङ् and आशीर्लिङ् (Same form), अद्यास्ताम्—dual of 3rd per.
of आशीः (अद् + यास्ताम्) ; अद्यासुः (अद् + यासुम्) .

मित— । ‘अङ्गाग्रागालवयो’ (२४४६—७३।१८९) इत्यट् । ‘गुणोऽपृक्ते’
(२४४८—७३।१९१) इत्यतोऽपृक्त इति । ‘तुरुलुशस्यमः सार्व्व धातुके’ (२४४४—७३।१८५)
इत्यतः सार्व्वधातुके इति चानुवर्त्तते—तदाह, अदः इत्यादि । अदः इति पञ्चम्यन्तं
तेन ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ इति परिभाषया ‘परस्य’ इति लभ्यते—तदाह अदः परस्येति ।
सुवे ‘सर्व्वेषाम्’ इति ‘गार्गागालव’—निवृत्त्यर्थम् । वृत्तौ ‘अपृक्तसार्व्वधातुकस्य’ इत्यनेन
तिप् (त्)—सिपावेव (स्) विवक्षितौ—‘अपृक्त एकाल् प्रत्ययः—’ इति सूत्रात्—
अडागमश्च टिड भवति । तेन ‘आद्यन्तौ टकितौ’ इति तकारसकारयोः

पूर्वमेव अडागमः । तदेवम्—अद् + तिप् इति स्थिते, 'आडजादौनाम्' इति आट्-
अदत् इति जातो आदत् इति भवति । एवम्—आदः । अन्यत्—स्पष्टम्—
मिपि—'तस्यस्थमिपा'मित्यादिना—अमादेशः । अद्यात् = विधिलिङाशीलिङोः समा-
नम् । अद्यास्ताम्—अद्यासुरिति केवलम् आशिषि ।

२४२७ । लुङ्सनोर्घरलृ ॥ २।४।३७ ॥

दो— । अदो घसलृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वादङ् ।
अघसत्— । हन्—१०१२ हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

घसलृ (घस्) is the substitute of the root अद्, in लुङ् and
सन् । घसलृ being लृ दित् or लृ—eliding gets अङ् (by 'पुषादियुताद्यल्-
दितश्च—'(२३४३), thus अघसत्—(अद् + तिप् or त् = घस् + त् = अट् घस् चित् त्
= अघस् अङ्त्) । हन् means to kill and to go. प्रणिहन्ति (Here
नि changes in णि (cerebral ण) by 'नेर्गदनद etc' (2285)) ।

मित— । 'अदो जग्धि ल्यप्ति किति' (३०८०—२।४।६३) इत्यतो अद् इत्य-
नुवर्तते । लुङ्सनो'रिति इन्हात् सप्तमीद्विवचनम् । लृदित्वादिति—पुषादि
(२३४३—३।१।५५)—सूत्रेण अङ् इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । हनधातुरप्यनित् ।
अथ (सोपसर्गस्य—) नेर्णत्व' दर्शयितुमाह—प्रणिहन्ति इति ।

२४२८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो—
भलि किङ्ति ॥ ६।४।३७ ॥

दो— । 'अनुनासिक—' इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां
विशेषणम् । अनुनासिकान्तामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्भलादौ
किङ्ति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः ।
तनु क्षणु क्षिणु ऋणु ऌणु एणु वणु मणु तनोत्यादयः ।
हतः । घ्नन्ति ।

The word 'अनुनासिक' in the rule is elliptical for 'अनुनासिकस्य'... and qualifies all the roots except वनति (वनु). The final of these roots (the अनुदात्तोपदेश like यम् रम् etc. and तनु, क्षण् etc. and वनु) elides when a किङ्त् (क-eliding and ङ-eliding) affix beginning with a भल् letter follows. The roots यम्, रम्, नम्, गम्, हन् and मन् are taught as अनुदात्त (among the अनुनासिकान्त roots); तन्, क्षण्, क्षिण्, क्षण् ढण्, छण्, वन् and मन् are known as तनोत्यादि । Thus हन् + तस् (तस् is ङित् by 'सर्वधातुकमपित्' = हतस = हतः । हन् + अन्ति (though अन्ति (भ्) also is ङित् yet the न of हन् does not disappear because अन्ति is not भ्लादि) = घन् अन्ति by 'हो हन्तेर्जिन्नेषु' (358) = घन् अन्ति by 'गमहनजनखनघसां तोपः किङ्त्यनङि' (2363) = घन्ति ।

मित— । अनुदात्तोपदेशाच्च वनतिश्च तनोत्यादयश्च—इति द्वन्द्वात् पञ्चमी-वहुवचनम् । अनुदात्तोपदेशाच्च—'अनुदात्ताश्चानुपदमेव संगृहीष्यन्ते' इति प्रतिज्ञाय—'ऊदृदन्ते' रित्यादिभिः श्लोकैः संगृहीता ('आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इत्यस्या-धस्तात्—दृष्टव्यम्) । वनतिर्भीवादिकः तनोत्यादयस्तु अग्रे पठिष्यन्ते । तेन अयं सूत्रस्य प्रतीयमानार्थः—'एतेषां धातूनाम् अनुनासिकस्य—लोपः स्यान् भ्लादौ किङ्ति प्रत्यये परे' । एवं व्याख्याने तु 'मन्-नम् नह-मिहमुच-मस्जप्रभृती नामनन्त्यानामपि नकारमकारादीनां लोपः प्रसज्येत । तथा च—मतः, नतः, नङ्, मौचिः, भग्नः इत्यादि न सिध्येत् । अतो ज्ञायते—यदेषाम् अन्तस्त्वेव लोपः, नानन्त्यस्य इति । तदाह—'अनुनासिक—' इति लुप्तषष्ठीकं पदमिति । अनुनासिकस्य इति यावत् । ततः 'येन विधिस्तदन्तस्य—' इति अनुनासिकस्येतिपदस्य—विशेषणत्वात्—'तदन्तस्य' इति विज्ञायते । अत आह—अनुनासिकान्तानामिति । तत्रापि नेदं (अनुनासिकम् इति) वनतेर्विशेषणम् । 'वन्' धातोः सर्वदैव अनुनासिकान्तत्वात् । तदाह—'वनतोत्तरेषां विशेषणम्' इति, अनुनासिकान्तानामेषां

वनतेऽति । एषामिति—यस्मादीनामनुदात्तोपदेशानाम्—तनु-चणु-चिण्वित्यादीनां तनोत्यादीनाञ्च । अथानुनासिकान्तान्—अनुदात्तोपदेशान्—तनोत्यादींश्च दर्शयति—यमोत्यादिना । यस्मादयः षड्वेव अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता इति भावः । तनुचण्विति—तेऽष्टावेव अनुनासिकान्तास्तनोत्यादयः । तण् विस्तार इत्यारभ्य—ङुक्कञ् करणे इत्यन्ताः यद्यपि दश एव तनोत्यादयस्तथापि—करोतेरनुनासिकान्तत्वाभावात्—‘सन्’—धातोश्च ‘जनसनखना’मिति आत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्—नैतद्वच्यम्—अनुनासिकान्तमर्थं परिगणितम्— । ततः, चतः, चितः इत्याद्युदाहरणानि । अनुनासिकान्तामिति किम् । शक्तः । रुद्धः । भल्लीति किम् ? गम्यते नम्यते । किङ्तीति किम् । गन्ता । मन्ता । एवं—ङन् तस् इति स्थिति ‘सार्वधातुकमपित्’ इति तसः अपित्वेन ङित्त्वात्—नलोपः—हतः । घन्ति इत्यव तु ‘हो हन्तेः’—(३५८) इति कुत्वम् ; गमहन् (२३६३) इति उपधालोपश्च ततो हकारस्य कुत्वेन घकारे कृते—ङन् अन्ति = घन् अन्ति = घन् अन्ति = घन्ति—इति भवति ।

२४२८ । वमोर्वा ॥ ८।४।२३ ॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहृषि—प्रहृन्मि । प्रहृण्वः—प्रहृन्वः । ‘हो हन्तेः—’ (३५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नः ।

The न of ङन् optionally turns to cerebral owing to a condition, lying in the उपसर्ग, when the affixes व and म follow. Thus प्रहृषि (cerebral) प्रहृन्मि (dental). etc. In जघान etc we have कुल (कवर्गल) i.e. घल in place of ह by the rule ‘हो हन्तेः—’ (358). Thus ङन् + णल् = ङन् ङन् अ = हङ् अ = ज (‘कुहोश्चुः’ (2245)) घन् अ = जघान (‘अत उपधायाः’ (२२४२)). अ = जघान । In ङन् + अतुस्, अतुस् is कित् by ‘असंयोगाङ्गिट्, कित्’ (2242) । Hence by ‘गमहन्—’ etc.

(2363), the penultimate अ of हन् elides giving जघ् (‘होहन्तेः—’) न् अतुस्=जघ्नतुः. Similarly—जघ्नः ।

मित—। ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य—’ (२२८७—८४४ १४) इत्यत—
उपसर्गादिति अनुवर्तते । ‘रषाभ्यां नो णः समानपदे’ (२३४—८४११) इति
सूवात्‘नोण’इति—‘हन्तेरतुपूर्वस्य’ (३५९—८४१२२) इत्यतो हन्तेरिति चानुवर्तते ।
अत आह उपसर्गाद्यादित्यादि—। सूते वमोरिति सप्तमौहिवचनम् । तदाह—
वमयोः परधोरिति । णत्वविकल्पमेव दर्शयति—प्रहन्मि—प्रहन्मि इत्यादिना । एवं
प्रहन्मिः—प्रहन्मः । णलि, हन् हन् अ=हहन् अ—जहान् अ (कुहोश्चुरित्य-
भ्यासस्य चुत्वेन जकार—‘अत उपधाया’ इति—उपधावृद्धिः) इति स्थित्वे—‘होहन्ते-
जिन्णिन्निष्विति’ हस्य—कुलं (घ) स्मारयति । अभ्यासाच्चत्यपेक्षया (२४७०)
अस्य (‘होहन्तेः—’) अन्तरङ्गतया न्याय्यत्वादिति भावः । जघान । जघ्नतुरित्यत्रापि
पूर्ववत् चुलकुत्वे । किञ्च ‘असंयोगास्त्रिट् कित्—’ (२२४२) इति अतुस
अपित्वेन कित्वात्—‘गमहन्जनखनघसां लोपः किङ्च्यनङि’ (२३६३ः)
इत्युपधालोपः । एवं जघ्नुरित्यत्र ।

२४३० । अभ्यासाच्च ॥७३॥५५॥

दी—। अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हस्य कुलं स्यात् । जघ-
नित्—जघन्य । हन्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’—(२३६६) इति इट् ।
हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

कुल ie. घ is directed in place of the ह् of हन् coming after
the अभ्यास । Thus—जघनित्—जघन्य (option of इट् by भारद्वाजनियम) ।
Here there follows no affix, dropping ज् or ण् (जिणत्) hence
the rule (‘अभ्यासाच्च’) applies. जहन् इट् थ—जहन् थ=जघन् इथ—
जघन् थ (by ‘नञापदान्तस्य भलि’ and ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । हन्ता (लुट्).
The rest is easy.

मित—। 'हो हन्ते'रित्यनुवर्त्तते । चजोः कुञ्चिच्छतोरित्यतः (२८६३—
७।३।५२) 'कु' इति च । तदाह—अभ्यासात् परस्येत्यादि । तदे' भारद्वाजनिधमाद्
जहन् इट् थ—जहन् थ इति स्थिते अनेन कुत्वे जवनिध—जघन्य इति । उत्तरव—
नश्यापदान्तस्येति नस्थानुस्वारः । ततः 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति
थकारस्य सवर्णो नकारः । हन्ता—पूर्ववद्विधनाभावात्—कुत्वादिकान् । लृटि—
इट्प्राप्तिं दर्शयति—ऋङ्नोरिति । हतात्—तुच्छोन्नातडिति तातड् । घन्तु—
घन्तिवत् प्रक्रिया ।

२४३१ । हन्तेर्जः ॥६।४।३६॥

दी—। हो परे । अभीतया जस्यासिद्धत्वाच्चेन लुक् ।
जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् ।
अघ्नन् । अहनम् ।

The root 'हन्' is replaced by ज when 'हि' follows. Now though ज is अदन्त or अकारान्त yet the affix हि will not elide by the rule 'अतो हिः (2202—6.4.105) in as much as this ज is असिद्ध or invalid (as not having existed) owing to its having fallen under the अभीय rules—vide the rule—'असिद्धवदवाभात्' (2183—6.4.22) which extends up to 'भस्य' (6.4.129) the last ophorism of the section in अष्टाध्यायी । Nor is the place of application different for with reference to हि at one time is the जभाव of हन् enjoined and at another time is taught the elision of the same (हि) । Thus the sphere of application is same (समानाश्रय—हि) and hence हि does not elide here and we consequently get the form जहि । हनानि = हन् + आनि (by 'मिनि' and आडुत्तमस्य पिच्च) similarly हनाव and हनाम । (लङ्) अहन्—अट् + हन् + तिप् = अहन् त् by 'इत्तञ्'

अहन् by 'हल्ङ्राव्भ्यदीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्' (232) or by 'इतश्च' and 'संयोगान्तस्य लोपः ?' अहनम्—अट् हन् मिप—अहन् अम् here the rule 'ङमो ऋसादचि ङमुन्नित्यम्' (134) does not apply for हन् is not a pada.

मित—। 'शा हौ' (२४८७—६।४।२५) इत्यतो हौ इत्यनुवर्तते । तदाह—
हौ परे इति । हि प्रत्यये परे हन्तेः 'ज' इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि 'ज'
इत्यस्य अदन्तत्वात् तत्परस्य हेः 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इति लोपः स्यादि-
त्याशङ्क्य समाधत्ते—आभीयतयेति । असिद्धवदवाभाद्—(६।४।२२) इति सूत्राधिकार-
मध्यपतितत्वादस्य आ भीयत्वादित्यर्थः ! न चात्र समानाश्रयाभावो येन नस्यासिद्धत्वपरि-
हारः स्यात् । 'अतो हेः' (६।४।१०५), हन्तेर्जः' (६।४।२६) इति द्वयोरपि 'हि' विभक्ति-
माश्रित्य प्रवर्तमानत्वादिति, नस्य असिद्धत्वाच्च अत्परत्वं हेर्नास्त्येव, अतो न लुक् ।
जहि । हनानि—'मेनि', 'आहुत्तस्य पिञ्चेति मिप आनिभावः । एवं हनाव ।
हनाम् । (लङ्) अहन्—अट् हन् तिप् इति स्थिते—इतश्चेति इलोपे 'हल्ङ्राव्भ्यो
दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्' (२५२) इति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति वा त्रलोपः ।
अहताम्—तसस्तमादेशः । अनुदात्तोपदेशेति—अनुनासिकलोपः । अघ्नन्—गमहनेति
उपधालोपः—हो हन्तेरिति कुत्वम् । अहनम्—मिपोऽमादेशः । पदत्वाभावात्—
ङमो ऋसादचि—इति ङमुडादेशो न ।

२४३२ । आर्द्धधातुके ॥२।४।२५॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

This is an अधिकार-सूत्र ।

२४३३ । हनो वध लिङि ॥२।४।२६॥

२४३४ । लुङि च ॥२।४।२७॥

दी—। वधादेशोऽदन्तः । 'आर्द्धधातुके' (१३०७) इति
विषयसप्तमी । तेनार्द्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः'

(२३०८) । वध्यात् । वध्यास्ताम् । 'आईधातुके' किम् ।
विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः—' (३५८) इति शत्वम् । प्रहण्यात् ।
अलोपस्य स्थानिचत्वात् अतो हलादेः इति न वृद्धिः—अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेः । द्विष १०१३ अप्रीती । द्वेष्टि—
द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्षति—द्वेक्षते । द्वेष्टु—द्विष्टात् । द्विड्ढि ।
द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट् ।

The meaning of the two aphorisms is this :—The root हन् is replaced by the substitute वध (अकारान्त) in लिङ् and also in लुङ् ।

The substitute वध ends in अकार । The rule 'आईधातुके' (2397) is an instance of विषयसम्पत्ति i.e., आईकधातुकविषये i.e., in the matter of or with reference to आईधातुक । Hence when any concern of आईकधातुक is made or spoken of, the substitute वध will drop its final अ by 'अतो लोपः' (2308) in as much as it is taught to be अकारान्त in the sphere or jurisdiction of आईधातुक । The drift is this :—वध is taught to be an अकारान्त आईधातुक in लिङ् and लुङ् । Thus by 'अतो लोपः' अ elides giving (वध् + यात् = वध्यात्), similarly वध्यास्ताम् (यास्ताम्) etc. Why say आईधातुके ? witness—हन्यात् in विधिलिङ् where हन् is not set aside by वध । In प्रहण्यात्—we have शत्व by 'हन्तेः—' (359) । अवधीत्—अट् वध सिच् तिप् । Note that though the substitute वध ceases to be अदन्त by 'अतो लोपः' and becomes घकारान्त and consequently, becomes एकाच् and not अनेकाच्—yet it will take the augment इट् (which is not sanctioned to एकाच् roots by 'एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) in as much as it (वध) was instructed to be अनेकाच् in the

आर्द्धधातुकोपदेश ie. as it was taught under the jurisdiction of आर्द्धधातुकः. Thus अवध इट् सिच् ईट् त्=अवध इस् ईत्=अवध् ० ईत् by (इट् ईटि—2269)=अवधीत्—। Now it may be rejoined that वध after the final अ of it has been dropped by अतो लोप will pave the way for 'अतो हलादेर्लघोः' (2234). But such rejoinder may be withheld by the fact that though वध has turned धकारान्त after अलोप yet by the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (60) this अलोप is स्थानिवत् and thus virtually we get वध अदन्त and not धकारान्त । Thus it is again अनेकाच् or having more than one vowel. Hence the rule 'अतो हलादेः—' does not come in.

Now we shall mention four स्वरितेत् or उभयपदी roots. द्विष् meaning want of pleasure (to envey or harm etc). द्वेष्टि—द्विष्ट (the former is gunnated for तिप् is पित् cp.—'पित्सु गुणः'). Similarly द्वेष्ट द्विष्टु—etc. द्विष्टे—is डित्—hence no guna. द्विष् + स्यतिप् = द्विष् + स्यति = द्विक् स्यति by 'षटोः कः सि' and 'इणकोः', 'आदेश-प्रत्यययोः' = द्विद्यति । Similarly द्विद्यते । द्विष्टात्—तातड् is डित्—hence no guna. द्विड् टि—द्विष् + द्वि = द्विष् धि by 'हुभल्भ्योः' = द्विड् धि by भलां जश् भशि = द्विड् टि by टु ना टुः ।

मित—। हन्धातोराशौर्लिङि—लुङि च 'वध' इत्यादेशः स्यादिति सूत्रयोरर्थः । विशेषमाह—वधादेशोऽदन्त इति । नच मुखसुखार्थे तत्प्रयोजनम् । अदन्तोप-देशस्य—अवधीदित्यत्र—सप्रयोजनत्वादिति यथास्थानं वक्ष्यते । आर्द्धधातुक इति—विषयसप्तमीति । नतु परसप्तमीति भावः । तेन आर्द्धधातुके विषये—विवक्षितेऽधिकृते वेल्यर्थः । तथाच—आर्द्धधातुके विषये तत्प्रवृत्तेः प्रागेव क्रियते वधादेशः । परसप्तम्यां तु तादृशावकाशाभावः । एवं कृते वधादेशे—तस्य (आर्द्धधातुकस्य) प्रवृत्तिरिति फलति—अयं विवेकः । 'आर्द्धधातुके' इत्यवयवं सूत्रद्वयं वर्त्तते ।

‘आर्द्धधातुके’ (२४३२—२।४।३५) इत्येकम् । ‘आर्द्धधातुके—’ (२३०७—६।४।४६) इत्यन्यत् । तत्र पूर्वम् आर्द्धधातुकोपदेशार्थं गृह्यते । परन्तु आर्द्धधातुकविषयार्थम् इति । अतएव आर्द्धधातुकोपदेशकाले वधादेशस्य अदन्तत्वात्—‘अतोलीपः’ इति अलोपो भवत्येव । ततश्च वध्यात् इति लभ्यते । एवं वध्यास्ताम्—इत्यादिषु— । विध्यादाविति—आर्द्धधातुकत्वाभावाद् वधादेशो न । आदिपदेन लट् लोटोटादीरपि-संग्रहः । उपसर्गवशादन्तर्यामिण्याह—प्रहृष्यात्—इति । एतच्च ‘हन्तेः—’ (३५६) इत्यत्र स्पष्टम् । अवधोत् इति—अट् वध सिच् तिप् इति स्थिते—‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपे कृते यद्यपि वध्—इति एकाज् भवति तथापि ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यनेन इट्निषेधो न भवति आर्द्धधातुकोपदेशेऽनेकाच्त्वात् । नच ‘अतो हलादेशोर्लोपे’ इति (२२८४) इति वृद्धिः शङ्का । ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वध्त्वाभावात् । एतदर्थमेव च वधादेशः अदन्तः कृत इति वीज्यम् । प्रहृष्यात्—इति एतच्च ‘हन्ते—’ (३५६) इत्यत्र स्पष्टीकृतम् ।

अथ चत्वार इति । स्वरिततः—उभयपदिन इत्यर्थः । अग्रौतौ—हिंसायामिति भावः । इटि—इति—तिपः पित्वेन ‘पित्सु—’ इत्यन्तीगुणः । द्विष्टे इति—डित्वेन गुणाभावः । इत्त्यति—इत्त्यते—पूर्ववत् गुणः पूर्ववत् । ‘बढोः कः सि’ इति—उभयत्र द्विषः षस्य कत्वम्— । ततः इण्कोः—आदेशप्रत्यययोरिति—स्यप्रत्यस्य षत्वम् । दिष्टात् इति—तातडः डित्त्वात्—गुणाभावः । हड्ढि—द्विष् हि इति स्थिते हुभलभ्यो द्विर्धिरिति धिः । भलां जश—इति षस्य जश्त्वेन डः । टुना-टुरिति षस्य टुत्वेन ढः । द्वेषाणि इति गुणः । मेनि आङुत्तमस्येति आट् । द्वेषै—गुणः । आटश्चेति वृद्धिः । द्वेषावहै—स्पष्टम् । अहेट्—इति लङ् गुणः । हलब्धावभ्य—इति तिलोपः । ‘वावसाने’ इति चत्वेन षस्य टत्वम् ।

२४३५ । द्विषश्च ॥ ३।४।११२ ॥

दी— । लडो भिर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः—
अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात्—द्विषीत । द्विचोष्ट ।

अद्विचत् । दुह १०१४ प्रपूरणे— । प्रपूरणं पूरणाभावः ।
धात्वर्थस्वाधते कश्चित् । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे ।
धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् ।
दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्—
अधुक्षत । 'लुग्वा दुह—' (२३६५) इति लुक्पक्षे 'त-थास्-
ध्वम्-वहिषु'—लङ्-वदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । लिह १०१६ आस्त्रादने । लेढिः । लीढः ।
लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि ।
लेहानि । अलेट् । अलिचत्—अलिचत । अलिचताम् ।
अलीढ । अलिचद्वावहि । अलिह्वहि । अलेक्ष्यत् । अलेक्षत ।
चक्षिङ् १०१७ व्यक्त्ययां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारो-
ऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्ते
इदितः' इति व्याख्यानात् । उकारसु—अनुदात्तेष्वप्रयुक्तमात्मने-
पदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्निश्चोक्सन्धि—'
इत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्द्धधातुके' (२४३२)
इत्यधिकृत्य— ।

The substitute जुस् optionally replaces the affix भि of लङ्-
coming after the root द्विष् also. Thus द्विष्+भि=अट् द्विप्,
जुस्=अद्विष् उस्=अद्विषु; and the alternative form is अद्विषन् ।
अद्वेषम्—the root is here gunnated because मिप् as पित् "तस्यस्य-
मिपां तांतंतातः" directs अम् in place of मिप् । द्विष्यात्—द्विषीत—
(विधिलिङ्) । द्विष्यात् is the common form in both विधिलिङ् and
आशीलिङ् which in आत्मनेपद gives द्विषीष्ट—(द्विप्+सीष्ट (सीयुट् सुट् =

सीयस् त = सीषत् = सीष्ट) = द्विक्, सीष्ट by' षटोः कः सि' = द्विक्, सीष्ट by षत्वविधि) । The root is not gunnated here because विधिलिङ् and आशीर्लिङ् are ङित् in परस्मैपद ('यासुट परस्मैपदेष्टूदात्तो ङित्' (२२०७) and कित् in आत्मनेपद ('लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300)). अद्विचत्—लुङ् form in परस्मैपद—अट् द्विष् च्लि तिप् = अद्विष् क्त्वा by—'शल 'इगु-पधादनितः क्तः (2336) = अद्विष्त् = अद्विक्षत् as in 'द्विचीष्ट—' । There being no सिच् the augment ईट् does not come in by 'अस्सिचिचोपेतो' and this root being अनिट् the rule 'आङ्गधातुकस्य—' does not apply. दुह् means to fill in full. This meaning is intended by the speaker ; but in general use we find the quite opposite implication of the root. Hence Bhottoji says—प्रपूरण means want of पूरण or filling up—i.e means to make empty etc. Cf—'दुहोह गां स यज्ञाय—' (रघु 1st.) 'मनीषितं दूरपि येन दुग्धा—' (रघु—5th) etc and defends his point by the saying 'धालर्थं बाधते कश्चित्—' Some उपसर्ग bars the (real) meaning of the root. कश्चित् = some उपसर्ग, e.g—'सन्देशं मे हर लघुगतिः' (मेघपूर्व—) and 'क्रोधं प्रभो संहर संहरति' (कुमार—३५) etc. दोग्धि—दुह् + तिप् = दौह् ति by 'पुगन्तलघुपक्षस्य च' (289) = दौघ्ति by 'दादेर्धातोर्धः' (325) = दौघ्ति by 'भ्रष्टस्तथोर्धोऽधः' (2280) = दोग्धि by भ्रलां जश् भ्रशि' (52) । Similarly दुग्धः, where तस् being ङित् by 'सार्वधातुकमपित्' the root is not gunnated owing to the prohibition 'किङ्ति च' (221'). धोचि—दुह् + सि = दौह्सि = दौघ्सि = धोघ्सि by 'एकाचो वशो भष् भ्रष्टस्तस्य रध्वोः' (326) = धोक् सि by 'खरिच' (121) = धोक्षि = धोचि । दुग्धे—दुह्ते—दु घ् धे = दुग्धे the affix त is ङित् hence no guna । घुचे—दुह्से as in धोचि—absence of guna, for से is ङित्. घुग्धे—दुह् + ध्वे = दुघ् ध्वे by 'दादेर्धातोर्धः' (325) = घुग्ध्वे by 'एकाचो वशो भष् भ्रष्टस्तस्य रध्वोः' (326) and

‘भलां जश् भशि’ (52) । दोग्धु like दोग्धि । दुग्धि—दुह् + हि = दुष्-
 —धि— by ‘हुभल्—’ (2425) and ‘दादिर्धातोर्धः’ = दुग्धि by ‘भलांजश्—’ ।
 In हि विभक्ति the root is not gunnated due to—‘सिचपिञ्च’ and ‘क्ङि-
 तिच्’ । दोहानि—दुह् + मिप् = दोहानि (‘मिर्नि’—‘आहुत्तमस्य पिञ्च’) । धुल्लु—दुह्
 + ख = दुष्ख by ‘दादेः—’ = धुष्ख by ‘एकाच्—’ = धुग्ल by ‘भलांजश्—’
 = धुक्ख by ‘खरिच्’ = धुक्ख (षत्व) = धुल्लु । धुग्ध्वम्—दुह् + ध्वम् by घत्व-
 भवभाव and जश्त्व ; दोहै—दुह् + ऐ (आट् + इ = आ + ए = ऐ by ‘आटश्’
 and ‘टित—’), आट् is पितृ hence गुण । अधोक्—अट् + दुह् + तिप् =
 अदोहत् by गुण and by ‘इतश्’ = अदोह् by ‘हल्ङाग्राभ्योदीर्घात् सुत्तिष्यत्त’
 हल्’ (252) = अदोष् by ‘दादिर्धातोर्धः’ = अधोष् by ‘एकाचो वयोभष्-
 भवन्तश्च स्ध्वोः’ = अधोग्—अधोक् by ‘वाऽवसाने’ (209). अदोहम्—अट् दुह्
 मिप् = अदोह् अम् । अदुग्ध—अट् दुह् त (त is ङित् hence no guna) = अदुष्त्
 by ‘दादेः—’ = अदुष् by ‘भषस्योर्धोऽधः’ = अदुग्ध by ‘भलांजश्—’ । अधुग्ध्वम्
 —अट् दुह् ध्वम् = अदुष् ध्वम् = अधुष् ध्वम् = अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्—This is
 the लुङ् form in परस्मैपद । Thus अट् दुह् च्लि तिप् = अदुह् क्त त् । Here
 the अपृक्त (त्) being after क्त forbids the aug. ईट् which the
 rule ‘अस्तिसिचोऽपृक्त’ (2225) directs to (त्) coming after or
 present with सिच् । Then अ दुष् सत् = अधुग्सत् = अधुक्षत् = अधुक्षत्
 (See rules cited above). दुह् is provided for with क्त by the
 rule ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (2336) । Similar is the case with
 the लुङ् form अधुक्षत् (आत्मनेपद singular); want of guna in both
 the cases is owing to the कित्त्व of the क्स.

लुग्वा दुह्—(2365) etc i.e. when the affix क्स disappears
 optionally by the rule—लुग्वा दुह् etc, then we have four forms
 corresponding to the four affixes त्, यास, ध्वम् and वहि as

in लङ्—e.g अदुग्ध, अदुग्धाः, अधुगध्वम् and अदुहहि respectively. दिह् to increase. प्रणिदेगधि—चत्व by नेगं दनद etc. (2385). Conjugated like दुह् above. लिह् means to lick or taste, लेदि—लिह् तिप् = लेह्ति by 'पुगन्तलवूपधस्य च' (2189) = लेट् ति by 'हो ङः' = लेट्धि by 'भषस्तथोर्धोऽधः' (2280) = लेट् ठि by 'एना एः' = लेटि by 'ढो ढे लोपः' (2335) । लौट्—लिह् तस् = लिट् धस् ('होङ्' and भषस्तथोः—) लिट् ढस् ('एना एः') = लि ० ढस् ('ढोढे लोपः') = लौटः—'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (874) । लिहन्ति—लिह् + भि (अन्ति)—भि being डित् no guna is made to the root, लेचि—लिह् सिप्—लेह्सि—लेट्सि—लेक्सि by 'षढोः कः सि' (295)—लेक् षि (षत्व—by 'आदेश—') । लेचि—लौटः—लौट् । लेचि—लिहः लिहः—(परस्मै) । लौट्—लिहते ('टित आत्मने—') लिट् वे want of guna for त is डित्—'होङ्' and 'भषः—' = लिट् ढे ('एना एः') लि ० ढे ('ढो ढे लोपः') = लौट्, 'दुलोपे पूर्वस्य—' (174), लिहते—लिहते । लिचे—लिट्, से absence of guna owing to the डित्व of से then ढत्वकत्वषत्व as before (लेचि) । लिहाथे लौट् ढे (लिह् धे—लिट् ढे—लि ० ढे—लौट्) लिह्—लिहन्ति लिहन्ति—(Here ends लट्) । लेटु—लिह् तिप्—लिह् तुप्—लेह् तु—लेट् धु ('होङ्' and 'भषः—')—लेट् ढु ('एना एः')—ले ० ढु—('ढो ढे लोपः')—लेट् । लौटाम्—लिह् तस्—लिह् ताम्—लिट् धाम्—लिट् ढाम्—लौ ० ढाम्—लौटाम् । लिहन्तु, लौटि—लिहहि—लिहधि by 'इभलभ्यो—हर्षिः' लिट् ढि by 'होङ्' and 'एना एः'—लौ ० ढि by 'ढो ढे लोपः' and 'दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । (174) । लौटम् लेहानि—लिह् मिप्—लेह् आट्नि—लेहानि । लेहाव । लेहाम् । अलेट्—अट् लिहूतिप् (लङ्)—अलेहत् = अलेह् ० by 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्य-प्रातां हल्' अलेट्, = अलेट्, = अलेट् by 'वाऽवसाने' । अलिचन्—अलिचन् these are the लुङ् in परस्मै and आत्मने in connection with क् which replaces च्लि by 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336) । Thus अट्, लिह्, च्लि तिप्—अलि-

इ क्स् त् (क्स् is क्स्त् hence no guna and as there is no सिच्, so त् is not prefixed with the augment ईट् and no इट् because लिङ् is अनिट्)—अलिङ् सत्—अलिक् सत् by 'षटोः—'—अलिक् षत्—अलिचत् । Similarly अलिचत् । अलिचताम् (परस्मै)—अलिचाताम्॥ (आत्मने) । अलिचन् (परस्मै)—अलिचन् (आत्मने) । अलीङ्—optional form in the आत्मनेपद in case of the elision of क्स् by 'लुग् वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (2365) अलिचावहि (क्सपच्), अलिह्वहि (लुक्पच्) । अलित्यत्—(लृङ्—परस्मै)—अलित्यत् (लृङ्—आत्मने) ।

चचिङ् to express clearly. It is used in the sense of 'seeing' also. The इकार of चचिङ् is अनुदात्त and is intended to attach the affix युच् to it (चच्), cp—'अनुदात्तेष्व हलादेः' (3129) e. g. 'विचक्षणः प्रथयन्' where विचक्षण is derived with युच् or अन । But though चचिङ् is इदित् or इकार—eliding i.e. drops its इकार, yet we cannot attach the augment नुम् to it by 'इदितो नुम् धातोः' (2262), for the rule 'इदितो नुम् धातोः' has been explained thus—'अन्ते इदितः' i.e. those roots which drop their final (अन्य) इकार are termed as इदितः, the word अन्ते being taken from the rule—'गोः प्रादान्ते' (3574—7.1.57) which invariably precedes the rule 'इदितो नुम् धातोः' (2262—7.1.58). Now, चचिङ् does not drop its final इकार, because it ends in ङ् hence the इकार though dropped is not final thus we cannot attach नुम् to it. Here one may rejoin thus—you (Bhattoji) have said that the इकार of चचिङ् is अनुदात्त, and this इकार elides ; therefore चचिङ् is अनुदात्तेत् or अनुदात्त—eliding, whence it is evident that the root is आत्मनेपदी by the rule 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (2157). Then

why did the सूत्रकार attach the letter ड् (which is nothing but an indicatory of आत्मनेपद) to the root चच्चि (चच्) ? To answer this he (Bhattoji) says डकारस्तु etc.—The drift of his saying is this :—there are two sorts of आत्मनेपद—one temporary or provisional (अनित्य) and the other persistent or नित्य । The आत्मने which is directed by pronouncing the term ‘अनुदात्त’ i.e. the आत्मने—which results from the elision of any अनुदात्त letter in the root (as in चच्चिङ् where इ disappears) falls in the former class i.e. is अनित्य or may or may not be strictly adhered to e.g. ‘स्नायन्—’ where शतृ is affixed to ‘स्नायी इङ्गौ’ (to increase). But as it (स्नायी) drops its ई which is अनुदात्त, the proper form would have been ‘स्नायमानः’ with शानच् and not स्नायन् with शतृ as we have it here. Thus it is obvious that ‘an आत्मनेपद which is the consequence of the elision of any अनुदात्त letter in the root is अनित्य’—(अनुदात्तेत्प्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्—परिभाषा). And this is indicated by the final letter ड् in this root in as much as what ends in ड् must be taken as नित्य आत्मनेपद and not अनित्य । Thus the intention of the सूत्रकार in adding ड् to चच्चि is to show that the root is always आत्मनेपद । चष्टे—चच्चिङ् (चच्) + ते = चक् ष्ते = च ० ष् ते by ‘स्त्रोः संयोगादोरन्ते च’ (380—8.2.29) = चष्टे by ‘ष्टुना ष्टुः’ (113); चचाते—चच् + आते आताम्—‘टित आत्मनेपदानां ढेरे’ अचते by ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ (2258) । Now the अधिकार सूत्र is आङ्गघातुके—(2432—2.4.35) which is followed by :—

मित—। ‘मेर्जुस्’ (११११०८) इत्यतो ‘मेर्जुस्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘लङ्’ शाकटाय-

‘नस्यैव’ (२४६३—३।४।१११) इत्यतो ‘लङः’ इति च । तदाह—‘लङो भर्तुस्’ इति । द्विषश्चेत्यतः पूर्वसूते शाकटायनग्रहणं विकल्पार्थम् । तच्चेद्वापि चकारेण अनुकृष्यते । तदाह—‘वा’ स्यादिति । तदेव दर्शयति—अद्विषुः (अट् द्विष् भि (जुस्)—अद्विषुस्) ; अद्विषन् (अट् द्विष् भि—‘भोऽन्तः’—‘संयोगान्त्यस्य लोपः’) । अद्विषम्—मिप्प्रत्ययस्य पित्वाद् घातोः ‘पुगन्तलघूपधस्यचेति’ गुणः । तस्यस्थमिषा-मिति मिपोऽन्तादेशः । द्विष्यात् इति—उभयोर्लिङ्गोरिकवचने रूपम् । एकत्वं (विधिलिङि) ङित्त्वात् अन्यत्वं (आशीर्लिङि) कित्त्वात्—गुणाभावः । द्विवहुवचनयोस्तु—द्विष्याताम्—द्विष्याताम् । द्विष्युः—द्विष्यासुरित्यस्ति विशेषः । एवमुत्तममध्यमपुरुष-योरिति ज्ञेयम् । द्विषीत इति । तङि—विधिलिङ्यैव रूपमेतत् । आशीर्लिङि तु द्विषीष्ट (द्विष् सीष्ट (सीयुट् सुट् = सीयुस् = सीस् = सीष्ट) द्विक् वीष्ट षटोरिति षस्य कालम्—इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वम्) इत्यादि । लुङिपरस्मैपदे रूपमाह—अद्विचदिति । शल इगुपधादनिट्, क्सः’ (३३३६) इति च्लेः क्सः । क्ससस्य—कित्त्वाद् द्विषो गुणाभावः । पूर्ववत् कत्वषत्वे । एवमात्मनेपदे अद्विचत इति । लुङो ङित्वेन ङित्त्वाभावादित्त्वाभावः । अन्यत्—परस्मैपदिष्यवत् । दुह प्रपूरणे । अथ प्रपूरणशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थं वाचयति—प्रपूरणं पूरणामाव इति । तथाविधव्याख्यानस्य वीजमाह—धात्वर्थम् वाधते कश्चिदिति । कश्चिदिति उपसर्गं लक्षयति—कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं वाधते । विपरीतार्थं नयति इति भावः । अतएव प्रोपसर्गस्यात्र न प्रकृष्टार्थः किन्तु अभावरूपोऽयं इति द्रष्टव्यम् । दोग्धि—इति । दुह तिप् इति स्थिते ‘पुगन्तलघूपदस्य चे’ति (२१८५) गुणेन—दोह् ति इति जाते ‘दादिर्धातोर्घः’ (३२५) इति ह्रस्व घत्वे दोष् ति सम्प्रदायमाने ‘भसस्तथोर्धोऽधः’ (२२८०) इति तस्य घः । एवं दोष् धि इति स्थिते ‘भलां जश् भशि’ (५२) इति घस्य जश्त्वेन गः । ततो रूपम् । दुग्ध इति । दुह तस्—‘सर्वधातुकमपित्’ इति तसः अपिचत्वेन ङित्त्वाद् गुणाभावः । पूर्ववत्—घत्वधत्वजश्त्वानि । धीचि इति । दुह सिप् इति स्थिते ‘पुगन्ते’ति गुणः । दादिरिति घः । एवं दोघ् सि इति जोते ‘एकाचो वशी भष् भषन्तस्य रघ्वीः’ (३२६) इति धीघ् सि इति भवति । ततः

‘खरिचि’ति (१२१) चर्त्वेन—घस्य कले सस्य घत्वं ततो रूपम् । दुग्धे इति । टित् आत्मनेपदानामिति एत्वम् (दुह् त—दुह् ते) । पूर्ववत्—गुणाभावघत्वजश्वानि । धुग्ध्वे—एकाच् इति दस्य घः । गुणाभावघत्वजश्वानि प्राग्वत् । दोग्धु—तिपः पित्वाद् गुणादिकं दोग्धिवत् । ‘एरु’रिति उत्त्वम् । दुग्धि इति । दुह् हि इति स्थिते गुणाभावाः प्राग्वत् । ‘हुभलभ्यो हेर्घि’रिति हेर्घि’रादेशः । घत्वजश्वत् । दोहानि—इति—निर्निरिति मिपो निरादेशः । आडुत्तमस्य पिच्चेति आडागमः । पित्वाद् गुणश्च । धुच्—दुह् स्व इति स्थिते दस्य भष्भावो घः । घत्वचर्त्त्वत्वानि । यद्वा ‘होढः’ (३२४) इति ङः । ‘षट्’रिति कः । ततःषत्वम् इति । धुग्ध्वम्—दुह् ध्वम् प्राग्वत्प्रक्रियो । दोहै—दुह् + इट् (लोडुत्तमः) आडागमे आटश्चेति वृद्धिः । पित्वाद् गुणः । अधोक् इति । अट् दुह् तिप् (लङ्) इति स्थिते इतश्चेति तिप् इकारलोपः । ए पित्वाद् गुणेन अदोह् त् इति जाते ‘हल्’ङ्वाभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इति त् लोपः । ततो दादेरिति हस्य घः । एकाचो वशोभषिति दस्य घः । ‘वाऽवसाने’ इति चर्त्त्वविकल्पात्—अधोक्—अधोग् इति रूपद्वयम् । अदोहमिति—अट् दुह् मिप् इति गुणः । तस्यस्थमिपां तातं तामः—इत्यमादेशः । अथ लङि तङि रूपमाह—अदुग्ध इति । अट् दुह् त इति स्थिते हस्य घः । तस्य घः (भषस्तथोरिति) । घस्य गः । अधुग्ध्वम् इति । अट् दुह् ध्वम्—एकाचो वशो भष्—इति विशेषः । अत्युत् स्पष्टम् । अथ लुङि—परस्मैपदे रूपमाह—अधुच्चत् इति । शब्द इगुपधादिति क्सः । कित्वाद् गुणाभावः । घत्वघत्वचर्त्त्वत्वानि । एवं तङि अधुच्चत् इत्यत्र । लुग्वा दुह्दिह्लिह्लिह्लामिति सूत्रोच्चारणस्य फलमाह—लुकपच्चे इति । त, थास्, ध्वम्, वहि, इत्येतेषु—परेषु—लङि इव लुङ्यपि रूपचतुष्टयम् बोध्यम् इत्यर्थः । तथाच रूपाणि—अदुग्ध । अदुग्धाः । अधुग्ध्वम् । अदुह्लि इति । दिह उपचये—इति । वृद्धावित्यर्थः । प्रणिदेर्घि इति । ‘नेर्गेदनद—’ इति णत्वम् । घातोर्गुण-घादेशजश्वत्वत्वानि दोग्धिदत् । लिह—इति । लेदि इति । लिह तिप् इति स्थिते पुगन्तेति गुणः । ‘हो ङः’ (३२४) इति ङः । ‘भषस्तथोर्घोऽघः’ (२२८२) इति तस्य घः । एवम् लेद्धि इति जाते ‘ष्टनां ष्टः’

(११३) इति 'लोट्' धस्य ङः । ततो 'ढो ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपे लिट् इति । लौट इति—ङित्त्वादगुणाभावः । ढलढलोपौ प्राग्वत् । ततः 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (१७४) । लिङ्गन्ति—स्पष्टम् । लेचि इति—सिपः पिच्चादगुणः । हस्य ङः । तस्य कः (षढोःकः—' इति) । षत्वमिति क्रमेण प्रक्रिया । लौढे इति । प्रत्ययस्य ढेरे । ङित्त्वाद् गुणविरहः । 'होढः,' 'ढो ढे लोपः,' 'ढलोपे पूर्वस्य—' इति प्रक्रियाविधायकसूत्राणि । लिङ्गे—ढेरित्वम् । ङित्त्वम् अन्यत् लेचिवत् । लौढे इति—लिङ् ध्वे इति स्थिते—'हो ङः,' ष्टुना ष्टुः 'ढो ढे लोपः,' 'ढलोपे—' इति प्राग्वत् । लौट् इति । लिङ् ति=लिङ् तु=लेट् धु=लेट् दु=लेट् । लौढाम् इति । लिङ्ताम् (तसस्तामादेशः) ढत्वधत्वष्ट्व—ढलोपदीर्घाः । लिट् इति । लिङ् हि इति स्थिते—'हुभाल्भ्यो ह्रि' इति लिङ् धि इति जाते ढत्वष्ट्व—ढलोपदीर्घाः प्राग्वत् । 'सिञ्चपिञ्च' इत्युक्तेन गुणः । दोहानि—'मेनि'—'आडुत्तमस्य—' इति । अलौट् इति । अट् लिङ् त् (इतश्चेति तिप ङलोपः)=अलेङ् त् इति स्थिते 'हल्स्त्राव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' इति (२५२) तलोपे ढत्वं तस्य 'वाऽवसाने' इति चत्वं विकल्पात्—अलोढ्—अलोङ् इति रूपे । अलिचत्—अलिचत इति । लुङि—पदद्वये रूपद्वयम् । णलेः क्तः । गुणाभावः । हस्यङः । तस्य कः । षत्वम् । अलिचताम्—अलिचताम् इति । प्रक्रिया ऊह्या । अलौढ् अलिङ्गि इति—'लुग्वा—' इति 'तथासध्वम्बहिषु—' लङ्त्वत् इति प्रागुक्तम् । अलिङ् त इति स्थिते ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः । अलिच्चावहि—कसपचे रूपम् । 'अतो दीर्घो यङि' इति दीर्घः । अलिङ्गि लुक्पचे रूपम् । अलित्यत्—अलित्यत इति—लुङि रूपम् । गुणढत्वकत्व-धत्वादिकं प्राग्वत् ॥ चचिङ् इति । व्यक्तायां वाच्येति । स्पष्टीकरणे इत्यर्थः । अथ दर्शनेऽपीति । 'विश्वान्यन्यो भुवनाभिचचे, विश्वारूपा अभिचचे शचीभिः' इत्यादि-स्तथालेन व्याख्यानादिति भावः । इकारोऽनुदात्तो युजर्थे इति । चचिङ् इत्यस्य—इकार अनुदात्तः, स (इकारः) च युजर्थः=युच्प्रत्ययार्थः । युच्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् इकारानुवन्ध इत्यर्थः । अथोदाहृत्य दर्शयति 'विचक्षणः—' इति । चचिङ् इत्यस्य इकारोलुप्यते । स च अनुदात्तः । अतश्चचिङ् अनुदात्तेत् (अनुदात्तलोपी)

भवति । अतएव 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । ननु यदि चच्चिङ् इदित् भवति तर्हि 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् प्रसज्येत । तत्राह—नुम् तु नेति । तत्र हेतुमाह—'अने इदितः' इति व्याख्यानात् (अभियुक्तैरित्यर्थः) इति । 'गोः पादाने' (३५७४—७।१।५७) इत्यतः 'इदितो नुम् धातोः' (२२६२—७।१।५८) इत्यत्र 'अने' इत्यनुवच्य—'ये धातवः 'अने इदितः' तदुत्तरं नुमागमः स्यान्नान्येभ्य' इत्यर्थः । 'चच्चिङ्' इति च अने इदित् न भवति इकारस्य अन्तवर्त्तिताभावात् । अतो नुम् न । ननु इकारोऽनुदात्तार्थः । च लुप्यते । तर्हि अनुदात्तेलक्षणमात्मनेपदमादाय 'चच्चिङ्' इत्यस्य आत्मनेपदित्वं स्यात्—किं पुनः ङकारानुवन्धकरणेन ? इति प्राप्ते आह—ङकारस्तु इति । अयमत्र भावः । नित्यानित्यभेदेन द्विविधमिहात्मनेपदम् । तत्र अनुदात्तेलक्षणमनित्यम् । ङकारानुवन्धविशिष्टम् नित्यम् । 'चच्चिङ्' इति च नित्यम् आत्मनेपदित्वेनैव प्रयुज्यते । तच्च ङकारानुवन्धकरणादेव ज्ञायते । अन्यथा—अनुदात्तस्य इकारस्य लोपात् पुनः ङकारानुवन्धकरणं व्यर्थं स्यादिति । तदेषोदाहृत्य दर्शयति 'स्फायन्निति—' । स्फायन् इत्यत्र स्फायी बृहदौ—इति धातुः । तस्य शतरि स्फायन् इति । स्फायतेरौकारस्य अनुदात्तस्य लोपे सत्यपि—तस्य तङ् न भवति । तथा सति शानजेव स्यात्—न शट् । अतः 'अनुदात्तप्रयुक्तम्—' इत्यादि सत्यमेव । चष्टे इति । चच्चिङ् त—चच् ते—चक्षते—चष्टे—चष्टे—'स्कोः संयोगादौः' (३८०) इति कलोपः । टुलम् । चचाते इति सुगमम् । आङ्धातुके इत्यधिकृत्य इति—इत्यनुवर्त्तते इत्यर्थः । इदं (आङ्धातुके इति) सूत्रम्—(२४३२—२।४।३५) संख्यकं, न तु (२३०७—६।४।४६) इत्येतु संख्यकम् ।

२४३६ । चच्चिङः ख्याञ् ॥ २।४।५४ ॥

२४३७ । वा लिटि ॥ २।४।५५ ॥

दी— । अत्र भाष्ये खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । जित्वात् पदद्वयम् । चख्यौ—चख्ये । चक्शौ—चक्शे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा

५०२३) इति तु न । चत्वस्यासिद्धत्वात् । चचच् । ख्याता—
कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते । कशास्यति—कशास्यते ।
अचष्ट । चक्षीत । खयायात्—खेयायात् । कशायात्—कशेयायात् ।

The root चचिङ् is replaced by ख्याञ् when any आङ्धातुक (affix) follows (2436). चचिङ् is optionally replaced by ख्याञ् in लिट् (2437).

Here i.e. under the rule 'चचिङः ख्याञ्' in भाष्य (of Patanjali) this substitute (ख्याञ्) is seen to have 'ख्श्' at the outset i.e. there it is stated as ख्श्ञ्, and not 'ख्याञ्' as we have it here. Then by the saying 'यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्'—The authority of the three sages rests on him who comes later—the rule now figures as 'चचिङः ख्श्ञ्' whence we come to learn that चचिङ् is replaced by ख्श्ञ् when any आङ्धातुक follows. In असिद्धकाण्ड i.e. under the jurisdiction of 'पूर्ववासिद्धम्' (8-2-1) there runs the vartika 'the श् (of ख्श्ञ्) is optionally replaced by य (when an आङ्धातुक follows), ख्श्ञ् is जित् or ज-eliding ; hence (by 'स्वरितजितः कर्त्तुं भिन्नाये क्रियाफलं'—2153) it admits of two पद e. g. the परस्मैपद and आत्मनेपद (in आङ्धातुक). Thus in लिट् we have चख्यौ—चख्ये and चक्षौ—चक्षे । The process is thus —चचिङ् + णल् = ख्श्ञ् णल् = ख्या णल् = ख्या औ (by 'आत औ णल्:—2371) = ख्या ख्या औ (हित्) = खा ख्या औ (हलादिः शेषः) = खख्यौ (ऋखः) = कख्यौ ('अभ्यासे चच्') = चख्यौ (by 'कुडोश्चुः'—2245) ; Similarly चक्षौ । In आत्मनेपद the rules are 'लिट्कभयोरेशिरच्' (2241) and 'अतो गुणे' (191), and 'खरि च' (121) which makes

the ख preceding श changed into क । Thus चख् and चक्शे are formed. Now in शत्वपच्च i.e. in the case of चक्शौ and चक्शे when once क preceding श is formed by 'खरिच' (121—3. 4. 55.) then again this क cannot be changed into ख by the dictum (Vartika) 'चयो द्वितीयाः शरि' 'चय letters i. e. the first (वर्गीय) letters are substituted by the second (वर्गीय) letters when शर, or श ष and स follow, in as much as the चत्वं i.e., the rule 'खरि च' (8. 4. 55) falls within the असिद्धकाण्ड (पूर्ववासिद्धम्) and cannot therefore be applicable here in 'वा लिटि' (2. 4. 55). When चचिङ् is not substituted by ख्याज् or ख्शाज् then the form is चचच् (चच् + त = चच् + ए = चचच् ए). Here there is no परस्मैपद form, for चचिङ् is ङित् and not जित् like ख्शाज् above. In लुट् ख्याता—कशाता the आत्मनेपद and the परस्मैपद are equal in form. In लङ् the form is अचष्ट—अट् चच् त = अचक्ष् त = अच ० एत् by स्तोः संयोगाद्योः—(380) = अचष्ट by 'टुनाटुः' (113). In विधिलिङ्—चचीत । In आशी-लिङ्—ख्यायात्—'ख्यायात् (परस्मै), ख्यासीष्ट (आत्मने), कशायात्—कशियात् (परस्मै), क्शासीष्ट । The option of एत्व (एत्वविकल्प) is by the rule 'वाऽन्यस्य—' (2378) ।

मित—१ सूचयार्थस्य—स्पष्टत्वाद्भावानुक्तः । 'चचिङ्ः ख्याज् इत्यादेशः स्यादाध्यातुके परे' इति पूर्वसूचार्थः । 'चचिङ्ः ख्याजादेशो वा स्यात्लिटि परे' इति परसूचार्थः । अत्र भाष्ये इति— । 'चचिङ्ः ख्याज्' इति सूचभाष्ये—इत्यर्थः । ख्शादिरयमादेश इति । नायं 'ख्याज्' किन्तु 'ख्शाज्' इति भावः । तेन यथोत्तरं सुनौनां प्रामाण्यमिति ख्शाज् गृहीतव्यो न ख्याज् । अथात्र शत्वविकल्पमाह—असिद्धकाण्डे इति । पूर्ववासिद्धम्—इति सूत्रात् परमित्यर्थः । 'शस्य यो वा' इति वार्तिकमिदम् । जिच्चात् पदद्वयमिति । ख्शाज् इति जिङ् भवति । ततश्च

‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ (२१५८) इति परस्मैपदमात्मनेपदञ्च इति । तदेव दशयति—चख्यौ—चख्ये— । चक्शौ—चक्शे इति । तत्र परस्मैपदपक्षे—चख्यौ—चक्शौ इति । ‘आत औ णलः’ (२३७१) इति णल औकारादेशः । द्वित्वह्लादिशेषरसचत्वांनि भवादिकथितप्रक्रियावत् । चक्शौ इत्यत्र अनेन चक्शौ इति स्थिते स्वरि चेति चत्वेन शकारात्—पूर्वस्य स्वस्य—कः । ननु तस्य कस्य च पुनः ‘चयो द्वितीयाः शरि’ इति वार्त्तिकवचनात् खकारादेशः स्यात् इति चेत् । उच्यते । चत्वेऽस्यासिद्धत्वादिति— । ‘स्वरि चेति’ (१२१—८४।५५) सूत्रं हि असिद्धायां विपाद्यां पठितम् । तेन तद्विहितस्य चत्वे—सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धत्वम् । ‘चच्चिङः ख्याञ्’ ‘वा लिटि’ इत्ये तौ—च सपादसप्ताध्याय्यामिव वर्त्तते इति द्रष्टव्यम् । ख्शादेशाभावपक्षे तु चच्चिङः केवलात्मनेपदित्वात् चचक्षे—इत्येव । लुटि परस्मैपदात्मनेपदयोः समानत्वात्—ख्याता—क्शाता इति । लुटि ख्यास्यति—इत्यादि स्पष्टम् । लङि—अचष्ट इति—अट् चच् त—अचक्ष् त—अ चक्ष् त ‘ओ’रिति कलोपः टुलम् । विधिलिङि—चक्षीत । आशीर्लिङि तु ख्यायात्—ख्येयात् (वाऽन्यस्य संयोगोदेरिति एत्वविकल्पः) ‘तङि—ख्यासौ टा एवं क्शायात्—क्शेयात्—क्शासीष्ट इति । स्वरि चेति शकारात् पूर्वस्य स्वस्य चत्वेन कः । अथ लुङि रूपं दर्शयितुमाह—

२४३८ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥३॥१५२॥

दी— । एभ्यश्चूरेङ् (स्यात्) । अख्यत्—अख्यत । अक्शासीत्—अक्शास्त । “वर्जने ख्शाञ् नेष्टः” (वार्त्तिक १५८२) । समचच्चिष्ट—इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्त्ते । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्त्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ष्वम् । एरिष्ट । ईङ् १०१८ स्तुतौ । ईष्टे ।

अङ् is ordered in place of (the affix) चिल् coming after these (roots, viz—अस् (दिवादि), वच्, and ख्या—the substitute of चच्चिङ्) । Thus अख्यत्—अख्यत which result from the optional substitution of य in place of श् by the dictum 'अस्य यो वा' (वार्तिक), the परस्मै and आत्मने being accounted for by the लिच् if 'खशाच्' । The process is thus :—अट् चच्चिङ् चिल् तिप्=अ ख्शाच् अङ्त्=अ ख्या अ त् (यत्वपक्ष)=अ ख्य अ त् by आतो लोप इति च (२३७२)=अख्यत् ; similarly अख्यत । Now in the शत्वपक्ष (when श does not make room for य) the चिल्, of अट् चच्चिङ्—चिल् तिप् or अख्शाच् चिल् तिप्, is replaced by सिच् (and not by अङ्) giving अ ख्शा सिच् तिप् whence in accordance with the process in-सिच् (Here, ईट् and चल् only for the root is अनिट्) we get अक्शासीत् (in परस्मै) and अक्शास्व (in आत्मने) । Recollect that त is not अपृक्त and thus you cannot prefix ईट् to it (त) by 'अस्तिचोऽपृक्त' (२२२५) ।

वर्जने etc—This is a Vartika and means—'खशाच्' is not planted in place of चच्चिङ् when the latter denotes to give up or throw off etc (in connection with any उपसर्ग)' । Thus समचच्चिष्ट—(सम्—अट्, चच्चिङ् सिच्, त्=सम्—अ चच् इट्, स् त (ख्या—is अनिट्, and not चच्चिङ्)=समचच्चिष्ट by ह्रल) etc.

अथ पृच्छन्ता etc i.e. we take up now the अनुदात्त (or the roots that drop thier अनुदात्त letters) up-to पृचौ सम्पर्वने 'to bear connection with' 1030. ईर to go and to shake or tremble. This root is सेट् । ईर्+ते (आत्मने because it is अनुदात्त)=ईर्ते other forms are ईराते ईरते ; ईर्वे ईराथे ईर्वे ; ईरे ईर्वहे ईर्महे । ईराचक्रि—आम् comes in by 'ईजादेश्च गुरुमतोऽपृच्छः' (२२३७) ; also the rules 'कृच्चानुप्रयुज्यते

लिटि' and 'आम्यव्यवत्—' are applicable here. ईरिता (लुट्, इट्, ता) ईरिष्यते (लुट्), ईर्ताम् लोट् sing. 1st pers); ईर्ष (लोट्, स्व—षत्व) । ईर्षम् (लोट्, ध्वम्); ऐरिष्ट—this is the लुङ् 3rd per. sing.—('आटश्'), and षत्व । In लङ् the forms are ऐर्तं ऐराताम् ऐरत etc, and in लुङ् the other forms are ऐरिषाताम् ऐरिषत etc. ईङ् means to praise, to worship etc. Cp.—'नौमीद्य तेऽभवपुषे etc. ब्रह्मस्तुति in भागवत—10th chap. ; also 'प्रसादये तामहमीशमीद्यम्' गीता—11th chap. ईङ्—ईङ्+ते here ङ becomes ट by 'खरि च' (121) and त becomes ट by 'ष्टुणा ष्टुः' (113).

मित—। 'च्लिः सिच् (३११४४) इत्यतश्चलिरित्यनुवर्तते । तदाह—एभ्यश्चलिरिति । एभ्य इति अस्यतीत्यादिभ्यः । 'अस्यती'ति च दिवादि रूपम् । तेन देवादि-कोऽयमसधातुर्नत्वादादिकः । तस्य च लुङि 'अस्यतेष्ट्युक्' इति धुगागमेन आस्यत् इति रूपम्—तथाच भट्टिः 'यशांसि सर्व्वेषुभृतां निरास्यत्' (प्र. स.) । अस्य च (अस धातोः) पुषादिपाठात् तत्र वक्ष्यति । वक्तौति 'ब्रुवो वचिः' (२४५२) इति 'वच परिभाषणे' इति चोभायोरेव गृह्यणम् । अवोचत् इति रूपम् । ख्यातीति 'चचिङः ख्याज्' इत्यत्र स्पष्टम् । तस्य च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन 'ख्शाज्' इत्यस्य च 'शस्य यो वा' इति वार्त्तिकान् यत्त्वश्वरूपपक्षद्वयभेदेन च रूपचतुष्टयमित्याह—अस्यत्—अस्यत । अक्शासौत्—अक्शास्त इति । तत्र प्रथमयुगले अङो ङित्वात् 'आतो लोप इति चे'ति (२३७२) उभयवैव धातोरालोपः । अङागमादयस्तु प्राग्वत् । द्वितीययुगले तु अङभावः सिच् । अनिट्त्वादिङभावः । पूर्व्वेव अपृक्तत्वादौङागमः । उत्तरत्र (आत्मनेपदपक्षे) तु तत्प्रत्यस्यापृक्तत्वं नेति स्मर्त्तव्यम् ।

वर्जने इति । वार्त्तिकमिदम् । '(उपसर्गयोगात्) वर्जनार्थकस्य चचिङः ख्शाज्देशो नेति' तदर्थः । तदेव दर्शयति—समचचिष्ट इति । समुपसर्गाच्चचिङोलुङि सिचि ङागमे रूपम् । इण्कोरिति षत्वम् । ष्टुणाष्टुरिति षत्वम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । पृचो सम्पञ्चने (१०३०) इत्यन्ता इति शेषः । अनुदात्तति

आत्मनेपदिन इत्यर्थः। ईर गतौ कम्पने चेति। चुरादौ ल्यम् 'ईर क्षेपे' (१८११) इति पठ्यते। तत एव प्रेरयति इत्यादि न लस्यादिति द्रष्टव्यं धातूनामनेकार्थत्वात्। ईर्त्ते इति स्पष्टम्। ईराते ईरते। ईर्ध्वे ईरार्धे ईर्ध्वे इत्याद्याङ्लव्याख्यायामुक्तम्। ईरा-ञ्चक्रे—इजादेश्चेत्याम्। कञ्चेति कञोऽनुप्रयोग आत्मन्ययवदितोऽन्तानेपदमनुप्रयोगस्य। ईरिता (लुट्)। ईरिष्यते (लट्)। ईर्त्ताम् (लोट्) ईराताम् ईरताम्। ईर्ध्वं ईराधाम्। ईर्ध्वम्। ईरै ईरावहै ईरामहै। लङि तु ऐतं ऐराताम् ऐरत। ऐर्थाः ऐराधाम्। ऐर्ध्वम्। ऐरीत्यादि। लुङि रूपमाह—ऐरिष्ट इति आडजादीनामित्याट्। आटश्चेति वङ्ङि। सिजिडागमश्च। एवमैरिषाताम् ऐरिषत। ऐरिष्ठाः इत्यादि। लङि ऐरिष्यत। लिङि—एकत्र ईर्षीत अन्यत्र ईर्षीष्ट। ईड स्तुताविति—... पुरुषं तमीडे (सौमि) इत्यादौ दर्शनात्। ईष्टे इति। डस्य चत्वेण टः। तप्रत्ययस्तु ष्ट्वेण टः इति। अथास्य 'से' 'ध्वे' इति सार्व-धातुकप्रत्ययेऽपि परत इडागमः स्यादित्याह—

२४३८। ईशः से ॥७।२।७७॥

२४४०। ईडजनोर्ध्वे च ॥७।२।७८॥

दी—। ईशोडजनां 'से' 'ध्वे'—शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईडिषे। ईडिध्वे। 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (परि ३८) ईडिष्व। ईड्ढ्वम्। 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—' ऐड्ढ्वम् (?*)। ईश १०२० ऐश्वर्ये। ईष्टे। ईशिषे। आस १०२१ उपवेशने।

(?*) 'ईड्ढ्वम्' इत्यस्य—विकृतिग्रहणेनत्यस्मादुत्तरत्वेव पाठो न्याय्यः। तस्य विकृतिग्रहणेनेत्यादिना समर्थितत्वादन्वयायमेकदेशेत्यादिपरिभाषान्तर्गत एव स्यादिति पाठप्रक्षेपोऽत्र विभावनीयः। तच्चवोधिन्यां तु 'ईडिध्वम्' इति दृश्यते। तच्चिन्त्यम्। तथात्वे विकृतिग्रहणेनेति वचनमपार्थमित्यपि द्रष्टव्यमित्यलम्।

आस्ते । 'दयायासञ्च' (२३२४) । आसाञ्चके । आसृख ।
 आध्वम् । आसिष्ट । आङः शासु १०२२ इच्छायाम् ।
 आशास्ते आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमो-
 वाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने ।
 वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४
 गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कसते । 'अयमनिदित्'
 इत्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् (?) । कष्टे ।
 कशाते । कक्षे । कङ्ठ्वे । निसि १०२५ चुम्बने । निंस्ते । दन्त्या-
 न्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति वभ्राम । निंससे ।
 णिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । शिजि
 १०२७ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । 'सम्प-
 च्चर्चने' इत्येके । 'उभयत्ने'त्यन्ये । 'अवयवे' इत्यपरि । अव्यक्ते
 शब्दे इतीतरि । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी १०२९
 वर्जने । दन्तगोष्ठ्यादिरिदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित्
 इत्यनेन । वृङ्क्ते । पृची १०३० सम्पचर्चने । पृक्ते ।

षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
 सीता । सविता । 'भूसुवोः—(२२२४) इति गुणनिषेधः ।
 सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट—असोष्ट— । शीङ् १०३२
 स्वप्ने ।

The augment इट् comes in before the सावर्धातुक words or
 affixes like से and ध्वे of (i.e. coming after) the roots ईश्,
 ईड् and जन् । The breaking up of the योग or Sutra ('ईशीडजनां

सेध्वयोः') is to express in a marvellous way (and not to serve some special purpose). For ध्वे is carried back to ईश् (former rule) and से is carried down to इड and जन (latter rule); so that से and ध्वे may serve as complements to both the rules. Thus the सूत्रकार could have made only one aphorism ; such as 'ईशैडजनां सेध्वयोः' in stead of 'ईश् से' and 'ईडजनोर्ध्वे च' । But the diction of the latter in point of beauty or felicity is superior to the former. Hence Bhattoji says वैचित्र्यार्थः । Cp.—also 'विचित्रा पाणिनिः कृतिः' । Thus with इट् we have ईडिषे (ईड् इट् से—by षल) and ईडिध्वे । Note that the augment इट् was restricted to the आङ्ग धातुक only by—'आङ्गं कस्येड् वलादेः' but here we have it in the सार्व धातुक also.

एकदेशविकृतस्य etc. It is a परिभाषा । It means—'when a whole (thing) is deformed by one of its parts it is no other (than what it was before), just as a dog does not cease to be called as such when it is disfigured by one of its limbs, say, tail or leg or ear etc. (In our case in hand से is the original whole & ख is its deformation where ए is replaced by व by—'स्वभावां वामौ' (३२५२) but yet it (ख) will have the augment इट् prefixed to it in conformity with the above maxim or परिभाषा । Thus we have ईडिष्व (ईड् इट् ख) । But on this ground you cannot argue that ध्वम् will also have the aug. इट् prefixed to it because it is also the deformed representation of ध्वे (just as ख is of से)—For here the question is otherwise or just the reverse. ध्वम् is not the disfigured representation (एकदेशविकृत) of ध्वे as ख is of से

on the contrary—ध्वम् is the original whole (प्रकृति) and च्चि is its deformed or modified image. Hence by—

‘विकृतियहणेन—etc.’ ‘A changed or modified thing cannot pass for its original form.’ The drift is this :—If I say bring me a dog you may come with a good one or with a deformed one (because you know that it is also a dog no matter whether it is tailless or lame—This is एकदेशविकृत-न्याय) । But if I say bring me a deformed one of the species, you cannot bring me a good dog, for you are asked to bring a disfigured one and not one in good physique.—This establishes what is known as ‘विकृतियहणेन प्रकृतेरयहणम्’ i.e. Any (grammatical) operation laid down for the विकृत affix etc. cannot extend to its प्रकृति or real form or in other words प्रकृति does not replace its विकृति । Thus we have, without इट्, ईङिट् वम् (ईङ् ध्वम्—ईङ् लोट् ध्वम्) and ऐङिट् वम् (लङ् ध्वम्) and not ईङिट् वम् (as Tattva-bodhini has—which is evidently a copyist’s slip) and ऐङिट् वम् ।

ईश् to rule supreme. ईष्टे—ईश् ते ‘प्रयश्चस्ज—’ and ‘ष्टुनाष्टुः’ (११३) । ईशिषे । ईशिष्वे । आस to take seat. आम् comes in लिट् by—दयायासम् (२२२४) giving आसाच्चक्रि । आस् स्व (आस् + स्व) ; आध्वम्—आस् + ध्वम् here स् elides by ‘धि च’ (२२४६) । आसिष्ट (लुङ्—आट् आस् इट् सिच त—आ आस् इष्ट त) । The root शास् or शास् preceded by the उपसर्ग आङ् (आ) means to wish or hope आशास्ते etc.—easy—It is generally preceded by आङ् but not always thus ; नमोवाकं प्रशास्यहे (उत्तरचरित) ‘we pronounce or utter the word of salutation’ where प्रशास्यहे which means कुर्याहे ‘we do or utter’ owing

to the multifarious meanings of roots, is seen to be preceded by the उपसर्ग प्र also. नमोवाकम् means the utterance of 'the word of obeisance.' The full verse is :—

इदं गुरुभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशस्महे ।

विन्देम देवतां वाचमस्ततामात्मनः कलाम् ॥” उत्तरचरित ।

वस to wrap or cover. बध्वि as in आध्वम् above. ववसे लिट्, कसि to go or to instruct कस्ति etc. by 'इदितो नुम् धातोः' । कंसते—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) । Some say that the root is not इदित् i.e. it is कस and not कसि । This also ends in श् and other than इदित् i.e. कश्—whence we get कष्टे (by ण्वल्) कचे (कश्, से by व्रश् (२२४) = कष्, से—by 'षटोः कःषे=' कक्, से—कक्, षे ;—षत्व) । कड्डे, कश्, ध्वि—कष्, ध्वि—कड्डे, ध्वि 'भलां जश्—'—कड्डे, 'दुना—' । गिसि to kiss easy—'गीनः' । आभरणकारस्तु etc. बध्नाम—committed a mistake in taking it as निश् । उभयत् i.e. both to colour (paint) or connect. पिङ्क्ते here the अनुस्वार the result of नुम् changes into ङ् by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः and ज becomes ग by 'चोः कुः' (३७८) and then क् by 'खरि च' । वृजौ—(वृज्) to throw off. दन्व्योष्ठादि i.e. the preceding letter of it is the दन्व्योष्ठा व (अन्तःस्थ व) and not ओष्ठा व or वर्गीय व । ईदित्—i.e. its drops its final ई । This final इ is to prohibit the augment इट् in निष्ठा by the rule 'अदितो निष्ठायाम्' (3039—7. 2. 14). Thus वृक्तः । वृक्ते—वृजौ + ते = वृजते = वृग्ते by 'चोः कुः' (३७८) = वृक्ते by 'खरि च' (121) । वृचे—वृज् + से = वृप्से = वृक्, षे । Some say that it is इदित् and conjugates with नुम् as वृङ्क्ते etc. वृचौ to connect or bear relation to etc.

ड् (सू) to be delivered of a child—सूते by 'धात्वादिः षः सः'। सुषुवे in लिट्—हिल, हलादिशेष, क्लृप् and उवङ् by 'अचिन्नाधातुभुवा योरियङुवङौ' (२७१)। षत्व by 'इणकोः'। सुषुविष—here there is no इङ् विकल्प by 'स्वरतिसूति—' (२२७८) nor the prohibition of इट् by 'श्रुक्ः किति' (२३८१) which bars the former ; but the इट् is नित्य (persistent) here by the क्रादिनियम under 'कृष्टमृह—(२२८२)। हिल etc., as before. सोता—सविता (लुट्) इङ् विकल्प by स्वरति सूति—etc. for the क्रादिनियम is in लिट् only. सुवै (सू + ऐ (आट् इ वृद्धि by 'आट्')) The rule 'भूसूवोस्तिङि' (२२२४) prohibits गुण enjoined by 'सार्वधातु-कार्त्त—' (२१६८) and thus paves the way for उवङ् ('अचिन्ना—etc.)' whence सूऐ = सुवै)। सविषीष्ट—आशीः। असविष्ट—अतोष्ट—इङ् विकल्प by स्वरतिसूति etc. for here तिप् being पित् bars admittance to 'श्रुक्ः किति' ; 'प्रासोष्ट कौशल्या मुखेन रामम्'—मटिः 1st. शीङ् (शी) to sleep, to lie down etc.

मित—। 'इङ् व्यति' व्ययतीनाम्' (७२।६६) इत्यत इङित्यनुवर्त्तते। 'रुदा-दिभ्यः सार्वधातुके' (७२।७६) इत्यतः सार्वधातुके इति च। ईशः इति, 'ईङ्-जनोः' इति च षष्ठान्तम्। तदाह—ईशोङ्जनमित्यादि। व्याख्यानतो विशेष-प्रतिपत्तिरिति न्यायेन सूवाचरविभजनं, नात्र सूवाचः। तथा सति 'ईशधातोः परस्म-सेप्रत्ययस्य सार्वधातुकस्य इडागमः स्यात्' इति 'ईङ्जनोश्च परतो ध्वे इत्यस्य च सार्व-धातुकस्य—इडागमः स्यादिति चार्थः स्यात्। एवञ्च ईशो ध्वेप्रत्ययस्य इण् न स्यात्। तदाह—योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति। वैचित्र्यञ्च—ध्वे इत्यस्य—पूर्ववापकर्षः; से इत्यस्य च परवानुवृत्तिरित्येवं रूपम्। यद्यपि 'ईशोङ्जनं ध्वे (भाष्यम्) इत्येवं सूत्रेऽपि विवक्षितं गम्यात् तथापि—योगविभागोऽत्र रमणीयतर इति पाणिनेरावा-यस्याशयः। यथोक्तमुदाहरति—ईङिषे—ईङिध्वे इति। स्पष्टम्।

एकदेशविक्रतेति—परिभाषयम् (एकदेशविक्रतमनन्यवत्) अयमर्थः। यः

कश्चिच्छब्द एकदेशेन अङ्गमात्रेण विकृतोऽन्यथाकृतः सोऽन्योऽभवति । अन्यो न भवति । अपितु यथापूर्वं विज्ञायते । यथा शुनि शून्यपुच्छेऽपि श्वत्वाच्चतिसद्वत् । नहि शून्य-
पुच्छः श्वा अश्वो वा कपिवर्मा भवति किन्तु यथापूर्वं श्वा एव । एवं यथा से—प्रत्ययस्य इड्
भवति तथा 'सवाभ्यां वामौ' (२२५२) इत्येकाररूपैकदेशविकृतस्य स्वप्रत्ययस्य स
(इट्) भवितुमर्हति अत्रएव ईडिप्प इति सिद्धम् । ननु तथा सति घ्वे इत्यस्य
एकदेशविकृतौ घ्वमित्यस्यापीडागमः स्यात् । तथाच ईड्ढम्—ऐड्ढम् इत्यादि
न सिध्यत् इताश्ङ्गा—समाधत्ते—

विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति । यथा पुरुषमानयेत्युक्ते खञ्जो वा अश्वो वा
अविकलाङ्गो वा कश्चिदानीयते (एकदेशविकृतमनन्यवत्) । किन्तु यदि 'कश्चिद्
विकलाङ्ग आनीयतामित्युच्यते तर्हि—न कश्चिदविकलाङ्ग आनीयते किन्त्वन्वो वा खञ्जो
वा कश्चिद् विकलाङ्ग एव एवमिहापि । त आताम् भू यास् आधाम् घ्वम् इत्युपदेशानु-
सारात् घ्वम् इति प्रकृतिः । 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्येकारादेशात् आदेशस्य च
विकारत्वात् (भाष्यम्) घ्वे इति विकृतिरेव । तस्य (घ्वे इत्यस्य) चेङ्विधीयते ।
अतः स (इट्) प्रकृते घ्वमो न भवति । ततश्च—सिद्धम् ईड्ढम् ऐड्ढम् इति ।

ईश् ऐश्वर्ये इति । ईष्टे—ईश् ते इति स्थिते—'ब्रह्मभस्मजघनजयजराजभाजकृशं
षः' इति शस्य षः । टुनाटुरिति तस्य टः । ईशिषे । ईशिघ्वे स्पष्टम् । आसिति ।
आध्वम्—वि चेति सलोपः । आसिष्ठ (लुङ्—आट्—सिच् इट् षत्वपुले) ।
आङ्शुशास्विति । प्रायिकं प्रायोवादः । न सार्वत्रिकमित्यर्थः । तथाचोत्तरचरितम्—
'नमोवाकं प्रशास्महे ।' अत्र शास्धातोः प्रपूर्वत्वमपीति भावः । नमोवाक इति
नमः (इति) वचनम् । वचेषङि रूपम् 'चजोः कु'रितिकुलम् । प्रशास्महे कुर्महे इत्यर्थः—
धातूनामनेकार्थत्वादिति—शेखरे स्पष्टम् । तेन नमस्कुर्महे इति स्पष्टार्थ इति ज्ञेयम् ।
वध्वे इति । विचेति सलोपः । कसीति । शासनमनुज्ञा उपदेशो वा । इदित्वानुम् ।
कंसते इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति भस्य अदादेशः । कस्ते इति ।
अनिदित्वानुमभावः । तालव्यान्त इति । कश् इतीत्यर्थः । कष्टे इति । ब्रह्मेत्या-
दिना प्राग्वत् । कचे इति । ब्रह्मादिना षत्वे, षढोः कः सीति कले, 'आदेश—'

इति षत्वे च रूपम् । कङ्ठे इति । षत्वष्टुत्वे । निंसे इति । यो न इति णत्वम् ।
 नुमनुस्वारौ । वभाम इति = वभं चकारेत्यर्थः । 'नुभिसज्ज' नौयशर्व्ववाधेऽपि' इति
 सूत्रे वृत्तौ तालव्यान्तत्वादर्शनात् दन्त्यान्त एवेति भावः । निङ्क्ते इति । पूर्व्वचन्नत्वम् ।
 नुम् । अनुस्वारः । जस्य चोः कुरिति कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । अनुस्वारस्य
 यथीति परसवर्णो ङः । निङ्च् इति । षत्वं शेषं प्राग्वत् । निङ्जिता अत परसवर्णस्य
 जकारत्वात् अनुस्वारस्य जादेशः । शिजिपिजी—निजिवत् । उभयेति । 'वर्णे' 'सम्प
 र्द्धने' चेत्यर्थः । वृजीति । वजनं परित्यागः । दन्त्योष्ठादिरिति । वर्गीयो नेति यावत् ।
 ईदित् इति । अतएव 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (३०३६) इति वृत्त इत्यनेन निषेधः ।
 वृक्ते इति । जस्य प्राग्वत् कुत्वचत्वे । वृच्चे इति । कुत्वचत्वं षत्वानि । वृङ्क्ते इति ।
 इदिद्वादिनां मते रूपमिदम् । पृचौ इति । अयमपि ईदित् । पृक्ते इति । स्पष्टम् ।

षूङ् इति । प्राणिगर्भविमोचनं प्रसवः । सूते इति । धात्वादेः षः स इति सत्वम् ।
 सुवाते । सुवते इत्याद्यन्यत् । सुषुवे इति । हिलह्लादिशेषऋसादेशः । अचिश्रुधा-
 त्विति उवङादेशश्च । सुषुविषे इति । 'स्वरतिसूति—'इति इङ्विकल्प' वाधित्वा
 'श्रुकः किति' इतौण् निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिद् । सोता—सविता इति ।
 स्वरतिसूतीत्यादिना इङ्विकल्पः । सुवै इति । अत सार्व्वधातुकाङ्धातुकयोरिति गुणे
 प्राप्ते—'भूसुवोक्तिङि' (२२४८) इति निषेधः । अचिश्रुधात्विति उवङ् । सविषौष्ट
 इति । आशीर्लिङि गुणे—इडागमे च रूपम् । असविष्ट—असौष्ट—इति । स्वर-
 तीति—इङ्विकल्पः । शौङ् (शौ) इति । स्वप्नो निद्रा शयनं वा । अयं नेट् ।
 डिच्चात् आत्मनेपदम् । अथात्र विशेषं दर्शयितुमाह—

२४४१ । शौङः सार्व्वधातुके गुणः ॥७४१२१॥

दी— । 'किङ्ति च' (२२१७) इत्यस्यापवादः । श्रेते ।
 शयाते ।

The root शौ is gunnated when any सार्व्वधातुक (affix)
 follows. This rule supersedes the rule 'किङ्ति च' (2217—

so far as सार्वधातुक is concerned.) In the case of आङ्धातुक, however, the root शी will have गुण (by—‘सार्वधातुकाङ्धातुकयोः’). Thus शी+ते=शेते । शे+अति=श्येति by ‘एचोऽयवायावः’ (61).

मित— । शीङ्धातोः सार्वधातुके परे गुणः स्यादिति सूत्रार्थः । किङ्ति चेत्यस्यापवाद इति । ‘सार्वधातुकाङ्धातुकयोः’ (२१६८) इति गुणे प्राप्ते ‘किङ्ति च’ (२२१७) इति निषेधः प्राप्तः । तमपि बाधित्वा ‘शीङः—’ इत्यनेन पुनर्गुण-विधानमिति भावः । अयं सार्वधातुकविषयः । आङ्धातुकविषये तु ‘सार्वधातुकाङ्धातुकयोः’ इत्यनेनैव गुण इति तत्त्वबोधिभ्यां स्पष्टम् । श्याते इति । ‘एचोऽयवायावः’ (६१) इति अयादेशः । अथास्मात् परस्य भक्ष्य रुडागमः स्यादित्याह—

२४४२ । शीङो रुट् ॥७।१।६॥

दी । शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेष्वे । श्ये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु । १०३३ मिश्रणे अमिश्रणे च ।

The augment रुट् is prefixed to the substitute अत् of भ coming after the root शी । Thus शी+भ=शे+अत्=शे रुट्, अत्=शेर्, अत्=शेरत्=शेरते by टित आत्मनेपदानां टेरे । शेषे—शी+से गुण and वल् by ‘इण्कोः—’ ‘आदेश—’ (211—12) । शेष्वे here ‘इणः षीघ्रं लुङ् लिटां षोऽङ्गात्’ does not apply ; hence no सूधन्वादेशः । श्ये—शी+इट् (उत्तम पुरुष लट्) शी+ए (by टित आत्मने) =शेए=श प् ए । शिश्ये—शी+ए (लिट्) =शी+ए (लिट्सञ्भयोरेशिरेच्) =शी—शी—ए=शि—शी—ए (ऋस्) =शिश्ये by ‘इको यणचि’ (47) ; शयिता—लट् इट् ता गुण । अशयिष्ट—

टुल। Other forms are अशयिषाताम अशयिषत। अशयिष्टा; etc. In लुङ् the forms are अशयिष्यत etc.

अथ सौत्यन्ता etc.—Then (we take up) the परस्मैपदी roots up to टुङ् १०४३ स्तुतौ। The roots ऊर्णु and स्तु are उभयपदी ; यु means both to mix and not to mix.

मित—। 'भोऽन्तः' (७।१।३) इत्यतो भ इत्यनुवृत्तते । 'अदभ्यस्तात्' (७।१।४) इत्यन्तः अदिति च । 'श्रीङः' इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्रीङः परस्मैत्यादि । अदिति लङ्यानुरोधेन षष्ठा विपरिणम्यते ; तदाह—भादेशस्य अत इति । शेरते—इति । भ इति स्थिते धातोर्गुणे प्रत्ययस्य अदादेशे टित इति एत्वे च जे अते इति जाते रुट् । रुडित्यस्य उकार उच्चारणार्थः । टकार इत् । र्मात्रं तिष्ठति । 'आद्यनौ टकिता'विति टित्वादाद्यवयवः । श्री र् अते = शेरते । शेषः । इण्कोरादेशप्रत्यययोः (२११—१२) इति षत्वम् । शेष्वमिति । इणः परत्वेऽपि वीध्वमित्युक्तेर्ध्वे इत्यस्य मूधन्यादेशो न । शये इति—एचोऽयवायावः (६१) इत्यादिदेशः । शिश्ये इति । ऋस्य इति अभ्यासस्य ऋसादेशः । इको यणचि (४७) इति यण् । शयिता इति—लुट्, इट्, अयादेशः । अशयिष्ट इति—लुङ् । प्राग्वत् ।

अथ सौत्यन्ता इति । टुङ् १०४३ स्तुतौ इत्यन्ता इत्यर्थः । ऊर्णुसूभयंपदीति । ऊर्णुञ् टुञ् च उभयपदीत्यर्थः जित्वात् । द्युति—सेट् । अमिश्रणं पृथग् भावः । अथोकारान्तानां वृद्धिं दर्शयितुमाह—

२४४३ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥७।३।८८॥

दी—। लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात् पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये 'पिच्च डिन्न, डिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डिच्चेन पिच्चस्य वाधात् । युयात् । अयावौत् । रु १०३४ शब्दे ।

In the case or matter of लृक् (i.e. as for as the roots of the अदादि class are concerned) the short उ (of a root) gets वृद्धि when a हल् or consonant-leading पित् (प्—eliding) साव्यं धातुक follows except when the root is duplicated (i.e. when यङ् लृक् follows) thus यीति ; युतः (not पित् but डित्) ; युवन्ति (डित्—उवङ्) similarly यीषि, यीमि etc. युयाव (वृद्धि of the अङ् by—‘अचो जिणति’—२५४) । यविता—लुट् इट् गुण । युयात्—विधिलिङ्, is साव्यं धातुक—hence ‘अकृतं साव्यं—’ (२२—२४) does not apply.

इह भाष्ये etc.—Here, that is in connection with यासुट् or विधिलिङ्, उ of the root य cannot have the वृद्धि substitute by ‘उतो वृद्धिः—’ ; for in भाष्य (under ‘इलः अः शानज्भौ—’ २५५७—३१८३) we find the explanation ‘पिञ्च डित्त्र डित्त्र पित्र’ i.e., that which is पित् (as तिप्) cannot be डित् and what is डित् cannot be पित् । And the first explanation पिञ्च डित्त्र will not give rise to गुण (not being डित्) because पित् (as तिप्) is barred डित् by (यासुट्, which is specially enjoined, cp.—the rule ‘यासुट् परस्मैपदेषु दातो डित्त्र’ (२२०६) । Thus because यासुट् is डित् and because डित् is not पित् so the rule ‘उतो वृद्धिः—’ does not apply in विधिलिङ् and consequently we get युयात् and not यीयात् । [Some, however, hold a different view and explain that according to the परिभाषा ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ (वृद्धि is a संज्ञा) युयात् will not have वृद्धि owing to the अनित्यत्व of the rule ‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) for had it, been so, पाणिनि would have said ‘उत औत् etc.’ instead of उतो वृद्धिः—etc.] युयात् (आशीलिङ्) ; दीर्घ by ‘अकृतं साव्यं—’ (२२२८) । Here also you cannot expect वृद्धि for it is आहं धातुक and यासुट् is here कित् by ‘किदाशिषि’ (२२१६) । अयावीत् (लुङ्)—अट् यु इट् सिच् ईत् (तिप्)—

वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (2297) and the elision सु (सिच्) by 'इट ईटि' (2266) । कृ to make sound—yelp—or bark etc.

मित—। उतः (उकारस्य) + वृद्धिः + लुकि हलीतिच्छेदः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' (२५०२—७३८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'न अभ्यस्तस्य' इति संवातोऽप्यनुवर्तते । तदाह—पिति हलि सार्वधातुके इति नत्वभ्यस्तस्येति च । सूत्रे लुकि इत्यस्य व्याख्यानं—लुग्विषये इति । लुग्विकरणे अदादावित्यर्थः । अन्यत्र 'षु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्रादिः) भवति । एवं सुनोतीत्यादौ वृद्धिर्न । यौति इति । स्पष्टम् । एवं यौषि यौमीत्यादयः । उतः किम् । एति (इष्णु गताविति धातुः) । लुकीत्यस्य च सार्धक्यं दर्शितम् । हलि किम् । यवानि, यवाव इत्यादि । 'आहु-त्तमस्य पिच्छे'ति पिच्छेऽपि हलादित्वाभावाद् वृद्धिर्न । न त्वभ्यस्तस्य किम् ? योयोति (यु इत्यस्य यङ् लुकि रूपम्) । रोरोति (कृ यङ् लुक्) । सार्वधातुके किम् ? यूयात्—(आशीर्लिङ्) । 'किदाशिषि' (२२१६) इति किच्चादाईधातुकत्वाच्च वृद्ध्याभावः । युतः—युवन्ति इत्यादीनां डिङ्च्चात् ('सार्वधातुकमपित्') न वृद्धिः । युवन्तीत्यत्र 'अचिन्ध धातु—' (२७१) इत्युवङ् । युयाव णलो णित्वात्—'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । यविता लुट् आईधातुकत्वादवृद्ध्याभावः । युयात् इति—विधिलिङि रूपम् । इह तिपः पित्वेऽपि यासुटो डिङ्च्चाद् उतो वृद्धिं निरस्यति—इहेति । युयात्—इत्यत्र (विधिलिङि वा) । स्त्रोक्तिं भाष्यकारवचनात् समर्थयते—भाष्ये पिञ्च डिङ्ग डिञ्च पिङ्गेति व्याख्यानमिति । एतच्च 'हलः ऋः शानङ्मौ' (२५१७—३११८७) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति नागेशः । एवं यासुटः डिङ्च्चेनापित्वात्—वृद्ध्याभावः । ननु तर्हि पूर्ववाक्येन 'पिञ्च डिङ्ग' इत्येतन्न तिपः पित्वेन डिङ्चस्य बाधस्तु 'किङ्गति चे' त्यस्याप्रवृत्त्या गुणः स्यादित्याशङ्क्य आह—विशेषविहितेनेति । 'यासुट परस्मैपदेषु उदातो डिङ्च' (२२०८) इति हि विशेषेण विधीयते यासुटः पित्वं मासूदिति । अतएव जिता पितो बाधः स्पष्ट एव । अतो नापि गुणः । केचित्तु पिञ्च डिङ्ग डिङ्च पिङ्गेति भाष्यवचनमनाश्रित्य सुयात् युयादित्यादि व्याचक्षते । तेषामयमाशयः । 'उतो वृद्धि—'रिति हि संज्ञापूर्वकोविधिः (वृद्धिशब्दः संज्ञावचनं

‘वृद्धिरादैजि’ति सूत्रात्) । तेन ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति परिभाषानुसारत एवात्र वृद्धिर्न भविष्यति । अन्यथा ‘उतो वृद्धि—’ रित्यनुक्ता ‘उत् औदित्येव ब्रूयादिति तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टम् । यूयात्—आशीर्लिङ् । आर्द्धधातुकत्वान्न वृद्धिः । अयाबीदिति । सिचि वृद्धि—’रिति (२२६७) वृद्धिः । ‘इट ईटि (२२६६) इति सलोपः । रु शब्दे इति । अथास्मात् परस्य सार्वधातुकस्य ईड्विकल्पार्थमाह—

२४४४ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥७॥३॥८५॥

दी— । एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । ‘नाभ्यस्तस्य—’ (२५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शम् । रवीति—रौति । रवोतः—रुतः । हलादेः किम् ? रुवन्ति । तिङः किम् ? शाम्यति । सार्वधातुके किम् ? आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात्—रुवोयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । ‘तु’ इति सौत्रो धातुर्गति-वृद्धिर्हिंसासु । ‘अयञ्च लुग्विकरण’ इति स्मरन्ति । तवीति—तौति । तुवीतः—तुतः । तोता । तोष्यति । णु १०३५ सुतौ । नौति । नविता । टुच् १०३६ शब्दे । चौति । चविता । ङ् १०३७ तेजने । ङ्गौति । ङ्गविता । णु १०२८ प्रसवणे । स्त्रौति । सुष्णाव । स्त्रविता । स्त्रूयात् । ऊर्णुज् १०३८ आच्छादने ।

The augment ईट् comes optionally before the सार्वधातुक and हलादि (having consonant in the beginning) तिङ् (तिप्, तम्, सिप्, थस् etc.) affixes following upon these roots viz. तु, रु, स्तु, शमि and

अम् । We could have carried down the word 'सार्वधातुके' to this rule ('तुरुस्तु etc.') from its predecessor 'नाभ्यस्तस्याचि पित् सार्वधातुके' (२५०३—७३१४७), had there been no word as 'सार्वधातुके' mentioned in this posterior one. Hence (from the conduct of Panini's we infer that) the mentioning or taking up again of the term सार्वधातुके is to dispense with the carrying of the पित् occurring in the rule 'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३) । The result is that not only हलादि 'पित्' सार्वधातुके get the aug. ईट् but any हलादि तिङ् सार्वधातुके । Thus रवीति (पित्) etc. रवीति रीति—In the former case, the पित् सार्वधातुके, being preceded by the aug. ईट् which is अजादि and not हलादि, does not get the effect of the rule 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' (२४४३) and this results in the gunnation (having गुण) of the root 'रू' by 'सार्वधातुकाईधातुकयोः' (२१६८)—रू ईट् तिप्=री ईति=रव् इति=रवीति । In the latter case, there being no अजादि prefix as ईट्, the root gets वृद्धि as usual by 'उतो वृद्धिः—' रवीतः—रुतः—In the former case, because the affix तस् is ङित् so it is disallowed to have गुण nor can it have वृद्धि by 'उतो वृद्धिः—' for it is not पित् (which brings ईट् cp.—'अपिदर्थम्') । But as the aug. ईट् is अजादि so the substitute उवङ् ('अचिन्नुधातु—' २७१) replaces the उ of रू giving रुव् (ईतस्) whence we get रवीतः । In the latter case there being no अजादि प्रत्यय, उवङ् does not come in nor comes in the वृद्धि for तस् is not पित् and we get रुतः as the alternative form. Why say 'हलादिः' (in your वृत्तिः) ? Witness रुवन्ति—where the fact of अजादित्व of the subsequent affix अन्ति (क्लि—'ओऽन्तः') bars the application of ईट् and nor

does it get वृद्धि for अन्ति is डित् and not पित् । It is formed by उवङ् as above. Why have you ushered the term तिङ्; (into your expl.) ? mark the form शस्यति—where शस् being followed by श्यन् (दिवादिभ्यः श्यन्) which is not तिङ् does not get ईट् (the दीर्घादेश— is by 'शमामष्टानां दीर्घः—२५१८) । Why सार्वधातुके ?—Because in the case of an आर्डधातुक, as आशीर्लिङ् there is no chance of ईट्—as कृयात् (कृ + यात्—'अकृत'—(२२८४) directs दीर्घ) but in विचिलिङ् etc. (also लोट् and लङ्) there will be option of इट् as कृयात्—कवीयात् (ईट् उवङ्) also रौतु—रवीतु (लोट्), अरौतु—अरावीतु (लङ्) । अरावीतु—(अट् कृ इट् आर्डधातुकस्येट्—) सिच् ईट् (अस्ति-सिचोऽप्युक्ते) त् (तिप्) = अरौ (सिचिवृद्धिः—२२८७) इस् ईत् = अगव् ईत्—elision of स् by इट् ईटि)—Note that लुङ् being 'आर्ड'— does not have the ईट् of 'तुरुस्तु'— similarly अरविध्यत्—(लुङ्) is wanting in ईट् । The root 'तु' is taken up in the rule (सूत्र) and does not occur in the धातुपाठ of पाणिनि hence it is सौव । It means movement, enhancement and injury. The old grammarians remember i.e. take it as लुग्विकरण—or अदादिगणीय— । Thus तवीति—तौति etc.—the process of conjugation is similar to that of कृ above. तोता । (ताष्यति) the root is अनिट् hence you cannot have तविता तविष्यति । In लुङ् and लृङ्—अतावीत्—अतोषात् । श्रु to praise easy. टुच् to make sound: टु is for अश्रु च cp.—'ट्रितोऽश्रु च'—क्षवश्रुः (spitting or sputum). क्षृ to sharpen. श्रु to stream or flow. सौति by धात्वादेः षः सः, मुष्णाव—षल by इण्कोः—and आदेशप्रत्यययोः (२११—१२) वृद्धि for णित् as before. क्षविता—लुट् इत् । कृयात्—by 'अकृत'—(२२८८) । ऊर्णुञ् to wrap up or cover. It is सेट् and उभयपदी—

मित—। तु रु स्तु श्मि अम् एषां समाहारः। ततः पञ्चम्या एकवचनम्।
उतो वृद्धिलुकि हलीत्यतो—(७।३ ८९) हलीत्यनुवर्तते। 'भूसुवीस्तिङि' (७।३।८८)
इत्यतस्तिङि इति। 'वृव ईङ्' (७।३।९३) इत्यत ईङिति। 'यङो वा' (७।३।९४)
इत्यतो वेति च। सूत्रस्य सार्वधातुक इति च षष्ट्या विपरिणम्यते व्याख्यातुरोधात्।
तदाह—एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्येत्यादि। नाभ्यस्तस्येति। इत्यतो—तस्मात्
सूत्रात्। अनुवृत्तिसम्भवे—सार्वधातुकपदस्यानुवर्तनशक्यत्वेऽपि। सार्वधातुकग्रहणमत्र
सूत्रे इत्यर्थः—अपिदर्शयामि। नाभ्यस्तस्येति सूत्रे—'नाभ्यस्तस्याचि पिति—'
(२५०७—७।३।८७) इति पित्वस्यानुवृत्तिनिषेधार्थमिति भावः। तत्फलञ्च अन्यत्रापि
(अपिद्विविधेऽपि) सार्वधातुके ईङ् विधियंथा स्यात्—। अत एव वृत्तौ—
'हलादेस्तिङ्' इत्युक्तं न तु 'हलादेः पित' इति द्रष्टव्यम्। एवञ्च पितः अपितश्च
सार्वधातुकस्य ईडागमः स्यादिति संक्षेपः। तत्र पितो यथा रवीति—रौति।
अपितो यथा—रुवीतः रुत इति। रुवीतीत्यत्र—रु ईङ्, तिप् इति स्थिते तिपो
हलादित्वाभावात् उतोवृद्धिरित्यस्याप्राप्त्या 'सार्वधातुकाङ्' (२१६८) इति गुणः।
अवादेशः। रौतीत्यत्र ईडागमस्य वैकल्पिकत्वेन ईङ्भावात् तिप उतो वृद्धिरिति वृद्धिः।
रुवीतः इति। 'सार्वधातुकग्रहणमपिदर्शयामि' इत्युक्तेरोट्। अचिन्नु धात्विति उवङ्।
पक्षे रुतः—अचपरत्वाभावादुकारस्य उवङादेशो न। हलादेः किमिति। रुवन्ति—
अत्र भेदादेशस्य अतीत्यस्य अजादित्वादीडागमो नेति भावः। पूर्व्ववदुवङ्। तिङः
किमिति। शाम्यति—अत्र यद्यपि तिङ्प्रत्ययः परतो विद्यते तथापि श्यना व्यवहित-
त्वात्तस्याव्यवहितपरत्वं नास्ति। अतो नेट्। 'शस्मामष्टानामि'त्युक्तेदीर्घः। आङ्धातु-
कस्य—ईडागमो मा भूदिति पृच्छति सार्वधातुके किमिति? कयात्—'अङ्गात्—'
(२२९८) इति दीर्घः। विध्यादौ लिति। आदिपदेन लङ्लोटौ याञ्चौ। एष्वपि
ईङ्विकल्प इत्यर्थः। कयात्—रुवीयात्—इति। पूर्व्वत्र सार्वधातुकत्वादङ्कदिति न
प्रवर्तते। अतो न दीर्घः। उत्तरत्र (ईङ्, पक्षे) ईङ्, उवङ्। एवम्—अरवीत्—
अरौत्। रवीतु—रौतु इत्यादि। अरावीत्—अट् रु इट् सिच् ईङ्, तिप् (तिप्)।
सिचिवृद्धिरिति वृद्धिः। इट् ईङिति—इति सलोपः। अरविषात्—लङ् इट्। लिति।

सौवः—सूत्रेणैव निवृद्धः । न तु धातुपाठे उपदिष्टः । लुग्विकरण इति । आदादिक इति भावः । स्मरन्ति वृद्धा इति योज्यम् । तवीति—तौतीत्यादि, रवीति—रौतीत्यादि-
वत् । तोता—तोषाति अनिट्कत्वादिविभावः । टुच्चिति । ट्विकरणमधुजर्धम् ।
ट्वितोऽधुच् । चवयुः । णिङ्ति—धात्वादेः षः स इति सादेशः । प्रसवणं चरणं
प्रवाहो वा । सुष्णाव इति । षोपदेशत्वात्—सुषुवे इत्यादिवत् इण्कोरित्यादिना षत्वम् ।
ऊर्णुजिति । जित्वादुभयपदी । सेट् । अथ उतोवृद्धि'रिति या वृद्धिर्विहिता—सा
ऊर्णोतिर्विकल्पेनेष्यते इत्याह—

२४४५ । ऊर्णोतिर्विभाषा ॥७।३।८०॥

दो— । वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति
ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णु-
वते । “ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम्” (वार्त्तिक १८०२) ।

The short उ of the root ऊर्णु optionally gets वृद्धि when a
ह्लादि (having a cons onant before) पित् सार्वधातुक follows.
Thus ऊर्णोति (वृद्धि)—ऊर्णोति (no वृद्धि—) but गुण by 'सार्वधातुकाई
—') ; ऊर्णुतः—no वृद्धि because तस् is not पित् and no गुण because
it is डित् where गुण is forbidden by 'किङ्ति च' । ऊर्णुवन्ति—ऊर्णु +
उवङ् + अन्ति । Prohibition of गुण and वृद्धि as in ऊर्णुतः । Similarly in
ऊर्णुते etc which also are अपित् and डित् । ऊर्णुवाते (उवङ्) । ऊर्णुवते
(उवङ् and अते in place of अन्ते by 'आत्मनेपदेषुनतः' (२२५८) ।

'ऊर्णोतिराम् न—etc. This is a Vartika. It means that ऊर्णु
(though it is obviously इजादि and गुरुमान् yet) will not have
आम् (in लिट्)—for by another Vartika. 'ऊर्णोतिर्बुद्ध भावो वाच्यः' ।
It has to be said that ऊर्णु becomes as ण (एकाच्) (when an

आईधातुक follows)'—under the rule 'क्षियो दीर्घात्' (३०१५), we have come to learn that ऊर्णु is treated as neither गुरुमान् nor अनेकाच् । Hence no आम् ।

मित— । 'उतो वृद्धिः—' (७।३।८६) इत्यतो वृद्धिरिति ह्यतीतिचानुवर्त्तते—
'नाभ्यस्तस्यचि—पिति सार्वधातुके' (७।३।८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुके इति च ।
विभाषेति वार्थकः । तदाह—न वृद्धिरित्यादि । ऊर्णौति (वृद्धिपक्षे)—ऊर्णौति
(वृद्धभावात्—'सार्वधातुकाङ्—'इति गुणः) । ऊर्णुतः—अपित्वान्न वृद्धिर्द्धित्वाच्च-
'किङति चेति निषेधान्न गुणः । अजादित्वाभावाच्च नोवङ् । ऊर्णुवन्ति—गुणवृद्धा
भावात् अजादित्वादुवङ् । ऊर्णूवाते उवङ् । ऊर्णुवते—उवङ् । 'आत्मनेपदेषु नतः'
(२२५८) इति अत् । टित इति एत्वं च ।

'ऊर्णौतिराम् ने'ति—वाचिकमिदम् । 'ऊर्णौतेर्णुवद् भावो वाच्यः' इति क्षियो
दीर्घात्—(३०१५) इत्यत्र वक्ष्यति । तस्य चायमर्थः—ऊर्णुधातुः 'ऊर्णु' इति
न गृहीतव्यम् किन्तु णवत् । तेन चायम् नापि इजादिः ('ऊ' इत्यंशस्याभावात्) नापि
अनेकाच्—'ण' इत्यस्य एकाच्त्वात् । अतो नापि 'इजादेरित्यादिना नापि काम्प्रत्यया-
दित्यादिना आम् प्राप्नोति । अथानन्तरकर्तव्यमाह—

२४४६ । न न्द्राः संयोगादयो ॥६॥१॥३॥

दी— । अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विनं भवन्ति ।
नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् । "पूर्वत्वासिद्धोयम-
द्विवचने" (परि—१२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य'
(३६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

Of a संयोग (conjunction) the first letters such as न, द and
र—which follow an अच् (vowel) are not duplicated (in लिट्
etc.). Here in ऊर्णु, णु is the conjunct or संयोग letter ('ह्यती-

अन्तराः संयोगः) of which र् (र् ण उ) follows upon क् which is an अच् । Now according to the rule 'अजादेर्द्वितीयस्य' (२१७६) 'शु' should have duplication but by the present one र् is dismissed. Hence Bhattoji says that नु only is duplicated in view of the invalidity (असिद्धत्व) of the णत्व । The idea is this—the न in कर्णु (read in the घातुपाठ) was originally दन्त्य न and not मूर्द्धन्य ण । But the Same (न) has turned cerebral (ण) in connection with the र् in कर्णु by the rule 'रषाभ्यां णो नः समानपदे' (२३५—८४११) । Now the rule 'रषाभ्यां etc' falls under the असिद्धकाण्ड by 'पूर्ववासिद्धम्' (८२११) । Therefore it (रषाभ्यां—) is invalid or is not to take effect when any operation is concerned with the foregoing chapters. द्वित्व or duplication is enunciated in the sixth chapter. Hence though णत्व is effected by 'रषाभ्याम्—' yet on the ground of the invalidity of its progenitor (रषाभ्याम्—) it (ण) is treated as असिद्ध or non-existent. Thus the original न (dental) with its vowel (उ) gets reduplication. Nor can it be argued that—by the परिभाषा 'पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे or अद्विर्वचने' 'All the rules enumerated under the rule पूर्ववासिद्धम्' (८२११) are असिद्ध or invalid except where द्वित्व or द्विर्वचन or duplication is to take effect'—the above णत्व is valid (in as much as it concerns द्वित्व) । Because the above परिभाषा is अनित्य (and therefore cannot be adhered to here). And to this i.e., our inference of अनित्यत्व the rule 'उभौ साम्यासस्य' (२६०६) bears testimony. For the rule अनितेः (२४७८—८४११२) directs णत्व of नि in case an उपसर्ग having the condition (निमित्त) of णत्व precedes, as प्राणिति

{ breathes). Now in चङ् to have the form प्राणिणत् Panini has made another sutra which make both the च cerebral. But as 'अनितेः' (२४७८) has effected the शत्व of नि we could have, without the help of the rule उभौ etc., got two cerebral चs by duplication. Therefore it is inferred that 'अनितेः' (८१४१६) having fallen under the असिद्धकाष्ठ, Panini has made the rule 'उभौ—' to inform us thereby that the परिभाषा 'पूर्ववासिद्धीयमद्विले' (or अद्विवचने) is अनित्य or not persistent. ऊर्णुनाव—ऊर्णु + शत्व = ऊर्णु नु अ = ऊर्णुनौ अ (अचो जिणति—२५४) = ऊर्णुनाव् अ । ऊर्णुनुवतुः—ऊर्णु नु अतुस् = ऊर्णुनुवङ् अतुस् (अचिन्नु—२७१) = ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुङः—ऊर्णुनुवञ् उत्स् = ऊर्णुनुव् उत्स् ।

मित—। नेति निषेधार्थको नशब्दः । न्दा इति पृथक् पदम् । न् द र एषां इन्दात् प्रथमावहुवचनम् । तच्च विशेष्यम् । संयोगादय इति च विशेषणम् । तदाह—संयोगादयो नदरा इति । संयोगानामादय इति विग्रहः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) इत्यतो द्वे इत्यस्ति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' (६।१।२) इत्यतोऽजादेरिति च । 'अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमी—(अच् चासौ आदिश्चेति)—तदाह । अचः परा इति । 'आदिभूतादचः परा इत्यर्थः' इति नामेशः । नुशब्दस्य द्विलमिति । धातूपदेशे ऊर्णु इत्यस्य नस्य दन्त्यत्वमेव । शत्वं तु 'रषाभ्यां यो नः समानपदे' (८।४।१६) इत्यनुसारात् । तच्च (शत्वं) 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।१) इत्यनुसारतः अत्र षष्ठाध्याय—कार्यावसरे असिद्धमेव । अतः (असिद्धत्वात्) द्वित्याग्र्यं कार्यं न लभते । अत आह शत्वस्यासिद्धत्वादिति । एवं नुशब्दस्यैव द्विलम् । ननु 'पूर्ववासिद्धीयमद्विले' (अस्यार्थः अग्रे वक्ष्यते) इति परिभाषावलात् अत्र नुशब्दस्य द्विलं साधयाम इति चेदत्रोच्यते । 'पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने' इति परिभाषा हि अनित्या । कुत एतज्जायते इति चेत् । तदाह—'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) इति लिङ्गादिति । अभावः । 'अनितेः' (२४७८) इति हि उपसर्गस्यान्निमित्तादनितेर्नकारस्य शत्वं विदधाति

तत् प्र + अनि + णिच् + लुङ् चङ् + तिप् इति स्थिते अनेन (अनितेः इत्यनेन) 'नि' इत्यस्य णत्वे कृते 'चङि' (२३१५) इत्यनेन नि इत्यस्य कृतणत्वस्य द्वित्वे च प्राणिणत्वं इति सिद्धत्वेव । पुनः 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६)—'साभ्यासस्य अनितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति'—इत्यर्थकसूचकरणं किमर्थम् । न चैतत्तर्हि व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य ज्ञापकत्वेन सप्रयोजनत्वात् । एतच्चैतेन ज्ञाप्यते । पश्यति भगवान् प्राणि-
निर्यत् अनितेरित्यनेन असिद्धकाण्डस्थितेन कृतणत्वस्य णस्य असिद्धत्वंमिति । अतस्तस्य असिद्धत्वाद् द्वित्वं भवितुं न इति । एतदेव च 'उभौ साभ्यासस्य' (२६०६) इति सूत्रप्रणयने बीजम् । ततश्चैतन् ज्ञायते यत् 'पूर्ववासिद्धीयमङ्घ्रिर्वचने' इति परिभाषा अनित्या इति । पूर्ववासिद्धीयमङ्घ्रिर्वचने इत्यस्यायमर्थः । पूर्ववासिद्धमित्यधिकारे भवम् । गङ्गादित्वाच्छः । 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१) इति सूत्रात् परवर्त्तितं सर्व्वं सूत्रं द्वित्वाक्यं विज्ञाय सर्व्वं त्वान्वेतीत्यर्थः । एवञ्च द्वित्वप्रकरणे अनुपस्थानात् तस्य (शास्त्रस्य) सिद्धत्वमेव नासिद्धत्वमिति । अत्र नागेशः—'यत् पूर्ववासिद्धीयं शास्त्रम् तत्र द्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तच्च पूर्व्वेतित्यनेनान्वेति । एवञ्च द्वित्वं भिन्ने पूर्व्वेदेदमसिद्ध-
मित्यर्थः । द्वित्वस्य तु अन्यवासिद्धत्वं भवत्येव । अत्र द्वित्वशब्देन षाष्टम् (षष्ठाध्याय गतम्) आष्टमिकृच्च (अष्टमाध्यायगतम्) अविशेषात् । लिङ्गादिति । अन्यथा अनिते—
रित्यनेन कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राणिणदित्यादेः सिद्धावुभाविति सूत्रं व्यर्थं स्यादेवञ्च णत्व-
विधानस्यानुपस्थानमिति भावः' इति । प्रकृते उदाहरणं दर्शयति—ऊर्णुनाव इति । अत्र रेफस्य (ऊर्णु इत्यस्य)—द्वित्वविधानं सूत्रप्रयोजनम् । ततः 'अजादे—' इति लुशब्दस्य द्वित्वे प्रथमखण्डस्य (अभ्यासस्य) नकारस्य 'रषाभ्याम्—' इति णत्वम् । द्वितीयखण्डस्यस्य तु 'अट् कुप्वाड्' इति णत्वं प्रवर्त्तते । उभौ साभ्यासस्य इति लिङ्गात् । 'अची जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । 'एचोऽघवायाव' इत्यावादेशश्च । ऊर्णु-
नुवतुः इति । उवङ् । शेषां प्राग्वत् । एवम् ऊर्णुनुवरित्यत्र ।

२४४७ । विभाषोर्णोः ॥१॥२॥३॥

दी— । इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ—

कर्णुनविथ । कर्णुविता—कर्णविता । कर्णौतु—कर्णौतु ।
कर्णवानि । कर्णवै ।

An affix, having the aug. इट् in the beginning, becomes ङित् optionally provided it (the affix) comes after the root कर्णु । Thus कर्णुनविथ—(ङित् पच्—उवङ् इट्)—कर्णुनविथ—(there being no ङित्, the second नु gets guna इट्) । Similarly कर्णुविता (ङित्—लुट् ता) कर्णविता—(without ङित् गुण) । कर्णौतु—कर्णौतु like कर्णौति—कर्णौति under 'कर्णौतिविभाषा' (२४४५) । कर्णवानि (आनि—'आडुत्तमस्य पिच्च—' though the affix आनि is पित् yet 'कर्णौतिः—' does not operate for आनि is अजादि and not हलादि) । Thus गुण comes in by 'सार्वधातुकाङ्धातुकयोः' । Similarly कर्णवै । [Now in लङ् (और्णुत्) option of वृद्धि by—'कर्णौतिः—' and गुण by 'सार्वधातुकाङ्—' being due, we look forward—]

मित—: 'गाङ् कुटादिभ्योऽङ्निङ्ङित्' (१।२।१) इत्यतो ङित्—इति । 'विज इट् (१।२।२) इत्यत इङिति आनुवर्तते । तदाह—इडादिप्रत्यय इति । 'कर्णौतिः परः इडादिप्रत्ययो वा ङिदिति सूतार्थः । कर्णुनविथ—ङित् पच् इदम् । 'किङिति चेति निषेधात्' 'सार्वधातु—' इत्यस्याप्रवृत्तेर्गुणाभावः । 'अचिञ्—' (२७१) इत्युवङ् । कर्णुनविथ—ङिदभावे इदम्, 'सार्व—' इति द्वितीयगुणस्य गुणः । अवादेशः । एवम् कर्णुविता—कर्णविता (लुट् इट्) । कर्णौतु—कर्णौतु इति—'कर्णौ तेर्विभाषा' (२४४५) इति वृद्धिविकल्पः । कर्णवानि इति । आटः पित्तेऽपि आनीत्यस्य हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । गुणः । एवम् कर्णवै । अथ लङि आडागमे आटश्चेति वृद्धौ और्णु त इति स्थिते कर्णौतिर्विभाषा (२४४५) इति वृद्धि—विकल्पे 'सार्व—' (२१६८) इति गुणे च प्राप्तं गुण एव स्यान्न वृद्धिरित्याह— ।

२४४८ । गुणोऽप्युक्ते ॥७।३।८१॥

दो—। ऊर्णोति गुणः स्यादपृक्तो हलादौ पिति सार्व-
धातुके । वृद्धपवादः । और्णोत् । और्णीः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः ।
इह वृद्धिर्न । 'डिच्च पित्र' इति भाष्यात् । ऊर्णूयात् । ऊर्णवि-
षीष्ट—ऊर्णविषीष्ट । और्णुवोत् । और्णुविष्टाम् ।

(The short उ of) ऊर्णु gets guna when an अपृक्त, हलादि पित् सार्वधातुक (as तिप् and सिप्) follows. This supersedes वृद्धि (directed by 'ऊर्णोतिविभाषा'—२४४५). Thus और्णुत् = और्णोत् । In the same manner और्णीः । In विधिलिङ्—ऊर्णुयात्, ऊर्णुयाः etc. Here there is no वृद्धि: on the authority of the statement 'डिच्च पित्र' of भाष्य (see 'उतो वृद्धिः—' २४४३) । ऊर्णूयात्—आशीः (परस्मै), दीर्घ by 'अकृत्—' (२३६४) । ऊर्णविषीष्ट—ऊर्णविषीष्ट—आशीः (आत्मने)—option of डिच्च or गुणाभाव, cp—'विभाषोर्णोः' (२४४७) । उवङ् comes in the latter case owing to डिच्च । और्णुवोत्—और्णुविष्टाम् etc. These are the optional परस्मै, लुङ् forms by the rule 'विभाषोर्णोः' in the डिच्चपक्ष with उवङ् । But in the डिच्चाभावपक्ष गुण only being due by 'सार्व—' (२१६५), we look forward :—

मित—। 'ऊर्णोतिविभाषा—' (२४४५—७।३।६०) इत्यत ऊर्णोतिरिति । 'उतो वृद्धिर्नुकि हलि'—(२४४३—७।३।८६) इत्यतो हलीति । 'नाभ्यस्तस्याच पिति सार्वधातुके'—(२५०३—७।५।८७) इत्यतः पितोति सार्वधातुके इति चानु-
वर्तते । तदेतत् सार्व मनसि कृत्वा आह—ऊर्णोति गुणः स्यादित्यादि । वृद्धपवाद इति । 'ऊर्णोतिविभाषा' (२४४५) इत्यस्मात् प्राप्तस्य वृद्धिविकल्पस्य अपवाद इत्यर्थः । अतएव (वृद्धभावात्) यथाप्राप्तम् ('सार्व—' २१६८) गुणव्यस्य गुण एवेत्याह और्णोत् । और्णीः इति । तिप् सिपावेवात् अपृक्तो इति ज्ञेयम् । परस्मैपदे एवम् । आत्मनेपदे तु और्णुवोत् और्णुवातामित्यादि बोध्यम् । अथ

विधिलिङि परस्मैपदे रूपमाह—ऊर्णूयात्—ऊर्णूया इति । अत्र वृद्धिः कुतो नेत्यत आह—इहेति । ‘डिञ्च—पिन्न’ इति भाष्यादिति । एतच्च भाष्यवचनम् ‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) इति सूत्रव्याख्यानावसरे—स्पष्टीकृतमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति । आत्मनेपदे—ऊर्णूवीत् ऊर्णूवीथा इत्यादि उबडा रूपं ज्ञेयम् । ऊर्णूयात् इति । आशीर्लिङि परस्मैपदे रूपमिदम् । ‘अकृत्—’ (२२.६८) इति दीर्घः । इडाभावात्—डिच्चाभावः । अतएव विभाषोर्णोरित्यस्याप्रवृत्तिः । पिच्चाभावात्—सार्धधातुकत्वाभावाच्च ‘ऊर्णूति विभाषे’ति वृद्धभावाऽपि । अथात्मनेपदे रूपमाह—ऊर्णूविषीष्ट—ऊर्णूविषीष्ट इति । इडादित्वात् डिदभावे पूर्व्वं गुण उत्तरत्र तु डित्सच्चादुवङ् । लुङि परस्मैपदे उवङ्गुणवृद्धिभेदात्—रूपवयम् । तत्र उवङि रूपमाह—और्णूवीत् । और्णूविष्टाम् इति । आडागमे वृद्धौ और्णू इट् सिच् इट् त्=और्णू ईत् इति स्थिते ‘विभाषोर्णोः’ (२४४६) इति डित्पक्षे गुण (वृद्धौ) णडावादुवङ् । इदानीम् डिदभावपक्षे गुणवृद्धिभेदेन रूपद्वयं दर्शयितुं तदुपयोगिशस्त्रमवतारयति—

२४४८ । ऊर्णूतिर्विभाषा ॥७२॥६॥

दी— । इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णूवीत् । दु १०४० अभिगमने । द्योति । द्योता । षु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । (परस्मैपदिनो गताः) ॥ ङू १०४३ सुतौ । स्तौति—स्तवीति । सुतः—सुवीतः । सुते—सुवोते । ‘सुसुधूज्भ्यः—’ (२३८५) इतीट् । अस्तावीत् । ‘प्राक्सितात्—’ (२२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । ‘सिवादीनां वा—’ (२३५८)—पर्य्यष्टौत्—पर्य्यस्तौत् । ब्रूज् १०४४ व्यक्तायां वाचि ।

(The short उ of) ऊर्णु gets वृद्धि optionally when the affix सिच् having the aug. इट् in the beginning follows in Parasmaipada. वृद्धि being optional in the alternative case, we have गुण । Thus in the वृद्धिपक्ष—और्णावीत् etc. (आट् ऊर्णु इट् सिच् ईट्) whence respectively by 'आटश्च,' the present rule, and इट् ईटि—we have—और्णौ ईत्—और्णाव् ईत्) । Similarly और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc. In the गुणपक्ष—और्णवीत् (as before with गुण in the place of वृद्धि) । Similarly और्णविष्टाम्—और्णविषुः etc. [From these cases it is quite evident, as in the case of श्चि in भ्रादि under 'अयतिरः' (२४२१), that ऊर्णु has three different लुङ् forms according as it is followed by उवङ्, वृद्धि and गुण ; Thus :—

with उवङ् :—और्णवीत्, और्णविष्टाम्, और्णविषुः etc.,

with वृद्धि :—और्णावीत्, और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः etc.,

and with गुण :—और्णवीत्, और्णविष्टाम्, और्णविषुः etc.

By the bye, it should also be remembered in this connection, that there are three rules dealt with here, which apparently harp on the same tune but are markedly different when their import is taken into consideration. It is therefore important to bear in mind the source whence each of them springs. We enumerate them below along with their sources with the serial number both of Si. Kau. and अष्टाध्यायी:—

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके (२६०६—७३।८७)	}	'ऊर्णातिविभाषा'
उतो वृद्धिलुङ्किहलि (२४४३—७३।८८)		(२४४५—७३।९०)
गाङ् कुटादिभ्योऽञ् शिन् डित् (२४६१—१।२।१)	}	'विभाषोर्णाः'
विज इट्— (२५३६—१।२।२)		(२४४७—१।२।३)

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु (२२६७—७।२।१) } 'ऊर्णोतिर्विभाषा'
नेटि (२२६८—७।२।४) } (३४४६—७।२।६)

सु to go towards or to keep sexual intercourse, यौति—by 'उतो वृद्धिः—' (2443). सु means प्रसव (permission) and ऐश्वर्य (power) यौति etc. असौषीत् by सिचि वृद्धिः—(2297) and षत्व by 'आदेशप्रत्यययोः—' (212) and सत्व by 'धात्वादेः' । सुञ् to praise (Here end the परस्मैपदी roots). The root is उभयपदी and अनिट्—यौति—सवीति । स्तुतः—स्तुवीतः [See the rule 'तुरुस्तुशम्यः—' (2444)]. सत्व by 'धात्वादेः षः सः' and ष becoming स, ट becomes त । In लुङ्, इट् comes in by 'स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' (2385). Hence the form is अस्तावीत् (अट् स्तौ ईत्) । The स of स्तु turns cerebral (ष) in connection with a condition lying in an उपसर्ग as अभ्यष्टौत्—(अभिस्तु + लुङ् त्) by the rule 'प्राक् सितात्—' (2276). And the स of स्तु optionally becomes ष when परि, नि and वि precede as—पर्यष्टौत् (with षत्व परि स्तु + लङ् त्)—पर्यस्तौत् (without षत्व) । In लोट् स्तौतु—सवीतु etc. (परस्मै) and स्तुताम्—स्तुवीताम् etc. (आत्मने) by 'तुरुस्तु' । In लङ्—अस्तौत्—अस्तवीत् etc. (परस्मै) and अस्तुत—अस्तुवीत etc. (आत्मने) In विधिलिङ् स्तुयात्—स्तुवीयात् etc. (परस्मै) and स्तुवीत etc. (आत्मने) । In आशीर्लिङ्—स्तूयात् etc. (परस्मै) and स्तोषीष्ट—etc. (आत्मने) । In लिट्—तुष्टाव, तुष्टोथ (want of इट् by 'ऊर्णोतिर्विभाषा—' २२६३) तुष्टुव etc. (परस्मै), and तुष्टुवे etc. (आत्मने) । In लुङ् परस्मै is shown above and in आत्मने the forms are अस्तोष्ट—अस्तो-षाताम् etc. ब्रूञ् to speak clearly. The root is उभयपदी and अनिट् । मितः— । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७।२।१) इति सूत्रम् । नेटि (7.2.4) इत्यत इटीति चानुवर्तते । तदाह—इडादौ सिचौत्वादि । पक्षे गुण इति । वृद्धभावात्

पक्षे 'सार्वधातुकार्त्तम्' (२१६०) इति गुण इत्यर्थः । अथ ङङिपक्षे आह—और्णा-
वीत् इति । आङागमे आट्शेचेति ङङौ च और्णु ईट् सिच् ईट् त—और्णुवीत्
(ईट् ईटीति सलोपः) इति स्थिते अनेन ङङौ और्णो ईत् इति । तत आवादेशे
रूपम् । अथ गुणपक्षे आह—और्णवीत् इति । सिचि ङङिवज्जं सर्व्वं समानम् ।
तदेवं ऊर्णुधातोरुङि उवङ्ङङिगुणभेदेन रूपवयम् वेदितव्यम् (श्विधातोरिव) ;—

उवङ्—और्णुवीत् (और्णुवङ् ईत्) और्णुविष्टाम् इत्यादि

ङङि—और्णावीत्, और्णाविष्टाम् इत्यादि

गुणः—और्णवीत्, और्णविष्टाम् इत्यादि । किञ्च—

'ऊर्णोति विंभाषा' (२४४५—७।१।६०), 'विभाषोर्णोः' (२४४७—१।२।३) ऊर्णोतिविंभाषा
(२४४६—७।२।६) इति वाच्यतः प्रतीयमान-समानार्थकानामपि मूलतः प्रविभिन्नार्थानां
भेदो न विस्मयः । यु इति—षोपदेशत्वात् धात्वादिति सभावः । सौति इति ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अभ्यनुज्ञानमनुकूलोभावः सञ्जतिप्रदानमिति यावत् । षुङ् स्तुता-
विति । अत्र पञ्चैपदिनो गताः । अयमपि षोपदेशः । जित्वादुभयपदी । अनिट् ।
सौति—स्तवीति इत्यादि । 'तुरुस्तुशम्यम्'—(२४४४) इति ईडागमः । अथानिट्—
त्वाङ्ङि इडभावे इङ्विधानार्थमाह—स्तुमुधूञ्भ्य (२३८५) इति । अट्सौ ईट् सिच्
ईट् त् इति स्थिते ईट् ईटीति सलोपः । आत्मनेपदे तु—अस्तौष्ट—(ङङ्गभावात् गुणः)
इत्यादि ज्ञेयम् । उपसर्गस्थान्निम्नात् सौतेः षत्वमाह अभ्यष्टौत् इति । प्राकसितादित्या-
दिना (२२७६) अभिपूर्वात् सौतेर्लङि परस्मैपदे रूपम् । परिनिविद्योगात्
षत्वविकल्प इति दर्शयति—पर्य्यष्टौत्—पर्य्यस्तौदिति । एवं न्यष्टौत्—न्यस्तौत् ।
व्यष्टौत्—व्यस्तौदित्यपि ज्ञेयम् । सौते लोटि लङ्वद्रूपम् । लङि अस्तौत्—अस्तवीत् ।
अस्तुत—अस्तवीत् इत्यादि । विधिलिङि स्त यात्—स्तुवीयात् । स्तुवीत् इत्यादि ।
लिटि तुष्टाव—तुष्टुवे, (अलि क्रादिनियमात्) तुष्टोथ । लटि स्तोष्यति—स्तोष्यते
इत्यादि । लुङि दर्शितम् । लङि—अस्तौष्यत्—ष्यत । आशीलिङि—स्तोषीष्ट इत्यादि ।
नूञ्—अनिडुभयपदी—

२४५० । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥३।४।८४॥

दी— । ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः
पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहोदेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह ।
आहतुः । आहुः ।

(The five लिट् affixes) णल्, अतुस्, उस्, थल् and अथुस् replace optionally the five लट् affixes तिप् तस् कि सिप् and थस् in परस्मैपद of the root ब्रू, and then ब्रू itself is replaced by आह । The short अ in आह is for facility in pronunciation. Thus ब्रू + तिप् = आह् + णले (अ) = आह । Similarly आहतुः and आहुः ।

मित— । ब्रुव इति । अव आद्यो 'ब्रुवः,' पञ्चम्यन्तः द्वितीयस्तु षष्ठ्यन्त इति ज्ञेयम् । 'परस्मैपदानां णलतुसुथलथुस्' (३।४।८३) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । विदो लटो वेत्यतो लटो वेत्यनुवर्त्तते । तदाह—ब्रुवो लटः परस्मैपदानामिति । णलादयः पञ्चेति । एतदुक्तं भवति—तिप्स्थाने णल् (अ), तस् स्थाने अतुस् इत्यादि । अथु-सन्तोऽयमादेशक्रमः । ब्रुवः स्थाने 'आह' इति च स्यात् । अकार उच्चारणार्थ इति । 'आहस्थः' (२४५१) इति सूत्रादधिगम्यते । 'आह' इत्यादेशः । एवञ्च ब्रू लट् तिप् इति स्थिते आह् णल् (अ) इति भवति । तत—आह इति । एवमाहतुराहुरिति ।

२४५१ । आहस्थः ॥८।२।३५॥

दी— । भलि परे । चत्वंम् । आत्य । आहथुः ।

The final i. e. the 'ह' of आह is replaced by थ when a भल् letter follows. Thus ब्रू + सिप् = आह् + थल् = आथ् + थल् = आत् थ by चत्वं, cp—'खरि च' (१२१) । आहथुः—आह् + अथुस् ।

मित— । आहः + थ इति च्छेदः । तव आह इति 'आह' इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इति ह्रस्वावस्य स्थाने अकारादेशः । तेन 'आह' इत्यस्य ह्रस्वान्ते थः

स्यात् भलि परे इति सूत्रार्थः । भलीति च 'भलो भलि' (८।२।२६) इत्यतोऽनुवर्त्तते । चर्त्तमिति । आह इति स्थिते अनेन ह्रस्व यत्वे आथ थ इति जाते खरि चेति (१२१) पूर्व थकारस्य चत्वेन तकारादेश इत्यर्थः । एवम् आत्य इति भवति । आह्रादेशस्य अकारान्तत्वे तु अलोऽन्यपरिभाषया हकारादकारस्यैव आदेशः स्यात् । तथा सति आह्रथ यल् इति स्थिते 'होठः' इति हकारस्य ठत्वे चर्त्ते च आटत्य स्यादित्यानिष्टमापदेयत इति ध्येयम् । प्रक्रियालाघवात् 'आह्रसः' इत्येव सुवचमित्याहुरिति तत्त्वबोधिनी (३६४ पृष्ठ) । नागेशस्तु महाप्राणादेशप्रकरणात् 'आह्रस' इति नोक्तमित्याह । आह्रथुरिति । स्पष्टम् । अथ णलाद्यभावपक्षे आह—

२४५२ । ब्रुव ईट् ॥७।३।८३॥

दी— । ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । "आत्य" इत्यत्र स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयं भलीति षत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्द्धधातुकाधिकारे—

The augment ईट् is prefixed to a हलादि (consonant,—leading) पित् (affix) following the root ब्रु । Now the affix यल् also is पित् and हलादि and the substitute आह by स्थानिवद् भाव is no other than ब्रू so that the aug. ईट् becomes (by this rule) due to यल् । To avoid this Bhottoji says आत्य etc. Granted that आह is ब्रू itself by स्थानिवत्त्व and also that यल् is हलादि पित् but observe that आह replaces ब्रू when a भल् follows (cp—'भलि परे' under the preceding rule 'आह्रसः') and not when हल् follows. Thus though 'थ' of यल् is included both in भल् and हल् yet it will not have ईट् which is recommended here by pronouncing the words हलादि etc. and not भलादि etc. ब्रवीति ब्रू ईट् ति—ब्रो ईति ('सर्व —'

२१६८) —ब्रू ईति । ब्रूतः—no ईट् for तम् is डित् and not पित् ; hence (because डित्) no गुण also. ब्रुवन्ति being डित् does not get गुण but being अजादि, अन्ति necessitates उवङ् by 'अचिशुनु—(२७१) । ब्रूते easy. In the jurisdiction or matter of आर्द्धधातुक we look on—

मित— । ब्रुव इति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—ब्रुवः परस्मै इति । 'नाभ्यस्त-
स्याचि पिति सार्वधातुके' (२६०६—७।३।८७) इत्यतः पितृतीति, 'उतो हलिर्लुकि
(२४४३—७।३।८८) इत्यतो हलीति चानुवर्त्तते । तदाह—हलादेः पित इति ।
अत्र 'नाभ्यस्तस्ये'त्यतः 'सार्वधातुके' इत्यप्यनुवर्त्तते इति बोध्यम् । तेन 'उवक्थ'
इत्यर्द्धधातुकत्वादीङ् नेति नागेशः । 'गुणोऽपृक्ते' (२४४८—७।३।८९) इत्यस्माद
अपृक्ते इति तु नानुवर्त्तते । तथा सति 'ब्रवीति' इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति दिक् । ननु
'स्थानिवदादेशः—' (४८—१।१।५६) इत्यनुसारात् स्थानिवद्भावेन आह्लादेशोऽपि
ब्रवीत्यर्थं विहितं कार्यं लभते (गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्त्तितव्यमिति यथा) । ततः (आह
इत्यस्मात्) परः थल् प्रत्ययश्च हलादिर्भवति । अतस्थलोऽपोडागमः स्यादित्याशङ्क्य—
निराकरोति—'आत्य' इत्यनेति । 'आहस्थः' (२४४१) इति पूर्वसूत्र
व्याख्यायाम् 'भलि परे' इत्युक्तं न तु 'हलि' परे इति । अत्र तु हलादेरित्युच्यते न तु
भलादेरिति । अतो, नेट् । (थल् इत्यस्य—'थ' इत्यक्षरं हलीति भलीति चोभयतै-
वास्ति । अतो, विधानवलात्—(हलादेरित्युक्तेः) तदत्र न भविष्यतीति निर्गलितार्थः) ।
ब्रवीति इति । 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः अवादेशः । ब्रूतः इति । डित्त्वाद्
गुणाभावः । अपिलादीडागमविरहः—ब्रुवन्ति इति । अपिलादीडभाव । डित्त्वाद्
गुणाभावः । अन्तेरजादित्वादुवङ् । ब्रूते इति । ब्रुवः पञ्चानामित्यत्र परस्मै पदानामित्यनु-
वर्त्तेरत्र आह्लादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते (उवङ्) इत्यादि । अर्द्धधातुके एव परतो-
ब्रुवोवचिरादेशः स्यादित्याह आर्द्धधातुकाधिकारे इति—

२४५३ । ब्रुवो वचिः ॥२।४।५३॥

दी— । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ—उवक्थ ।

ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु—ब्रूतात् । ‘डिच्च पित्’ इत्यपित्वादीणन् ।
ब्रवाणि । ब्रवे । ब्रूयात् । ‘अस्यतिवक्ति—’ (२४३८) इत्यङ् ।

वच् i.e. वच् is put in the place of ब्रू when any आर्द्धधातुक (affix) follows. Thus ब्रू+लिट्, यल्=वच्, यल्—वच्, वाच्, ‘अ’ (‘अत उपधाया’ (२२४२)—व वाच्—उवाच् by सम्प्रसारण cp—‘लित्वाभ्यास-स्थोभयेषाम्’ (२४०४) । ब्रू+अतुस्—वच्, अतुस्—उच्, अतुस् by ‘असंयोगा—लिट्, कित्’ (२२४२) whence अपित् लिट् affixes like अतुस्, उस् etc are कित्—and then by ‘वचिस्वपि यजादीनां किति’ (२४०६) व is sampra-saranated. Then by the परिभाषा—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ (cp. ईजतुः under वचिस्वपि etc (२२०६) we by duplication get उच्, उच् अतुस्—उ उचतुस्—ऊचतुः by सवर्णदीर्घ । Similarly ऊच् and ऊचे etc. Here the rule ‘अभ्याससंस्वर्णे’ (२२९०) does not apply for no असवर्ण vowel follows upon the अभ्यास । (Mark the distinction of the process of derivation in उवाच् and ऊचतुः etc. In the former case the root is first duplicated and then the अभ्यास gets सम्प्र, whereas in the latter cases the roots first get सम्प्र, and then duplication and सवर्ण दीर्घ) । उवचिथ—ऊवक्थ—option of इट्, (because वच् is अनिट्) according to the भारद्वाजनियम under ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (२२६६) । Observe also that according to Nagesha the term ‘सार्द्धधातुके’ must be carried down from ‘नाभ्यस्तस्वाचि—’ (२६०६) along with the term पिति there into the rule ‘ब्रूव ईट्’ (२४५२) ; otherwise वच् यल् would give उक्कौथ and not उवक्थ which is intended ; for वच् by स्थानिवद् भाव gets the operations due to ब्रू and the affix यल् is a हलादि पित् (for यल् is the substitute of सिप् which is पित्) आर्द्धधातुक, and thus has every chance of having

the aug, ईट्, prefixed to it (यल्). And this suggestion or rather explanation is more logical and to the place than what is brought forward by Bhattoji (see his वृत्ति under व्रु व ईट्—2452) । वक्ता and not वचिता because अनिट् । व्रवोतु—वृतात् the former gets ईट् by 'व्र व ईट्' and गुण by 'सार्व—' (2168) but the latter gets neither of the two (ईट् and गुण) owing to the डित्व of तातङ् cp—the statemet of भाष्य—'डित्च पित्' under 'उतो वृद्धिः—(2443) । व्रवाणि—व्रु + आनि is पित् but not हलादि hence no ईट्, but व्रु gets गुण owing to its पित् । Similarly व्रवै । व्रूयात्—विधिलिङ् । उच्यात्—व्रु + यात् (आशीः)—वच्, यात् (किदाशिषि)—उच्, यात् by 'वचि स्वपि—' (2409) Now by 'असतिवक्ति—' (2438) अङ् being due to वच्, we look forward :—

मित । व्रवो वचिरिति । व्रवो वचिरित्यादेशः स्यादाङ्धातुके इति सुवाच्यः । उवाचेति— । व्रवो वचिरादेशे हित्वात्परम् 'लिङ्गभ्यासस्योभावेष्टाम्' (२४०८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य 'अत उपधाया' (२२८२) इति वृद्धिश्च । ऊचतुरिति वच्यादेशे—वच् अतुस् इति स्थिते लिटि घातोरनभ्यासस्येति हित्वं बाधित्वा 'वचिस्वपि-यजादौनां किति' (२४०८) इति प्राक् सम्प्रसारणे उच्, अतुस्, इति जाते हित्वम् उच् उच् अतुस् इति । न च सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति न्यायात् कुतो हित्वम् इति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति न्यायान्तरेण तस्य बाधासामर्थ्यात् । एवञ्च उ उच् अतुस् इति स्थिते असवर्णपरत्वाभाधात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२८०) इत्यस्याप्रवृत्ते ह्रस्वभावेन (हेतुना) 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति 'सवर्णदीर्घात् ऊचतुरिति । एवम् ऊचुः । इत्यादि । उवचिथ—उवक्ष्येति । भारद्वाज नियमाद् इङ् विकल्पः । उवक्ष्येत्यत्र व्रवईडितीडागमो तत्र 'नाभ्यान्तस्याचि—' (२६०६) इत्यतः 'सार्वप्रातुके' इत्यस्यानुवृत्तिरिति नागेशमतं प्रागुपन्यस्तम् (व्रुवईडित्येतैव) । व्रवोतु—वृतात् इति । पूर्वव हलादित्वात् पित्वादीट्, गुणश्च ।

उत्तरव तु तातडो डिच्चेनापित्वादीङ्गुणैनेति दर्शयति—‘डिच्च पिन्ने’ति । एतच्च ‘उतो वृद्धिः—’ (२४४३) इत्यत्र व्याख्यातम् । ब्रवाणि ‘अनि’ इत्यस्याजादित्वा-दीङ् न । पित्वाद् गुणः । रषाभ्यामिति णत्वम् । एवं ब्रवे इति । किन्तादाह्वं धातुकोप-देशस्य वचः ‘वचिस्वपी’—ति सम्प्रसारणम् । अथ लुङि वचश्च्लेरङ्स्यादित्याह—

२४५४ । वच उम् ॥७॥१२०॥

दी— । अङि परे । अवोचत्—अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ । एति । इतः ।

The root वच् gets the aug. उम् (उ) when अङ् follows. उम् is मित् । Hence by मिदचोऽन्त्यात् परः (३७) it (उ) is but after अ of वच् । Thus अट्, वउच्, अङ्त्—अवोच्, अत् by आद् गुणः (६९) अवोचत् । Similarly अवोचत (आत्मने) । Want of गुण and वृद्धि owing to डित्त्व of अङ् the substitute of च् ।

अथ शास्यन्ताः etc—i. e. Now we take up the परस्मै roots upto शासु १०७५ अनुशिष्टौ under ‘सिपि धातोर्द्वौ’ (२४८५). Of them इङ् is आत्मने— । इण् to go = एति, गुण by ‘सार्व—’ (२१६८) ; इतः—no guna because तस् is डित् ।

मित । वच उमिति । वचधातोर्द्वौमागमः स्यादङि परे । ‘ऋट्शोऽङि गुणः’ (७१४१६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवृत्तिः । ‘मिदचोऽन्त्यात् परः’ (३७) इति परिभाषया अकारात् परमुकारो बोध्यः । आद्गुणः । अवोचत् (परस्मै) अवोचत (आत्मने) इति स्पष्टम् । अङो डित्त्वाद् गुणवृद्धी न सः ।

अथ शास्यन्ता इत्यादि । शासु १०७५ अनुशिष्टौ (सिपिधातो—२४४५) इत्यन्ता इत्यर्थः । तत्र इङ् इत्यात्मनेपदी डित्त्वात् । इन्निति । एति—‘सार्व—’ इति गुणः ।

इतः डिङ्त्वान्न गुणः । अथास्य अजादौप्रत्यये (इयन्ति) इत्यत्र डिङ्त्वाद् गुणाभावेन इयङ्पवादीयण् स्यादित्याह—

२४५५ । इणो यण् ॥६॥४८१॥

दी— । अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति ।
इयाय ।

The root इण् makes room for यण् when an affix having अच् or vowel at the outset follows.

This overrules इयङ्, enjoined by 'अचिश्नु—' (271-6.4 77). But गुण (सार्व—2168) and वृद्धि (अचो जिति—254) will supersede इयङ् from the fact of their (गुण and वृद्धि) being subsequent to इयङ्,—thus अयनम् (इ + लुट्—अनट्) and आयकः (इ + णल्—अक) । Now in the case in hand इ + अन्ति = य् अन्ति = यन्ति by अतो गुणे (191). इयाय—इ + णल् by व्यपदेशिबद्भाव—इ इ णल्—इ ऐ अ = इ—आय—इयङ्, आय—इय् आय—इयाय—cp 'अभ्यासस्यासवर्णे' (2290).

मित— । इणो यन्निति । 'अचिश्नु—(6/4/77) इत्यनुवर्त्तते । 'आसप्त-माध्याय—परिसमाप्ते रङ्गाधिकार' इति भाष्यवचनात् अङ्गमिति च । तेन अङ्गाच्चिप्त-प्रत्यय विशेषणत्वेण 'अचि' इत्यस्य तदादिविधिस्तदाह । अजादौप्रत्यय इति । इयङोऽपवाद इति । 'इण्—' इत्यस्य—अचीत्यपेक्षाया परत्वादितिभावः । गुणवृद्धौ तु अस्यापि (इयङः) बाधिके । अयनम् । आयकः । अन्ति इति—इण् अन्ति इति स्थिते अनेन यण् । सर्वादेशः । इयाय इति । व्यपदेशिबद्भावेन इ इत्यस्य द्वित्वम् । अङ्गस्य अचो जिणति इति वृद्धिरायादेशश्च । अभ्यासस्यसवर्णे (2290) इतीयङ् । एकाचो द्वे प्रथमस्य इत्यादौ व्यपदेशिबद्भावो व्याख्यातः । अतुषि विशेषमाह—

२४५६ । दीर्घ इणः किति ॥७॥४८६॥

दी—। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः ।
ईयुः । इययिथ—इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि ।
ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

The reduplicate (अभ्यास) of the root इण् becomes long when कित् लिट् follows. By 'असंयोगाल्लिट्कित्' (2242) अतुस्, उस् etc. are कित् । Hence इण् + अतुस् = इ इ अतुस् (here यण् due by इणो is barred by this rule) = ई इयङ् अतुस् दीर्घं = ई इय् अतुस् = ईयतुः । Similarly ईयुः । इययिथ—इयेथ—by the option of इट् according to भारद्वाजनियम, यल् is पित् लिट् hence 'दीर्घं इणः—' does not apply, thus in the former इ इ इट् थ—इ ए इथ by 'सर्व'—(2168)—इ अय इथ—इयङ् अयिथ by 'अचिश्नु'—(271)—इय् अयिथ—इययिथ and in the latter इ इ थ—इ एथ—इयङ् एथ—इय् एथ—इयेथ । ऐत्—लङ्—आट् इत्—आइत्—वृद्धि by 'आटश्' (269) । Similarly ऐताम् and आयन् । Note that आट् comes in because having fallen under the आभीय (असिद्धवदभावात्) the subsequent rule 'इणो यण्' (2455—6.4.81) is invalid. इयात्—विधिलिङ्, ईयात्—आशीलिङ्, दीर्घं by 'अकृत'—(2298).

मित—। दीर्घं इण इति । इण इति षष्ठान्तम् । कित्यनुवृत्तिलभ्यस्य लिटि इत्यस्यभेदकम् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यत्र अभ्यासस्येति वर्तते । 'व्यथो लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटीति च । तदाह—इणोऽभ्यासस्येत्यादि । "किति इति किम् । इयाय । न च परत्वावद्दीर्घेऽपि अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावेन पुनः प्रसङ्गविज्ञाने चयङिङ्पसिद्धिरितिवाच्यम् । अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन परत्वप्रवृत्तौ इयङुत्तरं दीर्घं अनिष्टापत्तेरिति नागेशः । तत्त्वबोधिनीकारास्तु "किति किम् इयथे । अत्र वदन्ति । इह दीर्घं

कृतेऽपि—‘अभ्यासस्यावर्णः’ । (२२६०) इतीयङा रूपसिद्धिः कितिीति व्यर्थम् ।
न च दीर्घस्य इयङि (पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्)—दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
इयतुः इयुरित्यत्र—‘वार्णादाङ्गं वलीयः’ इति यणि कृते दीर्घविधेरोवश्यकत्वात् ।
किञ्च लिटीत्यनुवर्त्तनमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्त्याभावादि”ति । अत्र मतद्वयोर्नाशितमेव
साधीयः प्रतिभाति । लाघवादिति सुधीभिर्विभावनीयम् । इयतुरिति । इङ् अतुम्
इति स्थिते पूर्वस्य (अभ्यासस्य) अनेन दीर्घः । अतुमः कित्त्वादुत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य)
अचिशनुधात्विति इयङादेशः । एवम् ई इय् अतुम् इति भवति । ततो रूपम् ।
एवमेव इयुरिति । ऐत् इति । आट् इ (लङ्) त्—आटश्चति वृद्धिः । आयन्निति ।
इ (लङ्) अन् इति स्थिते— । ‘इनो यण्’ (६।४।८१) इति परत्वात् प्राप्तम् ।
तस्य तु ‘असिद्धवदत्ताभात्’ (६।४।२२) इत्याभीयतया असिद्धत्वात् आङजादीना-
मित्याडेव स्यात् । वृद्धिराद्यादेशौ । इयात्—विधिलिङ् । डिच्चाद्गुणवृद्धोत्तरमावः ।
इयात्—आशीलिङ्—‘अकृत्—’ (२२६८) इति दीर्घः ।

२४५७ । एतेर्लिङि ॥७।४।२४॥

दी— । उपसर्गात् परस्य इणोऽणो ऋस्वः स्यादाङ्घातुके
किति लिङि । निरियात् । ‘उभयत आश्रये नान्तादिवत्—’
अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । ‘समीयात्’ इति
प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

The अण् (इ) of the root इण् coming after an उपसर्ग becomes
ऋस्व when the आङ्घातुके कित् लिङ् i.e. आशीर्लिङ् follows. The word
आङ्घातुके in the वृत्ति seems to be an interpolation or a
slip on the part of the writer in as much as the expr.
‘किति लिङि’ is enough to convey the presence of आशीर्लिङ् ।
The instance is निर् इयात् where the अण् or इ (अण् is the प्रत्याहार

constituting the first three letters अ इ उ) of the root इष् is made ऋस् and not दीर्घ by 'अकृतसार्वधातुकयोः—(2298) । 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' this is a varttika as is evident from the character of its being written in भाष्य—under 'अन्तादिवच्च' (75—6.1.85)—though it is not recognised here (with the asterisk *) as such in both Manorama and Tattwabodhini. It means that the rule 'अन्तादिवच्च' (75—6.1.85) will not apply where an operation such as—the एकादेश or the single substitute—rests on both the preceding (पूर्व) and the succeeding (पर) words.' This varttika has been put forth here to show that the अष् or इ of the आशीर्लिङ् form of इष् will not become ऋस् by the present rule. 'एते लिङि' when it follows upon the उपसर्ग's अस्मि, अस्ति, परि etc. The drift is this—By 'वार्णादाङ् वलीयः' (परि—) ईयात्—may be made इयात् by this rule, but then by एकादेश under 'अकः सवर्णे—' will figure as अनीयात् in connection with अस्मि । If you say, let by 'अन्तादिवच्च' (75), this एकादेश rest on the परशब्द ईयात् (thus अम् ईयात्); but then अम् is not an उपसर्ग । Then (if you argue), let the एकादेश इ rest on अनी (thus अनी—यात्) but then यात् is not the formation of the root इ । Thus it is brought home that the rule 'अन्तादिवच्च' will not apply where the एकादेश rests on both the पूर्व and the पर words. Nor can you argue again—let अम् be taken as अस्मि by the परिभाषा 'एकदेशविकृतसमन्धवत्' what is disfigured by one part is the same (as before). This you cannot say for this परिभाषा is अनित्य—and is not to be adhered to everywhere (See श. शिखर and also भाष्य—and Kaiyata under—

अन्तदिवच्च 6.1.85 and उपसर्गाद्ध्रस्वः—' 7.4.23). Why say 'अणः' in the वृत्ति ?—Witness समीयात् । Here आ + इयात् = एयात् then सम् एयात् = समीयात् where ए is not अण् and therefore there is no ऋसादेश । But समीयात्—(as is seen elsewhere) is not derived from the root इण् to go in आशीलिङ् with the prefix सम् added to it ; on the other hand it is taken as the आशीलिङ् form of the root इ to go obtained from the conjunction of the root कटी (कटि + इ)—(भ्वादि)—read along with इट्, किट्, कटी (313) under 'ह्रान्तवर्ण —' (2299). Thus सम् + ईयात्—where the इ is lengthened by the rule—'अकृतसार्व—' (2298).

मित— । एतेरिति । 'केऽणः' (७।४।१३) इत्यतः अण इति, "उपसर्गा—
ङ्स्व ऊहते" इत्यतः (७।४।२३) उपसर्गाङ्स्व इति, 'अयङ्ग्रि किङ्ति' इत्यतः किति
इति चानुवर्तते व्याख्यानात् । तदाह—उपसर्गात् परस्त्व्यादि । 'किति लिङि'
इत्यनेनैव आर्द्धधातुकलाभे (आशीलिङः किच्चादार्द्धधातुकत्वाच्च) पुनरार्द्धधातुक-
ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः । यद्वा प्रक्षिप्तमेतदिति मन्तव्यम् । निर्रियात् इति
स्पष्टम् । ननु 'अभीयात्' इत्यत्रापि अभ्युपसर्गात् परत एतेरनेन ऋस्वो दुर्वार—
इति चेत् । सत्यम् । किन्तु ऋस्वे कृतेऽपि एकादिशाद् दीर्घो भवत्येव । ततः
कृतेऽपि ऋस्वे न कश्चिद् विशेषः । न चान्तादिवत् (७५)—सूत्रमाश्रित्य इष्टसिद्धिः
स्यादित्यपि वाच्यम् । पूर्वपरोभयशब्दाश्चयविधौ तस्याप्रवृत्तेरिति वार्तिकमुपन्यस्यति—
उभयत आश्रये नान्तादिवदिति । पूर्वपरशब्दयोरुभयमप्याश्रित्य अवलम्ब्य यत्र विधिः
प्रवर्तते तत्र 'अन्तादिवत्—सूत्रेण न कश्चिदर्थ इति तदर्थः । तदुक्तमन्तादिवत् सूत्रे
(५।१।८५) एव विधस्थली भाष्ये—'अथ यतोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद् भवति
आहोस्वित् परस्यादिवद्भवति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् * । किं वक्तव्यमेतत् ।
नहि । 'कथमनुच्यमान' गंस्वति । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । तद्वयथा । लोके
द्योस्तुल्यबलधोरिकः प्रियो भवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा

तमुभौ युगपत् प्रेषयतः नानादिभ्यु च कार्ये भवतः । तत्र यद्यसौ अविरोधार्थं भवति उभयोर्न करोति । किं पूनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्याभावात् । नास्ति यौगपद्येन सम्भव इति । अत्र कैयटः—‘उभयत इति । यथा एतेलिङीति ऋस्त्वमुपसर्गात् परस्य विधीयमानम् अभूयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथाहि अन्तादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्ययवबुद्ध्या एकादेश आशीयते तदा तस्यैव (एकादेशस्येत्यर्थः) परं प्रति कथमादिबद्धभावः स्यादेव परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यान्तबद्धभावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्याविरोधादिति भावः इति । ‘उपसर्गाद्वस्त्वः—’ (७।४।२३) इत्यत्रापि भाष्यकैयटयोरिदं विशदम् । ननु तर्हि एकादेशं परस्यादिवत् कृत्वा अभ् ईयात् इति स्थिते ‘अभ्’ इत्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वमादाय—ईयादित्यस्य ऋस्त्वं विधास्याम इति चेत् । न । ‘एकदेशविकृतमनन्वयदित्यस्य लत्यानुसारेणैव प्रवृत्तिर्नित्यं सार्वत्रिकीति—शेखरे स्पष्टम् इत्यास्तां तावत् । अणः किमिति ? तथाहि समीयादित्यत्र एकारस्य [सम्— एयात् (आ + ईयात्)] अणत्वाभावात् ऋस्त्व इति भावः । ननु च समीयादित्यपि कचिद् दृश्यते । तत्र कागातरिति चेत्तत्राह—समीयादिति त्विति । भौवादिकस्य (भ्वादि + ठञ् + ईष्टी १व) भ्वादौ पठितस्य । तथाहि ह्यन्तच्छणेति (२२६६) इति सूत्राधस्तात् इट् किट्कटी (३१८—१९—२०) गतौ इत्यत्र कटी + इ इति इकारोऽपि धत्वान्तरं प्रश्लिष्यते इति केचिदित्युक्तम् । तस्य इधातोराशिषि ‘अकृत् सार्वधातुकयोः’ (२२६८) इति दीर्घे यथोक्तरूपसिद्धिर्भवत्येवेति सर्व्वं सुस्थम् । एवमेव शेखरकारा अपि चेति संक्षेपः । अथ लुङि इणधातोर्‘गां’ इत्यग्रमादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । इणो गा लुङि ॥२।४।४५॥

दी—। ‘गातिस्था—’ (२२२३) इति षिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । इङ् १०४६ अध्ययने । नित्य-मधिपूर्व्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

The substitute गा takes the place of इण् in लुङ् । Thus इण् + सिच् + त्—अट् गा ० त्, सिच् elides by 'गातिस्था—' (२२२३) for it has been said under 'गाति—' that 'गापाविहृ इणादेशपिवती गृह्णाति' ! Similarly अगाताम् अगुः by 'आतः' (२२२७), इङ् to study. It is always preceded by अधि । Thus अधि—इति—अधीते त is डित् by 'सार्वधातुकमपित्' hence no गुण । अधीयाते—अधि इ आति—अधि इयङ् आति by 'अचिञ्—' (२७१)—अधीय् आति । Similarly अधीयते by इयङ् and 'आत्मनेपदेष्वनेतः' (२२५८) । इङ् is replaced by गाङ् in लिट् by—

मित— । इणो गेति । इणो गादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः । तत्र अट् गा सिच् त् इति स्थिते सिज्जलोपार्थमाह—'गाति' (२२२३) इति एतच्च तत्रैवोक्तं यत्—'गापाविहृणादेशपिवती गृह्णाति' इति । अगुरिति । 'आतः' (२२२७) इति कर्जुम् । इङिति । लिङ्त्वादात्मनेपदी । अनिट् । अध्ययन इति । अधिरिति नियमपूर्वकपाठद्योतनार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । अतएव 'गुरोरधीते,' 'परातिसन्धानमधीयते ये' (शकु-), 'सोऽप्यष्ट वेदान्' (भट्टिः) इत्यादि संगच्छते । अधीयाते इति । अधि इ आति इति स्थिते अचिञ्नुधात्वित्तीयङ् । ततः सवर्णदीर्घः । एवम् अधीयते । 'आत्मनेपदेष्वनेतः' (२२५८) इति अदादेशः । अथास्य लिटि गाङादेशः स्यादित्याह—

२४५८ । गाङ् लिटि ॥२।४।४८॥

दी— । इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्यायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यै । गुणयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्व्व' धातुरुपसर्गेण—इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात् पूर्व्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गोरध्ययने वृत्तम्' (३०३६) इति निर्देशान्न भवति ।

अधैयत । परत्वादियङ् । तत् आट् वृद्धिः । अधैयाताम् ।
 अधैयत । अधैयि । अधैवहि । अधैमहि । अधीयीत ।
 अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीयः । अधैषीष्ट ।

The root इङ् is replaced by गा in लिट् when the लकार i. e. लिट् has already taken effect (this is the view of the varttikakara) or when the application of the same (लिट्) rests in the mind only (This is the opinion of the Bhashyakara). अधिजगे—अधि—इ + लिट् एङ् = अधि—गा + ए—then apply हित्, ऋस्, चुत् and जश्त् as before similarly elsewhere. The drift is that the rule (द्विवचनेऽचि) will not apply here for it would give अधीगे and therefore इ has first of all to be replaced by गा । अध्ययै—अधि—इ + लोट् इ = अधि—इ + ऐ (by आट्) = अधि—अय् ऐ by गुण and अयादेश, then अध्ययै । This is according to the opinion 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' । But according to the view 'पूर्वं धातुरपसर्गेण—etc (दर्शन=opinion)' सवर्ण—दीर्घ is first of all legitimate due to its अन्तरङ्गत्व । This (अन्तरङ्गत्व), however, will not take effect on the score of the आपक or लिङ् in 'शेरध्ययने—' where अध्ययन (अधि—इ + लृट्—अनट्) has no सवर्णदीर्घ but it has been effected by गुण, अयादेश and यण् as in अधायै we have done. अध्यैत—अधि—आ इ + लङ् त = अधि—ऐत by the text 'अधीयीत—विधिलिङ् इङ् + ईत and सवर्णदीर्घ । अध्यैषीष्ट—आशौलिङ् ।

मित— । गाङिति । 'इङ्' (२।४।४८) इत्यतः इङ् इत्यनुवर्त्तते । लावस्यायाम् इति । अयमत्राशयः—लावस्यायाम् अर्थात् लिङ्लचये लकारे प्रयुक्ते सति इङो गाङिति वार्त्तिककृतम् । लकारे (लिटित्यर्थः) विवक्षिते एव इङो

गाङिति भाष्यम् । एवञ्च उभयवापि मते द्विवचनेऽचौति निषेधो न प्रवर्तते । पूर्व्व द्विवचनमित्याचोऽभावात् । उत्तरव तु अनैमित्तिकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं कृते गाङादेशे द्विवक्त्रस्तुत्वादय इति बोध्यम् । अध्ययै इति—लोडुत्तमैक वचने रूपम् । पुनरादेशयोरिति । 'पूर्वे धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गो'तिमतेनेदम् । मतान्तरमाह—पूर्वमिति । दर्शने इति=मते इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति सर्वर्णदीर्घस्येत्यर्थः । अध्यायनेइति हि पानिनिना साधितम् तच्च (अध्ययनम्—अधि—इ + ल्य ट्) प्राग्वत्धातोर्गुणोऽयादेशे यणि च सिद्धम् । अत उभयमपि साध्विति भावः । नागेशस्तु पूर्वमेव भाष्यसम्मतमित्याहेत्यलम् । अध्यतेति । लङि आटि वङ्गा रूपम् । अन्यत् स्पष्टं सूत्रे ।

२४६० । विभाषा लुङ्लृङोः ॥२।४।५०॥

दी— । इङो गाङ् वा स्यात् ।

The root गाङ् is optionally substituted for इङ् in लुङ् and लृङ् ।

मित— । विभाषेति—'इङश्च' (२।४।४८) इत्यत 'इङ्' इत्यस्ति । 'गाङ् लिति' (२।४।४९) इत्यतो गाङ् इति च । तदाह—इङो गाङ् वेति । 'लुङ्लृङो'रिति सप्तम्यन्तम् । तेन 'इङो गाङ् वा स्यात् लुङि लृङि' चेत्यर्थः ।

२४६१ । गाङ्कुटादिभ्योऽजिण्डित् ॥१।२।१॥

दी— । गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परे अज्णिताः प्रत्ययाडितः स्युः ।

Such affixes as drop neither ज nor ण् are designated or treated as डित् (ड्—dropping) when they follow the sub-

stitute गाङ् and the roots of the कृटादि class. Thus, सिच् coming after अधि—in अ गा स्त is ङित्, then we look forward :—

मित—। गाङिति—। गाङ्कृटादिभ्यः + अङिणत् + ङित् इतिच्छेदः । तत्र 'अङिणत्' इति । अ् च ण् च ञ्गौ । 'तौ इतौ यस्य स ङिणत् । न तथा—अङिणत् । सूत्रे गाङिति । 'गाङ् लिटी'ति, गाङादेशः । न तु 'इणो गा लुङि' (२४५०) इत्यस्य—नापि 'गाङ् गतावित्यस्येति दर्शयति । गाङादेशात् इति । गाङ् च कृटादयश्च इति इन्वात् पञ्चम्यन्तम् । एतेन अधि इङ् सिच् त इत्यत्र विभाषा लुङ्लुङोरिति गाङ्पक्षे—अधि अगा स् त इति स्थिते सिच्प्रत्ययस्य च गाङादेशात् परत्वात् ङित् संज्ञायामाह—

२४६२ । घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥६॥४॥६६॥

दौ—। एषामात ईत् स्यात् किङ्ल्याङ्ङधातुके । अध्यगीष्ट—अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत—अधीष्यत । इक् १०४३ स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । 'अधीगर्थदयेशाम्—' (६१६) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आङ्ङधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् न । तथाच भट्टिः—'समीतयो राघवयोरधीयन्' इति । वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु—प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपनम् । वेति । वीतः । विग्नन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् अवियन् । अडागमे सति अनेकाचत्वाद् यण् इति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः ।

इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या १०४८ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणिश्याति । यातः । यान्ति ।

The आ of the roots दा, धा (called घु), ना, स्था, गा, पा, हा and वो (सो or सा) becomes ई when a हलादि (having a consonant in the beginning) गित्, कित् or डित् affix follows. By the previous rule सिच् after गा is डित् । Thus अघि अ गा सिच् त = अघि अगीस्त्—अघि-अगीष्त् by 'इण्कोः' and 'आदेश—' (२११।१२)—अध्यगीष्ट by 'टुणा टुः' (११३) । Here सिच् does not elide by 'गातिस्थासुषाम्भ्यः सिचः परस्मैपदेषु' (२२२३) for गाङ् is आत्मनेपदी । Now गाङ् being optional in लुङ् by 'विभाषा लुङ् लुङोः' (२४६०), another form is अध्यष्ट—अघि इ सिच् त—अघि—आट् इ सिच् त by 'आडजादीनाम्—अघि ऐस् by आटश्' (२६८)—अघि ऐष्ट as above—अध्यगीष्यत—अध्यैष्यत (लुङ्—विभाषा लुङ् लुङोः) : इक to remember. This also is preceded by अघि from the fact of Panini's own practice in the rule 'अधी-गर्थदयेशां कर्मणि (६१६)'. Had it not been preceded by अघि he could have said इगर्थदयेशां etc.—इण्वदिक etc. This is a varttika meaning 'It has to be said that the operations meant for इण् to go such as 'इणो यण' (२४५५), 'दीर्घ इणः किति' and इणो गा लुङि etc. are also equally due to the root 'इक् to remember' । Thus अध्यति—अधीतः अधियन्ति etc. also अध्यगात्—अध्यगाताम्—अध्यगुः as before under 'इणो गा—' (२४५८) [Note carefully the difference between गा (इणो गा—) and गाङ् ('गाङ् लिटि' २४५८) । The latter gets ई in place of its आ but the former does not] .

केचित् etc. Some assert that the similar operations are ascribed to इक् only when any आइधातुक affix follows the same

(इक्)—This assertion is due to the statement 'इण्वदिकः of the varttikakara under 'इणो गा लुङि' (२४५८) where the affixes of लुङ् only are concerned. Hence according to them इक् will not be replaced by यण् directed by 'इणो यण्' (२४५५) which refers to सार्वधातुक प्रत्यय only. Thus in place of अधि यन्ति above they will have अधि—इयन्ति=अधीयन्ति with इयङ्; similarly in places of अधियन्तु etc. they will read अधीयन्तु etc. As for example—'ससीतयो राघवयोरधीयन्', remembering the two Raghavas (Rama and Lakshman) along 'with Sita' of Bhatti III—where अधीयन् (अधि इ शब्द ईमा एव) is formed with इयङ् and not यण् (which gives अधियन्) । वी means 'movement', 'pervasion', 'conception', 'wish', 'casting', and 'eating.' वेति—by सार्व—' (२१६८) वियन्ति—वी + इयङ् + अन्ति । वीङि—no gunnation for हि is अपित्—by 'सिद्ध'पिद्ध (२२०६), अवेत् (लङ्) । अवियन्—इयङ् । [N. B.—Nagesha. says that this root (वी) will be conjugated in (the form) moods. लट्, लिट्, लङ् and विधिलिङ् only and will not be followed by any सार्वधातुक except वञ् and अप्—as Bhashya has under—'अजेव्य'-वञपोः' २२९२]. *

अडागने सति etc—Some conjugate अव्य न् (अट् वी अम्) in place of अवियन् in लङ् on the ground that after the augment अट् (अ) has been prefixed to the root वी, it (वी) becomes अनेकाच् (polysyllabic—as अवौ) and thus paves the way for यण् enjoined by 'एरनेकाचोऽस'योगपूर्वस्य' (२७२) । Bhattoji prefers इयङ् (अचिञ्—२११) to यण् because if अट् operates first on वी then there will be no अनेकाच्, for अट् is असिद्ध, 'as the rule 'लुङ्-लङ्-

लुङ्चुडुदात्तः' (2206—6.4.71) falls under—'असिद्ध वदत्वाभावात्' (6.4.22). Hence it ought to have इयङ् and not यण्—this is elaborately dealt with by Nagesha under this rule. Here i. e. in वी, ईकार is another root taken jointly with वी (वी + ई). Hence we have also एति ईतः इयन्ति (इयङ् and not यण् for the root is long and not short as इण् (इ)) etc. ईयात्—विधि and आशीः । The diff. is in dual etc. ईयाताम् (विधि) and ईयास्ताम् (आशीः) etc. ऐषीत्—लुङ्, सिति इङि—and अलोप by 'इट—इठि' (२२६६) । या to go for प्रापण here means movement. प्रणियन्ति by 'निर्गदनन्द पुमास्त्विति हन्ति याति—' (२२८५) । In लुङ्, या has जुम् in place of ङि by :—

मित— । पुमास्त्विति— । घु ('दाधाघुदाप्') मा स्या गा पा जहातिः (हा) सा एषाम् समाहारदन्वात् षष्ठी— । सिति षोऽन्तकर्मणोत्यस्य—कृतात्वस्य निद्देशः । अत्र हाको ग्रहणं किन्तु, न हाङ् एव व्याख्यानात् । 'आङ्घ्रातुकि' (६।४।४६) इत्यधिकृतं वर्त्तते । 'आतो लोप ईटि च' (६।४।६४) इत्यत्र 'आत' इति । ईदयतिः' (६।४।६५) इत्यत्र 'ई' इति । 'अनुदात्तोपदेशवनोतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः किङिति' (६।४।३७) इत्यतः 'किङिति' इति चानुवर्त्तते । तदाह—एषाम् आत ईत् स्यादित्यादि । हलीति कितौत्यस्य विशेषणं तदाह—हलादौ कितौति । अध्येगीष्ट—अध्येष्ट (लुङ्) इति अध्येगीष्यत—अध्येष्यत (लुङ्) इति च विमाषा लुङ्लृङ्गे (२४६०) इति गाङादेशविकल्पः । अध्येगीष्ट इत्यत्र—अधि इ च्लि त इति स्थिते—प्राग् गाङोदेशस्ततोऽडागम इति—अधि अ गामिच् त—अधि अगा स् त इति जाते 'गातिस्थाषुपाभूयः—' इति सिचो लुङ् न । परस्मैपदित्वाभावात् । एवञ्च गाङ्-कुटादिभ्य—इत्यादिना सिच डित्वे—अनेन आकारस्य—ईदादेशे—अधि अगीष् ट इति भवति इण्कोरिति षत्वम् । णुणा णुरिति णत्वञ्च । तत इको यणिति यणादेशः । अध्येष्ट इत्यत्र—(गाङ्भावपक्षे इदम्) अधि इ सिच् त इति स्थिते आङजादौनामित्या-डागमे आटश्चेति ब्रह्मौ अधि ऐ स् तं इति जाते पूर्व्वत षत्वएत्वयणादेशाः । एवम्

कार्यं प्रत्याभीयतया असिद्धत्वम् । तथा सति अनेकाचूत्वमपि निवर्तते । अनेकाचूत्वा—
भावाच्च कुतो यण् । अत इयङ् एव प्राप्नोतीति शब्दन्तुशेखरे विस्तरणोपपादितमिति
दिक् । अव्यञ्जिति—तेषां मते इत्यर्थः । अत्र वी इत्यन्वेत्यर्थः । वी ई इतिच्छ द
इति भावः । एतच्च भाष्ये स्थितम् । एतीति । गुणः । ईत इति । डिच्चादगुणाभावः ।
इयन्ति इति । इयङ् । ईयात् इति । विधौ आशिषि च समानम् । अन्यत्र तु
इयाताम् (विधि) ईयास्ताम् (आशीः—) इत्यादि । ऐषीत् इति । आट् । सिचि
वृद्धिरिति वृद्धिः । येति—प्रापणमिह गतिरिति । शिजर्थस्यावश्यकथावात् । प्रणि-
यातीति—‘नेगंदनद—’ (२२८५) इति णत्वम् । अथास्मात् परस्य—लङि भेजुस् वा
स्यादित्याह—

२४६३ । लङः शाकटायनस्यैव ॥३॥४॥१११॥

दी— । आदन्तात् परस्य लङो भेजुस् वा स्यात् । अयुः—
अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । वा
१०५० गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
णा १०५२ शौचे । आ १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायाम्
गती । प्सा १०५५ भक्षणे । पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् ।
अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने । ‘हावपि
दाने’ इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति—प्रनिदाति ।
दायास्ताम् । अदासीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्व-
धातुकमात्रविषयः ।

“सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे” (वर्त्तिक १५८१) इति वार्त्तिकं
तदभाष्यञ्चेहलिङ्गम् । ‘सस्थानो जिह्वामूलीयः’ । स नेति
ख्याञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । ‘सम्पूर्वस्य ख्यातेः

प्रयोगो न' इति न्यासकारः । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कौटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'निर्गदनद—' (२२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति—प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । 'बहुवचनपरः' इत्यनेन । 'भक्तिपरः' इत्यपरे । वग्धि । वच्चात् । उच्चात् । अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने ।

[N. B.—The rule lit. means—According to Shakatayana alone जुस् is put in place of क्ति coming after an आकारान्त root. Hence according to others (including Panini himself) अन् is the substitute for क्ति । Thus the acceptance of the term शकटायन indicate option and एव is to serve some special purpose elsewhere—'लिट् च' (लिङादेशस्तडाङ्गं कधातुसंज्ञ एव स्यात्) लिङाशिषि]

जुस् takes the place of क्ति optionally when the latter follows an आकारान्त root. Thus अयुः—अयान् ; अयात्—विधि and आशी । यायाताम्—विधि, यायाताम्—आशी । अयासीत्—लुङ्, अट्यासक् इट्सिच् इट् तु by 'यमरमनमातां सक्च' (२३७७) । वा means movement and indication. भा—to glitter or look bright. ष्णा (ष्ना) to purify ष्णाति—अस्नात्—सस्त्री—अस्नासीत्—स्नास्यति etc. आ to cook. द्रा—to move in a contemptuous manner. ष्सा—to eat—पसौ । पा to protect. पायाताम्—and not पेयाताम् etc. for in 'एलिङि (2374) and in 'गतिस्थाप्या—' (2223), the root पा to drink (पिवादेश) is

takeh and not pa to protect ; hence we have neither एत् nor the elision of सिच् । Similarly अपासीत्—where सिच् does not elide for the same reason. ला to take. Chandra holds that both रा and ला mean to give. दाप् to cut off. Note that by 'दाधा चू दाप' this दाप् is not वृसंज्ञक hence प्रणिदाति—प्रनिदाति by 'शेषे विभाषाऽकखादा-बषान्त उपदेशे' and not प्रणिदाति only by नेर्गदनद etc. (228) । दद्यात्ताम् etc like पायात्ताम् etc. ख्या to explain. This root is used in सार्वधातुक (लट् लोट लङ् विधिलिङ्) only and this we infer from the Varttika—

The drift is this :—It has been established by the Varttika and the Bhashya under—चक्षिङ् ख्याच् that ख्याच् is ख्शादि i.e. to be treated as beginning with खश् and not ख्य so that in the uses like 'नमः ख्यात्रे' there will be no change of स्थानत्व or जिह्वामूलीयत्व in as much as the rule 'शर्दरे विसर्जनीय—' will take effect due to the असिद्धत्व of 'य' in ख्या by the वार्तिक 'असिद्धेशस्य यवचनं विभाषा' But this explanation does not hold good if ख्यात्रे is derived as (ख्या प्रकथने) + शट् + ४धी १५) for य replaces श and not vice versa. Thus य is not असिद्ध and therefore 'कुप्रीः—' applies and directs जिह्वामूलीयत्व । But the authority of Bhasya and Varttika rules supreme here and leads us to infer that 'ख्या प्रकथने' should be used in सार्वधातुक (लट्, लोट, लङ् and विधिलिङ्) only ; for this single case of शट्, indicates, by generalisation, the validity of our inference.

Cp—'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (1591). and the भाष्य—under it. "ख्शादिर्वा' (वार्तिक) । अथवा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानौ कशादिर्भवति । चत्वेन

अथ ख्यादिः कथम् । 'असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा' (वार्त्तिक) । असिद्धे शस्य विभाषा यत्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 'प्रयोजनं सौप्रख्ये वृज्विधि (वार्त्तिक) । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वृज्विधिर्भवति । सौप्रख्यीय इति वृद्धाच्छ इति क्ली भवति । ❀ ❀ ❀ 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे (वार्त्तिक) नमः ख्यात्रे इति संस्थानत्वं न भवति । (भाष्य)—under 'चच्चिजः ख्याज्' (2-4-54) P—210. The meaning of the Varttika is—Had ख्याज् not been ख्शादि then in uses like नमः ख्यात्रे (ख्यात्र + ४र्थी १०) there would arise संस्थानत्वं i.e., जिह्वामूलत्वं as a result of combination by 'कुघोः कपो च' (142) and not, विसर्जनौय by 'शर्परे विसर्जनौयः' (150).

The Nyasakara opines that ख्या, preceded by सम्, is not used in सार्वधातुक् as well. Thus forms like संख्याति etc. are wrong and संख्या etc. are derived from the substitute ख्याज् of चच्चि and not from ख्या प्रकथने (cp Nagesha). प्रा to fill. मा to measure. Intransitive. cp Magha under—'तनो मसुः etc. The line in full in—तनो मसुस्तत्र न कौटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः—The joy arising from the arrival of the hermit (Narada) was not measured in the person of the foe of Kaitabha (Krishna) i.e. he was overwhelmed with joy. मसुः—मा + लिट् उत् । But the root (मा) is trans. when it affords a different sense due to any उपसर्ग e.g. 'उदरं परिमाति सुष्टिना' etc. cp. नैषध । In full the line is उदरं परिमाति सुष्टिणा कुतुकी कोऽपि दमस्सुः किमु—Is some inquisitive person measuring the belly of the sister of Dama with the breadth of his palm—i.e. Damayanti is slenderbellied. This मा is not to be confused with 'माङ्' in the rule 'निर्गदनद—(2285). Thus it gives परिमाति etc by शेषे विभाषा—वच् to express clearly—वक्ति etc. This root does not take अन्ति

after it. Hence वचन्ति is wrong. Some say that it is not used in the plural number so that वचन्ति, वक्थ, वचन्तु, etc are wrong. Others hold that it is not used in dual (वा—भि ?) so that वक्तः, वक्थः वच्वः etc (Or—वचन्तु &c), are erroneous. [Here the reading is द्विपरः or भिपरः] । Hence it is fair to use it in singular only. वग्धि—वच् + हि = वच् धि by हुभक्तयो—(2428) = वक् धि by 'चोः कुः' (378) वग् धि by भलां जश् ; वच्चात्—विधि । उच्चात्—आशीं—'किदाशिषि—'वचि-स्वपि—gives सम्प्र. अवोचत्—'वच उम' सवर्णदीर्घः । विद to know.

मित— । लङ् इति । 'भोजुस्' (३४११०८) इति 'आतः' (३४११०) इति चातुवर्त्तते । तदाह—आदन्तात् परस्मैति । शाकटायनग्रहणं विकल्पार्थम् । तदाह—जस् वेति । एवकारस्तु भिन्नक्रमः । 'लिट् च' (३४१११५), 'लिङ् आशिषि' (३४१११६) इत्यादावस्यान्वयः । तथाच व्याख्यानम् (लिट् चेत्यत्र) 'लिङादेशस्तिङ् आर्ध-धातुकसंज्ञ एव स्यान्नतु सार्वधातुकसंज्ञः' (२१७२) इति—तदेवं अया अन् इति स्थिते जुस्विकल्पात् अयुः अयान्—इति । यायात्—इति । विधिराशीश्च (लिङ्) । यायाताम् (विधिः) । यायास्ताम् (आशीः) । अयासीत् । 'यमरमनमाता' सक् च' इति समासः सिच इट् च् । वेति । वाति । अवात् । अवासीत् इत्यादि । एवं भाषाश्रित्यादयो-ऽपि । स्नाति इत्यादि धात्वादिरिति सत्त्वम् । पायास्तामिति । 'गातिस्थाष्टुपाभूयः—' इति सिज्जुक् 'एलिङि' इति एत्वं च न । तत्र तत्र पिवतेरेव ग्रहणादिति विभावनो-नीयम् । हावपीति—रा च श चेत्य भावपीत्यर्थः । प्रणिदातीत्यादि । वुसंज्ञात्वा-भावाद् 'नेगद—' (२२४५) इति न । किन्तु 'शेषे विभाषेति' शत्वविकल्पः । दायास्ताम् । अदासीदिति । 'दाधा घृदाप्' इति दापेर्षुसंज्ञालविरहात् 'गातिस्थेति एलिङीति' च न प्रवर्त्तते । तेन एत्सिज्जलोपी न । अयं सार्वधातुकमावविषय इति । आर्धधातुक-विषये ख्याधातोः प्रयोगो नास्तीति भावः । तदेव प्रमाणयति—सस्यानत्वमिति । वास्तव-मिदम् । तत्र तद्व्याख्यानपरं भाष्यमपि आपकमित्याह—तदभाष्येह लिङ्गमिति । तथाच भाष्यम्—'चचिङ् ख्याञ् ॥२१४५४॥ किमये कशदिराहोस्वित् ख्यादिः ।

‘चच्चिङः कशाञ्ख्याजौ’ (वार्तिक) । चच्चिङः कशाञ् ख्याञ् इति कशादिः ख्यादिश्च । खशादिर्वा (वार्तिक) इत्यादि । ‘अवशिष्टम् आङ्लव्याख्यामुद्धृतम् । अथ वार्तिकार्थं स्वयमेव व्याकरोति । सस्यानो जिह्वामूलीय इत्यादिना । ख्यात्वे इति शतन्तस्य ख्यातशब्दस्य चतुर्थ्ये कवचनम् । ‘नमः सस्ति—’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘नमः ख्यात्वे’ इति कस्यचित् प्रयोगो वार्तिककारेण उदाहरणव्यपदेशेन उद्धृतम् । अन्य-दुद्धृते भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अत्रायमभिप्रायः—‘चच्चिङः ख्याञ्’ इति मूलस्य वार्तिकेण तदभाष्येण च ख्यात्वादेशः खशादिरिति प्रतिपादितम् । ततश्च ‘असिङ्घे’ शस्य यवचनं विभाषा’ इति वार्त्तिकात् ‘नमः ख्यात्वे’ इत्यत्र शकारस्थानिकस्य यकारस्य—असिङ्घ-त्वात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ (१५०) इत्यस्य प्रवृत्तिर्जिह्वामूलीयत्वं (सस्यानत्वम्) न भवति । किन्तु ‘ख्या प्रकथने’ इत्यस्य ख्याधातोरेवोत्तरं शतप्रत्ययं विधाय—‘ख्यात्’ इति गृह्यमाणे यकारस्य—शकारस्थानिकत्वाभावेन असिङ्घत्वाभावात् ‘शर्परे विसर्जनीयः’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्नास्तीति खल्वयत्वेऽपि शर्परेत्वाभावात् । ततश्च ‘कुष्ठोः कपीच’ (१४२) इत्यस्य प्रवृत्त्या जिह्वामूलीयत्वं दुर्वारमेव । एवमन्यथापि आपकस्य सञ्जातीयापेक्षत्वात् । एवञ्च तद्धिं भाष्यवार्त्तिकप्रामाण्याज्विज्ञायते ख्याधातोः सार्वधातुकमात्रविषयत्वं नार्धधातुकविषयत्वम् इत्यहो ! सूत्रे चिकावत्त्वं तदभवतो दौर्जितस्य वैयाकरणवर्थस्य ।

अथात्र न्यासकार—संवादमाह । सम्पूर्वस्य ख्यातेरिति । सार्वधातुकविषयेऽपि सम्पूर्वस्यास्य—प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । तेन संख्याति इत्यादि न प्रयोक्तव्यम् । संख्या इत्यादि तु चच्चिङः ख्यात्वादेशस्तैवेति व्याख्यानमेवात्र शरणमिति शिखरकाराः । मेति अकर्मकत्वमुदाहरति । तनौ मसुरिति । तपोधनाभ्यामसम्भवा मुद इत्युत्तरार्द्धम् । तपोधनस्य (नारदस्य) अन्त्यागमात्—आगमनात् सम्भवन्तीति तादृश्यः मुदः हर्षाः कौटभ-डिषः कृष्णस्य तनौ—देहे न मसुः परिमिता नाभूवन् । हर्षातिरेको वभूवेति भावः । मसुरिति—लिट् उस् । सकर्मकत्वमपि—दर्शयति । ‘उपसर्गवशेनेति । अत्र परिमातीति परित्यहणार्थकम् । नैषधीयश्लोकोऽयम् । ‘कुतुकी कोऽपि दमस्वपुः किमु’ इत्युत्तरार्द्धम् । कुतुकी कौतुहली कोऽपि दमस्वमुदमयन्ताः उदरं मुष्टिणा

न तु सृष्टिद्वयेन परिमाति परिगृह्णाति किम् अन्यथा कथमेतावत् चीणत्वस्य
उदरस्येति आकृतिप्रशंसा कथोदरीणां प्रकृतिसुभगत्वात् । वक्ति इति । एतेन स्वमते
द्विवचनपरोऽप्यस्तीति दर्शितम् । अभियुक्तसंवाद्माह—अन्तिपर इति । लङ् बहुवचने
एव प्रयोगाभाव इत्यर्थः । बहुवचनपर इति न प्रयुज्यते इत्यध्याहार्यम् । एवम् 'द्विपर'
इत्यत्र । [अत्रमूले 'द्विपर' इति युक्तः पाठः, 'क्षिपर' इति तु न सृष्टु] तेन सर्व्ववार्थ—
कवचने प्रयोगोऽस्तीति निर्व्विवादम् । वग्धि इति । 'हुभलभ्यो—' इति हेर्धिः ।
चोः कुरिति (३७८) इति—कुलम् । भलां जश्—' इति जश्त्वम् । उच्चादिति ।
किदाशि इति किच्चाद् वचिखपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अवोचदिति । अस्यतिवक्ति-
ख्याति इत्यङ् । वच उम् इत्युम् । सर्व्वर्णदीर्घः । विद ज्ञाने इति ।

२४६४ । विदो लटो वा ॥ ३।४।८३॥

दो ।—वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद ।
विदतुः, विदुः । वेत्य । विदथुः । विद । वेद । विह । विह । विह । विह ।
पक्षे वेत्ति । वित्त इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविद'—
(२३४१) इत्याम्पक्षे 'विद' इत्यकारान्तनिपातनात् लघूपध-
गुणः । विदाञ्चकार । वेदिता ।

The (nine) परस्मैपद affixes of लट् (तिप् to नस्) coming
after विद are optionally replaced by णल् etc (the nine-लिट् affixes
णल्, अतुस् up to न) thus विद + णल् = वेद् + अ = वेद—gunnated by
'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१४६) । Note that the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य'
(२१७७) does not apply here though णल् follows for the root is
followed by लट् and not लिट् । Similarly in other cases. विदतुः
it is क्ति—hence no गुणः । विवेद—लिट्—विविद् + अ—विवेद अ by
'पुगन्त—' । With आम् by 'उषविदजाग्रभ्योऽन्यतरस्याम्' (२३४१) we have

विदाञ्चकार and not वेदाञ्चकार for विद् ends in अकार in 'उषविद्—and thus इ of विद् ceases to be उपधा ('अलोऽन्त्यात् पूर्व—') in the case of आम् (आम्पच) । And this अकारान्तत्व of विद् is a case of निपातन । (Also Bhashya has—' निपातनादगुणत्वम्'—Nagesha). This निपातन is in connection with आम् alone and not with any other affix, वेदिता—विद् इट्ता (लुट्) ।

मित । विद् इति पञ्चमौ । लट् इति—षष्ठी । परस्मैपदानां णल्लुप्— (२१८२—३।४।८२) इति सर्व्वमनुवर्त्तते । तदाह—वेत्तेल्लट्; परस्मैपदानामित्यादि । वेद इति । लिङादेशत्वाभावात् 'लिटि धातो—(२१७७) इति न प्रवर्त्तते । पुगन्तलघूपधस्य चेति (२१८६) गुणः । विदतुरिति लिङ्गाद् गुणाभावः । एवमन्यत्र । पचे इति लटौत्यर्थः । वेत्तीत्यादि स्पष्टम् । विवेद लिट् । सुगमा प्रक्रिया । 'उषविद्—' (२३४१) इति । आम्पचे—आम्प्रत्यये सति 'विद्' इति 'उषविद्—' इति सूते इत्यर्थः । अकारान्तनिपातनात्—निपातनमाश्रित्य—अकारान्तग्रहणात् च न लघुपधगुणः (२१८६) इकारस्योपधात्वाभावादिति भावः । एतच्च 'आम्सन्निधोगेन' इति शेषः । तदुक्तं भाष्ये—'निपातनादगुणत्वमिति' इति शिखरे स्थितम् । एवञ्च 'अतो लोप' (२३०८) इत्यल्लोपोत्तरं स्थानिवद्भावेन अकारान्तत्वम् आश्रित्य—लघूपधगुणो नेति हृदयम् । वेदिता—लुट् । स्पष्टम् ।

२४६५ ।- विदाङ्ङुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥३।१।४१॥

दी— वेत्तेल्लोप्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनु-
प्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दात् ।

आम् after विद् in लोट्, want of गुण (of विद्), लुक् or disappearance of लोट् and the अनुप्रयोग or after-use of क् ending in लोट् i.e. the affixing of the words करोतु कुरुताम् etc. to विद्—

all these are optionally enjoined in an irregular way. Here (in the rule) there is no intention of specifying the person or number. And this is inferred from the (force of the) word इति in the rule. The idea is—‘विदांकुर्वन्तु’ is the 3. per. pl. Hence by this it is not to be understood that the लोट् form कूर्वन्तु alone affords the alt. form विदांकुर्वन्तु । But all the remaining लोट् forms in other persons and numbers such as करोतु, कुरु, करवाणि—etc will have the alt. forms विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरु, विदाङ्करवाणि etc. against them. This is the force of the word इति which implies ‘in like manner.’

मित—। विदांकुर्वन्त्विति । एतच्च सामान्येन निर्दिष्टम् न तु ‘वेत्तु’ इत्यस्यैव पाक्षिकः ‘विदांकुर्वन्तु’ इति निपातनाद इति भवति इत्यविवक्षितम् । इतिशब्दः प्रकारार्थकः । तेन एवम्प्रकारे स्थले इति लभ्यते । ततश्च पुरुषान्तरे च भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । तदेवाह—वेत्तेरित्यादिना । ‘कासप्रत्ययादाम्—’ (३।१।३५) इत्यत आमित्यनुवर्त्तते । ‘कृञ्छानुप्रयुज्यते लिटि’ इत्यव्यवहितपूर्वसूत्रात् ‘अनुप्रयुज्यते’ इति चेति ज्ञेयम् । गुणाभाव इति । ‘वेत्तेर्लोटि’ इत्येतेन सम्बन्धः । लोटो लुगिति वेत्तेरिति सम्बन्धते । लोडन्तस्येति । लोट्प्रत्ययान्तकृधातोः करोतु—कुर्वित्यादेः पश्चात्संयोगश्च वा विकल्पेन निपात्यते अनियमापेक्षं विधीयते इत्यर्थः । गुणाभाव इत्यादौ सर्वत्र ‘निपात्यते’ इत्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । ननु सूत्रे ‘विदांकुर्वन्तु’ इति प्रथमपुरुषबहुवचनान्तं दृश्यते । तत् कुतो ‘लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च’ इति सामान्येन निर्दिष्टमित्याशङ्काह—पुरुष-वचन इति । तयोः (पुरुषवचनयोः) लोट् प्रयोगत्वेन नान्तरीयकतया उच्चार्यमाणत्वात् । अस्मिन्नैव पुरुषे अस्मिन्नैव वचने नान्येवेति एव-
स्विधा सूत्रकारस्य न विवक्षितः भावः । तेनान्यत्र पुरुषे वचने च भवत्येवेति भावः । कुत इत्यत आह—इति शब्दात्—ल्यवलोपेऽत्र पञ्चमी । प्रकारवाचकमिति शब्द-
आश्रित्य विधानात् । यद्वा—इताविषा पञ्चमी । तत्रापि स एवार्थः । एवञ्चातीत्यर्थः

वेकल्पेन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । अन्ये तु इति शब्दादत्र कर्तृत्वपरस्मैपदे विवक्षिते । एतेऽप्यविवक्षिते नान्तरीयकत्वादेर्व्यपरे । लोट् तु उच्चारणसामर्थ्याद् विवक्षिते एवेत्यादि शब्दन्दुशेखरे व्याख्यातम् । वेत्तेरामिति । ज्ञानार्थकस्यैव विदधातीरामप्रत्यय इति ज्ञेयम् । इदानीमनुप्रयुज्यमानस्य करोतु कुर्वीति—इत्यादे रूपं विवक्षुस्तदुपयोगि शास्त्रमवतारयति—

२४६६ । तनादिक्कञ्भ्य उः ॥३।१।७८ ॥

दी— । तनादेः क्कञ्श्च उपत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे क्कञ्ग्रहणं 'गण-कार्यस्थानित्यत्वे' लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तमि'त्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

The affix उ is enjoined after तनादि roots and the root क्कञ् (क्क). This (उ) supersedes शप् (कर्त्तरि शप्,) । In the rule 'तनादिक्कञ्भ्य उ' the pronunciation of the term 'तनादि' being sufficient enough to include क्कञ् as well (which also is तनादि), the utterance of the root 'क्कञ्' serves as an indication that the operations with reference to classes of roots (गण) are not obligatory (अनित्य). Hence forms like 'न विश्वसेत् etc.' are correct. Here श्वस् being अदादि, the form should have been श्वस्यात्—and not श्वसेत् which is formed by taking श्वस् as भूादि and adding शप् etc, thereto. [But Nagesha asserts that as Bhashya rejects क्कञ् of तनादिक्कञ्भ्यः so no such indication is proper to be suggested, and takes न विश्वसेत् etc. as an archaism.] Now in the case in hand विदाम्—क्क+उ-तिप्=विदाम्+कर्त्तु=विदाम्—करोतु by 'सार्द्धे—' (2168).

मित— । तनादिक्कञ्भ्य उरिति । तनादेरिति क्कञ्श्चेति च पञ्चम्यन्तम् । शपोऽपवाद इति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः एतेन सार्द्धधातुकविषये एव

उप्रत्ययस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । तनादिवादेव सिद्धे इति—तनादिगणे कृष्-
धातुरपि परिगणितः । तेन तस्याग्रहणेऽपि दोषो न स्यात् । तथापि यद् विशिष्य
गृह्णाति तज् ज्ञापयत्याचार्यः परिभाषामिमां 'गणकार्यमनित्यमि'ति । अथानित्यत्व-
ज्ञापने किं फलमत आह—तेनेति । न विश्वसिद्धित्वं श्वसितेरादादिकलेऽपि 'अदि
प्रभृतिभ्यः शप्' इति शब्दलोकोऽप्रवृत्तिरितिभावः । 'शप् लुकि हि सति 'विश्वस्यात्—'
इति स्यात् । किञ्च विश्वस्तम् इत्यत्र इट् प्रातः सोऽपि न । [शिखरकारास्तु भाष्य—
कृज्यग्रहणस्यात्र—(तनादिदृष्टे) प्रत्याख्यानादत्रार्थे (गर्भकार्यस्यानित्यत्वज्ञापने)
तात्पर्यमयुक्तं न विश्वसिद्धित्वाद्यार्थमेव । ज्ञापितेऽपि तच्चारितार्थाभावाच्चेत्यन्वे
इत्याहुः । एतत्तु गणकार्यमनित्यम् इत्यत्र परिभाषावृत्तौ स्वीकृतिविरोधान्नित्यम् इति
सुधीभिर्विभावनीयमित्यलम्] । विदाङ्करोतु इति । विदाम्—क उ तु इति स्थिते
'सार्व—' इति धातोर्गुणः । रपरत्वम् । तुपः पित्वाच्च उप्रत्ययस्य गुणः ।

२४६७ । अत उत् सार्वधातुके ॥६॥४॥११०॥

द्वो— । उप्रत्ययान्तस्य कृजोऽकारस्य उत् स्यात्
सार्वधातुके किङ्ति । उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः—
विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् । 'उतश्च—' (२३३४) इति
हेलुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदाङ्कुरु । विदाङ्क-
रवाणि । अवेत् । अविताम् । 'सिजभ्यस्त—' (२२२६)
इति भेर्जुस् । अविदुः ।

उत् is the substitute for the अ of कृ, after उ has been affixed
to it, when a सार्वधातुक कित् or ङित् follows. This उत् being
तपर i.e. having त् after it will not have guna. Thus विदाङ्कुरुतात्—
विदाम्—क + उ + तातङ् = विदाम्—कुरु + तात = विदाम्—क् उत् रु + तात् =
विदाङ्कुरुतात् (ङ by अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः) । Similarly विदाङ्कुरुताम्

in तस् । Observe that उत् which is substituted in place of अ of क् अर् उ (this उ is by तनादिक्कञ्भ्य उ) changes क into कुत् and thus gives opportunity to 'पुगन्तलवूपधस्यच' (2189) to come in. Hence Bhattoji says तपरसामर्थ्यात् etc. Then in विदाम्—कृ + उ (तनादिक्कञ्भ्य उ) + हि = विदाम् कर् = हि elides by 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (2334). But if हि disappears, there is no सार्वधातुक following विदाङ्कुरु then how can you apply 'अत उत्—' (this rule) ? To answer this he says—Indeed there is no सार्वधातुक at the elision of हि । But this हि is असिद्ध for the rule उतश्च प्रत्ययात्—' (6. 4. 106) falls under 'असिद्धवदवाभात्' (6.4.22) and hence it is आभीय and also it is the आश्रय or the sphere of application viz. कृ is the same (समान) in both the cases (i.e. हि and उ) : Thus we have विदाङ्कुरु । [Note—that 'उतश्च प्रत्ययात्—' is a नित्यविधि hence it bars the subsequent rule 'अत उत्—' by परनित्यान्तरङ्गपवादानाम्—'(परि) । Thus the necessity of the above explanation]. विदाङ्करवाणि—Here 'अत उत्—' does not apply for आनिप् is पित् by 'आङुत्तमस्य पिञ्च' and not किङ्त् । But the उप्रत्यय directed by 'तनादिक्कञ्—' is gunnated on account of this पित्त्व of आनिप् । Hence विदाङ्करो आनि—विदात्करर् आनि etc. Similarly—करवाव,—करवाम ; अवेत् (लङ्)—गुण, अङिताम् etc.

मित— । अत उदिति । अत इति षष्ठी । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' (२३३४—६।४।१०६) इत्यत 'उतश्च प्रत्ययात्' (उप्रत्ययान्तस्य) इत्यनुवर्तते । 'नित्यं करोते' (२५४८—६।४।१०८) इत्यतः करोतेः कृञः इति । 'गमहमजनखनघर्सा लोप किङ्त्वनङि' (२३६२—६।४।१८८) इत्यतः किङ्त्ति इति च । तदाह—उप्रत्ययान्तस्य कृञ इत्यादि । नन्वेवं विदाङ्कृञ तातङ् इत्यस्य—विदाङ् करतात् इति स्थिते अनेन

विदाङ् कुतः तात् इति जाते 'कुत्' इत्यस्य—लघूपधत्वात् 'पुगन्तेति' गुणः स्यादित्याशङ्क्य आह । तपर—सामर्थ्यान्न गुण इति । एतच्च स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्र 'आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिवां गुणवृद्धिप्रतिषेधः' इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानानुसारेभाष्ये 'कुर्वित्यत्र स्थानिवदभावादङ्गसंज्ञा स्वाग्र्यं च लघूपधत्वम् । तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोतीत्युपक्रम्य 'नैष दोषः । करोतौ तपरनिद्देशात् सिद्धमिति समाहितमित्यनुसन्धेयं तवैवेति दिक् । एवञ्च 'कुत्' इत्यस्य तलोपे विदाङ्कृतात् इति सिद्धम् । उप्रत्ययस्य (द्वितीयस्य उकारस्य) तु तातङो ङित्त्वाद गुणाभाव इति ज्ञेयम् । विदाङ् इत्यत्र उकारस्य 'मोऽनुस्वारः' 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्राभ्यामिति बोध्यम् । एवं विदाङ्कृताम् (तसमादेशः) । ननु 'विदाङ्कुरु' इत्यत्र कुर्वित्यंशः कथं सिद्धः । तथाहि 'तनादिक्लजभ्य उ'रित्यनेन विदाङ्कुरु—इति स्थिते 'परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' इति न्यायात् परमपि 'अत उत् सार्वसातुके' (६।४।११०) इति सूत्रम् 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वत्वात्' (६।४।१०६) इत्यनेन वाध्यते । तस्य नित्यत्वात् । ततश्च हिलोपे कृते 'विदाङ्कुरु' इति स्थिते सार्वधातुकस्य हेरभावात् 'अत उदिति कथं प्रयुज्यते । तवाह—'आभीयत्वेन' भाधिकार (असिद्धवदभावात्—६।४।२२ इत्येन्मध्यं) पतितत्वेन 'लुकः' हिलोपस्य—असिद्धत्वादुक्तम् 'कुरु' इत्यस्य ककारादकारस्य उकारादेश इति भावः । विदाङ्करवाणोति । आडागमस्य पित्त्वादत उदित्यस्याप्रवृत्तिरु-प्रत्ययस्य गुणः पित्त्वादिवेति ध्येयम् । अवेदित्यादि । स्पष्टम् । अथ मधुमे सिपि विशेषमाह—

२४६८ । दश्च ॥२।७५ ॥

दी— । धातोदान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा ।
अवेः—अवेत् । अस् १०६५ भुवि । अस्ति ।

The final (i. e. द) of the दकारान्त पद of a root is optionally replaced by रु or र् when the affix सिप् follows. Thus अवेः—अवेत् ।
अ विद् सिप्=अवेदस्—अवेर्=अवेरः स् elides by 'हल्ङावभ्यो दीर्घात्

सुतिस्वपृक्तं हल्' (252). Similarly without रुक् in the alt. case. The root अस् is used in the sense of सू i. e. to be.

मित— । दश्चेति । 'सिपि धातोरुवां' (८२।७४) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । 'पदस्य' (८१।१६) इत्यधिकृतं वर्त्तते । 'भक्षां जशीऽन्ते' (८२।३८) इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्त्तते । यद्वा तदन्तविधिरिति ज्ञेयम् । दान्तस्य पदस्येति । अर्थात् अलोऽन्त्यस्य इति दकारस्येत्यर्थः । सिपि किम् ? तिपि अवेत् इत्येव । 'दान्तस्य धातोरुवां' इत्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः । तच्चिन्यम् । वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गात् । चर्त्तस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात्—इति तच्च बोधिनी । अवेः—अवेदिति । पूर्वत्र दस्य रुः । उत्तरत्र तदभावात् 'हल्ङ्वावभ्यो दीर्घादितित्भयवैव अपृक्तस्य सः लोपः । खरिचेल्युत्तरत्र चर्त्तम् । अस् भुवीति । भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । अथास्तेः किङ्ति परे विशेषमाह—

२४६८ । असोरल्लोपः ॥६१४११११ ।

दी— । अस्यास्तेष्वाकारस्य लोपः स्यात् सार्वधातुके किङ्ति । स्तः । सन्ति । 'तासस्त्योः—' (२१८१) इति संलोपः । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (२४३२) इत्यधिकृत्य—

The अ of अ i. e. अस् (रुदादिभ्यः अस्) and of असि i. e. अस् elides when a सार्वधातुक कित् or ङित् (affix) follows. Thus अस् + तस् (ङित्) = स्तः । Similarly सन्ति स्वः स्मः etc. अस् + सिप् here the 1st स् disappears by 'तासस्त्योः—' (2111). Now under the sphere of 'आर्द्धधातुके' (2432—2. 4. 35) follows the rule—

मित— । असोरिति । अति 'रुधादिभ्यः अस्' इति अमो ग्रहणम् । अ अस् असौ (इन्द्रः) । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । अदिति ह्रस्वाकारस्य यादृकम् । तच्च सुप्रसङ्गीकं तदाह—अस्य अस्ते अ अकारस्येति । 'अत उत्-सार्वधातुके' (६१४।११०)

इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते । तदाह—सार्वधातुके इति । केचित्त 'अत्' इत्यप्यनुवर्त्य 'असोर्लोपः' इत्येव सूत्रितव्यमित्याहुः । नागेशसु 'अव (दीक्षितस्ववृत्तौ) सार्वधातुके इति निष्कलम् । आर्द्धधातुके तस्य (अस्तेः) भूभावात् । ईदृमामसेत्यादौ 'अत आदि'रिति दीर्घे—परस्य लोपेऽपि चत्यभावात् । अस्य सार्वधातुके एव सत्त्वाच्च' इत्याह । 'गमहन—' (६।४।२८) इत्यतः किङ्कतीत्यनुवर्तते । तदाह—किङ्कतीति । स्तइत्यादि स्पष्टम्— । आर्द्धधातुकविषये अस्मिन्भावः स्यादित्याह—

२४७० । अस्तेर्भूः ॥२।४।५२॥

दी— । वभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

अस्ति or अस् is replaced by भू when any आर्द्धधातुक affix follows.
वभूव etc easy.

मित— । अस्तेरिति । अस्तेर्भूभावः स्यादार्द्धधातुके परे इतर्थाः ! अन्यत् स्पष्टम् ।
अथास्य ङी परे विशेषमाह—

२४७१ । घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च ॥६।४।११८॥

दी— । घृसोरस्तेश्चैव स्याङ्ङी परेऽभ्यासलोपश्च ।
आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । 'असोः—' (२४३८) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्व' न । परेण तातङ्गावाधात् । 'सक्तदुगती—' (परि ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । अनानि । असाव । असाम । 'अस्तिस्तिचः—' (२२२५) इतीट् । आसीत् । 'असो—' (२४६८) रल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च—विद्यमानत्वेन विशेषणादीणम् ।

The final of घु (दा and धा) and अस् is substituted by एत् (ए)

and the reduplicate (अभ्यास) of the former elides when हि follows. Thus अस्+हि=अ एहि. Now this rule being आभीय or having fallen under असिद्धवद्वामात् (6. 5. 22), this एत्व is असिद्ध or invalid (i. e. अस् is to be taken as अस् itself (ending in a cons. and not अस (ending in a vowel)). Thus the rule 'हुम्-लभ्यो हिधि' comes and we get—अ ए धि. Then by असीः—(2469) अ elides and we finally have एधि। In the case of तातङ् स् of अस् will not make room for ए because it is barred by तातङ् which comes later (तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्तरस्याम्—(2197—7. 1. 35)). Now एत्व will appear again after it has been barred by तातङ् for एत्व+तातङ् operate simultaneously (युगपत्) on अस् and by 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' (175—1. 4. 2) तातङ् (तुह्योः—7. 1. 35) overthrows एत्व (घ सोरेत्—6. 4. 119)—which once being overthrown will not be allowed to rise again on the authority of the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्विधितं तद् बाधितमेव'—of two rules applying simultaneously (in a certain case) that which is (once) superseded by the other will remain as such (superseded or vanquished) i. e. will no more operate'. स्तात्—अस्+हि=अस् ए तातङ्=अस् ० तातङ्=अस्तात्=स्तात् श्नसीरल्लोपः। स्तम्—अम्+तस्=अस् तम् by तस्थश्—(२१८८)=स् तम् by अल्लोप। Similarly स्त। असानि etc. here there is absence of अल्लोप because आट् is पित्। आसीत्—अस्+लङ् तिप्—आट्, अस, त्—आस् ईट् (अस्ति—2225) त्=अस् ईत्। Now in अस्+लङ् तस् where तस् being डित् the rule असीः—(2469) operates first giving ० स् तस्। If so then 'आडजादीनाम्' (6. 4. 72.)

will not apply for there is no अच्. To solve this difficulty Bhattoji says 'असोः—' अलोपस्य etc. The meaning is— both अलोप and आट् are directed with reference to अ of अस्. Thus अ is common place of application (समानाश्रय), (and also both 'असोः—' and 'आडजादीनाम्' are आभीय rules). Hence अलोप is treated as असिद्ध or invalid (non-existent) when the aug. आट् is intended to apply. Thus अस् तस् = आट् ० स् ताम् = आ अस् ताम् = आस्ताम् । Similarly आसन् etc. स्यात्—विधिर्लिङ्—अलोप । भूयात् = आशी—' see 'अस्तेभूः' । अभूत्—Here there is want of the aug. ईट् (अस्तिसि— २२२५), for both सिच् and अस् are present (अस् is present by स्थानिवद्भावः) ।

मित— । घूसोरिति । घुश्च अस् चेति द्वन्द्वः । तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । घूसोः एत् हौ अभ्यासलोपः चेतिच्छेदः । घोरिति दारुपधादुपाणाम् । एत्वमेकारत्वम् ; अलोऽन्त्यस्येति अन्यदकारसकारयोः स्थाने एकारादेशः । तेनायमर्थः । हौ परे घोरस्तेष्वन्त्याक्षरस्य एत्त्वं स्यादघोस्तु अभ्यासलोपोऽपीति । तदेवम् अस् हि इति स्थिते सकारस्यैत्त्वं—अ ए हि इति जाते एकारस्य भ्रूललाभावाद् 'हुभलभ्य इति द्वेर्धिलं न भवति । तत् समाधत्ते आभीयत्वेनेति । 'हुभलभ्यः—' (2425— 6. 4. 101) 'घूसोरित्—' (6. 4. 119) इति द्वयमपि असिद्धवत्सूत्राधिकारे स्थितम् । तेनाभीयत्वम् । द्वयमपि अस्धातोः सकारमाश्रित्य प्रवर्तते । ततः समानाश्रयत्वं स्फुटमेव । अत एवस्यासिद्धत्वम् हेच धिरादेशः सिध्यति । ननु तर्हि धिलं प्राग्विधीयताम् विप्रतिषेधे इति न्यायादिति चेत्, न । तथा सति हित्वाभावादेत्वस्याप्यप्रवृत्तेः । अत्रधि इति सस्पद्यमाने श्नसोरित्यलोपे—एधि इति भवति । तुह्योऽन्ताडिति तातङ् पक्षे—आह । तातङ् पक्षे एत्वं नेति । तत्र हितुमाह—परिणतातङ् वाधादिति । 'तुह्यो'रिति सप्तमाध्यायप्रथमपादगतम् (७।१।३५) । अतः परत्वम् । ततश्च एत्वस्य वाधः । ननु वाधितोऽपि पुनः प्रसङ्गवान् भवेदित्याशङ्क्य निरा-

करोति सकृदगताविति । परिभाषयम् । 'सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति । सकृत् युगपत् गतौ प्राप्नोति सत्यामिति शेषः । भावे ङसौ । यत् शास्त्रं बाधितं पर्युदस्तं भवेत् तत् बाधितमेव पर्युदस्तमेव चिरायेति यावत् । [एतद्वाधनन्तु न सर्वात्रिकं किन्तु लक्ष्यानुसारादेवेति ज्ञेयम् । तथाचैवंविधस्थले व्याख्यानमेव शरणमन्यथा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषाया वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ज्ञेयम्] । तदेवम् अस् हि इति स्थिते एत्वाभावात् अस् तात् इति जाते असोरित्यल्लोपे—सात् इति भवति ; सस् इति । अल्लोपः । तत्समादेशः । एवं स इत्यत्र अस्य तादेशः । अन्यत् समानम् । असानि इति—आटः पित्वेन किङ्त्वाभावादल्लोपाभावः । एवम् असाव । असानेति । अथ लङि तिपि ईडागममाह—अस्तिचिच इपि । ननु अस् लङ् तस् इति स्थिते असोरित्यल्लोपात् स् ताम् इति जाते अजभावात् आडजादौनामित्याडागमः कथमित्यत्र आह । आभीयत्वेनासिद्धत्वादिति । आडागमशास्त्रस्यापि (६।४।७२) असिद्धवत्सूत्राधिकारस्थितत्वात् पूर्ववत् समाधाने सति आस्ताम् इति भवति । एवमासन्निति । स्यात्—विधि । भूयात्—आशीः । अभूत् इति । विद्यमानत्वेन विशेषणत्वादिति । एतच्च 'अस्थिसिचो—' सूत्रव्याख्यायां स्पष्टमित्यलम् । अथोपसर्गवशादस्तेः षत्वमाह—

२४७२ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ॥८॥३८७॥

दी— । उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य सः स्यादु यकारेऽचि च परे । निष्ठात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । 'यचपरः' किम् ? अभिस्तः । मृज्, ष् १०६६ शुद्धौ ।

Of अस्ति i' e. अस् the स् coming after the इण् (इ and उ) letter of an उपसर्ग and (the indeclinable) प्रादुस्, changes into ष when अ यकार and an अच् follow. Thus निष्ठात्—निषन्ति (instance of उपसर्गेणः) and प्रादुःष्यात्—प्रादुः षन्ति (inst. of प्रादुस्) । Here (in निष्ठात् प्रादुःष्यात्) the यकार is of यासुद् and in निषन्ति and प्रादुःषन्ति,

the अच् is of अस्ति । [Note that उपसर्गेण; and प्रादुसः qualify the स only of अस् and not अस् itself. Hence in प्रादुरासीत् प्रादुरस्ति etc. there is no षत्व] । Why say 'यच् परः' ? Witness—अभिस्तः where तस् is not अजादि । मृजूष् ('मृज्) to purify. [Tattwavodhini reads मृज् and that is preferable for the root is not षित् on the ground that it has need of the rule 'षिट्मिदादिभ्योऽङ्' for the word मृजा is read under मिदादि class]

मित— । उपसर्गं प्रादुर्भ्यामिति । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् अस्तिः सच्परः इति च्छेदः । उपसर्गस्य प्रादुस्य इति द्वन्द्वात्—पञ्चम्यन्तम् । 'इण्कोः' (८।३।५७) इति वर्तते । तस्य प्रयोजनवशादिण्मात्रम् उपसर्गेण सम्बद्ध्यते । न तु कोरित्यपि असम्भवात् । किञ्च यद्यपि 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इत्यस्य समस्तपदत्वेन इण् इत्ययस्य उभयोरपि विशेष्यत्वं स्फुटं तथापि उत्तरव फलाभावात् पूर्वत्वेवास्य अन्वय—इत्याह उपसर्गेणः प्रादुसश्चेति । उभयमपि पञ्चम्यन्तम् । तच्च अस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः । तथा सति 'प्रादुरासीत् प्रादुभवन्ति' इत्यादावपि षत्वं स्वादिति द्रष्टव्यम् । यच्च परे इति । य च अच् च यचौ । तौ परौ यस्मात् इति वियहः । एतदस्तेर्विशेषणम् । तदाह—यकारे यच्च च परे इति । यकारपरत्वेन निष्ठात् प्रादुःष्यादिति । अच्च तु—निषन्ति—प्रादुःषन्ति इति । अत्र अजिति अकारमात्रस्य शाहकमित्यपि ज्ञेयम् । यच्परः किमिति ? अभिस्त इत्यत्र अभ्युपसर्गस्य इणः परत्वेऽपि अस्तेः सकारस्य यकारपरत्व-मकारपरत्वं वा नास्ति । अतो न षत्वम् । मृजूष् * इति । ऊकारषकारावितौ । मृज्मात्रं तिष्ठति । तत्र ऊदित्वम्—'सरतिसूतिसूयतिधूज्दितोर्वे'तौङ् विकल्पः सिध्यति । षित्करणन्तु निष्फलमित्याहुः । अथास्य बृहदर्थमाह—

* तत्त्वबोधिण्यां मृज् शुद्धौ इति पठ्यते । उक्तञ्च तत्रैव अयं न षित् । मिदादि पाठसामर्थ्यात् इति । मिदादिगणे मृजाशब्दस्य पाठसत्त्वात् षिट्मिदादिभ्यो षडित्यास्यात् आवश्यकामावात् मृज्—धातोरन्ते षकारो नानुबद्ध इत्यर्थः । ऊदित्व-मिङ्विकल्पार्थमिति ज्ञेयम् ।

२४७३ । मृजेवृद्धिः ॥७।२।११४॥

दी—। मृजरिको वृद्धिः स्याद्घातुप्रत्यये परे ।
 'किङ्त्वजादौ वेध्यते' (वार्तिक ५०५७) । 'व्रश्च—' (२८४)
 इति षः । मार्षि । मृष्टः । मृजन्ति—मार्जन्ति । ममार्ज ।
 ममार्जतुः—ममृजतुः । ममार्जिथ—ममार्ष्ट । मार्जिता—मार्ष्टा ।
 मृड्ढि । अमार्ष्ट । अमार्जम् । अमार्जित्—अमार्ष्टित् ।
 रुदिर १०६५ अश्रुविमोचने ।

The इक् i. e. the ऋ of मृज् gets the वृद्धि substitute when any घातुप्रत्यय * (तिप् तस् etc.) follows. But by the varttika 'किङ्त्वजादौ वेध्यते' this वृद्धि is optional when an अजादि (having a vowel preceding) किङ्त् affix follows. Thus मृज् + तिप् = मार्जिति by 'उरण रपरः' = मार्षति by 'व्रश्चभसजमृजमृज—' (204) = मार्षि by 'टुणा टुः' (113). मृष्टः—मृज् + तस् = मृषत्—मृषट्, तस् is ङित् hence no गुण nor वृद्धि and as it is not अजादि hence the varttika does not apply. मृजन्ति—मार्जन्ति, अन्ति is अजादि ङित् hence the option. ममार्ज (लिट्) वृद्धिः । ममार्जतुः—ममृजतुः—अतुस् is अजादि कित् । ममार्जिथ—ममार्ष्ट—option of इट् owing to the ऊदित्व of मृज् । In the इडंभावपक्ष पक्ष of ज by 'व्रश्चभसज—' । So मार्जिता—मार्ष्टा (लुट्) । मृड्ढि—मृज् + हि = मृड् धि by 'हृक्लृभ्यो षेधिः' = मृष धि by 'व्रश्च—' = मृड् धि by 'भलां जश्—' = मृड्ढि by 'टुणा—', by 'सैर्हापिच' हि is अपित् hence no गुण and Vriiddhi of the इक् of मृज् । अमार्ष्ट—अट् मृज (लङ्) तिप्—अमार्जित् अमार्ष—त् elides by 'हृल्ङावभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्वृत्त हल्' (252) = अमार्ड्—

❧ For the introduction of this घातुप्रत्यय: see मित—below.

अमाट् by 'वावसाने' । अमार्जम् (लङ्) मिप् (अम्) । अमार्जीत्—
अमार्जीत् (लुङ् तिप्)—option of इट् for रुज् is ऊदित् and 'स्वरतिसृति—'
applies. In the वृद्धि and in the इडभावपक्ष—पक्ष of ज । सिच् elides in
the former by इट् ईटि । And in the latter the ष turns into क by
षटोः कः सि and the स of सिच् becomes cerebral by 'टुना—' (113) ।
रुदिर् (रुद) to weep. It is इरित् । Hence the rule 'इरितो वा' (2264)
will apply in लुङ् (च्ल) ।

मित— । रुजिर्हृदिरिति । 'इको गुणहृद्वी' इत्यत इक इति षष्ठान्तमुपतिष्ठते,
यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति न्यायात् । तदाह—रुजिरिको वृद्धिरिति । धातुप्रत्यये
परे इति । यद्यपि 'धातुप्रत्यये—' इति नात्र सूत्रेऽस्ति, नापि कुतोऽप्यनुवर्ततेऽनुक्तत्वात्
तथापि 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानमिति परिभाषावलादिदम् ।
तथाच रुजिग्रहणात्तत्प्रत्यय आक्षिप्यते । एतच्चैतत्सुवस्यभाष्ये स्पष्टम् । तथाच
तद्वचनम्—'रुजिर्हृद्विविधौ क्षिप्रतिषेधः * । रुजिर्हृद्विविधौ कान्तस्य—प्रतिषेधो
वक्तव्यः । कंसपरिरुड्भ्यां कंसपरिरुड्भिः(१) । धातोः स्वरूपग्रहणे वा तत्प्रत्यय—
विज्ञानात् सिद्धम् * । अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञानात् सिद्धमिति ।
तेन धातुप्रत्यय एव परतो वृद्धिर्नान्यत्वेति निष्कर्षः । 'किङ्कल्यादादौ वेष्टते' इति । वासि'क-
मिदम् । अजादौ किङ्कति परे रुजिरिको वा वृद्धिरिति तदर्थः । एतदपि—'इहान्ये—
वैशाकरणा रुजिरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते । परिरुजन्ति—परिमार्जन्ति...।
तदिहापि साध्यम्' इति 'इको गुणहृद्वी' इति परिभाषासूत्रस्य भाष्यमनुसृत्येति त्रयम् ।
एवं प्रकृते रुज् तिप् इति स्थिते अनेन वृद्धौ 'ब्रह्मभञ्जमृज्मृज—' (२६४) इति जस्
षः । ततः टुना टुरिति (११३) तस्य टः । मृष्ट इत्यत्र तसः डिङ्त्वात् किङ्कति इति

(१) कंसपरिरुड्भ्याम् इति । कंसेति धातुपाठम् । तत्परिमाष्टि इति क्षिप् ।
कंसपरिरुट् (धातुपाठमार्जकः) । ततो भ्याम् । भ्यामि परतो रु इति माट् इति न
भवति । भ्यामो विभक्तित्वेन धातुप्रत्ययत्वाभावादिति—केयटप्रदोपे स्पष्टम् ।

निषेधात् न वृद्धिर्नापि गुणः । अजादित्वाभावाद् वृद्धिविकल्पविरहः—सृजन्ति—मार्जन्ति
इति वार्तिकानुसारादिदम् । एवं ममार्जतुः—मसृजतुः (अतुस्) । मार्जिता—मार्ष्टा
(लुट्—ऊदित्वादिङ्विकल्पः) । मार्जिष्यति—मार्त्यति (लृट्) । अमार्जीत्—
अमार्चीत् (लुङ्—ऊदित्वादिङ्विकल्पः । पूर्वव इट ईटीति सिज् लोपः । उत्तरव तु
ब्रश्चेति जस्य षः । तस्य 'षट्ठोः कः—' इति कः । इणकोरादेशप्रत्यययोरिति सिचः सस्य
षः) । ममार्ज—णलि वृद्धिः । ममार्जिष्य—ममार्ष्टः पूर्ववदिङ्विकल्पः । उभयतैव वृद्धिः ।
षत्वष्टुत्वे । सृङ्दीति । सृज् हि इति स्थिते हुभलूभ्यो हेर्धिरिति धिः । सृज् धि ।
ब्रश्चेति षः । सृष् धि । 'भलां जश्—' इति डः । सृङ् धि । णुना णुरिति सृङ्दि ।
तातडि—सृष्टात् । अमार्ट् इति—लङि असृजत् इति स्थिते वृद्धौ अमार्जत् इति
जाते 'हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्' (२५२) इति तलोपः । ततः षत्वजश्
त्वचत्वाणि ॥ रुदिर इति । सेट् । इरित्करणम् 'इरितो वे'ति एस्वर विकल्पार्थम् ।

२४७४ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥७।२।७६ ॥

दी— । रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जच्—एभ्यो वलादेः
सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिति
'धित्वं न । रुदिहि ।

The aug. इट् is prefixed to the वलादि (having वल् letters in
the beginning) सार्वधातुक coming after the roots रुद्, स्वप्, श्वस्,
अण् and जच् । Thus रोदिति etc. In रुद् इट् हि by the सकृदगतिन्याय
इट् bars the धित्व of हि ; hence रुदिहि—हि is अपित् ; then no गुण ।

मित— । रुदादिभ्य इति । आदियहणादगणं पठित्वादर्थयति—रुद्, स्वप्,
इत्यसिद्धिः । वलादेरिति । 'सार्वधातुकस्येट्—(७।२।७५) इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः ।
हौ परत्वादिति । सकृदगत्वौ विप्रतिषेधे—इति नाशादिति बोधम् । रुदिहि ।
हेरपित्त्वादगुणाभावः । अथ लङि तिपि ईडागमविकल्पं सूत्रद्वयेन दर्शयति—

२४७५ । रुदश्च पञ्चभ्यः ॥७३॥८८॥

दौ— । हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टस्य ईट् स्यात् ।

The aug. ईट् is enjoined to the अपृक्त सार्वधातुक, which is पित् as well as हलादि, following the five रुदादि roots.

मित— । रुदश्चति । 'नाभ्यस्यस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः पित्तीति सार्वधातुके इति चानुवर्तते । उतो वृद्धिर्लु किऽहलीत्यतः हलीति । 'गुणोऽपृक्त' इत्यतोऽपृक्त इति 'ब्र व ईट्' इत्यत ईडिति च । तदाह—हलादेः पित इत्यादि । रुद स्वप् इत्यादिभ्यः पञ्चभ्य परतो हलादेः पित इत्याद्यर्थः । मतान्तरे—ईट् प्रदेशे अट् सादित्याह—

२४७६ । अङ्गार्गागालवयोः ॥७३॥८९॥

दौ— । अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङीड्भ्याम् अन्तरङ्गत्वाद् यासुट् । रुद्यात् । अरुदत्—अरोदीत् । जिखप् १०६८ शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वपथ ।

According to Gargya and Galava the aug. अट् (and not ईट्) is enjoined to the हलादि पित् अपृक्त सार्वधातुक following the above mentioned five roots रुद, स्वप् etc. Thus अरोदीत् (with ईट्—अरुद ईटत्) and अरोदत् (with अट्—अरुद अट् त्) । The aug. इट् is barred in both cases by the subsequent injunctions ईट् and अट्, cp—'विप्रतिषेधे—' । अरुदन्—अन् is not, वलादि hence no इट् । प्रकृति etc.—यासुट् being अन्तरङ्ग (intimate and internal) in compari-

sion with अट् ('अङ्गाय्—') and इट् ('रुदश्—') which are attached to the special or particular affixes (तिप्) of a root, will supersede ; these and both (अट् and इट्) being once barred will not have further application, cp.—the परिभाषा 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' । The idea is—'अङ्गाय्—'(7.3.99) and रुदश् (7.3.98) both being subsequent (पर) to यासुट् परस्मै—(3. 4. 103) should have precedence over the latter but as यासुट् is more closely related to the affixes तिप् etc. than each of the augments अट् and इट् for the former is concerned with all the परस्मै terminations तिप् etc. in general (सामान्यपेक्ष) whereas each of the latter relates to a particular affix तिप् only (विशेषापेक्ष). Moreover यासुट् is अल्पापेक्ष only (परस्मै) and the आगमस्य are बहुपेक्ष (परस्मै, पित्, ह्लादि, अपृक्तसार्वधातुक). Hence यासुट् is अन्तरङ्ग and अट् and इट् are वहिरङ्ग ।

N. B.—Nagesha suggests that as this sort of अन्तरङ्गत्व and वहिरङ्गत्व are not found in the भाष्य so it is proper to take यासुट् as नित्य and the अट् and इट् as अनित्य so that after यासुट् has been added giving यासुट् तिप्=यात्, the latter two will cease to apply as यात् is not अपृक्त ।

अरुदत्—चारोदीत्—both are लुङ् singular. The former is with अङ् by 'इरितो वा' (2269) and the latter with सिच्, इट् etc. जिष्वाप्—(खप्) जि for क्तप्रत्यय in the active voice by 'जीतः क्तः' (3088). It is औपदेश and अनिट् । खपिति खप् इट् तिप् । सुष्वाप्—सम्प्र, by 'लिङ्यभ्यासस्योभयेषाम्' (2408) and षत्व by इण्कोः and आदेश—(211.12). सुषुपतुः—the सम्प्र. of the root is by 'वचिष्यपि—'(2409) as अतुस् is कित्, द्वित्व ; सुषुपिष्य—सुषुप्य—option of इट् by भारद्वाज नियम ।

मित— । अडिति । गार्गास्य गालवस्य च वैधाकरणधोर्मते रुदादिभ्यः
 पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य अडागमः स्यादिति मूलार्थः । अतएव
 अरोदीत् (ईट्)—अरोदत् (अट्) । स्पष्टं सर्वम् । प्रकृतीति । प्रकृतिप्रत्यय-
 विशेषापेक्षाभ्याम् इति अडोड्भ्याम्—इत्यस्य विशेषणम् । अडोड्भ्याम् इति 'पञ्चमी
 विभक्ते' (६२८) इति भेदे पञ्चमी । अयं स्पष्टार्थः—अडोटावभावपि सार्वधातुक-
 हलाद्यपृक्तपित् (तिप्) इति प्रत्ययविशेषमपेक्ष्य प्रवर्त्तते । तेनैतौ बह्वपेक्षौ । यासुट्
 तु परस्मैपदप्रत्ययमात्रापेक्षं प्रवर्त्तते । तेनायमन्यथापेक्षः । अतोऽयमन्तरङ्गो विधिः ।
 पूर्वस्तु वहिरङ्गः । 'असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गं' (परि—) इति । यद्यपि परत्वात्
 'अङ् गार्गा—' (७।३।८६) 'रुदश्च—' (७।३।८८) इत्यडोटी प्राप्नुतस्तथापि 'यासुट्—'
 (७।४।१०३) इत्यस्यान्तरङ्गत्वाद् यासुडेव भवति न तु अडोटी इति । नागेशस्त्रे 'न
 मन्यते, तथाच तद्वयम्—“...वस्तुत इदं वहिरङ्गत्वं (अडोटीयोरित्यर्थः) भाषे कापि
 नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितम् । तस्मान्नित्यत्वादव यासुटि कृते अपृक्तत्वा-
 भावेन अडोटीः प्राप्तभावेन तयोरनित्यत्वादित्यने (इति वयमित्यर्थः)' । अयमर्थः—
 एवंविधस्थले भाष्यकृता वहिरङ्गपरिभाषा नाश्रिता । तस्मान्नित्यानित्यपक्षाश्रयणमेव
 श्रेयः । यासुट् चकृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यः । अडोटावनित्यौ । एवञ्च यासुटि कृते
 अकृते यात्—इति जाते—तिपीऽपृक्तत्वाभावात्तौ न प्राप्नुत इति ज्ञेयम् । अरुदत्—
 अरोदीत्—इति इरितो वेति (२२६९) पूर्व्वत अङ् । अन्यत्र सिचि ज्ञेयः । जिष्प-
 इति । जित्करणं कर्त्तरि क्तार्थम्—'जीतः क्तः' (३०८८) इति । षोपदेशोऽनित्
 च । स्वपिति इति 'रुदादिभ्यः = ' इतीट् । सुष्वाप इति । लिटाभ्यासस्योभयवेषा-
 मिति (२४०८) अभ्याससम्प्रसारणम् । पूर्वरूपः । 'इणक्तेः' आदेश—
 (२११-१२) इति षत्वम् । सुषुपत्तरिति—वचिस्वपि यजादीनां किति' (२४०९)
 इति सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । पूर्व्ववत् षत्वम् । सुषुपिष—सुष्पथ—भारद्वाज-
 नियमादिङ्—विकल्पः । अथ सु, वि इत्याद्युपसर्गविशेषवशात्—स्वपेः षत्वं
 स्यादित्याह—

२४७७ । सुविनिर्दुभ्यः सुपिसृतिसमाः ॥८३॥८८॥

दी— । एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । ‘पूर्व’ धातुरुप-
सर्गेण युज्यते’ । किति लिटि परत्वात् सम्प्रसारणे षत्वे च कृते
द्वित्वम् । ‘पूर्वत्तासिद्धीयमर्द्धवचने’ परि १२३) । सुषुषुपतुः ।
सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासि-
द्धत्वात् ततः पूर्व’ हलादिः शेषः । (२१७८) । नित्यत्वाच्च ।
ततः सुपिरुपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्—
अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस
१०६८ प्राणने श्वसिति । श्वसिता । अश्वसोत्—अश्वसत् ।
श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ‘ह्यन्तक्षण—’(२२८८) इति न
वृद्धिः । अन १०७० च । (प्राणन इत्यर्थः) अनिति । आन ।
अनिता । आनीत्—आनत् ।

The स of सुपि, सृति and सम, coming after the उपसर्गसु, वि,
निर्, and दुर् becomes ष ; सुपि is the root स्वप् with सम्प्र. and इप्रत्यय ।
सृतिः (delivery)—सू + क्तिन् । समः—सम् + अच् । Thus सुषुप्तिः, सुषूतिः and
सुषमः विषमः etc. As the sutrakara takes सुप्, and not स्वप्, so the
forms like दुःस्वप्नी ‘सुस्वप्नी भवेत्’ etc. are correct. Now there are two
परिभाषाः—‘पूर्व’ धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन’ and ‘पूर्व’ धातुः साधनेन
युज्यते तत उपसर्गेण’ । If the latter is here resorted to, then सु
स्वप् + अतुस् will give सुसुषुपतुः without षत्व of the अभ्यास ‘सु’ (सुप्)
though it follows the उपसर्गसु । Thus the rule ‘सुविनिर्दुभ्यः—’
fails. Nor can it be argued that the अभ्यास ‘सु’ will have षत्व by
the परिभाषा ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’—that which is deformed by one-

part (as सु is devoid of प् in the अभ्यास here) remains the same (as before) ; for this परिभाषा will not apply here as the अभ्यास सु has no meaning, cp.—the परिभाषा—‘अर्धवद् ग्रहणे नानर्थकस्य । It is therefore that Bhattoji says ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गेण—युज्यते, etc.—The root is first joined with the उपसर्ग । Thus स्वप्, अतुस्=सुप्, अतुस् by ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ (2409) for अतुस् is कित् लिट् । Then with the उपसर्ग सु added to it, we have, सुसुप्, अतुस्=सुषुप्, अतुस् (षत्व)=सुषुप्, अतुस् (duplication after सम्प्र. and षत्व) । Though the rule सुविनिर्दुभ्यः—(8. 3. 88) is read under the triad (विपादौ) yet षत्व will not be invalid with reference to the previous chapter namely in the sixth only when duplication is to take effect, cp—the परिभाषा—‘पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने’ । ‘Invalid if with reference to the rules in the previous chapter (पूर्वत्व) will not be regarded as such so far as the द्विवचन or द्वित्व is concerned,’ cp.—also the Bhashya ‘षुपिभूतो द्विवचने’ (‘स्वप्’) will be doubled after it has become सुप् (.with सम्प्र. and षत्व) । Thus सुषुप्, सुषुप्, अतुस्=सुषुषुपतुः by हलादिशिष । Similary सुषुषुपुः ।

N. B.—Nagesha holds that as Bhasya is in favour of the परिभाषा—‘पूर्व’ धातुः साधनेन etc.’ and not ‘पूर्व’ धातुरूपसर्गेण etc.’ so it is wise to expound as ‘सुपिसम्बन्धिसस्य षत्वम्’ and not ‘सुपेःसस्य षत्वम्’ । In this explanation there is no need of having recourse to सम्प्र. and षत्व first and then to द्वित्व ; but द्वित्व etc. may come first so that the अभ्यास ‘सु’ will have षत्व by attraction (सम्बन्ध) । Also see मित—below.

पिति तु etc. षत्व is पित् because it is substitute of तिप् । Thus in

खप् + णल् the root will be first duplicated (for णल् not being कित्—'वचिखपि—' does not apply and hence no सम्प्र at the outset) and then the अभ्यास will have सम्प्र by 'लिव्यभ्याससोभयेषाम्' (2403). Now the form being (with सु) सुप्, खप्, अ, the अभ्यास सु will not become cerebral by सुविनिर्दुर्भ्यः—(४. 3. 88) which is here असिद्ध because हित्व is already effected and the परि—पूर्वत्वा—सिद्धीयम्—' does not apply. And षत्व being असिद्ध, 'हलादिः शेषः' which is a नित्यविधि applies first giving सुसुखाब्, अ। The अभ्यास सु not bringing out the sense of सुप् (सुपिरूपत्वाभावात्), does not become वु। Thus we get सुसुष्वाप् (the षत्व of खप् is by इणकोः and आदेश—' 211—12). अखपीत् (रुदश्च पञ्चभ्यः)—अखपत् ('अङ्गाग्ये—) खप्यात्—विधिलिङ्, सुप्यात्—आशीः (कित्) सम्प्र by 'वचिखपि—' सुप्यात्—षत्व by सुविनिर्दुर्भ्यः—। अखाप्सीत्—लुङ्—सिचि ऋद्धिः। श्वस् to breathe or draw breath. श्वसिति etc. easy. अन् also means to draw breath सेट्। अन + लिट् by 'अत आदेः (2248) ; आनीत्—आनत्—ईट् and अट्।

मित—। सुविनिर्दुर्भ्य इति। सुपिसृत्तिसमा इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह—सुप्यादेरिति। तत्र सुपीति खप् इत्यस्य कृतसम्प्रसारणस्य इप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम्। तेन खपधातोः सम्प्रसारणाभावभूतस्य न भवति। सुखपिति। सुखपुः। सृतिरिति सृधातोस्तिङ्न्तम्। सम इति पचाद्यजन्तम्। सुषुप्तिः। सुषूतिः। सुषमा परमा शोभत्यमरः। विषम इत्यादुदाहरणम्। 'सहेः साङः ष' इत्येतः स इत्यनुवर्तते। तदाह—सखेति। सूर्धन्य इति चाधिकृतम्। तदाह—षः स्यादिति। शास्त्रेऽस्मिन् परिभाषादयं विद्यते—'पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन' इत्येकः पक्षः। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण'—इति च पक्षान्तरम्। तत्र यदि परः समाश्रीयते—तर्हि—सु इत्युपसर्गयोगेन सुखप् अतुस् इति स्थिते परत्वाद् 'वचिखपि—' (६।१।८) इति सम्प्रसारणे,—लिटिधातोरिति (६।१।१५) हित्वे, हलादि शेषे च कृते

‘सु सु सुप् अतुस्’ इति जाते अभ्यासस्थस्य सु इत्यस्य कथं षत्वम्?—सात्पदादौ (२१२३) रिति निषेधात् । नापि—सुविनिर्दुभ्यः इत्यादिना षत्वम् । सु इत्यस्य सुपिरूपत्वाभावात् । न च ‘एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषया भवतीति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति सुइत्यस्यानर्थकत्वात् । तस्मादस्मिन् पक्षे षत्वं दुरुपपादमेव इति सत्त्वा आह—पूर्वं धातुरूपसंगेहेति । एवं च सु स्वप् अतुस् इति स्थिते स्वयमेव प्रक्रियां दर्शयति—किति लिटोत्यादिना । ‘असंयोगाद्विट् कित्’ (२२५२) इति अतुसः कित्त्वम् । परत्वादिति ‘लिटि धातोरभ्यासस्य’ (६।१।८) इति द्वित्वविधायकशास्त्रापेक्षया ‘वचिस्वपि यजादीनां किति’ (६।१।१४) इति सम्प्रसारणशास्त्रस्य परत्वादित्यर्थः । ततश्च सु सुप् अतुस् इति स्थिते सुविनिरिति षत्वेनः सुषुप् अतुस् इति जाते द्वित्वम् ; न तु सुविनिर्दुभ्यः—इत्यस्य विपादीगतत्वेन षत्वस्यासिद्धत्वात् कथं द्वित्वम् ? तत्राह । ‘पूर्वत्वासिद्धोयमद्विवचने । द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्वासिद्धशास्त्रम् प्रवर्त्तते, कृते तु द्वित्वे तन्नेति’ तदर्थः । अतएव ‘षुपिभूतो द्विरुच्यते’ इति भाष्यम् । एवञ्च—द्वित्वाङ्गलादिशेषे इङ्कोरादेशप्रत्यययोरित्युत्तरखण्डस्य षत्वे च सुषुषुपतुरिति । एवं सुषुषुपतुरिति । पिति त्विति । णलक्षित्वादेशत्वेन पित्त्वात् वचिस्वपीत्यस्याप्रवृत्तेः सम्प्रसारणाभावात् पूर्व द्वित्वम् । ततोऽभ्यासस्य ‘लित्यभासस्य—’ इति सम्प्रसारणम् । ए’ च सु सुप् स्वाप् णल् इति भवति । षत्वस्यासिद्धत्वादिति—कृते हि द्वित्वे पूर्वत्वासिद्धीयमिति न्यायो न प्रवर्त्तते । अतः सुविनिर्दुभ्यः—इति षत्वमसिद्धम् । अतएव ततः ‘षत्वात्’ पूर्व ‘प्राक्’ हलादिः शेषः (२१७६) इति प्रवर्त्तते इति वाक्यशेषः । नित्यत्वाच्चेति । अभ्युच्चयोऽयम् । षत्वस्यासिद्धत्वाङ्गलादिशेषस्य नित्यत्वाच्च (कृताकृतप्रसङ्गित्वेन—कृतेऽपि षत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि) इत्यर्थः । एवम् सु सुष्वाप् अ इति जाते अभ्यासस्य ‘सु’ इत्यस्य सुपिरूपत्वाभावात् न षत्वम् । एकदेशविकृतमनन्यवदिति हि न प्रवर्त्तते ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्ये’ इति न्यायादितुक्तम् । ‘इङ्कोरादेशः—’ (२११-१२) इत्युत्तरखण्डस्य षत्वे सुसुष्वाप् इति । [द्रष्टव्यम्—सुषुषुपतुरित्येव पूर्व धातुरूपसंगेहेति यदुक्तं तन्नागेशो नानुमन्यते । तथाच तद्वचन्यः—‘यदि तु’ सुपिसम्बन्धिसंस्थेति सूत्रार्थः, अभ्यासस्थोऽपि सुपिसम्बन्धी भवतीत्येव तदौय (सुपिसम्बन्धीय) —द्वितीय-प्रयोग-

सम्बन्धित्वादित्याच्यते तदा षत्वात् पूर्व्वं द्वित्वेऽपि न दोषः । इदमेव युक्तम्, पूर्व्वं धातुः साधनेनेति सिद्धान्तात् । अतएव भाष्ये सुपिभूतो द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः । अन्यथा अभ्यासस्य आनर्थक्यात्तत्सम्बन्धिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिति सूते । भाष्यप्रदीपे तु मतान्तरात् 'सुपिभूतो द्विरुच्यते' इति कीचित् पठन्ति । पूर्व्ववासिद्धीयमद्विवचने इति कृतषत्वस्य द्विवचनमिति तेषां भावः' इत्युपन्यस्तम् ।]
अस्वपीत्—अस्वपत् इति । पूर्व्वत इट् अन्यत्र अट् । स्वप्यात् विधिलिङ् । सुप्यात्—आशिषः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । सुषुप्यात्—सुविनिर्दृश्य इति षत्वम् । अस्वासीत्—मिचि द्विवचिः । अस्व प्राणन इति । सेट् । स्वपिवत् । अन चेति । अयमपि प्राणने इत्यर्थः । आन इति । अत आदेरिति दीर्घः । आनीत्—आनत् इति । आडजादौनामित्याट् । अडौटौ ।

२४७८ । अनितेः ॥८॥१८॥

दी— । उपसर्गास्थान्निमित्तात् परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । जच् १०७१ भच्चहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

ण is the substitute of the न of अनिति coming after a condition (of णत्व) lying in the उपसर्ग । Thus प्राणिति । जच् to eat and to laugh. सेट् । जक्षिति by 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४).

मित— । अनितेरिति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य इत्यत्र उपसर्गादिति वर्तते । 'रषाभ्याम्—' इत्यतो 'नो णः' इति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि । प्राणिति इति । व्यवधाने तु न स्यात् । पर्यायानिति इत्यादि शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । जच् सेट् ।

२४७९ । अदभ्यस्तात् ॥९॥१८॥

दी— । भस्य अत् स्यात् । अन्तापवादः । जेक्षति । 'सिजभ्यस्त—' (२२२६) इति भेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्थादिरितुग्रज्जलदत्तो वभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ॥

जागृ १०१२ निद्राक्षये । जागर्त्ति । जागृतः । जाग्रति ।
'उषविट्—' (२३४१) इत्याम् वा । जागराञ्चकार—
जजागार ।

The झ् (of the affix झि) coming after an अभ्यस्त root (जक्षित्यादयः षट् ' 428) is replaced by अत् । Thus झि becomes अति and not अन्ति । This supersedes the rule 'भोऽन्तः' (2169). In लङ्, झि is replaced by जुम् by 'सिजभ्यस्त—' (2336). Ujjaladatta is wrong in taking it (जच्च) as अन्तस्थादि i. e. reading as यच्च— for जच्च । Five roots of the रुदादि class end here.

जागृ to keep awake. जागर्त्ति—गुण and रपरत्वं । जागृतः (डिद्वत्) । जाग्रति—डिद्वत् and यण् (४७) after अदादेशः) । In लिट्, आम् comes optionally by 'उषविट्—' (2341). Thus जागराञ्चकार (जागृ-आम् गुण रपर) जजागार (वृद्धि) ।

मित— । अदिति । 'भोऽन्तः' इत्यतो झ् इत्यनुवर्त्तते । तदाह—भस्तेति । अभ्यस्तात् परस्य भस्तेति ज्ञेयम् । अन्तापवाद इति । स्पष्टम् । जच्चतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' (४२८) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अयमिति जच्च इत्यर्थः । अन्तस्थादिरिति य कारादिरित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

जागृ इति । निद्राक्षयो जागरणम् । सेडयम् । जाग्रति—अदादेशः । 'इको-यणचि' (४७) । अन्यत् सुगमम् ।

२४८० । जाग्रोऽविचिस्सलङ्कित्सु ॥७॥३८५॥

दी - । जागर्त्तेर्गुणः स्याद् विचिस्सलङ्किदूभ्योऽन्यस्मिन्-वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुम् ।

The root जाग्र is gunnated or gets गुण in the case of वृद्धि (वृद्धिविषये) excepting that occurring in the cases of वि, चिण् and णल् and (also gets गुण) in the matter of the prevention of गुण (प्रतिषेधविषये) excepting that i.e. prevention of गुण in the matter of ङित् । The plain meaning is this—जाग्र will have no guna when the affixes वि, चिण् and णल् follow and also when any ङ—eliding affix follows. Thus जाग्रविः, अजागारि (चिण्) and जजागार (णल्) also जाग्रतः, जाग्रथः (ङित्) । But in other cases it (जाग्र) will have the substitute e. g. जजागरतुः (with गुण because अतुस् is कित् and not ङित्) । N. B.—Note that without this rule the form would have been जजाग्रतुः (without गुण) by 'ङित्ति च' (22417). Similarly जजागरः (with गुण) and not जजायुः (without it) ; अजागः—अजाग्र लङ् तिप्—अजागर्त् by 'इतश्च' and 'सार्व'—अजागर्त् तलोप by 'हल्ङ्वाभ्रः'— (252)—अजागः by 'खरवसानयोर्धिस-जननीयः' (176). अजाग्रताम्—ङित्, hence no गुण । Now अजाग्र + भि = अजाग्र जुस् by 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (2226) then by—

मित— । जाय इति । जायः + अविचिण् णल् ङित्सु इति छेदः । तत्र जाय इति षष्ठ्यन्तम् । मिदेर्गुणः इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—जागर्त्तेर्गुणः स्यादिति । वि, चिण्, णल्, ङित् एषां इन्हात् नञ्समासान्तानां पञ्चमीवहु-वचनम् । नञा चात्र पर्युदासविधिरवाञ्छीयते । तदाह—विचिण्णल्ङिदभ्यो-ऽन्यस्मिन्निति । चिण्लपर्युदासात्—वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये इति । किञ्च ङित्-पर्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽपि । तदाह—प्रतिषेध-विषये चेति । गुणप्रतिषेधविषये चेत्यर्थः । अयमत निष्कर्षः—विचिण्लित्येतद्-वृद्धिविषये विहाय ङित्त्वरूपगुणप्रतिषेधविषयं च वर्जयित्वा अन्यत्र वृद्धिविषये गुणप्रतिषेध-विषये च जागर्त्तेर्गुणः स्याद् विचिण्णलित्येतेषु तु गुणो न । तद् यथा । वि—

जागृविः । विप्रत्ययस्य वकारादित्वमादाय इकारस्य उच्चारणार्थत्वं परिगृह्य केषाञ्चि-
न्मते कसावपि न—जजागृवान् । चिण्—अजागारि । णल्—जजागार । डित्—
जागृतः । प्रकृतसुदाहरति—जजागरतुरिति । अत्र अतुसः कित्त्वऽपि किङ्त्ति
चेति न प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा यणि जजागतुरिति स्यात् । लङ्गुदाहरति
अजाग इति । इतश्चेत्तीकारलोपे हल्स्त्रादिना अपृक्तलोपे च खरवसानयोरिति रिफस्य
विसर्जनीयः । अजागृताम्—इति । डित्वान्न गुणः । अथ अजागृ भि इति
स्थिते 'सिजभ्रस्त—' (२२२६) इति जुसि—अजागृ जुम् इति भवति तदाह—
अभ्रस्तत्वादिति ।

२४८१ । जुसि च ॥७३॥८३॥

दी— । अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।
अजागरुः । अजादौ किम् ? जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् ।
जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि—अजागरीत् । 'जागृ इस्'
इत्यत्र यण् प्राप्तः । तं सार्वधातुकगुणो वाधते । तं सिचि
वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः
प्राप्ता, नेटीति (२२६८) निषिद्धा । ततः 'अतो हलादेः—'
(२२८४) इति वाधित्वा, 'अतो लान्तस्य' (२३३०) इति वृद्धिः
प्राप्ता, 'ह्रस्वन्तक्षण—' (२२८८) इति निषिद्धते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्व्याः प्राप्तयो नव ॥’ इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति ।

An अङ्ग (verbal basis), ending in इक् (इलच्छल्), takes गुण when
the affix जुस्, beginning with a vowel follows. Thus अजागरुः

(अजागृ उस्—कृ. ending)—अजागर् उस्) । Why say अजादि—? Notice—जागृयुः—जागृया जुस्—here जुस् is intervened by या which is हलादि hence no guna. But in आशीर्लिङ् जागृ is gunnated by 'जायः—' (2480) because here यासुट् is कित् (किदाशिषि) and we have जागृयात् etc. In लुङ् अजागरीत् etc. The process is thus :—when the from (in लुङ् sing.) at first, with इट् and सिच् = जागृ इस्, then we have यण् by इको यणचि (147) which is barred by सार्वधातुकगुण ('सार्व—' 2184) which again is superseded by वृद्धि ('सिचि वृद्धिः—' 2297) and this वृद्धि also is put aside by गुण (जायोऽविचिखलङित्सु—2489). Thus गुण being established and the form now being जागर् इस्, the हलन्तवृद्धि by 'वदव्रजहलन्तस्याचः' (2267) comes in (as जागर् इस् is हलन्त), but it is superseded by the prohibition 'नेटि' (2268). Then comes the optional rule 'अतो हलादेर्लघोः' (2284) to act upon जागर् इस्, but this 'अतः—' etc. is set aside by the special rule 'अतो लान्तस्य' (2330) which enjoins वृद्धि । And finally this अतो लान्तस्य—too is prohibited from taking effect by the rule 'ह्रस्वन्तक्षणश्चसजागृणिश्चिदिताम्' (299) —which contains the very root जागृ in conformity with the परिभाषा—'लक्षणप्रतिषेदोक्तयोः प्रतिषेदोक्तस्यैव । Thus here are nine injunctions in all, to take effect on जागृ in सिच्; and of these the injunction of गुण by 'जायोऽवि—' (2480.) only takes effect and all the rest are dismissed. Hence the remark of the Grammarians here :—'There are nine rules whereof यण् comes first, acting (in turn) upon अजागरीत् (अजागृ इस् ईत्—अजागर् इस्, इत्—अजागर् ईत्) ; namely यण् (इको—), गुण ('सार्व—') वृद्धि (सिचिवृद्धि—), गुण ('जायोऽविचिख—'), वृद्धि (वदव्रज—), प्रतिषेध (नेटि), विकल्पन ('अतो-

ह्लादि—'), again वृद्धि (अतीलान्तस्य) and निषेध ('ह्यन्त—') । And of all these 'जायोऽवि—' only is taken up to act upon the form. दरिद्रा—to fall in distress, to be badly off etc. It is सेट् ।

मित— । जुसि चेति । अङ्गस्थेयधिकृतं वर्त्तते । 'मिर्दुर्गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तते । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषोपतिष्ठते । इको विशेषणत्वेन तदन्त-विधिसदाह—इङ्गन्ताङ्गस्थेति । 'क्सस्याचि' इत्युतोऽर्चोत्यनुवर्त्तते । तदादिविधिः । तदाह—अजादावित्यादि । अजागृ उस् (जुस्) इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति भेरपित्वेन डिच्चात् तदादिशस्य जुसोऽपि तदभावात् 'जायोऽविचिस्सल्ङित्सु' इत्यत्र डितः पर्यादासात् गुणे अप्राप्तौ इदं सूत्रम् । एवमनेन गुणे सति अजागर् उस् अजागरुः । जागृयुरिति—जागृ या (यासुट्) जुस् । अत्र या इत्यनेन ह्लादि प्रत्ययेन, व्यवधानाद् गुणो न । जागर्यात् इति । किदाशिषीति यासुटोऽत्र किच्चाद् 'जायोऽवि—' इति गुणः । अथ लुङि अजागरौत् इत्यस्य साधने नवानां सूत्राणां प्राप्तिरस्ति । तत्र केषां बाधः कस्य च नियमेन प्राप्तिरभावनेति दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति । इटि सिचि च सतीत्यर्थः । यण्—इको यणचि (४७) । सार्वधातुकगुणः—सार्व (२४६८) । वृद्धिः—'सिचि वृद्धिः—' (२२८७), जागृतिगुणः—'जायोऽवि—' (२४८०) एतस्यैव नियमेन प्राप्तिरभावना । अन्यगुणादीनां सूत्राणि आंगत्वाख्या-याम् उक्तानि । एवञ्च अट्जागर् इस् इति स्थितेरकारान्तत्वेन हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीत्याह । तत्र कृते इति । गुणेकृते हलन्तलक्षणा—बदत्रजहलन्तस्याचः (२२६७) नेटीति षष्ठम्) 'अतीह्लादि'रिति विकल्पं बाधित्वस्य कर्तृपदम् अती लान्तस्थेति । रकारान्तलक्षणमादायैवास्य—प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । ह्यन्तेति । 'लक्षणप्रतिपादोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति अस्य प्रावक्ष्यम् । अवाभियुक्तीति प्रमाण-यति—तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । गुणो वृद्धिरिति । अर्थः सुगमः पूर्वो-क्तानामेवात्र संग्रहात् । यणपूर्वा इति । यण्—(विधिः) पूर्वो येषामिति विग्रहः । तेन यणविधिरपि तेषामेकतम इति नव प्राप्तयः ॥ दरिद्रेति । दुर्गति-दरिद्राम् । आकारान्तः सेट्चायं धातुः ।

२४८२ । इहरिद्रस्य ॥६॥४॥११४॥

दो—। दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किङ्ति सार्व-
धातुके । दरिद्रितः ।

The final (आ) of दरिद्रा is replaced by इ when a हलादि किङ् त् सार्वधातुक as तस्, थस्, थ etc follows. Thus दरिद्रा तस् दरिद्रइ तस्—दरिद्रितः । Similarly दरिद्रिथः etc.

मित—। इदिति । दरिद्रस्येति सीवो ऋसः । 'गमहन—' इत्यतः किङ्-
तीत्यनुवर्तते । ई हल्यधोरित्यत हलीति । 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्व-
धातुके इति च । तदाह—हलादावित्यादि । इकारः स्यादिति—अलोन्यस्येति
आकारस्य इकारादेशः । 'आभ्यस्तयोरात' इति पूर्ववर्तिसूत्रापवादः । दरिद्रितः
इति । सार्वधातुकमपित् इति तसः ङित्तम् । एवं थस्, थ इत्यादिषु । अस्य
भौ विशेषमाह—

२४८३ । आभ्यस्तयोरातः ॥६॥४॥११२॥

दो—। अनयोरातो लोपः स्यात् किङ्ति सार्वधातुके ।
दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राच्चकार । 'आत औ
णलः' (२३७१) इत्यत्र 'ओ' इत्येव सिद्धे औकारविधानं
दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अतएव ज्ञापकादाम् नेत्येके ।
ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि 'ददरिद्रा' इति
तन्निर्मूलमेव ।

वार्त्तिकाणि—'दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः,'
'लुङि वा,' 'सन्ति णलि ल्युटि च न' (त्रीणि) ।

दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः ।
दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रौत् । इट्सकौ—अदरिद्रा-
सीत् । चकासृ १०७४ दीर्घौ । भस्य अत् । चकासति ।
चकासाञ्चकार । 'धि च' (२२४१) इति सलोपः ; सिच
एवेत्येके । चकाद्धि । चकाधि इत्येव भाष्यम् ।

The आ of the affix आ and of an अभ्यस्त root (such as दरिद्रा)
elides when a कित् or डित् सार्वधातुक follows. भि is डित् by 'सार्वधातु-
कमपित्' hence दरिद्रा + भि = दरिद्रा + अति (अदभ्यस्तात्) = दरिद्र्, अति =
दरिद्रति । दरिद्रा being अनेकाच् will have आम् by the Varttika
'कास्यनेकाज्यहणं कर्त्तव्यम्' under 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (2306).
दरिद्राञ्चकार—दरिद्रान्भूव etc. आत औ णलः etc.—this is the
opinion of Kaiyata under 'वस्त्रकजाद् घसाम्' (3096—7.2.17)
The meaning is Pannini's ordaining of आत औ णलः in lieu of
'आत औ णलः i.e. the expression of 'औ' in place of औ' is in order
to make the hearing of औकार clear in दरिद्रा after the आकार
of the same has been dropped by the Varttika—दरिद्रातेराङ्धातुके
विवक्षिते आलोपो वाच्यः' । From this indication दरिद्रा will not have
आम् after it ; for if आम् is attached there will be no णल् । इत्येके
i. e. Kaiyata and others. यत्तु etc.—Because ददरिद्रा is against
Paninian arrangement and also opposed to भाष्य and Kaiyata.
निष्मूलमेव—totally groundless.—दरिद्राते etc. These are the three
Vartikas :—

'In the matter of (lit when there is an intention of dealing
with) आङ्धातुक the root दरिद्रा drops its आ, as—दरिद्रिष्यति ; आ

is dropped optionally in लुङ् e. g. अदरिद्रीत्—अदरिदासीत् ; but it is not dropped altogether in सन् (दिदरिदासति) खल् (दरिद्रायकः) and लुट् (दरिद्राणः) । भाष्य however says दिदरिदिषति also.—

Of— 'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिदासतीति के दिदरिदिषतीति वा ॥'

—भाष्य under 'इदरिद्रस्य' ।

दरिदिता—लुट्—आलोप इट्ता । अदरिदात्—लङ्, अदरिदिताम् by इदरिद्रस्य । अदरिद्रः जुस् by सिजभ्रस्त्वविदभ्रश्च (2226), दरिद्रियात् विधिलिङ् by 'इदरिद्रस्य । दरिद्रात्—आशी—आलोप by the Varttika—दरिद्रोतिराज्ञातुके विवक्षिते etc. अदरिद्रीत्—लुङ् optional form by the Varttika 'लुङि वा' । अदरिदासीत् लुङ् without आलोप । चकास् (चकास्) to shine सेट् । भस्य अत् i.e. by अदभ्रस्तात् । चकासाच्चकार—आम् owing to अनेकाच्चत्व of चकास् । Now चकास्+हि=चकास् धि by हुभ्रलभो ह्रिः । Some (including कात्यायन) say that the rule 'धि च' will not apply here for this स् is not of सिच्, but of the root itself. Hence चकास् धि=चकाद् धि by भलां जश् भशि । But Bhashya says that any सकार will be dropped by the rule 'धि च' । Hence we will have चकाधि and this has to be adhered to by 'यथोत्तरं सुनीनां ग्रामाण्यम्' । Bhattoji, therefore, says चकाधि इतिव भाष्यम् ।'

मित— । आभ्रस्त्वयोरिति । 'गमहनजनखनघसां लोपः किङ् ल्यनङि' इत्यतो 'लोपः किङ्ति' इत्यनुवर्तते । 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति च । तदाह—अनयोरातो लोपः स्यादित्यादि । अति—'क्रादिभ्यः आ' इत्यस्य ग्रहणम् । तत्पक्षे क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति इत्यादि । प्रकृते तु दरिद्रति इति । किङ्ति किम् ? क्रीणाति दधाति । अनेकाच्चत्वादिति—एतच्च 'कास्-प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी' त्यत्र 'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति' वार्त्तिकस्वरखादिति बोध्यम् । कैयटादीनां मते तु आम् नेत्याह 'अत औ णल्' इत्येव । तथाचास्मिन्

सूत्रे औकारस्थले 'औकार' एव विधातव्यः प्रथमतयागे मानाभावात्—। तेन 'ओ' इतिव सिद्धे सति यदौकारग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यद् दरिद्रातिरालोपे ('दरिद्रातिराईधातुके' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेणेत्यर्थः) कृतेऽपि औकार अवनं यथा स्यादिति । अन्यथाहि आलोपोत्तरं ददरिद्र इतिव स्यात् । अथ किमेतस्य ज्ञापने फलमित्याह । अतएव ज्ञापकादामानेतिरुक्ते इति । इति कैयटादय इत्यर्थः । आमि सति णलोऽभावादिति भावः । अथमतकैयटग्रन्थः—'दरिद्रातिरनित्य आमित्यात् औ णल इति औकारे विधातवे औकारविधानेन ज्ञापितम् । औकारस्य प्रक्षिष्टावर्णत्वादुच्चारणे लाघवम् भवति । औकारस्य तु विक्षिष्टावर्णत्वादोकारादविब्रत-तरत्वाच्च गौरवमित्योकार एव विधेयः । तत्र वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतयाम् यथावित्यादि सिध्यति (यथा + ओ = यथौ) । ददरिद्राविति तु आकारलोपेन सिद्ध्यति । तदर्थमौकारविधानमनित्यत्वमस्मादामो ज्ञापयतीति । तन्निर्मूलमेवेति—भाष्यकैयट-विरोधादिति भावः । अथेदानौ वार्तिक—वयमुपन्यस्यति—

'दरिद्रातिराईधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' । अतएव ददरिद्रावित्यादि सिध्यति । 'लुङि वेति' । भाषे तु 'अद्यतन्यां वे'ति दृश्यते । उदाहृतञ्च तत्रैव । अदरिद्रासीत् (इट् सकौ—'यमरमनमातां सक् च')—अदरिद्रात् इति । तेनार्थ-कथनपरतया सोढव्यमित्याहुः । लुङि आलोपो वेति वार्तिकार्थः । 'सनि ण्वुलि लुगटि च न' । आलोप इति सम्बद्ध्यते । तेन दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः (ण्वुल्) । दरिद्राणः (लुगट्) इति । भाषे तु इदरिद्रस्येत्यत्र—

'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।'

दिदरिद्रासतीतिरुक्ते दिदरिद्रिषतीति च ।

इति सकि आलोपविकल्प एव दृश्यते ।

'दरिद्रातिराईधातुके विवक्षिते—' इति वार्तिके 'विवक्षिते' ग्रहणस्य अयं भावः । दरिद्राति इति दरिद्रः (दरिद्रा + अच्) । अत्र अच् प्रत्ययात् प्राक् आलोपो यथा स्यात् इति । आईधातुके परे इति परसप्तम्याश्रयणे तु आलोपप्रवृत्तौ 'स्याद्वाधाय—' इति

अप्रत्यय एव स्यात् । ततश्च कृते अप्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति दरिद्राद्य
इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते इतुक्ते तु पूर्वमाज्ञोपेन श्याङ्गधादेरप्रवृत्त्या अच्
प्रत्यय एव भवेदिति भाष्य स्पष्टमिति दिक् । दरिद्रिता—लुट् । आलोप इडागमः ।
अदरिद्रादित्यादि लङ् । अदरिद्रः—सिजभ्यस्तीति मेर्जुम् । दरिद्रियात्—विधिलिङ्
इदरिद्रस्थेतीकारः । दरिद्र्यात्—आशीः—आर्धधातुके विवक्षिते—' इति वार्त्तिका—
दालोपः । अदरिद्रौदित्याद्यात्तम् । 'चकास् (चकास्) सेट् । अनेकाच् ।
भस्य अदिति । अदभ्यस्तादित्येननेत्यर्थः । चकास् हि इति स्थिते रूपद्वयमित्याह—
धि चेति । वार्त्तिकमते धि चेति सूत्रं सिज्विषयकं तेन चकास्तेः सलोपो न
भवति । ततो हेर्धित्वे सकारस्य जश् भावे कृते चकाद् धि इति भवति । भाष्यकारैस्तु
'धि चेति समाप्तस्य लोपः' इतुक्त्वा चकाधि इत्येव न्याय्यमितुक्तम्—तेन भाष्य-
प्रामाण्यात् चकाधीत्येव सम्यगित्यलम् ।

२४८४— । तिप्पनस्तेः ॥८१२॥७३ ॥

दौ— । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । स—
सजुषोरुत्थस्यापवादः । अचकात्—अचकाद् । अचकासुः ।

The सकार at the end of a पद is dropped when followed by
तिप् but not, if this सकार is of असु । This overrules 'ससजुषोः रुः' ।
Thus अचकात् etc. easy.

मित— । तिपि इति । तिपि अनस्तेरितिच्छेदः । अनस्तेरिति प्रसज्य—
प्रतिषेध इत्याह—न तु अस्तेरिति । पदस्थेत्यधिकृतम् । 'भलां जशोऽन्ते' इत्यतोऽन्ते
इत्यनुवर्त्तते । ससजुषो इत्यतः स इति च । तदाह—पदान्तस्थेत्यादि । ससजुषोरुत्थ
स्पष्टम् । अचकादिति—अचकास् तिप् इति स्थिते तिपः इ—लोपे हल्-
द्यावधौ दीर्घादिति अपृक्तलोपे च अचकास् इति भवति । अनेन सस्य दत्वे अचकाद्
इति भवति । ततो 'वावसाने' इति चर्त्तजश्चे इति श्रियस् । अचकासुः—
मेर्जुसि पूर्ववत् ।

२४८५ । सिपि धातोरु वा ॥८२॥७४ ।

दी— । पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद् वा । पक्षे जश्त्वेन दः । अचकाः—अचकात् । शास् १४७५ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

The स of a root at the end of a पद becomes रु optionally. Then by 'खरवसानयोः—' it (र) becomes विसर्ग । In the alternative case it will be द due to जश्त्व । Thus अचकाः etc. शास् to instruct सिट् ।

मित— । सिपीति पूर्ववदनुवृत्तिः । पक्षे इति । वसुशंसित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचका इत्यादि । पूर्ववदपृक्तलोपात् रूपम् ।

२४८६ । शास इदङ्हलोः ॥६॥४॥३४॥

दी— । शास उपधाया इत् स्यादङि हलादौ किङ्ति च । 'शासिवसि—' (२४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्—शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

The penultimate (आ) of शास turns into इ when the affix अङ् and हलादि किङ्त् follow. Thus अशास् अङ् तिप् (लुङि अङ् by—'सर्त्तिशास्ति—' 2382)—अशिष् अत्—अशिषत्, षत् by 'शासिवसि—' (2410). In हलादि किङ्ति—शास्+तस् (तस् is ङित् by सार्वधातुकमपिङ्)=शिष् त=शिष्टः by षत् (शासि—') and ण्वल् by 'ष्टुना—' (113), शासति—अदभ्यस्तात् gives अति in place of ङि, and अति is अजादि ङित् hence no इदादेशः । शशासतुः—अतुस् is अजादि ङित् । शिष्टात्—तातङ् is हलादि ङित् । शिष्टाम्—ताम् in place of तस् which is हलादि ङित् । शासतु— ।

मित—। शास + —इत् + अङ्ह्लोरिति च्छेदिः। 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्कति' इत्यत 'उपधायाः किङ्कति' इत्यनुवर्तते। तदाह—शास उपधाया इत्यादि। ए' तसः डित्वेन शास् तस् इति स्थिते 'शासिव सी'ति षत्वे टुत्वेच शिष्ट इति ; अङि तु 'अशिषत्—' इत्यनुपदं स्वयमेव वक्ष्यति। शासतीति। अदभ्यस्ता- दत्यत्। शशासतुरिति। अजादित्वादित्वाभावः। शिष्ठात्—तातडो ह्लादि— डित्त्वात्—इदुपदेशः। शिष्टाम्—तसस्तामादेशः। शासत्विति पूर्ववत्। अथ हौ विशेषमाह :—

२४८७। शा हौ ॥६॥४॥३५॥

दी—। शास्तेः शादेशः सग्राहौ परे। तसग्राभीयत्वेन असिद्धत्वाद्धेधिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशात्—अशाः। शिष्यात्। 'सर्त्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ्। अशिषत्। अशासिष्यत्।

शान् makes room for the substitute शा when the affix हि follows. This शादेश being आभीय i.e having fallen under as the असिद्धवत् सूत्र (6.4.22), (and there being समानाश्रयत्व), is असिद्ध or non-existent and hence हि becomes धि by 'हुक्लभ्यो हेधिः' ; अशात्—like अचकात्—under तिप्यनेस्तः (2484). अशिष्टाम्—by शास इदङ्—'(2486). अशासुः—जुम् of भि। अशात्—अशाः like अचकात्—अचकाः। शिष्यात्—विधि—by 'यासुडुदात्तो ङिङ्' and इत्'. 'सर्त्ति' etc' explained.

मित—। शा हाविति। शेति लुप्तप्रथमाकम्। पूर्वसूत्रात् शास इत्यनुवर्तते ; तदाह—शास्तेरित्यादि। तस्येति शादेशस्य। आभीयत्वेन भाधिकारपतितत्वेनासिद्धवत्सुत्रान्तःपातित्वेनेत्यर्थः। असिद्धत्वादिति। समानाश्रयत्वेनेति भावः। अत्र आश्रयः शास् इति। 'शा हौ' (६॥४॥३५) 'हुक्लभ्यो हेधिः' (६॥४॥०१) इति तदाश्रितविधिद्वयमिति हेधिभावे वीजम्। एतच्च असिद्धवत्

सूते स्पष्टम् । अशादिति अचकादितिवत् । अशिष्टाम्—इदादेशः । अशासुः—
भेजुस् । अशात्—अशाः । सिपि धातोः—' (२४८५) इति रुत्वविकल्पः । शिष्यात्—
यामुटो हलादिङित्वात् शास इदिति इदादेशः । सत्ति—इति स्पष्टम् । अशिषत्
इति । शास इदिति इदादेशः । शासिवसिघसीति षत्वम् : (२४१०) ।
अशासिष्यत्—लृङ् ।

दौ— । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः
पञ्च धातवः क्वान्दसाः । दीधीते । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यण । दीध्याते ।

दीधी to shine and grieve. Five roots beginning with this
are Vedic (in use). दीधीते etc.

मित— । दीधीङिति । ङित्वात्तङ् । देवनं शोकः । एतदादय इति । दीधी—
धातुमुपक्रम्येत्यर्थः । इदं साधवमतम् । यस्मिति—न त्वयिङित्यर्थः । दीधी, वेवी,
षस, षस्ति, वश इति दीध्यादयः पञ्च धातवः । तेषु पुनरुत्तरास्त्रयः परस्मैपदिन
इतुपरिष्ठात् स्पष्टीभविव्यति ।

२४८८ । योवर्णयोर्दीधिवेव्योः ॥७॥४॥५॥३॥

दौ— । एतयोरन्यस्य लोपः सग्राद् यकारे इवर्णे च
परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वम्—दीध्ये ।
'दीधिवेवीटाम् (२१८०) इति गुणनिषेधः—दीध्याञ्चक्रो ।
दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी
गतीत्यनेन तुलेऽर्थे वर्तते इत्यर्थः ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । षस १०७८ षस्ति १०७८ स्वप्ने ।
स्वस्ति । सस्तुः । ससन्ति । ससास । सेसतुः । ससु । सधि ।

‘पूर्व्वत्रासिद्धम्’ (१२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् ‘अतो हेः’ (२२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः—असत् । सस्यात् । असासीत्—अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते ‘संस्तु तस्’ इति स्थिते ‘स्कोः—’ (३८०) इति सलोपे, ‘भरि सवर्णे’ (७८) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य ‘स्कोः—’ (३८०) इति लोपाभावात्—संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति—इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उवांश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु—उष्ठात् । उष्ठाम् । उड्ढि । अवट् । औष्ठाम् । औशनम् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । ‘चर्करीतं च’ (गण-सूत्र) । यङ्लुगन्तमदादौ वोध्यम् । ह्रुङ् १०८२ अपनयने । ह्रुते । जुह्रुवे । ह्रुवौ । ह्रुषीष्ट । अह्रुष्ट— ।

इति तिङन्तादादिप्रकरणम् ।

The final (ई) of the roots दीधी and वेवी is dropped when any यकार or the letter इ follows. But this rule (although it is subsequent पर—7.4.53) is superseded by ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (3.4.79) which is नित्य, by the परिभाषा—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—’ Thus दीधी+इट् (1st. per. sing.)=दीधी ए by ‘टित—’ Now ‘वीवर्णयोः—’ will not appear, for there is no इवर्ण following, hence we have दीध्ये by ‘इको यणचि’ (47). When आम् comes owing to अनेकाच्च of दीधी, there will be no guna by ‘सार्धधातु—’ (2168) due to the prohibition ‘दीधीवेधीटाम्’ (2190). दीधिता—

लुट्—दीधी + इट् (आगम) + ता = दीध् इता—इ लोप by 'धीवर्णयोः—' = दीधिता. Similarly दीधिष्यते. वेवौ means the same thing as the root वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्ताग्रनखादनेषु । It is conjugated like दीधी.

Now we take up the three परस्मै—roots. वस and वसि mean to sleep. ससि by घालादेः वः सः—सस्तः etc easy. सेसतुः—एल and अभ्रासलीप by 'अत एकाहल्—' (2260). सधि (and not सद्धि—see चकाद्धि), by 'हुभल्भ्यो—' and 'धि च'. And this सलीप by 'धि च' (8.2.25) being असिद्ध, धि which is nothing but हि by स्थानिवद्भावः does not elide by 'अतो हेः' (2202). असत्—अट् ससत् (लङ्) = असत् ० by 'हल्ङ्राव्भ्यो—' (252) = असत् by 'तिथ्यनस्तेः' (2484). असः—असत् like अचकाः—अचकात् । असासीत्—अससीत् by 'अतो हलादेः—' (2284). सन्ति etc these are the conjugations of वसि. By लुम् and सल् the root becomes सन्त् after the second स् has been dropped by 'स्त्रोः—' (380). Now सन्त् + ति = सन्ति or सन्तित by 'भरो भरि—' (71). In सन्तः he himself shows process. After लुम् has been attached owing to इदित्त्व (of वसि), the form figures as स'स् तस् । अनुस्वार by 'नश्चापदान्तस्य—') which by 'स्त्रोः—' and 'भरो भरि—' gives with तलोपविकल्प, सन्तः and सन्तुः । बहूनां समवाये etc—Some hold that where many (at least more than two) consonant conjoin then two consonants do not constitute the designation of conjunction (संयोगसंज्ञा). In this case स् will not elide by 'स्त्रोः—' (३८०) and thus the forms will be as स'सि —संस' etc. वश् to wish. सेट् । वष्टि—वश् + ति = वषति by 'व्रश्भस्ज—' = वषटि by घुना ङुः । उष्टः—उश्म. by 'यङिज्यावयिव्यधिवष्टि—' । उशन्ति—no अदादेश for वश् is not अभ्रास । वचि—वश् सिप्—वष सि by 'व्रश्—' = वक्

सि by 'षट्ठोः कः सि' = वक् षि by इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः (२२१—१२) = वच्चि ;
 उवाश्—सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिट्प्रभासस्योभयेषाम्' (२४०८) । ऊशतुः—
 वश् + अतुस् = उश् by 'ग्रहिव्यावयि—' = उश्, उश्, अतुस् = उ ऊशतुस् =
 ऊशतुः । उष्टात्—तातङ् is डित् hence सम्प्र. उष्टाम्—तस् is replaced
 by ताम् । उड्ढि—वश् + हि = उश्, हि by 'सिद्धं पिच्च = उष् धि—उड्ढि—
 by 'भलां जश्—' । अवट्—अट् वश्, लङ् तिप्—अवश्त्—अवश्, ० 'हलङ्गावभ्यो—'
 अवष्—अवट्—अवड् by 'वाऽवसाने' । औष्टाम्—श्, तस्, उश्, ताम्—
 आट्, उष्, ताम्—आ उष्, ताम्—औष्टाम् by 'आटश्च' and सवर्णदीर्घ ।
 Similarly औशन् । उश्याताम्—विधिलिङ् वश् + याताम् (कित्)—उश्याताम्—
 आशीः । चर्करीतश्च—चर्करीत is a word technically known as यङ्—
 लुगन्त । This is a गणसूत्र and means that यङ् लुगन्त forms are to
 be conjugated in the manner of the अदादि roots only, for the
 गणसूत्र is read in the अदादि class. Hence it is to be understood
 that श्यन्, श्च etc should not be attached to यङ् लुगन्त roots. And here
 also शप् will be dropped (after being added) by the rule 'अदि—
 प्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३). [N. B.—Though the root वश् is entirely
 Vedic in Panini's arrangement, yet it is found in the secular
 language also. Cp.—वष्टि भागुरिरल्लोपम्, जयाय सेनान्धमुशन्ति देवाः (कुमार),
 'उशन्ति ये निवासम्' (शाकुन्तले), निरमन्तुशिचया (भागवत) etc.] लङ्
 (ह्णु) to retract, to be away from view etc. आत्मनेपदी । It is
 not Vedic. ह्णुते etc. as before.

Here ends the अदादि—Chapter.

मित— । यीवर्णयोरिति । यीवर्णयोः + दीधीवेव्योरितिक्षेदः । यिश्च इवर्ण-
 श्चेति द्वन्द्वः । तयोः । यकारादिकार उच्चारणार्थस्तदाह—यकारे इवर्णे च परे

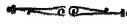
इति । 'तासस्थोलोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । अलोऽन्त्यस्येति अन्यस्यैव लोपः । तदाह—एतयो (दीधीवेवीधातो)—रन्त्यस्य लोप इति । इति लोपं वाधित्वेति । यौवर्णेत्येतत्सूत्रविहितमित्यर्थः । नित्यत्वाद्देरेत्वमिति—यद्यपि यौवर्णेति सूत्रम् (7. 4. 53) टित आत्मनेपदानामित्यपेक्षया (3. 4. 79) परं तथापि टित इत्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परनित्यान्तरङ्ग इति परिभाषया प्राक्पूर्वसूत्रस्य च बाधः । एवञ्च दीधी इट् (उत्तमैकवचनम्) इति दीधी + ए इति जाते इवर्ण-परकत्वाभावान्नान्यलोपः । किन्तु इको यणचौति दीधे इत्येव । ननु दीधी आम् इति स्थिते 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः स्यात्तदाह—दीधीवेवीटामिति । दीधिता—तासि इकारलोपे इडागमः । एवं दीधिष्यते । वेवीङ् इति । वी गतिव्याप्ति प्रजनकान्यसनखादनेष्विति भ्वादौ द्रष्टव्यम् । पञ्चानां छान्दासानां दीधीवेव्यौ इति द्वौ गतौ इदानीं 'षसषन्तिवश' इति वयः परस्मैपदिन आरभ्यन्ते । तदाह—अथ वय इति । 'धात्वादेः षः स' इति उभयव सत्वम् । ससन्ति इति—अभ्यस्तत्वाभावात् 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशः । सिसतुरिति—अत एकहल्संधेय—इति एत्वाभ्यासलोपौ । सधीति—धिचेति सलोपः । हुभल्भ्यो—इति ह्रिधिः । ननु सलोपात्—परमकारान्तत्वात् धेश्च स्थानिवद्भावेन हिलात् अतो हेरिति हिलोपः स्यादित्यत्राह—सलोपस्यासिद्धत्वादिति । धि चेति हि पूर्ववासिद्धमित्यसिद्धकाण्डे पठितमिति ज्ञेयम् । असत् इति । असस्त् इति हल्ङादिना अपृक्तलोपे 'तिप्यनस्ते'रिति सस्य तः । असः—असत् इति । सिपि धातो—रिति रुः । पक्षे—सस्य जश्चे चर्त्तविकल्पः । असासीत्—अससीत् इति । अतो हलादेः—(२२७४) इति दीर्घविकल्पः । इति षसधातो रूपाणि ।

अथ षस्तिधातो रूपाणि प्रदर्शयन्नाह । ससीति । सक्षेरित्वान्नुम् । तदेवं षस्ति + तिप् इति स्थिते धातोरिति सत्वे नुमि च सन्सृति (मित्रादन्त्यादचः परः) इति जाते नश्चेति अनुस्वारे संसृति इति भवति । ततः 'स्त्रोः—' (३८०) इति सलोपे 'भरो भरि सवर्णे' (७१) इति तकारस्य लोपविकल्पे च सन्ति सन्ति इति रूपद्वयम् । सन्त इति तसि स्वयमेव दर्शयति—इदित्वादित्यादिना । स्पष्टम् ।

संस्तन्ति इति । अभ्यस्तत्वाभावाद् स्तरन्तादेशः । अत्र मतान्तरमप्यन्ति । तदेवाह ।
 बहुनां समवाये इति । यत्र बहूनां द्व्यधिकानामिति यावत् व्याञ्जनानां समवायः
 संयोगः, तत्र द्वयोर्व्याञ्जनयोः संयोगसंज्ञा नेति तदर्थः । अतएव स्फोरिति सूत्रेण
 सलोपविरहः संयोगादित्वाभावादिति भावः । अतएव संस्ति इत्यादीनि रूपाणि ।
 इतिप्रकी इति । एके इत्यनेन अरुचिः स्पष्टा । तद्वीजन्तु 'हलोऽनन्तराः संयोगः'
 इति सूत्रभाष्यविरोधः । तत्रत्य भाष्यादप्ययमप्रामाणिकः । अन्यथा मसृज्—धातोः
 सलोपाभावे मग्र इत्याव्यसिद्धेरित्यलम् । स्पष्टञ्चेदं 'हलोऽनन्तरा—' इत्यत्र भाष्ये
 शब्देन्दुशेखरे च । उष्ट इति । वश् तस् इति स्थिते ग्रहिजिप्रति सम्प्रसारणम् ।
 वश्चेति षत्वम् । वञ्चि इति—वश् सिप् इति स्थिते वञ्चेति षः । 'षटोः कः सि'
 इति षस्य कः । सिप् षत्वम् ('इणकोरादेश—') इति । ऊशतुरिति—सम्प्र-
 सारणे कृते हित्वादि । उष्टात्—तातडो ङित्वात् सम्प्र । उज्ठि इति । वश् हि
 इति स्थिते हौ च सम्प्र । षत्व-जश्च्चादि । अवट् इति । अवश् तिप् (लङ्)—
 अवष् त् हलव्यादिना अपृक्तलोपः । वाऽवसाने इति चत्वंविकल्पः—अवट्—
 अवडिति । औष्टाम्—इति । ववश् लङ् तस् इति स्थिते ग्रहिजिप्रति प्राक्
 सम्प्रसारणम् । ततोऽजादित्वादाट् । आटश्चेति ढडौ रूपसिद्धिः । लावस्थायामेवाडिति
 मते तु भाव्यजादेरपि तेनाङ्विधानान्न दोष इति नागेशो दृष्टव्यः । अन्यदप्येव-
 मित्यलम् । चर्करौतमिति—गणसूत्रमिदम् । चर्करौतमिति यङ्लुगन्तम् ।
 एतच्च प्राचां संज्ञा । तेनैतेन 'अदादौ यङ्लुगन्ता अपि 'प्रकृतयोऽन्तर्भूता—' इति
 प्रकथ्यते । तदाह—यङ्लुगन्तमित्यादि । अतएव यङ्लुगन्तात् परं शवेव न तु
 यङ्लुगन्तद्वयः । किञ्च तस्य च शपो लुगपि 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति भवति । वश्-
 धातोश्चान्दसत्वेऽपि भाषायामप्यसौ प्रयुज्यते । तथाहि—वष्टि भागुरिरल्लोपम्,
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः (कुमार), निरमन्तुशिक्षया (भागवतम्) इत्यादि ।
 अतश्चान्दसत्वं प्रायिकम् । क्लृते इति ङित्वात्तङ् । अन्यत् पूर्ववदिति शम् ।

अथ

तिङन्तजुहोत्यादि-प्रकरणम्

दौ— । हु १०८३ दानादनयोः । आदाने चेत्येके ।
प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे
आधारे हविषश्चेति स्वभावात्तभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।

The root हु means to proffer and to partake of. Some say that it means to accept also. भाष्य, however under 'तृतीया च होष्कन्दसि' takes it to mean to satisfy as well. This short of offer is not what is meant by charity in general but, it means an offering (in a restricted or rather sacrificial sense). Thus this offering is made provided the repository or object of the same satisfies the sastric injunctions (वैध) and provided the हविः (or the thing offered) also satisfies the same condition. This (sort of signification of हु) is obtained in a natural way i. e, from usage (लौकिक प्रयोग) । [We should not, therefore, say ब्राह्मणाय जुहोति for ब्राह्मणाय ददाति or कूपे लोष्टं जुहोति for कूपे लोष्टं प्रक्षिपति । Also it deserves notice that the root though meaning दान takes both the accusative and the locative also. Cp.—जटाधरः सन् जुहुषीहपावकम् (भारवि—1st) also अग्नौ जुहोति etc.] Four roots including this are परस्मैपदी (and we are now dwelling on them).

मित—। अथ जुहोत्यादयः श्नुविकरणाः। हु इति। दानं प्रचेपः।
 आदानं भक्षणम्। भाष्यमिति—‘तृतीया च होष्कन्दसि’ इत्येतत्पर्यः। प्रचेप इति।
 ननु किं यत्र कुवचित् प्रचेपो दानशब्दनामोच्यते? नेत्याह। स चेति। वैधे
 विधिवोधिते आधारे अग्रादौ प्रचेप इत्युक्तम्। हविषः ‘वैधस्य प्रचेप’ इत्यवपूर्वम्।
 कुत एवञ् जायते। तत्राह स्वभावादिति—अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः।
 तेन ‘विप्राय गां ददाति’ ‘अन्नमत्ति’ इत्यादीनां स्थले जुहोतीत्यपि स्यादिति न
 भमित्यमिति भावः। इतश्चत्वार इति। हुधातुमारभित्यर्थः।

२४८८। जुहोत्यादिभ्यः श्नुः ॥२।४।७५॥

दी—। शप्ः श्लुः स्यात्।

श्नु is ordered in place of शप् coming after हु etc.

मित—। जुहोत्यादिभ्य इति। ‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्ः’ इत्यनुवर्त्तते। तदाह—
 शप् इति। तदेवं हु + शप् + तिप् इति स्थिते, अनेन हु + श्लु + तिप् इति जाते—
 आह—

२४८९। श्लौ ॥६।१।१०॥

दी—। धातोर्द्वा स्तः। जुहोति। जुहुतः। ‘अदभ्यस्तात्’
 (२४७८) इत्यत्। ‘हुश्लुवोः—’ (२३८७) इति यण्।
 जुह्वति।

A root is doubled when श्लु follows. Thus हु + श्लु + ति = हु हु ति
 (श्लु disappears after the duplication) = जुहोति by ‘कुहोश्लुः’ (२२४५)
 and ‘सार्व—’ (११७८). जुहुतः no गुण for तच् is डित्। यण् and not
 षवङ्—जुह्वति।

मित—। श्लुविति। ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ (६।१।१) इति ‘लिटि धातोरन-
 भासस्य’ इति च वर्त्तते। तदाह—धातोर्द्वा स्त इति। श्लुविति शेषः। जुहोतीति

अभ्यासकार्यमभ्यासहोस्तु च (जुहोस्तुः—२२४५) । जुहुतः—ङित्वाद् गुणाभावः किङ्तीति निषेधात् । जुहति इति । स्पष्टं मूले । यस्मिन्ति, न तु उवङ् इत्यर्थः । अलुरिति द्वित्वं विधयान्तर्धत्ते ।

२४८१ । भीक्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥३॥१३८॥

दी— । एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुह्वाञ्चकार । जुहाव । होता । होथति । जुहोतु—जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वाद् गुणः । जुह्वानि । परत्वाज् 'जुसि चे'ति (२४८१) गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् । ह्यात् । अहौषीत् । जिभी १०८४ भये । विभेति ।

[N. B.—Take भीक्रीभृहुवाम् as भीक्रीभृहुभ्यः (प्रसौ बहुव).]

आम् comes optionally after the roots भी, क्री, भृ and हु, and in the case of आम्, the roots undergo the operation enjoined in the matter of श्लु । Thus हु + आम् = हु हु आम्—जुहो आम्—जुह्व् आम् then add चकार । ज by जुहोस्तुः (२२४५) and गुण by सार्व—' (२१६८). And the alternative form is जुहाव with श्लु where the root gets वृद्धि by 'अचो विष्ति' (२५४). In अतुस् and उत्स्, जुहुवतुः and जुहुवुः with the addition of उवङ् । In थल्, by option of इट्, जुहुविथ—जुहोथ-हेर्धिः i.e by 'हुभलभ्यो—' (२४२५). आटि परत्वात् i.e the गुण—enjoined by the rule 'सार्व—' (२१६८—७.३.८४) being subsequent to the यण् enjoined by the rule 'हुश्रुवोः—' (२३८७—६.४.८७), the root हु gets गुण when followed by आट् ; thus—जुह्वानि (हु हु आट् मिप—जुहु आनि by 'मिनिः—'—जुहोआनि etc). In लङ्—अजुहोत् (तिप्), अजुहुताम् (तस्)

but in भि the form is अजु हवु; with गुण by 'जु सि च' (2481—7.3.87) which is subsequent to the rule 'हुश्रु वोः—' जुहुयात्—विधिलिङ्, ह्रयात् आशीः—दीर्घ by 'अकृतसार्व—' (2298). [In this connection note that absence of शप् denotes the absence of श्रु also which thus appears in सर्वधातुक only]. अहोषीत्—अट् हु (लुङ्) सिच् ईट् त् (तिप्)—वृद्धि. by 'सिचि वृद्धिः—'. जिभी (भी) the result of जित्करण is evident in 'जीतः क्तः' (3088). विभेति—भी भौ तिप् by 'झौ' (2490). विभेति by 'ऋस्त्रः' and 'सार्व—' अभ्यासकार्थं ।

मित—। भीति । भी, झी, भ्य, हु इत्येषां इन्धात् षष्ठीवहुवचनम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह—एतेभ्य इति । 'ह्रनाम' इति दीर्घे वक्तव्यं—कथमुवङ्गा हुवाम् इत्युक्तमित्यत्र नीरवो नागेशः । अन्येऽप्येवमेव । बहुलं शास्त्रप्रवृत्तिरिति तु तत्त्वम् । 'काम्प्रत्यया दाम्—' (३१।३५) इत्यत्र 'आम् 'लिटि' इत्यनुवर्तते । 'उषविद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्' (३१।३८) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—लिटि आम् वा स्यादिति । श्लुवदिति 'तत्र तस्येव'ति सप्तम्यन्तादवतिसदाह—आविषकार्यञ्चेति । तत्र आम्पच्चे—द्वित्वं, 'सार्व—' (२१।६८) इति गुणे, अभ्यासस्य चुत्वे च जुह-वाच्चकार इति । अलि तु यथापूर्वं वृद्धिः—जुहाव । तातङ्गे डिःत्वाद् जुहता-दित्यत्र गुणाभावः । हेर्धिरिति—'हुभलभ्यो—' इत्यनेनेत्यर्थः । आटीति—जुह-आनि इति स्थिते आटः पित्त्वेन 'सार्व—' (७।३।८४) इति गुणविधायकशास्त्रस्य 'हुश्रु वोः—' (६।४।८७) इति यणविधायकशास्त्रापेक्षया परत्वाद् गुणे जुहवानि इति भावः । लङि तिप्यादौ अजुहोत् इत्यादीनां स्पष्टत्वात् भौ प्रक्रियामाह—परत्वादिति । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति भेर्जुंसि—जुसि चेति (७।३।८७) शास्त्रस्य हुश्रु वोरित्य-पेक्षया परत्वादत्रापि गुण एव । अजुहो उस् इति प्रक्रियाप्रकारः । जुहुयात्—विधिलिङ्; ह्रयात्—आशीलिङ् आर्द्धधातुकत्वात् श्रुवत्कार्थं न । 'अकृत—' (२२७८) इति दीर्घः । अहोषीत्—लुङि—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः । 'शेषान्यहोषीत् सुतसम्पदे च (भट्टिः)' । जिभीति । जित्करणं—'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यत्र स्पष्टम् ।

विभेति इति । शपः श्लुः, हित्वमभ्यासकार्यं धातुर्गुणश्च । अथ सार्वधातुकङिति सर्वत्र दीर्घे प्राप्ते विकल्पार्थमाह—

२४८२ । भियोऽन्यतरस्याम् ॥६॥११५॥

दी— । इकारः स्याद्वलादी किङ्ति सार्वधातुके ।
विभितः—विभीतः । विभ्यति । विभयाञ्चकार । विभाय ।
मेता । क्लो १०७५ लज्जायाम् । जिह्नेति । जिह्नीतः । जिह्नियति ।
जिह्नाञ्चकार—जिह्नाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः ।

The क्लस इकार replaces the दीर्घ ईकार of भौ when a हलादि किङ्त् सार्वधातुक follows. Thus विभितः—विभीतः । In भि—विभी+ भि=विभी अति by 'अदभ्यस्तात्' (2479)=विभ्रति by यण् । विभयाञ्चकार etc by 'भौक्ली' (2491). क्लो to feel shame. जिह्नियति—जिह्नी भि— जिह्नी अति—जिह्नियङ् अति by 'अचि श्रुधातुभ्वां—' (272). जिह्नाय— etc as before. पृ means to protect and to fill up.

मित— । भिय इति । 'इद्गिद्विस्' (2452—६॥११४) इत्यत 'इत्' (इकारः) इत्यनुवर्तते । 'गमह्नजनखनघसाम्—' इत्यतः 'किङ्ति' इति, 'ई हल्यघोः' इत्यतो हलीति, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति च वर्तते । तदाह—इकारः स्याद्वलादावित्यादि । विभित-इत्यादि स्पष्टम् । विभ्रति इति । अदभ्यस्तादित्यत् । यण् । विभयाञ्चकारेति—'भौक्ली' (2490) इत्याम् वा । एवं जिह्नाञ्चकारेत्यत्र । जिह्नियति इति—अचि श्लुधात्विति इयङ् । भिन्नोऽयं क्ली धातुर्भौवादिकात्—क्लोणीङ् इत्यस्मादिति द्रष्टव्यम् । पृ इति । सेट् ।

२४८३ । अतिपिपत्योश्च ॥७॥११७॥

दी— । अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ।

When झ follows then इकार forms the final of the अभ्यास of the roots कृ and पृ । Thus पृ+श्लु मिप्—पृ पृ तिप्—पिप् तिप्—

मित— । अर्ति इति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य—' इत्यतोऽभ्यासस्येति । 'भृजामित्' इत्यत इदिति (इकारः), 'निजां तयाणा'मित्यतः श्लौ—इति चानुवर्त्तते । तदाह—
अभ्यासस्येत्यादि । एवञ्च पृ+श्लु तिप् इति स्थिते द्वित्वे अनेन—पिप्—तिप् इति जाते—

२४८४ । उदोष्ठपूर्वस्य ॥७।१।१०२॥

दो— । अङ्गावयवौष्ठपूर्वो य कृत् तदन्तस्याङ्स्य उत् स्यात् । गुणवृद्धौ परत्वादिमं वाधेति । पिपत्तिं । उत्त्वम् । रपरत्वम् । 'हलि चे'ति (३५४) दीर्घः । पिपूर्त्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'कृच्छतृताम्' (२३८३) इति गुणे प्राप्ते—

उत् i.e उ is the final substitute of an अङ्ग (verbal base) ending in long कृ which is preceded by a ओष्ठ letter (as पृ) passing for the part and parcel of the same verbal base (अङ्ग) । The plain meaning is—उत् replaces the long कृ but this कृकार must have a labial (ओष्ठवर्ण) for its constant stem and not such as is obtained from the result of combination. Thus पिप् तस् gives पि पुर तस् by 'उरण् रपरः'—whence we get पि पूर्त्तः by हलि च ; but in सम्+कृ+क्त—सम् ईर्णः=समीर्ण and not समूर्णः for though स is labial yet it is not a part of कृ—here, but added to कृ due to सम्भि । However गुण (सर्व्व—७।३।४८) and वृद्धि (सिचि वृद्धि—७।२।१) etc. being later than this rule bar the same. Thus in तिप् by गुण

we get पिपत्तिं not पिपूर्त्तिं । पिपुरति—by उत् and अदादेश of भि । पपार—लिट् । In कित् लिट् i.e in अतम् etc. गुण being due by 'ऋच्छत्युताम्—' (२३७३) we look ahead :—

मित — । उदिति । उत् + ओष्टपूर्वस्येतिच्छेदः । 'ऋत इज्ञातोः' (७।१।३००) इत्यत ऋत इत्यनुवर्त्तते । अङ्गस्येत्यासप्तमपरिसमाप्तेरधिकारः । तच्चावर्त्तते । एकम् (अङ्गम्) अवयवषष्ठान्तम् ओष्टस्य विशेषणम् । तदादिविधिः तदाह—अङ्गावयवोष्ठ्य—पूर्वो य ऋदिति । अन्यत् तु अनुवृत्तिप्राप्तेन ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—तदन्तस्याङ्गस्येति । एवञ्च तिष्यपि उत्त्वे प्राप्ते आह—गुणवृद्धीति । 'सार्व—' (७।३।८४) इति गुणस्य उत्त्वापेक्षया परत्वादितत्सूत्रबाध इत्यर्थः । तथाच गुणेन पिपृतिप् इत्यस्य पिपत्तिं इत्येव । सिचि वृद्धिरिति (७.२।१) वृद्धिश्चैतदपेक्षया परेति द्रष्टव्यम् । अथ पिपृतस् इति स्थिते तसः डित्वेन अगुणित्वादाह—उच्च इत्यादि । उरण्—इति रपरत्वम् । पिपुरति इति । स्फोरदादेशेन 'अति'—भावे जाते हल्परत्वाभावादृतः स्थानेजातस्योच्चस्य दीर्घो न । अङ्गावयवस्येति किम् ? समीपः । समपूर्वात् क्रयादिगतादृधातोः निष्ठायां रूपम् । ऋत इदितौच्चं रपरत्वं हलिचेति दीर्घादेशः । किन्तु मकारस्य ओष्ठ्यत्वेऽपि अङ्गावयवत्वाभावात् उत्त्वं न भवति इति सुष्टु व्याख्यातमङ्गावयवस्येति । पपार इति लिट् । अत्र 'अचो जिह्वति, (7.2.115) इति वृद्धेः परत्वादुच्चं नेति ज्ञेयम् । शूलोरभावाद 'अर्त्ति—' इति नेत्वम् । अथातुसि चान्यत्र च किति लिटि—गुणविकल्पं वक्ष्यन् आह किति लिटीत्यादि—

२४८५ । शृदृप्रां ऋस्वो वा ॥७।४।१२॥

दी— । एषां किति लिटि ऋस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता—परीता । अपिपः । अपिपूर्त्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । 'ऋस्वान्तोऽयम्' इति केचित् । पिपत्तिं । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि—प्रियात् ।

अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिष्टतमि'त्यादौ
छान्दसत्वं शरणम् । डुभृञ् १०८७ धारणपोषणयोः ।

ऋस् (ऋकार) is the optional substitute for these roots—शृ दृ
and पृ in कित्—लिट् । Thus when there is no ऋस्, गुण comes in
(by—ऋच्छतृताम्) । Hence पप्रतुः etc. with यण् (पृ + अतुस् = पृष्ट अतुस्—
पर प्रतुस् etc. by उरत् (२२४४) उरण्—and इको यणचि ४७) । Similarly
प्रप्रुः, and पपरतुः with गुण, अण् and रपरत्वं etc. परिता—परीता by 'वृतो वा'
(२३६१) । अपिपः—पृ (लङ्) तिप्—अपृ पृत् by श्लौ and इतश्च—अपि
पृत् by 'अर्त्तिपिपर्थ्योश्च'—अपिपर् त् by 'सार्व' (२१६८)—अपिपर् ०—
तलोप by 'हल्ङ्यावभ्यो'— (२५२)—अपिपः by 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' ।
अपिपूर्ताम् (लङ्त्तम्) उच्च by 'उदोष्ठ'— and दीर्घ by 'हलि च' (३५४) ।
अपिपरः by भेर्जुस् and जुसि च (२४७०) and the rest is as before.
पिपूर्त्यात्—पृ + यात् (विधिलिङ्)—पृ पृ यात् (श्लौ)—पिपृ यात् (अर्त्ति—)
पिपर् यात् (उदोष्ठ—' and 'उरण्—')—पिपूर्त्यात्—(हलि च) । पूर्त्यात्—
आशीः—no श्लु and no duplication. अपारीत्—'सिचि वृद्धिः—'
(२२६७) । Some hold that the root ends in ऋस् ऋ (पृ) । पिष्टतः—
here २४७४—does not apply. अपार्षीत् this पृ is अनिट् hence no
elision of सिच् । But this ऋस् पाठ (पृ) being not admitted by
पाणिनि we are to take the forms like पिष्टतम् in 'तं रोदसी पिष्टतम्'
etc as vedic and not classical. डुभृञ् (ऋ) उभयपदौ and अनिट्—to
hold and maintain.

मित— । शृदृप्रामिति । इन्हात् षष्ठ्यन्तम् । 'दधतेर्दिगिति' (७४१६)
इत्यतो लिटीत्यनुवर्तते । किति इति तु नानुवर्तितव्यम् पूर्वसूत्रेषु कापि तस्यादर्श-
नात् । परन्तु न्यायसिद्धमेतत् । तथाहि 'ऋच्छतृताम्' (७४११) इति गुण—

विधायकं पूर्वसूत्रम् । गुणश्च अकिति एव विधीयते किङ्तिचेति निषेधात् । अतः परसूत्रे यत् 'शृद्धृप्राप्ति'ति—ऋसो विधीयते स (ऋसः) किति एव भवितुं युज्यते । अत उक्तं किति लिटि इति । एवं ऋस्वपच्चे—पृ अतुस्—पृ पृ अतुस्—पर, पृ अतुस् उरत् (२२४५)—पप्रतुस् ('हलादिः—,' 'इको यणचि')—एवं पप्रुरित्यत्र । दीर्घपच्चेतु—पपृ अतुस् इति स्थिते उदोष्ठापूर्वस्येति उत । रपरत्वम् । पपरतुः । एवं पपरित्यत्र । परिता—परौता = वृतो वेति दीर्घविकल्पः । अपिप इति । पृ लङ् तिप् इति स्थिते श्लौ द्वित्वे, अडागमे, अत्तिपिपच्योरिति अभ्यासस्य इत्वे, उत्तर खण्डस्य—(अपि पृत्—अपिपपुरत्) गुणे रपरत्वे, हल्ङ्यादिना—अपृक्तलोपे च अपिपर—इति जाते, खरवसानयोरिति विसर्जनीयः । अपिपूर्तामिति । उच्चं । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । अपिपरुः—सिजभ्यस्तेति भेजुस् । जुसि चेति गुणः । अन्यत् पूर्ववत् । पिपूर्व्यात्—विधिलिङि रूपम् इत्त्वोच्चदीर्घाः प्राग्वत् । पूर्व्यात्—आशीर्लिङ् । अपारीत्—लुङ् । सेट्त्वात् सिचिद्वज्जी अपार् इ स् ई त् इति स्थिते 'इट ईटि' (२२६८) इति सलोपः । केचिदित्यस्वरसदोतनार्थम् । पाणिनि—मते दीर्घपाठस्यैवौचित्यादिति ज्ञेयम् । पिपृतः इति । दीर्घाभावादुदोष्ठाति न प्रवर्तते इति भावः । एवमन्यत्र । अपार्षीदिति । दीर्घस्य—सेटत्वविधानाद् ऋस्वस्य अनिट्कत्वम् । अतश्च इटः परत्वाभावात्सिज् लोपो नेति निष्कर्षः । कान्दसत्वं शण्-मिति । दीर्घविधानामावादिति हृदयम् । डुभृज् इति । डित्करणं 'डितः क्ति' इत्यर्थम् । भृविमम् । अनिङ्यं धातुः । अत्तादुभयपदी— । श्लाविच्च' स्यादित्याह—

२४८६ । भृजामित् ॥७।४।७६॥

दी— । 'भृज्' 'माङ्,' 'ओहाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । विभर्त्ति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवझावाद् द्वित्वेत्वे । विभरामास । वभार । वभर्थ । वभृव । विभृहि । विभराणि । अविभः । अविभृताम् । अविभरुः ।

विभ्रयात् । भ्रियात् । भ्रषीष्ट । अभार्षीत् । अभ्रत । माङ् ।
१०८८ माने शब्दे च ।

इत् (इकार) is the (final) substitute of the अभ्रास of the three roots भ्र. मा and हा (to go) when श्लु follows. Thus भ्र श्लु ति—भ्र भरति—,=विभ्रति by गुण । विभ्रतः no guna because तस् is डित् । विभ्रति—भ्रि is replaced by अति, cp—‘अदभ्रस्तात्’ (२४७९) । Then यणादेश । विभ्रध्वे and not विभ्रद्धे because ‘इणः षीध्वं—’ (२२४७) does not apply here. श्लुवद्भावात् etc i.e. by ‘भीक्रीभ्र—’ (२४९१) we have द्वित्व in आम् and ऋत्व comes by ‘अत्ति—’ (२४९३) । वभार—भ्रभ्र णल्—भर्भार, अ—भभार—वभार by द्वित्व, चरत् (२२४४), वडिः हलादिशेष and अभ्रासी चञ्च । वभर्थ—in यल् there is want of इट् by ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (२२९६) and in वभ्रव by ‘कृत्भ्रव—’ (२२९३) । विभ्रहि—no guna because हि is अपित् । विभराणि just like जुह्वानि, cp—(२४९१) । अविभः etc like अपिपः etc in (२४९५) । अभार्षीत्—सिच् does not elide for भ्र is अनिट् । मा—to measure and to sound. आत्मनेपदी and अनिट् ।

मित— । ‘भ्रजामिति । ‘निजां वयाणां गुणः श्लौ’ (२५०२—७।४।७५) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । तेन भ्रजामिति बहुवचनेन भ्रजादीनां वयाणामेवेति लभ्यते । तदाह—भ्रजमाङ् ओहाङ्—एषामिति । अत्र ‘लोपोऽभ्रासस्य’ इत्यतोऽभ्रासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्रासस्येति । इदिति त्परत्वात्तत्परस्तत्कालस्येति ऋस्कारमावस्य ग्रहणम् । विभ्रति इति । श्लौ द्वित्वे—तिपः पित्वाद् गुणश्च । माङ्—मिमौते । ओहाङ्—जिह्वीते । वयाणां किम्—जहाति । श्लौ किम्—वभार । विभ्रति—भ्रेरदादेशे—यण् । आत्मनेपदे दर्शयति—विभ्रध्वे इति । इणः परत्वेऽपि षीध्वमित्यादेरभावाद् मूर्धन्यादेशो नेति भावः । श्लुवद्भावाद् द्वित्वे इति । ‘भीक्री-

—' (२४८१) इत्यनेन 'अर्त्ति'—' (२४८३) इत्यनेन चति भावः । विभरामासेति । विभराम्बभूव इत्याद्यपि ज्ञेयम् । कर्म्मणि तु—विभराम्बभूवे इत्यादि । तथाच नैप-
धौयश्लोकः—'तपस्तृप्तार्त्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभराम्बभूविर' । पक्षे—वभार
'वलितयं चारुवभारवाला' इति कुमारे । वभर्थ इति—भारद्वाजनियमान्नेडिति भावः ।
वभृव इति । 'कृष्टभृ'—' (२२८३) इति क्रादिनियमादिडभावः । विभृद्धि हेर-
पित्त्वान्न गुणः । लङ्क्षिपि गुणे रपरत्वे हलङ्गादिनाष्टक्तलोपे विसर्जनीये च रूपम् ।
अविभृताम्—इति तसः डित्त्वान्न गुणः । अविभरुः । सिजभ्यस्तेति जुस् । जुसि चति
गुणः । अभाषीत् इति । अनिट्त्वेन इटः परत्वाभावात्—सिजलोपाभावः । दीर्घः ।
अभृत्—इति तङ् पक्षे । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'—' (२३००) इति कित्त्वान्न गुणः ।
'ऋखादङ्गात्' इति सिचो लोपः । माङ्—ङित्त्वादात्मनेपदी—' अनिट् । अथास्य
अधुत्वादाकारस्य ईत्वं स्यादित्याह—

२४८७ । ई हल्यघोः ॥ ६।४।११३॥

दी— । आभ्यस्तयोरात् ईत् स्यात् सार्वधातुके किङ्ति
हलि न तु घुसञ्जकस्य । मिसीते । 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)
इत्याल्लोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त ॥ ओहाङ् १०८८
गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ।
ओहाक् १०८० त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

ईत् (ईकार) is the substitute for the आ of आ and of अभ्यस्त
roots but not of घुसञ्जक roots (दा and घा) when a किङ्त् हल् (त
तस् थस् etc) follows. Thus म् + ते—मा मा ते (श्लु)—मि माते
(भृजामित्)—मिसीते । 'आभ्यस्तयोः—' etc obvious. मिमते by अदभ्यस्तात्
(2479). प्रण्यमास्त—लुङ् sing. third per. of मा with प्र and
णि । णत्वं by 'नेर्गदनदपतपदघुमा—' (2285). ओहाङ्—ओ is for

णत्व in निष्ठा, cp—‘ओदितश्च’ (3019) and ङ् indicates आत्मानेपद ; जिह्वीते—ज by ‘कुहोश्चु’ and इ by ‘भजामित्’ and ई by this rule. जिह्वीते etc like मिमाते etc. ओहाक् is परस्मैपदी । जहति ; both are अनिट् ।

मित—। ई इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘आभ्यस्तथोरितः’ इति सर्वमनुवर्तते । ‘गमहन—’ इत्यतः किङ्ति इति । ‘अत उत्—’ इत्यतः सार्वधातुके इति च तदाह—आभ्यस्तथोरित्यादि । अघोरिति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु पुसंज्ञकस्येति । तेन दत्तः घत्तः इत्यादौ ईत्वं न । किङ्ति किम्—लूनाति (क्रादिः) । मिमीते इति । भजामिति अभ्यासस्य इत्वम् । आभ्यस्तथोरिति स्पष्टम् । प्रण्यमास्त इति । प्र—णि—ना+लुङ् त । ‘नेर्गदनद—’ (२२८५) इति णत्वम् । ओहाङ् ओहाक् इत्यादौ—ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् । तथाच सूत्रम्—‘ओदितश्च’ (३०१९) । हीनः, भुञ्ज इत्यादुदाहरणम् । जिह्वीते इत्यादि प्राग्वत् । कुहोश्चुरिति (२२४५) इत्यभ्यासस्य चुत्वम् । जहे इति । प्रथमैकवचने लिटि । ओहागिति । सुगमम् । अथ जहति भजामित्येवापरिमणितत्वात् तस्यापि इत्प्राप्तिश्च विशेष व्यवस्थामाह—

२४८८ । जहातेश्च ॥६॥४॥११६॥

दो—। इत् स्याद्वा हलादौ किङ्ति सार्वधातुके । पत्ते ईस्त्वम् । जहितः—जहीतः । जहति । जही । जहितात् ।

इत् or इकार—is the optional substitute for the आ of हा (to give up) when a हलादि किङ्त् सार्वधातुक follows, इकार being optional in the alternative case ईत् or ईकार comes in by ‘ईह-ल्यखोः’ (2497). Thus जहितः etc. जहति—अदादेश । आहोप by श्नाभ्यस्तथोः—(2433). जहौ—लिट्+आत औ णलः । जहितात्—तातङ् । In हि there are three forms—

मित—। जहातिश्च ति । ‘इह्रिदुस्—’ (६।४।१६४) इत्यत इदिति ।
 ‘गमहन—’ (६।४।१८) इत्यतः किङ्ति इति । ‘अत उत्—’ (६।४।११०)
 इत्यतः सार्वधातुके इति । ‘ई हल्यघोः’ (६।४।११३) इत्यतो हलि इति चानुवर्तते ।
 तदाह—इत् स्यादवेति । वेति ‘भियोऽन्यतरस्याम्’ (६।४।११५) इत्यतोऽनुवर्तते ।
 पक्षे ईत्त्वमिति । ई हलघोरित्यनेनेत्यर्थः । जहति इति । ‘शनाभ्रास्तयोः—’
 (२४८३) इत्यालोपः । अदभ्रास्तादिति (२४७६) इत्यत् । जहाविति जिटि
 ‘आत औ—’ इति औकारादेशः । अभ्रासकार्यम् । जहितादिति तातङ् । हौ
 रूपतयमित्याह—

२४८८ । आ च हौ ॥६।४।११॥

दो—। जहातेहौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि—
 जहिहि—जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

आ and also इ and ई are the final substitutes for the आ of
 हा to leave, when हि follows. Thus जहाहि, जहिहि (by ‘जहातिश्च’)
 and जहीहि (by ई हल्यघोः) । अजहात्—लङ् तिप्, is not किङ्त् hence
 no इत्त्व । अजहुः—अजहा+जुस् by ‘सिजभ्रास्त—’ (२२२६)—अजह् उस्—
 आलोप by ‘आभ्रास्तयोः—’ (२४८३)—अजहुः no इत्त्व or ईत्त्व for उस्,
 though किङ्त् is not हलादि । अजहाः—सिप्, is not किङ्त् hence no
 इत्त्व or ईत्त्व ।

मित—। आ चेति । ‘जहातिश्च’ इत्यतो जहातेरित्यनुवर्तते । तदाह—
 जहातेरिति । अथ सूत्रस्य चकारस्य आपकत्वमाह—चादिदीतौ इति । चात् +
 इत् + ईत् इतिच्छेदः । तत्र इदिति जहातेरित्यस्मात् ईदिति तु ‘ई हल्यघोः’ (२४८७)
 इत्यत इति यथायथं त्रियम् । जहाहि—इत्यादि स्पष्टम् । अजहात्—तिप्ः कित्-
 स्वाभावादित्वे न । तसि—अजहिताम् । अजहुरिति । ‘आभ्रास्तयोः—’ (२४८३)

रित्यालोपे भेजुसिरूपम् । उसः किङ्त्वेऽपि—हलादित्वाभावात् इत्त्वे न । अजहाः
सिपि— । विधिलिङिविशेषमाह—

२५०० । लोपो यि । ६।४।११८॥

दी— । जहातेरालोपः स्यात् यादौ सार्वधातुके ।
जह्यात् । 'एलिङि' (२३७४) हेयात् । अहासीत् । डुदाज्
१०८१ दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ ।
'घृसोः—' (२४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । देहि । अददात् ।
अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् ।
अदुः । अदित । डुधाज् १०८२ धारणपोषणयोः दानेऽपीत्येके ।
प्रणिदधाति !

The आ of the root हा to abandon, disappears when a सार्व-
धातुक, having a य at the outset, follows, हा + यात्—हाहा यात्—
जह् यात्—जह्यात् । in आशी.—हेयात् by 'एः—' (२३७४) । अहासीत्—लुङ्—
—by 'यमरमनमाताम्—' (२३७७) । डुदाज्—to give. By ड्—
दतिमम् । By ज्—उभयपदौ ; प्रणिददाति—णत्व by 'निर्गदनद—' (२२८५) ।
दत्तः—दा + तस्—दादा तस्—ददा तस् by 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३)—दत्
तस् by 'खरि च' (१२१)—दत्तः । ददति by 'अदभ्यस्तात्—' । दत्ते—as in
दत्तः । ददौ—by 'आत औ—' । In देहि we have एत्त्व and अभ्यासलोप by
'घृसोः—' (२४७१) । अददुः by आलोप and जुस् । दद्यात्—विधिलिङ् ।
देयात्—आशीः—by 'एलिङि' । अदात्—अदात् etc. लुङ्—elision of सिच्
by 'गातिस्थापुपाभूयः सिचः—' । In लुङ् the आत्मने form is—अदित—अदा
सिच् त—अदि सिच् त by 'स्थाघोरिच्च' (२३८६)—अदि ० त by 'ह्रस्वादङ्गात्'
(२३६७)—अदित and this इ is not gunnated owing to the किच्
of सिच् by 'स्थाघो—' mentioned above. डुधाज् etc. easy.

मित— । लोप इति । जहातेऽथेत्यतो जहातेरिति । आभ्यस्तयोरात् (६।४।१।२) इत्यत आत् इति चानुवर्त्तते । 'अत् उत्—' इत्यतः सार्वधातुके इति च । यि इत्यस्य 'सार्वधातुके' इत्यनुवृत्तिलभ्यस्य विशेषणत्वेन तदादिविधिसदाह—जहातेरात् लोप इति । अहासीत् इति लुङि—यमरमनमातां सक् चेति (२३७७) सक् इडागमश्च । डुदाज्—जित् उभयपदी— । डित्त्वेन—दत्तिमम् इति । प्रणिददाति इति—'नेर्गद—' (२२८५) इति णत्वम् । दत्त इति ददा तस् इति स्थिते ई ह्रस्वधोरित्यत्र 'अघो'-रिति निषेधात् ईच्चाप्राप्तेः 'आभ्यस्तयो—' (२४८३) इत्याज्ञोपः । ददृ तस् ततो खरि चेति (१२१) चत्वेन रूपम् । एवं दत्ते इत्यादि । ददति—अदभ्यस्तादित्यत् । एवं दधति । अन्यत्—स्पष्टम् । अददुः—आज्ञोपः । सेर्जुस् । दद्यादित्यादि—जह्यादित्यादिवत् । अदात् इति 'गातिस्थासुपाभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' इति सिज्लोपः । सिज्लोपाच्च 'अस्तिमिचोऽपृक्ते' इति न प्रवर्त्तते । अनिट्कत्वान्नेट् । अदुरिति जुसि । अन्यत् प्राग्वत् । अदित इति—तङ् पक्षे लुङि । तदेव अदा सिच् त इति स्थिते स्थाघूर्णिरिवेति इत्वे सिचः किच् च गुणाभावेन अदि स् त इति जाते ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः—अदि त । डुधाज् इति डुदाज् वत् ।

२५०१ । दधस्तयोश्च ॥ ८।२।३८ ॥

दी— । द्विरुक्तस्य ऋषन्तस्य धाधातोर्वशो भष् स्यात् तथयोः परयोः सध्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धौये न स्थानिवत्'—धत्तः । दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । दधः । धत्ते । धत्से । धधे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । निजिर् १०८३ शौचपोषणयोः ।

भष् is the substitute for the वष् of the root धा—after it has been duplicated and yet has ऋष् letter at the end—when त

and घ as also सू and घ्व follow. The plain meaning is this :— the term, 'दधः' in the sutra is the genitive (षष्ठी) of the form दधा which is the result of duplication of धा; of दधा—द is वश् (व गङ्दश्) which therefore is replaced by घ or भष् (भघेधष्), दधा becomes भषन्त वा दध् when आलोप is effected by 'आभ्यन्तरोरातः' (2483). Thus with तस्—added we have दध् तस् = ध घ् तस्— । Now a difficulty arises—by 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०), this elision of (आलोप) is स्थानिवत् because the operation is made on the preceding letter द (of दध्) । And what does स्थानिवत् mean here ? It mean that the आ, in spite of its elision, is inevitably occupying its position. If so then दध् is as good as दधा (in substance). Thus (दध्) ceases to be भषन्त । And consequently the rule fails. So to solve this difficulty Madhava and Vamāna assert that on the authority of the Panini's expression, 'दधः—', आलोप here should not be considered as स्थानिवत् । But Bhattoji is opposed to this opinion on the ground that Panini has purposely so expressed to indicate the existence of the परिभाषा— 'पूर्ववासिद्धौ न स्थानिवत्' i.e. the स्थानिवद्भाव will not take effect with reference to operations laid down under 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१) । Hence Bhattoji's is the more scientific or accurate method of explanation.

मित— । दध इति । दधः + तयोः + च इतिच्छेदः । दध इति कृतद्विधाभ्यास— कार्यर्थ धाधातोर्गृहणम् । तथोरिति तकार—यकारयोः प्रत्ययाद्योर्गृहणम् । चकारेण— 'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः' (३२६—८।२।३७) इत्यतः सध्वोरित्यस्य समुच्चयः । किञ्चित्छाद भषन्तस्य वशो भष्—इति चानुवर्त्तते । तदाह—द्विकृतस्येत्यादि ।

तदेवं धा + तस् इति स्थिते द्विलि, अभ्यासस्य ऋस्वे जश्वे च दधा तस् इति भवति ।
ततश्च दध् इत्यस्य भ्रष्टान्तत्वेन पूर्वोच्चरस्य दकारस्य वश्वेन भ्रष्टावो धकारो
विधीयते । तदेतद् धकारविधानं व्यर्थम् । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०)
इत्यनेन हि आहोपस्य स्थानिवत्त्वम्—लुप्तस्यापि आकारस्य भूतपूर्वगत्या अवस्थिति-
रस्तीति स्थानिवत्त्वार्थः । यतः दकारस्य धकारविधानरूपः पूर्वविधिरत कर्त्तव्य एव ।
एवं तर्हि आकारस्य तत्त्वतः (स्थानिवत्त्वेन) सत्वात् भ्रष्टान्तत्वम् (धकारान्तम्)
कथमिति अनिष्पत्तौ प्राप्तायाम् प्रथमं वामनमाधवयोः समाधानप्रकारं दर्शयति—
वचनसामर्थ्यादिति । यद्यपि सूत्रपर्यालोचनया यद्योक्तं कार्यं न सिध्यति तथापि
'धत्त' इत्यादिसिध्यर्थं 'दधः इति यस्मात्—आचार्येण पाणिनिना उक्तमतस्तद्वचनमेवाव
प्रमाणमिति कृत्वा अत्र आहोपो न स्थानिवदिति निगमनीयमिति तयोर्भावः ।
तदेतेन मतेनापरितुष्यन् स्वमतं व्यनक्ति—वस्तुतस्त्विति । पूर्वोच्चरसिद्धीये इति पूर्वोच्चा-
सिद्ध + भवार्थे कः । पूर्वोच्चरसिद्धम् (८२।२। इत्यसिद्धकान्ते यो यो विधिराव्य-
स्तव तत्र स्थानिवद्भावो नादृक्तव्यइति परिभाषार्थः । अतः परिभाषावलादेव सिद्धे
वचनसामर्थ्याशयणरूपः क्लेशो न कर्त्तव्य इति दीक्षितस्याशयः । तदेवं भ्रष्टावेन
धधत्स् इति स्थिते द्वितीयधकारस्य 'खरि च' इति (१२१) चर्त्वेन तः । ततो रूपम् ।
दधति—अत् । धव्यः—पूर्ववद् भ्रष्टावचर्त्वादि । सध्वोः इत्यस्योदाहरणे—धत्से ।
धव् इति । दध्वः । दधः । प्राग्वदाहोपः । धत्ते—चर्त्वंम् । धिहि—एत्वाभ्यास-
लोपी । अधित—लुङि तङ्पक्षे—स्थाघोरिच्छेति आकारस्य इदादेशः सिचः
कित्वेन गुणाभावः । ऋसादङ्गादिति सिचो लोपः । परस्मै—पक्षे तु—अधात्
इत्यादि ।

अथ त्रय इति । निजिर्, विजिर्, विष्ल इत्येते इत्यर्थः । स्वरितेति इति,
उभयपदिन इत्यर्थः । निजिर्—इरित्, शोपदेशः, अनिदित्, अनिट् च ।

२५०२ । निजां त्रयाणां गुणः स्त्री ॥७४॥७५ ॥

दी । निजिर्, विजिर्, विष्लृ एषामभ्यासस्य गुणः

स्यात् स्त्री । नेनेक्ति । नेनित्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेच्यति ।
नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

The reduplicate (अभ्यास) of the roots णिज्, विज् and विष्
gets गुण when स्त्र is affixed. निज् + तिप्—निनिज् ति (स्त्र)—नेनेज् ति
(पुगन्तलघूपधस्य च—२१८६)—नेनेक् ति by चोः क्तुः (३७८) । नेनिजति
by अदादेश । नेच्यति—निज् स्यति नेज् स्यति etc. नेनिग्धि—हि is अपित्
hence no guna. हि becomes धि by 'हुभल्भ्यो—(२४२५) । Now
to have the 'लघूपधगुण' in आनिप् etc. is forwarded the rule :—

मित— । निजामिति । 'अत्र लोपः—' इत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते, अत आह—
एषामभ्यासस्येति । नेनेक्ति इति । यो नः—इति नत्वम् । श्लाविति द्वित्वम् । अनेन
अभ्यासगुणः । 'पुगन्त—' (२१८६) इत्यनेन च धातूपधगुणः, चोः कुरिति (३७८)
इति जस्य कः । नेनित्ते इत्यादि तङ्पक्षे इति ज्ञयम् । नेनिजति—अदादेशः ।
ङित्त्वाद लघूपधगुणाभावः । नेक्ता—नेच्यति—लघूपधगुणः कुलं च । नेनिग्धि
इति । अनेनाभ्यासगुणः । हेरपित्त्वाद लघूपधगुणो न । 'हुभल्भ्यो—' इति
हैर्धिरादेशः । अथानिप् इत्यादौ पकारसत्त्वेऽपि लघूपधगुणो न स्यादित्याह—

२५०३ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७।३।८७ ॥

दी— । लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् ।
अनेनित्ताम् । अनेनिज्, । नेनिज्यात् । अनिजत्—अनेच्छीत् ।
अनित्त । विजिर् १०८४ पृथग्भावे । वेवेक्ति—वेवित्ते ।
विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (२५३६) इति ङित्तुम् न, 'ओविजी'
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'निजिविजो' रुधादावपि । विष्लृ
१०८५ व्याप्ती । वेवेष्टि—वेविष्टे । लृदित्वादङ् । अविषत् ।

तडि कः । अजादौ—‘कस्याचि’ (२३३७) इत्यल्लोपः । अवि-
क्षत ? (*) । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ।

The इक् of the short penultimate of an अभ्यस्त root is not
gunnated when an अजादि पित् सार्वधातुक follows. Thus—निनिज्
अनिप्—नेनिज् अनि—नेनिजानि—but the अभ्यास gets गुण by the
former rule ‘निजां तयाणाम्—’ (२५०२) । अनेनेक्—निज्—लङ् तिप्—
अट् नेनेज् त् by अडागम्, अभ्यासगुण and लघूपधगुण—अनेनेज् ० by
‘हल्ङादि—’ (२५२)—अनेनेक् by ‘वाऽवसाने’ (२०६) । In तस
अनेनित्ताम्—no guna, तस् being ङित् ; similarly in भि, अनेनिजुः with
जुस and without गुण । नेनिज्यात्—(विधिलिङ्)—यासुट्—ङित् ।
निज्यात्—आशीः—श्लुभाव is in सार्वधातुक only ; hence no duplication.
In लुङ्—अनिजत्—अनैचीत् । अनिजत् is formed with अङ् in place of
च् ल by ‘इरितो वा’ (२२६८) and अङ् being ङित् the penultimate
is not gunnated whereas अनैचीत् is formed with ‘सिचि हङिः—’
(२२६७) and its ज is changed into क by ‘चोः कुः’ (२७८) and as
the root is अनिट् so सिच् does not elide but is changed into ष by
‘इष्कोः and आदेश—’ (२११—१२) । In आत्मने—the form is अनित्त—
अनिज सिच् त—अनिज् त, by ‘भली भलि’ (२२८१) सिच् is dropped ; then
कुत्व of ज by ‘चोः कुः’ । विजिर् to make or remain apart. वेवेक्ति etc.
like निजिर । This जुहोत्यादि विज will have गुण—in connection with
the aug. इट् in थल् (thus विवेजिथ) because the prohibition of
गुण by the rule ‘विज इट्’ (२५३६) refers to विज् read as ‘ओविजी’

ॐ अविक्षत इति ‘अजादौ’ इत्यस्मात् प्राक् पठनीयमिति मितभाषिणो तडि हतुरनु-
सर्षयः ।

(भयचलनयोः)—१२२० under तुदादि । निज् and विज् are also read in रुधादिगण । विष्लृ—विष्—लृदित् easy: लृदित्तादङ् i-e by the rule 'पुषादिट्टातादृष्टादितः परस्मैपदेषु': (२३४३) । अविचत etc. see under 'शल इगुपधात्—' (२३३६) ।

मित— । नाभ्यस्तस्येति । 'मिदेर्गुणः' (७३।८२) इत्यतो गुण इति । 'पुगन्त-लघूपधस्य च' (७३ ८६) इत्यतो 'लघूपधस्य' इति चानुवर्तते । अतः शेषपूरणेन व्याचष्टे—लघूपधगुणो न स्यादिति । पुगन्त इति तु नानुवर्तते । अभ्यस्तस्य तदसम्भवादिति भावः । अयं सम्मिलितार्थः—'अभ्यस्तस्य धातोर्लघूपधस्याङ्गस्य इको गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके' इति । नेनिजानि इति । निजां त्रयाणामिति अभ्यासस्य गुणः । अनेनेक् इति । लङि—अनिनिज् त् इति स्थिते अभ्यासगुणः, लघूपधगुणः, तकारस्य हल्स्यादिलोपः, जस्य कुत्वं चेति । अनेनित्ताम्—इति । तसस्तामादेशो गुणाभावश्च । अनेनिजुः—भेर्जुसि, गुणाभावे रूपम् । नेनिज्यात्—विधिलिङि यासुट् । ङित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः । निज्यात्—आशिषि—किच्त्वाद् गुणाभावः । श्लुवत्त्वाभावाद्वित्त्वाभावः । अनिजत्—अनेच्चीत् इति । उभे लुङि प्रथमैकवचने रूपे । प्रथमं 'इरितो वा' (२२६९) इत्यङि । अपरन्तु सिचि वृद्धौ, जस्य कुत्वे, सिचः षत्वे च सिध्यति । विजिर्, निजिर्, वत् । विवेजिथ इति । थलि 'विज इट्' (२५३६) इति गुणनिषेधे प्राप्त आह—अवेति । ओविजौ इति १२२० संख्यकम् । तच्च तुदादौ पठितम् । विष्लृ—इति । स्पष्टम् । लृदित्ता दङ् इति । पुषादि (२३४३) सूत्रेणेत्यर्थः । आत्मनेपदपक्षे क्त्वा इत्याह—तङि क्स इति । 'शल इगुपधादनिटः—' (२३३६) इत्यनेनेति भावः । अजादाविति—एतत्तु 'अविचत' इत्यस्मादृद्धं पठितुं युक्तम् । अत्र अजादिप्रत्यय परकत्वाभावादिति ज्ञेयम् । अतएव वृत्तौ प्रश्नसूचकचिह्नं प्रदत्तमिति दिक् ।

दी— । अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनश्चान्दसाश्च । घृ १०८६ क्षरणदीप्तयोः । जिघर्ष्मग्निं हविषा घृतेन । 'भृजामित'

(२४८६) । 'वहुल' कन्दसि' (३५८८) इतीश्वम् ।
 ह १०८७ प्रसह्यकरणे । अयं सुवोऽभिजिहत्ति होमान् ।
 ऋ १०८८ स १०८८ गतौ । 'वहुल' कन्दसि' (३५८८) इत्येव
 सिद्धे 'अर्त्तिपिपत्त्यौश्च' (२४८३) इतीश्वविधानादयं भाषाया-
 मपि । 'अभ्यासस्यासवर्ण' (२२८०) इतोयङ् । इयत्ति ।
 इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । 'इडतरत्ति—' (२३८४) इति
 नित्यमिट् । आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः ।
 ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्त्ति ।
 भस ११०० भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'वसिभसोर्हलि—'
 (३५५०) इतुप्रधालोपः । 'भलो भलि' (२२८१) इति
 सलोपः । बब्धः । वप्सति । कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर
 ११०२ त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । धिष ११०६ शब्दे ।
 दिधेष्ठि । दिधिष्टः । धन ११०४ धान्ये । दधन्ति । दधन्तः ।
 दधनति । जन ११०५ जनने । जजन्ति ।

Now, up to the end of the जुहोत्यादि class, are dealt with
 the roots that are परस्मैपदौ as also Vedic. छृ to drip and to
 shine. Thus जिषन्मि etc. छृ+मिप्—छृ छमि (by श्लु)—छ
 चर् मि—जिषन्मि—जिषन्मि—the अभ्यास gets इत्त्व directed by
 'भञामित्' although छृ is not included in the भञादि list, by the rule
 'वहुल—' (३५८८) । हृ to perform by force, like छृ । ऋ, सृ to go.
 इत्त्व enjoined for भञ्, माङ् and ओहाङ् by 'भञामित्' might have
 been transferred to ऋ also by the rule (वहुल' कन्दसि—३५८८)
 and there was no need of taking ऋ with पृ in the rule 'अर्त्तिपिपत्त्यौश्च'

(२४६३) । This indicates that the root कृ is used in classical sanskrit (भाषा) as well. Thus कृ+तिप्—कृ कृ ति (by श्लु)—इर् अर् ति ('अर्त्ति—' gives इर् and 'सार्त्त—' (२१६८) gives अर्. उपरत्व is by उरण्—इ अर्त्ति (by 'हलादिः—')—इयङ् अर्त्ति (by 'अभ्यासस्य—')—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति । इयुतः—here तस् being डित् the second कृ is not gunnated thus इय् कृतः । इयुति—here इयु+अति (अदभ्यस्तात्) gives occasion to यण् (इको यणचि) । आर—लिट् ; the अभ्यास becomes अर्—by 'उरत्' (२२४५) and the next (कृ) becomes आर् by 'कृच्छ्रताम्' (२२८३) then उपधावृद्धि and finally by हलादिः—and 'अकः सवर्णे—' = आर । इयराणि—कृ + आनि (लोट्)—कृ कृ आनि—इर् अर् आनि by 'अर्त्ति—' and 'आहुत्तमस्य पितृ—'—इ अराणि ('हलादिः—') इयङ् अराणि—'अचि श्लु—' (२७१)—इयराणि । ऐयः—कृ लङ् तिप्—कृ कृत by श्लौ—इर् अत्—इर् अर् ० by 'हलादिः—', 'अचि श्लु—' and 'हल्ङाव्—' आट् इयर by आडजादीनाम्—ऐयः by वृद्धि—(आट्—२६६) । ऐयरः—by अदभ्यस्तात् and के जुस् । इयूयात् विधिलिङ्—इयङ् and गुणाभाव of the next कृ owing to डित्व of यासुट् । अय्यात्—आशीः—कृ + यात्, here गुण is effected in spite of the कित्व of यासुट् by the rule 'गुणोऽतिसंयोगादौः' (२३८०—७४।२६) । आरत् (लुङ्)—कृ + च्लि + तिप्—कृ + अङ् त् by 'सर्त्तिशास्त्रातिभ्यश्च' (२३८२) अर् अत् by 'कृच्छ्रोऽङिगुणः' (२४०६)—आट् अरत्—'आडजादीनाम्—' आरत् । ससर्त्ति—स + लट् तिप् । वभस्ति by द्विल etc. वव्यः—भस् + तस्—भस् भस् तस् (श्लौ)—वभस् तस् ('हलादिः—' and 'अभ्यासे चर्च्')—वभस् तस् by 'घसिभसोः—' (३५५०) अ of भ is dropped. वभ् तस् by भलो भल्लि (२२८१)—वभ् घस् by 'भ्रषस्तर्धोघोऽघः' (२२८०)—वभ् घस् by 'भलां जस्—' (५२)—वव्यः । वभस् ति—वभस् अति—'घसिभसोः—' ३५५० and 'अदभ्यस्तात्' = वभ्सति—वभसति by 'खरि च' (१२१) । कि to know.

चिकीति by हित् etc. and 'जुहोश्च' (२२४५)। तुर to look sharp, to hurry etc. तुतोर्त्ति—तुर् तुर् ति—तुतोर्त्ति। तितुर्त्तः—दीर्घ by 'हलि च' (३५४)। दिधेष्टि etc. धन to acquire or have paddy। धन् धन्ति—दधन्ति। जन to give birth to. Easy.

मित—। अथ आगणानादिति—जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्वन्तमित्यर्थः। क्कान्दसाश्चिति—एते क्कन्दस्वेव प्रयुज्यन्ते न भाषायामित्यर्थः। ननु तर्हि वैदिकप्रकरणे एवोच्यन्तामिति चेत्। न। जुहोत्याद्यन्तर्भूतत्वेन तद्वैवोक्तेः समीचीनत्वादिति श्रियम्। घृ इति। प्रयोगमाह—जिघर्षि इत्यादि। अथ जिघर्षिंसाधनप्रकारमाह—भ्रजामित् इति। यद्यपि घृधातोर्भ्रजादित्वाभावादित्त्वं न प्राप्नोति तथापि क्कान्दसत्वात्तदपि द्रष्टव्यमित्याह—'बहुलं क्कन्दसी'ति। तदेवं हित्, हलादिशेषे, अभ्यासस्येत्त्वे धातोर्गुणे च रूपं सिद्धम्। प्रसङ्गकरणे इति। प्रसङ्ग तु हठार्थकमित्यमरः। अतएवाभि-
भ्यक्ष्यकरणे इत्यर्थः। प्रयोगमाह—अयमिति। अभिजिहर्त्ति इति। अभिपूर्वात् हर्त्ते रूपम्। ऋ स इति। ऋधातोर्क्कान्दसत्वेऽपि भाषायामपि प्रयोगोऽस्तीत्याह—
'बहुलं क्कन्दसीत्येव सिद्धे इति। तथाच 'अत्ति—' इत्यत्र अर्त्तेनयहणेऽपि इत्त्वं स्यादेव 'बहुलं क्कन्दसी'त्युक्तत्वात्। अतः पिपर्त्तिसाहचर्यादृधातोरेपि भाषायां प्रयोगोऽस्ति इति गम्यते इति भावः। नागेशस्तु 'नायं सार्वविक' इति भाष्यस्वरसादित्याह। इयर्त्ति इति। ऋ तिप् इति स्थिते द्वौ हित्वे अभ्यासस्येत्त्वे धातोर्गुणे च इर् अर् ति इति भवति। ततो हलादिशेषे—'अभ्यासस्यासवर्णे' (२२६०) इतीयङादेशे च—इय् अर्त्ति—इयर्त्ति इति। तसि गुणाभावादियङादेशाच्च—इयृतः। भौ तु अदादेशे अभ्यासस्येयङि ङित्त्वाद् यणाभावे च इयृ अति इति स्थिते यणादेशः। आर इति + लिटि ऋ + णल् इति स्थिते हित्वे 'अतो जिणति' (२५४) इत्यपेक्षया 'ऋच्छत्युताम्' (२३८३) इति गुणविधायकशास्त्रस्य परत्वाद् वृद्धिरप्राप्ते गुणः। हलि चेति (३५४) उपधादीर्घः। अभ्यासस्य तु 'उरत्' (२२४४) इति अत्वम् 'उरण्—' इति रपरत्वं च। एवम् अर् आर् च इति जाते हलादिशेषः संवर्णदीर्घश्चेति भावः। एवमारतुरित्यत्र। आरिथि इति। मारहाजनियमात् इण्निषेधे प्राप्ते आह—इङत्यर्त्ति—इत्यादि। इथराणि

इति । द्वित्वगुणहलादिशेष्यङादेशणत्वाणि । ऐय इति लङि प्रथमैकवचने रूपम् ।
 ऋ तिप् इति स्थित्वे द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे धातोर्गुणे हलादिशेषे हल्ङ्यादिलोपे च इ अर्
 इति । इयङ् । इय् अर् । आडजादीतामित्याट् । आ इयर् । आटश्चेति वृद्धिः ।
 ऐयः—ऐयर् लावस्थायामिव अट् इति मतेऽपि न दोष इति शिखरे स्पष्टम् । ऐयृताम
 इति—तसः ङित्ताद् गुणाभावः । ऐयः इति—भेजुस् । जुसि चेति गुणः । इयृयात्—
 विधिलिङि रूपम् । यासुटो ङित्ताद्गुणः । श्लुवद्भावाद्ङित्वादि पूर्ववत् । अर्थ्यात्
 इति—आशिषि रूपम् । अत्र यासुटः किञ्चोऽपि (ऋ+यात् इति स्थिते) 'गुणोऽर्त्ति-
 सयोगाद्योः' (२३८०) इति गुणः । अर्थ्यात् न च 'अकृतसार्व'— इति दीर्घः स्यादिति
 वाच्यम् । तस्य 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२३६७) इत्यनेन बाधात् । ननु तर्हि 'रिङ्'
 एवास्तु इति चेत् । न । तस्य हि 'गुणोऽर्त्ति—' इत्यनेन बाधः स्पष्टः । अतो गुण एवात्र
 स्यादिति बोध्यम् । आरत् इति—लुङि प्रथमैकवचनम् । ऋ + च्लि + तिप् इति
 स्थिते 'सर्त्तिशास्यर्त्तिभ्यश्च' (२६७८) इति च्लिरङ् । ऋ अङ् त् । तत 'ऋदृशो
 ङङि गुणः' इति गुणे आडागमे च आट अर् अत् इति जाते रूपसिद्धिः । ससर्त्ति
 इति—सृधातो रूपम् । भसेति । बभ् इति । भस् तस् इति स्थित्वे द्वित्वहलादिशेष-
 जश्वेषु कृतेषु बभस् तस् इति । ततो घसिभसोरिति भस् इत्यस्य उपधास्यस्य अकारस्य
 लोपे बभस् तस् इति । भलोभलौति सलोपः । बभ् तस् । भषस्तर्षोर्धोऽधः । बभ् धस्
 'भलां जश् भशि' (५२) । बव् धस्—बभ्यः इति । वप्सति इति । बभस् भि इति
 स्थित्वे पूर्ववदलोपे भेरदादेशे च बभ् स् अति इति । ततो बभ् सति । ततो वप्सति,
 खरि चेति चर्त्तेन भस्य पः । कौति—प्राग्वद् द्वित्वादि । कुहोश्चुरिति अभ्यासस्य चुलम् ।
 तुर् इति । तुतोर्त्ति इति । द्वित्वादि । घातोर्लघूपधत्वाद् गुणश्च । दिधेष्टि इति ।
 धन धान्य इति । धान्याज्जने इत्यर्थः । दधन्ति इत्यादि सुगमम् ।

२५०४ । जनसनखनां सज्भलोः ॥६॥४॥४२ ॥

दो— । एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्भलादौ सनि भलादौ
 किङ्ति च । जजातः । जजति । जजसि । जजान ।

जजायात्—जजन्यात् । जायात्—जन्यात् । गा ११०६ सुतो ।
देवाज् जिगाति सुन्नुयुः । जिगौतः । जिगति ।

इति तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम् ।

आकार is made the final substitute of these roots जन, सन् and खन् when a भृलादि (having a भृल् letter in the beginning) सन् or a भृलादि किङ्त् (कित्, डित्) affix follows. तस् is डित्—thus जजातः (द्वित् etc. as before) where न makes room for आ । In सन् जिजासति, सिषासति etc. जजति—जजन् + भि—जजन् अति by 'यभहनजनखन-चसां लोपः किङ्त्यनङि' (२३६३) because, though अति is डित् yet it is not हृलादि ; hence no आकारादेश—जज् अति by 'सोः शुना शुः' (१११)—जजति । जजंसि—अनुखार by 'नशापदान्तस्य भलि' (१२३) । जजान लिट् । जजायात्—जजन्यात् by 'ये विभाषा' (२३१८) in विधिखिङ् । जायात्—जन्यात्—आशीः । गा to Praise. देवान् etc. i. e. 'one desirous of wealth praises the gods.' जिगाति by द्वित्, इत्, चुत् etc. as before.

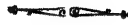
Here ends the जुहोत्यादि chapter.

मित— । जनसनखनामिति । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (६।४।४१) इत्यत 'आत्' इत्यनुवर्त्तते । जनसनखनामिति च षष्ठा निर्दिष्टम् । तेन अलोऽन्ता—परिभाषा चोपतिष्ठते । तदाह—एषामाकारोऽन्तादेशः स्यादिति । सन्भूलोरिति हन्तात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि भलि ध्यर्थः । तत्र सनीति विशेष्यम् । भलिति च विशेषणम् । किञ्च 'अनुदात्तोपदेशः—' (६।४।३७) इत्यतः किङ्ति इति च प्रत्ययान्तरं विशेष्यमनुवर्त्तते । ततो भलिति विशेषणमावर्त्तते । अतस्तदुभयत्रासज्य तदादिविधिमाश्रित्य—व्याचष्टे—भृलादौ सनि भृलादौ किङ्ति इति चेति । भार्थं तु 'अथ किमयं समुच्चयः सनि च भृलादौ चेति । आहोस्वित् सन्विशेषणं भृलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सनि अभृलादावपि प्राप्नोति । सिसनिधति..... ।

अथ सन्विशेषणं भल्गृहणम् । जातः जातवानित्यत्रापि प्राप्नोति ।.....यद्य 'नार्थे' भल्गृहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति भलि किङ्ति । ततः सनि च । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याकारो भवति भलीत्वे । तस्मान्नार्थो भल्गृहणेन ।' इत्येवं भल्गृहणं प्रत्याख्याय व्याख्यातमिति दिक् । जजातः इति । तयो भलादिङित्वादाकारः । जजति इति—अदभ्यसादिति जजन् अति इति स्थिते 'अति' इत्यस्य भलादित्वाभावात् आकारादेशो न किन्तु 'गमहनजन—' इत्युपधालोप एव । तथाच जजन् अति इति जात नकारस्य स्तोः शुना श्रुतिरिति (१११) श्रुत्वेन ज् । ततो रूपम् । जजंसि इति । नञापदान्तस्य भलीति अनुस्वारः । जजायात्—जजन्यात्—इति विधिलिङि 'ये विभाषा' इति आत्वविकल्पः । एवमाशिषि जायात्—जन्यादिति । गा इति । देवान् जिगाति (सौति) मुम्युः (घनेच्छः)—इति मन्त्रार्थः । तत्र जिगाति इत्यत्रप्राग्वद् द्वित्वेत्तादि जिगीतः इति—('ई हल्यधो'रिति ईत्त्वम्) । अन्यत्र ग्राभ्यस्तयोरित्याहोपे केरदादेशे च रूपमिति बोध्यम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तजुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तदिवादि-प्रकरणम्

दी- । दिवु ११०७ क्रौड़ाविजिगीषाव्यवहारव्युत्तिष्ठति-
मोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु । भृषन्ताः परस्मैपदिनः ।

दिव् means to play, to desire to win, to play at dice etc, (with a pledge), to shine, to praise, to enjoy, to take pride, to sleep, to desire and to move. It is सेट् but being उदित् it is optionally सेट् in क्ता by the rule 'उदितो वा' (३३२८) and always अनिट् in निष्ठा by the rule 'यस्य विभाषा' । We take up roots (beginning with दिव्) upto भृष् (११३१) which are all परस्मैपदी ।

मित- । अथ श्यन्विकरणदिवादयः साध्यन्ते । दिवु इति । उदित्करणं निष्ठायामनिडर्थं क्तायामिडविकल्पार्थं च । क्तायाम्—देविता, दूता । निष्ठायाम्—दूतम् । क्रौडायामकर्म्मकः—दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायान्तु—शतं दीव्यन्ति—विजिगीषन्ते इत्यर्थः । भृषन्ता इति । जृष् भृष् (११३१) वयोहानौ इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५०५ । दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ७।१।६८ ॥

दी- । शपोऽपवादः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । षिवु ११०८ तन्तुसन्ताने । परिषिषेव । न्यषेवीत्—न्यसेवीत् । स्त्रिवु ११०९

गतिशोषणयोः । ष्टिवु १११० निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । णुषु ११११ अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरि । सुष्णोस । णसु १११२ निरसने । स्रस्यति । सस्त्रास । क्रसु १११३ ह्वरणदोषगोः । ह्वरणं कोटिलाम् । चक्रास । वृष १११४ दाहे । वुव्योष । प्लुष १११५ च (दाहे इत्येव) । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननत्त ।

श्यन् is attached after the roots of the दिवादि class. This supersedes शप्. [N. B.—note 'कर्त्तरि शप्' is the rule in general for all roots and श्यन्, श, श्न्म्, लुक्, श्लु etc are special ones]. दीव्यति—here the root is not gunnated for श्यन् is not पित् but डिद्वत् or डित् by 'सार्वधातुकमपित्'. दिदेव—लिट्—गुण by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८६). Similarly देविता, देविष्यति । अदीव्यत्—लङ् । दीव्यत्—दिव+श्यन् विधिलिङ् यात्—दीव्य+यात्=दीव्य इय्त् by 'अतो येयः' (२२१२)—दीव्यत् य-लोप by 'लोपो व्योर्वलि' (८७५). दीव्यात्—आशीः । दिव यात्—दीव्यात् by 'हलि च' (३५४). अदीव्यत् लुङ् । षिवु (सिव्). It is षोपदेश. सीव्यति etc. परिषीव्यति, षत्व by 'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबु—' (२२७५). परिषिवेव—first षत्व is by 'परिनि—' above and the second by 'इण्कोः, आदेश—' (२११, २१२) for the restriction under (स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य) (२२७७) does not apply here. न्यषिवीत् etc.—षत्वविकल्प by 'सिवादीनां वाङ्मवायऽपि' (२३५६) णसु णस्—स्रस्यति etc. सुष्णोस षत्व by इण्कोः—etc. प्लुष च i. e. प्लुष also means to burn. नृती (नृत्) ईदित् for the prohibition of इट् in निष्ठा, clo—'श्रीदितो निष्ठायाम्' (३०३६). It means to move limbs hence 'to dance.' नृत्यति etc. Easy.

मित— । दिवादिभ्यः श्यन्निति । स्पष्टम् । दीव्यति इति । 'सार्वधातुकम-

‘पदि’ति श्यनो ङिद्वत्त्वात्र गुणः । दिदेव इति—‘पुगन्तलवृपधस्य चेति गुणः । दीव्यत् इति । विधिलिङि श्यनि दीव्य + यात् इति स्थिते—‘अतो येय’ इति ‘या’ इत्यस्य इय आदेशः । आदृगुणः । लोपो व्योर्वलि, (८७५) इति यलोपः । दीव्यात्—आशिषि श्यनोऽभावादियादेशो न । श्यन् सार्वधातुकमावविषयः । शिवु—षोपदेश उदिच्च । दिवुवद्रूपाणि । परिषीव्यति इति । ‘परिनिविभ्यः—’इति षत्वम् । परिषिषेव इति । ‘स्यादिष्वभ्यासेन—’ इति नियमाभावात् अभ्यासात् परस्यापि इण्कोरिति षत्वम् । न्यषिवीत् इति—‘सिवादीनां वाङ्मयवयेऽपि’ इति षत्वविकल्पः । णुसु—षोपदेश उदिच्च । ऋस्यति इत्यादि । सुणोस—इति । इण्कोरित्यादिना अभ्यासस्य षत्वम् । ऋ षचेति । अयमपि दाहे वक्तुं इत्यर्थः । नृतौ—नृत्—इदित्कारणं निष्ठायां इट्निषेधा- र्थम्—‘श्रीदितो वेति’ (३०३६) । नृत्यति इत्यादि सुगमम् । नृटि इड्विकल्पार्थमाह—

दौ—। एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेराङ्गधातुकस्य इड
वा स्यात् । नर्त्तिष्यति—नर्त्तस्यति । नृत्येत् । नृत्यात् ।
अनर्त्तीत् । त्रसौ—१११७ उद्वेगे । ‘वा भ्राश्र’ (२३२१)
इति श्यन् वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रेसतुः—तत्रसतुः । कुथ
१११८ पूतीभावे ; पूतीभावो दौर्गन्धम् । पुथ १११९ हिंसायाम् ।
गुथ ११२० परिवेष्टने । क्षिप ११२१ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ।
पुष्प ११२२ विकसने । पुष्पयति । पुपुष्प । तिम ११२३ छिम
११२४ छीम ११२५ आर्द्राभावे । तिम्यति । स्तिम्यति ।
स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीडयति । इष
११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ षुह ११२९ चकार्थे । च—
कार्थस्यट्ठसिः । सञ्चति । सुञ्चति । जृष ११३० भृष ११३१ वयो-
हानौ । जोर्यति । जजरतु—जरतुः । जरिता—जरीता । जीर्येत् ।

जोर्थात् । 'जृस्तम्भु—' (२२८१) इत्यङ् वा । 'भृदृशोऽङि
गुणः' (२४०६) । अजरत्—अजारीत् । अजारिष्टाम् ।
भीर्यति । जभरतुः । अभाारीत् । षूङ् ११३२ प्राणिप्रसवे ।
सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति विकल्प-
वाधित्वा 'श्रुतकः किति' (२३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्तादि—
नियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता ।
दूङ् ११३३ परितापे । दूयते । दीङ् ११३४ क्षये । दीयते ।

The aug. इट् is prefixed optionally to the आङ्घातुक beginning
with a स other than that of सिच् when the same (आङ्घातुक)
comes after the roots कृत्, चृत्, कृद्, ढृद् and नृत् । Thus नर्तिष्यति
with इट् and नर्तस्यति without इट्; similarly निनर्तिष्यति—निनृत्सति ।
चिकर्तिष्यति—चिकृत्सति । कर्तिष्यति—कृत्स्यति etc. वसौ—(वस्) to fear.
वेसतु—तवसतुः—option of एत् and अभ्यासलोप by 'वा जृष्ठमुवसाम्'
(२३५६) । कुथ—to become putrid or putrify. पुथ—to injure,
गुथ to encircle. क्षिप to throw off. क्षिष्यति etc.—no guna because
य्यन् is not पित् । पुथ to blossom. तिम etc, to be or to make wet.
ब्रीड to urge or feel shame. षट् etc, to feel pleasure. or delight
जृष्, भृष् to grow old. सेट् । ष् is for 'षिद्धमिदादिभ्योऽङ्—जरा । जीर्यति
दीर्घ by 'हलि च' (३८०) । जजरतुः—जरतुः by 'जृष्ठम्' (२३५६) ।
जरौता—जरिता—इङ्विकल्प by 'वृत्तो वा' (२३८१) । जृस्तम्भु etc.—clear.
षूङ् (सू)—षोपदेश and ङित् । Now the लिट्—affixes से, वहे etc.
being कित्, the prohibition of the aug. इट् was due by 'श्रुतकः
किति' (२३८१—७१२११) which bars the option of इट् due by
'स्वरतिसूतिसूयतिधूजृदितो वा' (२२७८—७१२४४) in spite of its posterio-

ority ('विप्रतिषेधे परम्—') : But the क्रादिनियम supersedes and the former 'श्रुकः—' also, on the authority of Panini's taking up of the prohibition of इट् ere the injunction of the same, cp—'पुरस्तात् प्रतिषेधकारणसामर्थ्यात्' under 'श्रुकः—(२३८१) । सीता—सविता—by स्वरति etc. दृङ् (दृ) to repent or grieve. दीङ् (दी) to wane.

मित— । स इति । असिचि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—सिञ्भिन्नस्य इति । कृतकृददन्त इति समाहारदन्तात् पञ्चम्येकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'आङ्धातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इत्यत 'आङ्धातुकस्य इड्' इति 'उदितो वा' (७।२।५६) इत्यङ्गी वेति चानुवर्तते । तदाह—वा स्यादिति । नर्तिष्यति इत्यादि । ए' सनि—निनर्तिषति—निवृत्तसति । इतरेषान्तु कर्तिष्यति—कृतस्यति । चिकर्त्तिषति—चिक्कृतसति इत्यादि । अनर्त्तत् इति । सेऽसिचि—इत्यत्र सिञ्भिन्नस्य इड्विकल्प उक्त इति सिचि नित्यमिड भवति । एवञ्च इट् इटीति सलोपः । इगन्तवाभावात् सिचि वृद्धिरित्यस्याप्रवृत्तेः पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणः । त्वेसतुः—तवसतुरिति । 'वा जृभमुवसाम्' (२३५६) इति एत्वाभ्यासलोपविकल्पः । क्षिप प्रेरण इति । क्षिप्यति इति । श्यनो डित्वाद् गुणाभावः । सिचि अच्चेपीत् । एवं पुष्प इत्यादौ । षष्ठ्युच् चक्यर्थ इति । षोपदेशौ । अन्यत्र 'चक ढसौ प्रतिधाते चेत्युक्तात्वात् चकिः प्रतिघातार्थे कोऽपि न तु, केवलं ढस्यर्थ एवेति द्रष्टव्यम् । पुरणगुणमुद्धित इति सूत्रे सुहित स्मृतिरिति कैयटः । जृष ऋष् इति । षितौ सेट्कौ च । षित्वात् षिट्भिदादिभ्य—इत्यङ्=जरा ; जीर्यति इति हलिच् (३८०) दीर्घः । जजरतुः—जरतुः 'वा जृभसु—' (२३५६) इति एत्वाभ्यासलोपविकल्पः । जरिता—जरैता इति । 'वृती वा' (२३६१) इति दीर्घविकल्पः । जीर्येत्—विधिलिङि—'अतो येयः' (२२।१३) इति इयादेशे आद्गुणः । जृस्तद्धिति स्पष्टम् । झृङ्—प्राणिप्रसवे इति । षोपदेशो डिञ्च । सुषुवे इति । 'इण्कोरादेशप्रत्यययो' रिति (२।११—१२) अभ्यासात् परस्य षत्वम् । अथ लिट् सेप्रत्यये आह—इति विकल्पं वाधित्वा इति । परमपि विकल्पमित्यर्थः । क्रादिनियमाग्नित्यमिद् इति । 'श्रुकः—' (७।४।११) इति इगन्तवधे वाधित्वा 'कृस्तद्ध—'

(७।२।१३) इत्यत्र प्रोक्तो नियमः प्रवर्तते । अतएव सूधातोः क्रादित्वाभावादित् । एतस्मिन् यद्वक्तव्यम् तद् 'पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्—' इति व्याख्यानावसरे 'श्रुकः—' (२३८१) इति सूत्रे विशदीकृतम् । तत्र ध्रुक् 'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इति विधिसूत्रे पुरस्तात् (प्राग्) वक्तव्ये यत् 'श्रुकः किति' (७।२।११) इति प्रतिषेधसूत्रं प्रागुपदिष्टं तदेवंविधज्ञापनफलकमिति । दूयते इत्यादि सुगमम् ।

२५०७ । दीङो युङचि किङ्ति ॥६।४।६३॥

दी— । दीङः परस्याजादेः किङ्त् आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ् यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ—' (वार्त्तिक) । दिदीये ।

The aug. युट् is prefixed to an आर्द्धधातुक which is क्ति as well as अजादि (beginning with an अच्) coming after the root दी । Now युट् is असिद्ध and therefore यण् comes by 'एरनेकाचो-उसंयोगपूर्वस्य' for both the roots 'दीङो—' (६।४।६३) and 'एरनेकाचः—' (६।४।८२) fall under the असिद्धवत् सूत्र (६।४।२२) and also their place of operation is the same (दिदी) । Thus the form figures as दिद्ये and not दिदीये which is intended. But if युट् becomes सिद्ध, यण् cannot come in. Hence Bhattoji brings forward the Varttika 'वुग्युटौ etc'—वुक् and युट् are to be treated as सिद्ध in the cases of उवङ् and यण् ! Thus दिदीये is formed (Note that युट् is directed to the affix (ए) and not to the root (दी) itself).

मित— । दीङ इति । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधिकृतम् । अचीति अष्टम्ये सप्तमी । तदादिविधिः—दीङ इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—दीङः परस्य अजादेरिति । एतेन 'दी' इत्यस्मात् प्राग् आगमो न विधेयः किन्तु प्रत्ययात् प्रागिवेति ज्ञेयम् । एवं दीदी ए—दिदी ए इति स्थिते नित्यत्वादादौ युटि—दिदी य् ए इति

जाते युटोऽसिद्धत्वाद् यण् । एवं च दिद् य् य् ए इति भवति न तु दिदीये इति ।
अत आह—बुग् युटाविति (वार्तिकम्) । यथासंख्यमन्वयः । बुक् उदाहरणं वभुव्
इत्युक्तं प्राक् । एवञ्च युटः सिद्धत्वाद् यणादेशाभावे दिदीये इति । एतत् सर्वं
असिद्धवत् सूत्रे (२१८७) प्रपञ्चितमित्यलम् । अथास्य दीधातोः लुट् लुङादौ परत
आत्वं स्यादित्याह—

२५०८ । मौनातिमिनोतिदीङां व्यपि च ॥६॥१५७॥

दी— । एषामात्तुं स्यात्तपि चकारादशित्येज् निमित्ते ।
दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । डीङ् ११३५ विहायसा-
गतौ । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे । धीयते । दोध्ये । घेता ।
मीङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते । रीङ्
११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे ।

आ is ordered in places of the vowels of the roots मौ (हिंसा-
याम्), मि (डुमिङ् प्रक्षेपणे—खादि) and दीङ् when व्यप् follows and;
from the force of the च (in the rule, it is also known that) आ
is directed to these roots also when an affix which is not श्—
eliding, as well as the cause of एत्, follows. Thus with लाप्—
प्रमाय, उपदाय and with एजनिमित्ते अशिति—माता, दाता etc. अदास्त—
लुङ् । Here 'स्याच्चूरीच्च' (२३४९) does not apply for दीङ् after
it has been changed into 'दा' is not regarded as वुसंज्ञक cp—
the varttika 'दीङः प्रतिषेधो वाच्यः' under 'दाधा चू दाप्' । डीङ् to move
in the sky. धीङ् to put in a place, hence to place etc. मीङ् to
expire. लीङ् to embrace—

मित— । मौनातीति । क्रादेर्हिंसाश्रकस्य गृहणम् । मिनोतीति डुभिच्
प्रक्षेपणे इति खादेर्गृहणम् । 'आदेच उपदेशेऽशिति (२३७०—६॥१४५) इत्यत

आदिति वर्त्तते । तदाह—एषामात्वं स्यादिति । चकारादित्याह—चकारादशिति
 एज्निमित्ते इति । एतच्च आदेचः—इति सूत्रात्प्रवृत्ते । तथाहि—एजन्तस्य धातोः
 शिदभिन्ने प्रत्यये परे आत्वं स्यादिति तत्सुवार्थः । अतएव अशित् प्रत्यय एचो
 निमित्तमिति गम्यते । अतश्च एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये परत आचुमिति फलितम् ।
 'अत एज् विषये इत्येव सम्यगिति' नागेशः । दाता इत्यादि स्पष्टम् । लग्नपितु प्रणाय,
 प्रदाय इत्यादि । अदास्त इति लुङि । तत्र 'स्थाघूर्णि' (२३८६) इति इत्तु-
 न । दीङ् आचु कृतेऽपि पुसञ्जकलाभावात् । तदुक्तं दाधघिदाप् इति सूत्रे
 वार्तिके—'दीङ् प्रतिषेधो वाच्यः' इति । तदेतत् तत्तुवोधिनां स्पष्टमित्यलम् ।
 विहायसा गताविति । उत्पत्तन इत्यर्थः । आधारे इति । आधारी धारणम् । तेन
 स्थापने इत्यर्थः । मीङ् हिं सायामिति । स्पष्टं मूले । लीङ् श्लेषणे इति—

२५०८ । विभाषा लीयते ॥६॥१५१॥

दो— । लीयतेरिति यका निर्द्देशो न तु श्यना । लीलीडो-
 रात्वं वा स्यादेज् विषये लग्नपि च । लेता—लाता । लेष्यते
 —लास्यते । 'एज् विषये' किम् । लीयते । लिलेत् । व्रीड्
 ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (गण-
 सूत्र) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते ।
 माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईड् ११४३ गतौ । ईयते ।
 अयांचक्रे । प्रीड् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे ।

The term लीयते (in the rule) is expressed with यक् and
 not with श्यन् i.e. take लीयति as ली+यक् ('सार्वधातुके यक्') +तिप्
 and not as ली+श्यन् (य) +तिप् so that the root ली read under
 क्रादि may also be included inasmuch as यक् is directed to all

roots. But if it is taken with श्यन् added to it then क्रादिलो— will be excluded for श्यन् is a particular affix or विकरण not to be found after क्रादि roots. Thus the rule means—आ is optionally arranged for ली (क्रादि) and लीड् (दिवादि) in the matter of एच् and when लाप् follows. As for example लेता—लाता etc. why say 'एज् विषये'—in the matter of एच्? Just see the absence of आत्त when follow the सार्वधातुक affixes which are beyond एच्त् (एच्=ए ओ ऐ औ) । लिख्—लिट् । ब्रीड् is used in the sence of वृणोति to choose. खादयः etc. This is a गणमूल meaning, the roots from घूड् (११३२) प्राणिप्रसवे to ब्रीड् (1140) वृणोत्यर्थे are—ओ—eliding i. e. they are termed ओदित् with a view to enjoining नत् in place of the—निष्ठाप्रत्यय, cp.—'ओदितम्' (3019). Thus लीन etc. पीड् drink etc.—easy. प्री means both to be satisfied and to satisfy. In the former sense it is अकर्मक and in the latter सकर्मकः (transitive). Thus प्रीयते here means तर्पयति—satisfies. पिप्रये—लिट् with इयङ्

Now we take up the four परस्मै roots शो, लो, वो and दी mentioned below.

मित— । विभाषेति । यकेति । 'सार्वधातुके यक्' इत्यननेत्यर्थः । तत्फलमाह 'लीलीङोरात्त' वेति । 'आदेच—' इति मौनाति—' इति चानुवर्तत इति बोध्यम् । लीति आ—विकरणस्य क्रादिर्यङ् हणम् । श्यना निर्देशे हि तस्य ग्रहणं न स्यात् । किञ्च तथा सति 'विभाषा लीड्' इत्येव ब्रूयात् न 'लीयते'रिति भावः । लेता—लाता इति । एज्—विषये एतत् । व्यपि तु विलाय—विलीय इति । एज्विषये' किमिति । 'अशितौ'त्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात् श्यन्नित्यस्यच शित्वात् श्यन्विषये आत्त' नेति भावः । वृणोत्यर्थ इति । वरणे इत्यर्थः । वृणोत्यर्थे इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । खादय इति । गण-

सूत्रमेतत् । षूङ् प्राणिप्रसवे (११३२) इत्यारभ्य व्रीङ् ऋणोत्थं (११४०) इत्यन्तानां ग्रहणम् । ओदित्करणप्रयोजनमाह—तत्फलन्तु इति । ओदितश्चेति (३०१९) इति निष्ठाप्रत्ययस्य नत्वं यथा स्यात्—लौनः दून इत्यादि । अन्यत् सुगमम् । प्रौङ् प्रीताविति । सकर्मक इति । यदा तु प्रीत्या तुष्टिर्लक्ष्यते तदा अव प्रमाणं चिन्त्यम् । तत्वाकर्मकत्वस्यैव नियमात् । तथाच प्रयोगः ‘प्रीयन्ते सर्वदेवताः’ इत्यादि । अतएव नागेशः—‘सकर्मक इति । अव मानन्तु चिन्त’मित्याह । पिप्रिये—द्वित्वाद्युत्तरं धातोस्त्रिङ् । अथ चलार इति । शी तनूकरणे इत्यारभ्य दो (११४८) अवखण्डने इत्यन्त इत्यर्थः ।

२५१० । औतः श्यनि ॥७३॥७१॥

दौ— । लोपः स्याच्छ्रुति । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशी । शशतुः । शाता । सास्यति । ‘विभाषा घ्राधेट्—’ (२३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे ‘यमरम—’ (२३७७) इती- ट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम । ङो ११४३ ङेदने । छति । षो ११५७ अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । यति । ददौ । प्राणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनौ ११५८ प्रादुर्भावे ।

The ओकार of a root α (ending in औ) elides when श्यन् follows. Thus श्यति (शी + श्यन् तिप्—श् य ति) etc. शशी—लिट् by ‘आदिचः—’ (2370) इति आत् and औ ; in लुङ्, सिच् elides optionally by ‘घ्राधेट्—’ (2376). Thus अशात् etc. by elision of सिच्, but when सिच् is not dropped we have अशाशीत् etc. अश् क् इट् सिच् ईट् क

by the rule 'यमरमनमातां सक् च' (2377)—आत्त्व comes in by 'आदिचः—' later on सिच् disappears here also by 'इट् ईटि' (2267) and the स of सक् only is heard. अशुः—by आतः (2227)। क्त्वा to cut—easy. षो—to destroy. षोपदेश and अनिट्, ससौ by आत्त्व (आदिचः—) in लिट्। अभिष्यति by 'उपसर्गात् सुनोतिमुवतिस्थिति—' (2270). अभिससौ—no षत्व either of the अभ्यास or of the अङ्ग by the restriction under 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277). दौ—to tear off. द्यति by 'ओतः श्यनि'। प्रणि-दाता—एत्व by 'नेर्गदनद—' (2285). अदात्—by सिज्लुक्—'गातिस्थापु—' (2223). दियात्—आशीः—by 'एलिङि' (2374).

Now fifteen आत्मनेपदी roots upto वाश् (1163) शब्दे। जनी to issue or appear :—

मित—। ओतइति। 'घोर्लोपो लिटि वा' (७।३।७०) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—लोपः स्यादित्यादि। श्यतीत्यादि स्पष्टम्। शशी—आदिच इत्याच्चे कृते अभ्यासकृत्, आत औ—इति एत्व औकारादेशः। विभाषा प्राघेडिति। तत्र लुक्पक्षे अशात् इत्यादि। अशुरिति 'आतः' (२२२७) इति भोजुंसि ह्रस्वम्। लुगभावपक्षे तु अशो सिच् तिप् इति स्थिते आत्वे कृते इट् सकौ—अशा सक् इट् सिच् ईट् त्—इट् ईटीति (२२५८) इति सिज्लोपः। षोऽन्तकर्मणीति। अन्तकर्म नाशनमिति नागेशः। अयं षोपदेशः सति—धात्वादेरिति सत्वम्। ससौ प्राग्वत्। अभिष्यति—'उपसर्गात् सुनोति—' (२२७०) इति षत्वम्। अभ्यष्यत्—लृङ्—'प्राग्-सितादङ् व्यवायेऽपि' (२२७६) इति षत्वम्। अभिससौ इति—'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति नियमादभ्यासस्य उत्तरखण्डस्य च षत्वविरहः। द्यति इति। ओतः श्यनीति औकारलोपः। प्रणिदाता इति। 'नेर्गद—' (२२८५) इति एत्वम्। दियात् इति—'एलिङि' (२३७४) इत्याशिषि एत्वम्। अदात् इति—'गातिस्थापु—' (२२२३) इति सिचो लुक्।

पञ्चदश इति। वाश् (११६३) शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः। जनी प्राट्भावे इति। प्राट्भावी जननमाविर्भावश्च—

२५११ । ज्ञाजनोर्जा ॥७।३।७८॥

दी— । अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे ।
जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (२३२८)
इति वा चिण् ।

जा is the substitute for ज्ञा and जन् when a शित् or श्र—eliding
affix follows. Thus जन—श्चन् + ते—जायते । जज्ञे—लिट्—जजन् ए
(ए is कित् by अपिल्लिट् कित्) । Hence by 'गमहन—' (२३६३) we
have जज् न् ए elision of the penultimate—जज् ज् ए by 'स्त्रीः शुना
अः' । (१११) जनिता with इट् ताम् । In लुङ्, चिण् comes optionally by
'दीपजन—' (२३२८) :—

मित— । ज्ञेति । 'ष्टिबुक्तमुचमां शिति' (७।३।७५) इत्यतः श्रितौत्यनु
वर्त्तनादाह—अनयोरित्यादि । जज्ञे इति । अत्र तु आत्वं न, श्यनोऽभावात् । तदे
जजन् ए इति स्थिति 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधालोपे जजन् ए इति जाते
नकारस्य श्रुतेन जः (१११ पृ) । अथ लुङि 'दीपजन—' (२३२८) इति चिणः
विकल्पे प्राप्ते आह—

२५१२ । जनिवध्योश्च ॥७।३।३५॥

दी— । अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिणति कति
च । अजनि—अजनिष्ट । दीपौ ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे ।
अदीपि—अदीपिष्ट । पूरौ ११५१ आप्यायने—पूर्य्यते । अपूरि-
अपूरिष्ट । तूरो ११५२ गतिस्वरणहिंसनयोः (हिंसनेषु— ?) ।
तूर्य्यते । तुतूरे । धूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः ।
धूर्य्यते । दुधूरे । गूर्य्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी

११५६ हिंसावयोहान्योः । शूरी ११५७ हिंसास्त—
 भनयोः । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५६ ऐश्वर्ये वा । अयं
 धातुरैश्वर्ये वा श्यन् तङ् च लभते । अन्यदा शब्दविकरणः
 परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृत्तधातोराद्यवय-
 वमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तपस्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन
 पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः पत्यमानः' । वृत्त ११६०
 वरणे । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां
 न्यविव्रत' इति भट्टिः । क्लिष्ट ११६१ उपतापे । क्लिश्यते ।
 क्लेशिता । काश्ट ११६२ दोषौ । वाश्ट ११६३ शब्दे । वाश्यते ।
 ववाशे ।

The penultimate of जनी and वधी does not get वृद्धि when the affix चिष् and a ज्—eliding कृत् affix (such as चक्) and a य्—eliding कृत् affix (such as गमुल्) follow. Thus अजनि—without वृद्धि । This is the instance of चिष् where (अजन् + चिष् + त) the word त is dropped by 'चिणो लुक्' (२३२६) । अजनिष्ट—this is with सिच् (in place of चिल्) to which इट् is prefixed (अजन् इट् सिच्, त) । सिच् comes in because चिष् is optionally—'दीपजनः' (२३२८) । Similarly अदीपि—अदीपिष्ट and अपूरि—अपूरिष्ट । दीप् means to shine and पूरि means to satisfy as also fill, cp—'रत्नं दूरेऽस्तु वदन-मपूरि चारवारिभिः—' साहित्यदर्पण—10th Chap. तूरी to move hastily and to injure. तप ऐश्वर्ये वा i.e. the root means to exercise authority and optionally gets श्यन् and तङ् (आत्मनेपद terminations). Alternatively it is शब्दविकरण i.e. भादि and परस्मैपदी । Thus तप्यते and तपति mean the samething. Some, however, take

the word वा with the later root वतु वरणे and construe as वावतु वरणे (i.e. they, namey भट्टिकार and others) read as तप ऐश्वर्य्ये and वावतु वरणे) : Thus भट्टि reads 'ततो वावत्यमाना सा etc.' where वावत्यमाना is formed by adding शानच् to वावतु (श्यन् + तङ्). The sentence means—'she (Taraka) then with an amorous turn of mind entered the shed of Rama'. But Nagesha does not sanctions this view of Bhattoji and reads 'as तप ऐश्वर्य्ये वा and वतु वरणे explaining the word वा of वावत्यमाना as इव इत्यमाना or इत्यमानेव कामयमानेव (cf—'यथेववाशब्दा उपमानार्थकाः') 'as if she were debauched.' तप is also taken by some as पत by reading the same in the reverse order. And its example is found in the Vedas—'द्युत द्यामानि' etc. इत्यते (वतु) । वावत्यते (वावतु) । क्लिश् to fee pain. वाश्र, to make sound वाश्रते etc. cp—'मरुतश्च ववाशिर' ।

मित— । 'जनिवध्योरिति । 'अत उपधाया' (७२।११६) इत्यत उपधाया इति । 'भृजैर्बद्धिः' (७२।११४) इत्यतो बृद्धिरिति । 'अचो जिष्णति' (७२।११५) इत्यतो जिष्णति इति । 'आतो युक् चिण्कतोः' (७३।३३) इत्यतः चिण्कतोरिति (चिणि कृति चेति तदर्थः) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—'अनयोरुपधाया इत्यादि । 'दीपजन—' (२३२८) इति च्लेशिणादेशस्य—वैकल्पिकत्वात्—चिणि अजन् चिष् त इति स्थिते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि अनेन उपधावृद्धभावे अजनि इति । इतरत्तु—चिणभावे सिचि इडागमे तप्रत्ययस्य ङित्त्वाद् गुणाद्यभावे रूपम् । एवम् अदीपि—अदीपिष्ठ । अपूरि—अपूरिष्ठ इति । तूरी गतित्वरण—हिंसनयोरिति । अत्र गतीति यदि पृथग् गन् गृह्यते तदा तु गतित्वरण-हिंसनेषु इति वक्तव्यम् । गतिविषयकत्वरणमित्यर्थेके तु मूलोक्तं साध्वेवेति द्रष्टव्यम् । तप ऐश्वर्य्ये वेति । 'तप ऐश्वर्य्ये वा वतुवरणे—' इति धातुपाठे पाठः । तेनाव वा = शब्दसंयोगविधौगाभ्यां 'तप ऐश्वर्य्ये वा, वतु वरणे' इति 'तप ऐश्वर्य्ये वावतु वरणे'

इति च मतद्वयं वर्त्तते । आद्यं—भट्टोजिसूक्तम् । अत आह—अयं धातुरिति । ऐश्वर्यार्थकस्य तपधातोर्दिवादित्वमात्मनेपदित्वञ्च विभाष्यते । अतएव पक्षेऽयं भ्वादिः परस्मैपदी च भवतीति फलितार्थः । अतएव ऐश्वर्यं तप्यते (दिवादिः) तपति (भ्वादिः) इत्यादि रूपम् । पत इति । व्यत्यासोऽक्षरस्थानविपर्ययः । तत्र प्रयोगं कान्दसमुदाहरति—द्युत द्यामानि—इति । पत्यमान=ईशान (ईश+शानच्) इत्यर्थः । ब्रूयते वाब्रूयते इति । पूर्वं ब्रुतु इत्यस्य परं तु 'वाब्रुतु' इत्यस्य । 'अत्र वाशब्दः ब्रुतुधातोराशयवयवः । अत्र भट्टिप्रयोगमाह—ततो वाब्रूयमाना सीत्यादि । वाब्रूयमानेति कामयमानेत्यर्थः । 'अपेक्ष्यमाना' इति वदन्तस्तूपेक्ष्याः । ब्रुतुधातोर्वरणार्थं एव रूढत्वात् प्रकृतानुपयोगित्वाच्च । रामशालां रामोऽजम् न्यविचत इति । निर्विश इत्यात्मनेपदित्वात्तङ्, 'शल इगुपधादनिटः'—इति (२३३६) क्तः, किञ्चाद गुणाभावः । वाश् शब्दे—वाश्यते इत्यादि स्पष्टम् । 'मरुतश्च ववाशिरै' इति तदर्थे प्रयोगः—

दौ— । अथ पञ्च स्वरितेः । मृष ११६४ तितिच्चायाम् । मृष्यति-मृष्यते । ममर्ष—ममर्षे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति—शुच्यते । शुशोच शुशुचे । अशुचत्—अशोचोत्—अशोचिष्ठ । णह ११६६ वन्धने । नह्यति—नह्यते । ननाह । नेहिथ—ननह । नेहे । नह्वा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति—रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति—शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्तोष्ट ।

Now the five स्वरितेः वा उभयपदी roots—मृष, शुचिर्, नह, रञ्ज and शप । मृष to forbear ममर्ष—गुण by 'पुगन्त—' (२१८६) for णल् is पित्

मन्थे—no guna for ए is कित् by असंयोगास्त्रिट् कित् (२२४२) similarly
 शुशोच—शुशुचे । अशुचत् with अङ् by—‘इरितो वा’ (२२६६) । अशोचीत् with
 सिच् and गुण by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८६) । अशोचिष्ट—in तङ् । नह् to
 bind—णोपदेश and अनिट् । नेहिय—एल् and अभ्यासलोप by ‘थलि च सेटि’
 (२२११) । ननङ्—without इट् ननङ् थल—ननङ् थ by ‘नहो धः’ —ननङ् थ
 by ‘भषः’ etc (२२८०) । अनात्सीत्—by वद्वज्—(२२६७), रज्ज् to have
 attachment for. रज्यति etc. here न is dropped by ‘अनिदितां हल
 उपधायाः किङ्ति’ (४१५) ।

अथ etc. अनुदात्तित् i.e. आत्मनेपदिनः । पेदे by ‘अत एकहल्मध्ये—’
 (२२६०) । पत्सीष्ट by ‘खरि च’ (१२१) ।

भित्—। खरितेत् इति । उभयपदिन इत्यर्थः । तितिच्चायामिति—सहने
 इत्यर्थः । समर्थ—मन्थे इति । णलः पित्त्वाद् लघूपधगुणः । एशः किच्चात्गुणाभावः ।
 अशुचत् इति । इरितो वेतिअङ् । पचे सिच् । लघूपधगुणः । णह् इति ।
 णोपदेशोऽनिट् च । नेहिय—ननङ् इति । इट्पच्—‘थलि च सेटि’ (२२६१)
 इति ‘एत्वाभ्यासलोपौ । इङभावे ‘नहो धः’ इति हस्य धः । नत्स्यति इति । खरि
 चेति चर्त्तम् । अनात्सीत् इति । ‘वद्वज्जहलन्तस्याचः’ (२२६७) इति वृद्धिः । रज्ज्
 रागे—इति । राग आसक्तिः । रज्यति इति । ‘अनिदिताम्—’ (४१४) इति
 नलोपः ।

अनुदात्ते इति । लिशअल्यौभावे इत्यन्ता आत्मनेपदिन इत्यर्थः । एत्वाभ्यासलोपौ ।
 पत्सीष्ट = चर्त्तम् । अयास्मात् चिष् स्वादित्याह—

२५१३ । चिण्ते पदः ॥३१॥६० ॥

दी—। पदस्त्रोश्चिण् स्यात् तशब्दे परे । प्रख्यपादि ।
 अपत्साताम् । अपत्सत । खिद ११७० दैन्ये । खिद्यते ।
 चिखिदे । खित्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते ।

वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । वोढा । भोत्-
स्यते । भुक्तीष्ठ । अबौधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध ११७३
सम्पहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति'
इति—युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनि-
त्यम्' (परि) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरु-
ध्यते । अन ११७५ प्राणने । अण्यते । आने । अणिता । 'अन'
इति दन्तप्रान्तोऽयमित्येके । मन ११७६ ज्ञाने । मन्यते ।
मेने । मन्ता । युज ११७७ समाधौ ; समाधिश्रित्तिवृत्तिनिरोधः ।
अकर्म्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्म्मकः ।
'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रच्यते ।
'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति किञ्चान्न गुणो नाप्यम् । सृचीष्ठ ।
असृष्ट । असृच्चाताम् । लिश ११७० अर्त्थभावे । लिश्यते ।
लेष्टा । लेच्यते । लिचौष्ट । 'अलिच्यत । अलिच्चाताम् ।

चिन् coming after the root पद is replaced by चिष् when the word त follows i.e. in आत्मनेपद sing. of लुङ् । Thus प्रणपादि—
इङि by 'अत उपधायाः' (२२८२), elision of त by 'चिष्णो लुक्' (२३२६)
and णत्वं by 'नेर्गदन्दपतपद—' (२२८५) अपत्साताम् etc. with सिच्—
चर्त्वं by 'स्वरि च' (१२१) । खिद to look morbid. विद to exist. वेत्ता
(लुट्)—here the root is gunnated by 'पुगन्त—' (२१८५) due to the
absence of श्यन् (अपित्) in आङ्घातुक्s. [Remember in this
connection the verse—

वेत्ति वेद विद ज्ञाने विन्ते विद विचारणे ।

विद्यते विद सत्तायां लाभे विन्दति विन्दते ॥]

बुध to know. भोतस्वति—गुण by 'युगन्त—', भत्व by 'एकाचो वशी भष्—' and चत्व by 'स्वरि च' । सुत्सीष्ट—आशीः—यासुट् is here कित् । अवोधि—अबुद्ध by 'दीपजनबुध—' (2328). बुध to fight आत्मने— । युध्यते etc. But युध्यति etc. may be explained युध् + क्यच्—तिप् meaning 'he wishes to fight' or it may have the परस्मै. conjugation of युध् itself owing to its अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदित्वम् (which is not obligatory ;—this परिभाषा is explained before). रुध prefixed with अनु (अनु-रुध) means to desire. अन to breathe etc—easy. मेने by एत्व and अभ्यासलोप । युज् to be absorbed in meditation. And this meditation means to restrain the propensities of the mind. The expression 'चित्तवृत्तिनिरोध' has been taken from पतञ्जलि's योगसूत्र—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'. In this sense the root is intransitive but elsewhere transitive cp. 'योग्य' योग्येन योजयेत् (चुरादि) । सृज् to have relation with—Intransitive e. g सृज्यते etc. This line is from the रघुवंशम् canto 5th Sloka 69. The meaning is—' (The wind) is embracing or connecting itself with the lotuses blown up by the rays of the Sun'. The full verse is :—

वृन्ताक्लथं हरति पुष्पमनोकहानां

सं सृज्यते सरसिजैः रुपांशुभिर्नैः ।

स्वाभाविकं परशुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमौष्ण्यं रिच ते सुखमारुतस्य ॥ ५१६९ ॥

विभातवायु meaning प्रभातवायुः is the subject. Mallinatha paraphrases सं सृज्यते as सं गच्छते and explains as सृजिर्देवादिकात् कर्त्तरि लट् । But in भ्रादि vide 'सृज स्वात्मानमात्मना' (कुमार—II). सृजिषि—लिट् । इट् by क्रादिनियम । सृष्टा—लुट्—अमादेश, यण् and षत्व, cp 'सृजिह्वोर्भक्ष्यमकिति'

(2405), 'इकां यणचि' (4) and व्रश्चभस्जसृज—, (296) respectively. अद्यते—here ष is changed into क by षटोः कः सि (295). Similarly असृष्ट—(लुङ् त) with सिच् which is कित् by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (2300) and अम् does not come in due to कित् ; finally this सिच् disappears by 'भलो भलि' and the ज of सृज् turned into ष् by 'व्रश्च—,' is heard. सृचीष्ट—आशीः—by 'षटोः—' and as above. लिश to become less, लेष्टा—ष by 'व्रश्च—' and गुण by 'पुगन्त—' । लित्यति by 'षटोः कः सि' । अलिचत—लुङ् त by 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336) । अलिचाताम्—by 'क्सखाचि' (2337).

मित—। चित्रिति । 'च.लेः सिजित्यतश्चरित्यनुवर्तते । पद इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—पदश्चलरित्यादि । प्रण्यपादि । प्रणि—अपद चिन्त इति स्थिते 'अत उपधाया' (२२८२) इगुपधावङ्गौ—'चिणो लुक्' (२३२०) इति तशब्दस्य लुकि अपादि इति जाते 'नेर्गदनदपत नद—' (२२८५) इति शत्वम् । अपत्साताम् इत्यादि । खरि चेति (१२१) चर्त्वम् । विट् सत्तायामिति । अदादौ वित्तीत्यादि अयं रुधादौ तुदादावप्यस्ति । तदयं संग्रहश्लोकः—

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते—विन्दति प्राप्नोति श्यन्लुक्श्रमृशीषिदं क्रमात् ॥ इति ॥

बुध अवगमने इति । अवगमने ज्ञानम् । बुबुधे इति । लिटः कित्नाद् गुणाभावः । भोत्सते इमि । पुगन्तलधुपधस्यति गुणेकते एकाचो वशो भष—इति भषभावः । खरि चेति चर्त्वम् । भुत्सीष्ट इति—यामुटोऽत्र किच्चाद् गुणाभावः । भषभावचर्त्वे । अवीधि—अबुद्ध इति । 'दौपजन—' (२३२८) इति चिण्विकल्पः । अमुत्साताम् इति ङित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् प्राग्वत् । युध समुपहारे इति । सम्पहारे युद्धम् । युध्यति इति । युधमिच्छतीति । तत्र—युध् शब्दः किवन्तः । ततः 'सुप आत्मनः क्वच्' इति क्वच् । अनुदात्तेनूलक्षणमिति—एषा परिभाषा चच्चिङ् इत्यत्र व्याख्याता । अत्र 'युध्यति' इत्यस्य परस्मैपदित्वेन समाधानद्वयमपि अनुचितम् इति

नागेशः । तच्चाच तदशयः—‘युधमिच्छतीति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रमार्थे तु ‘प्रतीपमन्य ऊर्मि’युं ध्यति’ इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् इत्युक्तम् । एतदभाष्यविरोधात् अनुदात्तत्वप्रयुक्तमात्मनोपदमनित्यमपि चिन्तामेव ।—इति । व्यत्ययो बहुलमित्यत्र भाष्यसमाधानमुपेत्यापि यत् क्यजन्तत्वेन अनुदात्तत्वप्रयुक्तत्वेन च परस्मैपदित्वं व्याख्यातं दीक्षितेन, तस्यायमाशयः—व्यत्ययो बहुलमिति हि कृन्दोमात्रविषयम् । अत्रएव तेन लौकिकपदसमाधानमसमीचीनमिति दिक् । अनीरुध इति । अनूपसर्गपूर्वो रुध इत्यर्थः । मेने इति । अत्र एकहल्मध्ये—(२२६०) इत्येवाभ्यासलोपी । युज समाधाविति । अस्यादेव धातोर्योग इति घञा सिध्यति इति मत्वा आह—समाधिसिद्धिर्हत्तिनिरोध इति । पातञ्जालमिदं वचनम् ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोध’ इति ततोक्तेः । अकर्मक इति अस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । तथाचोक्तम् ‘ततो योगाय युज्यस्व’ इति गीतायाम् । अन्यत्र तु सकर्मक एव । तदुक्तम् योगंयुज्जन् मदाशयः—(गीता) ‘यथा नियुक्तोऽस्मिन् तथा करोमि’ इत्यादि । सृज—विसर्गे इति । अकर्मकत्वमुदाहरति—संसृज्यते इति । अरुणांशुभिन्नैः सौरकरविकसितैः सरंसिजैः संसृज्यते सङ्गच्छते प्रभातवायुरित्यर्थः । श्लोकोऽयं रघुवंशे धूमसर्गे ६९ तमः । उद्धृतञ्चायं आङ्ग्लव्याख्यायाम् । अत्र संसृज्यते सम्बन्धात् कमलिनीत्यर्थ इति व्याख्यानी वालमानोरमाकारो वक्षाम । प्रकरणविरोधादिति श्लोकपर्यालोचनयास्पष्टम् । संसृज्यते इत्यत्र मङ्गिनाथोऽपि सृज्धातुं देवादिकत्वेन व्याचष्टे इत्यलम् । संसृजिषे इति । क्रादिनिर्यादिट् । अष्टा इति । ‘सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति’ इत्यम् । यणादिशः । व्रश्चेति (२८५) षत्वम् । ण्वल् । स्रज्यते इति—अम् । षः, ततः ‘षटोः कः सि’ (२८५) इति कः । षत्वम् । सृच्चीष्ट इत्याशिषि यासुटः कित्त्वाद्गुणः नाप्यमित्याह—लिङ्—सिच्चाविति । असृष्ट लुङ् । लिङ्सिच्ची—इति न गुणः नाप्यम् । भली भलीति—सिज्जलोप षत्वण्वे प्राग्वत् । लिङ् अल्पीभावे इति । अल्पीभावो ज्ञासः । लेष्टा इति । पुगन्तेति गुणः । ‘व्रश्भेसृजसृज सृज यजराजभाजच्छशां षः (२४९) इति ‘शाम्’ इति शकारान्तस्यपितृत्वमुक्तः षः । ण्वल् । एरुना एरुरिति ण्वल् । लेज्यते इति । खत्वादूर्द्ध्वं ‘षटोः कः—’ इति कः । षत्वम् । लिच्चीष्ट इति । यासुटः कित्त्वाद्गुणः ।

अन्यत् प्राग्वत् । अलिङ्गित इति 'शल इगुपधादिङः—' (२३२५) इति क्म् ।
किवान्न गुणः । अलिङ्गिताम् इति । क्स्स्याचि इति (२३३६) अङ्गोपः ।

दी— । अथागणान्तात् परस्मैपदिनः । राधः ११८१
अकर्मकादुद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव
श्यन् । उदाहरणमाह—वृद्धाविति । यस्मिन्मपरमपराध्यति ।
द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः—द्रुह्यन्तमित्यर्थः ।
राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं
पथ्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्या-
दिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो
हिंसायाम्' (२५३२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न ।
हिंसार्थस्य—सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिश्रुरादिश्च । व्यध ११८२ ताडने ।
'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति ।
विव्याध । विवधतुः । विव्यधिय—विव्यद्ध । व्यद्धा ।
व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष ११८२
पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिय । पोष्टा । पोक्ष्यति ।
'पुषादि—' (२२४३) इत्यङ् । अपुषत् । शुष ११८३ शोषणे ।
अशुषत् । तुष ११८४ वैकृत्ये । श्लिष ११८६ आलिङ्गने ।
श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेषा । श्लेष्यति ।

Now we deal with the परस्मैपदी roots upto the end of this
class. In राधः अकर्मकात् वृद्धौ एव राधः ends in the Ablative (प्रसी)
and एव joins itself with अकर्मकात् and not with वृद्धौ (where it is

seen to exist) ; because when राध is सकर्मक it does not take श्यन् and also because the root takes श्यन् in a sense other than वृद्धि (वृद्धिभिन्नार्थे) । Thus Bhattoji says 'एवकारोभिन्नक्रमः' (the word एव breaks the order i. e changes its position) and 'राधोऽकर्मकादेव श्यन्' (राध takes श्यन्—only when it is Intransitive), [In the expression 'उदाहरणमाह—वृद्धाविति' the subject is not Panini, for the annexation of meanings to the roots in the धातुपाठ is usually effected by some one other than Panini]. Now Bhattoji gives the instances of this दिवादि राध in senses other than वृद्धि । यन्मह्यम्— etc. Because (he) injures me. The fourth-case-ending in मह्यम् is due to 'क्रुधदुहेर्ष्यासूयार्थानां य'प्रति कोपः' (575-1.4.37). विराध्यन्तम् etc. 'who can tolerate or forgive one who commits mischief' repeatedly (क्रियासमभिहारिण) । This line is from the शिशुपालवधम् । The speaker is Balarama, and he refers to शिशुपाल । The full verse is :—

मनागनभ्याकृत्या वा कामं चास्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारिण विराध्यन्ते क्षमेत कीः ॥ 2 canto. Sl. 43.

Mallinath renders विराध्यन्तम् as अपकुर्वन्तम् । राध्यति ओदनः here राध्यति means 'is being boiled' । कृणाय etc. (determines the fate ; The fourth case-ending is by 'राधीत्योर्यस्यविप्रश्नः' (५७७—१।४।३६) । Here (in कृणाय राध्यति) the word दैव which is inherent in the meaning of the root cannot make the same (राध) सकर्मक ; but the root should be treated as अकर्मक like जीवति (प्राणान् धारयति) etc. In रराधतुः, रराधिय etc. the root राध cannot have एव

or अभ्यासलोप sanctioned by 'राधो हिंसायाम्' (२५३२—स्वादि) ; for the हिंसार्थक राध is सकर्मक (transitive) and as such should not be identified with the राध of दिवादि । व्यत्पत्ति by 'खरि च (१२१) । This राध is found in the स्वादि and the चुरादि class (राधोति—राधोति) । व्यध् to strike. विव्याध—लिट्—सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिट् अभ्याससोभयेषाम्' (२४०८) and the दीर्घ of the उपधा is by 'अत उपधायाः' (२२८२). विविधतुः—लिट् अतुस्—first by सम्प्र. by 'यद्धिज्या—' (२४१२), then duplication व्यध् अतुस्—विध् अतुस्—विध् विध् अतुस् ; अतुस् is कित् hence no guna. विव्यधिय—विव्यङ्—यल् option of इट् by भारद्वाज-नियम in 'ऋतो—' (२२९६). यल् is पित् hence हित् takes place first and then the सम्प्र. of the अभ्यास by 'लिट् अभ्यासस्य—' । In the case of विव्यङ्, य is changed into ध by 'भषस्तथोर्धोऽधः,' then 'भलां जश्—' (५१) । व्यत्पत्ति by 'खरि—' (१२१) । विध्यत्—विधिलिट् by 'अतो येयः' (२२१२). विध्यात्—आशीः—कित् सम्प्र.—। अव्यात्सीत्—लुङ् वृद्धि by 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (२२६७). पुष् to nourish पोष्यति by 'षढोः कः सि' (२९५). अपुषत्—अङ् is डित् hence no गुण । शुष to dry or to be dried. दुष to defile, pollute. श्लिष to embrace. श्लिष्यति by 'पुगन्त—' (२१८९) and 'षढोः'—

ॐति—। अथगणान्तादिति । दिवादिगणपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधः अकर्मकाद्वृद्धावेवेति । श्यन्निति धातुपाठे वाक्यशेषः । राध इति पञ्चम्यन्तम् । तेन अकर्मकाद् राधो वृद्धावेव श्यन् (दिवादित्वम्) इति प्रतीयमानोऽर्थः । तथा सति अकर्म-क्रयहणं व्यर्थम् । दैवादिकश्चराधोऽकर्मकात्वात् । किञ्च तथात्वे वृद्धिभिन्नार्थे दैवादिकत्वं न स्यात्, दृश्यते च हिंसार्थकस्यापि राधेन श्यन्विकरणत्वमत आह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यदा कस्यचिच्छब्दस्य—यथाप्राप्तविन्यासं विभज्य शब्दान्तराऽन्वयः समन्वीभ्यति तदीच्यते भिन्नक्रम इति । इदञ्च एवकारस्य अकर्मकादित्वाङ्गीकृत्य न तु वृद्धावित्वाङ्गी-

मिति त्रयम् । तत् स्वयमेव दर्शयति—राधोऽकर्म्मकादेवेति । उदाहरणमाहिति । ‘आह’
 इत्यस्य ‘पाणिनि’ न कर्त्ता किन्तु तदितर एव धातुपाठेऽर्थसंयोगस्य पाणिनीतरेण प्रायशः
 कृतत्वादिति बोध्यम् । यन्मन्त्रमित्यादिना वृद्धौ इत्युपलक्षणमेवेति मन्यम् । क्रुधद्रुहेति
 ४र्थः । विराध्यन्तमिति—माघकाव्ये—२य स्वर्गे—४३ तम श्लोकांशोऽयमिति, आङ्ग-
 व्याख्यायाम् स्पष्टम् । विराध्यन्तम् अपकुर्वन्तम् इतिमङ्गिनाथः । राध्यत्योदन इति ।
 ‘अतएव ‘राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्म्म वत्सूतस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भाव इति
 नागेशः । कृष्णाय राध्यतीति । पृष्टो गर्गः शुभाशुभे विवेचयतीत्यर्थः । ननु तर्हि
 धात्वर्थसंगृहीतादैवपदस्यात्वाकर्म्मत्वात् धातुपाठे—अकर्म्मकादिति व्यर्थमित्यत आह—
 देवस्येति । जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वमिति—जीवति इत्यादौ प्राणान् धारयति इत्यादि
 यथेत्यर्थः । ननु रराधतुः, रराधिय इत्यादौ राधो हिंसायामिति एत्नाभ्यासलोपा-
 वत्त स्यातामित्यत आह—राध इति । तत्र हेतुमाह—हिंसार्थस्येति । तस्य स्वादौ पाठः ।
 उदाहरणं यथा—राधोति शत्रुम् हिनस्तीत्यर्थः । दैवदिकत्वायोगात् इति । दिवादौ
 पाठस्य प्रयोगस्य वानौचित्यादित्यर्थः । राङ्, इति—भूषस्तथोरिति तस्य धः ।
 भूलां जश इति जश्त्वम् । रात्स्यति इति—खरि चेति (१२१) चत्वम् । ननु
 राधोति राधयति इति कथमित्यत आह—अयं खादिषु रादिष्वेति । विव्याध इति—
 द्वित्वादुत्तरं ‘लिव्याभ्यासस्योभयेषाम्’ (२४०८) इति सम्प्रसारणम् । ‘अत उपधाया’
 (२२८२) इति वृद्धिः । विविधतुरिति—व्यध् अनुस् इति स्थिते ‘ग्रह्निज्येति (२४१२)
 प्राक् सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । किञ्चान्न गुणः । विव्यधिय—विव्यद्ध इति । भार-
 हाजनियमादिङ्कल्पः । उभयत्रैव द्वित्वे कृते लिटीति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
 षलः पिचूनाकिञ्चादुत्तरतस्तस्य सम्प्रसारणं न । उत्तरव ‘भूषस्तथो’रिति तस्य धः ।
 जश्त्वम् । व्यत्स्यति इति—प्राग्वत् चत्वम् । विध्यत् इति—विधिलिङ्, अतो येयः
 (२२१२) इति या इत्यस्य इयादेशे ‘आद्गुण इति गुणः । विध्यात् इति । आशिषि
 यामुटः किञ्चात् ग्रह्निज्येति सम्प्र— । अव्यात्सीत् इति—वदन्नजहलन्तस्याचः (२२६७)
 इति वृद्धिः । धातोरनिट्त्वेन इटः परत्वाभावादिट इटीति (२२६८) सलोपो न ।
 पुपोष इति । लघपघगुणः । ‘पोत्त्यति इति । षटोः कः सीति (२२५) कत्वम् ।

वत्वम् । अपुषत् इति—अङी डित्त्वान्न गुणः । एवं शृष्यते रूपम् । दुष वैकृत्ये इति । विकृतिसम्पादने इत्यर्थः । श्रिष्यतीति । श्यनः पितृभावात् गुणः । श्रिष्ये इत्यादौ श्यनोऽभावात्तृपधगुणः । श्रित्यति इति—गुणः । षट्ठोरिति कल्पत्वे ।

२५१४ । श्लिषः—॥३।१।४६॥

दी— । अस्मात्परस्यानिटश्चलेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादव्यायात् ।

[N. B.—The rule 'श्लिष आलिङ्गने' is divided into two parts (1) श्लिषः—and (2) आलिङ्गने । The object of this division of the सूत्र or योग is obvious from the original under—'आलिङ्गने' (३।४७), in the next half].

An अनिट् चि (लुङ् affix), coming after this root (श्लिष्), is replaced by क्स । This (क्स) supersedes the अङ् directed by 'पुषादि—' (2336) and not the चिण् enjoined by 'चिण् भावकर्कषोः' on the ground of the परिभाषा— 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्'—'Fore—going or prior अपवादसूत्रस्य (only) those rules that invariably come after them and not those that lie remote or intervened (by other rules).,

[We give below the arrangement of the rules laid down in Panini's Astadhyayi—whence the above maxim will be clear to the students :—

2336—शल इगुपधादनिटः क्सः—३. I. 45.

2343—पुषादिदुतादिलुङ्गतः परस्मै पदेषु—३. I. 55. (अङ्र्विधः)

2438—अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्—३. I. 52.

2514—श्लिष आलिङ्गने—3. 1. 46 (क्तविधिः)

2758—चिण् भावकर्म्मणोः—3. 1. 66 (चिण्विधिः)

N. B.—Rules numbering (2336) and (2438) have no bearing upon the पुरस्तादपवाद etc. ; they are cited only to show the अनुवृत्ति of क्त and अङ् respectively to 'श्लिष आलिङ्गने and 'पुषादि—'] ।

मित—। श्लिष इति । 'श्लिष आलिङ्गने' इतिप्रकं सूत्रम् । तद् विभज्य आह—श्लिष इति । योगविभागश्च, यदिष्टसिद्धार्थमारब्धं तदुपरिष्ठात्,—'आलिङ्गने' (३।१।४६) इत्यत्र—योगविभागसामर्थ्यादित्यस्य व्याख्याने स्फुटीभविव्यति । 'च्लिः सिच्' (३।१।४४) इत्यतः च्लेरिति वर्तते । 'शल इगुपधादनिटः क्स्' (३।१।४५) इत्यतोऽनिटः क्स् इति च । तदाह—अस्मात् परस्यानिट इत्यादि । ननु श्लिषधातोः पुषादिगणे पाठात्—'पुषादिदुप्रादि—' (३।१।५५) इत्यङ् स्यादित्यत्राह—पुषाद्यङोऽपवाद इति । नन्वयं क्सादेशश्चिणोऽपवाद इति चेत् ? न । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरात्' इति परिभाषया हि अयम् पुषाद्यङ एव वाधक न तु 'चिण् भावकर्म्मणोरित्यस्य । एतच्च अष्टध्यायीसूत्रक्रमात् स्पष्टम् । सूत्रक्रमश्च अङ्लव्याख्यायां दर्शितः । किञ्च चिणो वाधकत्वे 'अश्लिषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्म्मणि चिण्—न स्यादितेति तत् सर्व्वं मनसिकृत्याह—न तु चिण इति—पुरस्तादपवादव्यायादिति च । अथ योगस्योत्तराङ् व्याचष्टे—

—। आलिङ्गने ॥३।१।४६॥

दी—। श्लिषश्च्लेरालिङ्गन एव क्तो नान्यत्र । योगविभाग—सामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्—' (२३३६) इत्यस्यापयं नियमः । 'अश्लिषत् कन्यां देवदत्तः' । 'आलिङ्गने एव' इति किम् ? समाश्लिष्यज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह * श्लिषिः ।

❧ प्रत्यासत्ताविह श्लिषिरित्यपि पाठः प्रत्यासत्तावित्त्व तु साधीयान् ।

कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लिषि ।
 अश्लिषाताम् । अश्लिषत । अश्लिषाः । अश्लिङ्द्म । शंक
 ११८७ विभाषितो मर्षणे । विभाषित इतुप्रभयपदीत्यर्थः ।
 शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय-
 शशक्य । शेके । शक्ता । शक्षति—शक्षते । अशकत्—अशक्त ।
 सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित् पठितः ।
 शकिता । शकिष्यति । ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्मश्रुतावित्यर्थः ।
 अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । सिध्यति ।
 सिष्वेद । सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९
 क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९० वुभुक्षायाम् ।
 क्षोद्धा । 'कथं 'क्षुधित' इति । सम्पदादिक्त्वन्तात् तारकादित्वा-
 दितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (३०४६)
 इतीड् वक्ष्यते । शुध् ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ।
 पिधु ११९२ संराद्धौ । जदित् पाठः प्रामादिकः । सिध्यति ।
 सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासंराध्योः ।
 संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (२३०२) इति नुम् ।
 ररन्ध । ररन्धतुः ।

क्स is ordered in place of चिल् coming after शिल्ष in the sense of 'embracing' only—and not in other sense. Now it may be argued that if by the rule "शिल्ष आलिङ्गने" you establish by force of योगविभाग or सूत्रविभाग (breaking up of the apposition), the नियम or restriction that शिल्ष will have क्स in the sense of

आलिङ्गने only and not in any other sense, then we shall bring down the rule 'शल इगुपधादलिङ् क्सः' (3.1. 45) to operate on श्लिष (as it is इगुपध and also शलन्त) in the sense other than to embrace. To answer this argument Bhattoji says योगविभाग-सामर्थ्यात् etc. The drift is—The authority of योगविभाग leads us to two restrictions (नियम) viz :—

(1) क्स is attached after श्लिष in the sense of आलिङ्गन (embracing) only and not in another sense ; and (2) In other sense too श्लिष cannot have क्स attached to it due by the rule 'शल इगुपधात्—' ।

Because had it been the object of योगविभाग—to establish the former नियम only and not the latter (2) also, then the same (योगविभाग) becomes unsound ; for Panini then could have said 'श्लिषः' only for 'श्लिष आलिङ्गने' । Thus from the rule itself it is clear that श्लिषेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत् । Therefore the object of योगविभाग is to include both the नियम above. अश्लिषत् कन्याम् etc.—'Devadatta embraced an unmarried girl'—क्स in the sense 'to embrace.' क्स is कित् hence no guna. Why do you say 'in the sense of embracing only' ?—Witness अङ्— and not क्स—in place of चित् in the instance समाश्लिषत् etc. 'The wood connected itself with lac.' or vice—versa. Here the sense is not to embrace but to be in close conjunction with, because an inanimate object cannot have the idea of embracing in common with the animate ones. In आश्लिषत् the derivation is आङ्—श्लिष्+लुङ् त्=आश्लिषत् with the aug.

अट् and the affix अङ्। Want of गुण owing to the डित्व of अङ्।
 ग्रन्थासक्ताविह शिल्भिः i. e. शिल्भ—in समाश्लिषत् etc means close con-
 junction. कर्मणि etc.—श्लिष meaning other than to embrace will
 have सिच् after it in the passive voice in लुङ् and not क्स which
 is reserved for श्लिष् to embrace. श्लिष् meaning other than to
 embrace would have अङ् after it in the passive voice but
 as the root in the passive voice becomes आत्मने by 'भावकर्मणोः'
 (2679) and as अङ् does not come in after आत्मने roots, so the
 root will have सिच् only in place of 'पुषादि—' अङ्। In the
 singular number, however, it (श्लिष्) meaning both to em-
 brace and not-to-embrace will have चिण् for the rule 'श्लिषः—'
 (2514) i. e. (क्स)—bars अङ् and not चिण्। Thus अश्लिषि—
 अश्लिष् चिण् त—where त elides by 'चिषो लुक्' (2329) and the root
 gets guna by 'पुमन्त—' (3189). अश्लिज् चाताम्—अ श्लिष् सिच् आताम्—
 अश्लिल्कस् आताम् by 'षढोः कः—' (295)—अश्लिल्क् आताम् by षल—
 अश्लिजाताम्। अश्लिजत—by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2268) and the rest is as
 before. अश्लिष्टाः—अश्लिष् सिच् यास्—अश्लिष् स् यास्—अश्लिष् यास् by 'भलो
 भलि' (2281)—अश्लिष्टास्। अश्लिङ्द्वम्—अश्लिष् पिच् ध्वम्—अश्लिष् स् ध्वम्
 —अश्लिष् ध्वम् by 'भलो—' अश्लिङ् ध्वम् by 'भलो जश्—' (5)—अश्लिङ्द्वम्
 by 'टुना—' (115). शक् to be able—उभयपदी। शक्तिश्—by 'बलि च सेटि
 (2261)। अशकत् (अङ्)—अशक्त (सिच्)। Some hold that the root
 शक् is सेट् (लु—takes इट्) and according to them it is read as लु
 eliding in the अनिट् verses. शकिता etc.—with इट् according to
 Bhattoji. ध्विदा to perspire षोपदेश (सिद्ध)। According to
 व्यासकार and others it is read as 'अधिदा,' but हरदत्त and others

are against that reading. सिष्वेद—षल by इण्को; etc. अस्विदत्—अङ् । क्रीत्सृति—त् by 'खरि च' (121). क्षुध to feel hungry. Madhava derives the word 'क्षुधितः' as क्षुध् + क्तिप् (सम्पदादि) = क्षुध्, then क्षुध् + इतच् (तारकादि इतच्) । But, in fact, it is derived as क्षुध् + क्त where इट् comes in by 'क्सतिक्षुधोर्' (3046). विधु (सिध्) to be accomplished or fulfilled. It is erroneous to read it as क—eliding (for it would then have option of इट् by 'खरतिसृति—etc'). रध to injure and to fulfil. ररन्वतु; etc—here एत् and अभ्यासलोप are barred by नुम् and 'न' does not elide by 'अनिदिताम्—' (415) for there is no कित् affix following, cp.—'असंयोगास्त्रिट् कित्' ।

मित— । आलिङ्गने इति । योगविभागात् श्लिष इति सूत्रस्य उत्तरार्द्धमिदम् । अथ योगविभागफलं दर्शयति—योगविभागसामर्थ्यादित्यादिना—तस्यायमर्थः । श्लिष इति योगं विभज्य न केवलं 'श्लिषश्चलिरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्' इति एक एव नियमो लभ्यते किन्तु नियमान्तरमपि । किन्तदित्यपेक्षायामाह—'श्ल इगुपधात्—' इत्यस्याप्ययं नियम इति । यथा आलिङ्गनार्थकस्य श्लिषेः क्स एव न अङ् एवम् अनालिङ्गनवृत्तिकस्यापि तस्य अङ् एव न तु 'श्ल—' इत्यनेन प्राप्तः क्सः । तस्माद् योग-विभागवलेन नियमद्वयं प्राप्तम् । आलिङ्गने श्लिषेऽचलेः क्स एव न अङ् इत्येकः (१) । अनालिङ्गने श्लिषेऽचलेऽङ् एव न क्स इत्यपरः (२) । अथालिङ्गने उदाहरति 'अश्लिषत् कन्यां देवदत्त' इति—समुपजातसम्भोगवासनामनूदां वालाम् आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र अश्लिषत् च्लि तिप् इति स्थिते उक्तनियमात् क्से अश्लिष् क्स त इति जाते 'षटोः कः सि' (२८५) इति षस्य कः । सस्य षः । किञ्चान्न गुणः । अथ अनालिङ्गणे उदाहरिष्यन् प्रकृति आलिङ्गणे किमिति । समाश्लिषज्जुतुकाष्ठमिति । अवापुप्रकृतिनियमादेव न क्सः किन्तु अङ् । किञ्चान्न गुणः । यदि जुतुकाष्ठमिति समाहारः समाश्रीयते तदा परस्परं समाश्लिषदितोऽयमर्थः । यदि तु

जतु काष्ठमिति भिन्नं पदद्वयम् तदा—जतु वा काष्ठं वा कर्तृ । उभयथापि अन्वय-
सम्भवादर्थवगतेश्च । भाष्ये तु ‘समाश्लिषज्जतुकाष्ठञ्च’ इति पाठो दृश्यते । ननु
‘समाश्लिषत्’ इत्यत्र आश्लिषत् इत्यस्ति । तत् किम् आडागमेन सिद्धं नेत्याह आङ्
इति । आङ्पसर्गात्—अडागमेनेति भावः । ननु समाश्लिषदित्यत्रापि जतुकाष्ठयोः
परस्परालिङ्गनदर्शनात् ‘अनालिङ्गने अङ् एवेति’ यदुक्तम् तदयुक्तमिति चेत् । नैवम् ।
जतु हि काष्ठलभनेवोत्पद्यते इति स्थितिः । न च तद् बुद्धिपूर्वकं, जङ्गस्य तद—
भावात् । आलिङ्गनं तु अभिसन्धिपूर्वकमेव चेतनवद्भिरिवेति लोके दृष्टवान्नात्र
(समाश्लिषदित्यत्र) श्लिषिरालिङ्गनवृत्तिकः किन्तु संलग्नवृत्तिक एवेति मत्वा आह
—प्रत्यासक्ताविह श्लिषिरिति । प्रत्यासक्तिः परस्परलग्नवृत्तिकत्वम् । प्रत्यासक्ता-
वित्यपि पाठः । प्रत्यासक्तावित्यत्र तु साधोयान् प्रत्यासक्तेः सान्निध्यमात्रार्थकत्वादिति-
विभावंनीयम् ।

ननु अनालिङ्गनवृत्तिकस्य श्लिषः कर्त्तरि अङ् अस्तु कर्मणि तु क्स भवतित्र
‘भावकर्म्मणो’रिति तस्य आत्मनेपदित्वनियमात्, आत्मनेपदे च अङोऽभावादिति क्से
प्राप्ते आह । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्स इति । यद्यपि क्ससिचो-
र्विशेषो नास्ति तथापि अश्लिषत् अश्लिषः इत्यत्र अदादेश—भलोभलोतिलोपयोः
‘सिचि’व परतः प्रसक्तिर्न तु क्से परत इति नियमात् ‘सिजेव न तु क्स’ इत्युक्तम् ।
ननु किमयं सार्वत्रिकः ? नेत्याह । एकवचने चिञिति । क्स इति हि अङ् एव
बाधकः न तु चिण इति ‘श्लिष—’ इत्यस्य व्याख्यानवसरे उक्तम् । अतोऽत्रैकवचने
चिण् निर्व्वाध एवेति मन्तव्यम् । तेन आलिङ्गनानालिङ्गनवृत्तिकयोरुभयोरपि एक-
वचने लुङि कर्मणि चिण् साधारणम् इति फलितम् । अश्लिष इति । ‘अचो जिणति’
(७।२।११५) इति वृद्धपेक्षया ‘पुगन्त—’ (७।३।८६) इति गुणशास्त्रस्य परत्वाद-
गुणः । ‘चिणो लुक्’ (२३२८) इति तत्प्रत्ययस्य लुक् । अश्लिषत्ताताम् इति ।
अ श्लिष् सिच् आतात् (कर्मणि)—अ श्लिष् स् आताम्—अश्लिक् स् आताम्
षटोरिति कः ।—अ श्लिक् षाताम् ‘इण्कोरादेश—’ (२।११-१२) इति षत्वम् ।
अत्ययस्य ङित्वात्त्र गुणः (एतत् क्स प्रत्ययेऽपि लभ्यते) । अश्लिषत् इति + पूर्ववत्

कत्वधत्वगुणाभावाः । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८) इति अदादेशश्च (क्सेत्
 'आत्मनेपदेषु—' इत्यस्याप्रवृत्त्या—अश्लिन्नन्त इति स्यादिति द्रष्टव्यम्) अश्लिष्ठा इति ।
 अश्लिष् सिच् धास् इति स्थिते भलो भलि (२२८१) इति सलोपः । छुत्वम् (क्सेत् तु
 भल इत्यस्याप्राप्ता अश्लिन्नन्त इति स्यात्) । अश्लिङ्दुम् इति । पूर्ववत्—सलोपः ।
 भलां जश्—इति षस्य डः । तत्संसर्गात् ध्वमो षस्य टुना टुरिति ढः । शक इति
 विभाषित इत्यस्यार्थमाह—उभयपदीति । श्रेयिष इत्यादि भारद्वाजनियमादिङ-
 विकल्पे इट् पक्षे षलि च सेटीति (२२६१) इत्येत्वाभ्यासलोपावित्यर्थः । अशकत्
 इति—परस्मैपदपक्षे पुषाद्यङ् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अनिट्कारिकासु न्यासकार-
 कुतासु इति बोध्यम् । स्वमतेतु सेडितिभावः । अत आह—शकिता इत्यादि ।
 ष्विदा—इति । षोपदेश आदिच्च । षम् स्नुताविति—स्वेदचरणे इत्यर्थः । अयं
 ङीदिति । तन्मते जिष्विदा इत्येव पाठः । किञ्च तन्मते 'जीतः क्तः' इति वर्त्तमाने
 क्तो भवत्येव । नेति हरदत्तादय इति । तन्मतेमेवावाञ्छितम् । ष्विदा इति—
 आदित्वात् निष्ठायां सेट् । स्विन्नः । स्विन्नम् । स्वेदितमिति तु 'विभाषा भावाद-
 कर्मणो'रिति सिद्धम् । श्रोतुस्यति इति । खरि चिति चर्त्तम् । क्षुधित इति ।
 क्षुधश्च' क्तिवन्तं विधाय ततः इतजिति माधवमतम् । तत्तु न समीचीनमिति
 ध्वनयन्नाह—वस्तुतस्त्विति । स्पष्टम् । विधु संराद्धाविति । संराद्धिः क्रिया-
 निष्पत्तिः । प्रामादिक इति । ऊदित्वे लगुदाक्षेषु सिध्यन्तेः पाठो व्यर्थः स्यादिति
 भाव इति 'तत्त्व—' । असिधत्—अङ् । रध इति—निष्पत्तिः सम्पादनम् ।
 ननु 'अत एक हल्मधेय—' (२२६०) इति ररन्वतुरित्यादौ एत्वाभ्यासलोपौ स्याता-
 मित्यत्राह—रधजिभोरिति । एतस्य हि एत्वाद्यपेक्षया परत्वान्न तत्प्रवृत्तिः । किञ्च
 अनदितामिति (४१५) नलोपोऽपि न प्रवर्त्तते । 'असंयोगास्त्रिट् कित्' इत्युक्तेरत्र
 च अतुसादीनां संयोगपरत्वादिति बोध्यम् । अथास्य इड्विकल्पः स्यादित्याह—

२५१५ । रधादिभ्यश्च ॥७॥२॥४५॥

दी— । रध्, नश्, लप्, टप्, मुह्, णुह्, णिह् एभ्यो

वलाद्यार्धाधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्ध्रिथ—ररद्ध । ररन्ध्रिव—
रध्व ।

The aug. इट् comes optionally before the वलादि आर्द्धधातुक following the रधादि roots viz—रध्, नश्. लप् टप् द्रुह्, सुह्, णह् and णिह् । Thus— ररन्ध्रिथ etc.—no एल् or अभ्यासलोप because of नुम् directed by 'रधिजभोरचि' (2302).

मित— । रधेति । तत्र रधादीन् संगृह्णाति—रध्, नश् इत्यादिना । आर्द्ध-
धातुकस्येड् वलादेः (७२।३५) इत्यस्ति । 'स्वरतिसूतिसूयति-घूञ्जुदितो वा
(७२।४४) इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्येडित्यादि ।
ररन्ध्रिथ इत्यादि । रधिजभोरित्यस्य परत्वादेत्वाभ्यासलोपयोर्वाचः । अथ लिङ्भिन्न—
स्थले इटि सत्यपि रधेः नुम् न स्यादित्याह—

२५१६ । नेत्यलिटि रधेः ॥ ७१।६२ ।

दी— । लिङ्त्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता—रद्धा ।
रधिष्यति—रक्ष्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्—' (४१५)
इति नलोपः । अरधत् । नश् ११८४ अदशने । नश्यति ।
ननाश । नेशतुः । नेशिथ ।

The aug नुम् is not affixed to रध् when it has इट् after it except in लिटि । Thus रधिता etc. without नुम् । But in अङ् it gets नुम् the न of which is dropped by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति' (415). नश्यति etc because नश् is शोपदेश । नेशतुः etc—by एल् and अभ्यासलोप (अत एकहल्मध्ये—' (2260) 'थलि च—' (२२६१) । By रधादिभ्यश्च—इट् is optional to वलादि आर्द्धधातुक्स following नश् which is read in रधादि class. Thus when without इट्, the form stands as न नश् थल्, we look ahead :—

सित—। नेटीति । न + इटि + अलिटि (रधेः) इति क्तेदः । इदितो
 नुम् धातोरित्यतो नुमित्यनुवर्त्तते । अलिटि इत्यस्य च पयुदासतया लिङ्भिन्ने
 प्रत्यये परत इत्यर्थः । तदाह—लिङ्वज्जे इटीत्यादि । रधिता इत्यादि । रत्स्यति
 इत्यत्र खरि चेति चर्त्तम् । अडौति । पुष्पादित्वादङ् । अत्र इटोऽभावाद्नुमिति बोध्यम् ।
 अरधत् इति । 'मोऽङ्' द्विधत्तेऽरधम्' इति ऋग्वेदे प्रयोगः । यश्च अदर्शने इति ।
 अदर्शनमभावः नाश् इति यावत् । गोपदेशः । नेशतुरित्यादि । 'अत एकहल्मध्ये—'
 (२२६०), 'यलि च सेटि' इति यथाक्रमम् एवाभ्यासलोपौ । अथ नश्धातोः
 रधादित्वाद 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति इङ् विकल्पः प्राप्तः । तत्र इट्पक्षे गतम् ।
 इङ्भावपक्षे तु न नश् + य इति स्थिते नुमागमः स्यादित्याह—

२५१७ । मसृजिनशोभं लि ॥७१॥६०॥

दो—। नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव—नेश्व । नेशिम-
 नेश्म । नशिता—नंष्टा । नशिष्यति—नङ्क्ष्यति । नश्येत् ।
 नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ।

The aug. नुम् is attached to मसृज् and नश् where a letter of
 the भल् प्रत्याहार follows. Thus न नश् यल्—न नुश् य—नननुश् य—
 ननंश् य—(अनुस्वार by 'नश्चापदान्तस्य भलि')—ननंश् by 'व्रश्च' (२९४)—
 ननंष्ट by टु ना टुः (११३). नेशिव—with इट् and एत्त्व and अभ्यास-
 लोप by 'अत एकहल्'—(२२६०) which comes in at the absence
 of नुम् । नेश्व—Here व is not a भल् hence neither षल् nor नुम्
 appears—which gives occasion to एत्त्व and अभ्यासलोप । Similarly
 नेशिम—नेश्व । नशिता—नंष्टा with इट् in one hand and without इट् and
 नुम् in the other । नशिष्यति—नङ्क्ष्यति—In the latter case नश् स्यति—न
 नुम्श् स्यति—न नश् स्यति—नं ष् स्यति (by अनुस्वार and षल्)—नंक्ष्यति—by
 षट्ठीः कः सि (२९५)—नङ्क्ष्यति by 'अनुस्वारस्य ययि—' and इण्कोः etc.

नश्येत्—विधिलिङ् by 'अतो येयः (2212) । अनशत्—लुङ् (अङ्) । प्रणश्यति—
णत्व by उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—

मित— । मसृजिनशोरिति । 'इदितो नुम् घातोः' (७।१।५८) इत्यतो
नुमित्यनुवर्त्तते । अतोऽपेक्षितं पूरयन्नाह—नुम् स्यादिति । 'मसृजेर्नैशश्च नुमागमः
स्याज् भलि परे' इति सूत्रार्थः । तदेवम् इडभावापत्ते भलत्वान्नुमि कृते
(मिच्चादन्यादचः परः) नञापदान्तस्थेननुसारे च जाते ब्रश्चादिना शस्य षः, यस्य—
ष्टुत्वेन ठः । नेशिव—नेश्च इति । रधादिभ्यश्चति इङ् विकल्पात् पूर्व्व इटि सति
भलत्वाभावे नुमागमो न । तदभावाच्च अत एकहल्मध्ये—' (2260) इत्वेच्चाभ्यास-
लोपौ । उत्तरत्रापि इडभावे वकारस्य अन्तस्थत्वेन भलप्रत्याहारान्तर्गतत्वाभावात्
नुमभावे एच्चाभ्यासलोपौ । एवं नेशिम—नेश्म इति । नशिता—न'ष्टा स्पष्टम् ।
नशिष्यति—नङ् ल्यति इति । उत्तरत्र नुमि कृते तस्य अनुसारे च शस्य ब्रश्चादिना
(294) षः । तस्य कः । एवं अनुस्वारस्य यथीति अनुस्वारस्य परसवर्णो ङः ।
ककारात् परत्वेन इण्कोरिति यत्वं, ततो रूपम् । नश्येत्—अतो येय
(२२१२)) इतीयादेशि—आद्गुणः इति गुणः । अनशत् इति—पुषादिच्चादङ् ।
प्रणश्यति इति—'उपसर्गादसमासेऽपि नोपदेशस्य—' इति नशिष्योपदेशत्वात् उपसर्ग-
स्थान्निमित्तात् षत्वम् ।

२५१८ । नशेः षान्तस्य ॥८।१।३६ ॥

दो— । णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्व्वप्रति-
पत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्षप्रति—नशिष्यति । त्वप ११८५ प्रीणने ।
प्रीणनम् त्वप्तिस्तर्पणं च । 'नाग्निस्तृप्ति काष्ठानाम्', 'पितृन्
अताप्सीत्' इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ—
ततर्पथ—तत्रपथ । तर्पिता—तर्मा—तप्ता । 'कशमृशस्युश—'
(वार्त्तिकम्) इति सिज्वा । अतर्पीत्—अताप्सीत्—अत्राप्सीत्—

अटपत् । टप् ११८६ हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः ।
टप्यतोल्यादि ।

‘रधादित्वादिमौ वेट्काबमर्थमनुदात्तता’ ।

द्रुह ११८७ जिघांसायाम् । ‘वा द्रुहमुह—’ (३२७)
इति वा घः । पक्षे ढः । द्रुद्रोहिथ—द्रुद्रोग्ध—द्रुद्रोढ़ ।
द्रोहिता—द्रोग्धा—द्रोढ़ा । द्रोहिथति—ध्रोक्षति । ढत्वघत्व-
योस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११८८ वैचित्ये । वैचित्य-
मविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ—मुमोग्ध—मुमोढ़ । मोहिता—
मोग्धा—मोढ़ा । मोहिथति—मोक्षति । अमुहत् । शुह
११८९ उदगिरणे । स्नुह्यति । सुणोह । सुणोहिथ—सुणोग्ध-
सुणोढ़ । सुणुहिव-सुणुह्व । स्नोहिता—स्नोग्धा-स्नोढ़ा ।
स्नोहिथति—स्नोक्षति । अस्नुहत् । णिह १२०० प्रोती ।
स्निहति । सिणोह । वृत् । रधादयः समाप्ताः ॥ [पुषादयस्तु
आगणान्तादिति सिद्धान्तः । शसु १२०१ उपशमे ।

The णत्व (due to a cause lying in a prefix or उपसर्ग) is not
enjoined for the न् of नश् ending in a cerebral ष । Thus प्रनंष्टा—
without ण, for the श् of नश् is here changed into ष् by ‘ब्रश्—’
(294). Here may arise a question in respect of the absence
of णत्व (cerebral) in प्रनङ्क्षति where the cerebral ष is replaced
by क् (by षट्ठोः कः सि—295) which (क्) thus forbids the appli-
cation of the rule (नश्चिः षान्तस्य), upon प्रनङ्क्षति । In reply to
this question Bhattoji remarks—अन्तग्रहणम् etc. The word अन्त

has been taken in the rule in order to include the cerebral ष् that occurred formerly. Thus the prohibition of णत्व applies when the root नश् ends in ष् at present and also when it ended in ष् a moment before.

[N. B.—The expression अन्तयहणम् etc. is but the exact reflection of भाष्य—which see in the 'मित—' below.] Thus प्रनङ्द्यति gets the prohibition of णत्व inspite of the क् having replaced the ष्। तप् प्रीणने—here प्रीणन means to be satisfied and to satisfy e. g. नाग्निः etc.—'The fire is not satisfied with fuel' also पितॄन् etc 'Pleased or satisfied the manes' in Bhatti. Here in one case we see तप्तार्थं and in the other तर्पणार्थं of the root तप्। ततर्पिथ etc by इङ् विकल्प and लघूपधगुण—we have ततर्पिथ—ततर्पिथ and by अम् विकल्प। cp. अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् —(2402) we have तत्पृथ by इको यणचि (47). Want of अम् gives the same form ततर्पिथ with गुण। Similarly तर्पिता etc. सिच् comes in optionally after तप् by the Vartika 'स्मृशस्मशकशतपट्टपां स्लिः सिज् वा वाच्यः' under 'न दृशः' (2407) giving अतर्पित् with इट् by 'रधादिभ्यश्च' (2515) where the existence of इट् bars the वृद्धि of 'वदब्रज—' (2267) by 'नेटि' (2268) and thus the लघूपधगुण (2189) applies—सिच् eliding by 'इट ईटि' (2266). अतर्पिस्सीत्—अवाप्सीत् both are without इट्। In the former case वृद्धि of 'वदब्रज—' appears, as there is no इट् following (for इट् is optional) and for the same reason सिच् does not drop, for 'इट ईटि' does not apply. In the latter case also the process is the same except the annexation of अम् by 'अनुदात्तस्य—' (2402) and

इको यणचि (47). And finally सिच् being optional अङ् takes the place of चिल् giving अटपत्—no इट् because अङ् is not वलादि and no guna for it (अङ्) is डित्। टप् means to cheer and to charm. Here charming (मोहन) means pride.

रधादिवात् etc.—‘टप् and टप are वेट् i.e. get इट् optionally due to their inclusion in the रधादि class (see रधादिभ्यः—2515) and yet they are read here under the अनुदात्त or अनिट् roots with a view to enjoining अम् (by ‘अनुदात्तस्य—’ 2402) after them.’

दुह् to wish to injure or kill. In अल् the ह् of दुह् becomes च optionally by ‘वा दुह्सुहचुहृणिहाम्’ (327). Thus in the alternative case ह् is replaced by to ‘हो ढः’ (324). Hence we have दुद्रोहिथ etc.—इट् is optional by ‘रधादिभ्यश्च’ (2515). अल् is पित् hence गुण by ‘पुगन्त—’ (2189). दुद्रोश्च—दुद्रोद् without इट् two forms owing the consequence of धत्वविकल्प। The former is with it दुद्रोह् ध—दुद्रोच् ध (ध by ‘भक्षस्तथोर्धोऽधः 2280)—दुद्रोग् ध by ‘भक्षां जम्—’ (57). and the latter is with ढ—दुद्रोद् ढ—दुद्रोद् ध—दुद्रोद् by टुना—(123)—दुद्रोद् by ‘ढो ढे लोपः’ गुण in both the cases is as before. Similarly द्रोहिता etc. द्रोहिष्यति with इट् and गुणं ; प्रीक्ष्यति—द्रोह् स्यति (with गुण but without इट्) द्रोदस्यति (हो ढः)—प्रोदस्यति (‘एकाचो वशोभष्—’ 325)—प्रोक्ष्यति (षढोः कः सि—295)—प्रोक्ष्यति—इणकोः—आदेशप्रत्यययोः (211-12). The form प्रीक्ष्यति may also be obtained if we adopt the घत्व process of ‘वा दुह—’ above. Thus द्रोह्स्यति—द्रोघ् स्यति—प्रोघ् स्यति—प्रोक् स्यति by खरि च (121). Therefore Bhattoji says ढत्वघत्वयोः etc. The form is the same in ढत्व and घत्व of (होढः) and (वादुह—)

respectively. अदुहत्—with अङ् in लुङ् । सुह to fail to understand, to swoon etc. e.g. 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (गीता—III) and 'स शुशुवांसदवचनं सुमोह' (भट्टि—I). सुमोहिष etc. as दूद्रोहिष etc. before. मोह्यति—the form is same in घल् and ढल्पद्भ्स. असुहत्—अङ् । शुह to vomit out—षोपदेश । सुशोह—षल् by इष्कोः etc. सुशोहिष etc. as before. सुशुहिव etc. by option of इट् owing to रधादिव । स्तोधा—by घल् and स्तोढा by ढल् । णिह—to endear, to fondle.—Like शुह । इत् i.e.—Here end the रधादि roots but not the पुषादि ones which extend to the end of the दिवादिगण—this being the conclusion (arrived at in the treatises like Madhava's and others). शसु to pacify :—

मित — । नशेरिति । 'रषाभ्यां नी णः समानपदे' (८।४।१) इत्यतो ण इति । 'न भाभूपूकभिगमिष्यायीवेषाम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्तते । तेन अपेक्षितं पूरयन्नाह—णत्वं न स्यादिति । 'उपसर्गादनीत्परः' (८।४।२८) इत्यत उपसर्गात् इत्यपि इहानुवर्त्तनीयम् । उपसर्गात् इत्यस्य 'उपसर्गस्थात्' इत्येवमर्थः । तेनायं स्वार्थः, उपसर्गस्थान्निमित्तात् पदस्य कृतषत्वस्य नशेर्नस्य णत्वं न स्यात् इति । प्रनष्टा इति । अत्र प्रनष् (नुम्) ता इति स्थिति ब्रह्मादिना (२८४) षत्वे रूपम् । षान्तस्य किम् ? प्रणश्यति—अत्र षकारान्तत्वात् णत्वं न । ननु षान्तस्य चेत् णत्वनिषेधस्तर्हि प्रनङ्त्यति इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति । तत्र षकारस्य 'षढोः कः सि' (२८५) इति ककारादेशेन वाधादित्याशङ्क्य परिहरति—अन्तग्रहणमिति । सूत्रे षान्तस्येति यत् अन्त—ग्रहणं कृतम् तत् भूतपूर्वस्य पूर्व भूतस्य शकारस्थाने ब्रह्मादिना जातस्य षस्य प्रतिपत्त्यर्थं ज्ञानार्थं प्राप्त्यर्थमिति यावत् । तेन प्रनष् स्यति इत्यस्य प्रनक्ष्यति (षढोः रित्यादिना कः) इत्येवं कान्तत्वे जातेऽपि पूर्व षान्तम् आसीदिति क्त्वा णत्वनिषेधप्राप्तिरितिभावः । एतच्च भाष्येतत्प्रदीपे च सुविष्यष्टम् । तथाच भाष्यम् :—

“नशेः षान्तस्य (८।४।३६) । नशेरशः (वार्त्तिकम्) । नशेरश इति वक्तव्यम् ।

इहापि यथा स्यात् । प्रनङ्त्यति । परिनङ्त्यति । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह पुनर्नशेः ष इतीयता सिद्धम् । सोऽयम् (पाणिनिः परामृश्यते) एवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ ” इति । अत्र प्रदीपः—

“नशेः ॥ प्रनङ्त्यति इति । नशेः षत्वं षटोः कः सीति कत्वे कृते मसृजि-
नशोर्भलोति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद् यश्च सम्प्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य
णत्वनिषेधः”—इति । भाष्ये ‘एवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति’ इत्यस्य विवरणम्
अन्तग्रहणसामर्थ्यादित्यादि । अयं भावः—पाणिनिर्यदि ‘नशेः षः’ इतिव
असृज्यथित् तर्हि येन विधित्तदन्तस्येति षान्तस्य इत्यर्थलाभात् प्रनष्टा इत्यादि स्यात्—
स्यादेव । तथापि (एवं सिद्धेऽपि) यदन्तग्रहणं क्रियते तत् षान्तभूतपूर्वस्यापि णत्व—
निषेधप्राप्तार्थम् इति । नशिष्यति इति । ‘अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे’ रावण राक्षसा’
इति वाग्रीकौषे । प्रौढनमिति—तृप्तिरिति धातोरकर्म्मकत्वद्योतनाय । तर्पणमिति तु
सकर्मकत्वद्योतनाय । उभयत्राप्यर्थे प्रयोगं दर्शयति नाग्निरिति, पितृनिमिति च ।
पूर्वत्राकर्म्मकत्वम् । शेषे षष्ठी । उत्तरत्र सकर्मकत्वम् । ततर्पिथ इत्यादि ।
‘रधादिभ्यश्च’ (२५१५) इतीडविकल्पादिटपच्चे लघूपधगुणे रूपम् । इडभावे तु
‘अनुदात्तस्य चटु पधस्यान्यतरस्याम्’ (२४०२) इत्यमविकल्पः । अमभावे गुणेन ततर्पिथ
इति । अमि पुनरिक्तो यणचीति (४७) यणि तत्पथ इति । एवं तर्पितेत्यादि । ‘स्पृश-
श्चकृषत्पट्टपां र्लेः सिज् वा वाच्यः’ इति ‘न दृशः’ (२४३७) इत्यत्र पठितम् । तत्र
सिचपच्चे रधादित्वेन इडविकल्पात् अनुदात्तत्वेन ऋटुपधत्वेन च अमविकल्पाच्च
रूपवयम् । अतर्पीत्—अवाप्सीत्—अवाप्सीत् इति । आदि—अट् इट् सिच्
ईट् त् इति स्थिते नेटीति (२२६८) हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे पुगन्तेति (२१८८)
लघूपधगुण इट् ईटि (२२६३) इति सिज्लोपश्च । द्वितीये—अट् सिच् ईट् त्
इति स्थिते ‘वदव्रज—’ (२२६७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्
सिज्लोपविरहः । तृतीये—अट् सिच् ईट् त् इति स्थिति अनुदात्तस्येति अमि अट्
अम्प् स् ईत् इति जाते यण्—अवप. (त + अ) स् ईत् । ततो वृद्धादि प्राग्वत् । सिज्-

भावपचे तु पुषायङ्—अटपत् इति । डिङ्त्वान्न गुणः । इप् इति । दृष्यतिसृष्यति-
वत् । ननु दृष्यतिदृष्यत्यो रधादित्वाद् वेङ्क्त्वे, अवानिटकारिकासु (पुषादिषु) पाठो
व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

रधादित्वादिति । इमौ टप्टपौ । वेङ्कौ विकल्पितेङ्कौ, अमर्थम् अमागम-
न्नाभार्थम् । अनुदात्तता—अनुदात्तेषु पाठः इत्यर्थः । अमागमो यथा स्यादितिकृत्वा
टप्टदृष्यती अनुदात्तेषु पठ्यते इति भावः । अन्वयः स्पष्टः ।

द्रुह जिघांसायामिति । द्रुह् + थल् इति स्थिते 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इति
इङ्ङ्विकल्पः । तत्र इट्पचे दुरोहिथ इति (हित्वम् अभ्यासकार्यं गुणश्च) । इङ्-
भावे तु धातोर्भल्लपरत्वेन हकारस्य घत्वढत्वविकल्प इत्याह—'वा द्रुहमुह—'
(३२७) इत्यादि । पचे ढ इति—'हो ढः' (३२४) इत्यनेनेत्यर्थः । दुरोग्ध इति
घत्वपचे रूपम् । तथाहि दुरोह् थ इति जाते घत्वे दुरोघ् थ इति भवति । ततो
भ्रषस्तथोरिति (२२००) दुरोघ् थ इति भलां जश्—इति जशि तु दुरोग्ध इति । ढत्व—
पचे तु दुरोढ इति रूपम् । तथाच—दुरोह् थ इति स्थित्वे ढत्वे—दुरोढ् थ इति घुना
ष्टुरिति थस्य ढः । ततो 'ढो ढे लोपः' इति प्रथमढस्य लोपे यथोक्तं रूपम् । एवं द्रोहिता
इत्यत्र । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति । प्रीत्यतीति परास्मयते । तथाहि—लघूपधगुणादुत्तरं
द्रोह् स्यति इति स्थिते ढत्वपचे द्रोढ् स्यति—षोढ् स्यति ('एकाचो वशो भष्—'
३२६)—प्रोक् स्यति ('षढोः कः—' २८५)—प्रोक् स्यति ('इण्कोरादेश—' २११-१२)
इति घत्वेन यथोक्तं रूपम् । घत्वपचे च द्रोघ् स्यति—प्रोघ् स्यति—प्रोक् स्यति (खरि-
चेति (१२१) चत्वेन घस्य कः)—प्रोक् स्यति इति प्राग्वत् । लुङि पुषायङि अद्रुहत्
इति । अङो डिङ्त्वान्न गुणः । वैचित्यमविवेक इति । मोह इति यावत्—'धीर-
स्त्व न मुह्यति (गीता), स शृगुवांस्तदवचनं सुमोह (भट्टिः) इत्यादुदाहरणम् ।
सुमोहिथेत्यादि । अवापि ढत्वघत्वे प्राग्वत् । णुह उद्गिरणे इति । षोपदेश ।
उद्गिरणे इति अत्रैव निपातनाद्वस्त्व इति बहवः । सुणोह इति । इण्कोरिति
षत्वम् । सुणोहिथेत्यादि प्राग्वत् । सुणुहिव इति । प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः ।
सुणुवे इति । इङ्भावादिति ज्ञेयम् । 'वा द्रुहमुह णुह णिहामि'ति सर्वेषामेवाव

श्रीकृत्वात्—अथापूर्वं ढत्वस्यत्वे । 'वृत्' इत्यस्यार्थमाह—रधादयः समासा इति ।
 रधादयश्च 'रधादिभ्यश्च' (२५१५) इत्यत्र परिगणिताः । पुषादयस्तु न समासाः
 इत्याह—पुषादयस्त्विति । सिद्धान्त इति—माधवादिभिस्तथैवाभुप्रपगतत्वादिति भावः ।
 शंसु उपशमे इति । उदित् । उपशमो नाशः । 'ततः शान्ते पानीयवर्षे' इति
 हितोपदेशः । इन्द्रियनिग्रहार्थेऽप्ययं प्रयुज्यते—'शमेत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण
 दुर्जनः' इति कुमारे । 'शिष्टोभवेत् कोपं त्यजेत्' इति बार्हः । अस्योपधादीर्घविधायकं
 सूत्रमवतारयति—

२५१८ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥७।३।७४ ॥

दी— । शमादोनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमत् ।
 शेमिथ । शमिता । अशमत् । तमु १२०२ काञ्च्चायाम् ।
 ताम्यति । तमिता । अतमत् । दमु १२०३ उपशमे । उपशम
 इति श्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
 अदमत् । अमु १२०४ तपसि खेदे च । आम्यति । अश्रमत् ।
 भ्रमु १२०५ अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (२३२१) इति श्यन्
 वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति (२५१८) दीर्घः । भ्राम्यति ।
 लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्रादिवत् । क्षमू १२०६ सहने ।
 क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षथ । चक्षमिव-चक्षण्व । चक्षमिम—
 चक्षण्वम् । क्षमिता—क्षन्ता । अयमषित् । भ्रादिस्तु षित् ।

'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा' ।

क्षमु १२०७ ग्लानौ । क्षाम्यति । क्षामति । शपोव श्यन्त्यपि
 'ष्टिवुकुम्—' (२३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो

घिनुणर्थः । अङ् । अक्षमत् । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति ।
अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

असु १२०८ क्षेपणे । अस्थति । आस । असिता ।

The अच्, or vowel of the eight roots of the शमादि class (शम्, तम्, दम्, शम्, भम्, क्षम्, क्लम् and मद्) becomes long when the affix श्यन् follows. Thus प्रणिशाम्यति—[शत्व by 'निर्गदनद्' (२२८५)] etc. शेमवुः—by 'अत एकहल्' (२२६०) । शेमिथ—by 'थलि च सेटि' (२२६१) । शमिता—इट्, ता । अशमत्—अङ् । तसु to wish. दसु to pacify. उपशम इति श्यन्तस्य i.e. the word उपशम is derived with घञ्, affixed to शम् after it has taken णिच् by 'हेतुमति च'—; absence of वृद्धि being due to 'मितां ऋस्वः' । Here by it is known that दसु is transitive and not intransitive like शमि उपशमे above. Hence दाम्यति etc mean शमयति etc. असु to labour etc. असु to be restless, to walk etc. By 'वा भाश्' (२६२१) असु takes श्यन् optionally and when it takes श्यन् its अच् becomes दीर्घ by 'शमानष्टानां' (this rule). Thus दाम्यति—दामति etc. अङ्, will come in लुङ्—अक्षमत् । The rest is like क्षम read in भ्वादि । क्षसु to endure. It is क्दित् hence takes इट् optionally when थल् etc. follow by the rule 'स्वरतिसृति स्यति' (२२७९) Thus चक्षम् इट्थ—चक्षमिथ and चक्षम् थ—चक्षथ (मोऽनुस्वारः) । चक्षथ by 'म्बोश्' (२३०६) म turns into न which become cerebral owing to the थ in 'चक्ष—' similarly चक्षणम् । This root is अषित् or not थ—eliding whereas क्षमूष्, read in भ्वादि is षित् or थ—eliding. Hence—

'अषित् (not थ—eliding) दाम्यति i.e. क्षसु (दिवादि) gives दामि

(चम् + क्ति) whereas चित् चमते i.e. the च—eliding चमूष् (भ्वादि) gives चमा (चम् + अङ् by षिदभिदादिभ्योऽङ् which bars क्तिन् on being चित्) । क्लमस् to be tired. क्लाम्यति—दीर्घ by 'शमामष्टानाम्—' (२५१६) and क्लामति दीर्घ by 'ष्ठिवुक्लमस्—' (२३२०). The reading of क्लमस् in the शमादि class is to attach the affix चितुष् after it by 'शमित्यष्टाभ्यो चितुष्' (३१२१)—because without this rule 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि,' क्लमस् would have दीर्घ by 'ष्ठिवुक्लमस्—' (२३२०)—which directs दीर्घ to भ्वादि क्लमस् । मदी—to express glee. Here end the eight शमादि roots. अस् to throw. आस—by 'अत आदेः' (२२४८). अस् will have the aug. युक् (थ) when अङ् comes by the rule—

मित— । शमामिति । स्पष्टम् । शमादयश्च—संगृह्यन्ते—शमुक्लमसुदमुश्चापि—अमुर्षमुरय चमः । क्लममुमदी तथेत्यष्टौ शमादय उदाहृताः ॥ इति । मदीवर्जं सर्व्व एव उदितः । प्रणिशाम्यति इति । 'नेर्गदनद—' (२२१५) इति शत्वम् । उदित्वात् शमित्वा—शन्त्वा इत्यादि । शमितुरिति—'अत एकहल—' (२२६०) इति एत्वाभ्यासलोपो । शमिथ इति । थलि षेति एत्वादि । अशमत्—पुषाद्यङ् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दसु उपशमे इति । उपशमशब्दस्य साधनप्रकारमाह—उपशम इति श्यन्तस्य इति । घञि रूपमिति वाक्यशेषः । श्यन्तस्येति हेतुमति श्यजन्तस्येत्यर्थः । 'मितां ऋसः—' (२७६३) इति णिचि वृद्धाभावः । ननु किमर्थं श्यन्तस्येति क्लेशः स्वीकृतः । केवलस्यैव शमे रूपं गृह्यताम् इत्याशङ्क्य आह—तेन सकर्मकोऽयमित्यादि । तथाच दाम्यति इत्यस्य शमयति इत्यर्थः । भ्वादिबदिति—भ्वादौ पठितभसुबदित्यर्थः । चचमिथ—चचन्थ इत्यादि । चाम्यतेरुदित्वात् 'खरतिसूति—' (२२७६) इतीड्विकल्पः । चचथ्व—चचण् इति । च्चोश्च (२३०६) इति मस्य नः । तस्य घात् परत्वेन णः । चमूचमूषोभेदप्रदर्शनार्थमाह—अथमचित् इति । दिवादिचमूरिति सम्बद्धान्ते । अथ श्लोकाङ्गेन उभयमपि संगृह्णाति—

अचितः चाम्यतेः (दिवादीपठितस्य चमू इत्यस्य) चान्निरिति चित्वाभावात् क्तिन् ।

चमूषः चमतेः (भौवादिकस्य चमूष इत्यस्य) चमा इति । धित्वात्—‘प्रिदभिदादिभ्य—’ इत्यङ् । टाप् । क्लसु ग्रानाविति । क्लामति इति भादेः ‘ष्ठिवुक्लसु—’ (२३२०) इत्यनेन दीर्घः । ननु तर्हि श्यनोऽपि शित्वात् ‘ष्ठिवुक्लसु—’ इत्येव दीर्घे सिद्धे अत्र शमामष्टानामित्यत्र क्लाम्यतेः पाठो निरर्थक इत्याशङ्क्य समाधत्ते—शमादि—पाठो धिनुणर्थ इति । ‘शमित्यष्टास्यो धिनुण्’ (३१२१) इत्यनेनेति भावः । शमी । क्लमी इत्यादि च रूपम् । नोदात्तोपदेशस्य—इति (२७६३) वृद्धप्रभावः । शमादयोऽष्टौ गताः । अस क्षेपणे इति । आस इति । अत आदेरिति (२२४८) अभ्यासदीर्घः । अथास्य लुङि—अङि य गागनः स्यादित्याह—

२५२० । अस्यतेस्थुक् ॥७।४।१७॥

दी— । अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे ‘अस्यतिवक्ति—’ (२४३८) इति वचनं तडर्थम् । तङ् तु, ‘उपसर्गादस्यतूह्योर्वा—’ (वाक्तिक) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत । यसु १२१० प्रयत्ने ।

The aug. थक् (थ्) is added to अस्, when अङ् follows (in लुङ्) । Thus आस्यत्—थुक् is कित् hence the process is thus—आद् अस्यथुक् अङ् तिप् (त्)—आ अस्य थ् अत् etc. The root अस् is mentioned twice—once in the rule ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्’ (2438) and at another time under the पुषादि class which roots get the affix अङ् by ‘पुषादि—’ (2343). Hence there is no need of taking up अस् in the rule अस्यति etc.—because being पुषादि it (अस्) gets अङ् enjoined for this class. But yet the term अस्यति in the rule अस्यति etc.’ is not super-fluous for it (अस्यति) gets the अङ् enjoined by अस्यतिवक्ति etc, when it is आत्मनेपदी due to some prefixes such

as परि, नि, etc before it, by the Varttika 'उपसर्गादस्यतूह्योर्वा' under (वेत्ते विभाषा—2701). Thus Bhattoji says अस्य पुषादिच्चात् etc. तडर्थम् i.e rule 'अस्यतिवक्ति—' is to enjoin अङ् for अस् when the same is आत्मनेपदो । And we shall speak of it (तङ्) under उपसर्गात्— etc'. Thus पर्यास्यत । यस् to make effort. उदित् ।

मित— । अस्यतेरिति । अपेक्षितं पूरयन्नाह—अङि परे इति । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७।४।१६) इत्यतस्तदनुवर्त्तेरिति भावः । छुगिति कित्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादित्यावयवः । ननु अस् धातुः पुषादौ पठ्यते । पुषादिभ्यश्च 'पुषादि—' (2348) इत्यङ् विधीयते । तत् 'अस्यतिवक्ति—' (2538) इत्येतेन अङ् विधानार्थम् अस्यतेः पुनरुपादानं व्यर्थम् पूर्वैरेव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्य पर्यवस्थापयति—अस्य पुषादित्वादिति । तडर्थमिति—आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । कुतः पुनरस्यतेरात्मनेपदित्वमित्यन्वाह—तङ् तु—'उपसर्गादस्यतूह्योर्वा' इति । वाक्किमिदम्—आत्मनेपदप्रकरणे 'वेत्तिविभाषा' (२७०१) इत्यत्र द्रष्टव्यम् । ननु तत्रापि पुषाद्यङेवास्त्विति तु न वक्तव्यम् । 'पुषादिदुतादृष्टादितः परस्मैपदेषु' (२३४३) इति परस्मैपदे एव पुषाद्यङो नियमादिति दिक् । तङि उदाहरति—पर्यास्यत इति । उपसर्गवशादस्यतेरात्मनेपदविकल्पात् 'रक्षांसि वेदोः परितो निरास्यत्' (भट्टि १म) इत्यादि साध्वेवेति । यसु प्रयत्ने इति—

२५२१ । यसोऽनुपसर्गात् ॥३।१।७१॥

२५२२ । संयसञ्च ॥३।१।७२॥

दी— श्यन् वा स्यात् । यस्यति- यसति । संयस्यति- संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम् ? प्रयस्यति । जसु १५११मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भेवस्यति ।

ववास । ववसतुः । 'न शसदद्—' (२२६२) इति निषेधः ।
 वशादिरयमिति मते तु, वेसतुः । वेसुः । व्युष १२१५ विभागे ।
 अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् ।
 ओष्ठग्रादिर्दन्त्यान्त्योऽयम् 'व्युसति' इत्यन्ये । अयकारः 'वुस'
 इत्यपरि । प्लुष १२१६ दाहे । अप्लुषत् । पूर्वच पाठः
 सिजर्थ इत्याहुः । 'तद्भ्वादिपाठेन गतार्थ'मिति सुवचम् ।
 विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् । कुंस १२१८
 संश्लेषणे । अकुसत् । वुस १२१९ उत्सर्गे । वुस १२२०
 खण्डने । मसी—१२२१ परिणामे । परिणामो विकारः ।
 'समो' इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये— ।
 उच्यति । उवीच । 'ऊचतुः' । मा भवानुचत् । भृश १२२४
 भ्रंश १२२५ अधःपतने । बभर्श । अभ्रशत् । 'अनिदिताम्—'
 (४१५) इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् । वृश १२२६
 वरणे । वृश्यति । अवृशत् । कृश १२२७ तणूकरणे । कृश्यति ।
 जिह्वा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । श्यन्नङौ
 भौवादिकाद् विशेषः । रुष १२३० रिष १२३१ हिंसायाम् ।
 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । रोषिता—रोष्टा । डिप
 १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप
 १२३५ रूप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । युप्यति । रूप्यति ।
 लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु
 लिपिसाहार्यात् तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२३८ गार्ध्यं
 गार्ध्यमाकङ्क्षा । 'तीषसह—' (२३४०) इति वेट् । लोभिता-

लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भादेरवृत्-
 क्ततत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः । लुभ १२४० सञ्चलने । लुभ्यति ।
 णभ १२४१ तुभ १२४२ हिंसायाम् । लुभिनभितुभयो द्युतादौ
 क्रादादौ च पठन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रादादित्वात्
 पक्षे सिज् भवत्येव । इह पाठसु श्यन्नर्थः । किल्दू १२४३
 आद्रीभावे । किल्दयति । चिक्लेदिथ—चिक्लेत्य । चिक्लिदिव-
 चिक्लिह । चिक्लिदिम-चिक्लिह । क्लेदिता-केल्ता । जि
 मिदा १२४४ स्नेहने । 'मिदेर्गुणः । (२३४६) मेद्यति ।
 अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह
 पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु
 पाठस्तूचितः । जिह्मिदा १२४५ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४६
 वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । गृधु १२४७ अभिकाङ्क्षायाम् ।
 अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादि—
 समाम्प्रार्थमेव वृत्करणम् । दिवादिसु भादिवदाकृतिगणः ।
 तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्तदिवादिप्रकरणम्

2521 (Rule No.)—श्यन् comes optionally after the root यस्
 (यसौ प्रयत्ने) provided it is not preceded by any उपसर्ग—But :—

2522 (Rule No.)—The विकरण श्यन् comes optionally after
 the root यस्—only when it is preceded by the उपसर्ग सम् and no
 other. Thus यस्सति etc in the former case and सं-यस्सति etc in
 the latter case ; why say 'अनुपसर्गात्'—'when preceded by no

उपसर्ग' ? Witness—प्रयस्यति only and not प्रयसति also. The meaning is that यस् takes श्यन् optionally when it is used singly and also when it is preceded by the उपसर्ग सम् but not so where any other उपसर्ग precedes the root. Thus when any उपसर्ग except सम् is prefixed, the root shall have नित्य श्यन् । Hence प्रयस्यति only and not प्रयसति also. जसु (जस्) to relieve. तसु—दसु to waste, to reduce etc. इति निषेधः i. e. the prohibition of एत् and अभ्यासलोप । व्युप to separate or divide. This root is once read in this दिवादिगण before the पुषादि roots. Here it is read again to attach अङ् after it (in लुङ्) in a different sense i. e. in the sense of division. Thus अव्युषत्—with अङ् but व्युष दाहे will give अव्योषीत् with सिच् ; some say that it (व्युष्) begins with a labial and ends with a dental—'व्युसति' ; others, however, hold that it is bereft of यकार—'वुष' । वृष to burn was read before (पुषादि) to attach सिच् after it—so say (our predecessors). But it is better to include it (वृष) in the भूादिगण so that it will then have neither श्यन् nor अङ् । उच to collect together. ऊचतुः—by सर्वणं दीर्घ । मा भवान् उचत्—here आडागम is barred by 'न माङ् योगे । भ'शु (भंश्) to come down. अभशत्—here the न of भ'शु elides by the rule 'अनिदिताम् हल उपधाया किङ्ति' (415) for अङ् is डित् which prohibits गुण also. जिहषा (हष्) to feel thirsty. जि for क्त प्रत्यय in the present tense by 'जितः क्त' (3044) ; आ for the prohibition of इट् in निष्ठा by 'आदितश्च' (3036) Thus—हृष्टः हृष्टवान् but हृषित is with इतच् (हृषा + इतच्) । हृषति etc. श्यन्नडौ etc.—i. e. हृष् read in भूादि as regards this particular affixes, क्रुप् to be angry.

Thus कृष्यति etc. Hence कृष्यते as in 'कदाचित् कृष्यते माता नोदरस्या-
 इरोतवी' (संचितसार) is wrong. It is evident in शब्देन्दुशेखर too that
 लुप is सेट् । For लुप which is read under the अनिट् list is taken
 to be तुदादि on account of its being read with लिपि (which also
 is तुदादि) । लोब्धा—by लघूपधगुण the affix त becomes ध by 'भषस्तथोः—'
 (2279) and भ becomes व by भलां जश्—(51). लुप्यत्—विधिलिङ्
 (अतो वियः—अयेद्) । भृादेरवत्-कृतत्वात् etc—some hold that as the
 word 'वत्' which signifies the end of the class or chapter to
 which it is joined has not been read in भृादि class so the root
 लुम् though read in दिवादि, will give लोभति etc as well with शप
 and लघूपधगुण etc. i.e. will also have the भृादि conjugation. Roots
 बुभि, नभि and तुभि are also read in द्युतादि and क्रादि । Being inclu-
 ded, therefore, in the द्युतादि class they will have अङ् by पुषादिद्युतादि
 —' (2343) But in the alternative case they must have सिच् as
 well, as they are read in the क्रादि class. Here they are read
 to attach श्यन् after them. चिक्लेदिथ—चिक्लेथ—option of इट्
 because (क्लिट्) is ऊदित् or ऊ—eliding hence 'स्वरतिसूति—' (2279)
 applies. The root जिमिदा would have अङ् (by पुषादि—' (2343)
 as well, as सिच् in the तङ् पच्च (by द्दृथ्यो लुङि (2345) on the
 ground of its being read in the द्युतादि class. so that here
 (in पुषादि) it is read again not to attach पुषाद्यङ् after it but to
 prohibit सिच् in the परस्मै—which (सिच्) would have been affixed
 to it, had it been read before or beyond पुषादि i.e. in दिवादि ।
 Thus अनेदीत् will not be the alt. form (with सिच् in परस्मै), but
 अमिदत् only (with अङ्) । It results from all this, therefore, that the

पुषादि पाठ (reading of जिमिदा in the पुषादि class) is essential. If so, then read it not under द्युतादि, but beyond the same (द्युतादि), under the आत्मनेपदी roots—in as much as it will have अङ् owing to its पुषादित् giving अमिदत् and also सिच् giving अमिदिङ् when आत्मनेपदी । केचित्तु etc.—By the word इत् here some explain that it indicates the finish of the पुषादि class only and not of दिवादि class as well which (दिवादि) is inexhaustible like the भ्रादि class and thus the forms like क्षीयते, मृग्यति etc are rightly formed.

Here ends the दिवादि class

मित— । यस इति । संयस इति च । यसः अनुपसर्गादेव श्यन्विकल्प इति प्रथमसूत्रार्थः । सम्पूर्वादेव यसः श्यन्विकल्पः इति द्वितीयसूत्रार्थः । अयं भावः— सोपसर्गाद् यसः नित्यमेव श्यन् यथा—प्रसस्यतीति न तु प्रससतीत्यपि । अत आयातं यत् अनुपसर्गाद् यसः श्यन्विकल्प इति । तदेवं यस्यति—यसतीति सिद्धम् । अत्र नियमः क्रियते—यदि कुत्रचित् सोपसर्गाद् यसः श्यन् विकल्प इत्यते तर्हि सम्पूर्वादेव यसः नान्यपूर्वादिति । अतः सिद्धं—संयस्यति—संयसतीति । अयमिति व्युष इति परासृश्यते । अर्थभेदेन त्विति । विभागात्मकमर्थविशेषमादाय इह पुषादौ अङ्गं पठ्यते इत्यर्थः । तेन अव्ययीषादिति भौवादिकस्य दाहार्थकस्यैवेति भावः । पूर्वमेति । पुषादिभ्यः प्रागित्यर्थः । तद्भादिपाठेनेति । यदि सिचमासक्तुमाकाङ्क्षा विद्यते तर्ह्यं भ्रादावेव पठ्यताम् न त्वत् पुषादेः प्राक् दिवादावित्यर्थः । तथाचैवं श्यन्नङ्गौ भवत्त एवेत्याह सुवचमिति । वक्तुं युक्तमिति तदर्थः । सा भवानिति । आडागमप्रतिषेधः । अनिदितामिति । संशु इति इदित् न भवति । अतोऽङि नलोपः । भौवादिकादिति । भ्रादौ पठिताद्—हृष्यतेरित्यर्थः । लिपिसाहचर्यादिति—लिपिनासह पठितत्वादित्यर्थः । तौदादिकसेव गृहणात्—तुदादौ पठितस्यैव लुपेरनिट्त्वनिधमादिति भावः । भ्रादिरिति । भ्रादेर् आकृतिगणत्वात् तत्र 'इत्' इति गणसमातिमूचकः शब्दो

नोच्चारितः । अतएव ब्रह्मनुच्चारणसामर्थ्यात् केचिल्लोभति इत्यपि साधुरित्याहुः ।
 कथयन्तीत्यर्थः । द्रुतादित्वादिति । 'पुषादिद्रुतादि—' (२३५३) इत्यनेनेति भावः ।
 क्रादित्वादिति । तत्र अङ्गेऽभावात् । इह पाठस्तु श्यन्नर्थ इति । न तु अङ्गर्थः, तथाचैवं
 पुषादिभ्यः प्राग्वेते पठितुं युक्ता इत्यभिप्रायः । क्लिद्रू इति । ऊदित्वात्—'स्वरतिसृति—'
 (२२७६) इति वेद् । द्रुतादि-पाठादेवेति—धातुरणं . द्रुतादौ च पठ्यते अत्र
 पुषादौ च । पूर्व्व (द्रुतादौ) च आत्मनेपदिषु पठ्यते तेन 'द्रुदभ्यो लुङि' (३३४५)
 इत्यनेन परस्मैपदस्यापि विकल्पेन प्राप्तः 'पुषादिद्रुतादि—' (३३४३) इत्यङ्गि
 अनेदत् इति भवति । तङ्पचे तु सिचि अनेदिष्ट इति । ननु यदि द्रुतादि—
 पाठादेवाङ् सिङ्गलर्हि इह पुषादौ पाठो व्यर्थः । नेत्याह—इह पाठः अनेदीत् इति
 नाभूदिति । यदि ह्ययं पुषादावपठित्वा ततः, प्राग् दिवादौ पठ्येत तर्हि परस्मैपदेऽपि
 सिचि प्राप्ते अनेदीत् इत्यनिष्टं स्यात् । अतः परस्मैपदे सिज्वारणार्थमिह पाठः ।
 नष्चैवं यदि पुषादौ पाठ ईप्सिततमः सप्रयोजनश्च—नितरां तर्हि द्रुतादिभ्योऽन्यत्रैव
 क्वचित् आत्मनेपदिधातुषु नेदतेः पाठो युक्तः । एवञ्च पुषादिपाठादङ् आत्मने-
 पदित्वात् सिञ्च भवत्येव इति मत्वा आह—द्रुतादिभ्यो बह्विरेवात्मनेपदिष्विति ।
 द्रुतादिपाठस्यानर्थकत्वादिति विभाव्यम् । केचित्त्विति—स्पष्टम् ।

॥ इति मितभाषिण्यांतिङन्तदिवादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तस्वादि-प्रकरणम्

दी—। षुञ् १२४८ अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पोडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्राने अकर्मकः ।

षुञ् i. e सु which is उभयपदी means to cause to bathe, to torture, to bathe and to distil wine. It is intransitive in the sense of bathing.

नित—। अथ अ विकरणान् स्वादीनारभमान आह—षुञ् अभिषवे इति । वोपदेशोऽयमनिट् च । जिच्चादुभयपदी । अभिषवपदस्यार्थमाह—अभिषवः स्नपनं—(स्नातेणिजन्ताङ्गुट्) इत्यादि ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्रुः ॥३१७३॥

दी—। सुनोति । सुनुतः । 'हुश्रुवोः—' (२३८३) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ।

The विकरण or affix श्रु (नु)—(of which श्र् only elides)—is attached after the roots सु etc. (enlisted herein)—when in

the active voice the तिङ् affixes follow. Thus सु + श्नु + तिप् = सुनुति = सुनोति—गुण by 'सार्ध्व—' (2168).

N. B.—Here सुनु and not सु alone is the अङ्ग or verbal basis. Hence नु is gunnated due to पित्त्व of तिप् । श्नु is शित् or ङित् by 'सार्ध्वधातुकमपित्' hence सु (which is an अङ्ग in the case of श्नु) is not gunnated owing to the prohibition 'किङ्कति च' (2242). सुनुतः—तस् इत् hence no guna. सुनु + अन्ति = सुन्व्, अन्ति = सुन्वन्ति by 'इञ्नुवो—' (2387) which bars उवङ् enjoined by 'अचिञ् —' (272). सुन्वः—सुनुवः here the उ of नु elides optionally by 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्वोः' (2233). सुषाव—षत्व by इणकोः etc. (211). सुनु—सु + श्नु + हि (elision of हि by 'उतश्च प्रत्ययात्—' 2334). सुनवानि—गुण because आट् is पित् । सूयात्—आशीः hence श्नु is not attached—दीर्घ of उ by 'अकृत—' (2298). असावौत्—वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः' (2297). असोष्ठ—the root is gunnated because सिच् is not कित् here. अभिषुणोति—षत्व by 'उपसर्गात्—' (2270) and षत्व due to षत्व । अभ्यषुणोत्—अभि—अट् + सु + लङ्—षत्व by 'प्राक् सितात्—' (2276). अभिसुषाव—षत्व by 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277).

मित—^१ स्वादिभ्य इति । स्वादिभ्यः अ प्रत्ययः स्यात् कर्त्तव्यं सार्ध्वधातुकी परे इति सूत्रार्थः । शपोऽपवादः । सु + श्नु + तिप् इति स्थिते 'सार्ध्वधातुकमपित्' इति श्नु-प्रत्ययस्य अपित्वे न ङित्त्वात् 'सु' इत्यस्य गुणाभावे सुनु + तिप् इति जाते प्रत्ययस्य पित्त्वात् 'सार्ध्वधातुकाङ्—' (२१६८) इति नु इत्यस्य गुणः । सुनुत इति—तसोऽङित्वान्न गुणः । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नु—' (२७२) इति उवङि प्राप्ते आह—इश्नुवो इति । सुन्वः—सुनुव इति । सुनु + वस् इति स्थिते—'लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्वोः' (२३३३) इति उकारलोपविकल्पः । सुषाव—इणकोरित्यादिना षत्वम् । सुनु—'उतश्च प्रत्ययाद-संयोगपूर्वात्' (२३३४) इति हेलोपः । सुनवानि इति—आडत्तमत्वेति आट्

पित्वाद गुणः । अवादेशः । सूयात्—आशिष—आर्द्धधातुकत्वेन श्नुप्रत्ययस्याभावात्
‘अकृत्—’ (२२२८) इति दीर्घः । अनिट्कत्वात् सिच इडप्राप्ते आह—सुसुधुञ्ज्य
इति । सिचि वृद्धिरिति (२३२७) वृद्धिः । असौष्ट इति—इक् समीपेत्वऽपि भलूपरत्वा—
भावात् अकिच्चात् तङ्पच्चे गुणः । अभिषुणोति इति । ‘उपसर्गात् सुनोति—’
(२२७०) इति षत्वम् । ततश्च षत्वम् । अभ्यषुणोदिति—अत अङ्वावाये सत्यपि
‘प्राक् सितात्—’ (२२७६) इति षत्वम् । अभिसुषाव इति—‘स्थादिष्वभ्यासेन
चाभ्यासस्य’ (२२७७) इति नियमादभ्यासादुत्तरस्य षत्वम् ।

२५२४ । सुनोतिः स्यसिनोः ॥ ८।३।११७ ॥

दी— । ‘स्ये सनि च परे सुजः षो न स्यात् । विसोष्यति ।
षिञ् १२४८ बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये ।
सेता । शिञ् १२५० निशाने । तालव्यादिः । शेताः । डुमिञ्
१२५१ प्रक्षेपणे । ‘मिनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात्वम् ।
ममौ । ममिथ—ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासौष्ट ।
अमासौत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १२५२ चयने ।
प्रणिचिनोति ।

The स of सुज् does not turn cerebral (ष) when स्य and सन् follow
(notwithstanding the precedence of उपसर्गस्य). Thus विसोष्यति—ष्य
is by ‘इण्कोः and आदेश—’ (211-12). षिञ् or सि is उभयपदी means to
bind. षोपदेश—thus सिनोति etc. विसिनोति—prohibition of षत्व by ‘सात्
पदाद्योः’ (2133) and the rule ‘उपसर्गात् सुनोति—’ (2270) does not
apply for सिनोति is not included therein. सिषाय—सिष्ये—षत्व by
इण्कोः etc. डुमिञ्—डित् hence मिदम् (with क्ति and मम्) । ममौ—लिट्
णल् becoming औ by ‘आत औ—’ after मि has become मा by

‘मौनाति etc.’ (2508). ममिथ—ममाथ by इङ्विकल्प ; cp. भारद्वाजनियम ।
 मिथ्ये—लिट् त (एश्) आत्मने, which is शित् as also कित् hence
 ‘मौनाति—’ etc. does not apply. मौयात्—आशीः—by ‘अकृत्—’
 (2298). मासीष्ट—आशीः—तङ् पञ्चे with यासुट्, सुट् ईट् and आत्वादेश of
 the root, अमासीत्—लुङ्—आत्वा by मिनति—etc. and सक् and इट् by
 ‘यमरमनमातां स च’ (2377). Elision of सिच् by इट् ईटि (2266).
 अमास्त—In आत्मने, the rule ‘यम रम—’ does not apply. The
 root is अनिट् hence अट् मा स् त—अमास्त । चिच् to pluck or compose.
 अनिट् । प्रणिचिनोति—णत्व by. निर्गदनद्—’ (2260).

मित— । सुनातेरिति । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ (८।३।५५) इत्यधिकारसूत्रम् ।
 ‘न रपररूपिसृजि—’ (८।३।११०) इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह । षो न स्यादिति ।
 सुनोतेरिति षष्ठ्यन्तम् । स्यसनोरिति तु सप्तमीद्विवचनं तदाह—स्ये सनि चेत्यादि— ।
 तत्र प्रकृतत्वात् स्ये उदाहरति । विसोऽप्यति इति । अत्र उपसर्गादिति (३२७०) न
 प्रवर्तते । तेन ‘सो’ इत्यत्र षत्वं न । सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादध्यात् क्विपि ‘अतो
 लोप’ इति लोपे ऋत्वे कृते दीर्घः । सुसूषति इति तु नोदाहरणं ‘स्तोतिष्ठोरिव षणि—’
 (२६२७) इति नियमेनैव तत्र षत्वाभावसिद्धिः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । षिच्
 वन्धने इति । षोपदेशोऽनिट् च । अतएव सिनोति इत्यादि । धातोर्गुणाभावः सुनोतिवत् ।
 विसिनोति इति । उपसर्गात् सुनोति—इति सूत्रे सिनोतेरग्रहणाद् षत्वाभावः ।
 तदभावाच्च णत्वाभावः । सिषाय—सिथ्ये इति । इण्कोरिति षत्वम् । शिच् इति
 षिच्वत् । ङमिच् इति । ङित्वात् क्तिर्मम् च—मितम् । मिनोति इत्यादि सार्वधातुक—
 विषये रूपम् । ममौ—इति । मि + ङल् इति स्थिते णलः पित्त्वेन एज्विषयत्वात्
 ‘मौनातिमिनोतिदीजां ल्यपि चे’ति (३५०८) आत्वे कृते द्वित्वे ‘आत औ णल’ इति
 औकारादेशे रूपम् यत्नि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पं मनसि कृत्याह ममिथ—ममाथ
 इति । तत्र इट्पञ्चे ‘आतो लोप इटि च’ (२३७२) इत्यालोपः । मिथ्ये इति । एश्
 आदिशिच्चाभावात् किञ्चन एज्विषयत्वाभावाच्च मौनातिमिनोतीत्यस्याप्रवृत्तेराच्चाभावे

रूपम् । मातेति—एजविषयत्वादिच्छाच्च आत्त्वमित्यर्थः । मीयादिति—आशिषि परस्मैपदे
‘किदाशिषि’ इति किच्चादेज्जविषयत्वाभावात् मीनार्तात्यस्याप्राप्तेः ‘अकृत्—’ (२२६८)
इति दीर्घे कृते रूपम् । मासीष्ट इति—आशिषि तङ्पच्चे रूपम् । एज्जविषयत्वादात्त्वम् ।
अमासीदिति । आत्त्वे कृते ‘यमरमनमातां सक् च’ (२३७७) इति सगागम इट् च ।
तत इट् ‘ईटि’ (२३६६) इति सिज्जलोपः । अमास्त इति—लुङि तङि रूपम् ।
यमरम—इत्यस्य परस्मैपदे एव प्रवृत्तेः सगिटौ न । धातोरनिट्कत्वादिकारणवशा-
भावश्च—अ मा सिच् त अमास्त इति । चिज् चयने इति । चयनं रचनाविशेषः ।
अनिट् । ‘नेर्गदनद—’ (२२६०) इति णत्वं मत्वाह—प्रणिचिनोतीति । अथ
अभ्यासादुत्तरस्य—चेर्विकल्पेन कुत्वं स्यादित्याह—

२५२५ । विभाषा चेः ॥ ७।३।५८ ॥

दी— । अभ्यासात् परस्य चिजः कुत्वं वा स्यात् सनि
लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाय । चिक्ये—चिच्ये । अचैषीत् ।
अचेष्ट । स्तृज् १२५३ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते ।
‘गुणोऽस्ति—’ (२३८०) इति गुणः । स्तूर्यात् ।

कुत्वं or क is the substitute for the च of चिज्, following the
reduplicate or अभ्यास, when सन् and लिट् (affixes) follow. Thus
प्रणिचिकाय etc चिचाय—दीर्घ by ‘अचौ जिणति’ (254) and णत्वं by ‘नेर्ग-
दनद—’ (2260). चिक्ये—चिच्ये—एश् is कित् hence the prohibition of
both गुण and वृद्धि ; यण् by ‘एरनेकाचः—’ (273). अचैषीत् by सिचि वृद्धिः
—’ (2297). अचेष्ट—आत्मने तङ् गुण by ‘सार्वधातु—’ (2168). स्तृ to
cover etc. easy.

मित— । विभाषेति । ‘चजोः कुः—’ (७।३।५३) इत्यतः कुरित्यनुवर्तते ।
‘अभ्यासाच्च’ (७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादिति । ‘सन्लिटोर्जे’ (७।३।५७) इत्यतः
सन्लिटोरिति । विभाषेति च विकल्पार्थकः । तदाह—अभ्यासात् परस्येत्यादि ।

प्रणिचिकाय—चिचाय—इति । शब्दं प्राग्वत् । 'अतो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । चिके—चिके इति । एशः अपित्वेन कित्वाद् गुणवृद्धीरभावे 'एरनेकाच—' (२७३) इति यण् । अचैषीदिति—सिचि वृद्धिः—(२२९७) इति वृद्धिः । अनिटत्वेन—इटः परत्वाभावात्—सिज् लोपो न । अचेष्ट—'सार्व—' (२१६८) इति तङ्पक्षे लुङि गुणः । लृज् आच्छादने इति । अनिट । सुगमा प्रक्रिया— । अथ सृधातोलिङ्सिचोरिङ्विकल्पार्थमाह—

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः ॥ ७।२।४३ ॥

दी— । ऋदन्तात् संयोगादेः परयोलिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् तङि । स्तरिषीष्ट—स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट—अस्तृत् । कृज् १२५४ हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । वृज् १२५५ वरणे ।

In तङ् or आत्मनेपद; the augment इट् is optionally prefixed to the लिङ् affixes and the affix सिच्—both coming after the root which ends in a ऋ and begins with a संयोग or conjunct letter (e.g. लृ— which begins with लृ which is a conjunct letter (संयोग) and ends in ऋ) । Thus लृ + सीष्ट (लिङ्: सीयुट् and सुट् तिथोः) = लृ इट् सीष्ट = स्लृ इ सीष्ट = स्तरिषीष्ट (षत्व by इण्कोः etc.) ; alt. form— लृषीष्ट । Similarly स्तरिषीयास्ताम्—लृषीयास्ताम् etc. and in लुङ् अस्तरिष्ट—असृत (by 'ऋसादङ्गात्') अस्तरिषाताम्—असृताम् etc. कृज् to injure or molest. चकर्थ—by 'कृष्टृष्ट'—(2298). क्रियात्—by 'रिङ्शयक्लिङ्' (2367). कृषीष्ट—want of गुण due to कित्त्व by 'चश्' (2368). अकार्षीत् by सिचि वृद्धि and रपरत्वं । अकृत—by सिज् लोप—cp. 'ऋसादङ्गात्' (2369). वृज् to choose, to pray etc.

मित—। ऋतश्चेति । 'इट् सनि वा' (७।२।४२) इत्यत 'इट्'वेति अनुवर्त्तते । 'लिङ् मिचोरात्मनेपदेषु' (७।२।४२) इति च सर्व्वमप्यनुवर्त्तते । येन विधिसदन्त-
स्येति ऋत इत्यनेन तदन्तलाभस्तदाह—ऋदन्तात् संयोगादेरित्यादि । स्तरिषीष्टेत्यादि—
इट्पक्षे गुणो विशेषः । एवम् लुङि अस्तरिष्ट इत्यत । असृत इति तु 'ऋसादङ्गादिति
(२३६८) सिज्जलोपाद् बोध्यम् । कञ् हिंसायामिति । चकार्थे इति । 'कृमृभृह
—' (२२८३) इति नियमात् थलि इण्निषेधः । क्रियात् 'रिङ् शयक्—' (२३६८)
इति रिङादेशः । कषीष्ट इति । 'उञ्' (२३६८) इति कित्त्वान्न गुणः । अकार्षीत्—
मिचि षड्भिः । रपरत्वम् । अकृत इति—'ऋसादङ्गात्' (२२६८) इति सिज्जलोपः ।
वृङ् वरणे इति—। अथ 'कृमृभृह—' इति इण्निषेधे प्राप्ते तद्विध्यर्थमाह—

२५२७ । वभूथाततस्य जगृभ्रववर्थेति निगमे ॥७।२।६४॥

दी—। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
थलीट । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता—वरोता ।

These words are formed without इट् in vedas in an irregular way. [वभूथ—भू + थल् which in usage gives—वभूविथ ।

आततस्य—आ + तन् + थाल् ... —आतेनिथ ।

जगृभ्र—गृह् + लिट्, मं (1st. pl.) ... —जगृह्रिम ।

ववर्थ—वृ + थल् ... —ववरिथ ।]

वरिता—वरोता—option of दीर्घ by 'वृतो वा' (२३६१) ।

मित—। वभूथेति । एषामिति—वभूथ, आततस्य, जगृभ्र, ववर्थ इत्येतेषां
शब्दानां वेदे इडभाववृत्तिर्निपातनमिष्यते इत्यर्थः । अतएव भाषायां भवत्येवेडित्याह—
तेनेति । वभूथेत्यादीनां भाषायां तु वभूविथ, आतेनिथ, जगृह्रिम इत्यादि क्रमेण रूपम् ।
'त्वं हि होता प्रथमो वभूथ' । 'यिनान्तरिक्षमुवाततस्य' । 'जगृभ्रा ते दक्षिणमिन्द्र
हस्तम्' । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम्' इति नैगमान्य दाहरणानि । ववृवेति क्रादि—

नियमादिङभावः । वरिता—वरितेति—‘वृतो वा’ (२३८१) इतीटो दीर्घविकल्पः ।
सार्वधातुकी तु वृणोति—वृणुते इत्यादि रूपम् । अथास्य धातोराल्मनेपदपक्षे—लिङि
सिचि इङ् विकल्पः स्यादिति दर्शयितुमाह—

२५२८ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥७।२।४२॥

दी— । वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा
स्यात्तिङि ।

In the आत्मनेपद conjugation the aug. इट् comes optionally before the affixes of लिङ् (आशीः) and before सिच्—both (लिङ् and सिच्) coming after the root वृङ् or वृ आत्मने, वृज् or वृ उभयपदी and such roots as end in long च् । But this इट् will not have the lengthening (दीर्घ) directed by ‘वृतो वा’ (२३८१) due to the following prohibitory rule—

मित— । लिङ् सिचोरिति । लिङि सिचि चेति तदर्थः । ‘इट् सनि वा’
(७।२।४१) इत्यत ‘इङ् वा’ इत्यनुवर्तते । ‘वृतो वा’ (७।२।३८) इत्यतो वृत् इति च ।
तदाह—वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्च इत्यादि । सूत्रे आत्मनेपदेष्विति वैचित्र्यार्थः । एकवचने-
नैवेष्टसिद्धेस्तदाह—तडौति । अथ वृतो वेति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह—

२५२८ । न लिङि ॥६।२।३८॥

दी— । वृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट—वृषीष्ट ।
अवारीत् । अवरिष्ठ—अवरीष्ट—अवृत । धुज् १२५६ कम्पने,
घुनोति । घुनुते । अधौषोत् । अधोष्यत् । दीर्घान्तोऽपरयम् ।
धूनोति । धूनुते । ‘स्वरतिसूति—’ (२२७८) इति वेट् । दुधविथ-
दुधोथ । किति लिटि तु ‘श्रुक्—’ (२३८१) इति निषेधं

वाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'दुधुविव । 'सुसुधूञ्भ्यः—'
(२३८५) इति नित्यमिट् । अधावोत् । अधविष्ट—अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टुटु १२५७ उपतापे । दुनोति । हि
१२५८ गतो वृद्धौ च ।

The aug. इट् is not lengthened, when coming before the लिङ् affixes of the roots वृङ् and वृञ् and also ऋकारान्त roots. Thus वरिषीष्ट etc. अवारीत्—by 'सिचि वृद्धिः—'. Here the इट् is नित्य । अवारिष्टम् etc. इत्य for the rule 'वृतो वा' (२३६१) does not apply due to the prohibition 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३६२—७१।४०) । अवारिष्ट etc.—The option of इट् is by लिङ्सिचोः—' and the option of lengthening (दीर्घ) of the इट् is by 'वृतो वा' (२३६१) । अवृत is formed after the elision of सिच् by 'ह्रस्वादङ्गात्' (२३६६) । धुञ् (धु) also read as धूञ् (धू) to shake. अधौषीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (२३६१) । दुधय—by गुण and अवादेशः । In कित् लिट्, viz in 'व' and 'म' the root will have इट् always by the क्रादिनियम which bars the prohibition enjoined by 'अग्रकः—' (२३८१) । अधावीत्—this is the लुङ् sing of धूञ् (दीर्घ) which gets नित्य इट् by 'सुसुधूञ्भ्यः—' (२३८५) । अधविष्ट—अधोष्ट—लुङ् (तङ्पन्ने) option of इट् by 'स्वरतिसृत्तिसृयतिधूञ्दितो वा' (३२७६) ।

Now we take up the परस्मैपद roots upto राध साध संसिद्धौ under 'राधो—' (२५३२) । टुटु—or टु to give affliction. टु for अथच्—दधयः । हि to go and to increase—

मित— । न लिङीति । 'वृतो वा' (७१।३८) इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते । लिङीति च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—वृतो लिङ् इति । 'आङ्धातुकाख्ये—'

(७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । अत आह—इट इति । वरिषौष्ट इति—गुणे कृते रपरत्वमिति भावः । अवारीत् इति—‘सिचि वृद्धिः—’ (२२८७) । इह नित्यमिट् लिङ्सिचोरित्यस्य तङ्मात्रविषयत्वाद्देविकल्पः । अवारिष्टम् इत्यादिषु ‘सिचि च परस्मैपदेषु’ (२३८२) इति निषेधात् ‘वृत्तो वा’ (२३८१) इति दीर्घविकल्पो न । अवारिष्ट इत्यादि । सिङ्सिचोरिति इडविकल्पः । ‘वृत्तो वेति’ दीर्घविकल्पश्च । अहत इति—इडभावपक्षे इदम् । ‘ऋसादङ्गात्’ (२३६८) इति सिज्जलोपः । धुज् कम्पने इति । अनिट् । अतएव सिचि वृद्धौ—अधौषीदिति । दीर्घान्तस्तु (धूज इति पठित इत्यर्थः) ‘स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा’ (२२७८) इत्यनेन इडविकल्पं लभते इत्याह । दुधविद्य—दुधोय इति । एवम् दीर्घान्तस्य अधावीत् । अधविष्ट—अधोष्ट इत्यादि स्पष्टं मूलं । अधविष्ट इत्यादि लिङ्सिचोरित्यनेनेति ज्ञेयम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । राध साध संसिद्धावित्यन्ता इत्यर्थः । टुदु उपतापे इति उपतापो पीडनम् । ट्विच्चादयश्च—‘द्वयर्थद्व’ इत्यमरः । हि गतौ वृद्धौ चेति । उपसर्गादस्य शब्दं स्यादित्याह—

२५३० । हिनुमीना ॥८।४।१५॥

दी— । उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ।

Cerebral comes in case of the न of हिनु and मीना coming after a condition (of शब्द) lying in an उपसर्ग । हिनु = हि + न् (स्वादि) and मीना = मी + ना (क्रादि) । प्रहिणोति—also प्रनौणाति । हि coming after the अभ्यास is changed into णि by—

मित— । हिनुमीनेति । अनयोर्द्वन्वात् षष्ठौद्विवचनम् । तस्य सौवो लुक् । अतएवाह—एतयोरेति । ‘रषाभ्यां नो णः’ (८।४।१) इत्यतो नो ण इति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति चानुवर्तते । तदाह—

उपसर्गस्यादित्यादि । हिनुमीनेति श्रुत्वाप्रत्ययान्तम् । प्रहिषोति । प्रमीणाति ।
कुलार्थमाह—

२५३१ । हेरचङि ॥७॥३॥५६॥

दी— । अभ्यासात् परस्य हिनोतिर्हस्य कुलं स्यान्न तु
चङि । जिघाय । पृ ११५८ प्रीतौ । पृणोति । पर्त्ता । स्पृ
१२६० प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयो'रित्यन्ये । 'चलनं
जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । 'स्मृ' इत्येके ।
स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्
१२६१ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्रुतः । आप्रुवन्ति । आप्रुदः ।
आप्ता । आप्रुहि । लृदित्वादङ् । आपत् । शक्त १२६२ शक्तौ ।
अशक्तत् । राध १२६३ साध १२६४ संसिद्धौ । राप्नोति ।

कुल, i.e. कवर्गीय घ ('स्थानेऽन्तरतमः') is ordered in place of the
ह of हिनोति or हि coming after the reduplicate or अभ्यास ; but
not so when चङ् follows. Thus हिहि णल—जि वि अ—जि घौ अ—
जिघाय् अ—जिघाय—जि by 'कुहोश्च' (२२४५) । [Why say अचङि—
witness अजीहयत् and not अजीघयत्—हि णिच् लुङ् तिप्—in चङ्] । स्वामी
takes चलन or movement to mean जीवन or life. पस्पार—by 'शपूर्वाः
स्वयः' (२२५८) and 'अचो जिघति' (२५४) . It is stated that all the three
roots पृ, स्पृ and स्मृ are of vedic application. आप्रुतः—no गुण, be-
cause तस् is ङित् । आप्रुवन्ति—here (आप्रु + वन्ति) यण् by 'हृशुनुवोः—'
(३३८१) does not apply for the उ of नु is संयोगपूर्व (प्र + उ) ; but लवङ्
comes in by 'अचि श्नु—' (२७२) । आप्रुवः—here आप्रुः is not an alt.
form for उ, being संयोगपूर्व, will not be dropped by 'लोपशास्त्रम्—'

तरस्याम् स्तोः' (२३३३) । आप्रुहि—here हि does not disappear by—उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) for the same reason as stated above. लुदित्वादङ् i.e. by 'पुषादिद्व्यतादल्यदितः—' (२ ३४३) । राध to accomplish—

मित— । हेरिति— । 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इत्यतोऽभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चजोः कुः—' (७।३।५२) इत्यतः कुरिति च । तदाह—अभ्यासात् परस्येत्यादि अचङीति पर्युदासादाह—न तु चङीति । जिघाय इति—हिहि णल् इति स्थिते अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वेन घः आन्तरतस्यात् । ततो षड्भायादेशौ । चङि तु—अजीहयत् । (चङ्यपि द्विवाभ्यासकार्थ्यादि स्यादिति अर्त्तव्यम्) । चलनं जीवन्मिति । चलनवती (सक्रियस्य) जीवितदशनादिति तदर्थः । पृथोत्यादयस्त्रय इति । स्मृ इतीदमपि गृहीत्वेति ज्ञेयम् । आप्नू व्याप्ताविति । लुदित् । अनिट् च । आप्नत इति—तसि ङित्प्राप्त गुणः । आप्रुवन्तीति । आप्रु + अन्ति इति स्थिते उकारस्य संयोगपूर्वकत्वेन (प्र् + उ) अनेकाचोऽपि 'हुश्नुवो'रिति (२३८७) यण् न । किन्तु 'अचिश्नु—' (२७२) इत्युङवेति भावः । एवमाप्नुव इत्यत्र 'लोपश्चास्यन्तरस्यां स्तोः' (२३३३) इति उकारलोपविकल्पोऽपि नास्ति । किञ्च आप्रुहीत्यत्रापि संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) इति हेर्लोपीनेति ज्ञेयम् । लुदित्वादिति—पुषादिद्व्यतादि (२३४३) इत्यनेनेत्यर्थः । राध साध संसिद्धाविति । राधोतीति । अथ हिंसार्थकस्य राधतेर्लिटि—एत्ताभ्यासलोपी स्त इत्याह—

२५३२ । राधो हिंसायाम् ॥६।४।१२३॥

दी— । एत्त्वाभ्यासलोपी स्तः किति सिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्धाम् ।

अथ हावनुदात्तेतौ । अशू १२६५ व्याप्तौ सङ्घाते च । अश्रुते ।

The root राध—meaning to injure, offend etc. will have एत् and अभ्यासलोप when a कित् लिट् or a सेट् (with इट्) थल् (see अत एकहल्—2260) follows Thus अपरेधतुः and रेधुः (कित् लिट्), and also रेधिय (सेट् थल्) । साङ्गा—साध् + ता—साध् धा. by 'भ्रषसधोर्धः—' (2280). असात्सीत्—by वृद्धि 'वद्वज्र—' (2267). ध is changed into त by 'खरि च' (121); and सिच् does not elide for, it is not preceded by इट् as the root is अनिट् । असाङ्गाम्—see साङ्गा (तम् = ताम्) ।

Now we take up two अनुदात्त or आत्मनेपदी roots, viz अशृ (अश्) and ष्टिच् (सिच्). अश्नुते—The root will have the aug. नुट् in लिट् by :—

मित—। राध इति । 'धुसीरेङ्गावभ्यासलोपश्च' (६।४।११६) इत्यतो एत्त्वाभ्यासलोपाविति । 'गमहनजनखनधसां—' (६।४।६८) इत्यतः कित्तीति । 'अत एकहल्—' (६।४।१२०) इत्यतो लिट्तीति । 'थलि च सेटि' (६।४।१२१) इति च सर्व्वमनुवर्त्तते । तत फलितमाह—एत्त्वाभ्यासलोपौ स इत्यादि । हिंसायामिति योजनीयं राध इति च । किति लिटि अपरेधतुः रेधुरिति । थलि तु—रेधिय इति । साङ्गा इति—राध + ता इति स्थिते 'भ्रषसधोर्धो—' (२२८०) इति तस्य धः । असात्सीत्—'वद्वज्र—' (२२६७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'खरि च—' (१२१) इति धस्य तः । इट् परत्वाभावात् सिज्जलोपो न । असाङ्गाम् इति—तसस्साम् । तस्य धः प्राग्वत् ।

अथ हाविति । अशृष्टिष्ठावित्यर्थः । अनुदात्तताविति आत्मनेपदिनाविति बोध्यम् । अथाभ्यासात् परस्य अश्नुतेर्नुङागमः स्यादिति दर्शयति—

२५३३ । अश्नुतेश्च ॥७।४।७२॥

दी—। दीर्घादभ्यासावर्णात् * परस्य नुट् स्यात् ।

* 'अभ्यासादवर्णात्' इति बालमनोरमायां पाठः । 'अभ्यासावर्णात्' इति तत्त्वबोधिनीसम्मतपाठस्तु साधीयानिति स एव गृह्येतः ।

आनशे । अशिता—अष्टा । अशिष्यते—अक्षयते । अश्रुवीत ।
अक्षीष्ट—अशिषीष्ट । आशिष्ट—आष्ट । आक्षाताम् । षिघ्र
१२६६ आस्कन्दने । स्तिभ्रुते । तिष्ठिघे । स्तेघिता । ॥

The aug. नृट् is prefixed to the verbal base (अङ्) अश following the अवर्ण of the अभ्यास, after the same (अवर्ण) has been lengthened (by the rule 'अत आदेः'—2248). Thus अश् + त (लिट्) = अश् अश् ए = अ अश् ए = आ नृट् अश् ए = आन् अशे = आनशे । अशिता—अष्टा—option of इट् by 'स्वरति—' (2279) for अश is ऊदित् । In अष्टा षत्व comes in by 'ब्रश्—' (294) and टत्व by टुना टुः (113). Similarly by इङ्विकल्प—अशिष्यते—अत्यते (अश् + स्यते (when without इट्)—अष्यते ('ब्रश्—')—अकस्यते (षटोः कः—(295) and इण्कोरादेशप्रत्यययोः—211-12). अश्रुवीत—by उवङ् (अचि श्रु—' 272). अक्षीष्ट—अशिषीष्ट—आशीर्लिङ् । आशिष्ट—आष्ट—लुङ् । By इङ्विकल्प आष्ट elision of सिच् by 'अलो भलि ; षत्व etc as before. आक्षाताम्—आट् अश् सिच् आताम्—आ अश् स् आताम्—आष् साताम्—आक्षाताम्—आक्षाताम् । षिघ्र to incense. घोपदेश—सिघते etc.—easy.

मित— । अश्रुतेति । 'अशेरिति वक्तव्ये अश्रुनातिव्याहृत्यर्थं श्रुनिर्देशः' इति नागेशः । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत आदेः' (७।४।७०) इत्यतोऽत इति च । तदाह—अभ्यासावर्णादिति—अभ्यासस्य अवर्णादिति च तदर्थः । 'तस्मान्नृङ् विहलः' (७।४।७१) इत्यतस्तस्मादिति नृडिति चानुवर्तते । तेन (तस्मादित्यनेन) च अत आदेरिति कृतदीर्घ आकारः परास्यते । तदाह—दीर्घादिति । अथवा 'दीर्घ इणः किति' (७।४।६९) इत्यत्र दीर्घग्रहणात् दीर्घाभूताद् दीर्घादिव वार्थो लभ्यते इति विभाव्यम् । आनशे इति । आकारात् परस्य अशेर्नृङागमः । टित्त्वादाद्यवयवः । अशिता—अष्टा इति । अश इति ऊदित्—

पाठात्—‘स्वरति—’ (२२७६) इति इङ् विकल्पः । उत्तरत्र ब्रह्मादिना (२६४) ; अश् + स्यते इति स्थिते ब्रह्मादिना षत्वे ‘षढोः कः—’ (२८५) इति षस्य कः । स्यतेश्च इष्कोरित्यादिना (२१२-१२) षः । अश्नुवीत इति—‘अचि श्नु—’ (२७२) इत्युवङ् । अशिषीष्ट—अचीष्ट—आशिषि रूपम् इत्यादि प्राग्वत् । आशिष्ट—आष्ट इति—लुङि त—प्रत्यये रूपे । उत्तरत्र आट् अश् सिच् त—आ अश् स् त इति स्थिते ‘भली भलि’ (२२८१) इति सलोपः । षल्लुत्वे । आचाताम्—प्राग्वत् षत्वकुत्वषत्वानि । षिष्ठ आस्कन्दने इति । षोपदेशत्वात् सकारे जाते टुत्व-निवृत्ते-सकारः । सिन्नु ते इत्यादि । तिष्ठि—इष्कोरादेशप्रत्यययोः (२११-१२) इति सस्य षः । स्तेचिता इति—लघूपधगुणः ।

दो— । अथ आगणान्तात् परस्मैपदिनः । तिक १२६७ तिग १२६८ गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । षघ १२६९ हिंसायाम् । सन्नोति । जिघृषा १२७० प्रागल्भेः । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७१ दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । ‘अन्यिग्रन्यिदम्भिस्त्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा’ इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयते इत्युक्तम् । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । आभीयत्वादसिद्धत्वेन एष्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ‘दम्भेश्च एष्वाभ्यासलोपी वक्तव्यौ’ (वार्त्तिक) । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्—विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्—सिप्—मिप्सु । देभ । देभिथ । ‘देभ’ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु—ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७२ वृद्धौ । ‘हृप प्रीणने’ इत्येके । क्षुभ्रादि-त्वात्त्वं न । हृप्नोति । ‘कृन्दसि’ (गणसूत्र) । ‘आ गणान्तादधि-

कारोऽयम् । अह १२७३ व्याघ्री । अह्नोति । दध १२७४
घातने पालने च । दध्नोति । चमु १२७५ भक्षणे । चम्नोति ।
रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८०
ट १२८१ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायाम-
पीत्येके । 'न तदुयशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । 'ऋक्षि' इत्येक
एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति ।
दाश्नोति । ट्णोति ॥ वृत् ।

॥ इति तिङन्तस्त्रादिप्रकरणम् ॥

We now deal with the खादि परस्मैपदी roots up to the end of the class. From the च (at the end) we infer that तिक् तिग &c. mean to incense or pvoke also (आस्त्रन्दन) । जिष्टवा (घृष्ट्) to look spirited, to challenge etc. घृष्ट and not घृषित due to आ at the end by 'आदितश्च' (3036) and the elision of अ gives वर्त्तमाने क्त by 'जितः क्तः' (3088). From this root we have गुलधृक् etc. (गुल—घृष्+क्तिन्). दध् to make a parade, to be proud etc. It has been stated in another grammar that the लिट् of अग्नि, यग्नि, दग्धि and स्वजि will be regarded as कित् in an optional way. To this we have recourse here also (though the above rule अग्नि-यग्नि—etc is non—Paninian). Thus in ददध् + अतुस्, because अतुस् is कित् [N. B. The rule 'असंयोगाल्लिट् कित्' (2242—1. 2. 5) cannot be resorted to here for दध् ends in a संयोग or conjunct letter. Hence it is that Bhattoji seeks out a different grammar], so the न in दनभ् is dropped by 'अनिदिताम्—' (415). But the rule 'अनिदिताम्—' (6. 4. 24) falls under the असिद्धवत्सूत्र (6. 4. 22) hence the नलोप being असिद्ध (non-existant) due to its आभेयत्व, we can neither have एत्त nor have the अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—'(2260)—6. 4.120) due to the कित्त्व of the affix अतुस् (in the above-mentioned way).

This difficulty is solved by the 'varttika—दन्धश्च—' etc. 'It has to be stated that दन्ध also will have एत्त्व and अभ्यासलोप (even though the नलोप is regarded as अरिद्ध)'. Thus देभुतुः also ददन्धतुः (for अतुस् is optionally कित् here). This कित्त्व of लिट् by the above rule or statemant 'अन्धि अन्धि—' is taken by सुधाकर and others to extend to पित् लिट् as well as to अपित् लिट्; so that according to their opinion एत्त्व and अभ्यासलोप will also be effected in cases of तिप्, सिप् and मिप्—thus देभ—ददन्ध and देभिष्य as—ददन्धिष्य। Here देभ etc. should be regarded as alternatives of ददन्ध etc. But Nyasakara and others (including me i.e. Bhattoji himself) hold that this कित्त्व of लिट् covers अपित् affixes only and not the पित् ones viz तिप्, सिप् and मिप्। Thus ददन्ध (णल्), ददन्धिष्य (थल्) and ददन्ध (णल् उत्तम) are the only forms. दध्यात्—आशीलिङ् which being कित् (किदाशिषि) the न of दन्धि elides by 'अनिदिताम्—' (४१५)।

'छन्दसि'—It is a gana सूत्र and means that the roots hence to the end of the chapter are of pure vedic origin. The root छि is intended by some to be used in secular language also—न तद् यशः etc. The in fullverse is—

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्वरक्ष्यं न तद् यशः शस्त्रभृतां चिषोति

(रघु—II—40)

Some hold that रि and छि are not two separate roots but both form a single one ऋच्छि (and not रिच्छि) with vowel ऋ at the outset. ह्रत् i.e. here end all the roots of the स्वादि class.

मित—। गतौ चेति चकारद्योत्यमाह—चादिति। जिघृषा इति। धृष् इति धातुः। जित्करणं वर्तमाने क्तार्थम्। 'जीतः क्तः' (३०८८)=धृष्टः। आदित्करणमिण्निनषेधार्थम्—'आदितश्च' (३०३६) इति। अस्मादेव शूलिन घृणोति इति क्तिन्प्रत्यये शूलघृक् इति तत्त्वबोधिनी। दन्धनं दन्ध इति। लोकवचनाय

विहितकर्मोपानमित्यर्थः । अथीति—इहाप्यश्रूयत इति । ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति (२२४२) ‘पाणिनिसूत्रस्य असंयोगपरलिङ्विषयत्वाद् दन्धश्च संयोग-परत्वात् कित्वाप्राप्तेर्व्याकरणान्तराश्रयणमिति श्रियम् । तस्येति नलोपस्य । आभीयत्वेनेति—अनिदिताम्—(६।४।२४) इत्यस्य असिद्धवत्सूत्राधिकारस्थितत्वेन (६।४।२२) इत्यर्थः । दन्धश्चैत्यादि वार्त्तिकम् । भाष्यं ‘अत एकहल्—’ (२२६०—६।४।२०) इत्यत्र पठितम् । कित्वस्य वैकल्पिकत्वादाह—देभतुः—ददन्भतुरिति । ननु कित्करणान्नलोपे तस्य चासिद्धौ च यदि एत्वाभ्यासलोपौ न प्राप्तुस्तर्हि व्याकरणान्तराश्रयणं त्यज्यतामिति चेत् न । तथा सति ददन्भतुरित्येकमेव पदम् कित्वाभावेन ‘अत एकहल्—’ इत्येत्वाभ्यासलोपस्याप्यप्रवृत्तेः । इदं कित्वमिति । पिदपिद्विषयकमिति । अतएव तिपि (णलि) देभ इति, सिपि (थलि) देभिथ इति, मिपि च (णलि) देभ इति कित्वात् पाक्षिकरूपान्तराणि । तदेन्मतं न दीक्षितसम्मतम् । गौरवात्, अपित एव कित्करणस्येष्टत्वात् । न्यासकारादिविरोधाच्चेति दर्शयति । अपिद्विषयकमिति । अतएवाव मतभेदेन—ददन्भ—देभ । ददन्भिथ—देभिथ । ददन्भ—देभेति पिद्विषयेऽपि रूपद्वयमिति श्रियम् । दध्यात् इति । आशिषि कित्वात् ‘अनिदितामि’ति नलोपः ।

छन्दसीति । गणसूत्रमिदम् । तस्यार्थमाह—आगणान्तादिति । अथमिति । ‘चि’ इति परामृश्यते । न तदयश इति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्थचत्वारिंशत्तमश्लोक—शेषार्द्धोऽयम् । सम्यक् तु ‘स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां गुणोर्भवान् दर्शित—’ शिष्यभक्तिः । शस्त्रेण रत्नं यदशक्यरत्नं न तद् यशः शस्त्रमृतां चिणोति । इति । तत तर्दित्यस्य यदित्यनेन परामर्शः । चिणोतीति हिनस्त्यर्थः । यत् रत्नं (वस्तु इति मल्लिनाथः) शस्त्रेण अशक्यरत्नं तत् शस्त्रमृतां यशः न चिणोतीत्यन्वयः शेषार्द्धस्य । ‘अशक्येष्वाप्रतिविधानं न दोषाये’ति भावः । ऋचि इति । नेदं रिचि इति चातुदयं किन्तु ऋकारादिः ‘चि’इत्यन एकएवेति तदर्थः । इदिति । स्वादयः संयुहीता परिगणिता वेत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिण्यां स्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततुदादिप्रकरणम्

दो—तुद १२८२ व्यथने । इतः षट् स्वरितः ।

इतः i. e. from तुद to give pain, we take up the six स्वरितेत् (उभयपदी) roots ending in कृष विलिखने ।

मित—। अथ श—विकरणान् तुदादीन् निरूपयन्नाह—इत इति । तुदेत्यारभ्य 'कृष विलिखने' इत्यन्ता इत्यर्थः ।

२५३४ । तुदादिभ्यः शः ॥३॥१॥७७॥

दो—। तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे ।
तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । तुद १२८७ प्रेरणे । तुदति ।
तुदते । तुनोद । तुनुदे । नोत्ता । दिश १२८४ अतिसर्जने ।
अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षोऽ । अदिक्षत् । अदिक्षत ।
असृज १२८५ पाके । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम् ।
सस्य श्रुत्वेन शः । शस्य जश्रुत्वेन जः । भृजति । भृजते ।

The affix or विकरण श (अ) is attached to the roots of the तुदादि class in the active voice. This also overrules शप् like श्यन् etc. श being शित् is not पित् hence by 'सर्वधातु-

कनपित्' it is डिङ्ङत् or अगुणौ ; thus तुदति—तुदते etc. तुतोद—लिट् परस्मै—णल् is पित् hence गुण by 'पुगन्त—'(2289). तुतोदिथ—Here इट् is नित्य due to भारद्वाजनियम । तुतुदे—कित् लिट्, hence no guna. अतौत्सीत्—वृद्धि by 'वदन्नज—' (2267). The root is अनिट्, hence सिच् does not elide, for 'इट् ईटि (2266)' does not apply. अतुत्—आत्मने. लुङ् । Here सिच् elides by 'ऋखादङ्गात् (2309) and affix त is डिङ्ङत् hence no guna, णुद to push on, to urge etc. It is णोपदेश hence न in place of ण by 'णो नः' । मन्द' मन्द' तुदति पवनयानुश्लो यथा त्वाम् (पूर्वमेव) ; conjugation exactly like that of तुद दिश् to offer, give etc. अनिट् । दिशति etc. 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव' (रघु—V). देष्टा लघूपधगुणः । दिक्षीष्ट—दिश् + सीष्ट (सोयुट् + सुट् + त—आशीः) —दिष् + सीष्ट by 'व्रश्च—' (294)—दिक्षीष्ट by 'षढोः कः सि' (295) and 'इण्कोः आदेश—' (211-12). अदिचत्—लुङ् तिप् here क्त, replaces चिल् by 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (2336-3. I. 45). No guna because क्त is कित् । Similarly अदिचत् । भस्ज् to roast, fry. भस्ज् becomes भस्ज् by 'ग्रहिज्या—' (2412). स् becomes श् by 'सोः स ना श्चुः' ; (III) and the श्, again, becomes ज् by 'भलां जश्—'(३१) । Thus भस्ज् श् + तिप्—भस्ज् अति—भश्ज् अति—भज्ज् अति—भज्जति ।

मित— । तुदादिभ्य इति । तुदादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययः स्यात् सार्वधातुके परे इति सूत्राद्यः । शपोऽपवादः । सार्वधातुकमपिदिति शप्रत्ययस्य अपित्वेन डिङ्ङत्वान्न गुणः । श इत्यस्य अकारमात्रे तिष्ठति । तुदति इत्यादि । स्पष्टम् तुतोद—तुतुदे इति । णलः पित्वात् पूर्वस्य लघूपधगुणः (२१४९) परस्य तु एणः कित्त्वान्न गुण इति विशेषः । तुतोदिथ इति । भारद्वाजनियमान्नित्यमिडिति भावः । अतौत्सीत् इति—वदन्नजति (२२६७) हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इटः परत्वाभावादिट ईटीति (२२६६) इति सिजलोपो नः अतुत् इति । ऋखादङ्गादिति (२३६९)

सिज्जलोपः । तप्रत्ययस्य—ङित्त्वात् गुणः । गुद प्रेरणे इति । शोपदेशत्वात् शो न इति नः । अनिट् । तुदादिवद्रूपम् । दिश अतिसर्जने (दाने) इति । दिशतीत्यादि । दानार्थकत्वं यथा 'दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम्' इति (रघु—५म—३०श) । उपसर्गवशात् अर्थान्तरे वृत्तिः । तद् यथा—'उपदिशतु मामाचार्यः' । मत् कार्यं निङारयत्वित्यर्थः । 'उपदिशति हि कामिनौनां यौवनमद् एवं खलितानि' (काव्यप्रकाशः) । तत्र आविष्करोतीत्यर्थः । दिक्षीष्ट इति । आशिषि रूपम् । दिश्-सीयुट्-सुट्-त इति स्थिते, 'ब्रश्च—' (२८४) इति षत्वे दिष् सीष्ट इति जाते 'षढोः कः—' (२८५) इति षस्य कः । ततः परसकारस्य—ङण्कोरित्यादिना षः । अदिच्चत् इति । दिश् + च्ल + तिप् इति स्थिते अडागमे 'श्ल ङ्गुप्रधात्—' (२३३६) इति च्ले क्तः—अदिश् क्तत्—अदिष् सत्—अदिक्षत्—अदिच्चत्—पूर्ववत् षत्वकत्वषत्वाति । एवं तङि—अदिच्चत् इति । असृज पाके इति श-प्रत्ययस्य ङित्त्वात् सम्प्रसारणम् । स्पष्टं मूले । अथाङ्गधातुकेऽस्य रोपधयो रमागमविकल्पः स्यादित्याह—

२५३५ । भ्रसृजो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥६॥४॥४७॥

दो— । भ्रसृजे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादाङ्गधातुके । मित्तादन्तप्रादचः परः । स्थानषष्ठोनिर्द्देशा-
द्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ—बभर्ष्ट ।
बभर्जे । रमभावे—बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । 'स्कोः—'
(३८०) इति सलोपः । 'ब्रश्च—' (२८४) इति षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जे ।
भ्रष्टा—भर्ष्टा । भ्रक्षति—भर्क्षति । 'किङ्क्षति रमागमं वाधित्वा
सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वार्त्तिक) । भृज्जग्रात् भृज्जग्रास्ताम् ।
भर्क्षीष्ट—भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत्—अभ्रार्क्षीत् । अभर्ष्ट—अभ्रष्ट ।
क्षिप १२८६ प्रेरणे । क्षिपति—क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्तीत् ।

अक्षिप्त । कष १२८७ विलेखने । कषति । कषते । कृष्टा—
कर्ष्ठा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । 'सृशसृष—' (वार्त्तिक) इति
सिज्वा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत्—अक्राक्षीत्—
अकृक्षत् । तडि 'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्तादन्त ।
अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । अकृक्षत (कसपक्षे त—
प्रत्यये इदम् ; पूर्व्वन्तु सिच्पक्षे भिप्रत्यये इति विशेषः) ।
अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । ऋषी १२८७ गतौ । परस्मैपदे ।
ऋषति । आनर्ष । जुषी १२८८ प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिन-
श्चत्वारः । जुषते । ओविजी १२८८ भयचलनयोः । प्रायेणा-
यसुत्पूर्व्वः । उडिजते ।

The augment रम् is optionally ordered in the places of the
रेफ and the penultimate of असृज् when any आईधातुक (affix)
follows. अकार in रम् is for facility in pronunciation and being
सित् or स्—eliding, रम् is placed after the final vowel of असृज् (by
'मिद्वचोऽत्यात् परः') । As the स्थानषष्ठी (viz this takes or is placed
in the place of that—'इदमस्य स्थाने प्रयुज्यते इत्येवंरूपा स्थानयोगा षष्ठीत्यर्थः)
has been pointed out (by the sutrakara) in रोपधयोः (viz रोपधयोः
स्थाने), so the र and the उपधा will disappear and thus make
room for the aug, रम् (or र्) § Thus असृज् + णल् (or भ्, र्, अ सृ

§ The argument is this :—Panini makes रम् सित्, hence
it will have a seat after अन्यादचः or after the final vowel.
But if it does so then र of अ and the सकार remains unelided.
How, then, to form वभञ्ज् ? The answer is this :— Panini has

ज् + णल्) = भर्ज् + अ (for with रम्—भर्, अ सज् + णल् = भर्, अ रम् स ज् + णल् = भ् अर्ज् = भर्ज्—cp—रोपधयोः—etc. of दीक्षित). Then by duplication as before भर्ज्, भर्ज्, अ—वभर्ज् । And the alt. form is वभज्ज्—असज् + णल्—असज् भसज् अ—भभसज् अ by हलादिः शेषः—वभसज् by 'अभ्यासिचर्च'—वभसज् by स्तोत्रुः—(III)—वभज्ज् by 'भलां जश्, भशि' (51)

In अतुस्—वभर्जतुः in the रम्पक्ष and वभज्जतुः in the रभभावपक्ष by द्वित्व etc. as before. Here एत्त्व and अभ्यासलोप do not come in for अतुस् is not क्तिच् as असज् is संयोगपर (has a conjunct letter at the end). Thus 'असंयोगात्—' (2242) does not apply and consequently no एत्त्व or अभ्यासलोपः । Similarly वभर्जुः—वभज्जुः । In यल् वभर्जिथ—वभर्ज् ; वभर्ज् + थ—वभर्षथ by 'वभर्ष' (294)—वभर्ष (by टुना—113) with the option of इट् due to the भारद्वाजनियम । Cp Rule No. 2296. This is in the रम्पक्ष । And in the रभभावपक्ष वभज्जिथ—वभज्ज् । The procedure

made रम् both an aug. and a substitute आगम & आदेश (आदेश). Being thus allowed to exercise the force of both, रम्, being क्तिच् (like other क्तिच् augs.) will sit after 'अ' and before स् of असज् and being an आदेश will dismiss the र् and स् of असज् । All this is known from the term 'रोपधयोः' in the rule ; for had रम् been an aug. only—then Panini could have enunciated 'असज्जी रमन्वतरस्याम्' instead of 'असज्जी रोपधयोः—' etc. Thus असज् is now equalled to भर्ज् or भर्ज् with the elision of र् and स् of the same (असज् which contains भ्, र् अ स ज्). See also तत्त्व. बो on the point.

of the latter form is obvious in the text (मूले) and the former is easy. These are in परस्मैपद। But in the आत्मनेपद वभर्जे—वभज्जे etc with रम् and without रम् in turn. In लुट ता भ्रष्टा (without रम्)—भर्ष्टा (with रम्) etc, by 'ब्रश्च—and टुना—' In लृट्स्यति and स्यते—भक्ष्यति—भक्ष्यति and भक्ष्यते भक्ष्यति। The procedure is षत्व of ज by 'ब्रश्च—' (294) then कत्व of ष by 'भटोःकः—' (295) and then षत्व of स्यति, स्यते by इण्कोः etc. In आशीर्लिङ् (परस्मै—) the form stands भस्ज्+यासुट् तिप् where if रम्, due to the posteriority of the rule—' (6.4.47.) to the rule 'ग्रह्णिञ्या' (6 I.16) which enjoins सम्प्रसारण of भस्ज् comes first, then the form will figure as भज्ज्यात्। But the correct form is भज्ज्यात्। Then how are we to proceed here. The question is solved by the Varttikakara. Hence Bhattoji lays down the Varttika—'किङ्ति रमागमम्—etc' i.e. 'सम्प्रसारण will bar the aug. रम् by dint of पूर्व-विप्रतिषेध when a कित् affix follows'. पूर्वविप्रतिषेध is the quite reverse of what is meant by परविप्रतिषेध or 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'। Thus रम् being barred by सम्प्र. due to the कित् of यासुट् the form now is भस्ज् यात्—भस्ज् यात्—भश्ज् यात् by 'खोः सुना—' (III)—भज्ज् यात् by 'भलां जश्—' = भज्ज्यात्। भर्चीष्ट—भर्चीष्ट—In आशीः आत्मने. with सीयुट्, सुट् or सीष्ट—भर्ज्+सीष्ट (with रम्) and भस्ज्+सीष्ट (without रम्). Proceed with षत्व, कत्व and षत्व as before. In परस्मै. लुङ्—अभार्चीत् (with रम् and सिच् and वृद्धि by 'वदब्रज—' (2267); there is no इट् before सिच्, hence the same does not elide; षत्व, कत्व and षत्व as before). अभार्चीत् (without रम् but सिच् etc. comes as above). In आत्मने. लुङ्—अभर्चीष्ट—with रम्, thus

अभर्ज्, सिच्, त—अभर्ष्, स् by 'व्रथ—'—अभर्ष ० त by 'भलो भलि'
(2281)—अभर्ष by टल् and अभर्ष without रम् thus अभर्षजे सिच्,
त—अभर्षज ० त—अभर्ष ० ज् त by 'लोः—'(380) अभर्षत् etc. चिप् to throw.
अचैप्सीत् by 'वद्वज् etc'. अचित्—by 'ऋसादङ्गात्' (2369). कृष् to
till, to plough. कृषति etc. no guna for श् is अपित्। कृष्य
by the aug. अम् cp 'अनुदात्तस्य—' (2402) and कर्त्ता by गुण and
उपरत् when अम् is wanting. कृष्यात्—कृषीष्ट these are कित् hence
no अम् which comes in due to अकित् affixes. No guna due
to कित्। अक्राचीत् (with सिच्, अम् and वृद्धि)—अक्राचीत् (with
सिच् and वृद्धि but without अम्), अक्रचत् (with क् by 'शल्—'
(2336) no guna for क् is कित्). The reason is clear in
the text. अक्रष्ट by सिच्, लोप cp.—'ऋसाद्—' (2369). Also see
text. अक्रचत्—अक्रष सिच्, अत् by आत्मनेपदेष्वनतः (2258) then कल्
and पल् as before. The second अक्रचत् = अक्रष् क्वात्—अक्रम् स् व
etc as before. This is sing. whereas the former is सिच्,
plural. अक्रचाताम्—one by सिच् and आताम् and the next is
by क् and आताम् where the अ् of क् is dropped by 'क्वसाचि'
(2337) otherwise it would give अक्रचेयाताम् by 'आतो ङितः'
(2235). अक्रचन्त because 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258) does not apply
here. कृषी to go. आनर्ष by 'भत आदिः' and 'तस्याद्, इ हिङ्लः।
भोविजो (विज्) to fear and to move. It is generally preceded
by the उपसर्ग उद्। उद्भिजते for श् is ङिद्वन्—

मित—। असृज इति। असृजः + रोपधयोः + रम् + अन्यतरस्याम् इतिच्छेदः।
असृज इति षष्ठान्तं, तदाह—असृजेरिति। रोपधयोरिति—रश्च उपधा चेति इन्द्रः।
वयोरिति षष्ठी। इयं च स्थानषष्ठी—तदाह—रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति।

रोपधयोरित्यत्र रकारादकार उच्चारणार्थः । न तु अकारसहितो रकार इति भ्रमि-
 क्यम् । उपधा चात्र सकार एव । तेन भ्रसज् (भ्र र् अ स ज्) इत्यस्य रेफ-
 संकारयोर्लोपे भ्र अ ज् इति तिष्ठति । ततो रम् । अयं च मित्रादागमस्तथा
 'रोपधयो रम्' इत्युक्तत्वादादेशोऽपि । रमि रेफादकार उच्चारणार्थः । मिदचोऽ-
 न्यात्पर इति परिभाषावोपतिष्ठते । अन्यः अच् चात्र अकारः । तेन तस्मात्
 परो रम् (रेफः) विधीयते । अतो भ्र अज् इति भ्रअरज्—भ्रज् इति भवति ।
 अन्यतरस्यामित्युक्तत्वात् पक्षे यथापूर्वं 'भ्रसज्' इति तिष्ठति । ननु किमयं रमागमः-
 सार्व्वत्रिकः । नेत्याह—आर्द्धधातुके इति । 'आर्द्धधातुके' (६।४।४६) इत्यधि-
 कारात् । तेन सार्व्वधातुकविषये रमागमो नेति फलितम् । ननु रमो मित्रात्
 'मिदचोऽन्यात् पर' इति अन्यादचोऽकारात् पराऽसावस्तु, रकारसकारयोर्निवृत्तिस्तु,
 कथमित्याशङ्क्य परिहरति—स्थानषष्ठोनिर्द्देशादिति । तस्य स्थाने भवति
 इत्युक्तत्वादिति तदर्थः । अयं भावः—स्थानविशेषलाभाय मित्रस्य करणान्न रोप-
 धयोः (रकारसकारयोः) स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानषष्ठ्या
 निर्दिश्य विधीयते, स एव तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ
 यणचिः । प्रकृते (भ्रसज् इत्यत्र) तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वात् रोपधयोः
 स्थाने न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा अमः प्रत्ययागमत्वे
 इति । अन्ये त्वितादृग्व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि (लोपश्च)' इत्यतो
 लोपमनुवर्त्तय भ्रसजो रोपधयोर्लोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रसजो
 रमन्यतरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । इति तत्त्वबोधिण्यां ४०८ पृष्ठे विस्तर इति
 विरन्यते । अत्र रम आदेशागमत्वे एव विवक्षिते । कुत इति चेदुच्यते । यदि
 ह्ययमादेशो न स्यात्तर्हि 'रोपधयो'रिति स्थानषष्टीनिर्द्देशो निरर्थकः । केवलागमत्वे
 'भ्रसजो रमन्यतरस्याम्' इत्यस्यैव सुवचत्वात् । यदि चागमोऽयं न स्यात्तर्हि 'भ्रसजो
 रोपधयो रोऽन्यतरस्यामित्येवोच्यताम् । नार्थो मित्करणेन । अतः सिद्धं यत् रमय-
 मागमश्चादेशश्चेति । एवं चागमत्वादकारात्परः प्रयुज्यते । आदेशत्वाच्च रोपधयो-
 निवृत्तिः—रेफसंकारौ न प्रयुज्यते इत्यर्थः । अत्र भाष्यम्—अयं रम् रेफस्य स्थाने

कस्मान्न भवति । 'सिद्धचोऽन्यात्पर इत्यनेनाचामन्यात् परः क्रियते । रेफस्य तर्हि
(रेफग्रहणमुपलक्षणार्थम् । उपधायाश्चेत्यपि वोङ्ग्व्यमिति कैथटे स्पष्टम् ।) अथान्न
कस्मान्न भवति । षट्प्राचारणसामर्थ्यात्' (इति रोपधयोरिति स्थान-षष्ट्या तयोरवविषये-
ऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्यते इत्यर्थः
इति प्रदीपः) । एवमाहुर्धातुके भर्जं भ्रुज् इति पचद्वयम् । भर्जं पचे णलि द्वित्वादिना
वभर्जं इति । अतुसि वभर्जंतुरिति । अत्र संयोगात् परत्वेन 'असंयोगाह्निट् कित्'
(२२४२) इत्यतुसः कित्त्वाभावादेत्वाभ्यासलोपयोरप्रवृत्तिः । असि वभर्जुंरिति । अथ
यलि भारद्वाजनियमादिङ्गविकल्पं भत्वाह—वभर्जिथ—वभर्जं इति । पूर्व्वं सुगमा
प्रक्रिया । उत्तरं तु वभर्जं य इति स्थिते—व्रथेति (१८४) षः । टुना
टुरिति (२१३) थस्य ठः । एतानि रम्पचे परस्मैपदे । आत्मनेपदे तु वभर्जं ।
वभर्जाते इत्यादि । अथ भ्रुज्पचे आह—रमभावे इति । वभ्रुज् इति ।
द्वित्वह्लादिशेषाभ्यासजश्लेषु कृतेषु वभ्रुज् णल् इति स्थिते 'सोऽयुना—' (१११)
इति सस्य शः । तस्य जश्लेन जः । ततो रूपम् । भारद्वाजनियमादिट्पचे
वभ्रुज्जिथ इति प्राग्वत् । इडभावे तु वभ्रुज् य इति स्थिते स्वयमेव प्रक्रियां दर्शयति ।
—सोऽरित्यादिना । अत्र पचे आत्मनेपदे तु—वभ्रुज् । वभ्रुजाते इत्यादि ।
तदयमत्र परस्मैपदात्मनेपदयोः संग्रहः—

भ्रुज् (लिट्)

भर्ज् (रम्पच)	भ्रुज् (रमभावपच)
प्रः = वभर्जं । वभर्जंतुः । वभर्जुः	परस्मैपदे { वभ्रुज् । वभ्रुजंतुः । वभ्रुजुः । वभ्रुज्जिथ—वभ्रुज् । वभ्रुजुथुः । वभ्रुज्ज वभ्रुज् । वभ्रुजिव । वभ्रुजिम ।
मः = वभर्जिथ—वभर्जं । वभर्जथुः । वभर्जं	
उः = वभर्जं । वभर्जिव । वभर्जिम	
वभर्जं । वभर्जाते । वभर्जिरे	वभ्रुज् । वभ्रुजाते । वभ्रुजिरे
इत्यादि आत्मनेपदे ।	इत्यादि आत्मनेपदे ।

लुटि तासि रमभावे भ्रूषा (भ्रूज् ता—भ्रूज्ता स्त्रीरिति सलोपः ।—भ्रूषता
 व्रश्चेति षः । ण्वल्म्) इति । रमि तु भ्रूषां (भ्रूज् ता । षल्म्) इति । लुटि स्यति रम-
 भावे—भ्रूष्यति (भ्रूज् + स्यति—भ्रूज् + स्यति—भ्रूष्—स्यति—भ्रूक् + स्यति 'षढोः
 कः' इति कः । षल्म्) । रमि तु—भ्रूष्यति (भ्रूज् + स्यति—भ्रूष्—स्यति—भ्रूष्यति)
 इति । एवं तङ्पच्चे । नन्वाशिषि यासुटः कित्त्वेऽपि भ्रूज् + यात् (यासुट् +
 तिप् = यात्) इति स्थिते 'ग्रह्णिज्येति' (२४१२—६।१।१६) सम्प्रसारणं न प्राप्नोति,
 भ्रूज् रमादिशस्य परत्वेन—'भ्रूजो रोपधयो रम्—'(६।४।४७)—तस्य(सम्प्रसारणस्य)
 विप्रतिषेधे परमिति न्यायेन वाधितत्वात् । 'सक्रदगतौ विप्रतिषेधे यद् वाधितं तद्
 वाधितमेव' इति न्यायात् तस्य पुनरुक्त्यानासम्भावाच्च । न च 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
 सिद्धमिति' वाधितस्यापि सम्प्रसारणस्य पुनःप्रसङ्गो भवेदिति वाच्यम् । तथा सत्यपि
 (सम्प्रसारणे सत्यपीत्यर्थः) 'भर्ज्यात्' इति स्यादिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । एतत्तु
 चिन्त्यमत्र 'आद् गुणे'त्यस्यप्राप्तेरिति सुधीर्भिर्विभावनीयम् । पुनः प्रसङ्गनैव यथोक्त—
 रूपसिद्धेर्ल्यलम् । तदेतदसामञ्जस्यवारणाय वार्तिकमुपन्यस्यति—किङ्ति रमागमं
 वाधित्वेति । पूर्वविप्रतिषेधेन इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति यदुक्तं तदत्र
 न भवति । किन्तु विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यमित्येवात्र न्याय्यमिति तदर्थः । अतएव
 रमभावात् सम्प्रसारणेन भ्रूज् यात् इति भवति । ततो भ्रूज्तात् इति चतुर्वज्जलत्वे
 प्राग्वत् । पूर्वविप्रतिषेधपक्षस्तु न भाष्यसंमतः । भाष्यकारैः 'विप्रतिषेधे परमि'त्यत्र
 परशब्दः इष्टवाची । यद्विष्टं तत्कर्तव्यमित्युक्तत्वात् । तदुक्तमत्र सूत्रे (भ्रूजो
 रोपधयोरित्यत्र) भाष्ये—'सम्प्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्व-
 विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । रसोर्व्वचनानां सिद्धम् । रसोर्वा ऋ भवतीति
 वक्तव्यानिः..... । सर्व्वथा वयं पूर्व्वविप्रतिषेधान्न सुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते ।
 यथा न्यासमेवास्व । ननु चोक्तं भ्रूजादेशात् (रमागमात्) सम्प्रसारणं पूर्व्वविप्रतिषेधेन
 (वार्तिक) इति । इदमिह सम्प्रधाय्यम् । भ्रूजादेशः क्रियतां सम्प्रसारणमिति ।
 किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् भ्रूजादेशः । नित्यत्वात् सम्प्रसारणम् । कृतेऽपि
 भ्रूजादेशे प्राप्नोत्युक्ततेऽपि' इति । एवं पूर्व्वविप्रतिषेधं प्रत्याख्याय—'नित्यत्वात्'

सम्प्रसारणमित्याक्रमिति दिक् । अच् षीत् इति । वदव्रजति वृद्धिः । अचिप्त इति ।
 ऋसादङ्गात् इति सिज्लोपः । क्रष्टा—क्रष्टा इति । ‘अनुदात्तस्य चटु—’ (२६०२) इत्यम्-
 विकल्पः । ताप्रत्ययस्याकिच्चात् । किति तु अमागमो नेत्याह—कृष्टात्—कृष्टीष्ट इति ।
 उत्तरत्वे (सीयुट्पच्चे) षत्वकत्वषत्वानि । कृषेः परस्मैपदे लुङि रूपवयम् । तव सिच्—
 पच्चे अम् विकल्पात् अक्राचीत्—(अम्)—अक्राचीत् इति रूपवयम् । हलन्तलक्षणा
 वृद्धिः । सिजभावे शल इगुपधादिति क्सः । अकृच्चदिति । आत्मनेपदपच्चे तु—
 सिचि—अकृष्ट (अकृष् सिच त—अकृष्० त ऋसादङ्गादिति सिज्लोपः) अक्राचाताम्
 (कत्वषत्वे) अकृच्चत (आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८) इति भस्स ‘अत्’ इत्यादेशः ।
 कत्वषत्वे) इत्यादि । क्से तु अकृच्चत—अक्राचाताम् (क्सस्याचीति अलोपः)
 अकृच्चन्त अत क्स् इत्यस्य अकारान्तत्वात् आत्मनेपदेष्वनत इति न प्रवर्तते किन्तु
 ‘भोऽन्त’ इत्येव) इत्यादि । अनिट् इति । ‘अतः आदेः’, ‘तस्मान्नुङ् द्विहल’ इति
 अभ्यासदीर्घः नुडागमश्च । प्रायेणायमिति । तथा प्रयोगदशनादिति भावः ।

२५३६ । विज इट् ॥१।२।२॥

टो— । विजिः पर इडादिः प्रत्ययो ङिट्त्वत् । उड्वि-
 जिता । ऊड्विजिष्यते । ओलजो १२८१ ओलसजो १२८२
 व्रोडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

An affix, with the aug. इट् prefixed to it and coming after
 the root विज्, is treated as ङिट् । Thus उड्विजिता (उड्—विज्—इता
 (इट्ता) where लघूपधगुण (2189) does not apply because ता
 is here ङिट् । Similarly उड्विजिष्यते । लज्जते—लसज् + श् + ते—लशज् +
 अ ते by ‘स्योश्चः’—लज्जते by , भला जश्—’ (ष्व) (51)

मित— । विज इति । माङ्कुटादिभ्योऽजिणनिङत् (१।२।१) इत्यतो
 ङिट्दित्यनुवर्तते । ‘यस्मात् प्रत्ययविधिसदादेस्तदन्तस्य च ग्रहण’मित्युक्तत्वादित्यनेनाङ्

इडादिल्लस्यते । तदाह इडादिप्रत्ययो ङिङ्वदिति । विज इति पञ्चम्यन्तमित्याह—
विजिः पर इति । उहिजिता इति । ङित्त्वान्न गुणः । लज्जते इति । सुलजश्ले ।
आगवत् ।

दो— । अथ परस्मैपदिनः । ओव्रश्च १२८३ छेदने ।
'ग्रहिज्या—' (२४१२) वृश्चति । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ—
वव्रष्ठ । 'लिव्यभ्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् ।
रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (२२४४) । तस्य च 'अचः
परस्मिन्—' (५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—'
(३६३) इति वस्योत्वं न ॥ व्रश्चिता—व्रष्टा । व्रश्चिथति—
व्रच्छति । वृश्चयात् । अव्रश्चीत्—अव्राक्षीत् । व्यच १२८४
व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता ।
व्यचिथति । विच्यात् । अव्याचोत्—अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादि-
त्वमनसि' (वार्त्तिक) इति तु नेह प्रवर्त्तते । 'अनसि' इति
पर्युदासेन क्त्वात्वविषयत्वात् । उच्छि १२८५ उच्छे ।
उच्छति । उच्छी १२८६ विवासे । उच्छति । ऋच्छ १२८७
गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यृताम्' (२३८३) इति
गुणः । द्विहलग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनच्छ ।
आनच्छतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२८८ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः
पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२८८ चर्च १३००
भर्भ १३०१ परिभाषणभर्त्सनयोः । त्वच १३०२ संवरणे ।
तत्वाच । ऋच १३०३ सुतौ । आनर्च । उञ्ज १३०४ आर्जवे
उञ्ज १३०५ उत्सर्गः । लुभ १३०६ विमोहने । विमोहन—

माकूलोकरणम् । लुभति । लोभिता—लोब्धा । लोभिष्यति ।
रिफ १३०७ कल्यनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरिफ ।
‘रिह’ इत्येके । ‘शिशु’ न विप्रा मतिभो रिहन्ति । टप १३०८
टम्फ १३०८ टप्पौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः ।
द्वावपि द्वियान्तावित्यान्धे । टपति । ततर्प । तर्पिता ।
‘सृशमृश—’ (वार्त्तिक) इति सिज् विकल्पः पौषादिकस्यैव ।
अडपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । टम्फति ।
शस्य ङित्तात् ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपे ‘शि
टम्फादीनां तुम् वाच्यः’ (वार्त्तिक) । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
येऽत्र नकारानुषक्तास्ते टम्फादयः । टम्फन्ति । तटम्फ । टफयात् ।
तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ १३१३ हिंसायाम्
तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति । टप १३१४ टम्फ १३१५
उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
द्वितीयान्त इत्येके । टपति । टफति । टम्फति । ऋफ १३१६
ऋम्फ १३१७ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्च-
कार । गुफ १३१८ गुम्फ १३१९ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ ।
गुम्फति । युगुम्फ । उभ १३२० उभ १३२१ पूरणे । उभति ।
उवोभ । उभति । उभ्भाञ्चकार । शुभ १३२२ शुभ १३२३
शोभार्थे । शुभति । शुभति । टभौ १३२४ ग्रन्थे । टभति ।
चृती १३२५ हिंसाग्रन्थनयोः * । चर्त्तिता । ‘सेऽसिचि—’

(२५०६) इति वेट् । चर्त्तिष्यति—चर्त्स्यति । अचर्त्तीत् ।
विध १३२७ विधाने । विधति । वेधिता । जुड १३२७ गतौ ।
तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । डजुति । 'मरुतो जुनन्ति' । मृड
१३२८ सुखने । मृडति । मर्डिता । षृड १३२८ च । षृण
१३३० प्रीणने । षृणति । पपर्ण । वृण १३३१ च । वृणति ।
मृण १३३२ हिंसायाम् । तुण १३३३ कौटिल्ये । तुतोण । पुण
१३३४ कर्मणि शुभे । पुणति । मुण १३३५ प्रतिज्ञाने । कुण
१३३६ शब्दोपकरणयोः । शुन १३३७ गतौ । दृण १३३८
हिंसागतिकौटिल्येषु । घृण १३४० भ्रमने । घुर १३४१
ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् ।
कुर १३४२ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । 'अत्र 'न भकुर्कुराम्'
(१६२८) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ।
खुर १३४३ छेदने । मुर १३४४ संवेष्टने । क्षुर १३४५
विलेखने । घुर १३४६ भोमार्थशब्दयोः । पुर १३४७
अग्रगमने । वृह १३४८ उद्यमने । दन्तगोष्ठ्यादिः ।
पवर्गादिरित्यनेन । ढह १३४८ स्तृह १३५० ढह १३५१
हिंसार्थाः । ढहति । ततर्ह । स्तहति । तस्तर्ह । तर्हिता—
तर्हा । स्तर्हिता—स्तर्हा । अटर्हीत्—अतार्हीत् । अतार्हाम् ।
इषु १३५२ इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (२४००) इति कः ।
इच्छति । एषिता—एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषोत् । मिष
१३५३ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । फिल १३५४ खैत्यक्रोड-
नयोः । तिल १३५५ स्नेहे । चिल १३५६ वसने । चल १३५७

विलसने । इल १३५८ स्वप्नक्षेपनयोः । विल १३५८ संवरणे ।
 दन्तग्राह्यादिः । बिल १३६० भेदने । औष्ठादिः । णिल १३६१
 गहने । हिल १३६२ भावकरणे । शिल १३६३ षिल १३६४
 उच्छे । मिल १३६५ श्लेषणे । लिख १३६६ अक्षरविन्यासे ।
 लिलेख । कुट १३६७ कौटिल्ये । 'गाड्कुटादिभ्यः—'
 (२४६१) इति डित्तम् । चुकुटिथ । अजिणत इति किम् ।
 चुकोट । कुटिता । पुट १३६८ संश्लेषणे । कुच १३६९ सङ्कोचने ।
 गुज १३७० शब्दे । गुड १३७१ रक्षायाम् । डिप १३७२
 क्षेपे । कुर १३७३ छेदने । 'न भकुर्कुगम्' (१६२८) इति न
 दोषः । कुर्यात् । स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति ।
 पुस्फोट । सुट १३७५ आक्षेपमर्दनयोः । लुट १३७६ छेदने ।
 'वा भ्राश—' (२७२१) इति श्यन् वा । लुट्यति—लुटति ।
 तुलोत् । लुटिता । तुट १३७७ कलहकर्मणि । तुटति । तुतोत् ।
 तुटिता । चुट १३७८ कुट १३७९ छेदने । जुट १३८०
 बन्धने । कड १३८१ मदे । लुट १३८२ संश्लेषणे । कड
 १३८३ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकड । कडिता । कुड
 १३८४ वाल्ये । पुड १३८५ उत्सर्गे । घुट १३८६ प्रतिघाते ।
 तुड १३८७ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १३८८ स्थुड १३८९
 संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । 'खुड' 'कुड' इत्येके ।
 स्फुर १३९० फुल १३९१ सञ्चलने । 'स्फुर स्फुरणे', 'फुल
 सञ्चलने' इत्येके ।

Now are taken up the परस्मैपद roots. 'ओव्रश्' (व्रश्) to cut

down. ओ for न in निष्ठा (cp. 'ओदितश्च') and ऊ for इङ् विकल्प (cp. 'स्वरति-
सूति—' (2279). ब्रश् + श + तिप्—the विकरण श is डित् hence
'यद्विन्या—' (2412) applies. In लिट् णल् etc. the procedure is
thus—ब्रश् + णल्—ब्रश्, ब्रश्, णल्—वृश्, ब्रश्, अ—Here the अभ्यास gets
सम्प्र. by 'लित्यभ्यासस्य—' (2408)—वृश्, ब्रश्, अ by 'उरत्' (2244)
and 'उरण् रपरः' (70)—व० ब्रश् by 'हलादिः शेषः' (2179). The
second ब्रश् does not get सम्प्र., for 'यद्विन्या—' (2412) does not
apply as णल् is पित् and not डित् or कित् । [N. B.—There were
two cases of सम्प्र. in व्र (ब्रश् अ) of the अभ्यास ब्रश्—viz the सम्प्र.
of व and र् । Now of these which is to get सम्प्र. first by the
rule लिट्यभ्यासस्य—? The answer is that the latter (र्) is to get
सम्प्र. first. How to know that ? Because Panini reads 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' (368) which forbids the सम्प्र. of the former (व्) ।
Therefore र् only will get सम्प्र. and will change into ऋ by 'इग्यणः
सम्प्रसारणम्' and finally into अर, by 'उरत्' and 'उरण् रपर' । As this अ (of
अर) is treated as ऋ itself by स्थानिवद्भावाः by the rule 'अचः परस्मिन्—'
(50), So the rule 'न सम्प्रसारणे—' appears again and prohibits the
सम्प्र. of the former व् (which had the occasion of सम्प्र. after the सम्प्र.
ऋ had been changed into अर) । Thus व् does not give place to उ
due to सम्प्र. । This is what Bhattoji seeks to explain by लिट्यभ्यासस्य
...इति वक्ष्ये उत्तरं न'] । This process applies in the case of वव्रश्चतुः
also, अतुस् is not कित्, because it follows a संयोग or conjunct
letter (श्) ; hence 'यद्विन्या—' does not apply. In वव्रश्चिथ—वव्रश्च,
the option of इट् is by भारद्वाजनियम । वव्रश्च—वव्रश्, थ (without इट्)
for वश्च is the result of सन्धि (व्रश् + च = व्रश्च) व० च थ—थ is dropped

by 'स्त्रीः—' (380)—व्रष् ष replaces च by 'व्रश्—' (294)—
व्रष् ठ by 'ष्टुना ष्टुः' (113). व्रथिता—व्रष्टा—इङ्विकल्प due to
ऊदित्व । व्रष्टा like व्रष्ठ above. Similarly व्रथिष्यति—व्रथ्यति due to
ऊदित्व । In व्रथ्यति the process is as in व्रष्ठ । That here excepting
ष is changed into क by 'षढोः कः सि' (295). व्रथात्—आशीः यासुट्
is कित् hence सम्प्र—by 'यहिव्या—' । अव्रथीत्—अव्राचीत्—Option of
इट् due to ऊदित्व । In the case of इट् (i. e. in अव्रथीत्) the वृद्धि,
due by 'वद्वज—' (2267) is prohibited by 'नेटि' (2268). Here
सिच् is dropped by 'इट् ईटि' (2266). In the latter (अव्राचीत्),
there being no इट्, वृद्धि by 'वद्वज—' takes effect and सिच् not being
preceded by इट्, does not elide. Thus अव्रश्, सिच् ईट् त्—अवाश्
स् ईत्—अवास्च् स् ईत्—अवा० च् स् ईत्—अवाष् (by 'व्रश्—') स् ईत्—
अवाक् स् ईत्—by 'षढोः कः—'—अवाक्षीत्—अवाचीत्—बल of स् (सिच्)
by 'इण्कोः' 'आदेश—' (211—12). व्यच् to disguise. विचति—by
'यहिव्या—' (2412). विव्याच—by लिङ्यभ्यासस्य—and 'अत उपधाया—'
(2282). Prohibition of सम्प्र. of व (in वि) as before. विविचतुः—
here अतुस् is कित् by 'असंयोगात्—' (2242), hence सम्प्र by 'यहि—' ।
विच्यात्—आशीः—यासुट् कित् by (किदाशिषि) । अव्याचीत्—अव्यचीत् by
वृद्धिविकल्प—cp 'अतो हलादेः—' (2284).

'व्यचिः कुटादिलमनसि' (वार्त्तिक) । 'The root व्यच् व्याजीकरणे is
treated as one of कुटादि class except when it is followed by the
affix अस् । This affix अस् is कृत् and not तिङ् । Therefore व्यच् will
get सम्प्र. only when अस्—भिन्न कृत् affixes follow due to its कुटादित्व—
which class get सम्प्र. due to टित्व by 'गङ्कुटादिभ्यः—' (1. 2. 1).
Thus the Varttika (व्यचिः etc) does not apply here ; for here, the

विङ् affixes only are dealt with. Hence व्यचिता, व्यचिष्यति etc. does not get सम्प्र—। [अनसि means not in असु प्रत्यय । Thus it is पर्युदासविधि and governs क्त affixes only]. In ऋच् + णल्—ऋच्, ऋच्, अ, the अभ्यास is gunnated by 'उरत्' (224) and the अङ् (second ऋच्) by 'ऋक्युताम्' (2383). The form now stands अर्क् अर्क्, अ । The अभ्यास 'अ' is then lengthened by 'अत आदिः' (2248) आर्क्, अर्क्, अ । Then comes aug. नुट् directed by 'तस्मान्नङ् द्विहल्' (2288). Though आर्क्, constitutes more than two हल्s or consonants (द्विहल् न भवतीत्यर्थः), yet it will have नुट्, for Panini has taken the term द्विहल् (constituting two हल्s) in a general way (उपलक्षणाद्यम्) and not in a restricted sense. Thus by नुट्, we get आनुट् अर्क्, अर्क्, अ—आनर्क् (अर्क्, is dropped by 'हलादिः शेषः') । ऋच् does not take the affix आम् due to its exclusion from 'इजादेश गुरुमतोऽनृच्' । ऋच्छिता—no guna for 'ऋक्युताम्' concerns लिट् only. लुभ् to charm to i.e. render perplexed. लोभिता—लोभा—option of इट् by 'तीषसङ्गुभरिषद्वः' (2340). श्रियुं न etc. The particle न means इव (like) and रिहन्ति means हिंसन्ति । The option of सिच् (in ङप्) due to the varttika 'स्मृशसृश—' applies to the पुषादि ङप् only—and not to this तुदादि ङप् ; for the former gets अङ् by 'पुषादि—' (2343) and सिच् by the varttika in the alt. case whereas the latter (तुदादि ङप्) gets सिच् नित्य or always and not optionally ; thus अतर्पीत् no वृद्धि by 'नेटि' (2268) elision of सिच् by इट् ईटि (2266). The root कृत् to make sound will have its vowel lengthened (दीर्घ) in लिङ् (कूर्यात्), as the prohibition 'न भकुर्कुराम्' (1629) concerns the root कृ only

—(which gives कुर्यात् and not कुर्यात्) । तद् (तद्) to injure is ऊदित् । Hence तद्धिता—तर्दा etc. by the option of इङ्विकल्प by 'स्वरति सूति—(2279). 'तर्दा' (तद् + ता = तर्द्ता = तर्द्वा by 'हो . ढः = तर्द्धा by 'भषस्तथोः—' (2281)—तर्द्धा by टुना षुः—तर्दा by ढो ढे लोपः) अह'हीत्—अताड्'चीत्—These are the लुङ् forms of तद्—which is ऊदित् and hence gets the option of इट् अह'हीत् (with इट्) । no वृद्धि by 'नेटि' (2268) and no गुण as तद्'ह् is गुरुपध and not लघूपध । Elision of सिच् by इट ईटि (2266). अताङ्गीत्—अताङ् सिच् ईट् त् वृद्धि by 'वदव्रज—' (2267)—अताङ्'सईत् by अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण, and 'होढः' अताङ्'सईत् by 'षढोः कः—' अताङ्'कषईत् by इणकोः etc. अर्ताङ्गोत् । एषिता—एषा by इङ्विकल्प and गुण । ऐषीत्—by 'आटश्च' and सिज्लोप । इष्यात्—for यासुट् is कित् (किदाशिषि) । लिख to arrange letters (to write). लिखितुम् etc. are incorrect and should be लेखितुम् etc. because लिख is not कुटादि (see Nagesha). कुट् etc. Here begins the कुटादि class. The rest is easy.

मित— । अथ परस्मैपदिन इति । कुटाद्यन्ता इत्यर्थः । ओव्रश्चू केदने इति । ओदित्करणमोदितश्चेति निष्ठानत्वार्थम् । वक्रः । ऊदित्करणं स्वरतिसूतीति (२२७०) इङ्विकल्पार्थम् । व्रश्चिता—व्रष्टा इति वक्त्यति । व्रश्च इत्यस्य सार्वधातुके लङ्लोडादौ सम्प्रसारणं स्यादित्याह—यद्विज्येति । शप्रत्ययस्यः अपिलेन छिच्चादिति बोध्यम् । तच्चबोधिनीकारास्तु 'परमपि लघूपधसु' वाचित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृत-ब्रूहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये' इति तुदादिधातुव्याख्यासुखे व्याचक्षिरे । वव्रश्च इति—व्रश्च + णल् इति स्थिते द्विवे व्रश्च व्रश्च अ इति । ततो लिट्भाष्येति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते ऋकारस्य (रस्थाने ऋकार इग्यणः सम्प्रसारणमित्यनुसारात्) 'उरत्' (२२४४) इति 'अचत्वम्' तस्य (अकारस्य) 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम् । ततश्च वरश्च, व्रश्च इति भवति । ननु 'लिट्भाष्यस्य—' इत्यनेन

‘ब्रश्’ इत्यस्य रेफरकारयोर्द्वयोरेव सम्प्रसारणावकाशः । तत् कुतः परवर्तिनो रेफस्य सम्प्रसारणं न पुनः पूर्वस्य वकारस्य ? उच्यते । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ (३६३) इति हि पाणिनेः सम्प्रसारणनियामकं सूत्रम् । यदि पूर्वस्य प्राक् सम्प्रसारणं क्रियते तदा न सम्प्रति सूत्रं निर्व्विषयं स्यादतीजायते यत् परस्यैव सम्प्रसारणं न पूर्वस्य । वादमेवम् । किन्तु सम्प्रसारणादूर्द्ध्वं यदा सम्प्रसारणाक्षरस्य ऋकारस्य स्थाने उरदित्यादिना ‘अर्’ इति भवति तदा परतः सम्प्रसारणाभावात् ‘लिङ्ग-भ्यासस्य’—इति वकारस्यापि सम्प्रसारणं स्यात्, ‘न सम्प्रसारणे—’ इति निषेधस्या-प्रवृत्तेरिति चेत् ? नैवम् । ‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ (५०) इति स्थानिवद्भावेन अकारेऽपि सम्प्रसारणाक्षरवद्व (ऋकारवद्) व्यवहारादिति ब्रूमः । एवं प्रकृते हलादि-शेषेण वव्रश्च इति भवति । वव्रश्चतुरिति—अभ्यासकार्ये प्राग्वत् । अङ्गस्य तु, अतुसः अपित्वेऽपि ‘असंयोगाङ्गिद् कित्’ इति संयोगात् परत्वेन किच्चाभावात् गङ्गिज्येत्यप्रवृत्तेन संप्रसारणम् । यलि भारद्वाजनियमादिङ्गविकल्पं मत्वाह—वव्रश्चि—वव्रश्च इति । उभयत्रापि अभ्यासकार्ये प्राग्वत् । उत्तरत्र त्वयं विशेषः—वव्रश्च य (इडभावे) इति स्थिते घातुपाठोक्तपाठानुसारात् वव्रश्चश्च इति सकारस्य श्रवणं भवति । एतत्तु नापूर्वम् । तथाचोक्तम् :—

‘नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भेलि घातुषु ।

सकारजः शकारश्च षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

ततः सकारस्य संयोगाद्यत्वात्—स्कीरिति (३८०) लोपः । एवं वव्रच् अ इति व्रश्चेति चस्य षः । णुनेति यस्य ठः । लिङ्गभ्यासस्येति—अत्र यद् वक्तव्यं तद् वव्रश्चैत्येव उक्तम् । व्रक्ष्यति इति । व्रश्च+स्यति (इडभावे) इति स्थिते पूर्ववत् स्कीरिति सलोपे चस्य षत्वे तस्य षटोरिति कत्वे स्यस्य षत्वे च रूपम् । व्रश्चात् इति—आशिषि यासुटः कित्वात् गङ्गिज्येति (२४१२) सम्प्रसारणम् । अव्रश्चीत्—अव्राचीत् इति । ऋदिच्चाद् वेद् । तत्र इट्पञ्चे नेटीति (२२६८) हलन्तलक्षणाया (वदव्रज—) (२२३७) इत्यस्याः) वृद्धेरप्राप्तौ—इट्, ईटीति (२२६६) सिज्जलोपे च अव्रश्चीदिति । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वादिकादेशो दुरूपपाद इति वाच्यम् । ‘सिज्ज

लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वार्त्तिकोक्तस्य सूपादत्वादिति ध्येयम् । इडभाव-
पक्षे तु अत्रश्चिच् ईट् त् इति स्थिते शकारस्य धातुपाठोक्तनिर्द्देशमवलम्ब्य
सकारत्वेन पूर्ववत्, 'स्त्रोः—' (३८०) इति सलोपे, वदन्नजति हलन्तलक्षणायां
वृद्धो कृतायाम् अवाच स् ईट् इति जाते ब्रथेति चस्य षः । तस्य षटोरिति कः । पर-
सकारस्य इणकोरिति षः । ततोऽब्राचीदिति । व्यच व्याजोकरणे इति । व्याजोकरणं
छद्मकरणम् । विचति इति—ग्रह्णिज्येति सम्प्रसारणम् । विव्याच इति—लिटीत्य-
भ्यासस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्र—' इति वस्योत्वं न । अत उपधायाः (२२८२)
इत्यस्य उपधावृद्धिः । विविचतुरिति—अभ्यासकार्थं प्राग्वत् । अङ्गस्य तु
'असंयोगाद्भिद् कित् (२२४२) इत्यतुसः कित्ताद् ग्रह्णिज्येति सम्प्र । इहापि 'न
सम्प्र—' इति वस्योत्वाभावो द्रष्टव्यः । विद्यात् इति—आशिषि यासुटः कित्तात्
(किदाशिषि) ग्रह्णिज्येति सम्प्रसारणम् । अय्याचोत्—अय्यचीत् इति । 'अतो हलादे-
ल्लेघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । सिज्जलोपः पूर्ववत् । ननु व्यच्धातोः
कुटादित्वस्वीकारात् 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (११२१) इति डिङ्तात् सम्प्रसारणे प्राप्ते
व्यचिता । व्यचिष्यति इति कथमित्याशङ्क्याह—'व्यचः कुटादित्वमनसीति ।
वार्त्तिकमिदम् । व्यचेव्यच्धातोः कुटादित्वम् कुटायन्तर्भूतत्वम् स्यात्
अस्—भिन्ने कृत्यत्यये परत' इति वार्त्तिकार्थः । ननु कुतो
ज्ञायते यत् कुटादित्वं कृद्विषयः इति न तु तिङ्—विषये इति आह—अनसि इति ।
असप्रत्ययो हि कृतसु दृश्यते । तेन 'अनसि' इति पर्युदासेन अस्भिन्नः कृदेव लक्ष्यते
न तिङ् । 'अब्राह्मण' आनीयतामित्युक्ते हि ब्राह्मणेतरः कश्चित् पुरुष एवानीयते,
न तु सिंही वा व्याघ्री वा । भिन्नजातिकत्वात् । एवमवापि । ननु 'तस्मान्नुड्
दिहलः' (२२८८) इत्युक्तत्वात् 'आनच्छ' इत्यत्र कथं नुट् । ऋच्छ् ऋच्छ् णल
इति स्थिते ऋच्छ्ल्युतामिति गुणे अत आदेरित्यभ्यासदीर्घं च आच्छ् अच्छ् अ इति
जाते 'आच्छ्' इत्यभ्यासस्य अनेकहलत्वात् इत्यवाह—दिहलग्रहणस्येति । उप-
लक्षणत्वादिति सामान्येन निर्द्देशादित्यर्थः । न तु दिहल एव भवतीति नियमोऽस्तीति
भावः । आनच्छ् तुरिति—अतुसः कित्त्वाभावात् । ऋच्छिता इति । ऋच्छ्ल्युताम्

(२३८६) इत्यस्य लिङ्मात्रविषयकत्वात् । लोभिता—लोभ्या इति । 'तीपसह—'
 (२३४०) इतीङ्विकल्पः । शिथु' नेति । वेदमन्त्रोऽयम् । न—शब्द इवार्थः । विप्रा
 ब्राह्मणा शिशुमिव सतिभिः ('द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः') (१७४) इति दीर्घः । रिहन्ति
 हिंसन्ति नूनौकुर्वन्ति वेत्यर्थः । अज्ञानिति वाक्यशेषः । पौषादिकस्येति । पुषादौ
 पठितस्त्वैवेत्यर्थः । अङ्पवादत्वादिति । स्पृशस्त्विति वार्त्तिकं हि पुषाद्यङ् एव अपवादो
 न तु सिचः । अतोऽव लपतेर्नित्यं सिच् । अतर्पादिति । नेटीति निषेधादुधलन्तवृद्धेर
 भावः । शस्य छित्तादिति—तुदादिभ्यः श इति शविकरणस्येत्यर्थः । 'शे लम्फादीनामिति
 वार्त्तिकमिदम् । 'शप्रत्यये परे नुमागमो भवतीत्यर्थः । लम्फादीनामित्यत्र आदिपदस्यार्थ-
 साह—आदिशब्दः प्रकारि इति । तेन ये धातवः अत्र लम्फादीषु नकारानुषक्ता
 नकारेणानुप्रविष्टा ते धातवः लम्फादयः विज्ञेयाः । नकारानुषक्ताश्च तुम्फ, तूम्फ,
 हम्फादयः । लफादिति । किदाशिषीति कित्वात् 'अनिदितामिति नलोपः । एवं
 तुप्यात् । तुफ्यात् । लफादित्यादयः । ऋम्फाश्चकारिति । इजादित्वात् गुरुमत्ता-
 च्चाम् । एवमन्यत्र । अचर्तीदिति । नेटीति वृद्धिनिषेधः । सूर्यादिति । धात्वादि-
 रिति स' । हलि चिति (२५४) दीर्घः । करोतीरेवेति—कृधातोरेवेत्यर्थः । अत्र
 व्याख्यानादेव 'कुर' इत्यस्याग्रहणं कृधातोश्च ग्रहणम् । अतएव कूर्यादिति सिद्धमिति
 नागशे स्पष्टम् । लृङ् इति ऊदित् । तर्हि ता—तर्हा इति । इङ्विकल्पः । उभयतैव
 लघूपधगुणः । उत्तरत्र 'होठ' इति हस्य ठ' । ताप्रत्ययस्य भक्षस्तयोरिति 'धा' आदेशः ।
 तस्य धुनेति ढादेशः । 'ढो ढे लोपः' इति लोपः । एवमन्यत्र । अट'हीत्—अताङ्चीत्
 इति । 'लृङ्' इत्यस्य ऊदित्वात् सिचि इङ्विकल्पः । पूर्वत्र नेटीति वृद्धिनिषेधः ।
 उत्तरत्र वदन्नजतं वृद्धौ अताङ् सिच् ईत् इति स्थिते होठः, षटोः कः—
 इण्को—, अनुस्वारस्य यथीति क्रमेण—ढत्वकत्वेषत्वाणि, परसवर्णेन ङकारश्चेति
 अताङ्चीदिति लभ्यते । अताढीमिति । तसस्तामादेशे वृद्धिढत्वल्वादि प्राग्वत् ।
 एषिता—एष्टा इति । 'इष्टु' इति उदित्वादिङ्विकल्पसाप्ति । इष्ट्यादिति । आशिषि
 कित्वाद गुणाभावे रूपम् । ऐशीदिति । आटश्चेति वृद्धिः । इटः परत्वात् सिज्लोपः ।
 लिख अचरविन्यासी इति । लिखितुमित्यादि प्रामादिकमेव लिखितुमित्यस्यैव न्याय्य-

त्वात् । तद्वीजन्तु लिखितेः कुटादावनन्तर्भाव इति नागेशादयः । स्फुर सञ्जलने स्फुरथे
वा । उभयवाप्यर्थे—‘चारु पुष्फोर वाङ् रिचुदाहरणम् । ‘न मतिः स्फुरति कापि बले
वृद्धे विशेषतः (पञ्चतन्त्रम्) । अथास्य उपसर्गवशात् षत्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५३७ । स्फुरति स्फुल्लत्योर्निर्निविभ्यः ॥८॥३७६॥ *

• दो— । षत्वं वा स्यात् । निष्कुरति । निःस्फुरति ।
‘स्फुर’ इत्यकारोपधं केचित् पठन्ति । पस्फार ।
स्फुड १३८२ चुड १३८३ वृड * १३८४ सवरणे । कुड
१३८५ भृड १३८६ निमज्जने इत्येके । गुरी १३८७
उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
गू १३८८ स्तवने । दोर्घान्तः । ‘परिणूतगुणोदयः’ । इतश्चत्वारः
परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवोत् । धू १३८९ विधूनने ।
धुवति । गु १४०० पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ-जुगुथ । गुता ।
गुथति । अगुषोत् । ‘ऋखादङ्गात्’ (२३६८) । अगुताम् । अगुषुः ।
ध्रु १४०१ गतिस्यैर्ष्ययोः । ‘ध्रुव’ इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
ध्रुवतोल्यादि गुवतिवत् । द्वितोयस्तु सेट् । द्रुध्रुविथ । ध्रुविता ।
ध्रुविथति । ध्रुव्यात् । अघ्रुवोत् । अघ्रुविष्ठाम् । कुड् १४०२
शब्दे । ‘दोर्घान्त’ इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट ।
‘ऋखान्त’ इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो
वृत्ताः ।

❀ वृड इति वालमनोरमायाम् । तत्प्रमादविलसितम् । वृड इत्यस्यैव भृड इति
पाठमदौचित्यादिति ज्ञेयम् ।

पृङ् १४०३ व्यायामि । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् ।
व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत ।
व्यपृषाताम् । मृङ् १४०४ प्राणत्यागे ।

The स of the roots स्फुर and स्फुल optionally becomes cere—
bral (व), when the उपसर्गs निर्, नि and वि precede the roots.
Thus निष्करति etc. No guna due to कित्त्व of श् । शू to praise is
read with the ऊ cp.—परिश्रुत etc. 'one having praiseworthy
merit's ; धुवति by 'णो नः' and अवि श्नु—(272) which directs उवङ् ।
अनुवौत्—by इट्, elision of सिच् and the advent of उवङ् । धू to
shak-. It has been is read in स्वादि also. Remember the verse—

धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं

चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिसुक्तम् ।

वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेशून्

यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीय ॥'

in कविरहस्य by Vopadeva.

The root is thus भ्वादि (धवति), स्वादि (धू—धूनोति), तुदादि
(धुवति), क्रादादि (धुनाति) and चुरादि (धूनयति). गु to eject ex-
cretion. जुगुविथ—जुगुथ by option of इट् (भारद्वाजनिग्रम). The
former is with उवङ्, गुता no इट् no उवङ् । अगुषौत्—no इट्,
no उवङ् and no सिज्जलोप । अगुषुः by 'मेर्जुस्'. दुधुविथ etc. with
इट् and उवङ् as before, कुर्विता etc इट् and उवङ् because the
दीर्घपाठ (कू) of कैयट and others is सेट्, कुता etc want of
इट् and उवङ् due to अनिट् क of the ऋसपाठ (कु) which is
read by न्यसकार । इत् i.e. here end the roots of कुटादि class.

पृङ् (पृ) to exercise i. e. to be heavily engaged e.g. व्यापृतोऽ
 ईक्षि नितरामिदानीम् etc. It is generally preceded by the उपसर्ग
 वि and आङ्. Thus व्याप्रियते etc. with रिङ् by the rule 'रिङ्
 शयकलिङ्' (2367), in place of कृ and इयङ् by 'अचि श्रु—'
 (272). व्यापृरिङ् इयङ् अ (श) ते—व्याप्रियते. व्यापप्ते लिट् no श and
 no रिङ्—पृष्ट त—पृष्ट ए—परपृष्ट by उरत् (2244) and उरण् रपरः (70)—
 पप्ते by इको यणचि (47) Then add व्या to it. Similarly व्यापपाते
 व्यापरिष्यते—with इट् and स्यते. इट् comes in by 'कृद्वनोः स्ये' (2366).
 गुणः। व्यापृत—लुङ् त। Elision of सिच् by 'ऋसादङ्गात्' (2369). मृङ्
 to give up life—

मित—। स्फुरतीति। 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यधिकृतम्। 'सिवादीनां वा'
 —इत्यतो वेति चानुवर्तते। तच्छेषं पूरयन्नाह—षत्वं वा स्यादिति। 'परिणूतगुणोदय'
 इति। परिणूतः स्तुतः प्रशंसाभागित्यर्थः। नुवति इति। 'अचि श्रु—' (३७३)
 इत्युपवङ्। अनुवीत्। उवङ् इट्। सिज्जलोपः। एवं ध्रुवतीत्यादि। जुगुविथ—
 जुगुथ इति। भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः। इट्पक्षे उवङ्। गुता इति।
 अनिट्कत्वादुवङ्भावः। एवं सिचि अगुषीदित्यत्र। द्रुध्रुविथ इत्यादि स्पष्टम्।
 कुवितेत्यादि दीर्घपक्षे सेट्कत्वादिति। कुता इति। ऋक्षपक्षे लनिट्कत्वमिति
 विशेषः। कुटादयो गताः।

रिङिति। 'रिङ् शयकलिङ्' (2367)। इयङिति—'अचिश्रु—' (२७२)
 इति। व्यापरिष्यते। 'कृद्वनोः स्ये' (२३६६) इति इट्। व्यापृत इति। ऋसादङ्गा-
 दिति सिज्जलोपः। मृङ् प्राश्नत्यागे इति।

२५३८। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥१३॥६३॥

दी—। लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र

डित्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्विव ।
मर्त्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०५ पि १४०६ गतौ ।
लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रता । पिता ।
धि १४०७ धारणे— । क्षि १४०८ निवासगत्योः । घू १४०९
प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४१० विक्षेपे । किरति ।
किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् ।
अकारोत् ।

The तङ् affixes are attached to the root ऋ when लुङ्,
लिङ् and शित् (श-eliding affixes) follow i. e. ऋ is आत्मनेपदी in
लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् लुङ् and आशीर्लिङ् and nowhere else.
The root reads ड-eliding (मङ्). This ड् is to regulate its
pitch in the Vedas and hence does not indicate its आत्मनेपदित्वं
by 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' ; ममार—लिट् परस्मै. णल्—मृम् अ—मृमर् मार अ
by 'उरत्' (2244) उरण् रपरः (70) and 'अचो ञ्णिति' (254) ममार
अ by 'हलादि—'ममार. ममर्थ—see 'ऋतो भारद्वाजस्य' (2296). मम्विव by
क्रादिनियम (2292) ; मरिष्यति by ऋङ्नोः स्वे (2366). मृषीष्ट—आशीः कित् ।
अमृत—लुङ् कित् by 'लिङ्सिचौ—' (2300) and मिज्जलोप by 'ऋस्वा-
दङ्गात्—' (2369).

अथ etc. रियति पियति—Here इयङ् comes being अन्तरङ्ग in
comparison with लघूपधगुण (2189). सुवति by घात्वादेः घः सः and
उवङ् (272). कृ to scatter. It is सेट्. किरति by 'ऋत इङ्गातोः'
(2390) and 'उरण् रपरः (70) । चकार by 'उरत्', '—रपरः' ऋच्छ-
न्यूताम् (2383) and 'अत उपधायाः' (2282). चकरतुः all the above

rules apply except 'अत उपधायाः' (2282). करिता--करीता by 'वृत्तो वा' (2391). कोव्यात्--आशौ. by 'हलि च' (354). अकारीत् by 'सिचि वृद्धिः--' (2297)

स्मिन्—। स्मियतेरिति। 'अनुदात्तङितः--' (१।३।१२) इत्यत आत्मने-
पदमिति वर्त्तते। 'शदेः शितः', (१।३।६०) इत्यतः शित इति च। तदाह—लुङ्—
लिङोः शितश्चैत्यादि। प्रकृतिभुतादिति। उपसर्गयोग्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणम्।
तेनोपसर्गे सत्यसत्यपि तङिति भावः। नान्यत्रेति—नियमार्थमिदम्। तथा च लट्,
लोट्, लङ्, विधिविभक्त्यश्चोर्लङ्, लुङित्येतस्मैव स्मियतेरात्मनेपदं न तु लिङा-
दिष्विति फलितम्। ननु 'सृङ् प्राणत्यागे' इतिङकारानुबन्धकरणादेव 'अनुदात्तङित
—' इत्यात्मनेपदे प्राप्ते एतन्निग्रहवानयमनुबन्धो व्यर्थ इत्याशङ्क्य आह—'ङित्त्वं' स्वार्थ-
मिति। तथाच 'तास्यनुदात्तेन् ङित्दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन ङित्त्वं
परस्य लादेशसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे कृते 'मा हि सृते'त्यत्र धातुरूदात्तः।
ङित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यादिति भावः। स्मियते। 'रिङ् शयक
लिङ्त्तु' (२३६७) इति रिङ्। 'अचि भू—' (३७२) इतीयङ्। शः। ममरिति।
अभ्यासस्य—'उरत्' (२२४४) इतुरदत्वम्। 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम्
हलादिः शेषः। अङ्गस्य 'अचो ज्ञिति' (२५४) इति वृद्धिः। अनुमुसोस्तु
ममृत्तुः। ममृरिति यणेव 'असंयोगादिति' कित्वाद् गुणाप्रवृत्तेः। ममर्ध इति—'ऋद्धन्
ईटङ् नित्यानिट्' इति संग्रहादिङभावः। ममिव इति—क्रादिनियमादिद्।
मर्त्तासौति तासि रूपम्—यदा मध्यमपुरुषोऽत्र द्रष्टव्यः। अमिवर्जं 'मर्त्ता' इत्येव।
परस्मैपदित्वदर्शनाय तासावुदाहरणम्। मरिष्यति इति—'ऋद्धनोःस्ये' (२३६६) इति
इङिति भावः। सृशीष्ट—आषिशि कित्वात्र गुणः। असृत् इति—लुङि सिचि
रूपम्। 'लिङ्सिचौ'—इति कित्वात्र गुणो नापि वृद्धिः। 'ऋसादङ्गात्' (२३६८) इति
मिज्जलोपः। अपृक्ताभावादीङभावः।

अथेति। रि श—रि अ इति स्थिते लघूपधगुणं स्यादित्याशङ्क्य आह—लघु-
पधगुणादिति। लघुपधगुणो हि प्रकृतिप्रत्ययो विकरणञ्चापेक्षते। तेना'

वह्नपेचः । इयङ् तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रमेव । तेनायमल्पापेचः । अतः 'असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरङ्गं' इत्योयङ् । सुवति । उवङ् । सविता । इङ्गुणौ । कृ विक्षिपे इति ।
दीर्घान्तोऽयं सेट् च । किरतीति । ऋत इडातोः (२३९०) इति इत् । रपरत्वम् ।
चकार इति । 'उरत्,' 'उरण् रपर' (७०) ऋच्छल्युताम् (२३८३) । 'अत उप-
धाया' (२२८२) इत्येषां यथापूर्वं प्रयोगः । अतुसि तु शेषवर्जं सर्व्वं प्रयोक्तव्यमिति
विशेषः । एवमुसि । करिता—करीता इति । 'वृत्तो वा' (२३९१) इतीटो दीर्घ-
विकल्पः । कौर्यादिति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । अकारौत् इति । सिचि
वृद्धिः । इटः परत्वात् सिज्जलोपः । 'वसूनि तोयं धनवद् व्यकारौत्' इति भट्टिः ।
अथ किरतेः सुडागममभिप्रेत्याह—

२५३८ । किरती लवने ॥६॥१॥१४०॥

दी— । उपात् किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्कि-
रति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्'
(वार्त्तिक) । उपास्किरत् । उपचस्कार ।

The aug. सुट् is prefixed to the root कृ, preceded by the
उपसर्ग उप, in the sense of mowing. Thus उपस्किरति । सुट् is टित् ।
Hence by 'आद्यन्तौ टकितौ' it will be the first letter of कृ । 'It
must be said that सुट् will come before the क (of कृ), even
when the aug. अट् or the अभ्यास (च) is interposed between the
उपसर्ग and कृ' (Varttika) । Thus उपास्किरत् (उप (अट्) कृ श तिप्—
उप च सुट् किरत्) उपचस्कार (उप (च) कार—उप-च सुट् कार) ।

मित— । किरताविति । 'उपात् प्रतिशब्दवैकृतवाक्याध्याहारेषु' (६१११३९)
इत्यत उपादिति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते । 'सुट् कात् पूर्व्वः' (६११३५) इत्यतः सुडिति ।
किरताविति च षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तदाह—उपात् किरतेरिति । लवनमिति क्तेदार्थकस्य

लूधातो ल्युटि रूपम् । तदाह केदेऽर्थे इति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि'त्यादि वार्त्तिकम् ।
'सुट् कात् पूर्वः' इति सूत्रात् परं पठितम् । सूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । उपास्तिरदित्यादि ।
स्पष्टम् । लवनभिन्नाद्ये तु सुट् न । उपस्तिरति विचिपतीत्यर्थः ।

२५४० । हिंसायां प्रतेश्च ॥६॥११४१॥

दी— । उपात् प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्विंसायाम् ।
उपस्तिरति । प्रतिस्तिरति । गृ १४११ । निगरणे ।

सुट् comes before किरति, coming after the उपसर्गस्य उप as also प्रति, in the sense of doing harm. Thus उपस्तिरति । Here also the Varttika 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' applies ; cp. 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नष्टैः' (शिशुपालवधम्) । प्रतिचस्करे is in the passive voice where गुण comes in by 'चृच्छत्युताम्' (2383). गृ to swallow:—

मित— । हिंसायमिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । चकारादुपादित्यस्य ससुच्चयः ।
तदाह—प्रतेश्च अत्रापि 'अडभ्यासव्यवायेऽपि—' इति वार्त्तिकस्योपयोगः । तेन
'उरोविदारं प्रतिचस्करे नष्टैः' (माघः) इत्यादि सङ्गच्छते । 'प्रतिचस्करे' इति
कर्मणि लिट् । चृच्छत्युतामिति गुणः । गृ निगरणे इति । दीर्घान्तोऽयमिति च ।—

२५४१ । अचि विभाषा ॥८॥२१॥

दी— । गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति ।
गिलति । जगार—जगाल । जगरिथ—जगलिय । ङ १४१२
आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदत्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । ङ १४१३
अवस्थाने । ध्रियते ।

The रेफ (र) of गिरति (गृ) optionally becomes ल, when any

affix, having a vowel (अच्) at the outset follows. Thus गिरति गिलति etc. हृङ् to love, to fondle. आद्रियते with रिङ् and इयङ् as before. आद्रियते by 'आतो ङितः' (2235). आदद्रे no गुण due to कित् by 'असंयोगाङ्गित् कित्' (2242). आदरिष्यते—by 'ऋङ्नोः—' (2366). आहृषीष्ट—(आशोः) by 'उश्च' (2368). आहृत (लुङ्)—by 'ह्रस्वादङ्गात्—' (2369). धृङ् (धृ) to remain, to keep at etc. cp. 'त्रियते भूपतिः पिता' (महाभारतम्)।

मित—। गिरतेरिति। 'शो यङि' (८।२।२०) इत्यतो 'यः' इति गृ' इत्यस्य षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते। 'कपो रो लः' (८।२।१८) इत्यतो रो ल' इति च। तदाह—गिरतेरित्यादि। अजादाविति। 'धातोः कार्यसुच्यमान्य' तत् प्रत्ययं भवति इति परिभाषया प्रत्ययो लभ्यते। स च अचीत्यनेन विरक्ष्यते। तदादिर्वाधः। गिरात्—गिलति इत्यादि। 'ऋत इङ्गातोः', रपरत्वम्। किरतिवद्ब्रह्मपक्षे रूपाणि। आद्रियते इति। रिङ्। इयङ्। 'आतो ङितः' (२२३५) इतीयादिशः। 'तथाद्रिपन्ने न बुधाः सुधामपि' (नैषधम्)। आदद्रे इति। कित्चान्न गुणः। आदरिष्यते इति। ऋङ्नो-रिति इट्। आहृषीष्ट इति। उश्चेति कित्चान्न गुणः। आहृत इति—ह्रस्वादङ्गादिति सिचौ लोपः। धृङ् अवस्थाने इति—हृङ्बद्रूपाणि।

दी—। अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ १४१४ स्त्रीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छिय—पप्र। प्रंष्टात्। प्रक्ष्यति। अप्राक्षोत्। वृत्। किरादयो वृत्ताः॥ सृज् १४१५ विसर्गे। 'विभाषा सृजिट्शोः' (२४०४)। ससर्जिथ—सस्रष्टे। स्रष्टा। स्रक्ष्यति 'सिजिट्शोर्भ'त्यमकिति' (२४०५) इत्यमागमः। सृज्येत्। सृज्यात्। अस्राक्षीत्। टुमसृजो १४१६ शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। 'मज्जिनशोर्भ'लि'

(२५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्तगात् पूर्वो' नुम्वाच्यः ।
 (वार्त्तिक) । संयोगादिलोपः । ममङ्कथ—ममज्जिथ ।
 मङ्क्ता । मङ्क्षति । अमङ्क्षीत् । अमङ्क्ताम् । अमङ्क्षुः ।
 रुजो १४१७ भङ्गे । रोक्ता । रोक्षति । अरोक्षीत् । अरोक्ताम् ।
 भुजो १४१८ कौटिल्ये । रुजिवत् । कृप १४१९ स्पर्शे । कोमा ।
 अच्छीप्सीत् । रुश १४२० रिश १४२१ हिंसायाम् । तालव्यान्तो ।
 रोष्टा । रोक्षति । रेष्टा । रेक्षति । लिश १४२२ गतौ ।
 अलिक्षत् । स्पृश १४२३ संस्पर्शने । स्पृष्टा—स्पृष्टा । स्पृक्षति
 —स्पृक्षति । अस्त्राक्षीत्—अस्त्राक्षीत्—अस्पृक्षत् । विच्छ
 १४२४ गतौ । 'गुपूधूप—' (२३०३) इत्यायः । आर्द्धधातुके
 वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार—विविच्छ । विश १४२५
 प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२६ आमर्शने । आमर्शनं
 स्पर्शः । अस्त्राक्षीत्—अमार्क्षीत्—अमृक्षत् । शुद १४२७
 प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षद्लृ
 १४२८ विशरणगत्यवसादनेषु । 'सीदति' इत्यादि भौवादि-
 कवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती—सीदन्ती ।
 ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः ।
 शस्तूदात्तः । शद्लृ १४२९ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः ।
 शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (२०६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः । मिल १४३० सङ्गमे । 'मिल संश्लेषणे'
 इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति—
 मिलते । मिमेल—मिमिले । मुच्लृ—१४३१ मोक्षणे ।

Now come sixteen परस्मैपदी roots. प्रच्छ to intend to know. प्रच्छति by 'ग्रहिज्या—' (2412) due to डित्व of श । पप्रच्छतुः and not पपृच्छतुः with सम्प्र—because अतुम् is not कित् here due to its following च्छ which is a संयोग letter. पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ by भारद्वाजनियम (2296). पप्रच्छ् थ—पप्रष् थ by 'ब्रश्—' (294)—पप्रष्ठ by 'हुना ष्टुः' (113). Similarly प्रष्टा । In प्रत्यति, this ष is changed into क by षढोः कः (295). अप्राचीत्—वृद्धि by 'वदव्रज—' (2267) because the root is अनिट्. The rest is as above. वृत्—i, e. Here end the किरादि roots. सृज् to let go, create सृजति etc. ससर्जिथ—ससृष्ट by option of इट्, cp. विभाषा सृजिदृशोः । In the case of ससृष्ट, there comes अम् by 'सृजिदृशोः—' (2405) for यत्न is पित् and hence अकित् । Thus सृज् + यत्न—ससृज् थ—ससृ य् (यम्)—ससृष् अ ('ब्रश्—'). In the case of इट्, the root is gunnated. सृष्टा by अम्, षत्न and ष्टुत् । सत्यति—अम्, षत्न, कत्न and षत्न । सृजित् by 'अतो येयः' (2212). सृज्यात्—by किदाशिषि । अस्माचीत्—by 'वदव्रज—' (2267) and अम् etc. मज्जति—by 'स्तोः शुना शुः' (111) which gives श् in place of स ; then ज् in place of श् by 'भलां जश्—' (51). 'किं तत्र परमाणुर्न यत्र मज्जति मन्दरः' (श्रीधरस्वामी in भागवत) । मसज्जिथ—ममङ्क्थ—option of इट् by भारद्वाज नियम । In the latter case the process is thus—ममसृज् थ—ममज् थ due to the elision of स् by 'स्तोः—' 380)—मम नुम ज् अ by 'मसृजिनशो भलि' (2517), and the Varrtika 'मसृजिन्यात् पूर्वम्—ममनृग्थ by 'चोः कुः' (378)—ममङ्क् नृथ by 'नश्चापदानस्य—' (123), 'अनुस्वारस्य ययि—' (124) and 'स्वरि च' (121). Similarly मङ्क्ता मङ्क्त्यति or मङ्क्थति here षत्न comes by इण्कोः' (211) अमाङ्चीत्—लुङ्; the process is the same except वृद्धि by 'वदव्रज—' which applies because the root is अनिट् । रोक्ता—by चोः कुः' (378)

and 'खरि च' (121). रोत्यति—apply the above two rules and 'इण्कोः—' (211). Similarly अतौचोत् with वृद्धि (वदन्नज—' 2267) in addition to above रोष्टा—by 'ब्रश्च—' (294) and टुना- 113). रोत्यति by षटोः—' (295). अलिचत्—by 'शल इगुपधात्—' (2336). No guna due to कित् । स्पृष्टा—स्पृष्टा—the former is by अम् ; cp 'अनुदात्तस्य चटु—' (2402) and 'ब्रश्च—' (294) etc. The latter is by लघूपधगुण and ब्रश्च etc. Similarly संप्रत्यति—स्पृष्ट्यति with 'षटोः—' (295) in addition. असंप्राचीत्—अस्यार्चीत्—अस्पृचत् । All these three forms are due to सिच् विकल्प by the varttika स्पृशस्त्रश्लश्लषट्पट्पां च्लिः सिच् वा वाच्यः' under the rule 'न दृशः' (2407). Thus, when there is सिच्, the form stands as असंप्राचीत् and अस्यार्चीत्, with अम् in the former case due to 'अनुदात्तस्य—' (2402) and गुण in the latter case (because अम् is optional). And when सिच् is wanting, then क्स comes in by 'शल इगुपधात्—' (2336) and gives अस्पृचत् without गुण or वृद्धि for क्स is कित् । In the former two cases, apply the rules उरण रपरः (70) (—in case of अम्), 'वदन्नज—' (2267) 'ब्रश्च—' (294) 'षटोः कः—' (295) and इण्कोः (211—12). In the third case (क्स) all the rules apply save and except उरण रपरः and 'वदन्नज—' । मृश् to touch, consult (परामृशति) etc. अमाचीत्—अमार्चीत्—अमृचत् see above. शुद (शोपदेश) to urge or send. It has been again read here with a view to make it परस्मैपदी even when the fruit of the action accrues to the agent. षदल्ल or सद is conjugated as सीदति etc, like that read in भ्रादि । Here it is read to make the augment नुम् optional thus सीदती—सीदन्ती (सद + श्ल + स्त्री १मा with नुम् by the rule 'आच्छीनयोर्नुम्' (446). And the fact that षदल्ल or सद has been read

under the ज्वलादि class in भ्रादि is to attach the affix ण after it by the rule 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः' (2902). Hence सादः (सद् + ण). The object of reading it here is again to regulate स्वर or pitch. Because शप् is अनुदात्त whereas श् is उदात्त। शदल or शद् (शीयते etc.) is again read here for regulating स्वर। Because the root cannot have the affix शट् (शत is 1st. case-ending sing.) after it as it is आत्मनेपदी (and not परस्मैपदी) by the rule 'शट्: शितः' (2362). Thus it cannot be argued that it is here read again for the augment नुम् which is enjoined to a root only when the affix शट् follows and not शानच्। Now we take up the six स्वरितेत् or उभयपदी roots. मिल to assemble together. This root has been read as 'मिल संश्लेषणे (to embrace) in this तुदादि class. Here it is again read so as to make it आत्मनेपदी when the fruition rests on the agent. (And the former मिल संश्लेषणे is परस्मैपदी even when the result of the action goes to the doer). मिलति etc. easy. सुवल् or सुच् to leave or let go—

मित—। अथेति। प्रच्छ जीसायामिति। ज्ञातुमिच्छायामित्यर्थः। शप्रत्यये 'शङ्घिन्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं भत्वाङ्—पृच्छतीति। पप्रच्छतुरिति। अत्र संयोगात् परस्मै 'असंयोगाल्लिट् कित्' (२२४२) इत्यनुसः कित्वाभावान्न सम्प्रसारणम् पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ इति। भारद्वाजनियमादिङ्बिकल्पः। पूर्व्व-रूपं स्पष्टम्। उत्तरत्वं तु पप्रच्छ्, थल् इति स्थिते 'त्रश्च—' (२८४) इतिच्छस्य षः। ततः घुनेति (११३) यस्य ठः। एवं प्रष्टा। प्रत्यतीत्यादि। उत्तरत्वं 'षट्ठोः कः सि (२८५) इण्कोरादेश-प्रत्यययोः' (२११—१२) इति अधिकौ। अप्राचीदिते—अत्रापि प्राग्वत् प्रक्रिया। इडभावाच्चेटीयस्याप्राप्ते वैद्वज्जेति हलन्तलक्षणाद्विपरिधेकेति विशेषः। एवमप्राचरित्यादि। किरादयो वृत्ता इति—गता इत्यर्थः। ससर्जिद—ससृष्ट इति। इट् पक्षे

लघूपधगुणः । अनिट्पच्च तु समृज् थ इति स्थिते थलः पितृनाकिन्नात् सृजि—
दृशोरिति असागमः । उरण् रपरः (७०) इति रपरत्वम् । मिच्चादन्तादचः परः ।
समृज् थ इति जाते ब्रथेति (२८४) षः । यस्य च ष्टुत्वेन ठः । ए' सृष्टेति
स्वत्यतीत्यव तु 'षटोः कः—' (२८५), 'इण्कोः' (३११) इति कत्वषट्वे
विशेष—सृजिदितिः 'अतो वेयः (२२१२) ।' 'आइ गुणः' (६६) । सृज्यादिति—
किदाशिषीति गुणविरहः । असाचीदिति । अप्राचीदिति वत् । टुमसृजो शुद्धा
इति । मसृज श ति इति स्थिते सस्य स्तोः शुनेति (१११) शः । तस्य
'भलां जश्—' (५१) इति जश्त्वेन जः । ममज्जेति । अत अकारस्य उपधात्वा-
भावात् 'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेन द्विर्नापि लघूपधगुणः ।
ममज्जिथ—ममङ्क्थ इति—भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । उत्तरत्र ममसृज् थ
इति स्थिते मसृजिनशोरिति नुमि कृते तस्य च 'मसृजिन्यात् पूर्वी नुम्वाच्य'
इति जकारात् प्राग्वस्थाने ममस्नुमृज् थ इति जाते स्कोरिति (३८०) सलोपे
'नश्चापदान्तस्य—' इति नस्यानुस्वारे जस्य चोः कुरिति कुत्वेन गकारे, अनुस्वारस्य यथीति
परमवर्णो ङः । तस्य खरि चेति चत्वेन कः । बालमनोरमायां तु 'यद्यपि अकारात्
परत्र नुमि मत्यपि इदं सिध्यति तथापि अन्यात् पूर्वी नुमित्यस्य मघ्न इत्यादौ नलोपः
फलम्, अन्यथा उपधात्वाभावान्नलोपो न स्यादिति भावः' इत्युक्तम् । तच्चित्यम् । तथा
सति अत्र वान्तिक्वावतारणस्य फलाभावेन तद्व्यर्थ्यापत्तेः । किञ्चावापि एतद्वार्त्तिकभावे
स्तोः शुनेति शुत्वमेव स्यान्नतु स्कोरिति सलोपः । नुमि प्राग् विहिते तु न तादृगवकाश
इति विभावनीयमिति दिक् । संयोगादिलोप इति । स्कोरिति सलोप इत्यर्थः ।
मङ्क्थति इति । पूर्वसूत्राणि सर्वान्येव प्रयोज्यानि । ततः इण्कोरिति स्वस्य षत्वम् ।
अमाङ्चीदिति पूर्ववत् प्रक्रिया । वदव्रजेति द्विर्विशेषाः । रोक्ता (रुज् + ता) इति ।
गुणः । जस्य गः । तस्य कः । रोत्यति इति । अत्र स्यः षत्वमधिकम् । अरौचीदिति
द्विर्विशेषा । कुत्त्वचत्वषत्वानि प्राग्वत् । रोष्टेति । शस्य ब्रथेति (२८४) षः । तस्य
ष्टुत्वेन ठः । रोत्यति इति । षस्य 'षटोः कः—' (२८५) कः । षत्वम् । एवं रोष्टा—
रोत्यति । अलिच्छदिति । 'श्ल इगुपधात्—' (२३३६) इति क्सः । तस्य कित्वात्

किङ्क्षति चेति निषेधान्न गुणः । स्पृष्टा—स्पृष्टा इति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' (२४०२) इत्यम्बिकत्याद् रूपद्वयम् । तत्र अमपच्चे पूर्वम् । अमभावे गुणेन परम् । अमपच्चे उरस्थिति रपरत्वम् । षत्वष्टुत्वे उभयत्रैव तुल्ये । स्पृक्ष्यति—स्पृक्ष्यति । इति प्राग्वत् षट्ठोरिति षस्य कः, इङ्कोरिति सस्य षश्च विशेषः । अस्प्राचीत्—अस्प्राचीत्—अस्पृक्षदिति । 'स्पृशश्चकृश्चकृत्पदुपां च्ले सिज् वा वाच्य' इति वार्त्तिकान् (इदं 'न दृशः' (२४०७) इत्यत्र पठितम्) अत्र सिज्बिकल्पः । सिजभावपक्षे कम् । सिचपच्चे पुनः रूपद्वयम् । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' (२४०३) इत्यम्बिकत्यात् । तेन एकत्र (अस्प्राचीदित्यत्र) सिजभौ (रपरत्वम्) । अपरत्र (अस्प्राचीदित्यत्र) सिज्भावम् । उभयत्रैव—हलन्तलक्षणा वृद्धिः, षत्वकत्वषत्वानि च समानि । कम्—पच्चे तु अस्पृक्षत् इति । कम्स्य किच्चाद् गुणवृद्धोरभावां विशेषः । एवमसाचीत्—अमाचीत्—अमृक्षदिति । शुद्ध प्रेरणे इति । अयं तुदनेरव्यवहितपरमेव उभयपदित्वेन पठितः । ननु तर्ह्यत्र पाठः पुनः कथमित्यत आह—कर्तृभिप्रायेऽपि फलि इति—कर्तृगेऽपि फलि इति तदर्थः । परस्मैपदार्थः इति । षद्ल इति । भौवादिकवत्—भवादौ पठितषद्ल इवेत्यर्थः । नृष्विकल्पार्थ इति । 'आच्छीनद्योनुम्' (४४५) इत्यनेनेति भावः । ज्वलादौ—पाठस्तु इति । शार्थः—'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थः । उदाहरति—साद इति । स्वरार्थश्चेति । इह पुनः पाठ इति भावः । अतएव श्श्विकरणयोर्भेदं दर्शयति । श्वनुदात्त इत्यादिना । शता लिति । श्लशब्दस्य प्रथमैकवचने शतेति—माता पितेतिवत् । शदवातोः श्ल—प्रत्ययो न युज्यते इत्यर्थः । तत्र हन्तः शदेरित्यादि । यथेति । स्वरितेन उभयपदिनः । तदर्थः—आत्मनेपदार्थः । मुच्ल—मोचणे इति—

२५४२ । शे मुचादौनाम् ॥७॥१५८॥

दो— । नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुचात् । मुचीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्ताताम् । लुप्त् १४३२ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । विद्ल १४३३ लाभे ।

विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते
सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ।
परिवेत्ता । परिवर्जने । जेष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च
लब्धवानित्यर्थः (१) । तन्तुचौ । लिप १४३४ उपदेहे । उपदेहो
वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिचि—' (२४२८)
इत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिप्त । षिच
१४३५ क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—
असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ चयः परस्मैपदिनः । कृतो १४३६ क्तेदने । कन्तति ।
चकर्त् । कर्त्तिता । कर्त्तव्यति—कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् । खिद
१४३७ परिखाति । खिन्दति । विखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये
दिवादौ रुधादौ च । पिशि १४३८ अवयवे—पिंशति । पेशिता ।
अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' । वृत् । मुचाददस्तु-
दादयश्च ।

इति तिङन्ततुदादिप्रकरणम् ।

The augment नुम् is directed to the eight roots of the मुचादि
class viz—मुच्, लुप्, विद्, लिप्, सिच्, कृत्, खिद् and पिश्—when the
विकरण श follows. Thus मुञ्चति—मुञ्चते etc. मुचौष्ट (आशीलिङ्) ।
Here लिङ् is कृत् by 'लिङ्सिचौ—' (२३००), hence no guna. च is
changed into क by चोः कुः (३७८) and षत्व of सौष्ट is by 'इणकोः'
(२११) । अमुचत्—अङ् due to the elision of लृ by 'पुषादि—' (२३२६) ।
अमुक्त—सिच् (आत्मनेपदी) here सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (२३६८) ।

Similarly अलुपत्—अलुप्त etc. In परिवेत्ता—परि means वर्जन or leaving aside. ज्येष्ठं परित्यज्य etc. The meaning is clear but its source and context are obscure. तन्तृचौ i. e. the form may be obtained with तन् or तच्। तडि तु वा i. e. अड् comes optionally, when the root is आत्मनेपद by the rule 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (2419) Thus अलिपत् with अड् and अलिप्त with सिच् which elides by 'ऋसात्—'। अभिषिञ्चति—by 'उपसर्गात् सुनोति—' (2270). अभ्यषिञ्चत् by 'प्राक् सितादङ्यवायेश्चि' (2276). अभिषिञ्चेच—by 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277),

अय etc.—कृतौ (कृत्) ईदित् or ई-eliding to prohibit इट् in निष्ठा; cp 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (3039). चकथ by भारद्वाजनियम—'ऋतोभारद्वाजस्य' (2296). कर्त्तिष्यति—'कर्त्'स्यति due to option of इट् by 'सिंसिचि कृतचृत—' (2506). अकर्त्तौत् by 'नेटि' (2268), 'पुगन्त—' (2189) and 'इट ईटि' (2266). पिश (पिश्) to pound. This also means to make manifest, Here end both the मुचादि and the तुदादि class of roots.

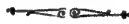
मित—। श्रे इति। अपेक्षितं पूरयन्नाह—नुम् स्यादिति। 'इदितो नुम् धातो' रित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। मुचादयस्त्वष्टौ, यथा—मुच्, लुप्, विद्, सिप्, मिस्, कृत्, सिद्, पिश्चेति। मुचादिति। किदाशिषीति यासुटः किच्चात्र गुणः। मुचौष्ट इति। 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (२३००) इति किच्चात्र गुणः। चोःकुरिति (३७८) चस्य कः। इण्कोरिति (२११) षः। असुचत्—असुक्त इति। लृदित्वात् 'पुषादि—' (२३३६) इत्यङि असुचत् इति। ङिच्चात्र गुणः। अन्यत्र 'लिङ्सिचाविति किच्चेन गुणाभावः। ऋखादङ्गादिति (२३२६) सिज् लोपश्च। एवमलिपत्—अलिप्-त्यादि। विवेद—विविदे इति। णलः पिच्चात् पूर्व्वेन लघूपध गुणः। उत्तरत्र तु एशः किच्चात्र गुणः। परिवेत्तेति। अत्र परेरर्थमाह—परिवर्जने इति। ज्येष्ठं परित्य-

अथेति—अस्य मूलप्रकरणे सृग्ये । नीरवा अव नागेशादयः । टन्तुचाविति ।
 एतयोरेकतरेण परिवेत्तेति सिद्धमित्यर्थः । लिम्पतीति 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' (वाल्-
 चरितम्, सृक्कटिकम्) अव तु धातोराच्छादने वृत्तिः । तङि तु वेति । अङिति परा-
 सृश्यते । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (२४१८) इत्यङ् विकल्पकं सूत्रम् । अलिपतेति अङि ।
 अलिपेति सिचि प्रागवत् । अभिषिञ्चति इति । 'उपसर्गादिति—' (२२७०) षत्वम् ।
 अभ्यषिञ्चदिति । 'प्राक् सितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । अभिषिषेचेति ।
 स्यादिष्वभ्यासेनेति (२२७६) षः ।

अथेति । कृतौति ईदित्वान्निष्ठायाम् 'अदीदितो—' (३०३८) इतीडभावः ।
 कर्त्तिष्यते— कर्त्स्न्यति इति, 'सिऽसिचि—' (२५०६) इतीङ् विकल्पः । दीपनायां
 प्रकाशने इत्यर्थः ।

॥ इति मितभाषिण्यां तुदादि-प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तरुधादि-प्रकरणम्

दी—। रुधिर् १४३८ आवरणे । नव स्वरिते इरितश्च ।

२५४३ । रुधादिभ्यः अम् ॥३१७८॥

दी—। शपोऽपवादः । मिच्चादन्तग्रादचः परः ।

नित्यत्वाद् गुणं वाधते । रुणद्धि । 'असोरल्लोपः' (२४६८) ।
नत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वास्तत्वं न ।
'न पदान्त—' (५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो
न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणध्वै ।
अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—
अरौत्सीत् । अरुद्ध । भिदिर् १४४० विदारणे । भिनत्ति ।
भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिन्ताम् । अभिनदम् ।
अभिन्त । अभिदत्—अभैत्सीत् । अभित्त । छिदिर् १४४१
द्वैधीकरणे— । अच्छिदत्—अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । रिचिर् १४४२
विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरिच । रिरिचे । रेक्ता ।
अरिणक् । अरिचत्—अरौचोत् । अरिक्त । विचिर् १४४३

पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४४ सम्प्रेषणे ।
क्षुण्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्—अक्षौत्सीत् । अक्षुन्त ।
युजिर् १४४५ योगे । योक्ता । उच्छुदिर् १४४६ दीप्तिदेव-
नयोः । कृण्ति । कृन्ते । चच्छुर्द । 'सेऽसिचि—' (२५०६) इति
वेट् । चच्छुदिषे—चच्छुत्से । कर्दिता । कर्दिष्यति—कर्त्-
स्यति । अच्छुदत्—अच्छुर्दीत् । अच्छुर्दिष्ठ । उत्दिर् १४४७
हिंसानादरयोः । लृणत्तीत्यादि । कृण्तिवत् । कृतो १४४८
वेष्टने । परस्मैपदौ । कृण्ति । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् ।
जिङ्न्थी १४४९ दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ।

The विकरण श्नम् (न) is affixed to the roots of the रुधादि class. This overrules शप् । Being मित् or स्—eliding, अस् will have its position after the final अच् or vowel (and ङ् will elide due to प्रत्ययत्व of अस्). Thus न only remains). अस् being a नित्य विधि or persistent injunction, bars गुण directed by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus without गुण we have रुध् + अस् + तिप् = रुनध् ति = रुणध् धि—णत्व by 'अट्कुप्वाङ्—' (8. 4. 2.) and ध by 'भषस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) = रुणदधि by 'भलां जश्—' (५१) । In रुनध् तस्—तस् is डित् (by 'सार्धधातुकमपित्') hence by 'असौः—' (२४६९) the अ of न is dropped and we have रुणध् तस् with णत्व । But as this णत्व is instructed in the असिद्ध chapter (पूर्ववासिद्धम्—पा२:१), so it is असिद्ध or non-existent. Thus in fact the dental न stands unchanged—which fact turns न into अनुस्वार by 'नञापदान्तस्य—' (१२३—पा३:२६) which (अनुस्वार) again turns into न itself due to ध following, by the rule 'अनुस्वारस्य ययि—' (१२४—३:४:५८) । But this final न

(obtained by परसवर्ण) will again be changed into cerebral (ण) due to 'अट्कुप्वाङ्—(८४१२) because this final न is असिद्ध । Here a question arises—the elision of अ (अलोप), effected by 'शनसोः—' is स्थानिवत् by 'अचः परस्मिन्—' (५०) । If so, then ण along with अ can neither change into न nor into अनुस्वार (for the consonant न only does so and not when the same is in conjunction with a vowel such as अ etc). To answer this the rule 'न पदान्त—' (५१) is cited here. And thus by this rule अलोप is not स्थानिवत् with reference to अनुस्वार and परसवर्ण । Now रुन्ध् तस्=रुन्ध् धस् by 'भषः—' (२२८०)=रुन्ध ० स्—the second ध is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४)=रुन्धः । Similarly रुन्धन्ति, रुन्धे । रोद्धा by लघूपधगुण for there is no अस् (रुध+ता—रोध धा =रोद्धा ; रोद्धाति—गुणः and चल by 'खरि च (१२१) । रुण्डु—रुन्धात् (तु and तातङ्) । रुन्धि (रुभलभ्यो ह्रिधिः and 'संयोगान्तस्य लोपः' and also अलोप of अ due to अपिल (डित्व) of हि by 'सिद्धपिञ्च') । रुणधानि—रुणधे—अनिप् and ऐप् are पित् hence no elision of अ or अनुस्वार etc. अरुणत्—(अट् रनध् तिप् लङ्)—अरुणधत्—अरुणध् ० by हलङ्गावयवः—' (२५२)—अरुणत्—ट् by 'वाङ्मसाने' । अरुन्धाम्—तस्=ताम्=धाम् । अलोप of न for तस् is डित् ; अरुणत्—अरुणः (लङ् सिप्) by 'दश्च' (२४६८). अरुणधम्—मिप्=अम् । अरुधत्—अरौत्सीत्—The first is with अङ् by 'इरितो वा' (२२६९) and the second is with सिच् (because अङ् is optional) in which case वृद्धि comes in by 'वदप्रज—' (२२६७). अरुद्ध (आत्मने—सिच)—Here सिच् elides by 'भलो भलि' (२२८१). भिदिर् to pierce. भिनत्ति etc.—Easy. अभिनत्—अभिनः by 'दश्च' (२४६८). छिदिर्—(छिद्) to split into two. रिचिर् (रिच्) to evacuate.

रिणक्ति—च is changed into क by '(चोः कुः—378). रिङ्क्ती—here शत्व being असिद्ध, न is changed into अनुस्वार; ङ due to क following by 'अनुस्वारस्य यधि—' (124). रिरिच—णल् is पित् hence the root is gunnated. रिरिङ्—here एण् is कित् hence no guna. अरिणक् by 'वाऽवसाने'। अरिचत्—अरैच्चीत्—अरिक्त—by अङ् (इरितो वा)—सिच् (तिप्)—सिच् (त)। See ante. विचिर to separate. Like रिच्। च्चदिर (चुद्) to grind. उच्छृदिर (कृद्) to shine and to play at dice. उ for इङ् विकल्प कृत्वा—कृदित्वा in च्वाच्, by 'उदितो वा'। इर् for अङ्। कृदिष्यति—कृत्स्यति by 'सिऽसिचि—' (2506). कृती to surround. Clear in the text. जिङ्क्ती (इण्) to shine. Comp—'जीतः क्तः' (8044) 'श्रीदिती निष्ठायाम्' (3039)—इङ्।

मित—।अथ रुधादीन् निरूपयन्नाह—रुधिरावरणे इति। नित्यत्वादिति। कृता-
कृतप्रसङ्गित्वेन अमिति पुगन्तलघूपधगुं वाधते। न च अमः मकारलोपित्वेन
'सार्वधातुकमपिदि'ति ङित्त्वाद् गुणनिषेधेसिद्धे इदं व्यर्थमिति वाच्यम्। अमः
पूर्वस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् तादृशनिषेधस्याप्रवृत्तेरिति तत्तद्वोधिन्यां स्पष्टम्। एवञ्च
अमः प्रत्ययत्वमादेशत्वञ्चेति द्रष्टव्यम्। रुणङ्गीति। रु श्नम् घ्ति—रुन्धति—इति
स्थिते भक्षस्तथोरिति (२२८०) तस्य धः। जश्त्वम्। अट्कुप्पाङिति शत्वम्।
रुन्ध इत्यत्र प्रक्रियामाह—श्नसोरलोप इति। शत्वस्यासिद्धत्वादिति। पूर्ववासिद्ध-
मित्यसिद्धकाण्डान्तर्गतत्वादित्यर्थः। तस्यासिद्धत्वादिति। परसदृशतया प्राप्नो नकारः
परामृश्यते। अयं भावः—पूर्ववासिद्धमिति शत्वमसिद्धम्। तथा सति तत्त्वतो नकार
एवात्र तिष्ठति। ततस्तस्य 'नश्चापदान्तस्य—' (१२३) इत्यनुस्वारः। तस्य 'अनु-
स्वारस्य यधि—' (१२४) इति परवर्तिवर्णस्य धकारस्य (रुन्ध् तस्—रुन्ध् धस्
(भषः—') रुन्ध् धस्) समोऽनुनासिको नकार एव भवति। तस्यापि असिद्ध-
काण्डान्तर्गतत्वेन (८१४:५८) असिद्धत्वान् शत्वं नेति। ननु नकारो यदा अज्भिर-
संस्पृष्टं हल्मात्रं तदैव तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वं वक्तुं न्यायमिह तु 'श्नसो—' रित्यलोपे
कृतेऽपि 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावेन नकारेण सह अकारसत्त्वात् कथं

तस्यानुस्वारपरसवर्णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—न पदान्तेति । स्पष्टम् । एवं रुन् ध् धस् इति जाते द्वितीयधकारस्य संयोगान्तलोपेन रुन्ध इति । एवं रुन्धन्ति—रुन्धे इति । रोद्धेति । लघूपधगुणः । तस्य भषस्तथोरिति धः । जश्त्वम् । रोत्स्यति इति । खरि चेति (१२१) चर्त्वम् । रुन्धीति । रुन्ध हि इति स्थिते 'हुभलभ्यः—' इति हेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । सिद्धं पिचेति हेरपित्त्वात् संयोगान्तलोपः (५४) । रुणधानि—रुणधै इति । पित्त्वादल्लोपो न । अरुणदिति । अरु न् ध् तिप् इति स्थिते 'हल्ङ्यावभ्यः—' (२५२) इत्यपृक्तलोपः । धस्य 'वाऽवमाने' इति चर्त्वविकल्पः । अरुणत्—अरुणः इति । हल्ङ्यादिलोपः । दश्चेति रुत्वविकल्पः । अरुन्धमिति । मिपोऽमादेशः । अरुन्धदिति—इरित्त्वात् 'इरितो वा' (२२६९) इत्यङि इट् । अङभावे सिचि हलन्तलक्षणयां वृद्धौ इटः परत्वाभावेन सिज्जलोपाभावाच्च अरौत्सौदिति । अरुद्ध इति । तङ्पचे इट् । तप्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुणः । 'ऋसादङ्गात्' (२३६९) इति सिज्जलोपः । भिदिर (भिद्) आवरणे इति । रुधिवद् रुपाणि । 'भिनन्ति भीम' करिराजकुम्भमित्युदाहरणम् । रिणक्ति इति यत्वं प्राग्वत् । चस्य 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वम् । एवं रिङ्क्ते इत्यत्र कृत्वादनन्तरं यत्त्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णो ङः । रिरिच इति । पित्त्वाल्लघूपधगुणः । रिरिचे इति । कित्त्वान्न गुणः । अरिचदित्यादि प्राग्वत् । उच्छृदिरिति । मनोरमायां तु उच्छृदिः इति तुग्विरहितः पाठोदृश्यते । वस्तुतस्तु सनुक्त्वैव पाठस्य साधीयस्तुम् । तत्त्वबोधिन्यप्येवम् । ज्ञायामिङ् विकल्पार्थमुदित्करणम् । 'उदितो वे' ति—कृदित्वा—कृत्वा । इरित्करणम् अङर्थम् । चच्छृदिषे—चच्छृत्सु इति । उभयत्रैव 'छे च' (१४६) इति तुगागमि 'च्छृ' इति भवति । उत्तयव खरि चेति (१२१) चर्त्वम् । कृदिष्यति—कृत्स्यति इति सिङ्सिचीति इङ्विकल्पः । अच्छृदिष्ट इति । अत्र सिच इटः परत्वेन 'लिङ्सिची—' (२३००) इति कित्वाभावाद धातोर्गुणः । षत्वष्टुत्वे । तौदादि कवदिति । तुदादौ पठितकृतौवदित्यर्थः । आङ्धातुके शश्नमाद्यभावेन रूपसाम्यादितिति भावः । जिङ्मन्नी दीप्ताविति । 'जितः क्तः' (३०८८) 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (३०३९) इति इतीष्मिन्वेधात् इङ् इत्यादि सिद्धम् । अथास्य नलोपायेमाह :—

२५४४ । आत्रलोपः ॥६॥४॥२३॥

दी— । अमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । ‘असोरलोपः’
(२४६८) । इन्धे । इन्त्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्ध ।
ऐन्धाः । खिद १४५० दैन्ये । खिन्ते । खिन्ता । विद १४५१
विचारणे । विन्ते वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल १४५२ विशेषणे । शिनष्टि ।
शिष्टः । शिषन्ति । शिशेषिथ । शिष्टा । शिष्टप्रति । हेर्धिः ।
जशत्वम् । षुत्वम् । भरो भरि—’ (७१) इति वा डलोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्डि—शिण्डि । शिनषानि । अशिनट्,
लृदित्वादङ् । अशिषत् । पिष्ल १४५३ संचूर्णने । शिषिवत् ।
पिनष्टि । मञ्जो १४५४ आमर्द्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ—
वभङ्कथ । भङ्क्ता । भुज १४४५५ पालनाभ्यवहारयोः ।
भुनक्ति । भोक्ता । भोच्यति । अभुनक् । लृह १४५६ हिंसि
१४५७ हिंसायाम् ।

A नकार, occurring after श्न्, elides. Thus इन्ध् or इन्ध्+ते=
इ श्न्म् न् ध्+ते=इन्धन् ध्+ते=इ न्ध्+ध् by ‘श्नसो—’ (2469) =इन्ध
by ‘भषतथोः—’ (2280). Similarly इन्त्से etc. Though जिङ्क्षी not
being इदित्, its नकार might be dropped due to कित्त्व of ते (सार्व-
धातुकमपित्) etc. by ‘अनिदिताम्—’(415), yet the rule ‘श्नात्—’ is laid
down here to form भनक्ति etc. where तिप् being पित् and conse-
quently ‘अनिदिताम्—’ not applying, the न after श्न्म् would not
have been dropped. See मञ्जो आमर्द्दने below.

अथ etc. :—शिष् + ति—शिनष्ति by 'दुना—'। शि'ष्टः by 'शुसोरलोपः' (2469) and 'नशापदान्तस्य—' (123). शिशेषिथ—इट् by क्रादिनियम and गुण due to पित्त्व of थल् । शिद्यति—by 'षढीः—' (295). शिन्डि—शिण्ड् चि- शिष् + हि = शि नूष्हि by श्न्म् = शिन्ष्धि by 'श्नसोः—' due to अपित्त्व or डित्त्व of हि, cp 'सिंहपित्त' and 'हु भल्लभ्यो—' (2425) = शिन् ड् धि by 'भलाजश्—' (52—जश्त्व) = शिन्डि by 'दुना' (113—दुत्व) = शिन् ० डि by 'भरो—' (७१) वा डलोप) = शि'डि by 'नशापदान्तस्य—' (१२३— अनुस्वार) = शिण्डि by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124 परसवर्ण) also शिण्डि due to the optional elision of ड (वा डलोप) । अशिनट्—लङ् त्— here त् elides by 'हल्ङ्गाव्ययः—' (252) and ष् changes into ट् (or ड्) by 'वाऽवसाने' (206). शिनषाणि—here अ of अ does not elide because आट् of आनिप् is पित् and not डित् । No guna by 'आडुत्तस्य—' due to पित्त्व of आनिप् because अ is डित् । अशिषत्—no guna because अङ् is डित् । पिष्ल् or पिष् to grind is conjugated like शिष् । भञ्जो or भञ्ज् to break down. भनक्ति here ज् is changed into च् by 'खरि च' (121) and that to क् by 'चोः कुः' (378). भङ्क्तः by 'श्नसोः—' 'नशा—', 'अनुस्वारस्य—' 'खरि च' and 'चोः कुः । In भनक्ति etc, the नकार of the root itself is dropped by the rule 'श्नान्नलोपः' (2544). बभञ्जिथ—बभङ्कथ—option of इट् by 'अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट थलि वेडयम्' under 'ऋतो—' (2296). In the latter case the process is thus :—दित्वं, हलादिशेष, अभ्यासजश्त्व, चर्त्वं (खरि च), कुत्वं (चोः कुः), अनुस्वार (नशा—' 123), परसवर्ण ('अनुस्वारस्य—' 124). Similarly भङ्क्ता, भङ्क्यति etc. भुज् to protect and to eat (अभ्यवह्) भुनक्ति etc. in the sense of protection, but in the sense of eating the forms will be भुङ्क्ते (आत्मनेपद by—'भुजोऽनवने') etc. In भुनक्ति

etc. the rule 'श्रान्न' does not apply for the root has no नकार ।

अभुनक् by 'वाडवसाने' (206) दृह् and दृह्न्स् to molest or injure ?

मित—। श्नादिति । श्नात् + नलोप इतिच्छेदः । श्नादिति श्नम एक-
देशस्य पञ्चम्यन्तम् । तदाह—श्नमः परस्येत्यादि । नलोप इत्येकं पदम् । तदाह—
नस्य लोप इति । श्नसोरलोप इति । इन्ध् ते इति स्थिते श्नमि = इ श्नम् न्ध् ते
इति जाते 'श्रान्न' इति धातुनकारलोपे इ न० ध् ते इति सम्पद्यमाने अनेन श्नमः
अ-लोपः—इन्ध्ते तप्रत्ययस्यापित्वेन डिच्चादित्यर्थः । 'भक्षस्तथोः—' (2280)
इति तस्य धः इन् ध् धे इति । पूर्वधस्य 'भक्षां जश्—' (52) इति जश्त्वेन दः ।
ततो रूपम् । अनुस्वारपरवर्णाभ्यां विशेषाधानाभावेन तौ नोपन्यस्तौ । ननु
तप्रत्ययस्य डिच्चात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्येव धातुनकारलोपे सिद्धे 'श्रान्नलोप'
इत्येतत्सूत्रोपन्यासोऽत्र परास्त इति चेत् ? न । भनक्ति अनक्ति इनधे इत्यादौ उपरिष्ठाद्-
वक्तव्यत्वेन इहैवोपन्यस्तमिति विभाव्यम् । इनधे इति लोडुत्तमैकवचने रूपम् ।
इ नन् ध् ऐ (आट् इट् = आ ए = ऐ आटश्चेति वृद्धिः) इति स्थिते अनेन धातुनकार-
लोपे इन ध् ऐ इति जाते श्नसोरिति अनिदितामिति च (४१५) न प्राप्नोति
आडुत्तमस्येति पितृन् डिच्चाभावात् । अतोऽल्लोपाभावेन इनधे इति । ऐन्ध—(लङ्)
—ऐन्धाः (लङ् धास्)—उभयत्रैव भक्षस्तथोरिति धः । आडजादीनामित्याट् । 'आटश्चेति
वृद्धिः । श्नादिति नलोपः । 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) इति द्वितीयधकारस्य लोपः ।

अथ परस्मैपदिन इति । शि'ष्ट इति । तसो डिच्चात् श्नमो नस्य श्नसो-
रित्यल्लोपोत्तरं नश्चापदात्तस्येयानुस्वारः । वर्गीयवर्णपरत्वाभावाच्च परसवणः । षुना
ष्टुरिति तस्य षुत्वम् । शिशेषिथ इति । अजन्तत्वाभावादकारवृत्त्याभावाच्च क्रादिनियमा-
त्रित्यभिट् । शिष्यति इति । लघूपधगुणः । 'षट्ठोः कः—' (२८५) इति कत्वम् ।

* तत्त्वबोधिन्यां तु 'इन्ध्' । इन्त्सि' इत्यत्र 'श्नमो नकारस्यानुस्वार-परसवर्णौ ;
अनिदितामिति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य असिद्धवदत्ताभादित्यसिद्धत्वात्
स्थानिवत्ताद्वा'त्युक्तमिति ।

इण्कोरिति षत्वम् । ह्रिर्धिरिति । शिनष् हि इति स्थिते हुभल्भ्यो ह्रिर्धिरिति
 शिनष् धि इति जाते सैर्ध्रपिच्चेति स्थानिवद्भावेन धेरपित्त्वेन ङित्वात् 'शन्सीरजोप'
 इति शिनष् धि इति स्थिते अनन्तरकर्तव्यमाह—जश्त्वम् । टुत्वमिति । वस्तुतस्त्व
 टुत्वस्यैव प्रागुपन्यासी युक्तः । अन्यथा 'भलां जश्—' (८४।५३) इति जश्त्वस्या-
 सिद्धत्वेन टुना टु (८१।४१) रिति टुत्वस्याप्रवृत्तेः । अतएव नागेशः—'अत्र प्रक्रिया-
 दर्शनमात्रे तात्पर्येन तु क्रमे' इत्याचक्षते । एवञ्च टुत्वेन धस्य ढत्वे शिनष् ङि इति
 स्थिते जश्त्वेन—शिनङ् ङि इति ततो 'भरो भरि सवर्णे' (७१—८४।६५) इति
 ङलोपविकल्पः अनुस्वारपरसवर्णौ इति । नञ्चैत्यनुस्वारः । अनुस्वारस्य यथैति
 परसवर्णौ मूर्धन्यनकारः । एवं ङलोपपक्षे शिण्डि इति । ङलोपाभावे तु शिण्डि इति ।
 अत्र सानुस्वार एव पाठो युक्तः । 'भलां जश् भशि' (८४।५३) इत्यस्य 'भरो भरि सवर्णे'
 (८४।६५) इत्यस्य च 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८४।५८) इत्यत्र भाष्य-
 संमतसूत्रपाठमाश्रित्य असिद्धत्वात् । तथाच नागेशः—'शि'ङ्ङि इति । सानुस्वार
 एव पाठः । अनुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तावपि 'दीर्घादा-
 चार्याणाम्' (८४।५२) इत्युत्तरम्, 'अनुस्वारस्य ययि—' (८४।५६—भाष्यक्रमः—),
 'वा पदान्तस्य' (८४।५४—भा भ) 'तौलि' (८४।५७—डा क्र)
 'उदः स्थासन्भोः—' : (८४।५६—भा जं), 'भयो ह्यो—' (८४।५७—
 भा क्र), 'शञ्कोऽटि' (८४।५८—भा क्र) इति षट्सूत्री पाठोत्तरं 'भलां
 जश् भशि' (८४।५९ भा, क्र), 'अभ्यासे चर्च' (८४।६०—भा क्र) 'खरि
 च' (८४।६१—भा क्र), 'वाऽवसाने' (८४।६२—भा क्र), 'अणोऽप्रगृह्यस्य
 —' (८४।६३—भा, क्र) इति ॐ पञ्चसूत्रीपाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायी-
 पाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या भरो भरौत्यस्य भलां जश्चित्यस्य चासिद्धत्वेन खयः परत्वाभावात्
 परसवर्णाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तर इति । शिनषाणि इति । शन्मो ङित्वाद् लघूपध-

* तत्त्वबोधिनीस्थाया अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्या अधस्ताद वृत्तानुसारौ भाष्यानु-
 सारी च पाठक्रमौ दर्शित इत्यनुसन्धेयम् ।

गुणः । आठः पित्वात् शन्सोरित्यस्याप्राप्ते रत्नोपाभावश्च । अशिनट् इति । लङि कृपम् ।
अशि नष्त् इति स्थिते हल्ङाद्यपृक्तलोपः । षस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्तविकल्पः ।
अशिषदिति अङो ङित्त्वात्र गुणः । भञ्जो आमर्द्दने इति । ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् ।
भयः । भनक्ति इति । एतदाद्यर्थं 'शन्नात्रलोप' (२४४४) इत्यावश्यकमित्युक्तम् ।
अव तिपः पित्वेन ङित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तेः । तदेवं
भ शन्म् नञ् ति इति स्थिते धातुनकारलोपे भनञ् ति इति जाते खरि चेति भन च्
ति इति । ततः 'चोः कुः' (३७८) इति कुत्वम् भनक् ति इति । बभञ्जिथ बभङ्क् थ
इति भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । उत्तरत्वे कुत्वे कृतेऽनुस्वारपरमवर्णौ । भुज पालना—
भ्यवहारयोरिति । अभ्यवहारो भोजनम् । अत्राद्येऽयमात्मनेपदी । 'भुजोऽनवने'
इति वक्ष्यमाणसूत्रात् । भोक्ष्यति इति । लघुपधगुणः । पूर्ववत् कुत्वम् । इण्कोरिति
षत्वम् । अभुनक् इति । हल्ङाद्यपृक्तलोपः । वाऽवसाने इति चर्त्तविकल्पः । चोः
कुरिति कुत्वम् । तह हिंसायामिति—

२५४५ । तणह इम् ॥७३॥८२॥

दी— । तहः अमि कृते इमागमः स्याद्वलादी पिति ।
तण्णटि । तण्णः । ततर्ह । तर्हिता । अतण्णट् । हिनस्ति ।
जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १४५८ कृदने । उनत्ति ।
उन्तः । उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् । औन्ताम् ।
औन्दन् । औणः—औनत् । औनदम् । अञ्जू १४५८
व्यक्ति * मर्षनकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति ।
आनञ्जिथ—आनङ्क्थ । अञ्जता । अञ्जिता । अङ्ग्धि ।
अनजानि । आनक् ।

After the operation of अम् has been effected on तह, the

aug. इम् (इ) is attached to the same लृह् (or rather लृणह् along with श्रम्), when any हलादि पित् affix follows. Thus वृह् + तिप् = तृ श्रन्म् ह्, ति = लृणह् ति = लृण इ (म्) ह्, ति = लृणेह् ति by 'आदृगुणः' (69) = लृणेह् वि by 'होहः' (324) and 'भ्रषस्तथोः—' (2280) = लृणेह् टि by 'ष्टना—' (113) = लृणे ० टि by 'ढो ढे लोपः' (2335). तृण्डः—तस् is not पित् hence no इम् । ततर्ह—लिट्—लघू-पधगुणः । अतृणेह्—लङ्—तिप् इम्, elision of त्, then ढत्व and चर्त्त-विकल्प by 'वाडवसाने' । हिनस्ति etc.—easy. See मित । औनत्ति—the न of the root elides by 'श्रान्न—' (2544). द becomes त् by 'खरि—' (121). उन्दाच्चकार—by 'इजादेश—' (2237). औनत्—वृद्धि by 'आटश्च' (269). अप्रकृल्लोप etc. as in other cases. औनः—औनत् by 'दश्च' (2468). अञ्जु (अञ्ज्) to make clear etc. अनक्ति—the elision of न by 'श्रान्न—' (2544). आनञ्ज् by 'अत आदेः' (2248) and 'तस्मान्नुङ् द्विहलः' (2288). आनञ्जिजथ—आनङ्क्थ by इङ्क्विकल्प due to the elision of ज् (अञ्ज्). In the latter case अनुस्वार and परसवर्ण etc. as before. अङ्ग्धि—अ श्रन्म् न्ज् हि—अन ० ज् धि by 'श्रान्न—' and 'हुभलस्यो हेधिः' (2425) = अ न् ग् धि by 'श्रन्सोः—' (2169) due to डित्त्वं of हि = अङ्ग् धि—अङ्ग्धि—अङ्ग्धि by 'चोः कुः', 'नश्चापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य यधि—' (124) respectively. अनजानि—by 'श्रान्न—' here 'श्रन्सोः—' does not apply for आट् is पित् । आनक्—लङ् तिप् by 'हल्ङ्यादिभ्यः'—(252), 'वाडवसाने' and 'चोः कुः' (378).

मित— । लृणह् इति । लृह् इम् इति वक्तव्ये 'लृणह्' इति श्रन्मा निह्देशो विशेषविहितेन इमा श्रन्मो वाचो मा भूदित्येतदर्थम् । येन नाप्राप्ति—न्यायात् । न च तौदादिकस्य 'लृह्' इत्यस्य पृथक्करणार्थम् एवं कृतमिति वाच्यम् ।

त्तव हलादिः पितः सार्वधातुकस्य श-विकरणेन व्यवधानात् । अतो व्याचष्टे—
 ढहः श्नमि कृते इति । हलादौ पितीति 'नाभ्यास्तस्याचि पिति—' इत्यतः
 पितीति, 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीति चानुवर्त्तते इति भावः । ढणेढीति ।
 श्नमि कृते, णत्वे ढणह् इति स्थिते इम्, आदगुणः—ढणेह् इति । ततो 'हो ढः'
 (३२४) इति हस्य ढः । 'भषः—' (२२८०) इति तस्य धः । तस्य णुनेति
 ढः । एवं ढणेढ् ढि इति स्थिते 'ढो ढे लोपः' (२३३५) इति ढलोपः । तसः
 पित्ताभावान्नेम् । अन्यत् प्राग्वत् । ततर्ह इति । लिटि लघूपधगुणः । अटनेट् इति ।
 लङि । श्नमिमौ । हलङ्ग्राद्यपृक्तलोपः । ढत्वचस्त्वे । द्विनस्ति इति । द्विसे-
 रिदित्त्वान्नुम् । तस्य श्नमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति लोपे तिपः पित्तात् श्नसो-
 रित्यप्राप्तेरल्लोपाभावः । जिहिंस इति । इदित्त्वान्नुम् । न तु श्नम् । लिटि
 आर्द्धधातुकत्वात् । नश्चेत्यनुस्वारः । जिहिंसतुरित्यादौ तु अनिदितामिति (४१५)
 नलोपो न भवति द्विसेरिदित्वात् । उनक्ति इति—श्नान्नलोप इति धातुनकार
 लोपः । उन्दाश्चकार इति—अजादेश्चेत्याम् । औनदिति—श्नमि कृते धातु—
 नकारलोपः । अजादित्वादाट् । आटश्चेति वृद्धिः । प्राग्वदपृक्तलोपः । औनः
 —औनदिति । दश्चेति (२४६८) कृत्वविकल्पः । अनक्ति इति । श्नान्नलोपः ।
 अन्यत् प्राग्वत् । अङ्क्ते इति । नलोपः । श्नसोरित्यल्लोपः । अनुस्वारपर-
 सवर्णौ । चत्वंकुत्वे । आनञ्जिति । अत आदेरित्यभ्यामदीर्घः । तस्मादिति
 (२२८८) नुट् । आनञ्जिथ—आनङ्क्थ इति । धातोर्दित्वात् 'स्वरति—'
 (२२७६) इति इङ्विकल्पः । एवम् अङ्क्ता—अञ्जिता इति । अङ्ग्धि
 इति । श्नान्नलोपः । हेर्धिः । तस्य अपित्वेन ङित्वात् श्नसोरित्यल्लोपः । धातु-
 जकारस्य चोः कुरिति कुत्वेन गः । नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । अनजानि—आटः
 पित्तात् श्नसोरित्यल्लोपो न । अन्यत् प्राग्वत् । आनगिति । श्नम् । नलोपः ।
 अपृक्तलोपः । पित्तादल्लोपविरहः । चोरिति कुत्वम् । तस्य 'वाऽवसाने' इति
 चत्वंविकल्पः । धातोर्दित्वात् सिच्यपि इङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यविधिमाह—

२५४६ । अञ्जोः सिचि ॥७२॥७१॥

दो— । अञ्जोः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जोत् ।
तच्च १४६० सङ्कोचने । तङ्कता—तञ्चिता । ओविजो १४६१
भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्कतः । 'विज इट्' (२५३६)
इति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजोत् ।
वृजो १४६२ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृचो १४६३
सम्पर्के । पृणक्ति । पपच ।

इति तिङन्तरूपादिप्रकरणम् ।

इट् is compulsory before सिच् coming after अञ्ज = आञ्जोत्—
अनुस्वार etc. as before. विविजिथ—no guna due to ङित्व । The-
rest is easy.

Here ends the रूपादि class.

मित— । अञ्जोरिति । इङित्यर्त्तव्ययतीनामित्यत इङित्यनुवर्त्तते । 'विभाषा
गमहन—' इत्यस्माद् विभाषेति तु नानुवर्त्तते । तदाह—नित्यमिङिति । आञ्जोदिति
इट् ईटीति सिज्जलोपः । आङनुस्वारपरसवर्णाः । सिचि किम्—अङ्कता—
अञ्जिता । विनक्ति इत्यादि प्राग्वत् । विविजिथेति । विज इङिति ङित्वात् न
गुणः । अन्यत् स्वयं साधनीयम् ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तरूपादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ततनादिप्रकरणम्

दी—। अथ सप्त स्वरितः। तनु १४६४ विस्तारि।
‘तनादिक्ञ्म्य उः’ (२४६६)। तनोति। तन्वः—तनुवः।
तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्—अतानीत्।

Now we conjugate the seven स्वरित् or उभयपदी roots. तनु (तन्.) to spread. The affix or विकरण उ comes in by the rule ‘तनादिक्ञ्म्य उः’ (२४६६)। Thus तनोति—गुण of उ due to पिच्च of तिप् by the saying ‘उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः’—Bhattoji under ‘धिविक्ञ्म्योर च’ (२३३२)। तन्वः—तनुवः by ‘लोपस्यान्यतरस्याम्—’ (२३३३)। तनुते—ते or ति is ङिङ्त् hence no guna. ततान—लिट् णल् वृद्धि by ‘अत उपधायाः’ (२२८२)—पितुर्मृदं तेन ततान सोऽर्भकः’ (२४)। तेने—लिट् एण् in place of त by ‘तञ्मयोरिश्चिरेच्’। No guna due to कित् by ‘असंयोगात्—’ (२२४२)। एच् and अभ्यासलोप by ‘अत एकहल्—’ (२२६०)—‘तेने बह्व ह्रदा य आदिकवये’ (भागवत)। तनु—लोट् हि—हि is अपित् hence no guna. हि elides by ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ (२३३४)। अतनीत्—अतानीत् option of वृद्धि by ‘अतो हलादिलघोः’ (२२८४)।

मित—। अथ उविकरणान् तनादिधातून् निरूपयिष्यन्नाह—अथ सप्तैति। तनु, षण्, क्षण्, चिण्, ऋण्, एण् एते सप्त उदित उभयपदिन इत्यर्थः। उदित्करणत् ‘उदितो वा’ (३३२८) इति ज्ञाप्रत्यये इङ् विकल्पेन—तनित्वा—तत्वा

इत्यादि सिध्यति । तनादिसूत्रमुपन्यस्यति—तनादिकृञ्भ्य इति । तनोतीति—‘उप्रत्ययस्य पितृसु गुणः’ इत्युक्तात्वात् (धिन्विक्कृष्णोर च—२३३२ इत्यत्र द्रष्टव्यम्) गुणः । तन्वः—तनुव इति । ‘लोपश्चास्यान्तरस्यां स्वीः’ (२३३३) इत्युकारलोपविकल्पः । तनुते इति—डिङ्छात्र गुणः । ततानेति—‘अत उपधायाः’ (२२८२) इति वृद्धिः । तेने इति । ‘अत एकहल्मध्ये—’ (२२६०) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । तनु—उतश्च प्रत्ययादिति (२३३४) हेर्लोपः । अतनोत्—अतानीदिति । अतो हलादेरिति (२२८४) वृद्धिविकल्पः सिचि ।

२५४७ । तनादिभ्यस्तथासोः ॥२॥४॥७८॥

दो— । तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनतश्चो गृह्यते । तेनेह न । यूयम-तनिष्ट— । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) इत्यनुनासिक-लोपः । तडि । अतत—अतनिष्ट । अतथाः—अतनिष्ठाः । षनु १४६५ दानि । मनोति । मनुते ‘से विभाषा’ (२३१८) । सायात्—सन्यात् । ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्तम् । असात असनिष्ट । असाथाः—असनिष्ठाः । क्षणु १४६६ हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । ‘ह्यप्रन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट । अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः । क्षिण १४६७ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः । ‘संज्ञापूर्वको विधिर-नित्यः’ (परि—८४) इति न भवतीत्यात्रे यादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षणीत् । अक्षित—अक्षणिष्ट । ऋणु १४६८ गतौ । ऋणोति—अर्णोति । अर्णुतः । अर्णवन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । आर्णीत् ।

आर्त्त—आर्णिष्ट । आर्थाः—आर्णिष्ठाः । तृणु १४६८ अदने ।
तृणोति—तर्णोति । तृणुते—तर्णुते । घृणु १४७० दीप्तौ ।
जघर्ण । जघृणे ।

अथ हावनुदात्तेतौ । वनु १४७१ याचने । वनुते । ववने ।
चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । मनु १४७२
अवबोधने । मनुते । मेने । डुकृञ् २४७३ करणे । करोति ।
'अत उत् सार्वधातुके' (२४६७) कुरुतः । यण्, 'न
भकुर्कुराम्' (१६२८) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति ।

सिच् coming after तनादि roots elides optionally, when त and
यास् follow. Due to its connection with यास्, by त we mean the
singular word or affix त (ofत आताम्, भ) and not the substitute
त of the plural affix थ (in सिप्, थस्, थ—परस्मैपदी) । Hence here
there is no elision of सिच् when त, the substitute of थ follows.
Thus यूयम् etc—'you spread.' Here the द्विविकल्प is by the rule
'अतो हलादेः—' (२२८४). The word 'यूयम्' has been used to differen-
tiate अतनिष्ठ (second per. pl. परस्मै.) from अतनिष्ठ (Third per.
sing. आत्मने) । थ of परस्मै. is replaced by त by the rule 'तस्थस्थमिपं
तातंतामः' । अतत—by सिच् लोप and अनुनासिकलोप । अतनिष्ठ—optional
form. It is with सिच् and here अनुनासिक or न does not elide for in
this case त is not भलादि कित् due to the precedence of इट् । Hence
'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) does not apply here. अतथाः—अतनिष्ठाः—
by सिच् लोप and अनुनासिकलोप in one case and by सिच्, इट् and
ष्ट्व in the other. Similarly असात—असनिष्ठ and असाथाः—असनिष्ठाः

etc. चिण् च i.e. the root चिण् also is used in the sense of हिंसा । The short penultimate 'इ' of चिण् will be gunnated due to the affix उ (following) and thus the forms will be चिणोति etc. But Attreya and others hold that there will be no guna (due to the following of उ) by the परिभाषा—'संज्ञापूर्वक—etc—'An injunction laid down with a संज्ञा-word or technical term (within) is not compulsory.' Here the word गुण is a संज्ञावचन by 'अदेङ् गुणः' (1.1.2). Hence the परिभाषा applies and consequently there is no guna and thus the alt. form is चिणोति । Others, however, vote for गुण and the forms, therefore, are चिणोति चिणोति etc.

[Nagesha says that as the above परिभाषा is not found in the भाष्य so it is wise to conjugate as चिणोति etc. and चिणोति etc. are to be taken as the conjugations of 'चि—हिंसायाम्' read in स्वादि]. ऋणोति—अणोति the latter is by लघूपधगुण. अर्णुतः—गुण of the root due to the affix उ which however is not gunnated due to डित्त्व of तस् following. अर्णुवन्ति—by उवङ्—'अचि श्नु—' (272). आनर्ण—लिट् by 'अत आदेः' (2248) and 'तस्मान्नुङ् द्विवलः' (2288). आनुणे—no guna due to कित्त्व by 'असंयोगात्—' (2242). अणोत्—लुङ् आट् elision of सिच् by 'इट ईटि' (2266). आत्ते—आर्णिष्ट due to optional elision of सिच् (2547) and the elision of अनुनासिक by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) in the former case. वृणु etc. easy.

अथ द्वौ etc. i.e. वनु and मनु—which with the former seven constitute the तनादि roots (nine only). मनु to think or understand cp 'बहु मनुते ननु', ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम्' (जयदेव).

नेने—by (2260). डुकृञ् करणे—This root is stated apart from तनादि group to indicate the existence of the परि—‘गणकार्यमनित्यम्’ डु for ‘डितः क्तिः’—‘कृत्विमम्’. करोति—गुण of कृ by ‘सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ due to the affix उ। which is सार्वधातुक though not पित् (2168). Next रपरत्वं by ‘उरण्—’ (70). उ itself is gunnated due to तिप्. कुरुतः—कर् is here changed into कर् by ‘अत उत्—’ (2467). तस् is डित् hence no guna of उ. कुर्वन्ति—कृ + उ + अन्ति = कर् उ अन्ति = कर् उ अन्ति by ‘अत उत्—’ above कुरुअन्ति कुर्वन्ति—यण by ‘इश्रुवोः—’ (2387) = कुर्वन्ति no दीर्घ by ‘उपधायां च’ (2265) due to the fact of its being barred by the rule ‘न भक्तुर्कुराम्’ (1629).

मित—। तनादिभ्य इति। ‘गातिस्थाषुपामूभ्यः सिचः—’ इत्यतः सिच इति, ‘विभाषा घ्राघेट्—’ इत्यतो विभाषेति, ‘ख्यचतिथार्ष—’ इत्यतो लुगिति चानुवर्त्तते। तदाह—सिचो वा लुक् स्यादिति। तथासोरिति इन्वात्—सप्तमीद्विवचनम्। एकवचन—तशब्दे थासि च परत इत्यर्थः। ‘तस्-यस्स्थमिपां तां-तं-तामः’ इत्यत्र विहितस्य थादेशस्य—तशब्दस्य न ग्रहणम्। किन्तु तङ् पचस्यस्य एकवचनस्यैव थास् प्रत्ययस्य समभिभ्याहारादित्याह—थासा साहचर्यादिति। अतएवोदाहरति—यूयमतनिष्ठ इति। मध्वमवहुवचनप्रतिपत्त्यर्थम् यूयमित्यस्य उपादानम्। प्रकृतोदाहरणे—अतत—अतनिष्ठ इत्यादौ सिज्लोपपक्षे—इडभावेन तप्रत्ययस्य भत्वादि ङित्त्वात् अनुनासिकस्य नकारस्य—लोपविधायकं सूतमुपन्यस्यति—अनुदात्तोपदेश इति। एवम् अतथाः—अतनिष्ठा इति। इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वात् णुनेति णुत्वम्। एवमन्यत्र असात—असनिष्ठ, असाथाः—असनिष्ठा इत्यादावपि यथायथं प्रक्रिया बोध्या। चिणु इति। अयमपि हि सार्थक इत्यर्थः। ननु उप्रत्ययस्य अपित् ऽपि ङित्त्वाभावात् सार्वधातुकत्वाच्च चिणोतेर्लघूपधगुणः स्यादित्यत्राह—उप्रत्ययनिमित्त इति। तेन चिणोतीत्यादिरूपम्। ननु ‘गुणशब्दः’ संज्ञावचनम्। अदेङ् गुण इति सूत्रात्। तेन गुणशब्दसुसार्थ्यं ये

विधय आरब्धा ते अनित्या एव । तथाच परिभाषा 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति ।
 न चोयं निष्कूलैति वाच्यम् । तथा च 'ओरोदिति' सूत्रयितव्ये यद् 'ओर्गुणः' (८४)
 —६।४।१४६) इति पाणिनिना सूत्रितं तेनेतज्ज्ञायते यदस्त्रास्या मूलमिति ।
 एतच्च 'ओर्गुण' इति सूत्रे दौचित्यवत्तौ स्पष्टम् । किञ्चास्या अनित्यत्वादेव 'स्वायम्भुव'
 इत्यादि 'सिद्धम्' इति चेत् ? न । भाष्ये एतस्याः परिभाषायाः क्वाप्यनुज्ञेखात् ।
 स्वायम्भुवमित्यादि तु असाध्वेवेति 'ओर्गुण' इत्यत्र शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादित—
 नित्यत्वम् । 'क्षिणोति' इत्यादि तु सौवादिकस्य क्षिधातीरिति द्रष्टव्यमित्याहुः ।
 ननु तर्हि 'क्षिणोति' इत्यादयः कथमिति चेत् । कैयटहरदत्ताद्यनुरोधेनेति
 विभाव्यम् । एवं ऋणोति—अर्णोति इत्यादयःपि मतान्तरमाश्रित्योक्तम् । अर्णो-
 तीत्यादौ उपप्रत्ययनिमित्तं 'सार्वधातु—' (२१६८) इति इगन्ताङ्गस्य गुणः ।
 पश्चात् तिपमाश्रित्य—उपप्रत्ययस्यापीति भावः । अर्णुत इति । तसः ङित्त्वादुपप्रत्ययस्य
 गुणाभावः । अर्णुवन्ति—'अचिश्नु—' (२७२) इत्युपवङ् । आनर्ण—लिट् णल् ।
 पुगन्तेति लघूपधगुणः । अत आदेरिति दीर्घः । तस्मानुङिति नृट् । आनृणे—
 कित्त्वाद गुणाभावः । आर्णोत्—लुङ् । आट् । वङ् । इट ईठीति सिज्-
 लोपः । आर्त्त—आर्णिष्ट इति । तङ्पक्षे प्रकृतसूत्रेण पूर्व्व सिज्लोपः । 'अनु-
 दात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपश्च । उत्तरत्र सिजिटौ । एवमार्थाः
 —आर्णिष्ठा इत्यत्र । अन्यत् स्पष्टम् ।

अथ हाविति । वनुमनू इत्यर्थः । मन्वन्तास्तनोत्यादय इति ज्ञेयम् । तनादि—
 पाठादेव कृज्यङ्गणे सिद्धे 'तनादिकृज्य उ'रित्यत्र कृज्यङ्गणम् गर्णकार्यस्य
 अनित्यत्वे लिङ्गम् । अतएव 'न विश्वसेदविश्वस्ते' इत्यादि सिद्धमित्याहुः । लुक्कृ-
 करणे इति । जित्करणसुभयपदित्वार्थम् । ङित्करणं क्तिप्रत्ययायेम् । 'ङित् क्तिः'
 'क्तिर्मन्त्रित्यम्'—कृत्विसम् । करोतीति । कृ + उ + तिप् इति स्थिते उपप्रत्ययनिमित्तं
 धातोः 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः । 'उरण् रपरः' (७०) इति रपरत्वम् ।
 एवं करु तिप् इति स्थिते तिपमाश्रित्य उपप्रत्ययस्यापि गुण इति । कुरुत इति ।
 कृ + उ + तस् इति स्थिते पूर्व्वदर्शितप्रकारेण करु तस् इति जाते 'अत उत्—'

(२३६७) इयि वकारादकारस्य उच्चम् । उदिति तपरकरणात् तस्य न पुन-
र्गुणः । एवं कुरु तस् इति सम्प्रदायानि तसौ ङित्वेन गुणाभावे कुरुत इति ।
कुर्वन्ति इति । कुरु अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नु' इत्यादि प्राप्ते आह—यणिष्यति ।
'हृश्नुवोः—' (२८७) इत्यनेनेति भावः । किञ्च कुर्व इत्यत्र 'उपधायां चे'ति
(२२६५) दीर्घे प्राप्ते आह—'न भकुर्कुरामि'ति (१६२८) । यद्यपि—
'कुरु' इत्येव कश्चिद् धातुस्तदाहौ पठितस्तथापि कुरित्यनेन करोतेरव ग्रहणं
व्याख्यानादिति ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' (२३३३) इति वस्मसोरुकार-
लोपविकल्पे प्राप्ते आह—

२५४८ । नित्यं करोतेः ॥६॥४॥१०८॥

दी— । करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यादमयोः
परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थ । चकव । कर्त्ता । करिष्यति ।

The affix उ following the root कृ is ever dropped when
the affixes वस् and मस् follow. Thus कुर्वः and कुर्मः no दीर्घ
by 'न भकुर्कुराम्' (1629). चकर्थ—in धल् want of इट् by क्रादि-
नियम ('कृष्टभृद्—' 2293) and also भारद्वाजनियम ('चतो—' 2296).
Apply the rules 'उरत्' (2244), 'उरण्—' (70) 'चोः कु' (2245)
etc. चकव—by क्रादिनियम no guna due to कित्त्व ।

मित— । नित्यमिति । 'उतश्च प्रत्ययात्—' (६४११००६) इत्यस्माद्
विभक्तिविपरिणामेन उप्रत्ययस्येति लभ्यते । तदाह—प्रत्ययोकारस्येति । 'लोपश्चास्य-
न्यतरस्यां चोः' (६४११०७) इत्यतो लोप इति चोरेति चानुवर्त्तते । तदाह—नित्यं
लोप इत्यादि । कुर्व इति । न भकुर्कुरामिति दीर्घाभावः । चकर्थ—इति । क्रादि-
नियमाद् भारद्वाजनियमाच्च धल् इडभावः । चकव इति । क्रादिनियमादिङ-
भावः । द्वित्वादनन्तरम् 'उरत्' (२२४४), 'उरण्—' (७०) इत्यादीनि प्रयोज्यानि ।

२५४६ । ये च ॥६॥१०८॥

दो—। कञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् ।
आशिषि क्रियात् । कषीष्ट । 'तनादिभ्यः=' (२५४७) इति
लुकोऽभावे 'ऋसादङ्गात्' (२३६८) इति सिचो लोपः ।
अकृत । अकृथाः ।

(The affix) उ after कञ् elides when any affix beginning with a य follows. Thus कुर्यात्. क्रियात्—by 'रिङ् शयक्लिङ्च्' (2357). कषीष्ट—No guna due to कित् of लिङ् by 'उञ्' (2368). अकार्षीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (2297) etc. When सिच् does not elide by 'तनादिभ्यः—' (2547) then by 'ऋसादङ्गात्' (2369) we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण of क by 'उञ्'—2368). And when सिच् elides by 'तनादिभ्यः—' then also we have अकृत and अकृथाः (due to want of गुण by 'न लुमताङ्गस्य'—263).

मित—। ये चेति । नित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति, 'लोपश्चास्यान्य—' इत्यतो लोप इति चानुवर्त्तते । ये इत्यनेन च आक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते । तेन तदादिविधिः—विशेषणत्वात् । अत आह—कञ् उलोपः स्यादित्यादि । कुर्यादिति प्राग्वत् । क्रियादिति—'रिङ् शयक्लिङ्च्' (२३७७) इति रिङि रूपम् । कषीष्ट इति—उञ्चेति (२३६८) कित्ताद् गुणाभावः । अकार्षीदिति—सिचि वृद्धिरित्यादिना । 'तनादिभ्यस्तथासोः' (२५४७) इति सिचो लुकि अलुकि च रूपं तुल्यमित्याह—तनादिभ्य इति । ननु ऋसादङ्गादिति यदा सिञ्जलोपो विधीयते तदा प्रत्ययलक्षणेन धातौर्गुणः स्यादिति चेत् । न । उञ्चेति (२३७८) सिचः कित्तादिति विभावनीयम् । लुक्पक्षे तु न लुमतेति निषेधः ।

२५५० । संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ॥६।१।१३७॥

२५५१ । समवाये च ॥६।१।१३८॥

दी— । सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वव्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (१३१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः—' (२२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—' (२३५८) । पर्यष्कार्षीत्—पर्यस्कार्षीत् ।

(Both the rules taken together mean that) the augment सुट् is prefixed to क्त preceded by सम् and परि in the sense of embellishment (भूषण) and assemblage (सङ्घात). Thus संस्करोति etc. easy' The word संस्कृत made use of by Panini in the rule 'संस्कृतं भक्षाः' (1217) indicates that सुट्, under some occasion, comes before क्त even in the sense other than embelishment. N. B.—The rest is clear in the text.

मित— । सम्परिभ्यामिति समवाये चेति । करोताविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । सम्परिभ्यामित्यस्य विशेषणं तदाह—सम्परिपूर्वस्वीत्यादि । स्पष्टम् । सङ्घातः सङ्घीभवनमेकवीभवनमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं मूले ।

२५५२ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥६।१।१३८॥

दी— । उपात् क्तञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात् प्रागुक्त-योरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाघानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या ।

अलङ्कृत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः ।
एधो दकस्योपस्कुरुते ; गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं
भुङ्क्ते ; विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारिण
ब्रूते इत्यर्थः ।

The root कृ, coming after उप, takes सुट् in these senses viz—
प्रतियन्न, वैकृत and वाक्याध्याहार । From the particle च (in the
rule) it (कृ) takes सुट्, also in the senses said before i. e. in
the senses of embellishment and assemblage. प्रतियन्न means to
better, improve or purify. Thus एधो दकस्य etc.—The fuel is
bettering or improving the condition of the water (दकस्य),
वैकृत is formed by स्त्राधे अण् after विकृत meaning विकार—bad con-
dition or putrition etc. Thus उपस्कृतं भुङ्क्ते—‘eats a food which
is badly off.’ वाक्याध्याहार—means to fill up the intended place or
part left out. Thus—उपस्कृतं ब्रूते—speaks with a sentence filling
up the intention (of the speaker). उपस्कृता कन्या and उपस्कृता
ब्राह्मणा, serve as examples in the sense of भूषण and समवाय ।

मित— । उपादिति । ‘सुट् कात्पूर्वं’ इत्यतः सुडित्यनुवर्तते । सुडित्यचकारार्थ-
माह—चात् प्रागुक्तयोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । अतएवोदाहरति उपस्कृता
कथंति उपस्कृता ब्राह्मणा इति च । अन्यत्सुगमम् ।

२५५३ । सुट् कात् पूर्वः ॥६॥२१॥३५॥

दी— । ‘अडभ्यासव्यवायेऽपी’तुक्तम् । सञ्चस्कार ।
‘कात्पूर्वं’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं’
धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात् । सुट् ततो द्वित्वम् ।

एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (२३७८)—सञ्चस्करतुः । 'कस्मृ-
भृवृ—' (२२८३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (२२८६) इति
सूत्रे च 'कृजोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । तेन ससुट्कात्
परस्येष्ट् सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । 'गुणोऽर्त्ति—' (२३८०)
इति सूत्रे 'नित्य' कृन्दसि' (३५८७) इति सूत्रात् 'नित्यम्'
इत्यनुवर्त्तते । 'नित्य' यः संयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सुटि
गुणो न । संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः' (२५४६) इति
लिङ्सिचोर्नेट् 'एकाच उपदेशे—' (२२७६) इति सूत्रात्
'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तते 'उपदेशे यः संयोगादिः' इति
व्याख्यानात् । संसृक्कषीष्ट । समस्कृत समस्कराताम् ।

इति तिङन्ततनादिप्रकरणम् ।

N. B.—The rule is defective and to mend this defect Bhattoji adds the Varttika 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' to it. Thus the full import of the rule along with the Varttika is :—

The augment सुट् is prefixed before क, coming after the उपसर्गस (सम् and परि) even when the same (क) is interposed by the augment अट् and the अभ्यास (च) । Thus सञ्चस्कार । [This explanation is offered in honour of the authority of Panini and Ka tyayana. But as the rule contains an exaggeration (कात्पूर्व) and as the varttika proves a failure so they are refuted by the भाष्यकार । The expression 'कात्पूर्व' is redundant on the ground that सुट् being टित् or ट्-eliding, would unquestionably, by 'आदानौ टकितौ', be placed before क । If you argue that the term.

would be serviceable when अट् or अभ्यास is interposed between सम् and क (of क), we say no—because सुट् being a prefix (उपसर्ग ?) will take effect first. by the dictum 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' and as such it then becomes an अन्तरङ्ग विधि and 'अभ्यास' and 'अट्' become बहिरङ्ग. Then by the परिभाषा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे', we have the operation of सुट् prior to that of हिल । Thus सम्—क + णल् = सम्—कृ + णल् (सुट्) = सम् कृ, कृ अ (हिल) । Then by the rules 'उरत्' (2244), 'उरण् रपरः' (70), 'शपूर्वाः खयः' (2259) 'चतस्रसंयोगादिर्गुणः' (2379) and 'अत उपधायाः' (2282) respectively, we have सञ्चस्कार [Similarly in समस्कारोत्—समस्कारोत् etc. in the case of अट् in लङ्, लुङ् etc]. Similarly सञ्चस्कारतुः—without 'अत उपधायाः' (2282) above. Under the इट्—prohibiting rules 'कृचृभृ'—(2293) and 'चतुो भारद्वाजस्य (2296), there runs the varttika 'कृचोऽसुट इति व्यक्तव्यम्'—'It has to be stated that the augment इट् is prohibited to the roots कृ, चृ, भृ, वृ etc and चृदन्त ones—only when they are not prefixed with the augment सुट् । Thus, by the question, it appears that they will have the augment इट् when they are prefixed with सुट् । Hence सञ्चस्कारिथ, सञ्चस्कारिव are explained. The term 'नित्यम्' occurring in the rule 'नित्यं कृन्दसि' (3587—7. 4. 8) is carried down to the rule 'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः' (2380—7. 4. 29). Thus the rule 'गुणोऽर्त्ति—' now means—'नित्यं यः संयोगादिः तस्य 'that which begins always with a conjunct letter at the outset' can not have guna etc. This being the meaning—[N. B. This explanation of Bhattoji is according to Kaiyata under this rule 'सुट् कात्पूर्वः । But Nagesha differs

from the same on the ground that the term नित्य occurring in 'नित्यं कृन्दसि' is too remote to be carried down to the rule 'गुणोऽस्ति—'], we have no guna in the case of 'संस्क्रियात्' (आशीः)—because कृ is not 'नित्यं संयोगादि'—beginning ever with a conjunct letter'—but it is so (संयोगादि) only for the time-being. In the cases of लिङ् and लुङ् forms संस्कृषीष्ट etc. and समस्कृत (लुङ्) etc (आत्मने आशीः and लुङ्), the option of इट् directed by ऋतश्च संयोगादेः (2526) does not apply on the score of the explanation [of Kaiyata—this also is obvious in सुट् कात्पूर्व—but Nagesh rejects this too] 'उपदेशे यः संयोगादिः'—or what begins with a conjunct letter at the time of enunciation (of Panini)—whereby (by which explanation) the term उपदेशे' is carried on to the rule 'ऋतश्च संयोगादेः' (2526—7. 2. 43) from the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246—7. 2. 10). In समस्कृषाताम्—समस्कृषत etc,—the षत्व is due to 'इष्कोः' and आदेश—' (211—12).

Here ends the तनादि—class of roots.

मित—। सुट् कात् पूर्व इति । अर्थः अष्टः । तेनावोक्तं वार्तिकमुपन्यस्यति—अडभ्यासव्यायेऽपीति । भाष्ये लेत्तद् विभज्य पठितम् 'अड्यवाये उपसंख्यानम्' इति 'अभ्यासव्याये' चेति । अयमिदानीं सूत्रार्थः—'अड्यवाये अभ्यासव्यायेऽपि च सम्परिपूर्वात् करोतिः कात् पूर्वमेव सुट् स्या'दिति । समस्करोत् समस्कार्षीत्, सञ्चस्कार, सञ्चस्कारतुरित्यादुदाहरणम् । कात् पूर्व इत्यादीति । अत्र 'आदि' पदेन वार्तिकं परामृश्यते । 'अडभ्यासव्यायेऽपि' एतदपि न कर्तव्यमिति भाष्य-वचनात् । प्रत्याख्यातमिति निराकृतं त्यक्तमिति यावत् । ननु तर्हि अडभ्यासकार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् सुटश्च 'सम्परिभ्याम्' इति पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् 'असिङ्' बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया अडभ्यासकार्थयोः

प्रागुपस्थितौ समस्कारोदित्यादि कथं साधनीयमित्याशङ्क्य समाधत्ते—तथीहति ।
 पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यत इति । पश्चात् साधनेनेति शेषः । सुट् चाव उपसर्गः ।
 प्रागुपस्थितत्वात् । ततश्चायं प्रागेव प्रयोक्तव्यः । यश्च प्राक् प्रयुज्यते तदन्तरङ्गम् ।
 एवं तर्ह्यायातं यत् सुडन्तरङ्गमिति । एतदेवाह * अन्तरङ्गत्वात् सुडिति । ततो
 द्वित्वमिति । तथा च सम्+क्क णल् इति स्थिते पूर्वं सुट्—सम्-सुट् क्क णल्—
 सम्-सक्क णल्—ततो द्वित्वेन—सम्-सक्क णल् इति भवति । एवंविधव्याख्यानस्य फलं
 दर्शयति एवं चेति । ऋतश्चत्यङ्गगुणेन, उरत् (२२४३), 'उरण्'—(७०)
 इत्यभ्यासगुणेन रपरत्वेन च सम्-सक्कर् सक्कर् णल् इति स्थिते—शर्पूर्वाः खयः (२२५६)
 'कुहोयुः' (२२४४) इत्यभ्यासकार्येण—सम् चसक्कर् णल् इति जाते 'अत उपधायाः'
 (२२८२) इति वृद्धौ—सञ्चसक्कार् अ—सञ्चसक्कार् इति । एवम् सञ्चसक्कारतुरिति ।
 अत वृद्धाभावो विशेषः । सुट् प्रागुपस्थित्यभावे तु ऋतश्चत्यस्याप्रवृत्त्या 'असंयोगास्तिट् कित्'
 (२२४२) इति किच्चादतुसादौ गुणो न स्यादिति विभावनीयम् । ननु सम्-सक्क +

१* एतच्च भाष्ये "युक्तमिह द्रष्टव्यम् किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति । धातू-
 पसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्
 साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुत्सर्गेण ।
 साधनं क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वर्त्तस्य चार्थस्योपसर्गेण
 विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंवन्धस्तम-
 भ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते
 पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुत्सर्गेणेति तस्य 'आसाते गुरुणे'त्यकर्मकः ।
 'उपास्यते गुरु'रिति केन सकर्मकः स्यात् । एवं च कृत्वा सुट् सर्वतोऽन्तरङ्गतरको
 भवति । कात् पूर्व्यग्रहणं चापि शक्यमकर्तुम् ।" इत्यादिना निर्णीतमिति दिक् ।
 अत्र भाष्ये 'कात्पूर्व्यग्रह' चापि इति चकारादिदम् अङ्गभ्यासव्यवायप्रत्याख्यानार्थ-
 मिति ज्ञापितम् । सुट्छिच्चादादिलिङ्गत्वेन (आद्यन्तौ टकितौ) कात् पूर्व इति
 अनुक्तेऽपि छिच्चादादावेव स्यादिति 'कात् पूर्व'—ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।

‘यल्’ इति सम्—सृक्—व इति च स्थिते पूर्व्व ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (२२६६) इति भारद्वाजनियमात्, उत्तरत च ‘क्लृष्टं वृ—’ (२२६३) इति ब्राह्मणनियमाच्च इङ्निषेधः प्राप्नोति । इष्यते च इङ् यथा स्यात् । अन्यथा सञ्चस्करिष—सञ्चस्करिव इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गादित्यत आह—‘क्लृष्टोऽसुट्’ इति वक्तव्यम्’ इति । वार्तिकमिदम् । एवं चासुट्विषये एव इङ्निषेधनियमात् सुट्विषये इङ् भवत्येवेति फलितम् । ततश्च सञ्चस्करिषेत्याद्यभिमतत्वरूपसिद्धिः । द्वित्वादयः प्राग्वत् । अथ ‘सृक्’ इत्यस्य संयोगादित्वेन ‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३८०—७१४२६) इति प्राप्नोति । तथा च ‘रिङ् शयक्-लिङ्चु’ (२३६७)—७१४२८ इत्यस्य वाचः । तथा सति गुणेन ‘संस्कृत्यात्’ इति स्यात् न तु रिङा अभिमतं संस्क्रियात्’ इति । ए’ प्राप्ते आह—‘गुणोऽर्त्ति—’ इत्यादिना । नित्यं कृन्दसौत्यस्य अष्टाध्यायीस्था संख्या—(७१४८)—इति । ‘गुण—’ इत्यस्य तु (७१४२६)—इति । ततो व्याचष्टे—‘नित्यं यः संयोगादिरिति । कैयटवचनमिदम् । एवञ्च ‘सृक्’ इत्यस्य सुट्संसर्गादेव संयोगादित्वम् । अतः कादाचित्कोऽयं संयोगो न नित्यः । अथ तङ्पच्चे लिङि सिचि च इडागमं वारयितुमाह—‘ऋतश्चेति । उपदेशे इत्यनुवर्त्य’ इति । ‘ऋतश्च संयोगादे’रिति सूत्रे इत्यर्थः । ततश्च—‘उपदेशे यः संयोगादि’रित्याद्यर्थो भवति । एतदपि कैयटवचनम् । तदेतद् वाक्यद्वयमपि ‘सुट् कात् पूर्व्व’ इति सूत्रे कैयटे स्थितम् इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । नागेशस्तु इदं ‘चिन्त्यम्—’ तस्यातिदूरत्वादित्यादिना कैयटद्वौचित्यमतं प्रत्याचचचे इति शब्देन्दुशेखरे विस्तर इति दिक् । एवं प्रकृते क्लृप्तातोः संयोगादित्वेनोपदेशाभावात् इङ्भाव इति भावः । ततश्च संसृक्षीष्ट । संसृक्कृत इत्यादि सिद्धम् इति ।

इति मितभाषिण्यां तनादिप्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

दी—। डुक्रीज् १३७४ द्रव्यविनिमये ।

२५५४ । क्रादिभ्यः आ । ३।१।४८१॥

दी—। क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (२४८७) । क्रीणोतः ।
ईत्वात् पूर्व' भिरन्तादेशः । परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ।
एवं भस्य अझावः 'आभ्यस्तयोः—' (२४८३) इत्याहोपः ।
क्रीणन्ति । क्रीणीते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ—
चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेषीष्ट ।
अक्रेषीत् । अक्रेष्ठ । प्रीज् १४७५ तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः
कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीज् १४७६ पाके
मीज् १४७७ हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (३५३०) ।
प्रमीणाति । प्रमीणीतः । 'मीनाति-मिनोति—' (२५८८)
इत्येज् विषये आत्वम् । ममौ । मिस्यतुः । ममिथ—ममाथ ।
मिस्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् ।
अमासिष्टाम् । अमास्त । षिज् १४७८ वन्धने । सिनाति ।
सिनोते । सिषाय । सिष्ये । सेता । स्तुज् १४७९ आप्रवणे ।

The विकरण or affix श्ना (ना) is affixed to the क्रादि class.

of roots when a सार्वधातुक follows in the active voice. This prevails over शप् । Thus—क्रीणाति—णत्व comes in by 'रषाभ्यां नो णः—' । In क्री + ना + तस्, तस् being a हलादि अपित् or डित् सार्वधातुक् the आ of 'ना' is changed into ई by 'ई हल्यघोः' (2497). Note that इना is अपित् hence क्री is not gunnated. In क्री ना ऋ, ऋ is changed into अन्ति prior to the ईत्व of 'ई हल्यघोः' (6. 4. 113) by the rule 'भोऽन्ति' (7.1.3) which is subsequent to the other ('ई हलि—') and also नित्य because अन्तादेश must take effect whether ईत्व does or does not come (cp कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्) । Moreover अन्तादेश is अन्तरङ्ग in as much as it awaits the root only (प्रकृतिभावापेक्षः) whereas ईत्व is बहिरङ्ग, for it waits for both the root and the affix (प्रकृतिप्रत्ययापेक्षः) । Thus क्री ना अन्ति where आ- of ना eliding by 'इनाभ्यस्योरातः' (2488), the form is क्रीणन्ति । Similarly in क्रीना भ् (आत्मनेपदी), भ् is first of all changed into 'अत्' by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७।१।८) and thus due to its परत्व, नित्यत्व and अन्तरङ्गत्व—'ई हल्यघोः' (६।४।११३) does not apply. Hence = क्रीणा अत which as above changes into क्रीण् अत = क्रीणते by 'टित् आत्मनेपदानां—' । क्रीणीते by 'ई हल्यघोः' and क्रीणाते by आहोपः । चिक्राय by हित्, ऋस्—हलादिशेष—वृद्धि (अचो जिणति) etc. चिक्रियतुः—by इयङ् ('अचि श्नु—' २७१) and no guna or वृद्धि due to कित् of अतुस् by 'असंयोगात्—' (२२४२) । चिक्रयिष—चिक्रीष option of इट् by भारद्वाजनियम and गुण due to पित् of थल् । अक्रीषीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (२२६७) । अक्रीष्ट—गुण by 'सार्वधातुकार्ध—' (२१६८) । प्रीञ् to please and desire प्रमीणाति etc. णत्व by 'हितुमीना' (२५३०) । ममी—first आत् then हित् then ऋस् of the अभ्यास and next औत्व of णल् by 'आत औ—' (२३७१) । मित्यतुः—by

‘एरनेकाचः—’ (२७२) for अतुस् being कित् is not एज्विषय or एज्निमित्त (cause of ए, ओ, ऐ, औ i.e. of गुण or वृद्धि) । ममिथ—ममाथ—option of इट् by भारद्वाजनियम । In the इट्पच्च, आ of the अङ्ग (after duplication) is dropped by the rule ‘आतो लोप इटि च’ (२३७२) where- as in the इडभावपच्च—there is no आलोप । मित्ये—no आत्तु for एश्— the substitute of त—is अपिस्त्रिट् । माता—मास्यति—by ‘मौनाति—etc’ above. मीयात्—विधिलिङ् । मासीष्ट—आशीः । अमासीत्—लुङ् ; here the augments सक् and इट् come in by the rule ‘यमरमनमातां सक् च’ (२३७७) after आत्व has taken effect. सिच् elides by ‘इट ईटि’ (२२६६) । अमास—लुङ् आत्मने—with सिच् but without इट् because the root is अनिट् । सिनाति—सत्व by ‘धात्वादेः सः घः’ ‘सिषाय—घत्व by इण्कोः (२११) and ‘आदेश—’ (२१२) because the primitive root was begun with घ । स्कुञ् to spring and to release (‘आप्रवण-सुतृप्पवनसुद्धरणं च,’ cp दीक्षित under ‘सकुदि आप्रवणे—२२६१) ।

मित— । अय श्नाविकरणान् क्रयादीन् निरूपयिष्यन्नाह—दुक्तीजित क्रयादिभ्य इति । शपोऽपवादः । कर्तव्यं सार्वधातुके परे श्नेत्यर्थः । क्रीणाति इति । रषा-भ्यामिति णत्वम् । क्रीणीत इति—तसः हलाद्यपित्वेन ईहल्यघोरितौत्वम् । ननु क्रीना भि इति स्थिते अवाप्यनेनेत्वं स्यात्केर्हलाद्यपित्वादित्याशङ्क्य आह— ईत्वात् पूर्वमिति । केरन्तादेश इति—‘भोऽन्तः’ (७।१।३) इत्यनेन । परत्वादिति । ‘ई हल्यघोः’ (२।४।११३) इत्यपेक्षया इत्यर्थः । नित्यत्वादिति—कृता-कृतप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । अन्तादेशो हि कृतेऽपीत्ये प्राप्नोत्यकृतेऽपि, अतोऽयं नित्यः । अन्तरङ्गत्वाच्चेति । तथा च अन्तादेशः प्रत्ययमात्रमाश्रित्य प्रवर्तते । तेनायम-त्यापेक्षः । अतोऽयमन्तरङ्गः । ईत्वन्तु प्रकृतिप्रत्ययावुभावपि अपचते । तत्रापि प्रत्ययेन हलादित्वेनापित्वेन च भवितव्यमित्यर्थं वक्ष्येचः । अतो वहिरङ्गः । ततश्च ‘असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गं’ इत्यसिद्धत्वान्नास्य (ईत्वस्य) प्रवृत्तिः । न च पुनः प्रसङ्ग-

न्यायेन प्रवृत्तिर्भवदिति वाच्यम् । अन्तोदेशे कृते प्रत्ययस्य हलादिच्चाभावात् । एवं क्रीणा अन्ति इति स्थिते 'शृणाभ्यस्तयोरातः' (२४८३) इत्याहोपि क्रीण् अन्ति—क्रीणन्ति इति । अथात्मनेपदे क्री णा भ इति स्थिते आह—एवं भस्माद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८—७।१।५) इत्यनेनेति भावः । तस्यापि परत्वान्नित्यत्वादान्तरङ्गत्वाच्चेति भावः । क्रीणीते इति—'ई हल्यघो'रितीत्वम् । 'टित—'इत्येत्वम् । चिक्राय इति । द्वित्वङ्गहलादिशेषाः । 'अचो ज्ञिति' (२५४) इति वृद्धिश्च । चिक्रियतुरिति—अतुसः कित्वाद् वृद्ध्यादाभावे 'अचि शृनु—' (२७१) इतोयङ् । चिक्रयिथ—चिक्रीथेति । भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । चिक्रियिथ इति । क्रादिनियमादिट् । अक्रौषीत् इति । सिचिवृद्धिरिति वृद्धिः । इटः परत्वाभावात् 'सिज्जलोपाभावः । अक्रौष्ट इति । 'सार्वधातुका—' (२१६८) इति तङ्पञ्चे गुणः । प्रीञ्श्रीञी क्रीञ्वत् । हिनुमीनेति । उपसर्गवशात्पञ्चप्रदर्शनार्थ-मिदम् । एजविषये इति—गुणवृद्धिविषये इत्यर्थः । यत्सार्वधातुकप्रत्ययनिमित्तं 'धातोर्गुणेन वृद्ध्या वा एचोत्त्वादिकं स्यात्तत्रेत्यर्थः । समौ इति । णलः पितृ-नैजविषयत्वम् । अत आत्तुम् । आत्वे कृते द्वित्वम् । ततो णलः 'आत औ—' (२३७१) इत्यौत्वम् । अभ्यासङ्गः । मिम्यतुरिति । अतुसः कित्वेन ('असं-योगाह्निट् कित्'—३२४२) गुणादाभावेन एजिषयत्वाभावात्तात्तुम् ; 'एरनेकाचः—' (२७२) इति यण् । ऋस्वः प्राग्वत् । ममिथ—ममाथेति । प्राग्वदिङ्विकल्पः । तत्र इट्पञ्चे 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्याहोपः । इडभावपञ्चे तु न तथेति भेदः । मिम्ये इति—मिम्यतुरित्यत्र यथा । माता—मास्यति—प्राग्वदा-त्वम् । मौयात्—मासीष्ट—आशीर्लिङ् ; सीयुटः कित्वाभावादात्वम् । अमासीत् इति । मौनातीत्यात्वे कृते, 'यसरमनमातां सक् च' (२३७७) इति सक् सिच-इडागमश्च । 'इट ईटि' (२२६६) इति सिज्जलोपः । अमास इति । तङ्पञ्चे लुङि रूपम् । धातोरनिट्कित्वेन इटः परत्वाभावात् सिज्जलोपो न । षिञ् वसने—सिनातीति । षोपदेशत्वात्सत्वम् । सिषाय इति । इण्कोरित्यादिना षत्वम् । 'अचः—' (२५४) इति वृद्धिः । अन्यत् प्राग्वत् । स्कुञ् आप्रवणे इति । आप्रवणसुत्-

प्रवनसुद्धरणं च इति 'थलि च सेटि' (२२६१) इति सूत्रे 'स्कुदि ल् आप्रवणे' इत्यत्र स्वयमेवोक्तत्वात् ।

अथ स्कुजादीनां पञ्चानां विकल्पेन आप्रत्ययः अनुप्रत्ययश्चस्यादिति दर्शय-
न्नाह :—

२५५५ । ❀ स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुञ्भ्यः श्रुश्च
॥३।१।८२॥

दी—। चात् आ । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति ।
स्कुनीते । चुस्काव । चस्कुवे । स्कोता । अस्कोषीत् । अस्कोष्ट ।
'स्तन्भादयश्चत्वारः सौत्राः' । 'सर्व्व' रोधनार्था' इत्येके ।
माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तन्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थ-
श्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्व्व परस्मैपदिनः । नलोपः ।
विष्ठभ्नोति—विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति—अवष्टभ्नाति । अव-
तष्टभ् । 'जृस्तन्भु—' (२२८१) इत्यङ्वा । व्यष्टभत्—व्यष्टभ्नात् ।
स्तुभोति—स्तुभ्नाति ।

The विकरण श्रु and from the 'च'—the विकरण श्रु are added to the roots स्तन्भु, स्तुन्भु, स्कन्भु, स्कुन्भु and स्कुञ् in the active voice. Thus स्कुनोति (श्रु is अपित्) hence स्कु is not gunnated and तिप् is पित् hence उ of नु is gunnated by 'उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः' and स्कुनाति (स्कु is not gunnated as above.) स्कुनुते—ते is डित् hence नु is not gunnated. स्कुनीते—by 'इ ह्रस्वघोः' (2497). [Being जित् the root is उभयपदी hence a

* 'स्तम्भ स्तुम्भ स्कम्भ—इति मकारोपधपाठस्तु तत्तुवोधिनीसम्मतः ।

pair of forms in each case.] चुस्काव—by द्वित्, 'शपूर्वाखयः' (2159) and 'अचो जित्' (254) etc. चुस्कुवे—by उवङ् (अचि श्नु—271) due to the want of गुण and वृद्धि. अस्कौषीत्—अस्कोष्ट—These are the लुङ् forms with वृद्धि and गुण as in the preceding instances. The four roots (स्तन्म्-स्तन्म्-स्कन्म्-स्कन्म्) are found in this very sutra only and not in the धातुपाठ also. Some assert that all these (four) roots mean to obstruct (रोधन) or impede. But Madhava holds that the first and the third (स्तन्म् and स्कन्म्) mean to block up or retard (स्तम्भ or रोधन), the second—to extract or draw out and the fourth (स्कन्म्) to ascertain or hold. And it is explained that स्कुञ् means the same thing as स्कुदि Root no. 9].

सर्वे परस्मैपदिनः—this is undoubtedly a reference to the first four roots for the term सर्वे cannot but extend to स्तन्म् only as the last स्कुञ् is read as जित् । नलोपः i. e. by the rule 'अनिदिता हल—' (415) for आ is ङित् by the rule 'सार्वधातुकमपित्' (2234). विष्टम्भोति—षत्व in connection with वि by 'स्तम्भः' (2272). अवष्टम्भोति etc—षत्व in connection with अव by 'अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः' (2273). अवतष्टम्भ—अव—स्तन्म्-स्तम्भ अ (लिट्=अव—तस्तम्भ अ by 'शपूर्वाः खयः' (2259), 'नश्चापदान्तस्य—' (123) and 'अनुस्वारस्य ययि—' (124)=अवतष्टम्भ—षत्व by the rule 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (2277). व्यष्टम्भ—cerebraly of स by 'प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि' (2276). Similarly व्यष्टम्भोति with elision of सिच् etc. स्तम्भोति—स्तुम्भोति—conj. of स्तुन्म् which drops its न as before.

मित—। स्तन्निभति । इन्हात् पञ्चमीवहुवचनम् । अर्थः स्पष्टः । श्नुञेति चकारार्थमाह—चात् श्नेति । 'क्रादिभ्यः—' (३।१।८१) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । 'स्कुनोति' इत्यादि 'अस्कोष्ट' इत्यन्तम् स्कुञ्जित प्रकृतस्य रूपप्रदर्शनम् । सार्व-धातुकमपिदिति डिच्चात् 'स्कु' इत्यस्य न गुणः । 'पित्सु गुण' इत्युक्तात्त्वात् उपप्रत्ययस्य गुणः । चुस्काव—च स्कुवे इति । 'उभयवैव खयशेषत्वं कुहोरिति च त्वञ्च । पूर्व्व 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धिः । उत्तरत्वं तु गुणादभावे 'अचि श्नु—' (२७१) इत्युपबद्धम् । अन्यत् प्राग्वत् । सौवा इति । एतत्सूत्रे एव निबद्धत्वाद् धातुपाठे चादर्शनात् । तत्तुवोधिभ्यां 'स्तम्भाद्य—' इति मकारोपधा-पाठः । अतएव 'नकारोपधा इत्यपि ज्ञिया' इति तत्तुवोधिनी । रोधनार्था इति । बाधनार्था इत्यर्थः । तदेतदरुचिकरमित्याह—माधवस्ति । स्पष्टम् । सर्व्वे परस्मै-पदिन इति । अत्र सर्व्वपदिन प्रथमतस्तत्त्वारी याज्ञा न तु स्कुञ् इत्यपि । तस्य 'उभयपदित्वलिङ्गात् स्वयमपि व्याख्यातत्वाच्च । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यनेनेति ज्ञियम् । तथा च विस्तम्भ् श्नु (शना) तिप् इति स्थिते श्नुप्रत्ययस्य श्नाप्रत्ययस्य चापित्वेन डिच्चादिनिदितामित्यस्य प्रवृत्तिः । उपसर्गात् मुनोति—' (२२७०—८।३।६५) इत्युपक्रय 'स्तम्भे' (२२७२—८।३।६७) इत्युक्तात् पत्वम् । अवष्टम्भोति—'अवाञ्च—' (२२७३) इति पत्वम् । अवतष्ठम्भ इति—'स्थादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति पत्वम् । व्यष्टमिदिति । प्राक्सिता-दिति पत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

२५५६ । वेः स्तम्भनातेर्नित्यम् ॥८।३।७७॥

दो—। वेः परस्य स्तम्भनातेः सस्य षः स्यात् । विष्क-
भ्नाति—विष्कम्भोति ।

Eng.—Easy. 'स्तम्भनातेः' has been taken in a general way so that the root gets पत्व in connection with श्नु also—विष्कम्भोति ।

मित—। व्याख्यातम्। स्क्भनातेरिति। श्नाप्रत्ययान्तस्य गृहणात् श्नु
प्रत्ययस्य षत्वं नेति न भमितव्यमिति ध्वनयन्नाह—विष्कभ्नोति—विष्कभ्नातीति।

२१५७। हलः श्नः शानज्मौ ॥३॥१८३॥

दी—। हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्यादौ परे। स्तभान।
स्तुभान। स्तभान। स्कुभान। पक्षे—स्तभ्नुहि—इत्यादि ॥ युञ्
१४८० वन्धने। युनाति। युनीते। योता। कूञ् १४८१ शब्दे।
कूनाति। कूनीते। कूविता। दूञ् १४८३ हिंसायाम्।
दूणाति। दूणीते। पूञ् १४८३ पवने।

The विकरण श्ना, coming after a हल् i. e. a हलन्त root, is replaced by शानच् when (the affix) हि follows. [शानच् retains 'आन' only]. Thus स्तभ् + श्ना + हि = स्तभ् + शानच् + हि = स्तभ् आन + हि = स्तभान ० there हि elides by 'अतो हेः' पक्षे i.e. when स्तभ् etc. take श्नु, the forms will be स्तभ्नुहि etc. without the elision of हि for in such cases 'उतश्च प्रत्ययात्—' (2334) does not apply. The rest are easy. पूञ् to purify :—

मित—। हल इति। हल इति पञ्चमी। तदाह—हलः परस्येति। तेन च
हलन्तो चातुर्लक्ष्यम्। श्नु इत्यवयव—षष्ठी। आ इत्यस्यलुप्ताकारस्य रूपं तच्च वैचित्र्यार्थम्।
शानच् + हौ इतिच्छेदः। 'शानजित्यस्य शचावितौ' 'आन' इत्यदन्तः शेषः। नन्वेवं श्नः
शानचि आदिष्टे स्तभ् आन हि—स्तभान हि इति जाते 'अतो हेः' (२२०२) इत्येवं
हेर्लोपो न स्यात्, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य इति परिभाषोपस्थितेः।
तथाहि हिप्रत्ययं निमित्तं कृत्वा श्नुः शानजादेशः। पुनस्तमेव अदन्तं शानजादेशं
निमित्तं कृत्वा हेर्लोपो विधीयते। तदेतदयुक्तम्। उपजौब्यविरोधस्यायौक्तिकत्वादिति
चेत्? सत्यम्। 'अतो हे रिति वचनसामर्थ्यादव सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति

तच्चबोधिन्यां स्पष्टम् । एवं स्तुभान इत्यादावपि हेलोपि रूपम् । ननु श्नाप्रत्ययस्य
 शित्वात् 'स्यानिवदादिशोऽनल्विधौ' (५०) इति तदादेशस्यापि स्यानिवद्भावेन शित्वे
 सिद्धे शानचः शित्करणं व्यर्थमिति चेत् । न । एतेन हि विज्ञायते 'कच्चिदनुबन्धकार्येऽपि
 अनल्विधाविति प्रतिषेध' इति । सुगममन्यत् । पूज् पवनं इति । पवन शोधनम्—

२५५८ । प्वादीनां ऋस्वः ॥७॥३॥८॥

दी— । शिति परे । पुनाति । पुनीति । पविता । लूज्
 १४८४ छेदने । लुनाति । लुनीति । स्तृज् १४८५ आच्छादने ।
 स्तृणाति । स्तृणीति । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता—स्तरिता ।
 स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (२५२८)—इति वृत इटो
 लिङि दीर्घो न स्यात्—स्तरिषीष्ट । 'उञ्च' (२३६८) इति
 किञ्चम्—स्तीरिषीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (२३८२) इति न
 दीर्घः । अस्तारोत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट—अस्तरिष्ट—अस्तीर्य ।
 कृज् १४८६ हिंसायाम् । कृणाति । कृणीति । चकार । चकरे ।
 वृज् १४८७ वरणे । वृणाति । वृणीति । ववार । ववरे ।
 वरिता—वरीता । आशिषि—'उदोध्यपूर्वस्य' (२४८४)
 वूर्यात् । वरिषीष्ट—वूषीष्ट । 'अवारोत् । अवारिष्टाम् ।
 अवरिष्ट—अवरोह—अवूर्य । धूज् १४८८ कम्पने । धुनाति ।
 धुनीति । दुधविथ—दुधोथ । दुध्रिवि । धविता—धोता ।
 'सुसुधूज्भ्यः—' (२३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट—
 अधोष्ट ।

The roots पृ etc. (enumerated herein below) become ऋस् or short—उकारान्त when a शित् as श्ना follows. Thus पुनाति, लुनाति, स्तृणाति etc. पविता—the root is सिट्। तस्सार—by 'चच्छ्रुताम्' (2383), duplication, 'शर्पूर्वा—(2259) and 'अत उपधायाः (2282). तस्सारतुः—by चच्छ्रुताम् and duplication. स्मरिता—स्मरीतः—option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391). स्मृणीयात्—स्मृणीत—विधिलिङ् forms with श्ना. स्त्रीयात्—आशीः—here स् first becomes स्मिर् by 'चहत इडातोः' (2350) and then becomes स्मीर् by 'हलि च' (354). स्मिणीष्ट—स्त्रीणीष्ट—by the option of इट् by 'लिङ्सिचोः—' (2528). The former is with इट् and लिङ् here not being कित् the root gets guna. This इट् is not lengthened by 'वृत्तो वा' (2391) due to the prohibition expressed in 'न लिङि' (2529). The latter is without इट् and here लिङ् being कित् by 'उच' (2368) the root is not gunnated. Thus स्मृ + णीष्ट now becomes स्मिर् णीष्ट by चहत इडातोः (2390) and then becomes स्मीर् णीष्ट by 'हलि च' (354). In the cases of अस्मारीत्, अस्मारिष्टम् etc. the aug. इट् is not lengthened due to the prohibition 'सिचि च—' (2892)—अस्मात् (इङि by 'सिचि वृद्धिः—' (2297) इट् सिच् ईट् त् = अस्मारीत् due to the elision of सिच् by 'इट् ईटि' (2266). Similarly अस्मारिषुः, अस्मारिष्ठाः etc. अस्मरिष्ट—अस्मरीष्ट—अस्मीष्ट—these three are the लुङ् sing. forms in the आत्मने—(अ स्मृ सिच् त्)। The first two get the option of दीर्घ by 'वृत्तो वा' (2391) in connection with इट् which is optional by 'लिङ्सिचोः—' (2528) and the last form 'अस्मीष्ट' where (अ स्मृ सिच् त्) सिच् is कित् due to its भलादित् (because this is the इडभावपक्ष) and तङ्परत्वं—is explained by

‘कृत इद्वातोः’ (2390) and ‘हलि च’ (354)—in as much as here सिच् being कित् the root does not get गुण like the former two (अस्तरिष्ट and अस्तरिष्ट). वृञ् to injure—easy. वृञ् to choose. वरिता—वरीता—option of दीर्घ of इट् by ‘वृतो वा’ (2391). In अशीर्लिङ्—(वृ+यात्), by the rule ‘उदीष्टापूर्वस्व’ (2494—7. 1. 102) which overrules the former ‘कृत इद्वातोः’ (2390—7. 1. 100), the root वृ gets उत् instead of इत् and this उत् or उ becomes रपर by ‘उरण्—’ (70)—Thus वृत् यात् which gives वृथ्यात् by ‘हलि च’ (354). वरिषीष्ट—वृषीष्ट—option of इट् by लिङ्सिचोः—(2528). In the इट्पच्च गुण takes effect but there is no option of दीर्घ expressed in वृतो वा due to the prohibition ‘न लिङि’ (2529). In the इडभावपच्च (वृषीष्ट), ‘उश्च’ (2368), ‘उदीष्टा—’ (2594) ‘उरण्—’ (70) and ‘हलि च’ (354) apply as before. अवारीत्—अवारिष्टम्—like अतारीत्—अतारिष्टम् । अवरिष्ट etc, as अतरिष्ट etc. above. धू—to shake. दुधविथ—दुधोथ—option of इट् by ‘स्वरतिसृति—’ (2279). Similarly धविता—धीता । अधविष्ट—अधीष्ट—in लुङ् आत्मनेपद ।

मित—। प्रादीनामिति । ‘ष्ठिबुक्तमुचसां शिति’ इत्यतः शितित्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—शिति परे इति । प्रादयः अत्रैव क्रमेण सन्निवद्धाः । पुनाति । लुनाति इत्यादि रूपम् । श्नोऽपित्त्वान्न गुणः । तस्मार इति—‘कृच्छत्युताम्’ (2383) इति गुणे कृते हित्वम् । खयः शेषः । ‘अत उपधायाः’ (2282) इति वृद्धिः । तस्मरतुरिति । अत्र वृद्धिं विना पूर्ववत् । स्तरिता—स्तरिता इति । ‘वृतो वा’ (2391) इति इटो दीर्घविकल्पः । स्तौर्यादिति । यामुटः कित्त्वाद् गुणाभावे ‘कृत इद्वातोः’ (2490) इति इत्वम् । उपरत्वम् । उरण् रपरः—(70) । हलि चेति (354) दीर्घः । आशिषि—आत्मनेपदे आह—लिङ्सिचोरिति । वेत्त्वोऽपि

इट्पच्चे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पो न । 'न लिङि' (२५२९) इति निषेधात् ।
तेन इट्पच्चे गुणेन—सरिषीष्टेत्येकमेव रूपम् । इडभावे तु स्रु (लिङ्) सीष्ट इति
स्थिते 'उञ्च' इति (२३६८) कित्त्वात् गुणाभावे प्राग्वदित्त्वरपरत्वदीर्घाः । अ स्रु इट्
सिच् इट् त् इति स्थिते वृत्तो वेति इटो दीर्घे प्राप्ते आह—सिचि चेति ।
आत्मनेपदे तु वृत्तो वेति दीर्घो भवत्येवेत्याह—असरिष्ट—असरीष्ट—असीष्ट इति ।
अत्र 'लिङ्सिचोः—' (२५२८) इतीङ् विकल्पः । इडभावे कित्त्वेन गुणाभावात्
इत्त्वरपरत्वेत्यादि असीष्ट इति । वरिता—वरीता—वृत्तो वेति प्राग्वत् ।
अवारीत् । अवारिष्ठम् इति । 'सिचि च—' (३३८२) इति दीर्घाभावः । अवरिष्ट—
—अवरौष्ट—अवृष्ट इति । लिङ्सिचोरितोङ् विकल्पादिट्पच्चे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पः ।
इडभावे 'उञ्च' (२३६०) इति कित्त्वाद् गुणाभावे 'उदोष्ट' इत्युत्तम् । उरश्चित्
रपरत्तम् । हलि चेति दीर्घश्च । दुधविथ—दुधोथ—'स्वरति—' (२३७८) इति
इङ् विकल्पः । दुधविथ—इति । क्रादिनियमादिट् । उवङ् । धविता—धोता इति
थल्वत् । अधावीत्—स्पष्टं मूले । अधविष्ट—अधोष्ट इति । स्वरतोत्यादिनेङ्-
विकल्पः ।

दो— । अथ वध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८८
हिंसायाम् । 'शृदृप्रां ऋसो वा' (२४८५) इति ऋस्वपक्षे यण् ।
अन्यदा 'ऋच्छत्यृताम्' (२३८३) इति गुणः । शश्रतुः—
शशरतुः । 'शुक्रः किति' (२३८१) इति निषेधस्य क्रादि-
नियमेन वाघः । शशरिव—शश्रिव । शरिता—शरीता ।
शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्ठम् । पृ १४८० पालनपूरणयोः ।
पप्रतुः—पपरतुः । आशिषि पूर्यात् । वृ १४८१ वरणे ।
'भरणे' इत्येके । भृ १४८३ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मृ
१४८३ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । दृ १४८४ विदा-

रणे । ददरतुः—दद्रुतुः । दद्रुः । जृ १४८५ वयोहानौ ।
 ‘भृ’ इत्येके । ‘धृ’ इत्यन्ये । नृ १४८६ नये । कृ १४८७
 हिंसायाम् । ऋ १४८८ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार ।
 अरिता—अरीता । आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् ।
 आरिष्टाम् । गृ १४८९ शब्दे ।

ज्या १५०० वयोहानौ । ‘ग्रहिज्या—’ (२४८२) ।

अथ वध्नात्यन्ता etc. i. e. upto वन्ध 1509 वन्धने । शृ to injure—शृणाति
 etc. in connection with आ । In शृ + अतुस् once there will be यण्
 (‘एरनिकाचोऽसंयोगपूर्वस्व’—272) when the root will become ऋस्
 by ‘शृ दृ प्राप्—’ (2465) and thus the form will be शृ शृ अतुस्—शर्
 अतुस्—शश्रुतुः । And at another time i. e. when it is not ऋस्,
 it will have guna by ‘ऋच्छत्युताम्’ (2383) giving शशरतुः । The
 क्कादिनियम expressed in ‘कृ च ऋ इ—’ (2993) bars the prohibition
 of इट्—expressed in ‘श्रकः—’ (2381). Thus शशरिव with इट्
 and गुण in the दीर्घपक्ष and शश्रिव with इट् and यण् in the ऋस्वपक्ष ।
 शरिता—शरीता—by ‘वृतो वा’ (2391). शीर्यात्—see स्त्रीर्यात् ante.
 अशरिष्टाम्—by ‘सिचि च—’ (2392). पप्रतुः—पपरतुः—by यण् and
 गुण respectively. पूर्यात्—by ‘उदीष्टापूर्वस्व’ (2494) रपरत्वं and
 ‘हलि च’ (254) due to कित्त्व of यासुट् । अरिता—अरीता—by ‘वृतो वा’
 (2391). आर्णात्—आर्णीताम्—लङ् sing + dual. The rest is as
 before, ज्या—to be infirm, is getting सम्प्रसारण by ‘ग्रहिज्या—’, and
 we look forward—

मित— । अथ वध्नात्यन्ता इति । ‘वन्ध १५०९ वन्धने’ इत्यन्ता इत्यर्थः ।
 शृ + अतुस् इति स्थिते ऋस्वविकल्पात्—यण्गुणौ स्यातामित्याह—शृ दृ प्राप्ति ।

यणि—शश्रुतः (‘एरनेकाचः—’ २७२ इति यण्) । गुणे—शश्रुतुरिति । एवं
पप्रतुः—पपरतुः । दद्रुतुः—ददरतुरिति बोध्यम् । ननु शृ+लिट् व इति स्थिते
‘श्रुक् किति’ (२३८१) इतीग्ननिषेधः स्यादित्यत्राह—ऋदिनियमेन बाध इति ।
‘क्र सृ भृ वृ—’ (२२८३) इत्यत्र प्रोक्तनियमेनेत्यर्थः । यण्गुणविकल्पात् रूपद्वयम्—
शश्रिव—शशरिव इति । एवं पप्रिव—पपरिव इत्यादि । शरितेत्यादि—वृत्तो वेति-
दीर्घविकल्पाद् बोध्यम् । शृणीहि—इति । ‘अतो हिः’ (२२१२) इत्यस्य ‘उतश्च—’
(२३३४) इत्यस्य चाविषयाद् हि—लोपाभावः । शीर्यात्—इति । इत्तरपरल-
दीर्घाः प्राग्वत् । अशरिष्टामिति—सिचि च परस्मैपदेष्विति (२३८२) दीर्घो न ।
पूर्यात् इति—यासुटः कित्त्वात्—‘उदीष्टा—’ (२४८४) इत्युत्त्वम् । रपरत्वम् ।
हलि चेति (३५४) दीर्घः । आर्णात्—आर्णीताम्—इति । लङि ऋणातेः
प्रथमैकद्विवचनयो रूपे । अन्यत् प्राग्वत् । अथ ज्या वयोहानौ इत्यस्य—ग्रहज्योतिः
सम्प्रसारणाद्दीर्घः स्यादित्याह—

२५५८ । हलः ॥६॥४॥२॥

दो— । अङ्गावयवाद्बलः परं यत् सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य
दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं कृते ‘प्रादीनां ऋस्वः’
(२५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । रो १५०१ गति-
रेषणयोः । रेणं वृकशब्दः । लो १५०२ श्लेषणे । ‘विभाषा
लोयतेः’ (२५०८) । इत्येज्विषये आस्व वा । ललौ—
लिलाय । लाता—लेता । वी १५०३ वरणे । विलनाति । वी
१५०४ गतौ । वृत् । व्वादयो वृत्ताः । प्रादयोऽपीत्येके ।
व्री १६०५ वरणे । भ्री १६०६ भये । ‘भरे’ इत्येके । क्षीष
१५०७ हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ऋस्वः । केषाञ्चिन्मते तु
न । ज्ञा १५०८ अवबोधने । ‘ज्ञाजनोर्जा’ (२५२११) ।

जानाति । दीर्घनिर्देश—सामर्थ्यान्न ऋतुः । बन्ध १५०८
 बन्धने । बध्नाति । बबन्धिय—बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ ।
 भनत्स्यति । वधान । अभानत्सीत् । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (१२)
 इति भष्भावात् पूर्व ‘भलो भलि’ (२२८१) इति
 सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न ।
 प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् ।
 अभानत्सुः । वृड् १५१० संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता—वरोता । अवरिष्ठ—अवरोष्ट—अवृत । अन्य १५११
 विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैपदिनः । अथाति ।
 ‘अथि अथि—’ इत्यादिना । कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलो—
 पावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । अथतुः । अथुः । इदं
 कित्त्वं पितामपौति सुधाकरमते अथिय । अस्मिन्नपि पक्षे
 णलि शश्याथ । उत्तमे तु—शश्याथ—शश्येति माधवः । तत्र
 मूलं मृग्यम् । मन्य १५१२ विलोडने । अन्य १५१३ ग्रन्य
 १५१४ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छक्यः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ।
 कुन्य १५१५ संश्लेषणे । ‘संश्लेशे’ इत्येके । कुल्लाति । चुकुन्दु ।
 ‘कुथ’ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१६ चोदे । मृद्नाति ।
 मृदान । मृड १११७ च । अथं सुखेऽपि । णुत्वम् । मृड्णाति ।
 गुधः १५१८ रोषे । गुध्नाति । कुष १५१८ निष्कर्षः ।
 कुष्णाति । कोषिता ।

An अङ्ग (verbal base) which ends in a सम्प्रसारण, following
 a हल or consonant which is a part of the अङ्ग—becomes दीर्घ ।

In the case at hand ज्या by सम्प्र. becomes जि which is treated as an अङ्ग when any affix follows and in which 'इ' is taken as the सम्प्र. and 'ज्' the हल् is a part (अवयव) of the अङ्ग (जि) Thus जि turning to जी in connection with श्ना, the rule 'प्रादीनां ऋस्वः' appears and consequently we get जिनाति etc. जिज्यौ—Here the अभ्यास gets सम्प्र. by 'लिव्यभ्यासस्वः' (2408) and णल् is changed into औ by 'आत औ णल्' (2371). जिज्यतुः—अतुस् being कित्, ज्या gets सम्प्र. by 'यद्विन्या—' (2412) prior to the duplication. Then by 'पुनः प्रसङ्गविज्ञान' 'जि' is duplicated. Then by यण् ('एरनेकाचः—' 272) we have जिज्यतुः । रेषण् means the sound of a wolf. लिलाय—by 'अचोजिञ्णति' (२५४). एषां वयाणाम्—i. e. ब्रौ, भौ, क्षौष् become ऋस्व by 'प्रादीनां—' according to those who explain that the word 'वत्' above indicates the completion of ल् (लृज्छेदने) etc. and not of पू etc. 'केवाच्चित्' refers to the antagonistic party. दीर्घनिर्द्देशसामर्थ्यात्—On the score of enjoining दीर्घ । The drift is:—The rule 'प्रादीनां—' cannot apply here in the case of 'जा' the substitute of ज्ञा ; for had the ऋस्वल (shortness) of 'जा' been the intention of Panini, he could have said 'ज्ञाजनीर्जः in view of 'ज्ञाजनीर्जा', Thus जानाति etc. Here end प्रादि roots. बन्ध— (to tie) etc. बध्नाति—न of बन्ध is dropped in connection with श्ना (which is डित्) by 'अनिदिताम्—' (415). बन्धन्विथ—बबन्ध—by भारद्वाज नियम । The latter is thus बन्ध—थल्=बबन्ध थ=बबन्ध् थ by 'भृषस्तथोः—' (2280)=बबन्ध by 'भरो भरि—' (71). In both the cases न of बन्ध does not elide for थल् is पित् । Similarly बन्धा । भन्तस्यति—by 'एकाचो वशी भष्—' (326) and 'खरि च' (121).

वधान—by 'हलः शूनः—' (2557), 'अनिदिताम्—' (415) and 'अतो हेः' (2202). अभान्तसीत्—सिच्, इट्, वृद्धि ('वदप्रज—' 2268) and 'एकाचः—' etc, above. In अवान्ताम्—(अवान् सिच् तस्=अवान्—स् ताम्—सिच् (स्) disappears by 'भलो भलि' (2281) before the operation of भष् भाव (एकाचो वशो भष्—' 326—8. 2. 37) which being असिद्ध by 'पूर्ववासिद्धम्' (12—8. 2. 1) would frustrate the सिज्लोप by 'भलो भलि'. भष्भाव i. e. the rule 'एकाचो वशो भष्—' will not take effect (again) in connection with the elided (लुप्त) स् which forms a सादिप्रत्यय along with ताम् or धाम्—though the elided स् indeed is treated as a प्रत्यय by the rule or परिभाषा—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (262). For सिज्लोप effected by 'भलो भलि' (2281—8. 2. 26) is (by the above way) असिद्ध or non-existent towards the प्रत्ययलक्षण or 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (1. 1. 62). Thus अवान्ताम्—अवान् धाम् by 'भष्ः—', अवान्ताम् by 'भरो—' (71). अभान्तसः—वृद्धि etc. as in अभान्तसीत् and भि is changed into जुस् by 'सिज्भ्यस्—' (2229). वत्रे—by 'इको यणचि—' (47)—यण् । The root is different form वृज् वरणे which gives ववार by 'ऋच्छत्युताम्' (2383). ववपे—वल् by 'इण्कोः' etc. ववृद्धे—by 'इणः षिध्व—' (2241). वरिता—वरौता by 'वृतो वा' (2891). अवरिष्ठ—अवरीष्ठ—अवृत्त by 'लिङ् सिचोः—' (2528), 'वृतो वा',—गुणः and 'ऋखादङ्गात्' (2368)—: no guna due to कित्त्व by 'उश्च' (2368). अय् अथुस् really gives अथयतुः ; but हरदत्त and others hold that अय् will give also अथेतुः—अथुः by एत्त्व and अभ्यासलोप due to कित्त्व of लिट् by the rule (of another grammar) viz—'अयि ययि दधि स्वङ्गीनां लिटः कित्त्व वा'—(In अथेतुः etc. न of the root is dropped by 'अनिदिताम्—' (415) due to

this supposed कित्त्व). This कित्त्व, according to सुधाकर, takes effect even when a पित् लिट् (as यल् follows ; thus अघिघ । In this पच्च i. e. when a पित् लिट् also is treated as कित्, in यल् (3rd sing.) the form will be श्शाय by नलोप as before. Madhava asserts that in the 1st. per. sing (by यलुत्तमो वा) the forms will be श्शाय—श्शय । But of this sort of explanation of हरदत्त, सुधाकर and माधव or of Madhava alone the source is to be investigated i. e. we (Bhattoji) cannot trace the origin of the अयि ययि etc. Hence their assertion is not sanctioned by authority. अयं सुखेऽपि as in ऋग्वेदे—‘अग्रमृडं महा अग्नि’ ‘Oh Agni you are great and therefore make us happy.’ कृष to extract—

मित— । हल इति । अङ्गस्येति (६।४।१) अवयवषष्ठान्तं पूर्वत्वम् । तच्चावर्त्तते । एवं ‘हल’ इति पञ्चम्यन्तस्य विशेषणम् । तदाह—अङ्गवयवाङ्गलः परमिति । अन्यत् ‘संप्रसारणस्य’ (६।३।१३८) इत्यनुवृत्तिलभ्यस्य सम्प्रसारणस्य विशेषणम् । तदन्तविधिसदाह—यत् सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्येति । ‘ढ्र-लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (६।३।२११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । तदाह—दीर्घ इति । उदाहरणम्—जौनः । ननु तर्हि ‘जिनाति’ इति ऋस्वः कथम् । तदाह—इति दीर्घे कृते इत्यादि—जीभावे जाते प्राथम्यार्भावाद्भुस्व इत्यर्थः । जिज्याविति । ‘लिङ्गभ्यासस्योभयेषा’मिति (२४०८) अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । ‘आत औ—’ (३३७१) इत्यौकारः । जिज्यतुरिति—ज्या + अतुस् इति स्थिते द्वित्वात् प्राक् ‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) इति सम्प्रसारणम् । ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् ‘जि’—शब्दस्य द्वित्वम् । ततः ‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि रूपम् । एवं जिज्युरित्यादौ । अङ्गावयवात् किम् ? निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम् । विध्यति । सुप्तः । लिलायेति आत्त्वविकल्पात् ‘अचो जिण्ति’ (२५४) इति वृद्धिः । केषाञ्चिन्मते तु नेति । ऋस्वो नेत्यर्थः । येषां मते भूगतावित्यच्चात् परं पठितवच्छब्देन पादयोऽपि गता इति व्याख्यानं तेषामिति भावः ।

ननु प्रादीनां तवानुपरम 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य 'ज्ञाजनीर्जा' इति दीर्घनिर्देशात् प्रादीनां ऋस् इति ऋस् स्यात् । तवाह—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । प्रादिलेऽपि आकारोच्चारणात् न ऋस् इति भावः । तथाहि—यदि ऋस्विधानमेव पाणिनेरभौष्टम—भविष्यत्तदा 'ज्ञाजनीर्ज' इत्येवमेव अवध्यत् न तु 'ज्ञाजनीर्जा' इति । अतो ज्ञायते दीर्घश्रवणं सप्रयोजनमिति । 'केचित्तु संज्ञापूर्वकविधिरनित्यत्वान्न ऋस् इति व्याख्येयमित्याहुः'—तच्चबोधनी । वध्नाति इति । अनिदितामिति (४।५) नलोपः । ववन्विथ—ववन् इति । भारद्वाजिनियमादिङ् विकल्पः । उत्तरत्र ववन् यल् इति स्थिते 'भषस्तथोः—' (२२८०) इति यस्य धः । 'भरो भरि—' (७१) इति पूर्वधकारस्य वा लोपः । एवं वन्वा । वन्वारी । भन्तस्यति इति—लुटि रूपम् । 'एकाचो वशो भष्—' (३२६) इति वस्य भष्त्वेन भः । 'खरि च' (१३१) धस्य चत्वेन तः । वधानेति—'हलः श्नः—' (२५५७) इति शानच् । 'अतो हेः' (२२०२) इति हिलोपः । अभान्तसौदिति—भष्भावादिः प्राग्वत् । 'वटत्रज—' (२२६७) इति वट्टिः । इटः परत्वाभावात् सिजलोपाभावः । अबन् सिच् तस् इति स्थिते वट्टौ—अबान् स ताम् इति जाते प्रक्रियामाह—पूर्ववासिद्धमिति । पूर्ववासिद्धमिति (८।२।१) सूत्रानुसारात्—'एकाचो वशो भष्—' (८।२।३७) इति सूत्रस्य 'भलो भलि' (८।२।२६) इति सूत्रं प्रत्यसिद्धत्वात् भ्भावात् पूर्वं पूर्वेण सिजलोप इति भावः, 'त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्' इत्युक्तत्वात् । नन्वेव सिजलोपे कृतेऽपि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२—१।१।६२) इति परिभाषासूत्रानुसारात्—प्रत्ययलक्षणेन सादि-प्रत्ययमाश्रित्य भष्भावः स्यादिति ज्ञेयं अवाह—नेति । तत्र युक्तिं दर्शयति—प्रत्ययलक्षणं प्रतीति । सिजलोपस्यासिद्धत्वादिति—पूर्ववासिद्धमित्यनुसारादिवेति विभावनौयम् । एवं सिजलोपात्—अबान् स ताम् इति जाते तस्य धत्वं धस्य लोपश्च प्राग्वत् । अभान्तसुरिति । सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३२२६) भौर्जुस् । अन्यत् प्राग्वत् । वट्टे इति—दीर्घान्ताभावात् 'अष्टव्युताम्' (२३८३) इत्यस्याप्रवृत्तेरुपाभावेन 'इको यणचि' (२७२) इति यण् । वट्टे इति—'इणः षोष्' लुङ्लिट्ताम्—' (२२४७) इति मूर्धन्यादेशः । वरिता—वरीतेति । वृवी वेति (२७६१) दीर्घः ।

अवरिष्ट—अवरौष्ट—अवतेति । ‘लिङ् सिचोः—’ (२५२८) इतीङ्—विकल्पात्, ‘वृत्तो वे’ति दीर्घविकल्पाच्च पूर्ववद्वयम् । उत्तरतु इडभावात् ‘उञ्’ (२५६८) इति कित्त्वम् । ततो गुणाभावः । ततश्च ‘ऋसादङ्गात्’ (२७६९) इति सिज्जलोपः । अय्नाति इति । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति अय्नेर्नलोपः । ‘अय्यि यय्यि—’ इति । अय्यि यय्यि दन्भिमुञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा इति व्याकरणान्तरमिति प्रागुक्तम् । अथतुः । अथुरिति । कित्त्वादनिदितामिति नलोपः । अथियेति—थलः पिच्छादिति भावः । अस्मिन्नपीति । सुधाकरमते इत्यर्थः । शशाय—शशयेति । शलुत्तमो वेति ण्विदिकल्पात् । तत्र मूलं स्वयमिति । ‘अय्यि यय्यि—’ इत्यारभ्य ‘इति साधवः’ इत्यन्तं यदुक्तं तस्य मूलं नास्त्यर्थः । अय्यादेः संयुक्तहल्संध्यशब्दत्वात् यय्येरादेशादित्वाच्च सूत्रेण एत्ताभ्यास-लोपयोरप्राप्तेर्वार्त्तिकदशनाच्चेति भावः । एतच्च नागेशयस्य स्पष्टम् । अन्यत् सुगमम् । कुष—निष्क्षेपे इति ।—

२५६० । निरः कुषः ॥७।२।४६॥

दी— । निरः परात् कुषो वलादेराद्धधातुकस्येङ् वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषीत्—निरकुक्षत् । जुभ १५२० सञ्चलने । ‘जुभनादिषु च’ (७९२) । जुभ्नाति । जुभ्नीतः । जोभिता । जुभान । णभ १५२१ तुभ ५२२ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । ‘तोभते’ ‘नभते’ इति शपि । ‘नभयति’ ‘तुभयति’ इति श्यनि । क्लिशू १५२३ विवाधने । ‘शात्’ (११२) इति श्रुत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लेशिता—क्लेश्टा । अक्लेशीत्—अक्लिक्षत् । अश १५२४ भोजने । अश्नाति । आश । उध्रस १५२५ उच्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्यवयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । इष १५२६ आभीक्ष्ण्ये । इष्णाति । ‘तोषसह—’ (२३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्या-

दकार—विकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु
 इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वसुतस्तु इष्णातिरपि
 इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—‘इषेस्तकारे
 श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः’ (वा ४४३५) इति । विष १५२७
 विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूष * १५२८ प्रुष १५२८
 स्नेहन—सेवनपूरणेषु । प्रूणाति । प्रुणाति । पुष १५३०
 पुष्टौ । पोषिता । सुष १५३१ स्तेये । मोषिता । स्वच १५३२
 भूतप्रादुर्भावे भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खज्जाति ।
 वान्तोऽयमित्येके ।

The वलादि आर्द्धधातुक of the root कुष्. coming after the
 उपसर्ग नि् optionally gets the aug. इट्. Thus निष्क्रीषिता etc.
 निरकुचत्—It is formed with क्क attached to कुष् by ‘शल इगु-
 पधात्’ (2336) when the वलादि आर्द्धधातुक after कुष् is want-
 ing in the above way. ‘षटोः कः—’ (295) directs क in
 place of ष and ‘ष्टुना—’ (113) directs ष in place of स. No
 guna due to कित् of क्क. । चभाति—चल is prohibited by
 ‘चुभादिषु च’ (792—8. 4. 39). इति शपि i.e. in भादि and इति श्यनि
 i.e. in दिवादि. In किलञ्जाति, न does not become ज by झुत् due
 to the prohibition ‘शात्’ (112). क्लेशिता—क्लेष्टा etc, by option
 of इट् due to ऊदिल by ‘स्वरतिसृति—’ (2279). क्लिश्, if not
 followed by any अच्, will become विल्ष् by ‘त्रयधसृजसृजसृज—’
 (294). अक्लिचत्—with क्क in the इडभावपक्ष by ‘शल etc.’ षत्वः

❧ तच्चबोधिनां तु धातुरयं ऋसोपधः (पुष इति) पठितः ।

by 'व्रश्', कत्व of ष by 'षटोः—' । आश—खिट् of अश् by 'अत आदिः' (2248). Here 'तस्मान्नुट—' (2288) does not apply as अश् is not द्विहल् (containing two consonants). उध्रसाच्चकार— on the assumption that उ is a part of the root which then gets आम् by 'इजादेश—' । आभीक्ष्ण implies frequency or excess. The rule 'तीषसह—' (2340) which directs the option of इट् contains इष् along with सह । Thus grammarians hold that इष् in 'तीषसह—' is तुदादि from the fact of its being mentioned with the विकरण अ, (श) attached to it, along with सह, affixed with शप् and so the option of it concerns तुदादि इष् only and not दिवादि or क्रादि इष् । Thus here according to their opinion 'एषिता' is the only form in तास् and not एष्टा also. But in fact (according to Bhattoji) it is proper to enjoin इट् optionally to इष्णाति also i. e. to इष् read in क्रादि (here). For there runs the Varttika 'इषेत्कारि—' 'option of इट् is prohibited from इष् to which श्यन् is affixed (i. e. to दिवादि इष्) when the root is followed by त (तास्) etc. Thus it is clear that both तुदादि and क्रादि इष् gets the option of इट् । पोषिता—Here पुष gets इट् because पुष्य and not पुष् is read in the अनिट्कारिका (see 1st line of the sixth verse under 'आत्मनेपदेष्वनतः—' 2258) भूत— प्रादुर्भाव means 'the appearance of what is past' or 'the occurrence after the appointed hour.'

मित— । निर इति । 'आर्द्धघातुकस्येड्—' (७२।३५) इति वर्त्तते । 'स्वरति— सूति—' (२२७८) इत्यतश्च वेत्यनुवर्त्तते । निर इति च पञ्चम्यन्तम् । तदाह—निरः परादित्यादि । निरकुचदिति । इडभावेन अनिट्त्वमादाय—'शल इगुपधादनिटः—' (२३३६) इति कस् । कित्त्वान्नगुणः । छम्भादिषु चेति । अतो शलं नेत्यर्थः ।

शपीति भ्रादौ । श्यनीति दिवादौ । श्रुत्वनिषेध इति—नकारस्य जकारत्व—
 निषेधः इत्यर्थः । क्लिश् इति ऊदित् । अतएव 'स्वरतिमूति—' (२२७९) इति
 इङ् विकल्पात् क्लिष्टा—क्लिष्टा इत्यादि । 'व्रश्चसृज—' (२९४) इतुराव
 षत्वम् । ष्टुनेति (११३) ष्टुत्वम् । अक्लिच्चेदिति—इडभावेन क्मः । पूर्ववत्
 षत्वे कृते षट्ठोरिति (२९५) षस्य कः । इषकोरादिशप्रत्यययोरिति (२११-१२)
 क्सस्य षः । कित्त्वान्न गुणः । आशेति । अत आदेरिति अभ्यासदीर्घः । द्विह्रत्वा-
 भावान्न डभावः । उधुसाञ्चकारेति—मतान्तरेनेदम् । उकारस्यावयवत्वे गुरु-
 मन्त्रया आम्प्रत्ययः । 'तीषसह—' इत्येवेति । अयं भावः—शशपोर्विकरणयो-
 रकारभावः शिष्यते । इष इति धातुः सहधातुना सह निर्दिष्टः । स सहः च भ्रादि-
 श्रव्विकरणः । तेन अकारशेषत्वरूपविकरणशेषत्वसाम्यात् इष इति तुदादिर्द्युह्यते न
 तु दिवादिर्नापि क्रयादिस्तयोरकारशेषत्वाभावात् । अतएव ज्ञायते यत् 'तीष सह—'
 इति इङ् विकल्पसूत्रेण तौदादिकस्यैव इषेरिङ् विकल्पात् इति न तु दैवादिकस्य
 नापि क्रैयादिकस्येति । अतएव क्रयादावव 'एषिता' इत्येकमेव रूपम् न तु एष्टा
 इत्यपि इति प्राचीनवैयाकरणानां सिद्धान्तः । तस्मिन् परिभाव्य (तिरस्कृत्य) स्वमतं
 वितनोति—वस्तुतस्त्विति । इष्यातिरपीति—अत क्रयादौ पठितस्य इषेरित्यर्थः । तव प्रमाण-
 माह—तथा च वार्त्तिकमिति—'श्यन्प्रत्ययात् इषेः तकारे प्रतिषेध' इति वार्त्ति-
 कान्वयः । अर्थस्तु—श्यन् प्रत्ययो यस्मात् (बहुव्रीहिः) तस्मात् (तादृशात्) इषेः इषधातोः
 —दिवादेरिषेरित्यर्थः तकारे—तप्रत्यये परे प्रतिषेधः इङ् विकल्पः प्रतिषिध्यते
 इति । तेन तौदादिकस्य—क्रैयादिकस्य षेरेरिङ् विकल्पः फलित इति भावः ।
 खच्चाति इति । शात्परत्वाभावात् नस्य श्रुत्वेन जः । वान्तोऽयमिति । 'खच
 भूतप्रादुर्भावे' इत्यपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति । 'दशममासादि-
 भूतपत्स्यमानस्य एकादशमासादिभूतपत्ति' रित्याहुः ।

२५६१ । ष्टुः शृङनुनासिके च ॥६१॥१८॥

दी— । सतुक्कस्य कस्य वस्य च क्रमात् 'श' 'जट्'

एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ भलादौ च किङ्ति । खीनाति ।
चखाव । खविता । शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न
शानच् । खीनीहि । हेठ १५३३ च । णुत्वम् । हेठ्णाति ।
ग्रह १५३४ उपादाने । खरितित् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) ।
गृह्णाति । गृह्णाते ।

The substitutes 'श्' and 'ऊट्' (ऊ) are ordered respectively in the place of क्, in conjunction with तुक्, i.e. in the place of 'क्' and of 'व' when an अनुनासिक (ण, न etc), or कि (किप् किन्) and a भलादि किङ्त् follow. Taus खव् + आ + तिप् = ख ऊ नाति (श्ना is डित्) = खीनाति by 'एत्येधतूठसु' इति (72) वृद्धिः । चखाव—by 'अत उपधायाः' (2282). [Of क् the instances are विश्न्, प्रश्न् etc.] The substitute ऊट्, due to its subsequence, operates prior to शानच् ('हलः श्नः—' 2557—3. 1. 83). And thus it is no longer हलन्त (but अजन्त—'खऊ') and consequently शानच् loses its application. Thus खव् + श्ना + हि = खीनाहि—by ऊट् and वृद्धि = खीनीहि by 'ई हल्यधोः' (2497) due to अपित् or डित् of हि—'सिच्चापिच्च' (2208). हेठ च i.e. हेठ also means भूतप्रादुर्भाव । णुत्वम् i.e. by णुना— (113). ग्रह to take. खरितित् i. e. उभयपदी—

मित— । क्पूरिति । 'क्' 'व्' इत्यनयोर्वन्तात् षष्ठीद्विवचनम् । श्रुडिति । 'श्' 'ऊट्' इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात् प्रथमान्तम् । सतुक्कस्य कस्येति—चकार—सहितस्य कस्येत्यर्थः । सूत्रस्थचकाराद्याह—कौ भलादौ च किङ्ति इति । 'अनुनासिकस्य' किम्बलोः—' (३६६६—६।४।१५) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । विश्न्, प्रश्न् इत्यादि क्स्य उदाहरणम् । वस्य तु खव् + श्ना + तिप् इति स्थिते श्नः डित्त्वाद् वस्य ऊठि कृते 'एत्येधतूठसु' (७३) इति वृद्धौ—खीनाती-

तुदाहरणम् । चखावेति—‘अत—’ (२२८२) इति वृद्धिः । शानच्ः परत्वा-
दिति । ऊठ इति योज्यम् । ‘च्छोः शूट्—’ (६।४।१६) इतूठः, ‘हलः—शानच्
—’ (२५५७—३।१।८) इति शानजपेक्षया परत्वात्तस्मिन् कृते खवित्यस्य ऊकारा-
न्तत्वेन हलन्तत्वविरहाच्च शानच् । ‘ई हल्यधोः (२८९७) इति हेरपितृ न
डित्त्वादीत्वम् । हेठ चेति । अयमपि भूतप्रादुर्भावे इत्यर्थः । स्वरितेदिति—उभय-
पदीत्यर्थः । उपादानं गङ्गणम् ।

२५६२ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥७।२।७७॥

दी— । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येठो दीर्घः स्यान्न तु लिटि ।
ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ‘ह्यन्त—’
(२२८८) इति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषुः ।
अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ।

इति तिङन्तक्रादिप्रकरणम्

The ‘sanctioned’ (विहित) इट् coming after ‘एकाच्’
(monosyllabic) गृह् is lengthened but not in लिट्. Thus
ग्रहीता etc. But in लिट्—जग्रहिथ, जग्रहिव etc without lengthen-
ing. [The adjective ‘एकाच्’ in दौचित is to exclude ‘यङ्लुगन्त’
गृह् (which is अनेकाच्)—जाग्रहिता । And the adjective ‘विहित’
before ‘इट्’ is to exclude णिच्—thus ग्राहितम् etc]. गृह्यात्—सम्प्र.
सारण by ‘ग्रहिज्या—’ (2412). ग्रहीषीष्ट—there is दीर्घ by this rule (—
अलिटि) and not by ‘वृत्तो वा’ (2361) which is barred by ‘न लिङि’
(2529). अग्रहीत् etc.—clear from the text. अग्रहीष्टाम् etc—दीर्घ of
इट् by the rule.

Here ends the क्रादि class.,

मित— । ग्रह इति । 'एकाच उपदेशे—' (७।२।१०), 'आर्द्धधातुकसेट्—' (७।२।३५) इत्येताभ्यां क्रमेण एकाच इति इडिति चानुवर्तते । 'विहितस्ये'ति इटो विशेषणं लत्यानुरोधाद्धरदन्तेन विहितम् । अलिटीति प्रसज्य प्रतिषेधस्तदाह—
एकाचो ग्रहेरित्यादिना । ग्रहीतेत्यादुदाहरणम् । एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहिष्यति । यङ्लुगन्तस्य ग्रहेरनेकाच्त्वादेप्राप्तिः । विहितस्येति किम् ? ग्राहितम् । 'न चात णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं' नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकादीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेत्याहु'रिति तत्त्वबोधिनी । 'प्रकृतस्येटो ग्रहणात् ग्राहिता ग्राहिष्यत, इत्यादौ चिण्वदिटो न दीर्घः' इति च तत्रैव । अलिटि किम् ? जग्रहिष्य । जग्रहिव । जग्रहिम । गृह्यादिति, ग्रहिष्यति सम्प्रसारणम् । ग्रहीषीष्ट इति । 'वृत्त इत्यनुवृत्तेः न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते इति तत्त्वबोधिनी । वस्तुतस्तु अलिटीत्येवात्र दीर्घ उचितः 'वृत्तो वा' (२३.८१) इत्यनुवृत्तस्य 'न लिङि' इत्यनेन बाधौचित्यादित्यलमुपजीव्यविरोधेन । अग्रहीदिति । स्पष्टं मूले । अग्रहीष्टामिति—ग्रहोऽलिटि इति दीर्घः । एवमन्यत्र । हरदत्तानुरोधेनात्र एकाज् ग्रहणं कृतम् । ततश्च दीर्घः सिध्यति । 'लावस्थायामिडि'ति पक्षे (तु) एकाचो विहितत्वाभावाद् दीर्घा-
प्राप्ता—'असङ्गतमिदं' हरदत्तोक्तमिति शब्दन्दुशेखरकाराः ।

॥ इति मितभाषिण्यां क्रादयः ॥

अथ

तिङन्तचुरादि-प्रकरणम्

दी—। चुर १५३५ स्तोत्रे ।

(1) (2) (3) (4) (5) (6) (7)
२५६३ । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना

(8) (9) (10) (11) (12)

लोम त्वच वर्ष्म वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच् ॥३॥१॥२५॥

दी—। ऐभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्वा-
त्वर्थे—' (ग. सू. २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं
प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१८८) इति
गुणः । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वं । तिप्शवादि ।
गुणायदेशौ । चोरयति ।

To these twelve words and to the roots of the चुरादि class is attached the affix णिच् । The words, beginning with सत्याप (सत्य + आपृक्) and ending in चूर्ण, are adopted here by way of elaborate expression ; for (had they not been so mentioned), they could have णिच् by the गणसूत्र 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' in the sense of a root (see under 'ई च गणः'—2573 and 'सुस्त-मिश्रश्च'—2677). But चुरादि roots will have णिच् in the sense

of 'it is for his own' (स्वार्थ), चुर is not अदन्त । On the other hand, it is रेफान्त—अ being attached only to facilitate pronunciation. Thus the उ of चुर is the उपधा and as such gets guna by 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). The verbal base (चोरि) thus obtained by णिच् is treated as a root by the rule 'सनायन्ताः—' (2304) and as such gets शप्, तिप्, गुण and अयादेश । Thus चोरि + शप् + तिप्—चोरे अ ति—चोरयति—(गुण by 'सार्व—' (2168) and अय by 'एचोऽयवायाचः'— 61.)—चोरयति । सत्यापयति, विपाशयति etc. See also the नामधातु chapter.

मित— । सत्यापेति । सत्याप (सत्य + आपृक), पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक, सेना, लोम, लव, वर्ष्म, वर्ण, चूर्ण (द्वादश), चुरादयश्च इति द्वन्द्वात् पञ्चमी बहुवचनम् । सत्यापादिचूर्णान्तेभ्यः द्वादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चुरादिभ्यो धातुभ्यश्च णिच् प्रत्ययः स्यादिति सूतार्थः । तत्र सत्यापादिशब्दानां गृह्यणं स्पष्टार्थमित्याह— चूर्णान्तेभ्य इति । प्रातिपदिकादिति । गणसूत्रमिदम् । 'इच्च गणः' (२५७३) इत्यस्य अधस्तादुपन्यस्तं व्याख्यातञ्च स्वयमेव । सत्यम् आचष्टे करोति वा सत्यापयति पाशात् विमुञ्चति विपाशयति—रूपं पश्यति निरूपयति—इत्यदुदाहरणानि, च 'सुगङ्ग-मिश्रयन्ता—' (२६७७) इत्यत्र स्पष्टमिति नास्माभिरतोपपाद्यते । चुरादिभ्यस्त्विति । अत्र तुगन्तेन पञ्चान्नरं सूचयति । सत्यापादिप्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थे चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इत्यर्थः । चुरादिषु—अकार उच्चारणार्थः । न कित्सञ्जकः । प्रयोजनाभावात् । एवमुकारस्य उपधात्वेन णिचि कृते 'पुगन्तलघूपधस्य च' (२१८९) इति गुणः सिध्यति । एवं णिचा 'चोरि' इति लब्धे तस्य धातुसंज्ञार्थमाह—सनायन्ता इति । तिप्श्वादि—कर्तरि शप् । 'सार्व—' (२१६८) इति गुणः । 'एचोऽयवायाचः' (६१) इत्ययादेशश्च ।

२५६४ । णिचश्च ॥१३॥७४॥

दी— । णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले ।

चोरयति । चोरयते । चोरायामास । चोरयिता । चोर्यात् ।
 चोरयिषोष्ठ । 'णिञि—' (२३१२) इति चङ् । 'णौ चङि—'
 (२३१४) इति ऋस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (३१७८) ।
 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् ।
 अचूचुरत । चिति १५३६ स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् ।
 'चिन्त' इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाञ्चिकत्वे लिङ्गम् ।
 तेन 'चिन्त्यात्' 'चिन्तयते' इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति ।
 चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्
 —' (२२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता 'जगाण' 'जगणतु'-रित्यु-
 दाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव 'आष्टषाद्वा'
 ['ग सू. २०२] इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यच्च १५३७ सङ्गोचे ।
 यन्त्रयति । 'यन्त्र' इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्
 यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्तप्रम् । एवं कुद्रितत्रिमविषु ।
 स्फुडि १५३८ परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्
 स्फुण्डति । 'स्फुटि' इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लङ् १५३८
 दर्शनाङ्गनयोः । कुद्रि १५४० अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लङ्
 १५४१ उपसेवायाम् । लाडयति । मिदि १५४२ स्नेहने ।
 मिन्दयति—मिन्दति । ओ लङि १५४३ उत्क्षेपणे । ओलण्ड-
 लण्डयति—लण्डति । ओकार इदित्येके । उकारादिरय-
 मित्यन्ये । उलण्डयति । जल १५४४ अपवारणे । 'लज'
 इत्येके । पीड १५४५ अवगाहने । पीडयति ।

A णिजन्त root takes आकनेपद (affixes) when the fruit of the

action accrues to or benefits the agent. Thus चोरयते—etc. चोरयामास—by 'कासप्रत्ययादाम्' (2306). गुण and अयादेश as before. चोरयिता with इट् ता (लुट्) । चोर्थात्—आशीर्लिङ् । यामुट् is an अनिट् आङ्धातुक for it is excluded from the वल् प्रत्याहार; hence here णि elides by 'शेरनिटि' (2313). चोरयिषीष्ट—सीयुट् is सेट् hence, इट्, गुण and अयादेश follow. लोट्—चोरयतु । चोरयताम् । लङ्—अचोरयत् । अचोरयत । विधिलिङ्—चोरयेत् । चोरयेत । लृट्—चोरयिष्यति । चोरयिष्यति । लृङ्—अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत । लुङ्—अचूचुरत् । अचूचुरत—by the rules 'णिश्चिदुभयः कर्त्तरि चङ्' etc, cited—in the text in भ्वादि part. चिति (चिन्त् with तुम्) to remember. चिन्तयति । अचिचिन्तत्—as before. The root चिति is made इदित् or the final-इ—eliding. This indicates that णिच् in the case of चिन्त् is optional else he (Panini) could have said 'चिन्त्' । Thus in चिन्तात् (लिङ्), चिन्त्यते (यक्ते कर्मणि) etc. there is no elision of न (by 'अनिदिताम्—' (415) for the न of चिन्त् is the result of इदित्—करण, hence the rule does not apply). This indication (ज्ञापक) viz the reading of 'चिति' in lieu of 'चिन्त्' is held by old grammarians as extending to each and every root of the चुरादि class—on the ground that the वृत्तिज्ञात् (जयादित्य and वामन ?) illustrated जगाण and जगणतु; under 'अत एकहल्—' (2260) though the root गण is not included within घृष । [This view is objectionable—as will be clear from the text. Hence Bhattoji says] others hold—that the above indication concerns the particular roots 'चिन्त्' etc. only. Hence it is that the गणसूत्र 'आ घृषाद्-चा' or 'Roots upto 'घृष' take णिच् optionally' is not frustrated..

[This is a moot point. see मित—below.] यत्ति to contract. We can (or Panini could have) read as 'यन्त' in place of यत्ति । For as the न in 'यन्त' is not the penultimate of the root so it would not have been dropped by 'अनिदिताम्—' (415) in fear whereof Panini has appointed 'यत्ति' in place of 'यन्त' । Thus the इदित्करण fails here. And the assertion of Madhava that इदित्करण leads to यन्तति etc. is objectionable (on the same ground as expressed above viz Panini's इदित्करण is hollow and not sound). Thus कुट्टि, तत्ति and मत्ति also should be read as कुन्त, तन्त and मन्त for the same reason. कुट्टि to speak untruth. लङ्ग to fondle as लङ्गयति पुत्रम् also लङ्गयति जिह्वाम् (under श्वादि) also लालयति due to the similarity of ड and ल । ओ लङि to throw up, Some say that 'उ' here is to be dropped (for reason see मित—). जल to prevent is also read as लज । पीड to obstruct.—

मित— । शिचश्चिति । येन विधिसदन्तस्येत्यत आह—णिजन्तादिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्त्तते । 'स्वरितजित कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले' (१।३।७२) इत्यतः 'कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले' इति च । तदाह—आत्मनेपदमित्यादि । चोरयामासिति । प्रत्ययान्तत्वादाम्—'कास्प्रत्ययात्—' (२३०६) इति । चोर्यादिति—आशिषि लिङि रूपम् । यासुटः बलप्रत्याहारानन्तर्भावेन अनिडाङ्धातुकत्वात् 'शोरनिटि' (३३१३) इति णिलोपः । चोरयिषीष्टेति । सीयुटः सेडाङ्धातुकत्वम्, इङ्गुणायादेशः । लुङि प्रक्रियाम् दर्शयति—'शिचि—' (२३१२) इत्यादिना । अचिचिन्तदिति । अत संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वया अभ्यास-दीर्घाभावः । 'चिन्त' इति पठितव्ये इति—यदि 'चिति' स्मृत्यामित्येवमपठित्वा 'चिन्त' इत्यपठित्यन्तथापि णिज्वावहितत्वेन अनदितामित्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपानिहत्या 'चिन्तात्'

चिन्त्यते' इत्यादि सिद्धयेव । न च 'शेरनिटि' इति शिलोपे सति नलोपो दुर्व्वार इति वाच्यम् । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण' मिति अत्र शिचः सत्तास्वीकारात् तन्न भवति । तदेवं सिद्धेऽपि यच्चिति' इतीदिकरोति तेन ज्ञायते शिचो नित्यत्वेऽपि इह चितिधातौ तस्य वैकल्पिकत्वमिति भावः, अन्यथा इदित्करणं व्यर्थं स्यात् । पाक्षिकत्वमेवोदाहरति—चिन्तति । चिन्तेदित्यादि । नागेशस्तु भाष्यविरुद्धमेतदिति भत्वा नेदं - ज्ञापकमनुमन्यते इति—'शेखरे' स्पष्टम् । एतच्च ज्ञापक-मिति—वृत्तिकृतसम्भत्वा इदम् । सामान्यापेक्षमिति—सर्व्वचुरादिधातुविषयकमिति भावः । वृत्तिकृतसम्भतिमेवाह—जगाण, जगणतुरितुदाहृतत्वादिति । चुरादिशिचो नित्यत्वे हि गणयामासेत्यादेरिव स्यादिति भावः । तदेतदरुचिकरमित्याह—विशेषापेक्षमिति । चितिमात्रापेक्षमिति इति वालमनोरमा । असंयोगोपधकारान्तरूप-विशेषापेक्षमिति तु तत्त्वम् । तेन चिति, तुजि इत्यादेरिकारोपधधातोर्शिञ्ज-विकल्पः सिध्यति । तत्र सूत्रकृद्वचनमेव मानमित्याह—अत एवेति । चुरादीनां सर्व्वेषामेव शिञ्जविकल्प इति न, किन्तु नित्य एव शिच् । अन्यथा 'आ धृषाद्वा' इत्यत्र वावचनम् निरर्थकम् स्यात् । तस्माज् ज्ञापकमिदं विशेषापेक्षमित्येव ज्ञाय इति भावः । 'न च पूर्व्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण, जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । स्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रतत्रधातोस्तद्रूपसिद्धि'रिति तत्त्वबोधिनी । 'यन्' इति पठितुं शक्यमिति । अयं भावः—यस्य धातोर्नकारोपधत्वं भवति तस्यैव 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो स्या भूदिति कृत्वा इदित् पाठः सार्थकः । चिति, मिदि इति यथा । यस्य तु धातेर्नकारस्य उपधात्वं न सम्भवति तस्यापि इदित्पाठो व्यर्थ एव । नोपधात्वाभावादेव 'अनिदितामि'त्यस्याप्रवृत्तेः । ततश्च यन्नि—तन्नि-मन्नादयः 'यन्-तन्-मन्' इत्येव पाठ्याः । एवञ्च माधवोक्तमपि परास्ममित्याह—तच्चिन्त्यमिति । उक्तरीत्या नस्योपधात्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या इदित्करणस्य वैधर्थ्यादिति भावः । एवं कुट्टीति । इदित्करणं व्यर्थमिति शेषः । उपसेवायामिति । 'नेहपूर्व्वक सेवोपसेवा' इति तत्त्वबोधिनी । लाङ्घयतीति । डलयोरिकत्वाल्लायतीत्यपि । ओकार इदिति । इणिनपेधार्थमिदम् । पीड अवगाहने इति । अवगाहनं पीडनं वाधनमित्यर्थः ।

२५६५। भ्राजमासभाषदोपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥७।४।३॥

दी—। एषामुपधाया ऋस्वो - वा स्याच्चङ्परि णौ ।
अपीपिङित्—अपिपीडित् । नट १५४६ अवस्कन्दने ।
अवस्कन्दनं नाट्यम् । अथ १५४७ प्रयत्ने । 'प्रस्थाने'
इतरेके । वध १५४८ संयमने । बाधयति । 'बन्ध' इति चान्द्रः ।
पृ १५४९ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे
लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवञ्च पृणातिपिपत्तिभ्यां 'परिता'
इत्यादि सिद्धावपि—पारयति परति परत इत्यादिसिद्धिः
फलम् । ऊर्ज १५५० वलप्राणनयोः । पक्ष १५५१ परिग्रहे ।
वर्ण १५५२ चूर्ण १५५३ प्रेरणे । 'वर्णं वर्णने' इतरेके । प्रथ
१५६४ प्रस्थाने । प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्य—
माणत्वान्नास्य मित्तम् ।

The penultimate of these roots (seven only) is short (ऋस्व), when the affix णि, followed by चङ्, follows. Thus अपीपिङित् in the ऋस्वपक्षः here the अभ्यास becomes दीर्घ, by 'दीर्घो लघोः' (2318) and अपिपीडित् in the दीर्घपक्ष । अभ्यास ऋस्व by the rule 'ऋस्वः' (2180) Similarly अविभजत्—अवभाजत् ; अवोभसत्—अवभासत् ; अवोभषत्—अवभाषत् etc. In अविभजत्, वि being संयोगपर (क्ष), is not ऋस्व and so 'दीर्घो लघोः' does not apply. इत्त by सन्धतः (२३१७). संयमन means to bind or hinder. दीर्घोच्चारणम् etc.—The pronunciation of दीर्घ i.e. the utterance of double ऋ in पृ indicates alternation of णिच्. Because दीर्घ ऋ makes the root सेट् cp. the अनिट् कारिका No 1. 'ऊट्टदन्तैः—' etc. under Rule No. 2258. Thus परिता—परीता (by 'वृत्तो वा'—2391).

are formed. Though परिता—परीता can also be formed in the the case of पृणाति (पृ क्रादि) and पिपति (पृ—जुहोत्यादि) yet to have पारयति—as also परति i. e. the option of णिच् in पृ, is the result of the दीर्घोच्चारण, otherwise दीर्घोच्चारण has no utility. ऋखोच्चारण in 'पृ' also giving पारयति । '[Nagesha asserts that as the दीर्घोच्चारण is dubious so this suggestion of Bhattoji fails like the above—'इदित्करणं णिचः पाचिकत्वे लिङ्गम्' in the case of चिति]. ऊर्ज्जं to strengthen or enliven. The root प्रथ gives प्राथयति and not प्रथयति by the गणसूत्र 'नान्ये मितोऽहेतौ' to be stated under (2570).

मित—। आजभासेति । एषां समानां इन्दात् षष्ठीबहुवचनम् । 'णौ चक्षपधया ऋखः' (७।४।१) इति सूत्रमनुवर्त्तते । तदाह—एषामुपधाया—ऋख इत्यादि । अपीपिङत्—अपिपीङ्दिति । ऋखत्वम् अङ्गस्यैव न त्वभ्यासस्य । आद्यपक्षे 'चङि' इति ऋखस्य धातोर्द्वित्वे सन्वदिति सन्वद्भावात् 'सन्वतः' इति इत्त्वे दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः । द्वितीयपक्षे दीर्घस्य धातोर्द्वित्वे सन्वत्त्वाभावेन 'दीर्घः—' इत्यस्याग्रहणे: 'ऋखः' इत्यभ्यासऋखः । पूर्वपक्षे अभ्यासस्य दीर्घः धातोर्ऋखः । उत्तरपक्षे अभ्यासस्य ऋखः धातोर्दीर्घ इति विशेषः । दीर्घोच्चारणमिति । पृ इत्यत्र दीर्घस्य ऋकारस्य ग्रहणं णिज्बिकल्पं लिङ्गयति ज्ञापयतीत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—तद्वीति—हि यतः तत् दीर्घोच्चारणम् सेट्कत्वाय—सेट्कत्वं भावः तस्मै । धातुरयं सेट्को यथा भावेदिति क्त्वायं दीर्घकारान्तः पठितः । 'ऊदूतैः—' इत्यनित्कारिकासु—ऋखकारान्तस्यैव इन्निषेधात् । नन्वेवं दीर्घोच्चारणं किं 'वृत्तो वा' (२३०१) इति परिता—परीता इति दीर्घविकल्पार्थम् ? तच्च क्रादिजुहोत्यादौ पठितयोः पृधालोरपि लभ्यते इति चेत् । सत्यम् । परितां—परीतेत्यनयोः क्रादिजुहोत्यादिभ्यां सिद्धावपि—णिज्बिकल्पज्ञापनमेवात्र फलमित्याह—एवञ्चेत्यादिना । नानेशस्तु—दीर्घोच्चारणस्य सन्दिग्धत्वाद्विदमपि ज्ञापकफलं चिन्त्यमित्याह । बल—प्राशनयोरेति—बलाधानसजीवकरणयोरित्यर्थः । ऊर्ज्जं यति—और्ज्जित्—प्राथयति

इति । 'अचो जिणति' इति णिचि परे वृद्धिः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्त्यमाणत्वा-
दिति । गणसूत्रमिदम् 'अतिंज्ञौ—(2570) इत्यस्याधस्तमुगन्त्यस्यते । मित्वमिति ।
ऋस्त्वमित्यर्थः । 'मितां ऋस्वः' (2568) इति सूत्रात् ।

२५६६ । अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्यशाम् ॥७।४।८५॥

दी— । एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परि णौ ।

इत्तापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५५ प्रक्षेपे । पर्ययति ।

अकार is the final substitute for the अभ्यास of these roots (स्मृ, दृ etc.—seven only) when णि, followed by चङ्, follows. This bars इत्त्व directed by 'सन्वतः' (2317). Thus अपप्रथत् । पृथ to throw into ;—

मित— । अत्स्मृ इति । 'सन्वल्लधुनि चङ्परि—' (७।४।८) इत्यतश्चङ्परि
इति । 'णौ चङ्युपधायाः—' (७।५।१) इत्यतो णाविति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह—एषामभ्यासस्येत्यादि । एषामिति
अद्द्रुप्रभृतीनां सप्तानाम् । अदिति तपरकरणात् अकारमात्रस्य ग्राहकम् । 'अलोऽन्यस्य'
इत्यपतिष्ठते । तदाह—अकारोऽन्तादेशः स्यादिति । इत्तापवाद इति—'सन्वतः'
इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । 'णिश्चि—' इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् ।
हलादिशेषः अत्त्वं च । एवमसम्भारत् । अददरत् । अतत्वरदित्यादि । पृथ प्रक्षेप
इति । लघूपधगुणेन—पर्ययति ।

२५६७ । उक्तृत् ॥७।४।७॥

दी— । उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत् स्याद्वा चङ्परि
णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्—अपपर्यत् । 'पथ' इत्येके ।
पाथयति । षम्ब १५५६ सम्बन्धने । सम्बयति । असम्बत् ।
शम्ब १५५७ च । अशशम्बत् । 'साम्ब' इत्येके । भक्ष १५५८

अदने। कुट्ट १५५८ क्केदनभत् सनयोः। 'पूरणे' इत्येके। कुट्टयति।
 पुट्ट १५६० चुट्ट १५६१ अल्पोभावे। अट्ट १५६२ षट्ट १५६३
 अनादरे। अट्टयति। अयं दोषधः। टुत्वस्वासिद्धत्वात् 'नन्द्राः
 —' (२४४६) इति निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ठ १५६४
 स्तेये। लुण्ठयति। 'लुण्ठति' इति 'लुण्ठि स्तेये' इति
 भौवादिकस्य। शट्ट १५६५ श्वट्ट १५६६ असंस्कारगत्योः।
 'श्वठि' इत्येके। तुजि १५६७ पिजि १५६८ हिंसाबलादान-
 निकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति
 पिञ्जति। 'तुज' 'पिज' इति केचित्। 'लजि' 'लुजि' इत्येके।
 पिस १५६९ गतौ। पेसयति। 'पेसति' इति तु शपि गतम्।
 षान्त १५७० सामप्रयोगे। खल्क १५७१ वल्क १५७२ परि-
 भाषणे। णिह १५७३ स्नेहने। 'सिट्' इतिप्रके। स्मिट्
 १५७४ अनादरे। अघोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत्। 'स्मिड्'
 अनादरे इतिप्रके। डित्त्वस्यावयवेऽचरितर्थत्वास्मिजन्तात्तड्।
 स्माययते। स्मिष १५७५ श्लेषणे। पथि १५७६ गतौ। पन्थयति—
 पन्थति। पिच्छ १५७७ कुट्टने। क्कदि १५७८ संवरणे। क्कन्दयति—
 क्कन्दति। अण १५७९ दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। विश्राण-
 यति। तड् १५८० आघाते। ताडयति। खड १५८१ खडि
 १५८२ कडि १५८३ अदने। खाडयति। खण्डयति। कण्डयति
 कुडि १५८५ रक्षणे। गुठि १५८५ वेष्टने। 'रक्षणे' इतिप्रके। 'कुठि'
 इतिप्रने। अवकुण्डयति—अवकुण्डति। 'गुधि' इतिप्रपरे। खुडि
 १५८६ खण्डने। वटि १५८७ विभाजने। 'वडि' इतिप्रके। मडि

१५८८ भूषायां हर्षे च । भडि १५८९ कल्याणे । कृद १५९०
 वमने । पुस्त १५९२ बुस्त १५९१ आदरानादरयोः । चुद
 १५९३ सञ्चोदने । नक्क १५९४ धक्क १५९५ नाशने ।
 णोपदेशलक्षणे 'पर्युप्रदस्तोऽयम् । ग्रनकयति । चक्क १५९६
 चुक्क १५९७ व्यथने । क्षल १५९८ शौचकर्म्मणि । तल
 १५९९ प्रतिष्ठायाम् । तुल १६०० उन्माने । तोलयति ।
 अतूतुलत् । कथं 'तुलयति तुलना' इत्यादि । 'अतुलोप-
 माभ्याम्—' (६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य
 सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०१ उत्क्षेपे । पुल १६०२
 महत्ते । चुल १६०३ समुच्छाये । मूल १६०४ रोहणे ।
 कल १६०५ विल १६०६ क्षेपे । विल १६०७ भेदने । तिल
 १६०८ स्नेहने । चल १६०९ भृतौ । पाल १६१० रक्षणे ।
 लूष १६११ हिंसायाम् । शुल्क १६१२ माने । शूर्प १६१३ च ।
 चुट १६१४ छेदने । मुट १६१५ संचूर्णने । पडि १६१६
 पसि १६१७ नाशने । पण्डयति—पण्डति । पंसयति—पंसति ।
 वज १६१८ मार्गसंस्कारगतयोः शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने ।
 चपि १६२० गत्याम् । चम्पयति—चम्पति । क्षपि १६२१
 क्षान्तग्राम् । क्षम्पयति—क्षम्पति । क्षजि १६२२ क्षच्छजीवने ।
 श्वर्त्त १६२३ गत्याम् । श्वम्त्र १६२४ च । क्षप १६२५ मिच्च
 अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते ।

A short ञ occurring in the room of the penultimate is
 replaced by (another) short ञ when णिच्, followed by चङ्,

follows (such roots as पृथ etc). This overrules इर्, अर् (i. e. गुण) and आर् (i. e. वृद्धि). [इर् is directed by the rule 'उपधायाश्च' (2571) e. g. कौत्तयति, अचिकौत्तत् etc. अर् or गुण is directed by 'पुगल—' (2189) e. g. पथयति, अपपथत् etc. आर् or वृद्धि is directed by 'मृजेर्द्धिः' (2473) e. g. अममार्जत् (see under—जिघ्रतेर्वा— 2589). These (इर्, अर् and आर्) being barred we should have respectively अचीकृतत्, अपीपृथत् and अमीमृजत् as alternatives.

The procedure in अपीपृथत् is thus—पृथ्+णिच्+तिप्=अट् पृथ् णिच् चङ् त्=अ पृथ पृथ ० चङ् त् (The root is अनिट् hence णिच् elides by खेरनिटि—2813)=अपपृथ् अत् by 'उरत्' (2244) 'उरण्—(70) and 'उर्द्धत्' (2567)=अप पृथत् by 'हलादिः शेषः'=अपीपृथत् by 'सन्वत्तृणि—' (2216) 'सन्वतः' (2317) and दीर्घो लघोः' (2318).

And in the case of अपपथत् the process is the same except गुण of the root itself. सन्वद्भाव इत्व and दीर्घ all these functions do not apply due to दीर्घपरत्व of the अभ्यास (cp 'तस्य योऽभ्यासो लघूपधः' under 'सन्वत्—' 2316). अट् to disregard. This root has a दकार

in the room of its उपधा (अट्+ट) and not a टकार (अट्+ट).

एत्व etc.—Now in लुङ्, two rules (at first) come to take effect

viz—'एना एः' (113—8. 4. 41) and 'अजादेर्द्वितीयस्य' (2176—6. 1. 2) ;

of these the former (8. 4. 41) fails due to its असिद्धत्व by 'पूर्ववा-सिद्धम्' (8. 2. 1) with reference to the latter (6. 1. 2). The

latter again is superseded by 'न द्वाः—' (2446). Thus ट gets

इत्व and not द. Thus अट्+णिच्+तिप्=आट् आट्+चङ् तिप्=

आ आट् टि अत्=आ आट् टि टत् by णिलोप=आट् टि टत् by एत्व (113).

But had it been taken टोपध, the form would have been

आटिङ्त् due to the duplication of 'ङ्' which (form) is not sanctioned by usage. इदित्करणात् etc.—This इदित्करण like that in the case of चिति indicates पाचिकत्व of णिच् । Hence तुज्जति etc. are alternative forms. शान्त to adopt peaceful measures—सान्त्वयति etc. by 'धात्वादेः षः सः' असिद्धित्—by 'णिञि—(2315) खेरनिटि—(2313) 'चङि' (2315). No सन्वदभाव for the अभ्यास is दीर्घपर (स्मि) and not लघुपर. डित्त्वस्यावयवे etc. डित्त्व being of no avail towards the अवयव (of स्मायि—स्मिङ् + णिच्), तङ् or आत्मनेपद is directed to the णिजन्त form स्मायि । The idea is this :—स्मिङ् is read with the indicatory ङ् and also णिच् is to be added to it. Then what is the need of ङ् ? It can not be by 'अनुदात्तङितः—' direct आत्मने. to स्मिङ् for it will cease to be डित् after णिच् has been added to it. Moreover, there runs the rule 'णिचश्च' (2564) meaning 'णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले'. Thus each and every णिजन्त root will have तङ् optionally. Hence Bhattoji comments that डित्त्व or ड-लोपित्व is व्यर्थ or needless in स्मिङ् and as such i.e. being व्यर्थ or अचरितार्थ suggests that the root (with णिच् added to it) will have तङ् or आत्मनेपद affixes alone and not the परस्मै. affixes also. Thus स्माययते (स्मि + णिच् = स्मायि by अचो जिणति ; स्मायि + शप् ते = स्माये + भाते by 'सार्व—(2168) = स्माययते by अयादेश). पथयति—पथयति like चिन्तयति—चिन्तयति । प्रायेणायम् etc.—Hence अमर has 'विश्राणनं वितरणम्' etc. अवकुण्डति like चिन्तयति. शोपदेश etc.—Here अयम् refers to नक्. cp. the line of भाष्य—'अर्नद्नाटिनक्' etc. Hence प्रनक्तयति etc.

will not have शत्व. तोलयति—by 'पुगन्त—' (2189). अतूतुलत्—by 'सन्तूत—' (2316) and 'दीर्घो लघोः' (2318). कथं तुलयति तुलना—etc. Strictly speaking these forms should have been तोलयति तोलना etc. by 'पुगन्त—'. Hence Bhattoji explains them otherwise : there is the word 'तुला'—an आकारान्त primitive word or प्रातिपदिक irregularly formed, cp the rule 'तुल्याद्यैर-तुलोपमाभ्यां—' (630). Thus तुलयति is formed by 'प्रातिपदिकङ्गा-त्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' (गणसूत्र under 'इ च गणः'—2573). and तुलना by the affix युच् । चम्पयति—चम्पति like चिन्तयति—चिन्तति. तुम्, अनुस्वार and परसवर्णः । The root जप् is मित् and means to learn and to inform.

मित— । उरिति । 'ऋ' इत्यस्य षष्ठीवचनम् । स्थानषष्ठी । तदाह—
उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने इति । वृत्तौ 'उपधाया' 'वा', 'चक्षुपरे शौ' इति च 'शौ चक्षुपधायाः—' इत्यतः 'जिग्रतेर्वा' इत्यतश्चातुर्वचनम् । इरगरामपवाद इति । इर्, अर्, आर्, एषां इन्द्रान्तानां षष्ठीवहुवचनम् । अचिकीतदित्यादौ 'उप-
धायाश्च' (२५७१) इतीरप्राप्तः । प्रकृते तु लघूपधगुणेन रपरत्वे च अपपर्थ-
दित्यर् प्राप्तः । अमीमृजदित्यत्र च 'मृजेर्द्वि'रित्यार् प्राप्तः । अनेन तु एते सर्व-
ऽपौद्यन्ते इति भावः । अपौपृथदिति । अभ्यासस्य 'उरत्' (२२४४) इत्यदादेशः ।
'उरण्—' (७०) इति रपरत्वम् । ततः पृ इत्यङ्गस्य (उत्तर-खण्डस्य) लघु-
त्वादभ्यासस्य लघुपरत्वम् । ततश्च— 'सन्तूत—' (२३१६), 'सन्त्यतः' (२३१७)
'दीर्घो लघोः' (२३१८) इत्येषां प्रवृत्त्या रूपसिद्धिः । 'शेरनिटि' (२३१३)
इति तु चङि कृते प्रथोऽन्यं ततो हित्वादि । ऋचस्य पात्निकत्वाद् रूपान्तर-
माह—अपपर्थदिति । द्विर्वचनेऽचीति निषेधात् गुणात् प्राग् हित्वम् । उरदत्त्व—
रपरत्वहलादिशेषाः प्राग्वत् । शिचमाश्रित्य ऋक्कारस्य गुणः । रपरत्वम् । 'पथं'
इत्यस्य दीर्घत्वेन अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वदभावत्वादिविरहः । असंसव-

दिति । लघुपरकत्वाभावात् सन्भावादिर्न । अयं दीपधः इति । अयमिति अट्ट
 (अट्ट+ट इति च्छेदः) । एतस्यासिद्धत्वादिति—अतएव ‘एतुना—’ (११३)
 इति न प्रवर्त्तते । दकारश्च ‘न द्वाः—’ इति निषेधात् न हिरुच्यते । अतः
 परिशेषादन्य ‘टि’ भागस्यैव द्वित्वम् । एवम् ‘आट्टिट्ट टट्’ इति जाते एतुल चर्त्वाभ्याम्
 आट्टिट्टदिति । ‘अयं दीपध’ इत्याद्यनुक्ते तु आट्टिर्द्वादित्यनिष्ठं रूपं स्यात् ।
 इदित्करणत्वात् तुञ्जति इति । चितिवदन् दृष्टव्यम् । एवमन्यतैर्विविधस्थले ।
 असिस्मिटदिति—लघुपरकत्वाभावात् सन्तुल्यदीर्घौ । ‘डित्त्वस्या’ वयवे इति—भिड्
 इति डिदृभवति । णिच्प्रत्ययश्चास्माद् भवति । यदायं णिजन्तो भवति तदा
 ‘आयि’ इत्येवं रूपं सम्पद्यते । तच्च रूपम् ‘णिचश्च’ (२५६४) इत्यनुसारात्-
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद-संज्ञां लभते एव । एवञ्च डित्करणं व्यर्थम् ।
 केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् । अत आह— डित्तुस्य (डकारस्य) अवयवे
 (भिड् रूपे) अचरितार्थत्वात् (व्यर्थत्वात्) णिजन्तात् (णिप्रत्ययान्तात्) तड्
 आत्मनेपदम् इत्यर्थः । एवञ्च डकारोऽयं व्यर्थः सन् तडो नित्यत्वे लिङ्गम् ।
 अतएवाह—आययते इत्येव । न तु आययति इत्यपि । न च डिट्त्वं णिचो
 वैकल्पिकत्वे लिङ्गमित्यस्ति वाच्यम् ‘चित्तडादावुक्तन्यायस्य क्लृप्तत्वात् शास्त्र-
 वाधस्य अन्यायत्वाच्च णिचो वैकल्पिकत्वं नोक्तमिति’ नागेशः । आययते इति ।
 णिचि ‘अचो जिणति’ (२५४) इति वृद्धौ आयि इति जाते ‘सार्वधातुकाङ्ग—’
 (२१६८) इति गुणः । अयादेशश्च । प्रायेणायं विपूर्व इति—‘विश्रायणं
 वितरणम्’ इत्यमरादौ दर्शनादिति भावः । पर्युदस्तोऽयमिति—‘नक्’ णोपदेशो
 नोक्त इति भावः । तथा च भाष्यवचनम् ‘णोपदेशात्वनङ्नाटि—’ (२२८६—
 णोनः) इति । तोलयति इति । लघूपधगुणेन रूपम् । अतूतुलत् इति । लघुपरत्वाद-
 ल्लघुरदितिवत् सन्तुल्यदीर्घौ । तुल्यति तुलनेत्यादौ गुणादर्शनात् पृच्छति—कथमिति ।
 समाधत्ते—अतुलोपमाभ्यामिति । अत्र तुलाशब्दोऽव्याप्तपन्नः स्वीकृतः । तस्मात् ‘प्राति-
 पदिकाङ्गत्वेन बहुलमिष्टवच्च’ (ग-यू—२५७३) इति णिचि तुल्यति इति लभ्यते ।
 तुलनेति तु ‘ण्यासश्चो युच्’ इति युच् । ततश्चापि लब्धम् । न्नपमिच्चेति ।

मित्संज्ञकमित्यर्थः । अत्र धातुपाठे अर्थयोगादर्शनात् स्वयं व्याचष्टे—अयं ज्ञाने ज्ञापने चेति । ‘चान्मारणादावपौल्यन्व’ इति नागेशः । संज्ञपयति पशुम् । अथ मित्करणफलमाह—

२५६८ । मितां ऋस्वः ॥ ६।४।८२ ॥

दो— । मितामुपधायां ऋस्वः स्यात्सौ परे । ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषने । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना * नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवष्टत इत्यर्थः । चह १६२७ परिकल्पणे । ‡ चहयति । अचोचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वात्-दीर्घसन्वदभावौ न । अचचहत् । ‘चप’ इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे इत्येके । अरीरहत् । कथादेसु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिञ् १६२८ चयने ।

The penult—or उपधा of roots, classified as मित्, become ऋस्व (short) when णि follows. Thus ज्ञपयति. [for ज्ञापयति see ‘मारणतोषणनिशानेषु (or निशानेषु) ज्ञा’ (८११) under ‘व्यथो लिटि’ (2358)].

The root यम also is मित् in the sense of परिवेषण or encircling. This परिवेषण does neither mean भोजना (eating) nor वेष्टना (lengthening or engaging). Thus यमयति चन्द्रम् । The idea is this :—In घटादि, there runs the गणसूत्र ‘यमोऽपरिवेषणे’ (193) where ‘परिवेषण’ is derived with लुट् (अनट्) in हेतुमश्चिद्,

❀ भोजनं...वेष्टनमित्यापि पाठः ।

‡ परिकल्पने इत्यपि पाठः ।

And this 'परिवेषण' means 'भोजना' and 'वेष्टना' whereas the word 'परिवेषण' occurring in 'यम च परिवेषणे' (here in चुरादि) is formed with लुट् attached to परि—विष् (without णिच्). Thus वेष्टना also like भोजना being the sense of परिवेषण, the root यम would have been मित् due to its अमन्तत्व (ending in 'अम्') by the गणसूत्र 'जनौजूष् कसुरज्जोऽमन्ताश्च' (188). But there runs the counteracting or अपवाद गणसूत्र 'न कस्यमिचमाम्' (191) the 'न' or prohibition of which extends to 'यमोऽपरिवेषणे' (193). Thus मित्त्व is prohibited there in the sense of वेष्टना। Hence Bhottoji says—'परिवेषण-मिह वेष्टनम्। 'न तु भोजना नापि वेष्टना' so that यम can have मित्त्व in the sense of वेष्टन or circumfusion (consult Nagesha and also 'मित' below). चह् to deceive is also मित् hence—चह्यति etc. with उपधाङ्गस्व. अचीचहत्—by 'णश्चि—', 'चङि', 'चङ्युपधायाः—', 'शेरनिटि', 'सन्वत्—', 'सन्वतः' and दीर्घः—' (2318). The root चह् is to be read under कथ etc. which are अदन्त or end in अ. And of कथ etc. this 'अ' will elide by 'अतो लोपः' (2308). Thus the root (चह्) will become अग्लोपी। Hence it will fall beyond the jurisdiction of सन्वत्त्व and consequently of दीर्घ cp 'सन्वत्त्वानि चङ् परेऽनग्लोपे' (2316) etc. Thus चह् read under कथादि will have 'अचचहत्' with चङ्। अरीरहत्—अररहत् like अचीचहत्—अचचहत्। चिच् to pluck.

मित—। मितामिति। 'ऊदुपधाया गोहः' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इति। 'दीषो णौ' (६।४।९०) इत्यतो णाविति चानुवर्तते। तदाह—मिता-मित्यादि। उपधातुमारभ्य चिच् (१६३०) चयने इत्यन्तं मित्संज्ञा। तेनाह—चान्मिदिति। परिवेषणमिह वेष्टनमिति। इह परिपूर्वाद् विषेः केवलादेव लुट् इत्यर्थः।

‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८३) इति । घटाद्यन्तर्गणसूत्रे तु परिवेषणे इति परिपूर्वाद्-
विषेर्णिजन्तादेव लुगडिति भावः । पूर्व्वव णिजभावो वेष्टनञ्चार्थः । उत्तरव तु
हेतुमस्मिन् भोजना वेष्टना (व्याप्तिः—‘परिवेषस्तु परिधि’रित्यमरात्) चार्थः ।
एतदेव ज्ञापयितुमाह—ननु भोजना नापि वेष्टनेति । भोजनेति भुज्ज्यन्तात्
वेष्टनेति च विषेर्णन्तात् ‘ण्यासग्न्यो युच्’ (३२८४) इति युच् । ततश्चाप् ।
कुतचित् पुस्तको ‘भोजनं वेष्टनमि’ति पाठान्तरम् । तदसत् । हेतुमस्मिन्तवत्
ज्ञापयितुमेव दीक्षितेन भोजनेत्यादुक्तत्वात् । नागेशतत्त्वबोधिनीसम्मतपाठविरुद्धत्वा-
च्चेति दिक् । ननु ‘यम च परिवेषणे’ इत्यत्रापि हेतुमस्मिन्निवास्तु को दोष इति चेत् ।
ना—‘नान्ये मितोऽहेतौ’ (गणसूत्र १८८) इत्युक्तत्वादत्र अहेतौ (साधे) एव णिज-
नियमादिति त्रयम् । नचैवं मास्तु हेतुमस्मिन्तत्त्वम् भोजनाद्यर्थस्तु भविष्यति इति
चेत् । तदपि न । कुत इति उच्यते । यद्यपि विनिगमनाविरुद्धादत्र अर्थवयविशिष्टस्य
(भोजना—वेष्टना—वेष्टनरूपमर्थवयम्) परिवेषे कोऽप्यर्थः शक्यो वक्तुं तथापि
व्याख्यानात् ‘यमोऽपरिवेषणे’ (१८३) इति घटादौ भोजनावेष्टने अर्थो, अत्र (‘यम
च परिवेषणे’) तु वेष्टनमेवार्थ इति नागेशवचनस्वरसः । नन्वेवं व्याख्याने किं
मानमिति चेत् । शृणु । ‘जनौजृषक्रसुरज्जोऽमन्ताश्च’ (१८८ गणसूत्र) इति
यमेरमन्तत्वेनैव पूर्व्वव मित्वसिद्धेः ‘न कस्यमिचमा’मिति (१८१) निषेधप्रकरणस्य
‘यमोऽपरिवेषणे’ इति परिवेषणभिन्नार्थे मित्वनिषधके घटाद्यन्तर्गणसूत्रे भोजनावद्
वेष्टनापि गृह्यते विनिगमनाविरुद्धादिति भावः । घटादिपठितवचने वेष्टनानु न
परिवेषण-शब्देन गृह्यते तस्य हेतुमस्यावेव प्रवृत्तेः फलभावादिति भावः । केचित्तत्र
‘सूत्रेऽर्थवयगृहणेऽपि वाधकाभावः विनिगमनाविरुद्धाच्च सर्व्वगृहणम्’ इत्याद्यस्तुरिति
शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । शेखरकारैर्यदुक्तं तदेव तत्त्वबोधिनीकारादिभिर्व्वर्णितम् । तथाच
तत्त्वबोधिनी—‘अयं भावः । घटादौ ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति पठितम् । तत्र परि-
वेषणमिति हेतुमस्यान्तस्य रूपम् । हेतुमस्यान्तस्य—हि भोजना वेष्टनाचार्थः । तथा
च परिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चायत्र मित्वनिषधेऽपि—तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वा-
देव मित्वसिद्धेरित्यादि । ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति ‘यम च परिवेषणे’ इति चैवंविधं

प्रतीयमानं सामञ्जस्यविरहं विलोक्यैव स्वामिना 'परिवेषणे एव यमिर्मिदित्युक्तमिति चटादौ द्रष्टव्यमित्यास्तां तावत् । प्रकृते वेषणरूपायै मित्त्वं दर्शयति । यमयति चन्द्रमिति । वेषट इत्यर्थः । चङ्गयति । 'णिञि—' इति चङ् । णेरिति णिलोपः 'चङि' इति द्वित्वम् । 'सन्वत्—' इति सन्वद्भावः । 'सन्वतः' इति इत्वम् । 'दीर्घो लघो' रिति दीर्घः । कथादाविति । 'इ च गण' (२५७३) इत्यस्यात् प्राक् 'अथादन्ता' इत्यपक्रम्य 'कथ १८५२ वाक्यप्रवर्त्त' इत्यादिना कथादयो विन्यस्ताः । तत्र 'चङ् १८६७ परिकल्कने' इत्यस्ति । अतः तस्यापि अदन्तत्वम् । ततश्च 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यङ्गोपादयम् अग्लोपी भवति । एवञ्च 'सन्वद्वल्लघुनि चङ्परि अनग्लोपे' (२६१३) इति न प्रवर्त्तते । सन्वद्भावाभावाच्च नेत्त्वं नापि दीर्घ इति भावः । अतएव तत्र अचचङ्गदिति रूपम् । एवमरीरङ्गत् । अररङ्गदिति । चिञ् चयने इति । एतदन्तं मित्त्वमिति स्वयमेवानुपदं वक्ष्यति । अथास्य णौ आत्वविकल्पः स्यादित्याह—

२५६८ । चिस्फुरोणौ ॥६११५४॥

दी— । आत्वं वा स्यात् ।

Roots चि and स्फुर् optionally end in आ when णि (णिच्) follows.

मित— । चिस्फुरोरिति । चिस्फुरोः + णौ इति क्तेदः । 'आदेचः—' (६११४५) इत्यत आदिति, 'विभाषा लौयतेः', (६११५१) इत्यतो विभाषेति चानुवर्त्तते । तदाह शेषं पूरयित्वा—आत्त्वं वा स्यादिति । चयतेः स्फुरतेत्येति शेषः । अथात्त्वभूतयोः पुगागमार्थमाह—

२५७० । अर्तिङ्गोव्लीरोक्त्तु योच्चाय्यातां पुग्णौ ॥७३१३६॥

दी— । एषां पुक् स्यात्णौ । चपयति—चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य—णिज्ज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति—प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग. सू. १८८) । अहेतौ

स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाम-
मन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न । घट्ट १६३१ चलने । सुस्त १६३२
सङ्घाते । खट्ट १६३३ संवरणे । षट्ट १६३४ सिफट्ट १६३५
चुबि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्घाते । 'पूर्ण' इत्येके ।
'पुण' इत्यनेन । पुंस १६३८ अभिवर्द्धने । टकि १६३९
वन्धने । टङ्कयति—टङ्कति । धूस १६४० कान्तिकरणे ।
धूसयति । दन्त्यान्तः । 'मूर्धन्यान्त' इत्येके । 'तालव्यान्त'
इत्यपरे । कीट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ सङ्कोचने । पूज
१६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने 'स्तपने' इत्येके । शुठ १६४५
आलस्ये । शुठि १६४६ शोषणे । शुगठयति—शुगठति । जुड
१६४७ प्रेरणे । गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति ।
मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्त्र-
वणे । 'स्त्रावणे' इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पञ्च-
यति । 'पञ्चते' इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३
निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

These roots viz—अति (ऋ), क्री, व्ली, री क्रुयी, ज्ञायी and such
ones as end in आत् (आ) take the aug. पुक् after them,
when the affix णि (णिच्) follows. Thus चि+णिच्+शप्+
तिप्=चा (2569) इ अति=चापुक् इ अति=चप् इ अति by 'मितो
ऋसः' (2568)=चपि अति=चपे अति by 'सार्व—' (2168)=चपय्
अति by 'एचोऽय्—' =चपयति । And when आत् is wanting, the
process=चि णिच् अति (शप्+तिप्)=चै इ अति by 'अचो ज्ञिणति'

(254) = चाय् इ अति by आयादेश = चय् इ अति by 'मितां—'
 = चयि अति = चये अति by 'सार्धे—' = चयय् अति = चययति । जित्करण-
 सामर्थ्यात् etc.—The root चिञ् is जित् or ज—eliding. And the
 fact of the elision of ज, at the end of a root, indicates that the
 root is उभयपदी by 'स्वरितजितः—' । But this जित्करण is redundant
 here, for the affix णिच् itself would make it उभयपदी by 'णिचश्च'
 (2564). Panini also is fully aware of this fact. Hence this
 redundance enables us to suggest that the affix णिच् is here
 optional. Thus चपयति—चपयते—चययति—चययते (with णिच्)
 and चयति—चयते (without णिच्) । प्रणिचयति etc.—option of शतृ
 by 'शेषे विभाषा—' (2232). नाच्य् etc.—This is a गणसूत्र meaning—
 'In the matter of अहेतु or स्वार्य णिच्, no roots other than जप् etc.
 (जप्, यम्, चह्, बल् and चिञ्) are termed as मित् । [In this connection
 it is important to note that हेतुमणिच् is optional (also conditional)
 cp गच्छति—गमयति, अदि—आदयति । This is what makes a root
 causative (णिजन्त) । But स्वार्य णिच् is obligatory (नित्य) cp.
 चोरयति, जपयति, रहयति etc. i. e. चुर, जप्, रह् etc. will cease to be
 made use of without taking णिच् after them.] Because जप्पादि
 roots alone are considered as मित्, so शम्, चम्, कम् etc here will
 not be treated as मित् even though they are अमन्त or end in
 'अम्' and thus has no chance of मित् by 'जनौजूष्तसुरज्जोऽमन्ताश्च'
 (188). But चट् etc. will give चट्टयति etc. because 'अत उपधायाः'
 (2248) does not apply as 'अ' is here संयोगपर (ट्) and thus
 long and not short. टट्टयति—टट्टति etc. like चिन्तयति—चिन्तति etc. पचि
 i.e. पच् to express exhaustively or eborately. It is generally

used with प्र thus प्रपञ्चयति । 'पञ्चते' etc, have been shown in भ्वादि under परिव्यक्तीकरणे । तिज् to sharpen. तेजयति by लच् पधगुण । कृत to make a clear sound—

मित— । अर्त्तिंति । अर्त्ति (ऋ), ङी, व्ली, रौ, क्तुयी, ज्ञायी, आत्-
इत्येषां समानां वन्तात् षष्ठीबहुवचनम् । पुक् + णा इतिच्छेदः । अर्थः स्पष्टः ।
'परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद् गुणः' इति तत्त्वबोधिनी । अर्थयति । ऋपयति ।
व्लेपयति । रेपयति । क्लोपयति (यलोप एव) ज्ञापयति (इत्यवापि) । आतां—
यापयति, दापयति इत्यादि । प्रकृते चिक्कुरोरिति आच् कृते चा णिच् शप् तिप्
इति स्थिते पुकि चाप् इ अति जाते 'मिताम्—' इत्युपधाङ्गस्ते चप् इ अति—चपि
अति 'सार्व—' इति गुणः । 'एचोऽय्—' इत्यादिदेशः । चपयति । आत्ताभावपक्षे तु—
चि णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अचो जिणति' (२५४) इति वृद्धौ आयादेशे च
चाय् इ अति इति जाते पूर्ववद्वस्वगुणयादेशाः । चययति । जित्करणसामर्थ्या-
दिति—चिञ् इति जित् क्रियते । तच्च व्यर्थम् । णिचश्चेत्यनेनैव उभयपदित्वसिद्धेः ।
तदिदं व्यर्थं सत्ज्ञापयति यत् चयतेः णिज्-विकल्प इति । इदमेव हि जित्वस्यात्र
सामर्थ्यम् । अतएव चपयति—ते—चययति-ते । चयति—चयते इत्यादीनि
रूपाणि । 'शेषे विभाषा—' (२२३२) इति शत्व—विकल्पं दृश्यन्नाह—प्रणि-
चयतीत्यादि । नान्ये मित इति—गणभूतमिदम् चुराद्यन्तर्गतम् । सूत्रेऽहेतौ
इत्यस्यार्थमाह—अहेतौ—स्वार्थे णिचि इति । हेतुमति चेति सूत्रे हेतुशब्देन णिज्—
विवक्षितः । न हेतुरहेतुः । णिच् च द्विविधः । हेतुमान् स्वार्थश्च । अतएवा-
हेतावित्यनेन स्वार्थेण जाच्चिप्यते । ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे
तु सप्त इति तत्त्वबोधिनी । तच्चिन्त्यम् । भ्वादौ घटाद्यन्तर्गणसूत्रव्याख्यानावसरे ('तासि
च कृपः' (२३५२) इत्यस्याधस्तात्) अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता-
श्चुरादयो मितो नेत्यर्थः' इति दौक्षित्यविरोधात् । ज्ञपादिपञ्चकेत्यादेशे 'ज्ञप-
धातोस्तदुत्तरिभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः' इति व्याख्यानादिति
विभावनीयम् । एवञ्च षडेव मित इति फलितम् । नान्ये इति नियमात् फलितमाह—

तेन शमादीनामिति । शम आलोचने इति धातुः । आदिपदेन कमचमयमादीनां गृहणम् । अमन्तत्वप्रयुक्तमिति—‘जनौजूष—’ (१८८) इति सूत्रप्राप्तस्य अमन्तत्वस्य ‘न कस्यमिचमाम्’ (१८१) इति प्रतिषेधात् । अर्थे विशेषे तु मित्वं स्यादेव । शमयति (श्रवणे) यमयति (परिवेषणे) इत्याद्यो वमन्त्यत् । घट्ट इति । एषां संयोगपरकत्वात् उपधादीर्घो न (‘अचो जिणति’ इत्यनेन) । घट्टयति । ‘पूर्णं इत्येके । पुण इत्यन्ये’ इति । इदृशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अतएव क्षीरस्वामिनोक्तम्

—‘पाठेऽर्थे चागमभंशान्महतामपि मोहृतः ।

न विद्मः किं जह्नीमोऽत किमुपादद्महे वयम् ॥ इति ।

पुल—पूर्णादिषु पाठो भंशः । वजधातोर्मार्गसंस्कारोऽर्थे उत संस्कार एवेत्यर्थे भंशः । आगमभंशात् शास्त्रभंशात् । इति तत्त्वबोधिनी । गुणयति इति । चिन्तयति—चिन्तति इतिवत्सज्ज्विकल्पः । शपि गतमिति भूदि—प्रकरणे प्रोक्तमित्यर्थः—निशाने इति । निशानं तोक्षोकरणम् । तेजयति—‘पुगन्त—’ (२१८८) इति गुणः । कृत संशब्दने इति :—

२५७१ । उपधायाञ्च ॥७॥१०१॥

दी— । धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । ‘उपधायाञ्च’ (२२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । ‘उर्ऋत्’ (२५६७)—अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । वर्ध १६५५ क्केदन-पूरणयोः । कुवि १६५६ आच्छादने । कुम्बयति । ‘कुभि’ इत्येके । लुवि १६५७ तुवि १६५८ अदर्शने । ‘अर्दने’ इत्येके । ह्लप १६५९ व्यक्तायां वाचि । ‘कूलप’ इत्येके । चुटि १६६० क्केदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । स्त्र १६६२ स्त्रेच्छने । स्त्रेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रूस १६६४ बह १६६५ हिंसायाम् । केचिदिह ‘गर्ज’ गर्द शब्दे गर्ध

अभिकाङ्क्षायाम्' इति पठन्ति । गुर्दं १६६६ पुर्वं निकोतने ।
जसि १६६७ रक्षणे । 'मोक्षणे' इति केचित् । जंसयति—
जंसति । ईङ् १६६८ सुती । जसु १६६९ हिंसायाम् । पिङि
१६७० सङ्घाते । रुष १६७१ रोषे । 'रुट्' इत्येके । डिप १६७२
क्षेपे । ण्युप १६७३ समुच्छाये ॥

A दीर्घं ऋ which is the penult. or उपधा of a root is replaced
by इत् or इ । This इ is followed by a र् by the rule 'उरण् रपरः' (90).
The इ, from the fact of its being उपधा and being followed by a
र्, becomes दीर्घं by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus कृत् + णिच् +
शप् तिप्—किर्त् णिच् अति=कीर्त् णिच् अति=कीर्त्ति अति=कीर्त्ति अति by
'सार्ध—' (2168)=कीर्त्तय् अति by 'एचोऽय्—' (61)=कीर्त्तयति । In
लुङ् (where चङ् comes in by 'णिञि—' 2312), we have अचीकृतत्
(by 'उर्कृत्—' (2567)) and अचिकीर्त्तत् by this rule 'उपधायाच्च') ।
The process is this in order ऋत्त्व of ऋ by 'उर्कृत्', then हित्व of
कृतत्, अत्त्व of ऋ by 'उरत्', चुत्व by 'कुहोश्चः' सन्वत्त्व of the अभ्यास due
to लघूपरत्व by 'सन्वल्लघ नि—' (2316) इत्त्व of अत्त्व by 'सन्वतः' (2317)
and दीर्घ of इत्त्व by 'दीर्घो लघोः' (2318)—अचीकृतत् । In the latter,
इत्त्व of the दीर्घं ऋ, रपरत्व of the same by 'उरण् रपरः' दीर्घ of इ
by 'उपधायाच्च' (2265), then हित्व of 'कीर्त्त', हलादिशेष, ऋत्त्व
of अभ्यास by 'ऋत्त्वः' (2180) and चुत्व of the same as before. The
अभ्यास is not दीर्घं due to the want of सन्वद्भाव as a long vowel
containing in कीर्त्त follows. The rest is easy.

मित— । 'धातो' रित्यधिकृतं वर्त्तते । 'ऋत इङ्गातोः' इति च पूर्वसूत्रम् ।
उपधाया इति च षष्ठान्तं तदाह—धातीरुपधाभूतस्थित्यादि । रपरत्वमिति—'उरण्

रपर' इत्यनेन इति शेषः । अचौकृतत्—अचिकीर्तदिति । अत्र ऋतृविकल्पं दर्शयति स्वयमेव—‘उक्तं’ इत्यनेन । तथाच ऋतृ पक्षे कृत् चङ् तिप् इति स्थिते ऋतृ कृत् अत् इति जाते द्वित्वे कृत् कृत् अत् इति ततः ‘उरत्’ इति उरदत्वे, हलादिशेषे, ‘कुहोश्चुरिति’ अभ्यासस्य चुले, अडागमे, लघुपरतया ‘सन्वत्सृणि चङ्परिऽनग्लोपे’ इति सन्वद्भावेन ‘सन्वतः’ इति इत्तु, तस्य ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घं ‘अचौकृतत्’ इति रूपम् । उत्तरत्र तु ऋतृभावे अनेन इत्तु ‘उरण् रपर’ इति रपरत्वे, ‘उपधायां च’ इति दीर्घे, ‘कीर्त्’ इत्यस्य द्वित्वम् । ततो हलादिशेषे, चुले, ‘ऋस्’ (२१८०) इति ऋस्ते पूर्ववदडागमे रूपम् । अत्रपरतः ‘कीर्त्’ इति दीर्घं खरसत्तात् लघुपरकत्वाभावेन ‘सन्वत्—’, ‘सन्वतः’, ‘दीर्घो लघोः’ इति विसृत्वी न प्रसरति । तेन अभ्यासदीर्घो न । अन्यत् स्वच्छम् ।

दो— । आ कुस्मादात्मनेपदिनः । ‘कुस्म नान्नो वा’ इति वक्ष्यते । तमभिव्यापेयार्थः । अकर्तृगाभिफलार्थमिदम् । चित् १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अचोचितत । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वास्मिजभावे—दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच् सन्नियोगिनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भादेरेव ग्रहणम् । दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते—दंसति । ‘दस’ इत्यपेयके । डप १६७७ डिप १६७८ संघाते । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चान्द्रा धातु-हयमिति मत्वा ‘कुटुम्बयते’ इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्त-परिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १६८२ भर्त्स १६८३ तर्जने । बस्त १६८४ गन्ध १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्धयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । ‘हिष्क’ इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् ।

कूण १६८८ सङ्कोचे । तूण १६८९ पूरणे । भ्रूण १६९१ आशा-
विशङ्कयोः । शठ १६९२ स्नाधायाम् । यत्न १६९३ पूजायाम् ।
स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमन । शम १६९६ लक्ष
१६९७ आलोचने । 'नान्ये मितः—' इति मित्त्वनिषेधः ।
शामयते । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । लुट १६९९ छेदने । 'कुट'
इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट
१७०२ आप्रदाने । 'अवसादने' इत्येके । कुष्ट १७०३
प्रतापने । वञ्च १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्ति-
वन्धने । शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिसम्बन्धश्च । वर्षयते ।
मद १७०६ तृप्तियोगे । मादयते । दिवु १७०७ परिकूजने ।
गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनाख्याननिवा-
सेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्-लुक्-श्रम्-शेष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तम्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् ।
यावयते । कुस्म १७१२ नान्नो वा (ग, सू. १८८) 'कुस्म' इति
धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा
कुस्म इति प्रातिपादिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् । इत्याकुस्मीयाः ।

दी— । आकुस्माद्... .. इत्याकुस्मीयाः ।

Now follow the आत्मनेपदी roots ending in कुस्म १७१२ नान्नो वा
which is to be expressed presently. The list is inclusive of

कुस् also. The expression 'आ कुस्मादात्मनेपदिनः' suggests that the roots, beginning from 'चित् १६७४ सञ्चितने' and ending in 'कुस् १७१२ नास्वो वा' will have आत्मनेपद conjugation even if the fruit of the action does not accrue to the agent. Thus it is a modification of 'णिच्ञ' (२५६४) । चित् to bring (back) to senses. चेतयते etc, see ante. अचीचितत—अभ्यास दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (२३१८). अददंशत—there being no short vowel following, सन्वद्भाव etc are wanting. इदित्वात् etc see ante. (२५६४). आकुक्षीयम् etc—The scholiasts of Panini-system hold that the आकुक्षीय roots i.e. roots from चित् (१६७४) to कुस् (१७१२) are आत्मनेपदी—only when णिच् is affixed to them. Thus परस्मैपदित्व of दशि in दंशति etc. is justified for there is no णिच् here. This दशि which by 'इदितो नुम्—' becomes दंश्, will not drop its न by the rule 'दंशसञ्जस्वञ्जां शप्' (२३८६) so as to give दशति etc inasmuch as in the matter of नलोप (elision of न) 'दंश्' of the भ्वादि is to be taken due to its contact with सञ्जि in the rule 'दंशसञ्जस्वञ्जां शप्' and not this दशि of the चुरादि class. चान्द्रा etc—The followers of the Grammar of Chandra mean two roots here viz तन्नि and कुटुम्ब—to hold and not as तन्नि to hold or maintain kith and kin. Thus they instance as कुटुम्बयते etc. सन्नि—to consult privately—सन्वयते etc. Similarly स्पृश्यते, तर्जयते etc शम्—लक्ष—शामयते—लक्षयते etc. for निशामय etc. see under—'व्यधो लिटि' (२३५३ भ्वादि) । 'नास्वो मितः—' etc—see 'अप मिच्च...upto चिच् १६३० चयने under 'मितां ऋस्' (२५५८) । Thus शम् being excluded becomes दीर्घ । वृष—शक्तिवन्धने—शक्तिवन्धन means to possess virility or sexual power and to have prowess. मद to intoxicate or give

pleasure. मादयते—दीर्घ due to मित्राभाव । दिव् (दिव्) to complain or lament—देवयते etc, विद्—to know, to gain and to exist—विद् ‘to exist’ is conjugated as विद्यते etc, to know as वेत्ति etc, to consider or judge as विन्ते etc. and to gain or attain as विन्दति—विन्दते etc in श्यन् (दिवादि), लुक् (अदादि), शनम् (रुधादि) and in श् (तुदादि) respectively. कुक्ष नास्ती वा etc—कुक्ष is a root meaning ‘to shrink from evil’—(?) etc. अचु कुक्षत—the duplication etc are as be fore, the उ of च is not दीर्घ due to the दीर्घत्व of उ in कुक्ष । The word ‘कुक्ष’ is either a root or a crude (uninflected) form (प्रातिपादिक) as ‘नास्ति वा’ suggests. Hence Bhattoji says अथवा etc. Thus also i.e. being a प्रातिपादिक also it will take णिच् in the sense of a root so as to have आत्मनेपद terminations by the गणसूत्र—‘आकुक्षादात्मनेपदिनः’ । Hence it will not take णिच् in the sense of प्रातिपादिक by ‘तत्करोति तदाचष्टे’ for it would then give परस्मैपदी forms. Here end the roots ending in कुक्ष ।

मित—। आ कुक्षादिति । अत्र स्वयमेव व्याचष्टे कुक्ष नास्तीवेति । तम् कुक्षम् अभिव्याप्य गृहीत्वा तेन सङ्केत्यर्थः । ननु ‘णिचश्च’ (२५६४) इत्येव पाक्षिकात्मनेपदे सिद्धे इदमाकुक्षादिति व्यर्थमित्यत आह—अकर्तृगामीति । णिच-श्चैत्यनेन कर्तृगामित्वेव फले धातोरात्मनेपदं स्यात् अत्र तु अकर्तृगामित्वपि फले धातोरात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थमिदमिति भावः । अददंशत इति । अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्वादिकं नेति बोध्यम् । इदित्त्वादिति—व्याख्यातं प्राक् चिति (१५२६) स्मृत्यामित्यत्र । ननु भवत्विदित्वाणिचः पाक्षिकत्वं तथापि आकुक्षादित्यनुसारेण आत्मनेपदेनैव भाव्यम्—न परस्मैपदेनेति दंशति इति दुर्लभमित्याशङ्क्य आह—आकुक्षीयमिति । कुक्षाधिकारे येऽत्र धातवो विन्यस्तास्ते यदा णिचा प्रत्ययेन युज्यन्ते तदैव तेषामात्मनेपदित्वं भवति अन्यथा तु परस्मैपदित्व-

मेवेति पाणिनीयव्याख्याकर्तारो मन्यन्ते । नन्येवमपि 'दंशसज्जसज्ज्जां शपि' इति नलोपे 'दशति' इति भवेदिति चेत् । तवाह—सज्जसाहचर्यादिति । तथाच भ्वादेरेव दशति इत्यादि सिद्धं न लस्येति भावः । चान्द्रा इति । तत्रि, कुटुम्ब, धारणे इति पठित्वा तन्वयते, कुटुम्बयते इति पठन्तीत्यर्थः । मंति—मन्वयते । स्पश—स्पशयते । तजंयते—ननु तर्हि 'तजंयन्निव केतुभिः' (रघु—४।२८) इति परस्मै-पदित्वं कथम् । अत्राहुः—'तर्जिभक्त्यैरनुदात्तत्वेऽपि चञ्चिडी डित्कारणेन अनुदात्तत्वं निमित्तम् आत्मनेपदमनित्यमिति वामनः' । तत्त्वबोधिनीकारस्तु—'णिजन्तादस्माद् भौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमस्मिन्नि बोध्य' मित्याचचचे । ललेति—लालयते—आतुम् इच्छति । भूय इति—भूययते—'भूयोऽर्भके स्त्रैरागर्भे' इत्यमरः । नानेय—मित इति । प्रागेतत्—स्पष्टीकृतम् । भल आभण्डये इति—आभण्डयं निरूपणम् । वृष शक्तिवन्धने इति—प्रजननसामर्थ्यं सन्तानोत्पादनशक्ती रतिशक्तिरित्यर्थः । दिवु—परिकूजने इति—परिकूजनं स्वदैवाच्चेपः परिशोचनं वा । परिदेवयते । परिदेवयन् (पञ्चतन्त्र) परिदेवयति (भास) इत्यादि तु चिन्त्यमेव । यद्वा दिवु मर्दने इत्यस्य ग्रहणम् धातूनामनेकार्थत्वात् । विद चेतनेत्यादि । अर्थेनिर्देशपूर्वकमस्य चतुर्गणगतत्वं श्लोकेन दर्शयति—सत्तायामिति—श्यन्निति दिवादित्वम् ; लुगिति अदादित्वम् । अमिति—रुधादित्वम् । श इति तुदादित्वम् । क्रमादिति—सत्तायां विद्यते इति श्यनि, ज्ञाने वेत्ति इति लुकि इत्येवं क्रमः । य—जुगुप्सायां कुत्सितकर्म्मणि इत्यर्थः । कुक्ष नाम्नो वेति—गणसूत्रमिदम् । कुक्ष इति धातुर्वा नाम (प्रातिपादिकं) वा । तत्र धातुत्वे व्याचष्टे कुत्सितस्मयने इति । कुत्सितात् स्मयनम् छणया पृथग्भवनमित्यर्थः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपीति वक्तव्यमाणत्वात् कुपूर्वात् स्मयतेर्ऽप्रत्यये टिलोपे च 'कुगति—' इति समासे च निष्पन्नमिति तत्त्वबोधिनी । अचुकुक्षत इति । आकुक्षीयत्वाद-कर्त्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम् । हिलचुत्वादिकं प्रागवत् । कुक्ष इत्यत्र उकारस्य संयुक्तपरतया गुरुत्वेन 'सन्वल्गुनि—' इत्यस्याप्राप्तेर्दोषो न । अथवेति । अधुना प्रातिपदिकत्वे व्याचष्टे—ततो धात्वर्थे इति—न तु 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ।

प्रातिपदिकार्थाणिचि इदं लभ्यमिति मासु धालर्थमिति वाच्यम् । अस्याकुस्मीयत्वेन
आत्मनेपदित्वनियमात् । इत्याकुस्मीयाः ।

दौ— । चर्च १७१३ अध्ययने । बुक्क १७१४ भाषणे ।
शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद् भाषणे ।
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतोत्यर्थः । 'अनुपसर्गाच्च' ।
'आविष्कारे' इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने ।
काणयति । 'णी चङ्युपधाया ऋस्वः' (२३२४) । 'काण्यादौनां
वा' (वार्त्तिक) इति विकल्प्यते । अचोकाणत्—अच-
काणत् । जभि १७२७ नाशने । जम्भयति—जम्भति । षूद
१७१८ क्षरणे । सूदयति । असृषुदत् । जसु १७१९ ताडने ।
जासयति—जसति । पश १७२० वन्धने । पाशयति । अम
१७२१ रोगे । आमयति । 'नान्येमितः—' (गणसूत्र)
इति निषेधः । 'अम' गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमस्मौ
'न कस्यमिचमाम्' (गणसूत्र) इति 'निषेधः । आमयति ।
चट १७२२ स्फुठ १७२३ भेदने । विकासे शशपोः 'स्फुटति
स्फोटते' इतुप्रक्तम् । घट १७२४ संघाते । घाटयति ।
'हन्तप्रर्थाश्च' (गणसूत्र) नवगण्यामुक्ता अपि हन्तप्रर्थाः स्वार्थे
णिच्' लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदित्ताह्वे-
वतोत्यपि । अर्ज १७२६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि ।
द्रव्यमर्जयति । घुषिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिर्-
विशब्दने' (३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
स्तिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्तादङ् वा । अघुषत्

—अघोषीत् । ख्यन्तस्य तु अजूघुषत् । आङः क्रन्द १७२८ सातते । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्—पूर्वो णिच् लभते सातते । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्-पूर्वो घुषिः क्रन्दसातते इत्याहुः' । आघोषयति । लस १७२८ शिल्पयोगे । तसि १७३० भूष १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति—अवतंसति । भूषयति । अर्ह १७३२ पूजायाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विआणने । शृधु १७३५ प्रसहने । अशर्धत्—अशीशृधत् । यत १७३६ निकारोपस्कारयोः । वक १७३७ लग १७३८ आस्वादने । 'रग' इत्यके । अञ्चु १७३९ विशेषणे । अञ्चयति । उदित्तुमिड् विकल्पार्थम् । अतएव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतोनामपि बोध्यम् । लिगि १७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति—लिङ्गति । मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । तस १७४२ धारणे । 'ग्रहणे' इत्यके । 'वारण' इत्यन्ये । उध्रस् १७४३ उब्धे । उकारो धात्ववयव इत्येके । 'न' इत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचने मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेषु । रे १७४६ संशये । चुप्र १७४७ सहने । 'हसनेच' इतिप्रके । च्यावयति । 'चुप्रस' इतिप्रके । च्योसयति । भुवोऽवकल्कनि १७४८ । अवकल्कनं मिश्रीकरणमितेप्रके । चिन्तनमितेप्रके । भावयति । कपेश्च १७४९ । कल्पयति ।

चर्च अध्ययने etc.—The root शब्द preceded by an उपसर्ग means

to discover i. e. to answer or respond and from the चकार to express (also); thus प्रतिशब्दयति i. e. give expression to what is promised. But when it is preceded by no उपसर्ग it means आविष्कार only. कण to close one eye (only). In लुङ् (चङ्) the उपधा of the root काणि (कण्+णिच्) becomes ऋस्व by the rule 'णौ चङु-पधाया ऋस्व' (2314); but this ऋस्व is optionalised by the Varttika 'काण्यादीनां वा' i. e. the six roots काणि, राणि, आणि, भाणि, छिदि and लोपि optionally become ऋस्वोपध in चङ् (लुङ्)। Thus अचीकणत्—अचकाणत्। The former is of the ऋस्वपञ्च—for कण being लघूपध the three rules 'सन्वत्तुनि—', 'सन्वतः' and 'दीर्घो-लघोः' operate whereas the latter belongs to the दीर्घपञ्च—for काण being दीर्घ, सन्वदभाव etc. do not take effect—(see ante—अचीकमत—अचकमत)। जम्भयति etc by 'इदितो तुम्—' and 'इदित्वाणिज विकल्पः' (Bhattoji). सूदयति by 'धात्वादेः ष. सः'। असृषुदत्—by 'दीर्घो लघोः' (2318) and वल by 'इण्कोः—आदेशप्रत्यययोः' (112—113) पश to tie gives पाशः (पश्+घञ् करणे)—a net or trap. The उपधा of आमयति has not become ऋस्व due to the prohibition of मित्व by the गणसूत्र—'नान्ये मितः—।' The root अम is read in भ्रादि (अम 465 गत्यादिषु) and the मित्व due to 'जनीजूष्कसुरज्जोऽमन्ताश्च' is barred by 'न कस्यमिचन्नाम्' hence in हितुमान् or causative णिच् we have आमयति। स्फुट meaning to bloom (विकास) has been conjugated as स्फुटति and स्फोटते etc. in श् and शप् i. e., in तुदादि and भ्रादि। घट, to kill, totally ruin (or assemble) though read in भ्रादि (under घटादि class), gets स्वार्ये णिच् by the गणसूत्र—'हन्त्यर्थाश्च' which means that the roots bearing the same sense as हन् (to kill

and to go, cp—‘हन हिंसागयोः’) will have स्त्रार्थे णिच् even if they are mentioned or spoken of in the nine other classes than लृरादि. दिव् being उदित् or उ—eliding will give देवति etc. also. otherwise उदित् serves no purpose, वृषिर् to make sound or proclaim will not necessarily be followed by णिच् due to the fact of the suggestion of prohibition existing in ‘अविशब्दने’ (न + विशब्दने) in the rule ‘घुषिर्विशब्दने’ (3063) which means that घुषि in a sense other than विशब्दने will be considered अनिट् in निष्ठा. But as in विशब्दने the root takes णिच्, so it (णिच्) will bar the roots having the aug. इट् for the निष्ठा प्रत्यय does not invariably follow the root घुषि (घुष् + णिच् + क्त). Thus the पय्यदान अविशब्दने is superfluous. And this superfluity (व्यर्थत्व) directs us to another way viz—granted that अविशब्दने is superfluous in the matter of निष्ठा प्रत्यय but it is serviceable in the field of णिच्. Thus घुषिर्गुप्ते णिच् optionally and so Bhattoji says ‘अविशब्दने’ इति निषेधात् etc. when it does not take णिच् it takes अङ् optionally due to इरित्त्व by ‘इरितो वा’ (2269) thus अघुषत्—अघोषीत्. But when it will take णिच् then by ‘णिचिद्विशुभ्यः—’ (2312) it will have चङ् giving अजुघुषत् (‘कुहोश्चुः—‘दीर्घो लघोः’). क्रन्द preceded by आङ् means सातत्य or आह्वानसातत्य i. e. frequency of calling or lamenting. (सततम् + थञ् (स्त्रार्थे) = सातत्यम्). The root क्रन्द belonging to the भौवादिक i. e. भ्रादि class and meaning ‘to call’ etc. has been dealt with. That very root preceded by आङ् gets णिच् in the sense of सातत्य. Others, however, explain that घुषि or घुष् preceded by आङ् means क्रन्दसातत्य (same as आह्वानसातत्य)—अघोषयति।

अवतंसयति etc. due to इदित् । आ is generally preceded by आङ्, वि etc. hence आज्ञापयति—commands etc. see भ्रादि. 'प' is due to the aug. पुक् by 'अर्त्तिङ्गी—' (2570). विश्राणन means to practise charity. अशशर्षत्—अशीशृषत् due to ऋच् विकल्प by 'उर्द्धत्' (2567). process same as in अचिकीर्त्तत्—अचीकृतत् (see उपधायाद्—2571). उदिच्चात् etc. i. e. the elision of उ in अच् indicates the option of 'इट्, by उदितो वा' (3328) and this option of इट् indicates the option of णिच् in the cases of ड्—eliding roots—see मित—below. Similarly शृषु जसु etc. मोदयति etc. i. e. mixes or besmears the flower or barley powder with clarified butter. उध्रस etc.—some hold that the उकार preceding the root is apart from the root itself and instance as उध्रासयति, others, however, do not follow this and instance as ध्रासयति meaning thereby the elision of the उकार । भुवः अवकल्कने i. e., भू takes णिच् in the sense of अवकल्कन—mixing or thinking ; cp 'तदुक्तीः परिभाष्य च' in the benedictory verse of Bhattoji himself. Hence it is obvious that he takes it in the sense of thinking. कृपेष्ट i. e. कृप also takes णिच् in the sense of अव कल्कन—'ल' being provided for by the rule 'कृपो रो लः' (2350).

मित— । चञ्च अध्ययने इति । अस्मादेव 'गुरोश्च हल' इति स्त्रियामप्रत्ययेन चर्चा इति 'सर्व्वोऽपि चुरादिधातुः पाक्षिकणिज् भवती'त्युक्तेः । शब्द उपसर्गादिति । उपसर्गपूर्व्वः शब्दधातुः आविष्कारे भाषणे चाथे प्रयुज्यते । अनुपसर्गपूर्व्वस्तु आविष्कारे एवेत्यर्थः । कण निमीलने इति । अव एकाक्षिनिमीलनं विवक्षितमिति तत्त्वबोधिनी । काणयति मित्वाभावाद् ऋसाभावः । चङि ऋस्वविकल्प इत्याह—यौ चङीति काष्ठादीनां वेति—वार्त्तिकमिदम् । एतच्च 'भाजभासभाषदीप—' (२५६५) ।

इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । तथाच भाष्यम्—‘काणि-राणि-शाणि-भाणि-हेठिलोपधः षट्
काण्णादयः’ इति । अचीकणत्—अचकाणदिति । पूर्वं ऋस्वपच्चे । कण इत्याद्यस्य
लघुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वेन ‘सन्वत्तुनि—’ इति सन्वदभावेत्तुदीर्घाः क्रमेण ।
ह्रस्वाभावे तु सन्वदभावाद्विरहः । ‘ऋस्वः’ (२१८०) इति ऋस्वश्च । द्वित्वचुत्वादि
प्राग्वत् । जन्मयति—जन्मतीति । इदित्वाणिज्विकल्पः । असृषुदत् इति । धात्वा—
देः षः स इति सः । द्वित्वम् । ‘दीर्घो लघोः’ इति अभ्यासस्य दीर्घः । ‘इण्कोः,’
‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यादेशत्वादङ्गस्य षत्वम् । पश्च वन्धने इति । अस्मादेव कारणे
‘अजि पाश=आनायः । ‘नान्येभितः—’ गणसूत्रमिदं प्राग्व्याख्यातम् । इति
निषेध इति—मित्त्वनिषेध इत्यर्थः । शपोति भ्वादौ । ‘अम ४६५ गत्यादिषु’ इति
तत्रत्यः पाठः । हेतुमण्यौ इति । ‘हेतुमति’ अस्मार्थे ‘णौ’ णिचि इत्यर्थः । ‘न कस्यमि-
चमाम्’ इति । एतदपि गणसूत्रं प्राग्विशदीकृतम् । ‘जनोजृषृक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च’
इति प्राप्तं मित्त्वमनेन प्रतिषिद्धम् । तेन गत्यादर्थस्यापि ऋसो न । शशपोः—शे शपि च
तुदादौ भ्वादौ चेत्यर्थः । स्कुटतीति तुदादौ—अतएव मित्त्वाभावाद् गुणाभावः । षट्
सङ्घात इति । सम्—हन् + घञ् = सङ्घातः । ‘हन् हिंसागत्योः’ । ननु षट्धातुरन्व
च धातवो भ्वादौ अन्यत्र च तत्र तत्र पठिता अपि कथमिह चुरादौ पठ्यन्ते । तत्राह—
‘हन्यर्थाश्च’ इति—गणसूत्रमिदम् । अर्थस्तु स्वयमेव व्याख्यातः । नवगण्यमिति ।
भूयादिषु क्रायन्तकेषु नवसु गणेषु इत्यर्थः । उदित्वादिति । ‘उदितो वा’ (३३२८)
इतीङ्विकल्पार्थं सूत्रम् । तत्र यदा खन्ताद् देवयतेरुत्तरम् इङ्घीयते तदा णिचा-
धातुप्रत्यययोर्न्यवहितत्वाद् इडागमस्यावकाश एव नास्ति । ततश्च ‘दूत्वा—देवित्वा’
इत्याद्यर्थम् ‘उदितो व’ति इङ्विकल्पविधानं व्यर्थम् । तदेव व्यर्थं सद लिङ्ग्यति
ज्ञापयति यद् उदितो धातवो विभाषितणिष्का इति । एव अञ्जुशुषु जसु
प्रभृतिष्वपि बोध्यम् । प्रतियन्त्रो गुणाधानम् । अर्थान्तरमुपाज्जनम् । घृषिरविशब्देन
(३०६३) कृदन्तसूत्रमिदमिण्निषेध प्रकरणे पठितम् । तस्य विशब्दनभिन्नार्थं घृषेरिडागमो
न स्यादित्यर्थः । यथा घृष्टा—रज्जुः—उत्पादिता प्रसारिता वेत्यर्थः । विशब्देन—तु
‘घृषित’ वाक्यम्—‘शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमिति’त्यर्थः । एतदपि सूत्रं ‘घ घिरविशब्देन’

इति व्यर्थमेव । कथमिति चेदुच्यते— । विशब्दनार्थस्य घृषेस्तावत् चुरादिवल्
स्वीकृतम् । चुरादित्वाच्च णिजपि भवेत् । ततश्च णिच् धातुर्वावहितः (घृष् + णिच् +
क्त) । एवञ्च णिच्सन्नियोगेनैव इण्निर्बन्धः फलितः । तथा सति विशब्दनभिन्नाथे
व्यवधानाभावाद् अस्थेव इडागमस्यावकाशः । अतो 'घृषिरविशब्दने' इति न
कर्त्तव्यं निष्प्रयोजनत्वात् । एवञ्च इड्विकल्पं निष्प्रयोजनं सदिदं ज्ञापयति—'घृषेर्णिज्
विभाषितो भवती'ति । अतएव घोषति इत्याद्यपि साधु । इरित्वादिति—इरितो वे'ति
सूवादिति भावः । अड्पक्षे डिच्त्वात् 'किडति चेति' निषेधाद् गुणाभावः । इरित्पाटो
भाष्यानाहुदत्वात् (भाष्येऽनुक्तत्वात्) चिन्त्य इति केचित् । ग्यन्तस्य तु इति ।
अजूष् षत्—चङ् द्वित्वाडागमह्लादिशेषाः । 'अभ्यासे चङ्' इति जश्त्वेनाभ्यासस्य—
गः । तस्य 'कुहोश्च' रिति चत्वेन जः । लघपरतया—उकारस्य 'दीर्घो लघो'
रिति दीर्घः । आडः क्रन्द सातत्ये इति—आडपूर्वः क्रन्दधातुः सातत्ये—आह्वान
सातत्ये—वर्त्तत इत्यर्थः । भौवादिक इति भ्रादिः । स एवेति भौवादिकक्रन्द एव ।
अन्येति । स्पष्टम् । शिल्पयोगे इति शिल्पं क्रियाकौशलम् । तसीति ।
अवपूर्वोऽयमिति दर्शयति । इदित्वाणिज् विकल्पः । आज्ञापयतीति— । 'अर्तिङ्गी—'
(२५७०) इत्याकरान्तत्वात् पुक् । भित्त्वाभावाद् दीर्घश्च । एतत्प्रसङ्गे
'भारणतोषणनिशाननेषु ज्ञा' इति गणसूत्रमपि द्रष्टव्यम् । विश्राणने
इति । विश्राणनं वितरणम्—'विश्राणनं वितरणं स्पृशनं प्रतिपादनम्'
इत्यमरः । अशशर्धदिति—अशीश्रधत् च अचौकृतदादि—वत् । यत्
निकारोपस्कारयोरिति । निर्यातनप्रतिदानादिवित्यर्थः । अतएव निर्यातयति
शत्रुम् ऋणं वेति प्रयोगः । चङि निरयीयतत् इति । अत्र तत्त्वबोधिनी
—यदो वा प्रैवो वा निकारः । क्रियानिघण्टौ—'यन् प्रैवे निराकारे पादपे
चाप्युपसृक्तौ । नित्योऽयं धान्यधनयोः—' इत्युक्तम् । अस्यार्थः—यन्नाद्यर्थेषु चतुर्षु
यतधातुं प्रयुज्जीत । निसः परभागे चेत् प्रयुज्यते तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्त्तते
इति । ऋणे निर्यातयति—प्रतिददातीत्यर्थः' इति । सुदसंसर्गे इति मिश्रणे इति ।
सुवः अवकल्कने इति । अवकल्पनेऽयं भूधातोर्निच् स्यादित्यर्थः । कृपेति ।

प्रागर्थे णिजिति शेषः । कल्पयतीति । 'कपो रो लः' (२३५०) इति लत्वम् ।
शप्तिवादयः प्रागवदिति ।

दो— । आ स्वदः सकर्मकात् (गणसूत्र) । स्वदिम-
मिथ्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । यस १७५० ग्रहणे ।
यासयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् ।
दल १७५२ विदारणे । दालयति । पट १७५३ पुट १७५४
लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि १७५८ लुजि
१७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्सि १७६२ पिसि
१७६३ कुसि १७६४ दशि १७६५ कुशि १७६६ घट १७६७
घटि १७६८ वृहि १७६९ बर्हि १७७० बल्ह १७७१ गुप १७७२
धूप १७७३ विच्छ १७७४ चौव १७७५ पुथ १७७६ लोक्क
१७७७ लोच् १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१
वृत्तु १७८२ वृधु ७८३ भाषार्थाः । पाटयति । पोटयति ।
लोटयति । तुञ्जयति—तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति ।
घण्टयति ।

णिच् is here affixed to those roots only which are transitive
beginning from यस (1750) ग्रहणे (to take or swallow) and
ending in घट (1806) आखादने to taste, the roots numbering
fifty—six (56) only. The rest is easy.

मित— । आस्वदः सकर्मकादिति । तत्र आङ्गभिर्विधावित्याह स्वदिम् अभि-
व्याप्येति । यस (१७५०) ग्रहणे इत्यारभ्य—घट (१८०६) आखादने इत्यन्त-
मित्यर्थः । सम्भवत्कर्मभ्य एवेति । येषां सकर्मकत्वं सम्भवतीति तदर्थः ।
सर्वोऽपि सकर्मक इति तत्त्वबोधिनी । केचित्तु 'स्वदिस्वकर्मक' इत्याहुः । भाषार्था

इति । इह भाषायां (लौकिकप्रयोगे) यादृशेष्वर्थेषु ते प्रयुज्यन्ते तादृशा एव तेषामर्था इति प्रत्येतव्यमित्यर्थः । घटघातोरन्येषाञ्च अर्थान्तरमाश्रित्य इह पुनरुक्तिः कृता ।
अथ ऋदितां लोक्—लोचृ प्रभृतीनामचङि विशेषमाह—

२५७२ । नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ॥७॥१२॥

दी—। णिच्यग्लोपिनः शास्त्रेः ऋदितां चोपधाया ऋसो न स्याच्चङ्परि णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदिच्चाद् वर्तति । वर्धति । रुट् १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १८८७ शोक १७८० रुसि १७८१ नट् १७८२ पुटि १७८३ जि १७८४ चि १७८५ रघि १७८६ लघि १७८७ अहि १७८८ रहि १७८९ महि १८०० च । लङि १८०१ तङ् १८०२ नल १८०३ च । पूरी १८०४ आप्यायने । ईदिच्च् निष्ठा-यामिण्निषेधाय । अतएव णिज्-वा । पूरयति—पूरति । रुज १८०५ हिंसायाम् । ष्वद् १८०६ आस्वादणे । 'स्वाद' इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य—त्वघोपदेशत्वाद् असिष्वदत् । इत्यासदीयाः ।

The penultimate is not ऋस् (short) of a root which drops an अनुबन्ध belonging to the अक् प्रत्याहार (अ, इ, उ, ऋ, ए), of शास and of the roots which drop ऋ (as लोक्, लोचृ)—when णि i.e. णिच्, followed by चङ्, follows. This is an exception to the rule 'णौ चङ्युपधाया ऋस्' (2314—7. 4. 1). Thus अलुलोकत्—etc. Here the अभ्यास लु not being लघुपर has not been दीर्घ for the rule 'दीर्घो लघोः' does not apply. उदिच्चात्—i. e. हतु हतु (1782—

83) being उ—eliding, we may add श्च् to them to have वर्त्तति—वर्धति—for the इङ्विकल्प सूत्र 'उदितो वा' (3328) being superfluous in its sphere suggests that उकार-eliding roots will have option of णिच् (See मित—above). पूरौ—to please or satisfy. The root पूर् is read as पूरौ (with ईकार which elides at the time of operation) in order to prohibit the aug. इट् from it (by the rule 'अदितो निशायाम्'—3039). Thus the option of णिच् takes effect. The drift is—if the root were read as पूर् without ईकार then also there would have been the option of इट् for when णिच् is interposed there is no chance of इट् । Thus the fact of ईदित्करण suggests the option of णिच् । असिष्वदत्—by 'धात्वादेः—', द्वित्व, 'ह्लादि—' 'सन्वत्तृणि—', 'सन्वतः' and 'इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः' (112—13). Here 'दीर्घो लघोः' does not apply for ईकार has been गुरु due to the following of स् which is a conjunct (संयुक्त) letter—by 'संयोगे गुरुः' । दीर्घस्य तु—i. e. स्वाद not being षोपदेश the rule 'आदेशप्रत्यययोः' (113) does not apply inspite of the scope of 'इण्कोः' (112)—thus असिष्वदत् without षत् । Here end the आस्रदीय roots.

मित— । नाग्लोपीति । न + अक् + लोपि शासु + ऋदिताम्—इतिच्छेदः । 'णौ चक्षुपधाया ऋस्' (७।४।१) इत्यव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः सर्वमप्यनुवर्त्तते । तव णवित्यावर्त्तते । एकम् 'अग्लोपी' इत्यंशं विशिनष्टि, अन्यत्—'चङि' इत्यत्र अन्वेति । चङिः इति च परपत्तमौ । तदाह—णिचि अग्लोपिनः शास्ते रित्यादि । सूत्रे अग्लोपीति विशेष्यमेव न तु कस्यापि विशेषणम् । अलुलोकदिति—द्वित्वादुत्तरं 'ऋस्' इत्यभ्यास—ऋस् । तस्य 'लोक' इत्यङ्गस्य दीर्घत्वेन लघूपरकत्वाभावात् 'दीर्घो लघोः' इत्यास्याप्राप्तेः ऋस्त्वमेव । एवमन्यत्र । उदित्वादिति—इतु इध

इत्यनयोरुदित्वेन 'उदितो वा' इति त्वाच् प्रत्यये इङ् विकल्पार्थं सूत्रम् । तच्च निरर्थकम्
णिच्चा व्यवहितत्वात् । तथाहि वृत् + णिच् + त्वाच् इति स्थिते वृत् इडागमस्यावकाश
एव नास्ति णिज् व्यवधानादाव्यवहितपरत्वाभावात् । एवमुदितो वेति सूत्रं व्यर्थं सज्
ज्ञापयति 'उदितां णिज् विभाषितो भवती'ति । एतच्च पूर्वमप्राप्तम् । एवं पूरी
आप्यायने इत्यत्र । तदाह—ईदित्वमिति । 'अदीदितो निष्ठायां' (३०३८) इती-
णिन्निषेधकं सूत्रम् । तदपि पूर्वसूत्रमिव व्यर्थं सज् ज्ञापयति 'ईदितां णिज् विभाषितो
भवती'ति । पूरयति—पूरति इति । चङि तु—अपूपुरत्—अपूरि इति । असिष्वदत्
इति । षोपदेशत्वात् 'इण्कोरादेशप्रत्यययो'रिति षत्वम् । अभ्यासस्य इकारस्य
संयोगपरत्वेन गुरुत्वान्न दीर्घः । असिष्वददिति । व्याख्यातं मूले । इत्यास्वदीयाः ।

दी— । 'आ धृषाद्वा' (गणसूत्र) । इत् ऊङ् विभा—
षितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८
संयमने । योजयति—योजति । अयौचोत् । पर्चयति—पर्चति ।
पर्चिता । अपर्चीत् । अर्च १८०९ पूजायाम् । षह १८१०
मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः
परिभवम्' । ईर १८११ क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे ।
लाययति—लयति । लेता । वृजी १८१३ वर्जने । वर्जयति—
वर्जति । वृज् १८१४ आवरणे । वारयति—वरति—वरते ।
वरिता—वरोता । जृ १८१५ वयोहानौ । जारयति—जरति ।
जरिता—जरीता । जि १८१६ च । ज्राययति—ज्रयति ।
ज्रेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पन्नयोः । रेचति ।
रेक्ता । शिष १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति—शेषति । शेषः ।
अञ्चित् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १८१९ दाहे ।

तापयति—तपति । तप्ता । तप १८२० तप्तौ । ‘सन्दीपने’
 इत्येके । तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । कृदौ १८२१ सन्दीपने ।
 कर्दयति—कर्दति । छर्दिता । कर्दिष्यति । ‘सिंसिचि—’
 (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव
 ग्रहणात् । ‘चृप, कृप, टप सन्दीपने’ इत्येके । चर्पयति ।
 कर्पयति । दृभौ १८२२ भये । दर्भयति—दर्भति । दर्भिता ।
 दृभ १८२३ सन्दर्भे । अयं तुदादावोदित् । अथ १८२४
 मोक्षणे । ‘हिंसायाम्’ इत्येके । मी १८२५ गतौ । माययति—
 मयति । मेता । अन्य १८२६ वन्धने । अन्ययति—ग्रन्थति ।
 शोक १८२७ आमर्षणे । चौक १८२८ च । अर्द १८२९
 हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति—अर्दति—अर्दते । हिसि
 १८३० हिंसायाम् । हिंसयति—हिंसति । ‘हिनस्ति’ इति
 अस्मि गतम् । अर्ह—१८३१ पूजायाम् । आडः षट् १८३२
 पद्यर्थे । आसादयति—आसोदति । ‘पाप्मा—’ (२३३०)
 इति सीदादेशः । आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्ध १८३३
 औचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धोत् । अशुन्धिष्टाम् । कृद
 १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५ परितर्कणे ।
 परितर्कणमूहो हिंसा वा । ‘परितर्पण’ इत्यन्ये । परितर्पणं
 परितृप्तिक्रिया । जोषयति—जोषति । प्रोतिसेवनयोजुषते इति
 तुदादौ । धूज् १८३६ कम्पने । णावित्यधिकृत्य ‘धूज्-
 प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः’ (वार्त्तिक) । धूनयति—धवति—धवते ।
 केचित्तु ‘धूज्प्रीणोः—’ इति पठित्वा प्रीणातिसहाचर्याद्गुना-

तेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ, क्रगादौ, तुदादौ च, स्वादौ ऋश्चश्च । तथाच कविरहस्ये—

“धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं
चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परणून्
यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥”

प्रोङ् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । ‘धूज्प्रीणोः—’ इति हर-
दत्तोक्तपाठे तु प्राययति—प्रयति—प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ
१८३८ सन्दर्भे । आप् १८४० लम्बने । आपयति—आपति ।
आपत् । आपा । स्वरितेदयमित्येके । आपते । तनु १८४१ अङ्गोप-
करणयोः । ‘उपसर्गाच्च दैर्घ्यं’ । तानयति—वितानयति—तनति
—वितनति । ‘चन अङ्गोपहननयो’ रित्येके । चानयति—
चनति । वद १८४२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् ।
वदति—वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिथ ।
ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति—वचति ।
वक्ता । अवाचीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति—
मानति । मानिता । विचारणे तु—भौवादिको नित्यसन्नन्तः ।
स्तम्भे तु—मानयते (इत्याकुस्मीयाः—’ ?) । मन्यते इति
दिवादौ । मनुते इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्तावात्मने-
पदी । भावयते-भवते । णिच् सन्नियोगिनेवात्मनेपदमित्येके ।
भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४८ शोके । उत्पूष्णी-

ऽयमुत्कण्ठायाम् । 'कण्ठते' इतयात्मनेपदी गतः । मृजु १८४८
 शौचालङ्कारयोः । माज्जयति—मार्जति । मार्जिता—मार्ठा ।
 मृष १८५० तितिच्चायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति—मर्षति—
 मर्षते । मृष्यति—मृष्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति ।
 धृष १८५१ प्रसहने । धर्षयति—धर्षति । इतयाष्टमीयाः ।

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवन्धे । अग्लोपस्य
 स्थानिवद्भावाद् वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद-
 भावौ । अचकथत् । वर १८५३ ईप्सायाम् । वरयति ।
 वारयतीति गतम् । गण १८५४ सङ्ख्यानं । गणयति ।

'आ धृषाद्वा' etc.—This is a गणसूत्र—meaning the roots
 mentioned here upto धृष प्रसहने (1851) (including)—take णिच्
 optionally ; when they do not take णिच् they will take शप् only
 as they do in the भूदि class and when any root ends in ङ् or ज्
 or if it is अनुदात्तेत् or खरितेत् it will, in the भूदि पक्षे, be conjugated
 in the manner of आत्मनेपद or उभयपद by the rules 'अनुदात्तङित आत्मने-
 पदम्' and 'खरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले'—which (rules) apply to
 nine classes (गण) other than चुरादि । Cp—वृज् (1814) वरणे—
 वारयति—(वरति—वरते) । But चुरादि roots become आत्मनेपदी
 when expressly mentioned or by the rule 'णिचश्च' (2564). अयौचीत्
 —(लुङ् + सिच् in भूदिपक्षे) वृद्धि by the rule 'वद्व्रजहलन्त्याचः'
 (2267). In the णिजन्त form—अयूयुजत् । Similarly elsewhere. साहयति
 —सत्त्व by 'धात्वादेः षः सः' ; स एवायम् नागः etc.—shows use of सहति ;
 ली to melt. लाययति—लयति but in हेतुमणिच्, (causative) we have

विलीनयति—विलाययति—विलापयति (छत्तम्) by 'लौलीनुग्लुकावन्यतरस्यां
 स्नेहविपातने' (2591). वरिता—वरीता and जरिता—जरीता by
 वृत्तो वा' (2391) असर्वोपयोगे i. e. in the sense of existing as
 remainder. अशिचत्—the लुङ् form in the अणिजन्त stage by 'शल
 इगुपधादनितः क्तः' (2336). साहचर्यात् etc.—the rule 'संसिचि—'
 (2506) directs the option of इट् to 'उच्छृदिर् (1446) दीप्ति-
 देवनयोः' read in रुधादि due to its contact with क्त (क्तौ) and
 तट् (उलदिर्) read in रुधादि । Thus कृदी (चुरादि) will give कर्दिष्यति
 only ; अर्द to kill or injure, torment etc. cp.—'शरद्वचनं नाहं वि-
 चातकोऽपि' (रघु) ; अमि, i. e. in रुधादि । आङ् षट् : i. e. सट्
 preceded by आङ् conveys the sense of पदि or पट् to go
 read in दिवादि and चुरादि । असात्सीत्—अ-सट् + लुङ् त् (वृद्धि by
 'वद्वज—' (2267). But in the णिजन्त form we have—आसीषदत् ।
 अशुन्धीत्—(शुन् + लुङ्) no वृद्धि due to गुरुत्व of श् in connection with
 न् (a conjunct letter). कट्—कादयति—कटति—कटते । The Varttika
 'धूज्प्रौञ्जीर्नुग्वक्तव्यः'—'नुक् (augment) has to be directed to धूज्
 (धू) and प्रौज् (प्रौ) in णिच्' provides नुक् (न्) for धू—धूनयति ।
 Some however, read the Varttika as 'धूज्प्रौञ्जीर्नुग्वक्तव्यः' and
 state that धूनाति (धू + क्रादि) alone gets नुक् due to its (धूज्'s)
 contact with प्रौणाति (प्रौ क्रादि) and not this चुरादि धू । Thus in
 their opinion it (चुरादि धूज्) will give धावयति (and not धूनयति) ।
 This root (धूज्) is included in स्वादि, क्रादि and तुदादि also and
 it is ऋस्व in स्वादि i. e. in स्वादि it is read as 'धूज् कम्पने' and 'दीर्घानोऽ-
 प्ययम्' । As for instance in कविरहस्य (composed by वोपदेव) :—

धूनोति—धूनोति (स्वादि) ; धूनाति (क्रादि) ; धुवति (तुदादि) ; विधुनयति

(चुरादि) ; धवति (भ्वादि—with शप्) alt. in चुरादि by the गणसुत्र 'आष्टषाद् वा' read herein. The meaning of the verse is very easy. It is composed to collect in a single verse the uses of धृज् । स्फुटिता-सुक्तम् is obj. of धवति । अतिसुक्त means the creeper माधवौ and स्फुटित is blown or blossomed. यत् refers to वायु (?) । प्रीणयति—with तुक् by the Varttika 'धृज्प्रीजोः—' but according to 'धृज्प्रीणोः—' the reading of the same by Haradatta, we cannot have तुक् but by वृद्धि in णिच् we will have प्राययति and by गुण in शप् we will have प्रयति—प्रयते । उपसर्गाच्च दीर्घः—i. e. तनु means to spread or lengthen whether preceded or not by an उपसर्ग, thus तानयति etc. वाचयति cp—'ततो गुरुभ्यः क्षितिपालपुत्रो वाचयति'—भोजप्रबन्ध । अवाचीत्—in सिच् in the non-causal form. Here अङ् by 'अस्यतिवक्ति-ख्यातिभ्योऽङ्' does not operate for it (अङ्) is directed to अदादि—वच् only. ववदतुः—because this वद् does not belong to the यजादि class (see भ्वादि under—'वचिस्त्रिपियजादीनां किति'—२४०८). विचारणे तु i.e. मौमांसते, cp 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' । णिच्-सन्निधौ गेन एव—in connection with णिच् only. माजिता—माष्टा—due to option of इट् by 'स्वरति सूति स्यति धृज्जुदितो वा' (2279). In माष्टा (want of it) ज् is changed into ष् by 'ब्रह्मसृजसृजसृज्—' (294). Here end the आष्टषीय roots.

अथ अदन्ताः etc :—The root कथ 'to describe' is अकारान्त and the अकार disappears in connection with णिच् by 'अतो लोपः' (2308). It may be argued in this connection that when the 'अ' of कथ elides due to the following of णिच् it (कथ) will become कथ् so that the उपधा will get वृद्धि by 'अत उपधायाः' (2282).

and the form will be काथि and not कथि । But the rule 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' comes in and decides the case otherwise, as it inculcates that the elision of अ (अलोप)—an आदेश in con. with शिच्—is to be treated as not having been elided i. e. as the existence of the 'अ' itself (स्थानिवत्)—in as much as शिच् being the cause of the elision of अ, enjoins at the same time the वृद्धि of the उपधा—which precedes the अ—an अच् ('अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्य') । Thus by गुण we have कथयति (गुण by 'सर्वधातुकाङ् धातुकयोः'). Hence Bhattoji says अलोपस्य etc. अग्लोपित्वात्—i. e. due to the elision of अ which is contained in अक् (अ, इ, उ, ऋ, लृ). न दीर्घसन्वद्भावौ—by 'सन्वत्त्वनि चङ् परेऽनग्लोपे' (2316), सन्वतः' (2317) and 'दीर्घो लघोः' (2318). वारयति—cp—'हङ् 1814 आवरणे' above. गण—to count.

मित—। 'आ धृषादा' इति । गणसूत्रमिदम् । युज पृच इत्यारभ्य—धृष प्रहसने इत्यन्तमन्तरालवर्तिषु धातुषु—शिच् च शप् च विकल्पेन भवतीति तदर्थः । अत आह—इत ऊर्ध्वमित्यादि । अनिट्त्वात् शप्पक्षे वदन्नजति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । शिच्पक्षे तु अयूयुजत् इति पूर्ववत् । अपर्चीत् इति । सेट्कत्वात् शप्पक्षे—'इट् इटि' इति सिजलोपे रूपम् । अन्यत्र—अपिपर्चत् इति । स एवायमित्यादि—अर्थः स्पष्टः । नागो हस्ती । कलमेभ्यः स्वपोतकेभ्यः—अपादाने पञ्चमी । लाययति इति—नुक् तु न—'लीलोर्नुग्लुकावन्यन्तरस्यां स्नेहविपातने' इत्यस्य हेतुमस्यान्विषयत्वात् । वरति—वरते इति । जित्वस्य शपि एव सार्थकत्वादित्यर्थः अन्यत्र 'शिचश्च' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च । वरिता—वरीता ; जरिता—जरीता—इति—उभयत्रापि 'वृत्तो वा' (2391) इतीड्विकल्पः । अशिचदिति—शप्पक्षे अनिट्त्वात् 'श्ल इयुपधादनिटः क्सः' (२३३६) इति क्सः । कित्वाद् गुणाभावश्च । शिच्पक्षे तु अशिचिच् इति । अयमिति—शिष् । कृदिष्यति इति । 'सेऽसिचि कृतचृतकृद-

वदन्तः' (२५०६) इति मूलगतचकृदस्य रौघादिकवदकृतसाहचर्यात् तस्यैव इङ्-
विकल्पो न त्वस्येति दर्शयति—साहचर्यादिति । अर्दं हिंसायामिति । स्वरितेति ।
स्वरितेत्वस्य धातुमावापेक्षत्वात् शष्येव परतो धातोः परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वञ्च ।
पदार्थे इति । पदि च, गत्यर्थे वर्तते । असात्सीत् इति । शप् पक्षे अनिट्त्वात् सिचि
वृद्धौ रूपम् । अशुन्वीत् इति । उकारस्य संयोगपरत्वेन ऋस्वाभावान्न वृद्धिः ।
णावित्यधिकृत्य इति । णिजधिकारे इत्यर्थः । अतएव णिचि परत एव नुक् इति
दर्शयति—धूनयति इति । जित्वाच्छपि उभयपदित्वम् । अस्य वार्तिकस्य पाठान्तरमाह—
वेचित्तु इति । 'प्रीज्' इत्यस्य स्थले आविकरणसहितस्य 'प्रीणा' इत्यस्य—पाठं
कल्पयित्वा तत्साहचर्यात् धवतेरपि क्रयादित्वे एव नुक् न चुरादाविति तेषां भावः ।
अतएव णिचि 'अचो जि णति' इति वृद्धौ धावयति इति रूपम् । कविरहस्यं
वोपदेवविरचितधातुग्रन्थविशेषः । धुनोति—धूनोति (स्वादि)—ऋस्वपाठस्यापि
सत्त्वात् । धुनाति—(क्रयादि)—'पाटीनां ऋस्वः' (२५५८) इति ऋस्वः । धुवति—
(तुदादि) 'अचि अ धातु—' इत्युवङ् । विधूनयति—(चुरादि) 'धूज्प्रीर्जो नुक्
—' इति नुक् । धवति—(भ्वादि) । अव सर्व्वव उदाहरणेषु—विधूययति-
वज्जम् आत्मनेपदेष्यस्य धातोः प्रयोगो विद्यते इति बोद्धव्यम् । 'स्वरितजितः—'
इति सूत्रात् । स्फुटितातिमुक्तम् इति—स्फुटितः विकसितः अतिमुक्तः माधवीलता तं
ध्रुवति कम्पयति । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी—लता' इत्यमरः । 'अतिमुक्त'
इत्यस्य स्त्रीत्वेऽपि पाठो दृश्यते । यथा—

‘स्फुरदतिमुक्तालतापरिरम्भनपुलकितमुकुलितचूते’ (जयदेव) ।

यदिति, वायुरित्यर्थः । अव्ययानां विशेष्यलिङ्गानपेक्षप्रयोगदर्शनात् (?) । उपसर्गा-
च्चेति—उपसर्गात् अनुपसर्गाच्च परतस्तनधातुर्देधर् वर्तते अनुपसर्गात् आहोपकरणयो-
रेव इत्यर्थः । ववदतुरिति । यजादित्वाभूवान्न संप्रसारणमिति भावः । अवाचीत् इति ।
अस्यतिवक्तौति लुका निह् शदस्मादुत्तरमङ् नेति भावः । अनिट्त्वात् सिचि वृद्धौ रूपम् ।
णिचि—अवीवचत् । विचारणे त्विति— । मीमांसते इत्यर्थः । णिच्-सन्निधौगेनैवेति ।

णिचि परत. एवेत्यर्थः । तेन अपि परत आत्मनेपदं नेति दर्शयति—भवतीति ।
मार्जिता—मार्ज्वा इति । 'स्वरति सूति सूयति घृजूदितो वा' इत्यूदित्वादिङ्विकल्पः ।
इडभावे 'व्रश्च भस्ज सजसृज—' (२८४) इत्यादिना प्रत्वम् । इत्याधृषीयाः— ।

अथादन्ता इति । सेन १८८८ चौख्ये—इत्यन्तमेव आपाततो धातवोऽदन्ता अकारान्ता
इत्यर्थः । अल्लोपस्येति । इदमत्र विवक्षितम्—कथधातुस्तावदकारान्ताः । तेन कथ +
णिच् + शप् + तिप् इति स्थिते 'अतो लोपः' (२३०८) इति कथ् + णिच् इत्यादौ जाते
'अत उपधायाः' (२२८२) इत्युपधावद्भौ काथि इत्येवं भवितुं न्यायम् । किन्तु
'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५१) इति सूत्रम् उपतिष्ठति । तथाहि णिजिति
अल्लोपस्य निमित्तम् । पुनः स एव णिच् अल्लोपादुत्तरसुपधावद्भेरपि निमित्तम् ।
उपधावद्भिर्य अल्लोपाख्यस्य अजादेशस्य पूर्वो विधिः ततश्च अल्लोपः स्थानिवद् भवति ।
एवञ्च सति उपधावद्भिर्द्विरापास्ता । अकारसत्त्वे उपधात्वस्यैव अभावात् । तेन च
णिच्सन्निवृत्तेन 'कथि' इत्येव भवति न तु 'काथि' इति । ततः 'सर्वधातुकार्ध-
धातुक्तयो'रिति गुणेन कथयति इति सिद्धम् । न चाल्मात्रमाश्रित्य—पूर्वविधेः
प्रवर्त्तनात् 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (५०) इति निषेधात् स्थानिवत्त्वमत्र नास्तीति
वाच्यम् । तत्र हि आदेशमाश्रित्य—विधेः प्रवर्त्तनम् । यथा दौः, पत्याः इत्यादौ ।
अत्र तु स्थानिनमेवाश्रित्य विधेः प्रवर्त्तनमित्यनयोर्भेदः । ततश्च 'स्थानिवत्—' इति
सूत्रं नोपस्थापनीयमित्यलम् । अग्लोपित्वादिति । 'सन्वत्तुनि चङ्परिऽनग्लोपे'
(२३१६) इति, 'सन्वत्' इति, 'दीर्घो लघोः' इति च सूत्रादिति भावः ।
अकारग्लोपित्वादग्लोपित्वम् । वग्यतीति । कथयतीतिवत् । चङि—अववरत् ।
वारयतीति । अस्याधृषीयत्वमिति भावः । अथ गणयतेरपि अग्लोपित्वेन दीर्घ-
सन्वद्भावनिषेधादजगणदित्येव प्राप्ते आह—

२५७३ । ई च गणः ॥ ७४८७॥

दी— । गणेरभ्यासश्च ईत् स्यात् चङ्परि गौ । चादत्
(अपि ?) । अजगणत्—अजोगणत् । शठ १८५५ श्वठ १८५६

सम्यगवभाषणे । पट १८५७ वट १८५८ ग्रन्थे । रह १८५९
 त्यागे । स्तन १८६० गदी १८६१ देवशब्दे । स्तनयति ।
 गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः ।
 वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति—पतति । पताञ्चकार ।
 अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपोपतत् । पष १८६३ अनु-
 पसर्गात् । गतावितेप्रव । पषयति । स्वर १८६४ आक्षेपे ।
 स्वरयति । रच १८६५ प्रतियन्ते । रचयति । कल १८६६
 गतौ संख्याने च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं
 दम्भः शाब्दं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति
 शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७१ दौर्बल्ये ।
 सारयति । कृपयति । अथयति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् ।
 भाम १८७३ क्रोधे । अबभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये ।
 सूचयति । अपोपदेशत्वान्न षः । असुसूचत् । खेट १८७५ भक्षणे ।
 तृतीयान्त इत्येके । 'खोट' इत्यन्ये । छोट १८७६ क्षेपे ।
 गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रोडा-
 याम् । अचकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपधारण—
 मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । 'साम
 सान्त्वने' * इत्यतीतस्य तु असीषमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे ।
 वेलयति । 'काल' इति पृथग्धातुरित्येके । पलपूल १८८२
 लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः । 'गतिसुख-
 सेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८४
 मार्गणे । अजगवेषत् । वास १८८५ उपसेवायाम् । निवास

१८८६ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज १८८७ पृथक्कर्मणि ।
 सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयो'—रित्यन्ये ।
 सभाजयति । जन १८८९ परिहाणे । जनयति । 'ओः पूयण-
 जि—' (२५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहार-
 जकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्य्ये'
 इति । 'यत् द्विरुक्तावभ्यासस्योत्तरखण्डस्याद्योऽच, प्रक्रियायां
 परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः ।'
 ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन अचिकोर्त्तत् इति
 सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'—शब्दस्य द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डे-
 लोपः । औननत् । मा भवान् जनमत् । ध्वन १८९० शब्दे ।
 अद्ध्वनत् । कूट १८९१ परितापे । 'परिदाहे' इत्यन्ये ।
 सङ्केत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५
 चामन्त्रणे । चात् कूटोऽपि । कूटयति । सङ्केतयति । ग्राम-
 यति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम् । केत १८९६
 आवणे निमन्त्रणे । च । केतयति । निकेतयति । 'कुण गुण
 चामन्त्रणे । चकारात् केतने । कूण १८९७ सङ्कोचनेऽपि ।
 स्तेन १८९८ चौय्ये । अतिस्तेनत् ।

The अभ्यास of गण gets ईत् (ई in place of अ) when णि (णिच्)
 followed by चङ् follows and from the चकार in the rule it (अभ्यास)
 gets अत् (अ) also (drawn from 'अत् सूदृत्व—' 2566). Thus
 अजगणत् (with चुल and अत्)—अजौगणत् (with चुल and ईत्). रह to
 leave cp—'रहयत्यापदुपेतमायतिः' (भारविः). अररहत् like अचकधत् ।

गदी—It is not ईकारान्त but अकारान्त—ईत्व is due to the compound स्तनश्च गदिश्च—स्तनगदी (हन्). देवशब्द here means the roar of clouds. 'स्तनयिन् वलाहकः' अमरः । पत गतौ वा—i. e. पत is optionally णिजन्त in the sense of movement (गति) or falling. Some explain that it is optionally अदन्त due to the ambiguity of 'वा' । पताञ्चकार—owing to अकारान्तत्व it becomes अनेकाच् and आम् comes in by the Varttika 'कास्थनेकाज्यहणं कर्त्तव्यम्' under 'कास्प्रत्ययादामसन्ते लिटि' (2306)। अपतीत्—लुङ् form in the शप्पक्ष. It is सेट्. Hence स of सिच् elides by 'इट् ईटि' (2288). Note that it is diff. from पतल् (845) पतने (भ्रादि) which gives 'अपतत्' by 'पतः पुम्' (2355) in अङ् (due to लृदित्व). द्वितीये, etc.—पातयति for in this case पत not being अदन्त, the उपधाह्रस्वि in णिच् applies. अपीपतत्—(लुङ्चङ्) not being अदन्त, सन्वद्भाव etc. apply. रच प्रतियत्ने i. e. to make etc. cp. 'रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम्' (जयदेव) । ईप्सायाम्—wishing to get. अबभामत् by 'ऋस्' (2180). असुसूचत्—here the reading असुसूचत् is wrong, it should be असुसूचत् (in 'सूच, अलोप' being स्थानिवत्, 'शौचद्व्युपधायाः ऋस्,' does not apply and we get दीर्घ in 'सूच' when शौ चङ् follows, and there is no दीर्घ of the अभ्यास for 'अलोपिलात् दीर्घं सन्वद्भावौ न') । No षत्व for सूच is not षोपदेश ; hence 'इण्कोः and आदेशप्रत्यययोः' do not apply. अजुगोमत—Here 'शौ चङि—' (2316) does not apply for the root गोम is अकारान्त । The अभ्यास gets ऋस् and चत्व as before. Similarly अचकुमारत् । शील in उपधारण or practice (अभ्यास). * It means also to put on—cp—'शीलय नीलनिचोलम्' (जयदेव) । गवेष—to search or research. गवेषयति hence गवेषणा (स्त्रियाम्—'खासश्चो युच्'). सभाज् to visit and express pleasure. ऊन to lessen, reduce etc. शोः पुयण्जि—

Translation of the words of Bhattoji.

In the rule 'ओः पयण्णि अपरे' (2577), the expression or acceptance of वर्ग i. e. पवर्ग (पु), प्रत्याहार (यण्—यवरल) and जकार (जि) instead of 'पययोः' (of प and य) i.e. instead of enunciating 'ओः पययोः अपरयोः'—is an indication that 'when द्वित्व or duplication has to be effected, no substitute of an अच् will operate due to the existence of णिच् behind.' But this prohibition viz 'णिचि (सति) अच् आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' holds good only where (i.e. in which root), in the matter of duplication, the first अच् (vowel) of the latter portion (or part and parcel) of the अभ्यास is found to be an अवर्ण or अकार whether when it (the root) stands for operation (प्रक्रिया) or when it is viewed in its modified or established form (परिनिष्ठिते रूपे) after operations द्वित्व etc. have been executed over it. And this we infer on the ground that a आपक or indication is true to similar cases (only). Thus the form 'अचिकीर्त्तत्' is justified. But in the case at our hand viz the lung. (लुङ्) form of जन (जन + णिच् + चङ् + तिप्), the particle न is duplicated (first) then elides the अ existing in the न of the latter portion giving औननत्. But if मा is added the form will be जननत् (without आट् by 'न माङ्योगे' and ऋस्व by 'नाग्लोपि—' 2572).

* N. B.—Note that 'साम सान्त्वने' is not to be met with in the extant धातुपाठ of the अष्टाध्यायी so that either Bhattoji is mistaken or the text is vicious. Some hold that 'षात्व सामप्रयोगे' is referred to here. But that also is open to question.

Exposition of his idea

How to form 'औननत्' lung. form of जन ? we have at our disposal two process viz (i) the general significance of Panini's rules and (ii) the suggestion or indication (ज्ञापक) inferred. If we proceed according to the former method, it will give 'औननत्' thus :—जन + णिच् + चङ् + तिप्—Here as णिच् is not a cause of द्वित्व so 'द्विवचनेऽचि' will not apply, consequently णिच् will first operate giving जन + अत् by 'अतो लोपः' (2308—6.4.48) which is later than 'चङि' (2315—6.1.11) which directs द्वित्व. Then by द्वित्व we have जनि नि अत् due to the duplication of नि only by the rule 'अजादेर्द्वितीयस्य,' finally, by णिलोप or elision of णिच् by 'शेरनिटि' (2313) and the aug. आट्, we have औनि न् अत्. (वृद्धि by 'आटश्च')—औननत्. But that (औननत्) is not sanctioned by usage. Hence we have no other alternative but to proceed with the second method (ii); thus—(Here we shall first show the effect of the suggestion, derived from the rule 'ओः पुयण्यपरि', to exhibit the formation of 'औननत्' and then discuss the suggestion itself)—The suggestion is that when द्वित्व has to take effect, an अजादेश resulting from णिच् will not take place. Then in जन + णिच् + चङ् + तिप्—duplication (द्वित्व) will first appear giving जन न इ अत् ; then 'अ' of the verbal stem (अङ्ग) i. e of the second न disappears by 'अतो लोप' due to णिच् which is an आर्द्धधातुक ; then we have जन न् इ अत् ; finally by the disappearance of णिच् (इ) by 'शेरनिटि' and the application of 'आट्' which enjoins वृद्धि by 'आटश्च' we have औननत्. Now to

discuss the suggestion let us see :—What does the rule ‘ओः पुयण्यपरि’ means ? It means that ‘इकार is the substitute of an उकार occurring in the अन्धास of an अङ्ग followed by पवर्ग, यण्(यवरल) and जकार—each containing or followed by the vowel ‘अ’ when सन् or सन्वद्भाव takes place’. As for instance :—‘पिपावयिषति—

पवर्ग	{ (पूङ् + णिच् + सन्), अपीपवत् (पूङ् + णिच् + चङ्—सन्वद्भाव) ; विभावयिषति, अवीभवत् ; मिभावयिषति, अमीभवत् ;
यण्	{ यियावयिषति, अयीयवत् ; रिरावयिषति, अरीरवत् ;
ज	{ लिलावयिषति, अलीलवत् and जिजावयिषति, अजीजवत् । (from पू-भू-सू-यु-रु-लू and जु respectively in सन् & चङ्)

But all these forms save and except पिपविषति (पूङ् + सन्) and यियविषति (यु + सन्) could have been effected without the help of ‘ओः पुयण्यपरि’. Take for instance पिपावयिषति । पू + णिच् + सन् + तिप् = पावि सति (णिच् not being a cause of द्वित्व takes effect first for ‘द्विवचनेऽचि’ (2243) does not apply) = पावि-पावि इट् सन् शप् तिप् (duplication and इडागत) = पपावि इषति (by ‘ऋलः’ ‘हलादिः—’ and इण्कोः—’, ‘आदेश—’) = पिपावय् इषति (by ‘सन्धतः’ (2317), ‘सार्ध—’ (2168) and ‘एचः—’) = पिपावयिषति । Similarly the rest. Thus ‘सन्धतः’ serves what is directed by ‘ओः पुयण्—’, for the purpose of the latter is only the direction of द्वित्व । Hence ‘ओः पुयण्—’ fails* and

❀ But ‘ओः पुयण्—’ is not altogether fruitless. It is serviceable in the cases of पिपविषति (पूङ् + सन् लट्) and यियविषति (यु + सन् + तिप्) where no णिच् follows. But its scope however is narrowed i.e, it is to do with पुङ् and यु (प and य) only. If so, then it is proper to enunciate as ‘ओः पययोरपरयोः’. So Bhattoji says ‘पययोः’ इति वक्तव्ये ।

being a failure suggests 'यिचि अच आदेशो न etc' (explained).
Thus according to this suggestion द्वित्व first operates and then
the अजादेश due to the following of यिच् (and it is for this reason
that भाष्यकार exclaims :—

‘सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्र

पश्यामि शास्त्रे यदनीप्सितं स्यात्’ ।

But does this prohibition ‘यिचि अच आदेशो न—’ hold good
every where ? No. It is of service in the case of that dupli-
cation (यत्र द्विकृतौ—etc.) where the first अच् or vowel of the
latter part of (or after) the अभ्यास is an अवर्ण no matter whether
it (अवर्ण) is found in the face of the procedure or after the
same has been carried out—for a ज्ञापक applies in a similar
case only (as in औननत्, the अवर्ण is found in the face of
the procedure and in पिपावयिषति etc. in the established form
(परिनिष्ठितरूप) । Thus the prohibition (‘अच् आदेशः—’)
does not apply in the case of ‘अचिकीर्त्तत्’ for there यिच्
operates first (by ‘उपधायाश्च’ etc.) and then द्वित्व and thus there
is no अवर्ण to be found after the अभ्यास । सा भवान् etc.—In
ऊननत्—the उपधा is not ऋत् due to अलोपित्व or अगलोपित्व by
‘नाग्लोपि—’ (2572) ; no वृद्धि due to the want of आट् by ‘न
माङ्धोर्गे’ । अतिस्तेनत्—by ‘ऋत्’ and ‘एच इग्ऋत् आदेशे’—no षत् due
to अनेकाच्त्व (polysyllabicness) which prohibits its being षोपदेश ।

मित— । ई चेति— । ‘यौ चङि—’ (७।४।१) इत्यतो णाविति, ‘अत्र
लोपोऽभ्यासस्य’ (७।४।५८) इत्यतः अभ्यासस्येति, ‘सन्वल्लघुनि—’ (७।४।६३)
इत्यतः ‘चङ् परे’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—गणेरभ्यासस्येत्यादि । सूत्रे चकार—

याच्यमाह—चात् अत् इति । अतएव अदादेशे अजगणदिति, ईदादेशे अजीगणदिति । अररहत् इति अचकथदितिवदग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वदभावौ । गदीति—नायम् ईकारान्तं किन्तु अकारान्त एव । ईका निद्देशः । स्तनञ्जगदिञ्चेति विग्रहः । पत गतौ वेति गणसूत्रमिदमिति तत्त्वबोधिनी । आद्ये इति—वशब्दस्य णिजर्थत्वे इत्यर्थः । पताञ्चकार—शप्पक्षे अनेकाच्चात्वात् 'कास्यनेकाज्जहणं कर्तव्यम्' इति वार्त्तिकादाम् । अपतौदिति । सेटत्वात् शप्पक्षे 'इट ईटी'ति सलोपः । पातयतीति—वा अदन्त इति व्याख्याने अदन्ताभावपक्षे पूर्ववद् सिचि वृद्धिः । अपौपतदिति—अदन्ताभावपक्षे अग्लोपित्वा—भावाद् दीर्घसन्वदभावौ इत्यर्थः । चह परिकल्प्ने इति । अपादिपञ्चेऽष्वस्य पाठः । सार दीर्घव्यं इति । अतएव अतिशयेन सारयति (मलादिनिःसारणेन दुर्बलं करोति) इत्यतीसारः । अवभामदिति । 'ऋस्वः' इति ऋस्वः । जश्त्वम् । 'अतो लोप' इत्यङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाऋस्वः । अधोपदेशत्वादिति—स्पष्टम् । अजुगोमदिति । 'एच इग्रासादेशे इत्यभ्यासस्योकारत्त्वम् । चुलजश्वे प्राग्वत् । अन्यत् स्वयं साधनीयम् । 'साम सान्वने' इति—एतत्तु मूलपुस्तके कुत्रापि न दृश्यते । तेन 'ननु साम...इति कथादेः प्राक्चुरादौ पाठो व्यर्थः' इति वदतां केषाञ्चिद् वचनमपि व्यर्थम् । मूलमनुसन्धितुमिच्छात्त्वबोधिनी द्रष्टव्या इति दिक् । गवेष इति अनेकाचकोऽपि—'कुमार क्रीडायामि'ति वदेकाजिव गृह्यते । तेन गकारमात्रस्य द्वित्वम् । एवम्—अनिनिवासत् अससभाजदित्यादौ प्रक्रिया जहनीया । ननु औननदिति कथं सिद्धम् । यद्यत्र सूत्रप्रवृत्तिराश्रीयते तदा छन णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (६।१।११) इत्यपेक्षया 'अतो लोपः' (६।४।४८) इत्यस्य परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च (१) न—शब्दस्य इष्टं द्वित्वं न भवति । न च 'द्विर्वचनेऽचि' (१।१।५२) इति प्रतिषेधपरपरिभाषोपस्थानाद् द्वित्वं प्राग् विधेयमिति वाच्यम् । णिच्प्रत्ययस्य—द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन तस्य सूत्रस्यैह दुर्लभत्वात् । न चाङ्गोपस्य स्थानिवदभावाद् भविष्यति इति शङ्काम् । पूर्ववत् केवले (हलि) नकारे कर्तव्याभावाद् 'अचः परस्मिन्—' इत्यस्याप्रवृत्तेः ।

(१) चङ् तावद् धातुप्रत्ययोभयापेक्षत्वाद् बह्वापेक्षत्वेन वहिरङ्गः । णिच् तु धातुमावापेक्षत्वेन सत्त्वापेक्षत्वादनन्तरङ्ग इति निवेकः ।

तथाचाव पच्चे (सूत्रप्रवृत्तिपच्चे) 'अतो लोपः' (२३०८) इत्यल्लोपे कृते 'पुगन्त—' (२१८६) इत्यस्याविषयत्वाद् गुणामावे ञनि चङ् तिप् इति स्थिते 'चङि' (२३१५) इति द्विविधौ 'अजादेर्हि तौयस्य' इति निशब्दस्य द्वित्वम् । तत आडांगमे 'आटश्च' इति वृद्धौ औनिनि अत् इति जाते 'शेरनिटि' (२३१३) इत्यभ्यासादुत्तरस्य— इकारलोपे औनिनत् इति भवति न तु औनिनदिति । अतः सूत्रप्रवृत्तिपच्चो हेयः सूत्रज्ञापकपच्चश्चाश्रयणीयः । अतएव ज्ञापकपच्चं विवृणोति—'ओः पुयण्जि—' इत्यादिना । अयं भावः :—'ओः पुयण्यपरि' (२५७७—७।४।८०) इति सूत्रं तावद् व्यर्थम् । तथाहि 'सनि परे (सन्वदभावविषये च) यदङ्गं तदवयवाभ्यास्योकारस्य इत्वं स्यात् पवर्गं यण् जकारेषु अवर्गपरिषु परतः इति सूत्रार्थः' । पिपावयिषति, अपीपवत् । विभावयिषति, अभीभवत् (णिजन्तस्य भवतेः सनि, चङि च क्रमेण रूपे) । मिमावयिषति, अभीभवत् (मूङ् इत्यस्य प्राग्वदिति पवर्ग उदाहरणानि) । यियावयिषति, अधीयवत् (यु इत्यस्य प्राग्वत्) । रिरावयिषति, अरीरवत् (रु) खिलावयिषति, अखीखवत् (लु इति यण् प्रत्याहारे उदाहरणानि) । जिजावयिषति, अजीजवत् (इति जकारगतमुदाहरणम्) । एतेषु तावत् 'ओः पुयण्जि—' सूत्रमते इदं प्रक्रिया :—पूङ्+णिच्+इट् सन्+शप्+तिप् इति स्थिते 'सन्यडोः' (६।१।६) इति प्राग् द्वित्वे उत्तरखण्डे णिच्कार्येण पुपावि इषति इति जाते अनेन सूत्रेण पु इत्यस्य इत्वेन पिभावः । वृद्धावादेशौ । पिपावयिषति । एवमन्यत्र । अपीपवदित्यादौ तु पूङ् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते पूर्ववत् प्राग् द्वित्वम् ततो णिच् कार्यम् । एवम् अडांगमेन च पुपावि अत् इति स्थिते 'शेरनिटौ'ति णिलोपे 'शौ चङि—' इत्युपधाङ्गस्य अभ्यासस्य अनेन इत्वे 'सन्वद्वचुनि—' इति सन्वदभावे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे च कृते अपीपवत् इति सिध्यति । एवमन्यत्र । एवञ्च इत्त्वकरणमेव सूत्रफलम् । तन्तु 'सन्धतः' (२३१७) इत्यनेनापि सिध्यति । तथाहि—पूङ्+णिच्+इट् सन् शप् तिप् इति स्थिते प्राक् णिच्कार्येण पावि इषति इति जाते 'सन् यडो'रिति द्वित्वे पूर्वखण्डस्य 'ङ्गस्य' इति ङ्गस्य हलादिशेषः 'सन्धतः' इति इत्वे वृद्धावादेशयोश्च कृतयोः पिपावयिषतिः इति लभ्यते एव एवमन्यत्राप्याहम् । अपीपव-

दित्यादावपि पूङ्+णिच्+चङ्+तिप् इति स्थिते प्राक् णिच्कार्येण पावि अत्
इति स्थिते 'चङि' इति द्वित्वे अडागमे अभ्यासऋस्वे, हलादिशेषे, णिज्जोपे,
उपधाऋस्वे, 'सन्त्यत' इत्यभ्यासस्य इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे च कृते अपीपवदिति
सिध्यत्येव। तथा सति 'ओः पुयण्जि—' इति सूत्रं व्यर्थम्। प्राङ् णिच्कार्येण
दित्वादि 'सन्त्यत' इति इत्वेन च यथोक्तारूपसिद्धिः। ननु तर्हि पिपविषति,
यियविषति इतुभयव कथम्। तत्र हि पू—यु इत्यनयोस्तत्तरम् इषते—इषति इति
यथाक्रमं स्थिते णिच्परकत्वाभावात् तत्कार्याभावेन द्वित्वं भवति। ततश्च पू पू
इषते, यु यु इषति इति जाते 'सार्ध्व—' इति गुणावादेशयोः कृतयोः 'ओः पुयण्जि—'
इत्यनेन अभ्यासस्येत्वे च पिपविषति, यियविषति इति सिध्यति न तु भवदुपन्यस्तणिच्-
कार्येण। तत्र णिच् एव अभावात्। ततश्च 'सन्त्यत' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेरिति चेत्। सत्यम्।
वर्ग-प्रत्याहारजकारग्रहणन्तु व्यर्थम् (पु=पवर्ग, यण्=प्रत्याहार जि=जकारः)।
पूङ्थौ इति द्वयोरेव विधानप्रयोजनात्। तथा सति 'ओः पयथोरपरयोः' इत्येव
सुवचम्। न तु 'ओः पुयण्जि अपरे' इति। तथापि यत् सूत्रं करोति तद विज्ञापयत्या-
चार्यः 'णिचि अच आदेशो न—स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति पिपावयिषति—अपीपव-
दित्यादौ—सर्वत्र णिच्; सत्त्वात् इति। अतएवाह 'पयथोरिति वक्तव्ये' वर्ग-
प्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गमि'त्यादि। ग्रहो=ग्रहणम् भावे अप्। वर्गप्रत्याहार—
ग्रहः—कर्तृपदम्। लिङ्गमिति विधेयम् इत्यन्वयः। ननु किमयं निषेधः सर्वत्र
प्रवर्तते नेत्याह—यवेति। यत्र 'धातौ' हिरुक्तौ 'द्वित्वे कृते सती'त्यर्थः, आद्यः
'प्रथमः (१) अच् 'स्वरः' (इदमुद्दिश्यम्) अवर्णः 'अकारः' लभ्यते भवतीत्यर्थः
(इदं विधेयम्) तत्र 'धातौ' अयम् 'एषः' निषेधः ('णिचि अच आदेशो न—'
इत्यादिरूपः) प्रवर्तते इति शेषः। नन्वस्मिन्नवर्णे कुत्र वर्तमाने निषेधोऽयं प्रवर्तता—
मित्यपेक्षायामाह—'प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा' इति। प्रक्रियायामिति द्वित्वप्रवृत्ति-
वेलायाम्। परिनिष्ठते रूपे इति द्वित्वादुत्तरं गुणवृद्धिणिजादिप्रक्रियायाः परत

(१) आद्यः अच् इति स्पष्टार्थम्। एकाचो धातोर्द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डेऽपि
तस्यैव सत्त्वाद् द्वितीयस्याचोऽभावात् इति विभावनीयम्।

इत्यर्थः । वाशब्देन कश्चिदवर्णपरत्वं विवक्षितम् । तत्र अवर्णो भविष्यति इति नियमस्य निर्देशासम्भवादेवमुक्तमिति विवेचनीयम् । कुतः—ज्ञापकस्येति । सजातीये समानजातीये जिजावयिषतीत्यादौ अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरकत्वनियमादित्यर्थः । तत्र अतिव्याप्तिं वारयितुमाह—तेनेति । अत्र प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा अवर्णाभावात् ‘णिचि अच आदेशो न स्यात्—’ इति निषेधो न प्रवर्तते । अचिकीर्त्त-
दिति पूर्व्वेव ‘उपधायाश्च’ (२५७१) इति सूत्रे प्रतिपादितम् । प्रकृते त्विति । औनन-
दिति । गतम् । ना भवानिति । ‘न माङ्योगे’ इत्याङागम—निषेधः । अग-
लोपित्वात् ‘नाग्लोपिशास्—’ इति निषेधान्न उपधावृद्धिः । द्वित्वादि प्राग्वत् ।
पाठान्तरमिति । सङ्कोचने इत्येतत्पर्यन्तमिति बोध्यम् । अतिस्नेहदिति । ‘एच इग्-
प्रस्तादेशे’ इति अभ्यासे इत्त्वम् । अनेकाच्कत्वेन अघोपदेशत्वाच्च पत्वम् ।

दी— । आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८८८ गतौ ।
पदयते । अपपदत । गृह १८०० ग्रहणे । गृहयते । मृग
१८०१ अन्वेषणे । मृग्यति इति कण्ठादिः । कुह १८०२
विस्मापने । शूर १८०३ वीर १८०४ विक्रान्तौ । स्थूल
१८०५ परिहृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १८०६
ऊपयाच्जायाम् । अर्थयते । आर्तयत । सत्र १८०७ सन्तान
क्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वाच्च षोपदेशः । सिसत्रयिष्यते ।
गर्व १८०८ माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्यास्त्रिज् विकल्पः ।
धातोरन्त उदात्तः लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ।
इत्यागर्वायाः ।

आ गर्वात् etc. Now we take up the आत्मनेपदी roots ending in (and inclusive of) ‘गर्व १८०८ माने’ । पदयते etc. the process is similar to that in कथयति etc. (ante.) for गर्वादि roots are a

subdivision of अदन्त roots which will extend to the end of the चुरादि class. अतुष्टुलत्—ऋस् etc by 'ऋस्:', 'शपूर्वाः खयः' and 'अभ्यासे चर्च'—the penultimate is not ऋस् by 'नाग्लोपि—' for being अदन्त or ending in अ which elides by 'अतो लोपः', it is अग्लोपि. अर्थ to beg or entreat. अर्थयते—Here the वृद्धि enjoined by 'अचो जित्' (254) does not apply by the dictum 'वृद्धेर्लोपो बलौयान्' (भाष्य)—Elision (of an अच्) is superior to the वृद्धि (of an अच्). Thus 'अतो लोपः' operates. Then 'अत उपधायाः' (2282) also does not apply for रेफ and not अ is the उपधा of अर्थ् after अलोपः। अर्तयत like औननत्. अनेकाच्त्वात् etc.—cp 'एकाचः षोपदेशः—' etc, under 'उपधायां च' (2265), अदन्तसामर्थ्यात् etc—Hence सर्वते (without णिच्). This (option of णिच्) is inferred from the root's ending in अकार which being elided by 'अतो लोपः' fails to effect उपधावृद्धि (in सार्वधातुक), and सन्वद्भाव and दीर्घ (in लुङ्) as in the case of कथ, गृह, etc. But in the case of गर्व, अकार after 'ग' is not उपधा and it is दीर्घ and there is no occasion for वृद्धि here. Thus it (अ) here prescribes णिज् विकल्प to गर्व। Moreover the root is उदात्त at the end and takes आम् in लिट् due to its being polysyllabic (अनेकाच्) Here end आगर्वादि roots.

मित—। आगर्वादिति—। गर्व १९०८ माने इत्यन्ता धातवोऽप्यदन्ता आत्मनेपदिनश्चेत्यर्थः। पदयति—अपपदत इति। कथयति—अचकथदित्यादाविवाहप्रक्रिया—। एवं गृहयति—अजगृहत इत्यादौ। अतुष्टुलत् इति। शपूर्वाः खयः इति धकारशेषः तस्य अभ्यासे चर्चेति चत्वेन तकारः। ऋस् इति ऋस्ः। 'नाग्लोपि—' (२५७२) इति नोपधाऋस्ः। अर्थयते इति। अव अर्थ णिच् शप् तिप् इति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यङ्गीपात् अर्थ् अति जाते अकारस्य रेफसन्तुने उपधात्वविरहात्—'अत उपधायाः' (२२८२) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नोपधावृद्धिः। न च 'अतो लोपः' (६।४।४८)

इत्यपेक्षया 'अचो जिणति' (७।२।११५) इत्यस्य परत्वाद् वृद्धिः स्यादिति शङ्क्यम् ।
 'वृद्धेर्लोपो वलीयान्' इति न्यायादस्या अप्रसक्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च
 'अथापयते' इति वोपदेवोक्तं चिन्त्यम् । आपुगागमस्य 'अर्थवेदसत्यानाम्—' इति
 प्रातिपदिक एव नियमादिति तत्त्वबोधिन्व्यामनुसन्धेयम् । आर्चयत इति । अकारस्य
 प्राक् द्वित्वम् । अन्यत् पूर्ववत् । अनेकाच्चादिति । एतच्च भ्रातौ 'धात्वादेः षः स'
 इत्यस्याधस्ताद् 'एकाचः षोपदेशः—' इत्यत्र संगृहीतम् । अदन्तसामर्थ्यादिति ।
 अयं भावः पदादीनां सर्वेषामेव अदन्तत्वम् । अदन्तत्वाच्च 'अतो लोप' इत्यल्लोपा-
 दुत्तरं तत्र तत्र उपधावृद्धिर्दोषसन्वद्भावादिर्न । अत्र तु अतो लोप इत्यल्लोपे
 विहितेऽपि गकारस्यस्य अकारस्य अनुपधत्वादुपधावृद्धेः प्रसङ्ग एव नास्ति । न च
 सन्वद्भावविनिवृत्तये अग्लोपित्वमित्यपि वाच्यम् । 'गर्व' इत्यस्य अकारस्य 'संयोगे
 गुरु' इति गुरुतया लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वस्याप्यप्रसक्तेः । अतो विज्ञायते
 अदन्तत्वस्य णिज्विकल्प एव फलमिति । अन्यदप्यस्यैव फलमिति दर्शयति—धातोरन्त
 इति । आम् इति । अनेकाच्चात् 'कासनेकाञ् गृहणं कर्त्तव्यमिति' वार्त्तिकेऽदत्ता
 मित्यागर्वायाः ।

दी—। सूत्र १६०६ वेष्टने । सूत्रयति । असूत्रत् ।
 सूत्र १८१० प्रस्त्रवणे । सूत्रयति—सूत्रति । रुच १६११
 पारुष्ये । पार १६११ तीर १८१३ कर्मसमाप्तौ ।
 अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१४ संसर्गे । पुटयति । धेक
 १६१५ दर्शने इत्येके । अदिर्धेकत् । कत १६१६ शैथिल्ये ।
 कत्रयति—कत्रति । 'कर्त्त' इत्यप्येके । कर्तयति—कर्तति ।

'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टिवच्च' (गणसूत्र) । प्राति-
 पदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य
 पुं वद्भाव—रभाव—टिलोप—विभक्तुब्लोप—यणादिलोप—
 प्र-स्थ-स्थाद्यादेश-भसंज्ञा-स्तद्वशावपि स्युः । पटुमाचष्टे

पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः—अपीपटत् ।
 'णौ चङि—' (२३१४) इत्यत्र भाषे तु ' वृद्धेलोपो बलीयान्'
 इति स्थितम् । अपपटत् ॥ 'तत्करोति तदाचष्टे' (गणसूत्र) ।
 पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं
 णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः ।—'तेनातिक्रामति' (गणसूत्र) ।
 अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति—हस्त-
 यति ॥ 'धातुरुपं च' (गणसूत्र) । णिच्प्रकृतिर्धातुरुपं
 प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथाच वार्त्तिकम्—
 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे क्लृक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च
 कारकम्' (वार्त्तिक—१७६६) । कंसवधम् आचष्टे कंसं
 घातयति । इह 'कंसं हन् इ', इति स्थिते—

सूत्र वेष्टने etc.—Easy—proceed as before. असुसूत्रत्—the अभ्यास
 is ऋस् by 'ऋस्' and the उपधा of the उत्तरखण्ड is not ऋस्
 due to 'नाग्लोपि—' (2572), as also षत् is barred due to poly-
 syllabicness (अनेकाच्त्व) of the root.

प्रातिपदिकात्—etc. This is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a
 प्रातिपदिक in various ways in the sense of a root as in the case
 of an इष्टप्रत्यय, so in the case of णिच् towards the प्रातिपदिक are en-
 joined the following viz.—पु'वद्भाव or the state of being mas-
 culine, रभाव i.e. रत्वं, टिलोप or the elision of टि ('अचोऽन्यादि
 टि'—79), विन्मत्तुब्लोप or the disappearance of विन् and मत्तुप्,
 यणादिलोप (elision of यण (प्रत्याहार) etc.), प्रत्यस्काद्यादेश or substi-
 tutes like प्र, स्थ, स्फ etc. and भसंज्ञा ('यचि भम्'—79). Thus.

पुंवदभावः—
एणीमाचष्टे i.e. speaks
of or describes
the roe (she-deer
—सृगौ)

In इष्ट—अतिशयेन पट्टी—पटिष्ठ ; here पुंवद-
भाव is effected by the vartika 'भस्याडे
तद्धिते' under 'तसिलादिष्वाकृतसुचः' (836).
Then by टिलोप—पटु becomes पट्.
Then इष्ट। In णिच्—एणीम् आचष्टे—
एतयति (एनी + णिच् + शप् + तिप्)

रभावः—

In इष्ट—कृश् + इष्टन् = कृशिष्ट—रत्न of कृ
by 'र ऋतो हलादेशोः' (1785). In णिच्
—दृढ' करोति—दृढ + णिच् + शप् + तिप्—द्रुढयति
(corroborates or confirms).

टिलोपः—

In इष्ट—अतिशयेन साधुः—साधु + इष्टन्—
साधिष्ठः by 'भस्याडे तद्धिते' । 'ड' is टि here.
In णिच्—पटुमाचष्टे—पटु + णिच् + शप् तिप्
पटयति (as in the text).

विन्मत्वलोपः—

In गवयति—गो is
gunnated by 'सार्ध-
—' (2168) due
to णिच् an आर्द्ध-
धातुक ।

In इष्ट—अतिशयेन सखी (having a
good many garlands) सखिन् + इष्ट =
सखिष्ठ and अतिशयेन गोमान् (having
a number of cows)—गोमत् + इष्ट—गविष्ठ
—both being defended by 'विन्मतोर्लुक्
(2020). In णिच्—सखिनमाचष्टे (speaks of
one having garlands to an excess) सखिन्
+ णिच् + शप् तिप् = सखयति (ज is not re-
placed by ग due to भसंज्ञा) and गोमन्त-
माचष्टे ' speaks of one having too many
cows—गोमत् + णिच् शप् तिप्—गवयति ।

यथादिलोपः—	<p>In इष्ट—अतिशयेन स्थूलः—स्थविष्ठ by 'स्थूलदूरयुवकैश्च' (2015).</p> <p>In णिच् दूरं करोति—दवयति (the process is as before).</p>
अस्थस्फावादिभः—	<p>In इष्ट—प्रेष्ठ, स्थिष्ठ etc. in the sense of अतिशयेन प्रिय, स्थिर etc by the rule 'प्रियस्थिरस्फिरोरु' (2016)</p> <p>In णिच्—प्राययति, स्थापयति स्फारयति etc. in the sense of प्रियं करोति, स्थिरं करोति etc.</p>
भसंज्ञा—	<p>In इष्ट—सजिष्ठः । } No कृत्व due to the</p> <p>In णिच्—सजयति । } the भसंज्ञा of सज् in each case.</p>

परत्वाद् वृद्धौ etc.—i.e. After वृद्धि, enjoined by 'अचो जिष्णति' (254—1. 2. 115) due to its being पर or subsequent to टि—लोप, directed by 'भस्य टेलोपः' (368—7.1.88), has already taken effect, then there will be the elision of टि (टिलोप). The idea is this :—In पटु + णिच् + शप् + तिप्, if वृद्धि is enjoined then we have पटौ, next by टिलोप or औलोप we have पट् ; if वृद्धि is not enjoined then also by टिलोप or औलोप we have पट् ; thus टिलोप applies both in पटौ and in पट्. It (टिलोप) is thus अनित्य by the dictum 'शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरनित्यः or—An injunction which applies (equally) to two diff. 'word—forms' is अनित्य or temporary i.e. not obligatory. Moreover, वृद्धि also is अनित्य by the dictum 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्त्यते तदप्यनित्यम्'—for it once applies and once not. Thus both are अनित्य ; this being the case वृद्धि being subsequent will

apply first and then टिलोप will operate. अपीपटत्—अपपटत्—The former is formed (पट् + णिच् + तिप्) when वृद्धि due to णिच् operates prior to टिलोप. Then द्वित्व, णिज्लोप (by चोरनिटि) उपधाङ्गसः (by 'शौ चङि—' 2314) and ङ्गस, and दीर्घसन्वदभाव of the अभ्यास ; where—as the latter is derived when टिलोप (उलोप) operates first. Here there is no सन्वदभाव etc for in this case पट् is अग्लोपी (उलोपी) and so the prohibition 'सन्वद्वचनि चङ्परिऽनग्लोपे' applies. The latter is according to भाष्य where under 'शौ चङि—' (2314) is stated the dictum 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्'. Tattwavodhini says that both the forms are correct.

तत्करोति—etc. This also is a गणसूत्र meaning—णिच् is affixed to a प्रातिपदिक in the sense of तत्करोति (he does that) and तत् आचष्टे (he narrates or attempts that). Thus it is an elaborate statement of the former 'प्रातिपदिकात् धात्वर्थे—'. By the pronunciation of करोति आचष्टे (आ + चच् + लट् ते) it does not follow that it is used in लट् only but in (प्रातिपदिक) is used in all other tenses (लोट्, लङ् etc.) also. 'अश्वेन etc.' (गणसूत्र)—meaning—णिच् is added to a प्रातिपदिक or nominal base as अश्व, हस्ती etc. in the sense of 'rides or goes (he) by on it'. Thus अश्वयति, हस्तीयति, गृहं भयति etc.—by टिलोप everywhere due to म संज्ञा । 'धातुरूपं च' (गणसूत्र)—A base or stem to which णिच् is affixed, retrocede or retire to its original basis i.e to the root primitive whence it was derived. The word 'च' in the सूत्र is intended to supply what is wanting or not stated here ; cp—the Varttika 'अख्यानात्—'etc. meaning :—In the senses of तद् आचष्टे (narrates that) a कृदन्त base, des-

cribing some 'legend or story, ❀ drops its affix, retrocedes to or appear in its original root—form and the कारक (as also the कार्य—कुल, तल etc) remain as they were originally, though not contained in the root itself, in the causal form. Thus कंसवधम् आचष्टे gives कंसम् घातयति। Thus the form standing 'कंसं हन् इ (णिच्) शप् तिप्, we look forward :—

मित—। सूत्र वेष्टने इति। सूत्रयति इत्यादि कथयति इत्यादिवत्। असु-सूत्रत् इति। अग्लोपित्वात् नोपचाक्रस्व' अनेकाच्चेनापोपदेशत्वाद् भत्वम्।

प्रातिपदिकादिति। गणभूतम् इदम्। वाख्यातं स्वयमेव। तद्वशावपौति इष्टे परतो यथा प्रातिपदिकस्य पु'वद्भावादिर्भवति तथा णिच् परतोऽपि प्रातिपदिकस्य पु'वद्भावादिर्भवतीत्यर्थः। इष्टे इव इष्टवत् इति समस्यन्तादिति। तेन 'इष्टस्य यिट् च' (२०१८—६।४।१५६) इत्यत्र षष्ठ्युच्चारणपूर्वकप्रोक्तो यिडागमो—'भूयिष्ट' इत्यत्र भवन्नपि वङ्गन् आचष्टे 'भावयति' इत्यत्र न भवतीत्याहुरिति तत्त्वबोधिनां स्पष्टम्। तत्र पु'वद्भाव इष्टे परतो यथा अतिशयेन पद्वी इति पटिष्टा। अत्र 'भस्याटे तद्धिते' इति वार्त्तिकेन पु'वद्भावे सति डीब्लोपादुत्तरम् 'भस्य टेलोपः' (358) इति टिलोपे इष्टन्। णिच् तु एनीमाचष्टे—एतयति। अत्र पु'वद्भावाद् डीब्लकारयोर्निवृत्तिः। एवं क्रमेण द्रदिष्टः (अतिशयेन दृढः)—द्रदयति (दृढं करोति) 'र चततो ह्लादेल्लघोरिति रभावः। टिलोपः पु'वद्भावे गतः। अतिशयेन सखी—सखिष्ठः सखिनमाचष्टे सखयति। उभयत्र विन्मतोर्लुगिति विनो लुकि प्रातिपदिकस्य भसंज्ञकत्वात् कुत्वाभावे रूपे। एवञ्चात्र भसंज्ञापि

❀ The word 'आख्यान' in the Varttika does not insist on a famous story or legend in as much as णिच् may apply in the same sense elsewhere as नरहत्याम् आचष्टे etc.

दर्शिता । एवं मतुपि—अतिशयेन गोमान्—गविष्ठः इति । णिचि तु—गोमन्तम्
 आचष्टे गवयति । ‘अङ्गहत्तपरिभाषया न वृद्धि’रिति कश्चित् । अतिशयेन स्थूलः—
 स्थविष्टः । स्थूलं करोति—स्थवयति । ‘स्थूलद्वरयुवज्जस्वचिप्रचुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्व
 च गुणः’ (२०१५) इति यणलोपः । ततो गुणः । ‘यथादिपर’मित्यत्र आदिपदग्राह्यं
 शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । अतिशयेन प्रियः, स्फिरः, स्थिरः—प्रिष्ठः, स्थिष्ठः, स्फिष्ठः ।
 णिचि च प्रियं, स्थिरं, स्फिरं वा करोतीति प्राययति, स्थाययति, स्फाययति ‘प्रिय-स्थिर-
 स्फिरीरु-वङ्गुल-गुरु-वृद्ध-दृप्र-दीर्घ-वन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-वर-व-ह्रि-गर-वर्धि-वप्-द्राधि-
 वन्दाः’ (२०१६) इति प्रादादिश । सम्प्रति पठयतीत्यस्य साधनप्रकारमाह—
 परत्वादिति । अयमभिप्रायः—पटु णिच् शप् तिप् इति स्थिते वृद्धिटिलोपयोरु-
 भयोरिव प्राप्तिरुभावपि चानित्यौ । तथाहि—पटु इत्युकारसत्त्वे यथा ‘भस्य
 टिलोपः’ प्राप्नोति तथा ‘अचो जिणति’ (७।२।११५) इति वृद्धौ कृतायामपि
 (औकारसत्त्वेऽपि) प्राप्नोति । तेन चायम् (टिलोपः) अनित्यः । ‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्
 विधिरनित्यः’ इति न्यायात् । वृद्धिरप्यनित्या । इयं हि कुवचित् प्राप्नोति कुवचिच्च
 न । तेन ‘यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्य’मिति न्यायात् साध्य-
 नित्या । एवमुभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः प्राग् विधीयते । ततश्चिलोपः । चङि
 रूपमाह—अपीपटदिति । पटु णिच् चङ् तिप् इति स्थिते परत्वाद् वृद्धौ टिलोपः ।
 एवञ्च औकारलोपित्वेन अग्—(अ, इ, उ, ऋ, ए)—लोपित्वाभावात् ‘सन्वत्तुनि—
 इत्यस्य प्राप्तिः । ततश्चाभ्यासस्य ‘सन्वत’ इतीत्वम् दीर्घलोघोरिति दीर्घः ‘यौ चङि—
 इत्यङ्गस्य उपधाङ्गस्तः, ‘शेरनिटि’ इति णिलोपश्च । भाष्ये तु ‘वृद्धेलोपो वलीयान्’
 इति न्यायमाश्रित्य—प्राग्, टिलोपं विधाय वृद्धिर्विहिता । एवञ्च उकारलोपित्वेन अग्-
 लोपित्वात् ‘अन्गलोपे’ इति प्रतिषेधान्न दीर्घसन्ववद्भावौ । अन्यत् पूर्ववत्—अपपटत् ।
 ‘वृद्धेलोपो वलीयान्’ इति च ‘मुण्ड मिश्र—’ (२६७७—३।१।२१) इति सूत्रे भाष्य-
 कैयटयोः स्पष्टम् । भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति तत्त्वबोधिनां स्थितम् ।
 ‘तत्करोति तदाचष्टे’—एतदपि गणसूत्रम् । करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे च प्रातिपदिकान्
 णिच् स्यादित्यर्थः । अथच्चार्थः पूर्वत्वापुस्तदाह—पूर्वस्यैवेति । ‘प्रातिपदिकाङ्गात्यर्थे—’

इत्यस्येत्यर्थः । प्रपञ्चो विस्तरः । ननु करोत्याचष्टे इत्यनयोस्त्वेखाभावात्तदर्थस्यापुनस्तु ख्यात्
 कुतोऽस्य पूर्वेण गतार्थत्वं तदाह—धात्वर्थमात्रं णिजर्थ इति । ननु करोतीत्या—
 दिलङ्मात्रप्रयोगपूर्वकविधानाल्लकारान्तरे परतः प्रातिपादिकास्त्रिज् नोपपद्येत
 तदाह—लङर्थस्त्विति । अन्यत्रापि लकारे परतः प्रातिपदिकादुक्तार्थे णिच्स्यादेवेत्यर्थः ।
 'तेनातिक्रामति' । एतदपि गणसूत्रम् । एवं तत्करोतित्यादौ द्वितीयाया प्रकृति—
 भूताद्वितीयान्ताद् वा णिजिति ज्ञेयम् । तृतीयाप्रकृतिभूतात् तृतीयान्ताद् वा प्राति-
 पदिकादस्मिन्नर्थे णिज् इति प्रामाणिकाः । हस्तयतीति । 'नलोपः प्रातिपदिकस्येति
 नलोपे प्राग्वत् । एवं बलीवर्द् यति गर्द्भयतीत्यादौ । 'धातुरूपं च'—गणसूत्रम् ।
 तत्र 'धातुरूपम्' इत्यंशस्य अर्थमाह—णिच्प्रकृतिरिति । 'अस्मादुत्तर' णिज् विधीयते ।
 स णिच्प्रकृतिः प्रातिपदिकमित्यर्थः । धातुरूपम् इति । शप्तिबादियोगेन
 धातोर्यो यो रूपो भवति स स प्रातिपदिकस्यापीत्यर्थः । प्रतिपद्यते इति, प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 अथ सूत्रगतचकारार्थं व्याचष्टे चशब्द इति । समुच्चयः संग्रहः । अत्र अनुक्तांशो
 वार्त्तिककृता समुच्चीयते इत्याह—तथा च वार्त्तिकमिति । आख्यानात् 'आख्यान-
 (उपाख्यान)-वाचिनः' कृतः 'कृदन्तात्'—कृदन्तशब्दादित्यर्थः तदाचष्टे 'अस्मिन्नर्थे णिचि
 विहिते इति शेषः 'कृत्' कृत्प्रत्ययस्य अजादेर्लुक् लोपः स्यात् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
 'प्रकृतेर्मूलभूतस्य धातोः' प्रत्यापत्तिः वधाद्यादेशपरित्यागेण स्वरूपे 'हन्' इत्यादौ
 अवस्थानम् च स्यादित्यर्थः (कृतो लुक्—कृत् कृत् ; प्रकृतेः प्रत्यापत्तिः—प्रकृति
 प्रत्यापत्तिः (इष्टीतत्) कृत् च प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति विग्रहः । आर्षम्
 एकत्वम्) । 'आख्यानात्...प्रत्यापत्तिः' इत्यंशस्यायमर्थः—ॐ आख्यानादिवाचि—
 कृदन्तशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिच्प्रत्ययः स्यात् । णिच्प्रत्ययसन्निधौ तत्तच्छब्द-
 निर्माणनिमित्तम् 'अप्' इत्यादि प्रत्ययो लुप्यते । मूलभूतस्य धातोरदेशे च सति

* 'आख्यान' इति व्यापारमात्रं विवक्षितम् । तेन भारतभागवतादिप्रसिद्धे
 कंसवधादुपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः । तथा सति वाचमाचष्टे—वाचय-
 तीत्याद्यनुपपत्तेरित्यलम् ।

स आदेशोऽपगच्छति । ततश्च धातुः स्वरूपे तिष्ठति इति । 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु स्वयमेव अग्रे 'हनन्तोऽचिस्सलोः' (२५७४) इत्यत्र व्याख्यास्यते । एवं कंसवधम् आचष्टे इत्यत्र वधादेशः—(हन् + अप् भावे 'हनस्य वधः' (३२५३) इति वधादेशः)—प्रत्ययविरहाभ्यां, कल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तौ कंसं हन् णिच् इति जाते कंसं घातयति इति लभ्यते (यद्यपि वधशब्द एव कृदन्तो न तु कंसपूर्वो वधशब्दस्तथापि 'कृदशङ्गणे गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वधम्' इति न्यायात् 'कंसवध-शब्दस्यापि कृदन्तलोपचारः) । अथ घातयति अजीघतदित्यादेः प्रक्रियाप्रदर्शनार्थ-माह—इहिति । (घातयति इति तु 'हो हन्नेरि'ति कुत्वे तस्य घत्वे 'हनस्तः—' इति तत्कारान्तादेशे णिचि वृद्धौ च रूपम् इति विज्ञेयम्)—

२५७४ । हनन्तोऽचिस्सलोः ॥७।३।३२॥

दो— । हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिस्सल्वर्जे जिति णिति । नन्वत्र अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्रापता । ततश्चाङ्-हित्वयोर्दोषः । किञ्च कुत्वतत्वे न स्याताम् । धातोः स्वरूप-ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । 'प्रकृतिवच्च' इति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च । चात् कार्यम् । हेतुम-स्मिचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमस्यौ यादृशं कारकं घातावनन्तभूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजोघतत् । 'कर्तृकरणाद्वात्यर्थे' (गणसूत्र) । कर्तुर्व्यापा-रार्थं यत् करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति—असयति ।

वल्ल १८१७ दर्शने । चित्र १८१८ चित्राकारणे । आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । 'चित्र' इत्ययमङ्गुतदर्शने

णिचं लभते । चित्रयति । अंस १८१८ समाधाते । वट १८२०
 विभाजने । लज १८२१ प्रकाशने । 'वटि' 'लजि' इत्येके ।
 वण्टयति । लञ्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये ।
 वण्टापयति । लञ्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां
 पुकमाह । तन्मते—कथापयति, गणापयति—इत्यादि । मिश्र
 १८२२ सम्पर्के । संग्राम १८२३ युद्धे । अयमनुदात्तेत् ।
 अकार—प्रश्नेषात् । अससङ्ग्रामत । स्तोम १८२४ स्नाधा-
 याम् । अतुस्तोमत् । छिद्र १८२५ कर्णभेदने । 'करणभेदने'
 इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये (अपरे ?) । अन्ध
 १८२६ दृष्ट्युपधाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् । दण्ड १८२७
 दण्डनिपातने । अङ्ग १८२८ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ।
 अङ्ग १८२९ च । आञ्चगत् । सुख १८३० दुःख १८३१
 तत्क्रियायाम् । रस १८३२ आस्वादनस्नेहनयोः । व्यय १८३३
 वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । रूप १८३४ रूपक्रियायाम् ।
 रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया । क्कद १८३५ द्वैधीकरणे ।
 अचिच्छेदत् । क्कद १८३५ अपवारणे इत्येके । क्कदयति । लाभ
 १८३७ प्रेरणे । व्रण १८३८ गात्रविचूर्णने । वर्ण १८३९
 वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् ।
 सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरि-
 वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्'—(गणसूत्र)—
 अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः ।
 तद् यथा—पर्ण १८४० हरितभावे । अपपर्णत् । विष्क

१६४१ दर्शने । क्षप १६४२ प्रेरणे । वस १६४३ निवासे ।
 तुल्य १६४४ आवरणे । एवम् आन्दोलयति । प्रेङ्गोलयति ।
 विङ्गम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो
 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका
 बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो 'बहुलम्' इत्याहुः । तेनापठि-
 तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकरत्' इति
 यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे
 पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ् अङ्गान्निरसने' (गणसूत्र) ।
 अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ
 निरस्यति—हस्तयते । पादयते । 'खेताश्वाश्वतरगालोङि-
 ताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (गणसूत्र) । खेताश्वादीनां
 चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते । णिङ् च धात्वर्थे । खेताश्वमाचष्टे,
 तेनातिक्रामति वा—खेतयते । अश्वतरमाचष्टे—अश्वयते ।
 गालोङितं वाचां विमर्शः । तत् करोति—गालोङयते । आह्व-
 रयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ति—तन्मते परस्मैपदमपि ।
 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (गणसूत्र) । णिजन्तादेव
 बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (२६७६)
 इति णिङ् विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥

इति तिङन्तचुरादिप्रकरणम्— ।

तकार is the final substitute of हन् when follows a ज-
 dropping or ण-dropping affix except बिष् and णल्. Thus
 हन् becoming हत् of which ह changes into च by 'हो हन्तेः—'

(358), we have घातयति (by वृद्धि and गुण) and अजीघतत् (in चङ्—by कुक्षीश्च ; द्वित्, सन्त्वत् and दीर्घ) ; but in चिष् and णत् we have अघानि and जघान. Well (ननु etc), when the form stands as कंसवध णिच् चङ् तिप्—then by 'यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि-प्रत्यये अङ्गम्' (199) and by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2364), the whole word 'कंसवध' becomes अङ्ग as also धातु so that the augment अट् will be placed before 'क' and the portion 'कंस' will be duplicated. But such process is faulty, for it fails to give अजीघतत् where it is clear to see that अट् is before हन् or घत् which has been doubled. Moreover, कुल (i.e. चल) and तत्त्व will not follow on the score of the परिभाषा 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' (१)—'when some individual root is put down in a rule, the operation which concerning that is taught in the rule, is understood to take place only when the root is followed by such an affix as can be added to roots' (Kielhorn). For कुल and तत्त्व (directed by ('हो हन्तेः—' and 'हनसः—') take effect only when णिच् etc. follow the individual root हन् ; but here there is 'कंसवध' and no हन्. This being the case how to proceed ? सत्यम्—True, (we are perplexed)—but still we have a way through the last or second half of the varttika 'आख्यानात् कृतः—' viz 'प्रकृतिः

(१) This reading is inconsistent with भाष्य where we find it modified thus 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' See भाष्य under 'सृजेर्द्ध्वः' (7. 2. 114) as also the परिभाषेन्दुशेखर ।

वच्च कारकम्' where the चकार is disorderedly placed and should therefore be placed after कारकम् (giving प्रकृतिवत् कारकम् च) so that from this च we will have (the अतिदेश or hyper-reference of) कार्य (operation in addition to the कारक or case). Thus 'प्रकृतिवच्च कारकम्' will now mean 'As, on the occasion of हेतुमण्डिच् or casual form of हन् etc. which are the प्रकृतis or bases of the affix णिच्, an accusative case (द्वितीयान्तम् कारकम्) is not included in the roots (themselves) and as operations like कृत् and तत्त्वं etc follow so will it (each of them) behave here i.e. the द्वितीयान्त word कंस will not be considered as a part of the root and कृत् etc will not be forbidden. Thus we have कंसम् अजीघतत् ।

'कर्तृकरणात्—' (गणसूत्र) meaning—णिच्, in the sense of a root, is added to a प्रातिपदिक which is an instrument of the कर्त्ता or agent. 'कर्तृकरण'—signifies an instrument intended to serve some purpose of the कर्त्ता and not merely the organs such as eyes, ears etc. 'चित्रं कदाचिद्दृशेने'—i.e. 'चित्र' takes णिच् in the sense of 'seeing an awe-inspiring subject'—चित्रयति—no वृद्धि cp. पटयति. Similarly असयति etc. अदन्तेषु etc—some hold that षट् and लज being read under the अदन्त or अकारान्त roots, will have वृद्धि (by the rule 'अचो जिणति'—254, due to the failure of अदन्तत्त्वं and consequently there will appear the aug. पुक् by 'अर्त्तिङ्गी'—2570). शकटयनस्तु—The idea is that Shakatayana enjoins पुक् to all अदन्त roots (कष etc), but there is no authority that every one of them is अदन्त for other

wise it cannot have पुक्. 'संग्रामयुङ्जे'—This is a गणसूत्र and the root संग्राम is अनुदात्त-eliding (आत्मनेपदी) due to the disunion or elision of अ (at the end)—Thus अससङ्ग्रामत्-in चङ् for it is thusअग्लोपी—and so नोसन्द्भाव and दीर्घ follow. अनुस्तीमत्—by 'ऋस्', 'एच इग् ऋस्वादेशे,' etc. and being अनेकाच्, षत्व fails ; cp—अतिस्तिनत् । 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम्' * (गणसूत्र). These अदन्त roots are multifarious ; thus examples or instances of अकारान्त roots (or bases) are as in आन्दोलयति etc. the bases are आन्दोल, प्रेङ्गोल, विङ्गस्व and अवधीर etc. Others explain the above गणसूत्र that the reading of the ten classes of roots is of various types so that there are सूत्र, लौकिक and वैदिक roots not read here exclusively ; while the third party limit the term बहुल to nine classes so that स्वार्थेणिच् applies to undermentioned roots also. But another party hold that णिच् attaches itself in an inconsistent way (various ways) to चुरादि roots. All these schools or parties (पक्षाः) are to be met with in the works of old grammarians like वामन, जयादित्य etc. 'णिङ्ङात्रिरसने' (गणसूत्र)—णिङ् is added to a प्रातिपदिक, denoting limbs, in the sense of rejecting or refusing (निरसन) । Thus हस्तयते etc. (refuses lays aside (someone's) hands)—आत्मनेपदी due to डित्त्व of the affix णिङ् । 'अतिश्रान्तर etc—' (गणसूत्र)—of the four bases or प्रातिपदिकs namely अतिश्र, अश्रतर, गालोडित and आह्वरक, disappear in order (the portions) अश्र, तर, इत and क—as also णिङ् is

* 'कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद् विकल्पः कचिदन्य एव । विधिविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥'

attached to them in the sense of a root. Thus श्वेतयते etc. narrates or speaks of (or rides by a white horse). Similarly अश्वयते (due to the elision of तर). Note in this connection the distinction between अश्वयति and अश्वयते. गालोडित means the consideration of utterances or speeches. गालोडयते (with the elision of इत). Similarly आह्वयते with the elision of क । Some, however, carries down णिच् (and not णिङ्) to this गणसूत्र । Thus in their opinion अश्वयति etc. (परस्मैपद) । 'पुच्छादिषु etc.—' (Last गणसूत्र) meaning 'there is no need of the णिङ्विधि in the rule 'पुच्छभाण्डचौवराणिङ्' (2516) when पुच्छ etc. could have had आत्मने. terminations in णिच् due to the utterance of the term 'बहुल' in the गणसूत्र 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' । The word सिद्ध in the rule indicates मङ्गल or benediction at the end.

Here end the चुरादि class.

नित— । 'हनः + तः + अचिण्णलोः' इतिच्छेदः । 'हनः' इति षष्ठी— निद्देशात् अलोऽन्यपरिभाषया अन्तादेश इति लभ्यते । 'अचो जिण्णति' (७।२।११५) इत्यतो जिण्णति (जिति णिति) इति चानुवर्त्तते । अचिण्णलोरिति च विशेषणं, तदाह— हन्तेस्तकार इत्यादि । जिति—घातः (हन् + घञ् भावे) । णिति—घातयति, अजीघतत् । चिण्—णलोस्तु—अघानि, जघान इति । तदेवं 'हो हन्तेः—' (३५८) इति कुत्वे, अनेन तत्वे, णिचि ह्रस्वी च घातयति इति सिध्यति । अजीघत दिति च उक्त— क्रमेण हन्ते—'घत्' इत्यादिशे जाते, तस्य द्वित्वे 'कुहोश्चु' रित्यभासस्य चुत्वे 'अभ्यासे चर्चे'ति जश्त्वे, अनग्लोपित्वात् 'सन्त्यतः' इतीच्चे. तस्य दीर्घे च सिद्धम् । तत्र आशङ्कते ननिति— । कंसविशिष्टस्य इति—वधशब्दस्थेति शेषः कंसवधशब्दस्येत्यर्थः । तत्र को दोषइत्यत आह—ततश्चेति । तथाच कंसवध णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'यस्मात् प्रत्यय-

‘विधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्’ इत्यनेन ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इत्यनेन च कंसवधशब्दस्य णिच्प्रकत्वेन अङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च भवति । ततश्च चङि आसज्यमाने अडागमे कंसवधस्य कात् पूर्वं एव अट्, कंसशब्दस्यैव च द्वित्वं भवति । एवं दोषद्वयं दर्शयित्वा पुनर्दोषद्वयं दर्शयितुमाह—किञ्चेति । धातोरिति । ‘धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्’ इति हि परिभाषा भवति । ‘यदा कस्य चिद्धातोक्ततरं किञ्चित् कार्यं विधीयते तदा तस्य धातोः स्वरूपसंशब्दने सत्येव धातोर्विहितप्रत्यये च परत एव तत् कार्यं भवतीति’ तदर्थः । कंसवधशब्दस्य तु नास्ति धातुत्वम् । ततश्च ‘हो हन्तेः—’, ‘हनस्तः—’ इति कुत्वतत्त्वविधिद्वयमपि न प्रवर्तते हन एवात्र अभावात् । एवं दोषानभ्युपगम्यापि मार्गं दर्शयितुम्—‘आख्यानात् कृतः—’ इति वार्त्तिकस्योत्तरांशं व्याचष्टे—प्रकृतिवच्चेति । भिन्नक्रम इति । ‘कारकम्’ इत्यस्मादुत्तरं निवेशनीयम् इत्यर्थः । अत आह—‘कारकं च’ इति । अथ चकारस्याभिधेयमाह—चात् कार्यमिति । ततश्च ‘कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति’ फलितम् । इदानीमर्थं स्पष्टीकरोति हेतुमन्त्रिच इति । प्रकृतिवदित्यत्र सप्तम्यर्थे वतिः । प्रकृताविव प्रकृतिवत् । अत्र ‘प्रकृति’ इत्यनेन हेतुमन्त्रिणचः प्रकृतिर्विबक्षितो व्याख्यानात् । अयमर्थः—यथा ‘कंसं हन्ति कृष्णः तं प्रेरयति कंसं धातयति,’ अजीघतदित्यादौ हेतुमन्त्रिणचि (णिजन्तावस्थायाम्) द्वितीयान्तं कंसपदम् धातोरन्तर्न तिष्ठति (धातोरङ्गीभूतो न भवति) किञ्च यथा—तत्र हन्तेः कुत्वतत्त्वादि कार्यं भवति, तद्वदत्रापि (कंसवधमाचष्टे,) कंसवधमाचष्ट इत्यादौ) कंसं हन् णिच् (चङ्) इति स्थिते द्वितीयान्त-कंसशब्दस्य धातौ नान्तभावः, हन्तेश्च (वार्त्तिकपूर्वार्द्धेण वधादिविगमे) कुत्वतत्त्वादि सिध्यत्येवेति । एवमजीघतदित्यादि निर्वाधमेव । (‘धातोः स्वरूपग्रहणे—’ इति परिभाषा तु ‘सृजि हृदिः’ (७।२।११४) इत्यत्र भाष्ये दूषिता । अतएव नागेशोऽपि ‘धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीत्येवं पठति । विशेषं जिज्ञासुभिर्भाष्यमनुसन्धेयम्) ।

कर्त्तृकरणादिति । गणसूत्रम् । तत्र कर्त्ता च कारणञ्चेत्येवमर्थ इति भ्रमं वारयितुमाह—कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणमिति । णिच् स्यादिति शेषः । असयति इति । इकारलोपित्वेनाग्लोपित्वाच्चङि अससयदिति । एवमन्यत्र । वल्क इत्यादि

प्रातिपदिकं न धातुः । कदाचिद्दर्शने इति । चित् इति शेषः । काचिद्दर्शने इत्यस्य
विवरणमङ्गुतदर्शने इति । अदन्तेष्विति—मतान्तरमिदम् । शाकटायनस्त्विति । 'अव
अरुचिवीजन्तु सर्वत्राज्ञोपवाधे मानाभाव' इति नागेशः । संग्राम युद्धे इति । युद्धवाचि-
संग्रामशब्द 'युद्धं करोतीत्यर्थः'—णिच् लभत इत्यर्थः । अनुदात्तेदिति । आत्मनेपदीत्यर्थः ।
'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति न्यायात्तु परस्मैपदमपि भवतीति बोध्यम् ।
एतच्च 'कर्तुः क्यङ् सलोपच' (३।१।११) इति सूत्रस्थभाष्यात् भृशादिसूत्रभाष्यस्य
कैयटाच्चेति बोध्यम् । नन्वनुदात्ते किं मानमित्यत आह—अकारप्रज्ञेयादिति । अयं
भावः—अदन्तेषु संग्रामशब्दस्य पाठाददन्तत्वम् । अव अकारोऽनुदात्तः । 'यामादीनां च'
इति फिट्पूर्वेण आद्यादात्तत्व—नियमादन्तिमानुदात्तत्वस्य लामात् । स चानुदात्तः स्वरः
'अतो लोपः' इति णिचि परतो लुप्यत एव । ततश्चायमनुदात्तेदिति । न च 'णिचश्च'
इत्येवात्मनेपदे सिद्धे एतावान् क्लेशो न कर्तव्य इति वाच्यम् । परगामिन्यपि
क्वलि आत्मनेपदं यथा स्यात् । किञ्चैवम् अकारलोपादङ्गलोपित्वम् आदाय
अससङ्गामत' इत्यत्र नोपधाङ्गसः । यद्यपि 'यसेराच' इत्यौणादिसूत्राद्
असु' अदने' इत्यस्मात् यसति सैन्यानि लोकान् वेति कृत्वा मन् प्रत्यये आकारे
च सति ग्राम इति लब्धे तदुपसर्गविहीनस्य युद्धार्धत्वमस्ति तथापि 'संपूर्वो
संयुगे स्मृतः' इत्येवं रुदिमादायैवमुक्तम् । उपसर्गेण सहोक्तेखाच्च सकारात् प्राग
अट् सकारस्य हिलच्च सिध्यति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भुव्यचूर्लोपश्च हलः' (२६६७)
इत्यत्र स्वयमस्माभिश्च विशदौकरिष्यते इति दिक् । अतुल्लोमदिति । अतिस्तेनदिति-
वदत् प्रक्रिया । तत्क्रियायामिति । सुखदःखानुकूलव्यापारे इत्यर्थः । सुखयति ।
दुःखयति । करोत्यर्थे णिच् । 'बहुलम्—' गणसूत्रम् । निदर्शनमित्यतया अवधारणम् ।
एतावन्तोऽदन्ता धातव इत्येवं निहृष्टमशक्या इत्यर्थः । तेनाव अनुक्ता अन्येऽपि
सन्तीति ज्ञेयम् । एवमिति । अव आन्दोल, प्रेङ्गल, विडम्ब, अवधीर इत्यादि
प्रातिपदिकम् । एतेन अवपूर्वो धीर इति चौरादिको धातुरिति मत्त्वा
अवधीर्येत्यादि केषाञ्चिद् व्याख्यानं प्रामादिकमेवेति प्रतिपत्तव्यमित्यलम् ।
अन्ये विति । 'बहुलम्—' इति गणसूत्रस्य—व्याख्यानान्तराण्यह—

दशगणीपाठ इति । दशगण्यम् भवायादित्यनेषु इत्यर्थः । सौता इति सूत्र-
प्राप्ताः । लोकिका इति लोकव्यवहारात् प्राप्ताः, वैदिका इति वेदेभ्यः प्राप्ताः । अपरे
त्विति । स्पष्टम् । अचीकरदिति । करोतेः स्वार्यण्यन्तात् लुङि चङि अग्लोपित्वा-
भावेन दीर्घसन्वदभावौ । चकारेत्यर्थः । ननु कुत एतज् ज्ञातम् तवाह—
सर्वे पक्षा इति । प्राचामिति—वृत्तिकृन्माधवहरतादीनाम् । ‘णिङ् अङ्गात्—’
इति । गणसूत्रम् । अर्थः स्पष्टो मूले । निरसने इति—निषेधे इत्यर्थः ।
हस्तयते इति । णिङ् इत्यस्य डिच्चात् ‘अनुदात्तङित’ इत्यात्मनेपदम् ।
‘अंताश्च—’ इति गणसूत्रम् । अंताश्चादीनामिति । तथाच अंताश्च इत्यस्य ‘अश्च’
इति, अश्चतर इत्यस्य ‘तर’ इति, गालोङित इत्यस्य ‘इत’ इति आह्वरक इत्यस्य ‘क’
इति लुप्यते । विमर्श इति—विवेचनं विचारो वेत्यर्थः । केचित्त्विति । स्पष्टम् ।
‘पुच्छादिषु—’ इति । एतदन्तिमं गणसूत्रम् । तेनान्ते सिद्धशब्दो मङ्गलार्थं प्रयुक्तः
‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते...’ इति भूवादिसूत्रस्य-
भाष्यात् । अर्थस्तु—पुच्छादिशब्देभ्यो धात्वर्थे णिच् स्यात् । णिजन्तानां चैतेषाम्
‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इत्यत्र बहुलग्रहणादात्मनेपदं सिध्यतीति णिङ्—विधिर्न कर्तव्य’
इति । के तावत् पुच्छादयः शब्दाः ?—उच्यते—‘पुच्छभाण्डचौवराणिङ्’ (२६७६)
इति सूत्रोपात्ता इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तचुरादि-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तणिच्-प्रकरणम्

२५७५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥१४॥५५॥

कर्त्तः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

The employer of the कर्त्ता or agent (of the non-causal form) is designated as हेतु or cause as also कर्त्ता or agent (in the causal form).

मित— । तत्प्रयोजक इति । 'तत्' इत्यनेन 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (१४॥५४) इत्यवस्थः कर्त्ता परावृत्तयेति । चकारेणाप्यविवक्षितम् । अत आह कर्त्तुरिति । प्रयोजकः प्रेरकः कर्त्तृव्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । अणिजन्तावस्थायाः कर्त्तुः प्रेरको णिजन्तावस्थायां कर्त्तृरिति चोच्यते इति यावत् । तत्र हेतुसंज्ञायाः 'हेतुमति च', 'भौक्षोर्हेतुभये', 'भियो हेतुभये षुक्', इत्यादीनि प्रयोजनानि । कर्त्तृसंज्ञायास्तु—'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यत्र प्रयोजके वाच्ये लकारादय इति बोध्यम् ।

२५७६ । हेतुमति च ॥३॥१२६॥

दो— । प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्-स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिचश्च' (२५६५) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाम्बभूवे ।

The affix णिच् is attached to a root when any employment or operation coming from the प्रयोजक (or resulting from the

agency of the प्रयोजक) in the form of sending (or causing to do something) is sought to be expressed (by the root). Thus भवन्तम् (भू + शब् + २या १व) etc. i.e to be or grow. A causative root will also have आत्मनेपद terminations after it when the fruition rests on the agent. e. g. भावयते etc.

मित—। हेतुमतीति । 'सत्यापपाशरूपवीणा...चुरादिभ्यो णिच्' (३।१।२५) इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । हेतुमतीति निमित्तसप्तमी । तदाह वाच्ये इति सतीति शेषः । कश्च हेतुमान् ? यस्य हेतुर्विद्यते । कस्य च हेतुर्विद्यते ? प्रेषणादिव्यापार-विशेषस्य । प्रेषणादयस्त्वावत् कमपि निमित्तीकृत्य प्रवर्तन्ते यच्च निमित्तीकृत्य प्रवर्तन्ते स पुनर्हेतुर्वा प्रयोजको वा 'तत्प्रयोजको हेतुश्चेति पूर्वसूत्रात् । तदाह—प्रयोजक-व्यापारे प्रेषणादाविति । आदिशब्देन अर्ध्वेषणानुमत्यु—पदेशा—नुग्रहाचासुपादानम् । तत्र भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा आज्ञेत्यर्थः (command) ; समानस्य अधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अर्ध्वेषणा—प्रार्थना (Request) इत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः (permission) । उपदेशो हितवचनम् (Advice)—ज्वरितः कषायं पिबेत्, नैकाकी नक्तं व्रजेत् इत्यादिह्यपम् । अनुग्रहस्तु 'हन्तृनिष्ठस्य पलायमानस्य निरोध' सति उपकाराख्यः प्रवर्तनाभेदः । तत्र निरोधकस्य प्रवर्तकत्वात् । भवन्तमिति भूधातोः शब्दन्तमिदम् । णिचश्चेति—व्याख्यातं प्राक् । भावयते इति । णिचि द्वौ शब्दादयः । भावयाम्भूव इति । 'कासप्रत्ययात्—' इत्याम् ततश्च णिजन्तकरोत्यादेरनुप्रयोगः । आम्प्रत्ययवत्—इति तङ् ।

२५७७ । ओः प्रूयण्ज्यपरि ॥७।४।८०॥

दी—। सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्यङ्त्वं स्यात् पवर्गयण्जकारिष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

इत्त्व i. e इकार is substituted for the उकार of the अभ्यास a part and parcel of the अङ्ग (verbal stem), followed by सन् (or declared to be सन्वत्) provided the said उकार is followed by (or contains) पवर्ग (प, फ, ब, भ), यण् (य, व, र, ल) and जकार which (पवर्ग, यण् and जकार) again are followed by अकार । Thus अबीभवत् etc.—भू णिच् चङ् तिप् । Here वृद्धि in connection with णिच् will not apply first due to the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243). Thus द्वित्व takes effect first giving भू भू इ अत् of which the second भू will have वृद्धि and आवादेश as the result of णिच्कार्य and उपधाङ्गत्वं by णौ चङि—' (2313) then the उकार (by this rule) of the first i. e the अभ्यास भू will be replaced by इ for 'सन्वतः' (2317) will not apply as there is no अकार in the first or अभ्यास भू । Then by दीर्घ ('दीर्घो लघोः') and अभ्यासजश्च we have अबीभवत् । Similarly अपीपवत् (पूङ्), अमीमवत् (मूङ्), अयीयवत् (यु), अरीरवत् (रु), अलीलवत् (लू) and अजीजवत् (जु) । Note that as the rule 'ओः पुयण्—' merits the modification as 'ओः पययोः' for which see दीर्घत under 'इ च गणः' (2573) we could have effected अबीभवत् etc excepting पिपविषति and यियविषति by applying वृद्धिकार्य first of all and finally by सन्वतः (These are all evident under 'ओजनत्' resulting from जन परिहाणे under चुरादि).

मित— । ओरिति । पुयण्जि अपरे इतिकेद । ओरिति उ इत्यस्य षष्ठान्तम् । 'पुयण्जि' इति समाहारद्वन्द्वात् सप्तम्येकवचनम् । पुश्च यण् च ज् च तस्मिन् । अपरे इति बहुव्रीहिः । अः परो यस्मात् इति । 'सन्वतः' (७।४।७९)

* Here सन्वदभाव comes in by 'सन्वद्वृत्ति' (2316).

इत्यतः सनीति अनुवर्तते । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इति सप्तमाध्यायपरिसमाप्तिक-
मधिकारसूत्रम् । 'भृजामित्' (७।४।७६) इत्यत इदिति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'
(७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह—सनि परे यदङ्गमित्यादि ।
अभ्यासस्येति षष्ठीसम्बन्धेन ओरित्यस्य विशेषणम् । तदाह—अभ्यासोकारास्येति । अपरे-
इति तु पुयण्जि इत्यस्य विशेषणम् । अत आह—अवर्णपरेषु इति । पु इति पवर्गः ।
यण् इति प्रत्याहारः । अबौभवदिति । भू णिच् चङ् तिप् इति (लुङि) स्थिते
* अजादेशस्य णिचि निषिद्धत्वात् प्रागेव द्वित्वम् । ततोऽङ्गस्य (उत्तरखण्डस्य)
णिचि वृद्धौ, आवादेशे, 'शौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गस्य च अकारपरकतया
भू इत्यभ्यासस्थस्य उकारस्य इत्त्वम् । तस्य दीर्घालोचोरिति दीर्घः । 'लुङ् लङ्—'
इत्यङागमश्च । अत्र अभ्यासे अकाराभावात् 'सन्धतः' (२३१७) इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
ज्ञेयम् । अत्र 'सन्वत्तु' तु 'सन्वत्तुनि चङ्परिणग्लोपे' इत्यनेनेति ज्ञेयम् ।
नच भुभु इति द्वितोत्तरं वृद्धावादेशयोः कृतयोः 'शौ चङि—' (२३१४) इत्युपधा—
ङ्गस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०) इति तस्य (उपधाङ्गस्य) स्थानिवद्भावेन अभ्यासो-
कारस्य—अकारपरपवर्गादिपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्तेरित्तुं न स्यादिति वाच्यम् ।
एतत् सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेरिति तत्त्वबोधिन्यादौ स्पष्टम् । एवमपीप-
वत् (पूङ् पवने इति धातुः) । अनीमवत् । स्पष्टं मूले । अयीयवत् (यु मिश्रणादौ) ।
अरीरवत् (रु शब्दे) । अलीलवत् (लूज् क्तेदने) । अजीजवत् (जु गतौ) ।
सौतोऽयमन्तिमो धातुः । 'जुचङ्कृत्य—' इत्यवोक्तः । अपरे किम् । वुभूषति ।
पुयण्जोति किम् ? ऊर्णनविषति ।

२५७८ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिचवतीनां वा ॥७।४।८१॥

दो— । एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात् सन्धवर्णपरि

* ओः पुयण्जि—' (२५७७) इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्यं वर्गप्रत्याहारजकार—
यहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' इति दीक्षितशब्दः 'ई च गणः ।'
(२५७३) इति सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्रैव च अबौभवदित्यादिः प्रकारान्तरेण (प्राङ्
णित् प्रसक्त्या) साधनमपि द्रष्टव्यम् ।

धात्वक्षरे परे । असिस्त्रवत्—असुस्त्रवत् । ‘नाग्लोपि—’
 (२५७२) इति ऋस्त्रनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
 अचौचकासत् । मतान्तरे—अचचकासत् । अग्लोपीति
 सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ग्यन्तास्त्रिच् । पूर्वविप्र-
 तिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । ‘णौ
 चडि—’ (२३१४) इति ऋस्त्रः । ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८)
 इति दीर्घः (१) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः । ग्याकृति-
 निर्देशात् । अचूचुरत् ।

इत्स्व i.e. इकार is optionally substituted for the उकार of
 the अभ्यास of these roots (स्त्र, श्रु, द्रु, प्रु, ङ्रु, and च्रु) when
 in सन् (or सन्वद्भाव) a radical धात्वक्षर letter followed by अवर्ण fol-
 lows. Thus असिस्त्रवत्—असुस्त्रवत् । अशिश्त्रवत्—अशुश्त्रवत् । अदिद्रुवत्—
 अदुद्रुवत् । अपिप्रवत्—अपुप्रवत् । अपिङ्गवत्—अपुङ्गवत् । अचिच्यवत्—अचुच्य-
 वत् । The process in all the cases is the same as in अबीभवत्
 etc. The only diff. is that here ‘दीर्घो लघोः’ (2318) does not
 apply for the इकार in असिस्त्रवत् etc becomes शुक् (and not
 लघु) in connection with स्त्रव् etc which contain a conjunct
 letter (संयुक्तवर्ण) । The उकार of शासु elides. Thus it (शासु)
 is अग्लोपी and consequently ‘नाग्लोपि—’ (2572) applies.
 अचौचकासत्—अचचकासत्—the former is effected by the saying
 ‘चङ्परि णौ यदङ्गम्—’ and the latter by ‘अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं’

* ‘इति दीर्घः’ इति—इति ऋस्त्र इत्युक्तत्वादिति दीर्घ इत्यपि वाच्यम् ।
 परन्तु तत् कापि मूले न दृश्यते । अतः प्रश्नचिह्नोदत्तः ।

णिरिति यावत् तत्परं यल्लव—etc.' see the rule 'सन्वल्लवुनि—' (2316) as also the verse 'चकासौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया' (4th)—under 'दीर्घो'—(२३१८); चकास is ऋदित् or ऋ-eliding and hence अग्लोपी. Thus 'नाग्लोपि—' (2572) applies. We shall also instance the cases of 'अग्लोपी—' in the सुधातु or नामधातु chapter (cp.—अससंयामत अतितिरायत् etc.).

ख्यन्तात्—etc. A root which takes णिच् in स्वार्थ (as दुरादि class do) will take also the हेतुमणिणच् or causative णिच्। Thus चुर by स्वार्थ णिच् becomes चोरि. Then चोरि (चुर् + णिच्) + णिच् + शप् + तिप् will give चोरयति (as in स्वार्थ णिच्) for the स्वार्थ णि or णिच् elides by barring the वृद्धि (directed by 'अचो जिणति'—245) owing to the varttika 'ख्यल्लोपाविद्यङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घोभ्यः पूर्व्विप्रतिषेधेन' (explained under 'चोरनिटि'—2313) or because 'चोरनिटि' is an अपवाद सूत्र and hence णिलोप occurs first. Now the form stands चोरि ० शप् तिप्—चोरयति by गुण and अयादेश ('सार्व'—(2168) and 'एचोऽय'—61). In con. with चङ् the उपधा of the अङ्ग will be ऋस् by 'शौ चङि—' (2314). Thus अट् चोर् इ चङ् तिप् will now give अ चुर् इ अत्. Then by duplication अ चुर् चुर् इ अत् = अचुचुरत् (हलादिः शेषः and णिलोप) = अचूचुरत् by 'दीर्घो लघोः'. Here you cannot urge that both उपधाऋस् and अभ्यासदीर्घ are impossible due to the अग्लोपित्व or इ-लोपित्व (elision of इ of चोरि whence we have चोर् as above). For णि is held to be an आकृति or जाति (Genus) and not व्यक्ति (Individual). Thus the elision of the first णिच् does not make any change as there exists the 2nd णिच्.

Hence the rule 'नाग्लोपि—' (2572) does not apply, consequently चोर् becomes ङ्स by 'णौ चङि—' (2314) and the अभ्यास is दीर्घ by दीर्घो लघोः (See also मित—below).

मित—। सवतीत्यादि। पूर्ववदनुवृत्तिः। पूर्वसूत्रादपरे इति चानुवर्तते न तु "पुण्यं जि" इत्यपि असम्भवात्। तदाह—एषामित्यादि। अचरे। इति वर्णे इत्यर्थः। असिञ्चवत्—असुञ्चवत् इति। 'ञ' इति संयुक्तवर्णपरकत्वेन 'सि' इत्यस्य इकारस्य 'संयोगे गुरुः' इति गुरुतया 'दीर्घो लघोः' इत्यस्याप्रवृत्तेर्न दीर्घः। एवमसुञ्चवदित्यत्र, अन्यत् पूर्ववत्। शृणोतीत्यादेरुदाहरणान्तु अशिञ्चवत्—अग्रुञ्चवत्। अदिद्रवत्—अदुद्रवत् इत्यादि। अथ शासु अनुशिष्टौ इत्यस्य उकारलोपेन अग्लोपित्वा-दुपधाङ्गस्यभाव इत्याह—'नाग्लोपि—' इति। तत्रापि लघुपरकत्वाभावाद् अभ्यासा-कारस्य न दीर्घः। एवम् अडुटोकात् 'ढौङ्' इति ऋदिदयम्। अचीचकासत्—अचचकासत् इति। 'चकासृ' इति ऋकारान्तत्वेन अग्लोपित्वावुपधाङ्गस्यः। मतान्तरे इति। 'चकासू' तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया इति 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इत्यत्र चतुर्थफलिकाङ्गेण उक्तं मतद्वयम्। तत्र पूर्वं 'चङ्-परि णौ यदङ्' तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इति व्याख्याने दीर्घसन्वद्भावाभ्यां सिध्यति। 'परन्त्वयं पञ्चो भाष्यानादुदो नागेशसम्मतश्च। उत्तरान्तु (रूपम्) 'अङ्गसंज्ञा-निमित्तं यच्चङ्परम्' इति प्रथमव्याख्याने सिध्यति। अत्रानेकहल्व्यवधानाद् दीर्घ-सन्वद्भावो न। सुवधातुप्रकरणे इति—अतितिरायदित्यादौ इत्यर्थः। उदाहरिष्यते मयेति शेषः।

ख्यन्ताणिजिति। चुरादिगणौघधातुभ्यः स्वार्थेण्यन्तेभ्यो हेतुमन्त्रिजपि भवतीत्यर्थः। तत्र स्वार्थेण्यिचा चुर धातोः 'चोरि' इति रूपे जाते हेतुमन्त्रिचि चोरि + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते 'अचो जिण्चि' (२५४) इति प्राप्तां वृद्धिं वारयति पूर्वविप्रतिषेधादिति। 'ख्यन्तोपाविधङ् यण्गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादित्यर्थः। (वार्तिका मिदं 'शोरनिटि' (२३१२) इत्यत्र व्याख्यातम्)। पञ्चान्तरमाह अपवादत्वादवेति। शोरनिटि इति सूत्रस्य अपवादत्वात् णिलोपस्यैव 'परनित्यान्तरङ्ग—' इति परिभाषया

प्राक्प्रवृत्तेरिति भावः । एचञ् हेतुमन्त्रिचो लोपात् शप्स् तिपो वा पित्तमादाय—
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः । अथ चङि प्रक्रियामाह—‘णौ चङि—’ (२३१४)
ऋस् इति । अङ्गस्य उपधाऋस् इति भावः । दीर्घोलघोरिति—अभ्यासदीर्घं
इति शेषः । अत्र स्वार्थण्यन्तस्य ‘चोरि’ इत्यस्य खेरिकारलोपात् ‘चोर्’ इति जाते
‘णौ चङि—’ इत्युपधाऋस्चि चुर इत्यस्य द्वित्वम् । ततोऽभ्यासस्थस्य चु इत्यस्य दीर्घं
अचूचुरत् इति सिध्यति । परन्तु खेरिकारलोपात् धातुरयम् अग्लोपौ भवति । ततश्च
‘नाग्लोपि—’ (२५७२) इति उपधाऋस्त्राभाव आपद्यते । तत्तत्त्वाद् ‘दीर्घो लघो’
रित्यपि न प्रवर्तते ऋसाभावत् । अत आह—न चाग्लोपित्वादिति । द्वयोरपि इति ।
उपधाऋस्त्राभ्यासदीर्घयोरित्यर्थः । कुतो नासम्भव इत्यत आह—य्याकृतिनिर्देशादिति ।
‘खेणि’च्प्रत्ययस्य आकृतिः जातेः निर्देशाद् व्यवस्थितत्वात् । एवञ्चातिव्येन स्वार्थ-
णिच्चा हेतुमन्त्रिचोः साम्यं फलितम् । ततश्च स्वार्थणिचो लुप्तत्वेऽपि हेतुमन्त्रिचः सत्त्वात्
न णिच्परत्वविरहः । अत इकारलोपाभावाद्नाग्लोपितम् । अतश्च ऋस्दीर्घौ
सिध्यतः । परन्तु ‘अत्र जातिनिर्देशोऽयुक्तः’ इति शब्दोऽनुशेखरे विस्तरेण प्रपञ्चितमिति
तत्रैव द्रष्टव्यम् । अथ ‘टु ओ ञि गतिवृद्धो’रित्यस्य चङि सम्प्रसारणविकल्पं
दर्शयितुमाह—

२५७८ । णौ च संश्रुणोः ॥ ६।१।३१॥

दी—। सन्परि चङ्परि च णौ श्रव्यतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् ।
‘सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं वलवत्’ (परि—) ? इति
वचनात् आदौ सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूश्रवत् । अलघुत्वान्न
दीर्घः । अशिश्रवत् ।

The root ञि (टु ओञि गतिवृद्धोः) gets सम्प्रसारण optionally when
णि i.e. णिच् followed by सन् as also चङ् follows. Thus in णि
followed by सन्—शिश्रावयिषति—शुश्रावयिषति (see under—‘चिङ्पूङ्’
—’ २६२६) । Now in णि followed by चङ् the form standing—

अत्रि णिच् चङ् तिप्, the णिच् कार्यं i.e. वृद्धि and आयादेश due to णिच् comes in first, then सम्प्रसारण। But in this case the form will be अशुश्वयत् and not अशुश्वत् which is intended. So Bhattoji brings forward the statement of Bhasya viz सम्प्रसारणम् etc (see भाष्य under 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्') meaning सम्प्रसारण as well as operation in connection with it is of greater force than any other operation. Thus सम्प्रसारण and पूर्वरूप ('सम्प्रसारणाच्च'—३३०) operate first and then द्वित्व, णिच् कार्यं and अभ्यासदीर्घ giving अशुश्वत्। When there is no सम्प्रसारण the form is अशिश्वयत्—here the अभ्यास is not दीर्घ for इ of शि is not लघु due to the following of the संयोग letter 'श्च' (the 'व' of श्चि is dropped by 'हलादिः शेषः')।

मित—। शौ चेति। 'विभाषा श्चः' (६।४।३०) इति सूत्रम्, 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते। 'संश्रुडो'रिति च विषयसप्तमीद्विवचनम्। सन् च चङ् च (इन्द्रः) तयोः। एतद् शौ इत्यस्य विशेषणम्। अत आह—सन्परे चङ्परे च शौ इत्यादि। ननु अत्रि णिच् चङ् तिप् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद् णिच् कार्यं प्रागेव स्यात् ततः सम्प्रसारणम्। तथाच सति अशुश्वयत् इत्येव स्यात् न लभोष्टम् अशुश्वत् इति। अत आह—सम्प्रसारणं तदाश्रययच्च कार्यं बलवत् (नेधं परिभाषा इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्—परन्तु मूले सर्वत्र परिभाषात्वेनैव ग्रहणं दृश्यते)। भाष्यवचनमेतत् 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यत्र निबद्धम्। एवञ्च प्रागेव सम्प्रसारणम् तदाश्रयं कार्यञ्च 'सम्प्रसारणात्' (३३०) इति प्राप्तं पूर्वरूपमपि भवति। ततो द्वित्वणिच् कार्यं भवतः। ततश्च अशुश्वत् इति सिद्धम्। सम्प्रसारणाभावपक्षे आह—अलघुत्वादिति। अभ्यासस्यस्य 'शि' इत्यस्य इकारस्य संयोग परकत्वेन गुरुतया 'दीर्घो लघो'रित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः। अशिश्वयत् इति। श्चि इत्यस्य द्वित्वम्। अस्य हलादिः शेषः। उत्तरखण्डस्य णिच् कार्येण वृद्ध्यायादेशयोः

कृतयोः 'शौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्गसः । एवम् अशुशब्दित्यत्रापि उपधा-
ङ्गसः । अभ्यासदीर्घस्तु लघुपरकत्वादिति विभावनीयम् । अथतेर्णिचि लङादौ आयय-
तीत्यादि त्रयम् । अथ 'अवाचालम्बनाविदूर्ययोः' इति प्राप्तं षत्वं चङि वारयति—

२५८० । स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥८।३।११६॥

दो— । उपसर्गनिमित्त * एषां सस्य षो न स्याच्चङि ।
अवातस्तम्भत् । पर्यसोषिवत् । न्यसोषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । बहिरङ्गोऽपुप्रधाङ्गसो द्वित्वात् प्रागेव । ओणेरृ-
दित्करणल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ
विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'न न्द्राः—' (२४४६)
इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आडिडत् ।
आर्चिचत् । 'उञ्ज आर्जवे' । उपदेशे दकारोपधोऽयम् ।
'भुजनुरब्जौपाख्यपतापयोः' (२८७७) इति सूत्रे निपातनादस्य
बः । स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः—' (२४४६) इति
'निषेधाज्जिज्ञब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु ततः प्राक् ।
दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादेरितेयव । नेह ।
अदिद्रवत् ।

The स of these roots in चङ् is not replaced by ष due
to a cause existing in the उपसर्ग's. Thus अवातस्तम्भत् (but
elsewhere अवष्टम्भयति etc. with षत्वं)—this is an exception

* 'उपसर्गस्थान्निमित्तात्' इति तत्त्वबोधिनीसंमतः पाठः । स एव च
समीचीनः 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकसत्त्वात् अन्यत्राप्येवं स्वयं
व्याख्यातत्वाच्च ।

to the rule 'अवाचालम्बनाविदूर्ययोः' (2273). पर्थसीषिवत्, न्यसीषहत् (परि—षिवु (तन्तुसन्ताने) + णिच् + चङ् तिप् ; नि—षह (मर्षणे) + णिच् + चङ् तिप्) here in both the cases the उपसर्गनिमित्त षत्व directed by 'परिनिविध्यः सेवसितसयसिबुसह—' (2275), is prohibited by this rule, hence the अभ्यास is without षत्व ; but the अभ्यास-निमित्त षत्व of the अङ्ग is not prohibited ; hence we have षत्व in षिवु and षह by 'इण्कोः and 'आदेशप्रत्यययोः' (211—12). In आटिटत् (अट् + णिच् + चङ् तिप्) and आशिशत् (अश् + णिच् + चङ् तिप्), the उपधाङ्गस्य, though बहिरङ्ग, * will apply prior to the duplication (द्वित्व) due to the fact of making ओणि or ओण् (ओण् अपनयने) as ऋदित् or ऋ-eliding. The drift is this :—ओण् is ऋदित् and so अग्लोपी. Thus, in ओण् इ (णिच्) अत् (चङ् तिप्) or औणि अत्, by द्वित्व (which is अन्तरङ्ग), we will have औणिणि अत् ('अजादेद्वितीयस्य'); but as औ now ceases to be उपधा, the rule 'नाग्लोपि—(2572) does not apply, consequently the ऋदित्करण or अग्लोपिकरण fails and this failure suggests

* उपधाङ्गस्य directed by 'यौ चङि—' (2314) is बहिरङ्ग or an external injunction because it necessitates the existence of two affixes viz. चङ् and णि whereas द्वित्व is अन्तरङ्ग (inherent injunction) in as much as it applies when the single affix चङ् follows ; cp. the saying of कैयटः—'बह्वेषो बहिरङ्गः' and 'स्वल्पादेशोऽन्तरङ्गः' or what necessitates more than one (विधि or प्रत्यय) is बहिरङ्ग and what does only a very few (or one) in comparison is अन्तरङ्ग ।

that the उपधाङ्गस् (गौ चङि—2314), though वहिरङ्ग will apply before द्वित्. Thus in ओण् इ अत्, 'नाग्लोपि—' applies first due to अग्लोपित् of ओण् giving ओण् इ अत् = औणिणि अत् (by अट्, णिच्कार्य and द्वित्) = औणिणत् (by णिलोप—'गोरनिटि') । Similarly (from the fact of this suggestion which is general 'ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्') in आटिटत् and आशिश्त्, the उपधाङ्गस् directed by 'गौ चङि—' applies first and then द्वित्, अडागम, णिच्कार्य and णिलोप etc.

To make his view more lucid Bhattoji brings forth another case such as इदिधत् (एध् + णिच् + चङ् तिप्) in connection with माङ् which prohibits वृद्धि due by the rule 'आटश्च' (269)—for in आटिटत् etc we could proceed by applying द्वित् first and then उपधाङ्गस् on the strength of 'आटश्च' the application whereof effects आटिटत् etc. To answer another rejoinder, viz. in 'मा भवान् प्रदिधत्'—(प्र + इदिधत्) there will be वृद्धि giving प्रदिधत् by 'एवधत्तूदसु' (73) as इदि is nothing but एध् itself by the maxium (न्याय or परिभाषा—) 'एकदेशविकृतस्वानन्यत्वात्', (1) Bhattoji says एजादौ etc. i.e. as the वृद्धि takes place only when एति and एधति etc, have एच् (ए, ओ, ऐ, औ,) for their beginning letter. Hence here in प्रदिधत् there will be गुण and not वृद्धि by 'एकदेश—'. औन्दिदत्—the root उन्दी क्लेदने (रुधादि). In उन्द्, इ (णिच्) अत् (चङ् तिप्)—after णिच्कार्य

(1) A term or word which has undergone any change only partially is to be looked upon as the selfsame word or term ; cp.—भाष्य—शुनः पुच्छे नष्टेऽपि श्रत्वाचतेः ।

'दि' will be duplicated by 'न न्दाः—' (2446) then as before. In अड्डिडत्—the root is अड्ड (अद् + ड) hence its उपधा is द. Here after णिच्कार्यं, 'डि' will be doubled. Similarly in आर्चिचत् (अर्च इ अत्), after णिच्कार्यं, चि is doubled then णिलोप etc. The root उवज् (आजवे) has द for its penultimate as instructed in धातुपाठ and this द becomes व irregularly as we have seen it is used thus in the rule 'भुजगुवजौ—' (2877). And although this (व) is अन्तरङ्ग yet in the matter of द्वित्व, it will take place after the word 'जि' (ज् with णिच्) has been duplicated owing to the prohibition 'न न्दाः—' and not before this i. e. the prohibition 'न न्दाः—' on the score of the utterance of दकार. Thus औव्जत् (अद् उद् जि चङ् तिप् = औद् जि जि अत् = औव्जित्). The prohibition 'न न्दाः—' (2446) will apply only when न, द and र come after अच् and not otherwise; cp. 'अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विनं भवन्ति'. Thus it will not hold good in the case of अदिद्रवत् (द्रु + णिच् + चङ् तिप् = अद् द्रुद् इ अत् = अद्रुद्रावि अत् = अदिद्रवत्—इ by 'स्रवतिश्रुति—' (2578) then उपधा—ङ्गस्व and णिलोप (alternative अद्रुद्रवत्) for the 'द' here does not come after an अच्. If the reading is अदिद्रपत् then the root is 'द्रा' which becomes द्रापि by 'अर्त्तिङ्गी—' (2570), the अभ्यास 'दा' (ह्लादिः शेषः) first being 'द' by 'ङ्गस्व' and then being 'दि' by सन्धतः.

मित—ः सन्ध इत्यादि। 'अपदान्तस्य सूर्यन्यः' (८३।५५) इत्यधिकृतम्।

'सङ्घेः साङः सः' (८३।५६) इत्यतः स इत्यनुवर्तते। 'न रपरसृपिसृजि—' इत्यतो

नेति च । अत्रैव सूत्रे 'उपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति च वार्त्तिकं वर्त्तते । तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह—उपसर्गनिमित्त इत्यादि । 'उपसर्गास्थान्निमित्तात्' इति पाठो ज्ञायान् अन्यथाप्येवमुक्तत्वादित्यलम् । अवातस्तम्भत् इति—स्पष्टम् । अभ्यासस्य 'शपूर्वाः खयः' इति तत्कारणेषः । पर्यसौषिवत् इति—परिपूर्वात् 'षिवु तन्तुसन्ताने' इत्यस्मात् गृह्यन्तात् चङि रूपम् । उपसर्गनिमित्त इत्युक्तत्वात् व्यवहितस्याप्यभ्यासकारणस्यैव षत्वनिषेधः ('अट्कुस्वाङ्—') न त्वभ्यासपरवर्तिन उत्तरखण्डस्य, इण्कोरित्यादिना तस्य षत्वनिमित्तत्वादिति ज्ञेयम् । 'धात्वादिः सः षः' इत्यनेन सत्वे गृह्यन्तस्य सिर्वेर्द्धादूर्द्ध्वम् उत्तरखण्डे णिलोपः दोषो लघोरिति दीर्घः । एवम् न्यसौषहत् (नि—षह मर्षणे + णिच् + चङ् तिप्) इत्यत्र । ननु आडागमेन आद् णिच् चङ् तिप्, इति, आश् णिच् चङ् तिप्—इति च स्थिते 'शौ चङि—' (२३१४) इति गृह्यान्तादूर्द्ध्वम् उपधाङ्गस्य विधेयः । स तु वहिरङ्गः, चङ्प्रण्यपेक्षत्वेन वक्ष्येक्षत्वात् । द्वित्वन्तु चङ्मात्रापेक्षम्—अत इदमन्तरङ्गम् । ततश्च 'असिङ्' वहिरङ्गमन्तरङ्ग' (परि—) इति न्यायाद् द्वित्वमेव प्राक् प्रसज्यते । कृते च द्वित्वे आटिटित्यादौ 'आटश्च' (२६९) इति वृद्ध्या सिङ्गेऽपि—औणिनत्, इदिधत् इतादौ न सिध्यति । तदत्र कथं प्रवर्तितव्यमिति प्राप्ते आह—वहिरङ्गोऽपुन्रपधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागेव इति विधेय इति वाक्यशेषः । ननु कुत इदं समाधानमित्याशङ्क्य आह—ओणेरङ्गदित्करणत्वात् लिङ्गादिति—'ओणु अपनयने' इति ऋकारान्तोऽयं धातुः । तस्य चकारस्य इत्संज्ञकत्वेन अग्लोपित्वं फलितम् (अ, इ, उ, ऋ, लृक्) । 'तथा सति आडागमेन णिच्कार्येण द्वित्वेन च 'अजादेर्द्धितीयस्य' इति शिशब्दस्य द्वित्वे औणिणि अत् (चङ् तिप्) इति स्थिते उत्तरखण्डे 'ओ' इत्यस्य अभावात् उपधात्वाभावेन 'नाग्लोपि—' (२५०२) इत्युपधाङ्गस्यप्रतिषेधो न प्रवर्तते । ततश्च ओणे ऋदित्करणं व्यर्थम् । तदेतद्व्यर्थं सद् उक्तार्थं (वहिरङ्गस्यापुन्रपधाङ्गस्य द्वित्वात् प्राक्प्रयोगे) ज्ञापकम् । एवञ्च णिच्कार्येण आटि, आशि इति जाते 'अजादेर्द्धितीयस्य' इति टिशब्दस्य शिशब्दस्य च द्वित्वे 'शेरनिटि' (२३१३) इत्युत्तरखण्डे णिलोपः । एवमन्यत्र । सा भवान् इदिधत् इति । एधतेर्ण्यन्ताच्चङि

रूपम् । 'न माङ्योगे' इत्याट् प्रतिषेधः । आङ्योगेन 'आटश्च' (२६९) इति वृद्धिः स्यात् । इह तदभावात् तन्न । अत उपधाङ्गस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिदमिति बोध्यम् । ननु मा भवान् 'प्रेदिधत्' (प्र + इदिधत्) इत्यव 'एत्यधतूठसु' (७३) इति वृद्ध्या प्रैदिधत् इति स्यात् 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा'दिति न्यायात् इति चेत् । तवाह—एजादौ इति । अयमर्थः—'एत्यधतूठसु' इति सूत्रं तावत् 'अवर्णादेजादोरित्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरिकादेशः स्यादिति' व्याख्यातम् । ततश्चात एजादित्वाभावाद् वृद्धिर्न प्रवर्तते इति । उन्द् क्लेदने इत्यस्य चङ् परे शौ णिच् सङ्घितस्य 'दि' इत्यस्य द्वित्वेन औन्दिदत् इति भवति । न तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नकारस्येति वाच्यम् इत्याह—'न न्द्राः—' (२४४६) इति । 'अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति' इति व्याख्यातं प्राक् । एवम् आङिडडत् ('अङ्ङ अभि योगे'—इत्यस्य दकारात् परस्य (अद् + ङ) ङि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत्) । आङिचत्— ('अचं पूजायाम्—अत्रापि रिफस्य न द्वित्वं किन्तु तस्मात् परस्य 'चि' इत्यस्यैव) । उब्ज आर्जवे इति । ननु अट् उब्जि चङ् तिप् इति स्थिते 'ब्जि' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे औबिब्जत् इत्यनिष्टम् आपद्येत । इष्यते तु औबिब्जत् इति । तच्च कथमित्यत आह—उपदेशे इति । तत्र किं मानमित्यत आह—'भुजगुब्जौ—' (२८७७) इति । ननु तथापि जकारमात्रापेक्षया वस्य अन्तरङ्गत्वेन तस्मिन् प्राग्विहिते पुनर्बकारोपधत्वमेव भवति । ततश्च दकारोपधत्वेन उपदेशो व्यर्थः । दकारोपधोपदेशस्य हि एतदेव प्रयोजनं यथा 'न न्द्राः—' इति निषेधाद् दकारस्य द्वित्वं न भवेत् किन्तु तत्परवर्त्ति 'जि' इत्यस्यैव भवेदित्याशङ्क्य समाधत्ते स चान्तरङ्गोऽपौत्यादिना दकारोच्चारणसामर्थ्यादित्यन्तेन । स इति वः । अन्यत् सुगमम् । ननु 'न न्द्राः—' इति किं सर्व्वव प्रवर्त्तते ? नेत्याह—अजादेरित्येव इति । अजादेरेव घातोः परः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति न तु हलादेरपि पराः । तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः । एवञ्च अदिद्वत् इत्यव 'दु' इत्यस्य द्वित्वं फलितम् । तत उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः उपधाङ्गस्य णिलोपे च 'स्रवतिशृणोति—' (२५७८) इत्यनेन अदिद्वत्—अदु-

द्रवत् इति सिद्धम् । अदिद्रुपत् इति तत्त्वबोधिण्यां पाठः । तत्र 'द्रा' इत्यस्य चङि रूपम् । णिचि 'अतिङ्गी—(२५७०)' इति पुगागमे द्रापि इति जाते तस्य द्वित्वे हलादिशिषे अभ्यासे दा इत्यस्य 'ऋस्वः' (२१८०) इति ऋस्वे तस्य 'सन्धतः' (२७१७) इतीत्वे 'दि' इति भवति । उत्तरखण्डे तु 'यौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाऋस्वः, 'गेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपश्च ।

२५८१ । रभेरशब् लितोः ॥७१॥६३॥

दी—रभेनुंम् स्यादचि न तु शब् लितोः ।

The aug. नुम् takes place after रभ् when अच् follows but not when शप् and लिट् follow.

मित— । रभेरिति । 'इदितो नुम्—' (७१॥५८) इत्यतो नुम् इति, 'रधिजभोरचि' (७१॥६३) इत्यतोऽचीति चानुवर्तते । अत आह—रभेरित्यादि ।

२५८२ । लभेश्च ॥७१॥६४॥

दी— । अररम्भत् । अललम्भत् । 'हेरचङि' (२५३१) इति सूत्रे 'अचङि' इत्युक्तेः कुत्स्वं न । अजीहयत् । 'अत्स्मृ-दृत्वरप्रथमदस्तृप्तशाम्' (२५६६)—असस्मरत् । अदंदरत् । तपरसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः ।

लभ् also gets नुम् when अच् follows but not in शप् and लिट् । Thus अररम्भत् and अललम्भत् (अद् रभ् इ (णिच्) चङ् तिप्—no इत्त्व and दीर्घ of the अभ्यास due to the following of 'म्' which is a संयोग letter). अजीहयत्—Here the 'ह' after अभ्यास is not substituted by कु i.e. घ due to the प्रसज्यप्रतिषेध 'अचङि' in 'हेरचङि' (2513). असस्मरत्—here 'सन्धतः' is barred

by 'अत् स्मृ—' (2566). अददरत्—the substitute अत् being तपर (तः परो यस्मात्), the short अ in the अभ्यास 'द' is not दीर्घः । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अससदत् । अतत्वरत् । अपस्पशत् ।

मित— । लभेच्चिति । प्राग्वदर्थ इत्यनुक्तिः । योगविभागस्—'आङी यि' (७।१।६५) इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्याहुः । अररभत् । अललभत् इति । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावात् सन्वदभावविरहः । ततश्च इत्त्वदीर्घावपि न प्रवर्त्तते । कुलं नेति—अजीह्वयत् (हि णिच् चङ् तिप्) इत्यत्र अभ्यासात् परस्य हेः कुलं (घलं) नेत्यर्थः । असस्मरत्—अत्र 'अत् स्मृ—' इत्यनेन 'सन्वतः' इत्यस्य बाधः । लघुपरत्वाभावात् दीर्घः । ननु अददरत् इत्यत्र अभ्यास-दकारादकारस्य दीर्घः स्याल्लघुत्वात् इत्याशङ्क्य आह—तपरसामर्थ्यादिति । 'अत्' इत्यस्य तपरकरणात् । एवम् अतत्वरत् । अपप्रथदित्यादौ यथास्वं बोध्यम् ।

१५८३ । विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥७।४।८६॥

दी— । अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परिणी । अववेष्टत्—अविवेष्टत् । अचचेष्टत्—अचिचेष्टत् । 'भाजभास—' (२५६५) इत्यादिना वोपधाङ्गस्यः । अविभ्रजत्—अवभाजत् । 'काण्या-दीनां वेति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) —एयन्ताः कण-रण-भण-अण-लुप-हेठः काण्यादयः षङ् भाष्ये उक्ताः । ह्यायि-वाणि-लोठि-लोपयश्चत्वारो अधिका न्यासे । 'वाणिलोटी' इत्यप्यन्यत्र । इयं हादश । अचीकणत्—अचकाणत् ।

अत्त्व i. e. अ is optionally substituted for the अभ्यास of वेष्टि (वेष्ट्) and चेष्टि (चेष्ट्) when णि (णिच्) followed by चङ्, follows. Thus अववेष्टत् etc. The penultimate of भाज will optionally become ङ्गस्य by 'भाजभास—' (2565). Thus

अविभजत्—अवभाजत्. When the उपधा is क्ख, the अभ्यास gets इत्थ by सन्धतः due to 'सन्वल्गुनि—' (2316) but the same is not lengthened (दीर्घ) due to 'भ' which is a संयोग letter. 'काण्यादीनाम्—' This is a Varttika meaning the उपधा of काणि, राणि, भाणि etc. optionally become क्ख. भाष्य states that णि- ending (causative) कण, रण, भण, अण, लुप and हेठ् are six only; whereas न्यास reads four ह्रायि (ह्रैज्), वाणि (वण्), लोटि (लुट्) and लोपि (लुप्) or लापि (लप्) in addition to the above six. Moreover elsewhere we find two more—चाणि (चण्) an लोटि. (लुट्). Thus काण्यादि roots are twelve in all. अचीकणत्—अचकाणत् (the इकार being लघु, the rule 'दीर्घो लघोः' applies). Similarly अरीरणत्—अरराणत् etc.

मित—। विभाषेति—'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इति । 'अत् स्मृद्—' (७४।६५) इत्यतोऽत् इति, 'सन्वल्गुनि चङ्परि—' (७४।६३) इत्यतश्चङ्परि इति चानुवर्तते । चङ्परि इत्यनेन शोराक्षेपात् 'चङ्परि शौ' इति लभ्यते । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—अभ्यासस्य अत्वमित्यादि । अववेष्टत् इत्यादि । एकारस्य उपधात्वाभावात् क्खः एवमभ्यासदीर्घोऽपि न । अविभजत् इति—'भाज—' इत्यनेन उपधाक्खपक्षे 'सन्वल्गुनि—' इति सन्वत्त्वम् । 'सन्धत' इति इत्त्वम् । 'भ' इति संयोगपरतया इकारस्य लघुत्वाभावात् दीर्घः । काण्यादीनामिति—वार्त्तिक-मिदम् । काण्यादीनां चङ्परि शौ वा उपधाक्खः स्यादिति तदर्थः । काण्यादयश्च द्वादश इति दर्शयति ख्यन्ता इत्यादिना । कण निमीलने । रण भण शब्दे । अण दाने 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमि'त्यमरः । लुप क्केदने । हेठ विवाधायाम् । ह्रायीति । ह्रैज् स्पर्धायां शब्दे च । चण शब्दे । लुट् प्रतीवति । अन्यत्रापि दृश्यते । 'हरोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले' साहित्यदर्पण । लोपीति णिजन्तनिर्द्देशः । लापि इति पाठे लप व्यक्तायां वाचि । चाणिलोटी इति । चण दाने । लुट् स्तेवे ।

टवर्गप्रथमान्तः । पूर्वस्तु टवर्गद्वितीयोपध इति भेदः । अचीकणत्—अचकाणत् इति ।
उपधाङ्गस्वपच्चे सन्वत्त्वदीर्घाः प्राग्वत् । एवम् अरीरणत्—अरराणत् । अवी-
भणत्—अवभाणत् । अशिश्णत्—अशश्राणत् । अलूलुपत्—अलुलोपत् । अजीहिठत्
अजिहिठत् । अजूहवत्—अजुहावत् इत्यादि ।

२५८४ । स्वापेच्चङि ॥६।१।१८॥

दी—एत्यन्तस्य स्वापेच्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् ।

सृप् followed by णि will have सम्प्रसारण in चङ् । Thus असृषुपत्
—here सम्प्रसारण and पूर्वहप will operate first, then द्वित्व, सन्वत्त्व
and दीर्घ ; cp.—सम्प्रसारणं तदाश्रयच्च कार्यं बलवत् । षत्व by 'इण-
कोः' 'आदेश—' (२११—१२) ।

मित— । स्वापेरिति । 'चङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणम्
इत्यनुवर्तते । स्वापेरिति णिच् निद्देशः । तदाह—एत्यन्तस्य इति । चङि किम् ।
स्वापयति । असृषुपत् इति । 'सम्प्रसारणे पूर्वहपे च द्वित्वम्' । सन्वत्त्वदीर्घो ।
षत्वम् ।

२५८५ । शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥७।३।३७॥

दी— । णौ । पुकोऽपवादः । शाययति । छाययति ।
साययति । ह्याययति । व्याययति ।

The aug. युक् is ordered after the roots शो, क्री, षो, ह्रीञ्, व्यञ्,
वेञ् and पा to drink when णिच् follows. (शो etc = शा etc by आदेश
उपदेशेऽशिति । Thus शो + णिच् शप् तिप् = शा युक् णि अति = शायि अति =
शाययति) । वेञ् and पा give वाययति and पाययति cp 'पिवत्यसौ पाययते च
सिन्धुः' (रघु—१३ canto).

मित— । शेत्यादि । 'अति क्री...युक् णौ' (७।३।३६) इत्यतः णौ इत्यनुवर्तते । अतः

शेषपुरणेनाह—णाविति । सूत्रे शो तनूकरणे, ङी छेदने, षो अन्तर्कर्मणि, ङि स्पर्धायां शब्दे च, व्यञ् संवरणे इत्येषां कृतात्वानां वेञ् तन्तुसन्ताने पा पाने इत्यनयोश्च इन्हात् षष्ठीबहुवचनम् । ‘क्का’ इत्यत्र ‘दीर्घात्’ (१४८) इति तुगागमो बोध्यः । शाययति इति । शो णिच् शप् तिप्=शा इ अति (‘आदेचः—’) शाय इ अति=शायि अति=शाये अति=शायय अति—एवमन्यत्र । वेञ्पयोस्तु—वाययति, पाययति । अत्र पा रचणे इतिलुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) नयहणम्—‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव’ इति न्यायात् । तेन तस्य पालयति इत्येव । श्रत्यादीनां चङि तु अशीशयत् अचिच्छयत् इत्यादि ।

२५८६ । द्वः सम्प्रसारणम् ॥६१॥३२॥

दी—। सन्परे चङ्परे च णौ द्वः सम्प्रसारणं स्यात् ।

अजुहवत्—अजुहावत् ।

The root ङे gets सम्प्रसारण in णि followed by सन् and चङ् । Thus in सन्—जुहावयिषति and in चङ्—अजुहवत्—अजुहावत्—here optional उपधाङ्गस्य takes place by the वार्त्तिक—‘काण्यादीनां वा—’ ।

मित—। द्व इति । ‘णौ च संज्ञोः’ (६।१।३१) इति पूर्वसूत्रं, तदाह—सन्परे इत्यादि । सन्परे—जुहावयिषति इति वक्ष्यते । अजुहवत् इत्यादि काण्यादीनां वेति—उपधाङ्गस्यपक्षे अभ्यासदीर्घः । अजुहावत्—अत्र उपधाङ्गस्वाभावे सन्तुत्वाभ्यासदीर्घो न । ‘ह्रायिवाणी’त्यत्र कश्चित् न्यासयन्यस्यस्य ह्रायतेरजिह्वपत्—अजिह्वापत् इत्युदाजहार । लङ्निन्यं सम्प्रसारणाभावात् ।

२५८७ । लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य । ७।४।४॥

दी—। पिवतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य ईदन्ता—देशश्च चङ्परे णौ । अपोपप्रत् । ‘अर्तिङ्गी—’ (२५७०) इति पुक् । अर्पयति । ऋपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति । क्ष्णापयति । स्थापयति ।

The penultimate of पिवति (पा पाने) disappears and the re-duplicate (अभ्यास) gets ईत् (ई) as the final substitute when णि followed by चङ् follows. Thus अट् पा णिच् चङ् तिप् = अपायि अत् = अपायि पायि अत् = अपा पाय् = अपौ प्य् अत् = अपीष्यत् । अतिङ्गी etc—explained.

मित—। लोप इति । 'णौ चङुपधाया ऋस्' (७।४।१) इत्यतोऽनुवृत्तेराह—पिवतुरेपधाया इत्यादि । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यवधि' रित्यस्य अनभ्यासविकारे इति निषेधादभ्यासान्तस्य ईत्वमित्याह—अपीष्यत् इति । पायि इति णिचा सहितस्य द्वित्वे, पूर्वखण्ड अभ्यासङ्गस्वाटूङ्गम् ईत्वम् उत्तरखण्डे तु उपधाङ्गस्वणिलोपयोरुत्तरमुपधा-लोपः । यद्वा अभ्यासङ्गस्वो न कार्यः । णिलोपाटूङ्गं सेवोपधालोपः । 'अतिङ्गी—' (२५७०) इत्यादि तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । 'अर्पयति' इत्यत्र वृद्धिं वाधित्वा गुणः । यलोप इति 'लोपो व्योर्वलि' (८७६) इत्यनेनेत्यर्थः ।

३५८८ । तिष्ठतेरित् ॥७।४।५॥

दो—। उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परि णौ । अतिष्ठि-पत् ।

Eng.—Easy.

मित—। तिष्ठतेरिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । अतिष्ठिपदिति । सन्धत इत्यनेन अभ्यासस्य इत्वम् । उत्तरखण्डस्योपधायास्त्वनेनेति विवेकः ।

२५८९ । जिघ्रतेर्वा ॥७।४।६॥

दो—। अजिघ्रिपत्—अजिघ्रपत् । 'उक्तृत्' (2567) अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । अवोवृतत्—अववर्तत् । अमी—मृजत्—अममार्जत् । 'पातेणे लुग्वक्तव्यः' (वार्त्तिक) । पुकोऽपवादः । पालयति ।

Eng—Easy. अचीकृतत्—अचिकीर्तत् see उपधायाश्च (२५७१) । अमीमजत्—अममार्जत्—In the ऋत्वपक्ष—सन्ववत्त्व, इत्तु and दीर्घ take effect but in the alt. case (अममार्जत्), वृद्धि comes in by 'मृजोवृद्धिः' (२४७३) । पातेर्णो etc—varttika. Here 'लुक्' is the aug. (ल्) which repudiates (bars) पुक् or पू । Thus पा + णिच् = पालि ।

मित—। जिघ्रतेरिति । स्पष्टम् । अजिघ्रित्—अजिघ्रित् । कुहोश्च रिति चुत्वम् । अचीकृतत्—अचिकीर्तत् इति—'उपधायाश्च' (२५७१) इत्यत्र प्रतिपादितमेतत् । अवीवृतत्—अववर्तत् इति । अत्र द्वितीयोदाहरणे 'वृत्' इत्यस्य उपधायाश्चैत्यस्य अप्राप्ता इत्ताभावेन एकत्र लघुपरकत्वादभ्याससन्वदभावदीर्घो । एवममीमजदित्यत्र । अममार्जत् इति तु ऋत्ताभावपक्षे रूपम् । अभ्यासस्य उरदत्तुन मकार—शेषः । उत्तरखण्डस्य 'मृजोवृद्धिः' (२४७३) इति वृद्धिः । पातेर्णोविति । वार्तिकमिदम् । लुगित्यागमः । तदाह—पुकोऽपवाद इति । एवं लुका पालि इति जाते आक्षयति इत्यादि सिध्यतीत्यलम् ।

२५८० । वो विधूनने जुक् ॥७३॥३८॥

दो—। वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान् वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (२५०८) ।

Easy. 'वो' means—'of the root वै to drain.' विधूनन means shaking. वापयति—makes scented or sweet—smelling. विभाषा लीयतेः—explained. It is brought forward to remind the readers of optional आक्ष of the root 'ली' ।

मित—। व इति । 'अर्तिङ्गी—' (७३३६) इत्यतो 'णौ' इत्यनुवर्तते । विधूनन इति च कम्पार्थकं तदाह—वातेरित्यादि । अवैवाथे पुगपवादो जुक् प्राप्नोति न त्वन्वत् इत्याह—केशान् वापयति इति । सुगन्धी-करोतीत्यर्थ इत्याहुः । 'वः' इति 'ओवै शेषणे' इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठ्या निद्देशः । 'हः' इतिवत् ।

‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोः—’ इति न्यायाद् नात लुग्विकरणस्य वातिर्यद्दृश्यं वा वेज् इत्यस्य । नागेशस्तु ‘वातिरेवात ग्रहणम्, न तु वेजः । नापि वै इत्यस्य । लाक्षिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याह । विभाषा लीयतेरिति । ‘लीलीडोरात्त्व’ वा स्याद् एज्विषये व्यपि चेति दिवादावुक्तम् । तेनात्त्वस्मारणार्थमस्यावोपन्यासः । तत्र लीयतेरिति यकानिर्द्देशः न तु श्यना । तेन ‘ली श्लेषणे’ इति आविकरणस्य ‘लीङ् श्लेषणे’ इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमित्युक्तम् ।

२५८१ । लोलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥७॥३॥२८॥

दी— । लीयतेर्लातिश्च क्रमानुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति—विलाययति, विलालयति—विलापयति वा घृतम् । ‘ली ई’ इतीकारप्रक्षेपादात्वपक्षे नुग न । स्नेहद्रवे किम् ? लोहं विलापयति । ‘प्रलम्भनाभिभव-पूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति (इति—?) वाच्यम्’ (वार्तिक) ।

The augments ‘नुक्’ and ‘लुक्’ are optionally posted (placed) after लीयति (ली, लीङ्) and ला in order in णिच् in the sense of dissolving or liquifying oily substances such as (cocoanut oil), ghee etc. Thus ‘ली’ gives विलीनयति (वि—ली+नुक्+णिच् शप् तिप्) and विलाययति (वि—ली+णिच्+शप् तिप्—by वृद्धि and गुण) and ला gives विलालयति (वि—ला+लुक्+णिच्+शप् तिप्) and विलापयति (वि—ला+पुक् इ अति by ‘अर्त्ति—’ 2570). All the forms mean the same thing. In the आत्त्वपक्ष i.e. in the case of ला there will be no नुक्, on the strength of the dissolution or separation as ‘ली ई’. That is, this sort of प्रक्षेप

bars the स्थानिवद्भाव or एकदेशविकृतन्याय; hence नुक् does not apply in 'ला' which is itself nothing but 'लौ' by स्थानिवत्त्व or एकदेश-विकृतन्याय । 'प्रलम्भन—etc' (वार्त्तिक) —It has to be stated that लौ is always or persistently replaced by ला (by आत्त्व) in the sense of deception (प्रलम्भन), oppression or overpowering (अभिभव) and respect (पूजा), when a non-श-eliding affix follows. This varttika is essential for the next aphorism.

मित—। लौलोरिति । लौ ला इत्यनयोर्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । अनुवृत्तिः पूर्ववत् । 'ला' इत्यनेन लौ (क्रादिः), लौञ् (दिवादि), ला आदाने (अदादिः) इति त्रय एवात्र गृहीत मिति तत्त्वबोधिभ्यां विस्तरः । ततश्च आत्त्वेन लौलौडी लौभावो जायत इति ध्येयम् । लौयतेर्नुक् (न्) लातिस्तुलुक् (ल्) इति विवेकः । तत्र नुकि—विलीनयति (विपूर्वाद्लौयतेर्णिच्) । नुगभावपक्षे तु वृद्धि-रित्याह—विलाययति (वृद्धौ लायि इति जाते शपि गुणः) । लुकि तु विलाययति (वि—ला + लुक् इत्यादि) इति । लुगभावे 'अतिङ्गो—' (२५७०) इत्यादिना युक्—विलापयति । सर्वे तुल्यार्थकास्तदाह—वा घृतम् । स्निहो तैलघृतादिः । विपातनं द्रवोत्तरणम् । ननु 'लौलौडेः' प्राप्तः 'ला' इत्यस्यापि 'स्थानिवदादेश—' इति, 'एकदेशविकृतमनन्वयत्' इति वा कृत्वा नुगपि स्यात् । तदाह—'लौ' 'ई' इति । तथा च ईकारान्तस्य लौयतेरित्यर्थादिति भावः । लौहमिति । अत्र लुगागमो न । प्रलम्भनेत्यादि । वार्त्तिकमिदम् । प्रलम्भनं वञ्चनम् । अभिभवः तिरस्कारः । अशिति इति एज्विषये । एवमेतेन लौयतेरात्त्वे कृते अकर्तृगोऽपि फले णावात्मनेपदार्थमाह—

२५८२ ॥ लियः संमाननशालोनीकरणयोश्च ॥१३॥७०॥

दी—। लौङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगोऽपिफले पूजाभिवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधि—

गच्छतोत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः ।
वालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ।

The श्यन्त or causative लीड् and ली become आत्मनेपद—even if the fruition does not rest upon the agent—in the senses of respect, overpowering and deceiving ; e. g. लापयते etc. शालीनीकरण = अभिभव or overpowering.

मित—। लिय इति । लिय इत्यनेन लीलौङ्गेर्गृहणम् । ‘अनुदात्तङितः—’ (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । ‘शोरणौ—’ (१।३।६७) इति च । तदन्तविधिः । तदाह—लीड् लियोन् नयोरित्यादि । अकत्तृगेऽपि फलि इति । अन्यथा ‘णिच्श्च’ इत्येव सिद्धेरिति भावः । पूजाभिभवयोरिति सम्माननशालीनीकरणधीरथः । प्रलम्बने इति । सूत्रस्थचकारिण पूर्वसूत्रात् ‘गृधिवञ्चोः—’ (१।३।६।९) इत्यस्मादितदनुकृष्यत इति बोध्यम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२५६३ । विभेतेर्हेतुभये ॥६।१।५६॥

दी—। विभेतेरेच आत्तुं वा स्यात् प्रयोजकाद् भयं चेत् ।

आत्तु or आ is substituted for the एच् (ए etc) of भी when the प्रयोजक or णिजन्तकर्ता causes fear.

मित—। विभेतेरिति । ‘आदेचः—’ (६।१।४५) इत्यत आदिति एच इति चानुवर्तते । ‘विभाषा लीयते’ (६।१।५१) इत्यतो विभाषा इति । ‘चिस्फु-रोर्णौ’ (६।१।५४) इत्यतो णौ इति च । तदाह—विभेतेरित्यादि । ‘वा स्यात्’ इत्यत उत्तरं णाविति योज्यम् । हेतुभये इत्यस्य विवरणम्—प्रयोजकाद् भयं चेदिति ।

२५८४ । भीस्मोर्हेतुभये ॥१।६।३८॥

दी—। आभ्यां श्यन्ताभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्

भयस्त्रयी । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो
भापयते ।

आत्मनेपद terminations (ते आते etc.) are used after भी and स्त्रि (followed by णि) i. e. एतन् भी and स्त्रि become आत्मनेपदी, provided the fear and admiration or astonishment arises (direct) from the हेतु or cause (even though the fruit of the action does not accrue to the agent). The word भय in the rule stands for or carries the sense of स्त्रय (de- rived from स्त्रि) also. मुण्डो भापयते—one who has shaved his head terrifies—पुक् by 'अतिङ्गी' (2570) and आत्त by 2593 In the alt. case there will come in षुक् by the next rule—

नित— । भीष्मयोरिति । अत्र भीष्मयोरिति व्यत्ययन षष्ठीत्याह—आभ्याम् । इति पञ्चम्यन्तेन । एतन्नाभ्याम् इत्यादौ पूर्ववदनुवर्त्तिवोद्ध्या । हेतुभये—इत्यस्य विवरणं—हेतोः (प्रयोजकात्) चेत् भयस्त्रयी । ननु सूत्रे 'भय' इत्येवास्ति । तत् स्त्रय इति कुत इत्यत आह—सूत्रेभयग्रहणमिति । धात्वर्थोपलक्षणम् इति । धातोः स्त्रयतेरर्थस्य—स्त्रयरूपस्य (अपीति शेषः) उपलक्षणं ग्राहकं संग्राहकमिति वा । भापयते इति—'विभेतेहेतुभये' इत्यनेनात्वेकते 'अतिङ्गी' (२५७०) इति पुक् । अत्राप्यकर्तृगे फले आत्मनेपदमिति विभाव्यम् । आत्वाभावपक्षे तु षुगागमः स्यादित्याह—

२५८५ । भियो हेतुभये षुक् ॥७३४०॥

दो— । 'भी' 'ई' इति ईकारः प्रस्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात्सौ हेतुभये । भीषयते ।

The word भियः is the genitive form of भी which is the combination of भी + ई. Thus the meaning is—the aug. षक् is attached

to the root भी ending in ई in णिच्, if the fear results direct from the cause (प्रयोजक). Thus (मुख्ये) भीषयते. The object of breaking up as भी+ई (which is found in the भाष्य also under 'स्थानिवदादेशः—') is to prohibit षुक् from the आत्त्व पच् which could claim the same by 'स्थानिवत्—' or 'एकदेश-विकृतन्याय'—

मित—। भिय इति । 'भी' 'ई' इति । एतच्च 'स्थानिवदादेशः—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एवं सत्यर्थमाह—ईकारान्तस्येति । एवञ्च ईत्वे सत्येव षुक् नान्यथेति आत्त्वपच्चे तन्निरासः फलितः । षुका भीषि इति जाते शपि गुणेन भीषयते इति । स्मयतेस्तु नित्यमात्त्व' स्यादित्याह— ।

५५८६ । नित्यं स्मयते ॥६॥१॥५७॥

दी—। स्मयतेरेचो नित्यमात्त्व' स्यात्सौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेदुभयस्मयावितुर्गतेनेह । कुञ्चिक-यैनं भाययति—विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा—मनुष्यवाक् प्रयोज्य-कर्त्री विस्मापयते । तथा सिंहो विस्मापयन्निति ख्यन्तासौ 'शता'—इति व्याख्येयम् ।

आत्त्व is always substituted for the एच् of स्मि in णिच्— if the स्मय or astonishment comes from the हेतु or cause (प्रयोजक). Thus जटिलः—one having matted locks astonishes or excites surprise. Our explanation (in 'भीष्मोः—') being

‘हेतोश्चेत्—,’ here in कृच्चिकया—’ i.e, he (some one) terrifies him (a child etc) with a stick,—there is no chance of आत्मनेपद in भाययति (भी+णिच्+शप्+तिप्=भै इ अति=भायि अति= =भाययति by ‘सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः’—2168). Here आत्त्व directed by ‘विभेतेः—’ (2593) does not come in for there is no हेतुभय here. Thus पुक् also is barred. [Hence भापयति as in वालसनोरमा is wrong]. Similarly विस्माययति । Then how to explain ‘विस्मापयन्’ occurring in ‘विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ’. [The full verse is as follows :—‘तमार्यगृह्य निगृह्यैतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरसत्त्वं निजगाद सिंहः ।”

रघु—2nd, 33 (sl.)

Eng.—“The lion, the oppressor of the cow, addressed that supporter of the good, in human voice, thus astonishing that lion-hearted scion of the race of Manu already astonished at his own plight.”

विस्मापयन्—(For Sans. Expl. see ‘मल्लिनाथ’ in the सित—below.)]

For, the astonishment there results from the ‘human speech’—मनुष्यवाचा which is the instrumental (करण). Otherwise i.e. had it been प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री instead of being करण, then विस्मापयन् would have been replaced by विस्मापयमान with शानच् and would not take श्ठ as it has done. True i.e, the argument of yours (an imaginary opponent) is partly justified indeed but the reading, according to the sectarians (साम्प्रदायिकाः), is विस्माययन् (with two यकारs). Or—explain as मनुष्यवाक् which is प्रयोज्यकर्त्री i.e. प्रयोजककर्त्री or हेतुकर्त्री herself

excites surprise. Then with her i.e. through her instrumentality, the lion causes surprise. Thus the णिजन्त form takes णिच् again and then शत. Thus :—

स राजा विस्मयते (non-casual form),

मनुष्यवाक् तं विस्मापयति (casual form),

सिंहः मनुष्यवाचा तं विस्मापयति (again casual) so that स्मि + णिच् = स्मापि whence स्मापयति and स्मापि + णिच् = स्मापि (first णि eliding which see चोरयति under ख्यन्ताणिणच्—2578) whence स्मापयति ।

Remark—Bhattoji's attempt to explain विस्मापयन् is roundabout. Hence we prefer the reading विस्माययन् to विस्मापयन्. Mallinath also here reads विस्माययन् and rejects विस्मापयन् as he finds that the aug. पुक् has no scope herein.

मित—। नित्यमिति । 'आदेचः—' (६।१।४५) इत्यत 'आदेच' इति, 'चिस्सु रोः—' (६।१।५४) इत्यतो 'णौ' इति, 'विभेतेः—' (६।१।५६) इत्यतो हेतुभये इति चानुवर्तते । तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि । विस्मापयति इति । वि—स्मि + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते वृद्ध्या औ इति जाते अनेन आत्वम् । ततः 'अतिङ्गी—' (२।५७०) इत्यादिना पुकि 'सार्वधातुकार्द्ध—' (२।१।६८) इति गुणे आयादेशे च रूपम् । 'भीष्मोहेतुभये' इत्येन 'हेतुभये' इति 'हेतोश्चैक्यस्मयौ' इति व्याख्यातम् । इदानीं तादृशव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति—इत्युक्तेनेह इति । इह भाययति इत्यत्र आत्वम् आत्मनेपदञ्च नेति भावः । अत्र हि 'कुञ्चिकया' इति करणादेव भयं न तु हेतोर्जनात् । अतएवात्र वृद्ध्या आयादेशे च भायि इति जाते तस्य सार्वधातुकगुणेन भाययति इति । एवं विस्माययति । कथं तर्हीति । रघुवंशीयद्वितीयसर्गस्थवयस्त्रिंशत्तमश्लोकस्य उत्तरार्द्धे 'विस्माययन्' इति पाठं विस्मापयन् इति मन्वानस्तस्य दुरुपपादत्वमुत्पश्य—पूर्वपक्षयति, 'मनुष्यवाचा' इतीति । अन्यथेति । आत्मनेपदे सतीत्यर्थः । अथाङ्गीकारपूर्वकं समाधानमाह सत्यमिति । 'विस्माययन्' इति पाठस्यैव औपधिक-

तरत्वं प्रेक्ष्य प्राह—विस्माययन्नित्येव इति । साम्प्रदायिकाः इति—मल्लिनाथादयोऽभियुक्तव्याख्यातारः इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह यद्वेति । प्रयोज्यकर्तृति । प्रयोजकत्वी इत्येवात्र वाच्यम् । यद्वा प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सेति समाधेयम् ।

अयमत्राभिप्रायः ।—(१) राजा (दिलीपः) विस्मयते (णिजन्तावस्था) ।

(२) मनुष्यवाक् (प्रयोजककर्तृ) राजानं विस्मापयति (णिजन्तावस्था) ।

(३) सिंहः (प्रयोजककर्ता) मनुष्यवाचा (करणेन) राजानं विस्मापयति । ततश्च शता—शतप्रत्ययः = सिंहो विस्मापयन् (णिजन्तस्य—णिजन्तावस्था) ।

स्मापि = खण्तास्मै, प्रथमखिलोपे स्मापि इत्येव स्थिते गुणायाद्यादेशाभ्यां विस्मापयतीति सिध्यति । यद्यपि शब्देन्दुशेखरे तत्त्वबोधिण्यां चै' व्याख्यानं समर्थितम् तथापि एवं सर्वज्ञानवस्था स्यादिति 'विस्माययन्' इत्येव पाठो महाकवेः कालिदासस्याभिप्रायः । अतएव मल्लिनाथोऽपि 'विस्माययन्' इत्येव पपाठ तथाचात्र सञ्जीवनी—

“तमाख्येष्टस्य निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्महन्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

सञ्जीवनी :—“निगृहीता पीडिता धेनुर्येन सः सिंहः आर्याणां सतां गृह्य' पक्षम् (“पदास्त्रै रिविज्ञापक्षेषु च” इति क्यप्) । मनुवंशस्य केतु' चिह्न' केतुवद्व्यावर्तकम् । सिंह इव ऊरुसत्त्वः महाबलः तम्, आत्मनः हन्तौ बाहुस्तम्बरूपे व्यापारि, अभूत—पूर्वत्वाद् विस्मितम् [कर्तरि क्तः] तं दिलीपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगाद । [‘सिङ् इषड्भसने’ इति धातोर्णिचि हञ्चौ आयादेशे शतप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । ‘विस्मापयन्नि’ति-पाठे पुमागममात्रं वक्तव्यं तच्च “नित्यस्मयतेः” इति हेतुभयविवक्षायामेवेति “भीष्मोर्हेतुभये” इति आत्मनेपदं ‘विस्मापयमान’ इति स्यात् । तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् करणविवक्षायां न कश्चिद् दोषः” इति] ।

२५८७ । स्फायो वः ॥७३॥४१॥

दी— । णौ । स्फावयति ।

Eng.—Easy.

मित— । स्फाय इति । सुगमम् । 'स्फायी वृद्धौ' इति भौवादिको धातुः ।
अलोऽन्त्यपरिभाषया यकारस्य वकार इति विवेकः ।

२५८८ । शदेरगतौ तः ॥७३॥४२॥

दी— । शदेणौ तः अन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति ।
गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।

Eng.—Easy.

मित— । शदेरिति । स्पष्टम् । शातयति—तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ।

२५८९ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥७३॥४३॥

दी— । णौ । रोपयति—रोहयति ।

२६०० । क्रीड्जीनां णौ ॥६१॥४८॥

दी— । एषामेव आत्तुं स्याण्णौ । क्रापयति । जापयति ।
अध्यापयति ।

मित— । क्रीडित्यादि— । क्री + इङ् + जीनामिति क्केदः । डुक्रीड् द्रव्यविनि-
मये, 'इङ् अध्ययने,' 'जि जये'—इत्येषां वृत्तात् षष्ठीबहुवचनम् । 'आदेचः—'
(६११४३) इत्यत्र 'आदेच' इत्यनुवर्तते । तदाह—एषामेव इत्यादि । आत्वे कृते
'अर्चिञ्जी—' (२५७०) इत्यादिना पुक्ति रूपम् । इङ् प्रायेणाधिपूर्वस्तदाह—
अध्यापयतीति । लुङि चङि अचिक्रपत् । अजीजपत् । अधिपूर्वखेडस्तु अधि इङ्
चङ्, तिप्, इति स्थिते विशेषमाह—

२६०१। णौ च संशङोः ॥२।४।५१॥

दी—। सन्परि चङ्परि च णौ इङो गाङ् वा स्यात् ।
अध्यजीगपत्—अध्यापिपत् ।

In गाङादेशपक्ष—अध्यजीगपत्, Otherwise अध्यापिपत् ; In सन्—
अधिजिगापयिषति—अध्यापिपयिषति ।

मित—। णाविति । 'इङश्च' (२।४।४८) इत्यत्र इङ इति, 'गाङ् लिटि' (२।४।४९) इत्यतो गाङिति, 'विभाषा लुङ् लृङोः' (२।४।५०) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । च संशङोरिति सप्तमीद्विवचनम् णावित्यस्य विशेषणम् । तत आह—
सन्परि चङ्परि च णावित्यादि । तत्र गाङ्पक्षे—अध्यजीगपदिति । अधि अट् इङ् णित् चङ् तिप् इति स्थिते गाङादेशे—पुकि च अधि अगापि अत् इति जाते 'गापि' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'णौ चङि—' (२३१४) इतुपचाङ्गस्ते, अस्यासस्य ङस्ते तस्य 'दीर्घो लघोः' (२३१८) इति दीर्घे, णरिति' (२३१३) इत्युत्तरखण्डे णिलोपे च रूपसिद्धिः । गाङभावे तु—'क्रीड्जीनामि'ति आत्वे, 'अतिङ्गी—' इति पुकि 'आपि'इति जाते पि इत्यस्य द्वित्वे प्राग्वत् प्रक्रियया अध्यापिपदिति । अत्र आडागमः । 'अजादिर्द्वितीयस्य' इति पि—शब्दस्य द्वित्वम् । अत्र सन्वद्भावदर्शनम् । अत्र अध्यजीगपदित्यत्र 'णिज्निमित्तस्य गाङः द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा न शङ्क्यः । सर्वदाभ्यासोत्तरखण्डे आद्योच् अवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात्' इत्यादि तत्त्वबोधिन्यां द्रष्टव्यम् । एतच्च मूलानुवादमात्रम् । तथाच 'इच्च गणः' (२५७३) इति सूत्रे मूले 'औननदि'ति पदसाधनावसरं—'यत्र हिरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वावर्णोऽभ्यते तत्रैवायं निषेधः' (णित्चि अजादेशो न—' इत्येवंरूपः) इतुक्तं व्याख्यतच्चास्माभिरपीति दिक् ।

२६०२। सिध्यतेरपारलौकिके ॥६।१।४८॥

दी—। ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वे स्याण्णौ । अत्र साधयति, निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके'

किम् । तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्ररयति
—सिध्यति तापसं तपः ।

आत्त्व or आ, when णिच् follows, is directed to the एच् of सिद्—denoting a sense as ‘belonging to this world.’ Thus अन्नं साधयति i.e. boils rice—which is an worldly affair. But in the sense of पारलौकिक or in a sense belonging to the other world, there is no आत्त्व as सिध्यति तापसं तपः i. e. penance enables (or causes) the ascetic to ascertain the तत्त्व (the twenty-five elements or the nature of the Supreme Being).—whence final emancipation results and this sort of sense is quite foreign to this world.

मित— । सिध्यतेरिति । ‘आदेचः—’ इति, ‘क्रीड्जीनां णौ’ इति चवर्तते । परलोके भवः पारलौकिकः । न तथा अपारलौकिकः, ऐहलौकिक इत्यर्थः । अत आह—ऐहलौकिकेऽर्थे इत्यादि । अन्नं साधयति इति । अन्ननिष्पादनं तदुत्था ततिश्चास्मिन्नेव हि लोके भवति । अत आत्त्वं भवति । तापसः सिध्यतीति । नैतदुदाहरणम्, अत गौरभावात् । किन्तु सिध्यतेरर्थप्रकाशनमावसेतत् । अतः ‘सिध्यति’ इत्येवोदाहरणमिति बोध्यम् । अत तपः कर्तृ । तपः तापसं सिध्यति—तत्त्वनिश्चयाय प्रेरयतीत्यर्थः । तत्त्वनिश्चयश्चात्मस्वरूपावधारणं पञ्चविंशतितत्त्वसाक्षात्कारो वा । उभयवापि अर्थोऽयमासुषिक एव न त्वे हि हि इति नात्र एव आत्त्वमित्यलम् ।

२६०३ । प्रजने वीयते ॥६॥१॥५५॥

दी— । अस्यैव आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति—वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । ‘ऊदुपधाया गोहः’ (२३६४) । गूहयति ।

आत्तु, when णि follows, is optionally enjoined for the एच् of the root वी ('गतिव्याप्तिप्रजनकान्ति—' अदादि) in the sense of प्रजनन or conception. Thus वापयति etc. i.e. the पुरोवायु (wind blowing aface or the rainy wind) causes the cow to conceive. In the आच्छपच्च=वापयति where पुक् comes in by 'अतिङ्गौ—' (२५७०) ; then गुण and अयादेशः । But आच्छ being wanting—वाययति with वृद्धिः, आयादेशः, गुण and अयादेशः । ऊदुपधायाः etc.—explained. गृहयति—here ऊच्च bars the लघूपधगुणः ।

मित—। प्रजने इति । 'अदिचः—' (६।१।४६), 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१), 'चिस्फुरोणी' (६।१।५४) इति पूर्वसूत्राणि । तदाह—अस्यैव आच्छमित्यादि । अत्र वीयतेरिति यकानिद्देशो न तु श्यना (धातुसु—वी १०४८ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु—अदादिः) । तेन 'व्यञ्जोऽपि ग्रहणमिति केचित् । तन्नेति शब्दन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रजनं गर्भग्रहणम् । तदाह—गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । पुरोवातकाले (वर्षासु) गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । वापयतीति—आच्छ कृते 'अतिङ्गौ—' इत्यादिना पुक्ति रूपम् । तदभावे वृद्धिः, आयादेशः, गुणा-यादेशौ—वाययति । णिचि गृह्णतेर्लघूपधगुणे प्राप्ते तद् वारयन्नाह—'ऊदु—' इति । अतएव ऊदादेशेन—गृह्णयतीति सिद्धम् ।

२६०४ । दोषो णौ । ६।४।६०॥

दी—। 'दुषः' इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत् स्याण्णौ । दूषयति ।

मित—। दोष इति । 'ऊदुपधायाः' (६।४।८२) इति पूर्वसूत्रम् । तदाह—दुष्यतेरित्यादि । दुष इति सुवचमिति । 'दोषो णौ' इत्यनुक्ता 'दुषो णौ' इति वक्तुमुचितमित्यर्थः । गुणनिद्देशस्य व्यर्थत्वात् स्पष्टतरत्वाच्चति भावः ।

२६०५ । वा चित्तविरागे ॥ ६।४।६१॥

दौ—। विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति—दोषयति वा कामः। 'मितां ऋष्वः' (२५६८)। भूदौ चुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। 'जनीजूष्—' (ग. सू. १८८), जनयति—जरयति। जृणातेसु—जारयति। 'रञ्जैर्णी' मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः' (वार्तिक)। मृगरमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। 'मृग—' इति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिष्विञ्। 'चिस्कु रोणी' (२५६९) (इति वा आत्तम्), चपयति—चययती—तृप्तम्। चिनोतीसु—चापयति—चाययति। स्फारयति—स्फोरयति। अपुस्फरत्—अपुस्फुरत्।

ऊत् is optionally substituted for the उपधा of दुष्, in णिच् when it (दुष्) denotes a spirit of renunciation, 'चित्तम्—' i.e. cupidity acts upon heart. जारयति—derived of जृष् वयोहानौ घटादि। जृणाते: i.e. of जृ वयोहानौ क्रादि which is not घटादि। 'रञ्जैर्णी—' (वार्तिक)—It has to be stated that रञ्ज, drops its न in णिच् in the sense of hunting.' Thus रजयति. But रञ्जयति पक्षिणः—catches the birds. In a sense other than hunting—रञ्जयति मृगान्—pleases the beasts or deer, etc. चापयति etc.—by 'चिस्कु रोणी' and 'अतिङ्गी—'.

मित—। वेति। दुष्यतेरूपधाया ऊत्स्याद्वा णौ चित्तविरागेऽर्थे सति। दूषयतीत्यादि—विषयविमुखतामुत्पादयतीत्यर्थः; जरयतीति 'जूष्' इत्यस्य षिच्चेन घटादिवाहुपधाङ्गस्य; जारयतीति 'जू' इत्यस्य क्रैयादिकस्य तु तथात्वाभावात् तथा। रञ्जैर्णीति—वार्तिकमिदम्। अर्थः स्पष्टो मूलैः। आखेटकं मृगया। रजयति

मृगान् इति । हननार्थमनुसन्दधातीत्यर्थः । एवं रञ्जयति पचिण इत्यत्र । मृगकर्मकत्वाभावादत्र नलोपो न । रमणादन्यत्रेति । मृगयाभिन्नार्थे इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् । अपुस्फुरत्—आत्त्वपचे उपधाङ्गत्वेन रूपम् । तदभावे—अपुस्फुरत्—णिचि अजा-देशनिषेधात् स्फुरित्वस्य द्वित्वम् ।

२६०६ । उभौ साभ्यासस्य ॥८४॥२१॥

दी— । साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ।

Both the नकारs of the root अन् along with the अभ्यास i.e. after duplication, become cerebral when any cause exists (in a prefix such as प्र etc). Thus प्राणिणत्—here after णिच्-कार्यं, णि is doubled. Then the अभ्यास णि being meaningless and the second णि being intervened by first, there was no chance of णत्व. Hence the importance of the rule.

नित— । उभाविति । 'रषाभ्यां नो णः—' (८४११) इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (८४११४) इत्यस्मात् उपसर्गादित्यनुवर्त्य (उपसर्गरूप) निमित्ते सतीति व्याख्यातम् । 'अनितेः' (८४११९) इति च वर्तते । तदाह—साभ्यासस्यानितेरिति । अभ्यासेन सहितस्य 'अन प्राणने' इत्यस्य, इत्यर्थः । एतेनैतत्—सूत्रेण द्वित्वादूर्ध्वं णत्वमिति ज्ञापितम् । न च तादृशज्ञापने फलं नास्तीति वाच्यम् । प्र आट् अन् इ अत् इति स्थिते हि णिच्कार्यादनन्तरं 'णि' इत्यस्य द्वित्वे सति 'अनिते'रिति अभ्यासस्य णत्वं न भवति तस्यानर्थकत्वात् । तथा उत्तर-खण्डस्यापि न भवति तस्य अभ्यासेन व्यवहितत्वात् । एवमुभयवाप्यप्राप्ते णत्वे वचनम् । न च 'पूर्ववासिद्धीयमद्विर्वचने' इति न्यायाद् द्विर्वचने पूर्ववासिद्धीयत्वाभावेन अनितेरित्यनेन कृते णत्वे ततो द्वित्वमित्यपि वाच्यम् । एतेनैव सूत्रेण तस्य (न्यायस्य) अनित्यत्वज्ञापनात्, अत्र तदप्राप्तेः । ननु तथापि 'णिचिअच'

आदेशो न द्वित्वे कार्ये' इति निषेधादत्र णिच्कार्यं प्राग् न भवतीति चेत् । न ।
 'यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासीत्तरखण्डे आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो
 लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः' इत्याहुत्वादत्र तथाविधावर्णस्य काप्यनुपलम्भादित्यपास्तम् ।
 एवंप्रकारेण द्वित्वे अनेन एत्वे णिलोपे च रूपम् ।

२६०७ । णौ गमिरबोधने ॥२॥४॥४६॥

दी— । इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु
 प्रत्याययति । 'इन्वदिकः' (वार्तिक) । अधिगमयति ।
 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (२५७४) । 'हो हन्तेः—' (३५८)
 इति कुत्वम् । घातयति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति' वक्तव्यम्
 (वार्तिक) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये
 षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादे-द्वितीयस्य'
 (२२७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यं प्रयत्—
 ऐर्ष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे
 श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन
 प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः ॥ निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन
 तुल्योऽर्थः । तेन "प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया" इत्यादिसिद्धम् ।
 एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्तणिच्प्रकरणम् ।

The root इण् (to go) is replaced by गमि (गम्) when णिच्
 follows, in a sense other than to cause to understand (अबोधने),
 e. g. गमयति । But in causing to understand—प्रत्याययति (प्रति—
 इण् + णिच् + शप् तिप् = प्रति + आययति) । The root इक् (to remember)

also is replaced by गम् in णिच् by the varttika 'इणवत् इकः' । Thus अविगमयति (अवि + इक् + णिच् शप् तिप्) i.e. स्मारयति । घातयति—clear in the text. 'ईर्ष्यतेः—' (varttika). The meaning is 'it has to be stated that either (i) the third consonant, or (ii) the third single vowel (अच्) of the root ईर्ष्य (ईर् ष्य्) is duplicated. By the first explanation it is meant that this varttika forbids the duplication of the यकार (duplication of रकार or रेफ being barred by the prohibition 'न न्दाः—' 2446), while the second explanation suggests that this varttika takes effect in the सन्नन्तप्रक्रिया as a special injunction barring the application of 'अजादेर्द्वितीयस्य' (2176). [Thus it is important to observe that the 2nd expl. has nothing to do here and has been stated with the first in connection with the explanation of the varttika which is ambiguous. Here the first expl. and the rule 'अजादेर्द्वितीयस्य' will apply]. Thus by the first expl. we have ऐर्ष्ययत् with the duplication of the यकार alone, the third consonant (ईर् ष्य) after the prohibition of द्वित्व of the रेफ by 'न न्दाः—,' and by 'अजादेर्द्वितीयस्य' we have ऐर्ष्ययत् [आट् ईर् षि षिच् चङ् तिप्] with the duplication of षि, the second vowel (along with ष्य) after the prohibition as above. To answer as to why the second explanation does not apply here Bhattoji says द्वितीयव्याख्यायाम् etc. i.e. in आट् ईर्ष्य णिच् चङ् तिप्, यकार alone and not यकार also is heard in the अभ्यास due to हलादिशेष. द्वित्व, however, is of the second (vowel) षि—for here the varttika has no scope as there is no third अच् present here.

In हेतुमन्त्रिच् or causal form, the root whence the action or idea of casuality has disappeared (निवृत्तप्रेषण), bears the same sense as it did in its original or primitive form. Thus expressions like 'प्राथयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः'—(माचकाव्य ?) see tika below).—'The lovers (women) urge on rising from the bed etc. are explained (as grammatically correct). Thus the same to be understood in all cases of transitive roots.

Here ends the णिच्प्रकरण in तिङन्त.

मित—। णाविति । 'इणो गा लुङि' (२।४।४५) इत्यत इण इत्यनुवर्तते । तदाह—इण इत्यादि । बोधनभिन्नाद्ये इति वाक्यशेषः । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः । प्रतिपूर्वादिणः णिचि वृद्धायादेशयोः कृतयोः शपि गुणेन रूपम् । लुङि तु इण् + णिच् तिप् इति स्थिते अडागमे चङि अ इ णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'वाणादाङ्' बलीयः' इति प्राक् णिच्कार्यम् । ततश्च 'अचो जिणति' (२५४—७।२।११५) इति वृद्धावायादेशे च आधि अत् भवति । न च 'इणो यण्' (२४५५—६।४।८१) इति यणा भाव्यमिति वाच्यम् । परत्वेन वृद्धा तस्य बाधितत्वात् । ततोऽजादेर्द्वितीयस्य इति यिश्चदस्य हित्वम् । तस्य उत्तरखण्डे णिलोपः । प्रत्याययत् । न च 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधात् हित्वात् प्राक् अजादेशो (णिच्कार्यरूपः) नेति वाच्यम् । 'यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः' इत्युक्तत्वात् ('ई च गणः'—२५७१) । अधिगमयतीति—आरयतीत्यर्थः । घातयतीति । उपधावृद्धिः । लुङि अजीघतत् । ईर्ष्यतेरिति । वार्त्तिकम् । तस्यार्थं स्वयमेवाह—इति वार्थं इति । हित्वमिति शेषः । एतच्च व्याख्यानद्वयमपि भाष्यारूढमिति ज्ञेयम् । आद्ये इति । तृतीयव्यञ्जनहित्वपक्षे इत्यर्थः । षकारस्य

द्वित्वं वारयितुमिति । 'न न्द्राः—' (३४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात्
 'अजादे द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्य षकारस्यापि द्वित्वं वारयितुमिदं वार्त्तिकं
 प्रयोजनमिति प्रथमपक्षार्थः । तथा च् आट् ईर् ष य् णिच् चङ् तिप् इति स्थिते
 तृतीयव्यञ्जनस्य यकारमात्रस्यैव द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डे णिलोपः । आटश्चेति
 वृद्धिः । ऐर्षिं यत् इति प्रथमपक्षलभ्यं रूपम् । द्वितीये त्विति । तृतीयैकाचो
 द्वित्वपक्षे इति भावः । अपवादतयेति । ईर्ष्य् + इट् + सन् इति स्थिते थिस् इत्यस्य
 द्वित्वं वारयितुमित्यर्थः । सन्नन्ते इति—न त्वत् ण्यन्ते इत्यभिप्रायः । प्रवर्त्तते
 इति । ईर्ष्यतेरिति वार्त्तिकमिति शेषः । ननु तर्हि तृतीयव्यञ्जनपक्षे यकार—
 मात्रस्य द्वित्वेन ऐर्षिं यत् इत्यस्य सिद्धावपि तृतीयैकाचो द्वित्वाभावेन उक्तवार्त्तिका-
 प्रवृत्तेः—'ऐर्षिं यत्' इति कथम् । तत्राह—द्वितीयव्याख्यायामिति । षकार एवा-
 भ्यासे श्रूयत इति । आडागमेन ऐर्ष्य् + णिच् चङ् तिप् इति स्थिते 'न न्द्राः—
 —' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् तृतीयव्यञ्जनस्य च वैकल्पिकद्वित्व-
 फलकतया सङ्गतप्रवृत्तत्वेन पुनःपुनश्च्यभावात् णिच्कार्यादूहे 'धि' इत्यस्य द्वित्वे
 हलादिशिषादनन्तरमभ्यासे इकारसहितः षकारः श्रूयते इति भावः । द्वित्वं तु
 द्वितीयस्यैवेति । अजादेरित्यनुसारादिति यावत् । नन्वेवं 'तृतीयैकाचो वा' इति
 यदुक्तं तस्य का गतिस्त्राह—तृतीयाभावेनेति । अयमभिप्रायः—ईर्ष्यतेरिति वार्त्तिकं
 व्याख्यानद्वयसङ्गम् । तत्र प्रथमव्याख्यानं ण्यन्ते प्रवर्त्तते द्वितीयन्तु यद्यप्येवमेवोक्तं
 तथापि तत् सन्नन्ते एव प्रवर्त्तते इत्यव्यगन्तव्यमिति ॥ निवृत्तप्रेषणाद् धातोरिति ;
 ह्रिकारिकाया एकतराङ्गमिदम्—

अवस्थां पञ्चमीं प्राहुर्ण्यन्ते तां कर्मकर्तरि ।

निवृत्तप्रेषणाद् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिघ्रति ।—इति ।

इदञ्च शेरणाविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्याहुः ।

निवृत्तं प्रेषणं प्रेरणं यस्मात् सः निवृत्तप्रेषणः । प्रेषणार्थे एव हेतुमन्त्रः ।

प्रवृत्तिसत्त्वेऽपि इदानीं तादृगर्थस्याविवक्षातः केवलं शिजेव प्रयुज्यते । अर्थस्य
 शिज्जरहितदशायां यथासीत् तथैव सत्यपि शिचि वक्तुं इत्यर्थः । अत आह—
 शुद्धेन तुल्योऽर्थ इति । शुद्धेनेति शिज्जरहितेन प्राक्तनेनेति यावत् । तादृगर्थ—
 उदाहरणमाह—तेन प्रार्थयन्तीति । प्रार्थनां कुर्वन्तीत्यर्थः । माघकाव्यस्थश्लोका-
 शोऽयमिति वहवः, परन्तु तत्र तन्नोपलभ्यत इति मूलं सृग्यम् । प्रिया इति
 कर्त्तृपदमन्यत् स्पष्टम् ।

इति नितभाषिण्यां तिङन्तशिचप्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तसन्-प्रकरणम्

२६०८ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥३१॥७॥

दो— । इषिकर्मणः इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा
स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिव सन आर्द्धधातुकत्वम् ।
इट् । द्वित्वम् । 'सन्त्यतः' (२३१७)—पठितुमिच्छति पिपठि-
षति । 'कर्मणः' किम् ? गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् ।
'समानकर्तृकात्' किम् ? शिष्याः पठन्वितोच्छति गुरुः ।
वायहणात् पक्षे वाक्यमपि ॥ 'लुङ्सनोर्घसृ' (२४२७) ।
'एकाच उपदेशे—' (२२४६) इति नेट् । सस्य तत्तृम् । अन्तु-
मिच्छति जिघत्सति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' (वार्तिक) इति
यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यीयिषति—ईर्षीषिषति ।

In the sense of wish, the affix सन् is optionally attached to a root which has the object of wish (इषि) for its object and of which the subject is the same as that of the verb expressing wish. Here the affix सन् is (to be known as) आर्द्धधातुक due to the Panini's ordaining with the utterance 'धातोः' in the rule. (It is, therefore, important to observe that the want of the expression 'धातोः' in the rule 'गुप् तिङ् किदभ्यः सन्' (2393) makes the affix सन्

there a सार्धधातुक and not आर्द्धधातुक) । Now this सन् being आर्द्ध-
धातुक and वलादि, the aug. इट् comes in by 'आर्द्धधातुकस्वेड् वलादिः'
(2184) as also द्वित्व takes effect by 'सन् यङोः' (2395). Thus
पठ् इट् सन् (no शप् for सन् is आर्द्धधातुक) = पपठ् इट् स = पिपठिष by
'सन्वतः' and 'इण् कोः, आदेशप्रत्यययोः' । Then पिपठिष is to be consider-
ed as a separate root (सन्नन्तधातु) by 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) and conse-
quently by शप् तिप् we have पिपठिषति by 'अतो गुणे' ॥ शिष्याः etc—
Here the subject of पठन्ति differs from that of इच्छति । For the ac-
ceptance of 'or' in the rule, the very expression 'पठितुम् इच्छति' will
serve as an alternative of पिपठिषति । सख्य तत्वम् i.e. by 'सस्यार्द्धधातुके'
(२३४२) जिघत्सति by 'कुहोच्चः' (2245); of the root ईर्ष्य, धि i.e. the यकार
and the affix सन् (स) is duplicated by the varrttika 'ईर्ष्यं ते मृदूनीत्यस्य'
—explained under 'गौ गमिः—' (2607). Thus ईर्ष्यं धिषति (when
यकार with इट् is doubled) and ईर्ष्यं धिषति (when सन् is doubled).

मित— । अथ सन्प्रक्रियां निरूपयितुम् धातोरिति सूत्रमवतार्य व्याचष्टे
इषिकर्मण इति । धातोरिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र लिङ्गम् समानकर्तृकादिति ।
कर्मण इति समानकर्तृकादिति च धातोर्विशेषणम् । इच्छायामिति चार्थप्रका-
शनम् । तदाह—इषिकर्मण इषिणैककर्तृकादित्यादि । 'इषिणा' इति द्वितीयान्तं
'समान' इति सूत्रगतशब्दात् 'केन समान' इति प्रश्नेन लभ्यते । सन्प्रत्यय
इति । एतच्च 'गुप्तिजकिदृभ्यः सन्' (३११५) इत्यतोऽगुर्वर्तते । ननु सूत्रे
'कर्मणः समानकर्तृकात्' इत्यनयोर्बोध्यतया धातोरिति निगमयितुं शक्यं तथापि
'धातो'रिति विशिष्टोच्चारणं कथं, तत्राह—धातोर्विहितत्वादिति । अतएव 'गुप् तिज्
—' इत्यत्र तादृशविधानाभावात् तत्रस्थ—सन्ः आर्द्धधातुकत्वं नेतुं प्राक् । इडिति ।
'आर्द्धधातुकस्वेड् वलादिः' (२१८४) इत्यनेनेति बोध्यम् । द्वित्वम् इति—'सन्
यङोः' (२३४५) इत्यनेनेति भावः । तदेवं—पठ् + सन् = पपठ्, इट् सन् = पठि +

‘स = पठि पठि स = पपठिष = पिपठिष + शप् + तिप् = पिपठिषति ‘सनाद्यन्ता—’
इति धातुत्वात्—शपि सति ‘अतो गुणे’ इति पररूपम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । शिष्या
इति—अत्र समानकर्तृकत्वाभावात् पठतेः सन् न । वायहण्यादिति । पठितुम् इच्छती-
त्युपात्ताथे साध्वित्यर्थः । अथ अदेः सनि घसूलभावं स्मारयितुमाह—सुङ्सनी-
रिति । सस्य तत्वमिति—‘सः स्याद्धधातुके’ (२३४२) इत्यनेनेति ज्ञेयम् ।
ईर्ष्यतेरिति । व्याख्यातं वार्तिकमिदं प्राक् ‘गौ गमिः—’ (२६०७) इत्यत्र ।
यिसनोरिति । प्रथमव्याख्यायां तृतीयव्यञ्जनस्येति यकारमात्रस्य द्वित्वम् । ‘यि’
इतीकारस्तु उत्पत्तसमानम् इङ्विधिसमादाय । द्वितीयव्याख्यायां तु ‘तृतीयैकाच’
इत्युक्तेः सन् एव द्वित्वम् । तदेवं प्रथमपक्षे ‘ईर्ष्यिषिषति’ इति द्वियकारकं रूपम्
इडागमश्च । द्वितीयपक्षे तु ‘ईर्ष्यिषिषति’ इति विसकारकं रूपम् । षत्वं तु
इङ्कोरित्यादिना । ‘षि’ इति ‘सन्त्यतः’ इत्यनेनाभ्यासस्तेत्तम् । ‘ईर्ष्यि’ इत्यत्र
इकारस्तु इडागमफलमिति ज्ञेयम् ।

२६०८ । रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥१।२।८॥

दो— । एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति ।
विविदिषति । मुमुषिषति ।

सन् and क्त्वा following these roots are to be considered
as कित्स. The object of making them कित् is to bar the गुण
of the उपधा of रुद, विद etc due by ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (२१८९). Thus
रुरुदिषति etc.

नित— । रुदित्यादि समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति ।
‘सुङ्सुदगुध—’ (१।२।७) इत्यतः ‘क्त्वा’ इत्यनुवर्तते । तदाह—सन् क्त्वा चेति ।
एतच्च संशेति चकारात् समुच्चयते । ‘असंयोगास्त्रिंशत् कित्’ (१।२।५) इत्यतः
किदित्यनुवर्तते । तदाह—कितौ स्त इति । अतएव ‘पुगन्तलघूपधस्य च’ इति गुण-
निषेधेन रुरुदिषति इत्यादि सिद्धम् । ‘हलन्ताच्च’ (२६१३) इत्येव कित्त्वे सिद्धे

रुदविदेत्यादीनां विशिष्य ग्रहणम्. 'रलो वृपधात्—' (२३१७) इति विकल्पो सा भूदित्येवमर्थम्। किञ्च, 'न क्त्वा सेट्' (३६२२) इति निषिद्धस्य किञ्चस्यात्र विधानार्थं ग्रहणं हणम्। स्वपिप्रच्छोस्तु क्त्वायामिव कित्वं विहितम्। अतो यथा अवापि स्यादित्येवमर्थमनयोर्ग्रहणम्। अत्र 'विट्' इत्यनेन वित्तेरेव ग्रहणमिति तत्त्वबोधिनी। नागेशस्तु 'लक्ष्यानुरोधात् वित्तेः सर्वस्यैव ग्रहणमित्याहुः' रित्याहुः। एषां क्त्वायां रुदित्वा, विदित्वेत्यादि द्रष्टव्यम्।

२६१०। सनि ग्रहगुहोश्च ॥७॥२१२॥

दी—। ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात्। 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद् भष्भावः। जिघृक्षति। सुषुप्सति।

The aug. इट् is not enjoined to the affix सन् when it (सन्) comes after the roots ग्रह्, गुह्, and those that end in लृक् प्रत्याहारः। The षत्व of सन् is असिद्ध; so भष्भाव is effected i.e. ग्रह् + सन् by सम्प्र. first becoming—ग्रह् स or ग्रह् स by 'हो ङः' (४. २. ३१), next ग्रक् स by 'षढोः कः सि' (४. २. ४१) ग्रक् ष by 'इण् कोः' (४. ३. ५७) finally षक् ष by 'एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः', जि (of जिघृक्षति) being the result of duplication, चुल and इत्तु. But it should be observed that not only the fact of असिद्धत्व of षत्व but also that of कत्व leads to the occurrence of भष्भाव, for कत्व having first come in there is no भषन्तत्व of ग्रह्. Hence it is better to say षत्वकत्वयोरसिद्धत्वात् or simply कत्वस्यासिद्धत्वात् as षत्व takes effect last. सुषुप्सति by 'वचिस्वपि—' (२४०९).

मित—। सनीति। 'श्रुतः किति' (७१२११) इत्यतस्तदन्तपरिभाषया

‘उगन्तात्’ इति चकारेण सम्बद्धाति । ‘नेङ् वशि कृति’ (७।२।८) इत्यतो नेङिति चानुवर्तते । सनीति च षष्ठ्यर्थस्य वाचकम् । तदाह—यद्देगुहेरित्यादि । यद्दिज्येति । यद् + सन् तिप् इति स्थिते, नेन यद्ः सम्प्रसारणसकारः, सनीत्यानेन सनः कित्वात् । एवं गृह् सन् इति जाते ‘हो ‘ढः’ (८।२।३१) इति ढले कृते गृह् स इति सम्प्रदानेन ‘षढो काः सि’ (८।२।४१) इति कले ‘इण्कोः’ (८।३।५७) इति षले च गृह् ष इति भवति । तत्र गृह् इत्यास्य घृ इति भष्भावो विधेयः । तच्चाव दुर्लभम् भषन्तलस्य सत्वस्य चाभावादित्यत आह—सनः षत्वस्येति । षत्वकत्वयोरसिद्धत्वादिति वाच्यम् । यद्वा—केवलं कत्वस्यासिद्धत्वादितेनैव सुवचम् । कत्वमादायापि षत्वविधानसामर्थ्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् । एवं भष्भावेन द्वित्वादिना च जिघृक्षति इति । सुषुप्सतीत्यात्र तू ‘रुदविद्—’ इति सनः कित्वात् ‘वचिस्वपि—’ (२४०८) इति सम्प्रसारणम् इण्कोरिति षत्वम् । अथ प्रच्छो विशेषः दर्शयितुमाह—

२६११ । किरञ्च पञ्चभ्यः ॥७।२।७५॥

दी—। कृ, गृ, टृङ्, धृङ्, प्रच्छ—एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति । अत्रेढो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् ‘उद्दिधीषु’रिति ? भौवादिकयोर्धृङ्ध्रञोरिति गृह्याण ।

[Meaning—easy]. जिगरिषति—जिगलिषति by ‘अचि विभाषा’ (2541) ‘अत्रेढो दीर्घो नेष्टः—’ this is a varttika (इष्टि) found in the काशिकाहति though not in the भाष्य—meaning ‘इट् is here (in the cases of कृ & गृ) not lengthened (by ‘वृत्तो वा’—2391).’ How ‘उद्दिधीषुः’—(उद्—घृ + सन् + उ) is formed ? (for, if घृ is considered to be of this किरादि class, it would by इडागम have given उद्दिधरिषुः) : Well, take it as a case of घृङ् (अवस्थाने) or घृञ् (धारणे) read in भ्वादि for thus it will not have इट् and by

‘अज्भनगमां—’ (2614) घृ will be घृ, then by ‘ऋतो इडातोः’ (2390)—घिर् and then by ‘हलि च’=घीर्.

मित—। किरश्चैति । ‘स्मिपूङ्गज्ज्वशं सनि’, ‘इडत्तार्ति व्ययतीनाम्’ ७।२।७३ (—७।२।६६) इत्यतोऽनुवृत्तेराह—सन् इडिति । ‘किर इति पञ्चम्यन्’ तच्च ‘कृ विचेपे गृ निगरणे, ङङ् आदरणे घृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञीसायाम्’ इति किरादीनां पञ्चानां याहकन्तदाह अभ्य इति । पिपृच्छिषतीति—पूर्वप्रकृतत्वात् प्रागुपन्यासः । कित्तात् सम्प्रसारणम् । अनेनेट् । चिकरिषतीत्यादौ ‘वृतो वा’ (२३८१) इति दीर्घे प्राप्ते आह—‘अवेटो दीर्घो नेष्ट’ इति । वार्तिकमिदम् वृत्तौ दृश्यते न तु भाव्य—इति नागेशः । जिगरिषति—जिगलिषतीति । ‘अचि विभाषा’ (२६४१) इति रेफस्य लत्व—विकल्पः ; दिदरिषते इत्यादि डिङ्त्वादात्मनेपदम् ‘पूर्ववत् सन्’ इति नियमात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । उदिधीषुरित्यत्र दीर्घं प्रतिपादयितुमाह—कथमिति । किरादित्वे हि घृङ्ः किरश्चैत्यनेन इडागमः स्यात् । ततश्च उद्दिध-रिषुरित्येव स्यात् । अत आह भौवादिकयोरिति । तत्र (भूदादौ) घृङ् अवस्थाने, धृज्धारणे इति पठितम् । तयो रुभयोरपि इडागमाभावेन उद्—घृ+सन् इति स्थिते ‘अज्भनगमां सनि’ (२६१४) इति दीर्घे, उद्—घृ—इति जाते ऋतो इडातोः’ (२६८०) इति इत्तु, ‘उरण् रपरः’ इति रपरत्वे, ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घे, ‘सनाशंसभिच्च उः’ (३१४८) इतुप्रत्यये च रूपम् ।

२६१२ । इको भल् ॥१।२।८॥

दौ—। इगन्ताज्भलादिः सन् कित् स्यात् । वुभूषति । दीङ् । दातुमिच्छति । दिदीषते । एज्विषयत्वाभावात् ‘मीनातिमिनोति—’ (२५०८) इत्यात्तुं न । अतएव ‘सनि मीमा—’ (२६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ् मीग्रहणं कृतम् ।

A सन्, preceded by a भल् letter and coming after a

root ending in इक् becomes कित् ; hence वुभूषति without गुण । दिदीषते—आत्मने. by पूर्ववत् सन्' (2734). No गुण due to कित् and this गुणनिषेध or in other words the want of एज्विषयत्व bars the आत् directed by 'मीनातिमिनोति—' (2508). Thus to suggest that आत् is not enjoined except in the एज्विषय, the rule 'सनि मीमा—' (2623) reads मी separately.

मित—। इक इति । इक इत्यनेन धातोराच्चात्तदन्तविधिः । भल् इत्यस्य च प्रत्यय-विशेषणत्वात्तदादिविधिसूदाह—इगन्ताज्भलादिरिति । 'रुदविद—' (१।२।८) इत्यतः सन्नुवर्त्तते । 'असंयोगास्त्रिड् कित्' (१।२।७) इत्यतः किदिति च । अत आह—सन् कित् स्यादिति । वुभूषति । कित्त्वात् गुणः । दिदीषते । अत्र कित्त्वेन गुणभावादेज्विषयत्वाभावः । ततश्च 'मीनातिमिनोति—' (२५०८) इत्यात्ममपि न भवति । न च एज्विषयादन्यत्रापि आत् भविष्यति इति वाच्यम् । तथा सति 'गामादायहृणेष्विषेः' इति न्यायात् 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यत्र मागृहणेनैव सिद्धे वृथङ्मीगृहणं व्यर्थं स्यात् । अत आह—एज्विषयत्वाभावा-दित्यादि । इगन्तात् किम् । पिपासति । भलिति किम् । शिशयिषते ।

२६१३ । हलन्ताच्च ॥१।२।१०॥

दी—। इक्समीपाइलः परो भलादिः सन् कित् स्यात् । गुह—जुषुक्षति । विभित्सति । 'इकः' किम् । यियक्षते । 'भल्' किम् । विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । ढंङ् तित्क्षति—तित्क्षति ।

A भलादि सन् 'coming after (a root ending in a हल्) which again is invariably preceded by an इक् letter, becomes कित् । Thus गुह etc gives जुषुक्षति etc. without गुण । यियक्षते —यज् not having इक् letters, सन् is not कित् and hence no

सम्प्रसारण ॥ तिष्ठच्चति—तिष्ठ'हिषति—इड्विकल्प due to ऊदित् whereas गुह् has जुघुच्चति only by 'सनि ग्रह गुहोश्' (२६१०). In the rule 'हलन्ताच्च', हल—has been adopted in a general way so that in the case of टन्ह् the interposition of the अनुस्वार or नकार does not mar the हलपरत्व of टन्ह् ।

मित—। हलन्तादिति । इको भलिति वर्तते । अनुवृत्तिश्च पूर्ववदेव । किञ्च अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची इकः इत्यस्यानुवर्तनेन हलन्तत्वासम्भवात् । तदाह—इक्समीपादित्यादि । जुघुच्चति । गुह् इति ऊकार इत् । तथात्वेऽपि 'सनि ग्रह—' (२६१०) इत्यात्मानेत् । यियच्चते—अत्र इक्समीपत्वाभावेन सनः कित्वाभावान्न सम्प्रसारणम् । विवर्धिषते—अत्र इडागमसूत्रेन भलादित्वाभावात् सनो न कित्त्वम् । ततश्च न गुणनिषेधः । हल्यग्रहणं जातिपरमिति—सामान्यपरं, तेन एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यां व्यवधाने सत्यपि न हलपरत्वचतिरित्यर्थः । 'येन नाव्यधानम्—' इति न्यायात् । एवं च टंह् (टन्ह्) इत्यत्र नकारव्यवधानेऽपि सनो हलपरत्वम् । ततश्च कित्त्वम् । ततश्च तिष्ठच्चति—तिष्ठ'हिषति इत्यत्र न गुणः । 'स्वरतिसृति—' (२२७९) इतीड्विकल्पः ।

२६१४ । अज्भनगमां सनि ॥६॥४॥१६॥

दी—। अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्भलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (१३३१)—जिगीषति । 'विभाषा चेः' (२५२५) । चिकीषति—चिचीषति । जिघांसति ।

The vowel of roots ending in अच् (vowel), of हन् and of गमि the substitute of इण्, इङ् and इक्, becomes दीर्घ, when a भलादि सन् follows. Thus जिगीषति (अजन्त), जिघांसति etc. and (जिगांसते (गम्)).

मित—। अज्भनगमामिति । अच् च हन् च गम् चेति इन्धात् षष्ठी-

बहुवचनम् । गम् इत्यनेन गम्बृवज्जं सर्वेषां इण्, इङ्, इक् इत्येषाम् आदेशस्य गमिः सामान्येन ग्रहणम् । तदाह—अजादेशगमिश्चेति । ‘अनुनासिकस्य किमलोः—’ (६।४।१५) इत्यतो भान्, ‘द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । अचोनुवृत्तिलभ्याङ्गविशेषणत्वेन तदन्तविधिसदाह—अजन्तानामित्यादि । अन्यत् स्पष्टं मूले ।

२६१५ । सनि च ॥२।४।४७॥

दी— । इणो गमिः स्यात् सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बाधने प्रतीषिषति । ‘इण्वदिकः’ (वार्तिक) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । ‘परस्मैपदेषु’ इतुप्रक्तेर्नेट् । ‘भलादौ सनि’ इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येतुप्रक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगांस्यते । सज्जिगंसते ।

The root इण् except in the sense of बोधने or to cause to understand—is replaced by गम् when सन् follows. Thus जिगमिषति (इण्+सन् तिप्). प्रतीषिषति—प्रति—इण्+सन् तिप् (duplication of सन् by ‘अजादेशितौयस्य’ then षत्व as before). अधिजिगमिषति i.e. causes to remember. कर्मणि तङ् i.e. by ‘भावकर्मणोः’ (2679). परस्मैपदेषु i.e. by ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ (2401). नेट् because it is आत्मनेपद । भलादौ सनि i.e. by ‘अज्भनगमां सनि’ (2614). Thus जिगांस्यते—इण्+सन्+यक्+ते । अजादेशस्य etc for which see the rule ‘अज्भनगमां—’ above. जिगांस्यते—गम् (गम्बृ) +सन्+यक् ते । सज्जिगंसते—सम्—गम्+सन्+ते—आत्मने. by ‘समो गच्छिभ्याम्’ (2699).

मित— । सनि चेति । ‘इणो गा लुङि’ (२।४।४५) इत्यस्मात् ‘इणः’ इति । ‘णौ गमिरबोधने’ (२।४।५६) इत्यतो ‘गमिरबोधने’ इति चानुवर्तते ।

तदाह—इणो गमिरित्यादि । जिगमिषतीति—इणो गभ्यादेशे इटि षत्वे च रूपम् ।
प्रतीषिषतीति । प्रतिपूर्वादिणः सनि रूपम् । ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति सनो-
द्वित्वम् । ततः ‘सन्धत्’ इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् । षत्वमुभयस्यैव सकारस्य । बोध-
यितुमिच्छतीत्यर्थः । इणवदिकः इति । एतत् ‘णौ गमिं—’ (२६०७) इत्यत्र
गतम् । कर्मणि तडिति—‘भावकर्मणोः’ २६७९) इत्यनेनेति भावः । परस्मै-
पदेष्विति—गमेरिति पूर्वाङ्गम् । भलादौ सनीति—‘अज्भन गमाम्—’ इत्यस्य
व्याख्यानैकदेशः । फलमाह—जिगांस्यते इति । इणो सनि गभ्यादेशे यकि दीर्घ-
तडि च रूपम् । केवलस्य गमे रूपमाह—अजादेशेति । एतदपि अज्भनगमा-
मित्यत्र स्पष्टम् । सज्जिगंसते इति—‘समो गच्छिभ्यामि’ति (२६९९) तड् ।

२६१६ । इङश्च ॥२॥४८॥

दो— । इङो गमिः स्यात् सनि । अधिजिगांसते ।

Easy.—इङ् means to read and is always preceded by
अधि ; cp. ‘प्रायेणायमधिपूर्वः’ (ante).

मित— । स्पष्टम् । डित्त्वात् तड् । अतएव नेट् । ‘पूर्ववत् सनः’
इत्यवाप्यात्मनेपदम् ।

२६१७ । रलो वुपधाङ्लादेः संश्च ॥१॥२६॥

दो— । उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माङ्लादेः
रलन्तात् परौ क्तासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । ‘द्यतिस्त्राप्योः
सम्प्रसारणम्’ (२३४४) । दिदुप्रतिषते—दिद्योतिषते । रुरु-
चिषते—रुरोचिषते । लिलिखिषति—लिलेखिषति । ‘रलः’
किम् ? दिदेविषति । ‘वुपघात्’ किम् ? विवर्तिषते ।
‘ह्लादेः’ मिम् ? एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन

बाध्यते । 'उपधाकार्यं' हि द्वित्वात् प्रवक्ष्यम् औणेष्टिदित्-
करणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ।

The affixes क्त्वा and सन्, which are सेट् or have the aug.
इट् after them, are pronounced to be कित् optionally—
provided they (क्त्वा and सन्) follow a root which has उ or इ
for penultimate (उपधा), a consonant for its commencing
letter and any one of the letters of the प्रत्याहार—रल् (हयवरट्...
हल्) for its ending letter. Thus दिद्यतिषते (कित्)—दिव्यतिषते
(अकित्) etc. सम्प्र. of the अभ्यास being effected by 'द्व्यतिस्त्रायोः
—' (2344). दिदेविषति—here no option of कित्, for the final
व of दिव् does not fall under the प्रत्याहार—रल् । विवत्तिषते—
because वृत् has no उ or इ for its उपधा । Why say हलादि ?
Witness—एषिविषति—इष् + सन् तिप् = एष् इट् सति = एष् इष ति = एषिविषति ;
duplication of विष by 'अजादेर्द्वितीयस्य', षत्व as before. The
duplication, though नित्य, is here barred by गुण for the
operation regarding the penultimate is superior to duplica-
tion'—which fact is indicated, in a general way, by the
attaching of क्त्वा, which elides in practice, to 'औण् अपनयने'.
[for a clear explanation see under 'स्तम्भसिद्धसहं चडि' (2580)].

मित— । रल् इति. [वी + उपधात्] + हलादेः, सन् + च इतिच्छेदः ।
तदाह—उच्च इत्येति—ते इति वी (उ इ इत्यनयोर्द्विवचनम्) । वी उपधि
यस्येति बहुव्रीहिः । रल् इत्यनेन प्रत्याहारग्रहणम् तदन्तविधिः । क्त्वासनाविति ।
'पूङः क्त्वा च' (१।२।२२) इत्यतः क्त्वाया अपि संग्रहः । सेटाविति । 'न क्त्वा
सेट्' (१।२।१८) इत्यतस्तदनुवृत्तिः । वा कित्ताविति । 'नोपधात्प्रत्याहाराद्वा'

(१।२।२३) इत्यत 'असंयोगाङ्गित् कित्' (१।२।५) इत्यतश्च तदनुवृत्तेः । तदेवं कित्तुविकल्पाद् गुणविकल्पेन रूपद्वयं दर्शयति—दिद्योतिषते दियोतिषते—इत्यादि । द्योतिस्वाप्योरित्यनेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । इट् । 'पूर्ववत् सन्' इत्यात्मनेपदम् । रलः किम् इत्यादि । स्पष्टम् । एषिषिषतीति अव हलादित्वाभावात् कित्त्वाभावेन न गुणनिषेधः । नन्विह कित्त्वाभावेऽपि इषु इट् सन् तिप् इति स्थिते नित्यत्वाद् द्वित्वे प्राग्विहिते इ षिस षिस ति इतिरूपे जाते 'इष्' इत्यस्याभावात् कुतो लघूपधगुण उपधाया एव विरहादित्याशङ्क्य आह—इहेति । तत्र हेतुमाह—उपधाकार्थ्यमिति । एतत् बहिरङ्गोऽपुन्रपधाङ्गस्यो द्वित्वात् प्रागेव' इत्यस्य व्याख्यानावसरे 'लभुमिव—' (२५५०) इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ओणेरिति एतदपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । सामान्यपेक्ष-
ज्ञापकत्वादिति । एतत्तु 'भाष्यासम्मतत्वाच्चिन्त्यम्—'शौ चङि—' इति सूत्रे भाष्ये यदयमोषिच्छदितं करोति तज् ज्ञापयति द्विवचनादध्रस्त्वं वलीय इत्युक्तत्वेन सामान्यापेक्ष—ज्ञापकत्वानौचित्यादि'ति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । क्त्वायाम्—द्योतित्वा—द्योतित्वा इत्यादि । सेट् किम् । क्त्वा । भित्त्वा ॥ वमुचते ।

२६१८ । सनावन्तर्धमसृजदभ्रश्चिस्त्र्यूगुभरन्नपिसनाम् ॥७।२४८॥

दी— । इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (२६१३) इति कित्तम् । 'क्वोः—' (२५६१) इति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुदूषति—दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव—' (२६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुसूषति—सिसेविषति ।

The aug. इट् is optionally attached or prefixed to सन्, coming after roots ending in व् and after ऋध्, धसृज etc (enumerated in the rule above.). Take for instance दिव्. When सन् after it is not followed by इट्, then being कलादि, सन् will be कित् by 'हलन्ताच्च' (2613). Then due to कित्त्वं

of सन्, the व of दिव् will be replaced by ऊट् (ऊ)—consequently the इ of दिव् (दि+ऊट्) will be replaced by यण् (य) giving दुद्गृषति (duplication, —हलादिशेष, दीर्घ by 'अज्भन-गमां—' (2614). But when दिव् is followed by इट् the form is दिदेविषति by लघूपधगुण which appears because दिव is not रलन्त or ending in a रल् letter. सुसृषति etc.—the सन्नन्त form of सिव् (षिवु तन्तुसन्ताने), have no ष (in place of सू) in conformity with the restriction to be expressed in 'सौति-स्थोरेव—' (2627).

मित—। सनीति। इव् अन्ते येषां ते इवन्ताः दिवसिवादयः। सनि इवन्त इतिच्छेदः। इवन्त, ऋध, भस्ज, दन्ध, थि, खृ, यु, ऊर्ण, भर, जपि सन् एषां इवन्तात् षष्ठीबहुवचनम्। पञ्चम्यर्थे षष्ठीत्याह—इवन्तेभ्य इत्यादि। सनीति षष्ठ्यर्थे वर्तते तदाह—सन इति। इड्वेति। 'इक्षिष्टायाम्' (७२।४७) इत्यतः 'स्वरति सूति सूयति घूङ्दितो वा' (७२।४४) इत्यतश्च तदनुवृत्तेः। दिव्धातोर्विवन्तत्वेनः इडविकल्पात्—दुद्गृषति—दिदेविषतीति रूपद्वयम्। तत्र इडभावे दुद्गृषतीति। तदेव साधयति इडभावे इत्यादिना। वस्येति। दिव् इत्यस्येत्यर्थः। यण् इति। इकारस्थेति यावत्। हितम् इति। दुः (दिव्+ऊट्) इत्यस्येत्यर्थः। हलादि-शेषः। 'अज्भनगमाम्—' (३६।१४) इति दीर्घः। इट्पक्षे तु रलन्तत्वाभावेन किञ्चाभावात् लघूपधगुणेन दिदेविषतीति। सुसृषतीत्यादौ अभ्यासेणः परस्य षलाभावं व्याचष्टे 'सौतिस्थो'रित्यादिना। सिव्धातो रूपे प्रक्रिया दिवुवत्।

२६१८। आप्जपृषधामौत् ॥७४।५५॥

दी—। एषामच ईत् स्यात् सादौ सनि।

These roots (आप्, जपि & ऋध्) get ईत् (ई) for their अच् when सन् preceded by स only (and not इट् also) follows.

नित—। आविति । आप् जपि ऋधाम् ईदितिच्छेदः । 'सनि मीमा—'
(७।४।५५) इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्याद्वधातुके' (७।४।४९)
इत्यतः सीति च । तदादिविधिक्षेपेन सादाविति लभ्यते । तदाह—एषामित्यादि ।
एवमावादीनामीत्वे उत्तरमाह—

२६२० । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥७।४।५८॥

दो । 'सनि मीमा—' (२६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं
तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धितु-
मिच्छति रपरत्वम् चर्त्वम् = ईर्त्सति—अर्दिधिक्षति । विभ्रज्जि-
षति—विभर्जिषति—विभ्रक्षति—विभर्क्षति ।

The elision of the अभ्यास of those roots that have been men-
tioned under rules beginning from 'सनि मीमा—' (7. 4. 54) and
ending in 'सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' (7. 4. 51) four rules only) is
effected when सन् follows. Thus आप् सन् तिप् = ईप्स ति = ईप्स
प्स ति = ई ० सति । रपरत्वम् i.e. when ऋध् of ऋध् + सन् is replaced
by ई । चर्त्वम् i.e. by 'खरि च' (8. 4. 55). Thus ऋध् सन् =
ईर्त्स of which by 'अजादेर्दिर्वीथस्य', स along with त् (त्स) will be
doubled but not the रेफ due to the prohibition 'न द्वाः—'
(2446). Then अभ्यासलोप as before. Now, when by 'सन्तो-
वन्त—' (2618), ऋध् is followed by इडादि सन्, the ईत्वे di-
rected by 'आप्—' (2619) fails ; consequently गुण takes effect
giving अर् ध् इ सति (रपरत्व) or—अर् धिस धिस ति where the अभ्यास
is not dropped due to the इडादि सन्. Thus अर्दिधिक्षति with
अभ्यासकार्यम् । By 'असुनीरोपधयोः—' (2535) and इट् we have
विभर्जिषति । But without रम्—विभ्रज्जिषति. In the इडभावपक्ष—विभर्ज -

सति = विभर्क्षति = विभर्चति (with रम्) and विभ्रक्षति (without रम्) ।

मित— । अवेति । सनि सनीति । ‘सनि मीमांसुरभलभशकपतपदामच इस्’ (७।५।५४), ‘आपूज्यधाम्नीत्,’ (७।४।५५), ‘दम्भ इच्च’ (७।४।५६), ‘मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा’ (७।४।५७) इति चतुःसूत्रामित्यर्थः । यदुक्तमिति । ये धातव उक्ता इति यावत् । लोपः स्यादिति । सादौ सनीति योजनीयम् । तेन अदिधिषतौत्यादाविडादौ सनि अभ्यासलोपो न । ईप्सतीति । पूर्वेण ईत्वे ईप्स इति जाते अजादेरिति प्स इत्यस्य द्वित्वम् । अभ्यासलोपः । रपरत्वमिति । ऋध् सन् इति स्थिते पूर्वेण ईत्वे ‘उरण्—’ इतिरपरत्वम् इत्यर्थः । एवम् ईर्ध् स इति जाते ‘खरि च’ (८।४।५५) इति चत्वेन ईत्त्वं स इति भवति । ततो ‘न न्दाः—’ (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् ‘पूर्वतासिद्धीयमद्विधचने’ इति परिभाषया चत्वाद्दुर्द्धम् ‘अजादे—’रिति ‘तृप्त’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोपे च ईत्त्वं सति इति । ‘सनीवन्त —’ (२६१८) इत्यनेन इड्विकल्पादिडभावे इदम् । परं तु सनः सादित्वाभावात् ईच्चाभावेन लघूपधगुणः । अभ्यासलोपाभावश्च । जश्त्वम् । विभ्रज्जिष-तौत्यादि । रम् विकल्पात् इड्विकल्पाच्च चत्वारि रूपाणि । तत्र रमिड्भ्याम् विभर्जिषति । रममावे विभ्रज्जिषति इति । इडभावे रमि विभर्चति । इडभावे रमभावेच—विभ्रक्षति । रमागमवीजन्तु ‘भस्जोरोपधयोः—’ (२५३५) इत्यतोक्तम् । साधनप्रकारश्च तद्वैवाच्याभिः प्रदर्शितमित्यलम् ।

२६२१ । दम्भ इच्च ॥ ७।४।५६ ॥

दी— । दम्भेरच इत् स्यादौच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । ‘हलन्ताच्च’ (२६१२) इत्यत्र हल्यहणं जातिपरमितुक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः । धिप्सति—धोप्सति—दिदम्भिषति । शिश्नीषति—शिश्नयिषति । ‘उदोष्ठेऽपूर्वस्य’ (२४८४)—सुस्वूर्षति—सिस्वरिषति । युयूषति—यियविषति । ऊर्णुनूषति—ऊर्णुनु-

विषति - ऊर्णु नविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोर—
 भ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'दिवर्वचनेऽवि' (२२४३)
 इति सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा ।
 नच सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्य्यत्वान्निमित्तता कथमिति
 वाच्यम् । "कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते,
 न त्वननुभवन्नपि" (परिभाषा) । न चेह सन् द्वित्वमनु
 भवति ॥ बुभूषति—विभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः
 पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको भल्' (२६१२) इति,
 किञ्चान्न गुणः । 'अज्भन—' (२६१४) इति दीर्घः
 परत्वाण्णलोपेन बाध्यते । 'आप्ज्ञप्—' (२६१८) इति
 ईत् । शीप्सति—जिज्ञपयिषति । अमितस्तु—जिज्ञापयिषति ।
 'जनसन—' (२५०४) इत्यात्वम् । सिषासति—सिसनिषति ।
 * तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः' (वातिक) ।

The अच् or vowel of दम् is replaced by इत् (इ) and by ईत् (ई) as well, when a सादि (having स in the beginning) सन् follows. Then there is elision of the अस्यास by 'अत्—' (2620). We have already stated that the acceptance of हल् in the rule 'हलन्ताच्च' (2613) is intended in a general way. Hence सन् coming after दिम् or दौम् becomes कित्—consequently the न (of दिम् and दौम्) is

❀ "इदं च 'सनीवन्—' (२६१८) इति सूत्रे एव 'भरजपिसनितनिपतिदरिद्रा-
 णाम्' इति केचित् पठन्तीति सूत्रशेषभूतमिति काशिका । अपरं वार्तिकमेवेति कैय-
 टाशयः" इति वालसनोरमा ।

dropped (by 'अनिदितां हल उपधायाः किङ्ति'—415). Thus दिभ् or दीभ् + सन् तिप् = दिभ् or दीभ् सति = धिषति or धौष ति by भष्भाव (एकाचो वशोभप्) चर्त्त, हिल of स and अभ्यासलोप । But इट् coming in by 'सनीवन्त—' (2618) we have दिदध्मिषति without नलोप and अभ्यासलोप । शिथीषति सन्नन्त form of शि, without इट् । शिथीषति of same with इट् । सुखूर्षति—सिखरिषति (खृ + सन् तिप्). The former is without इट् । खृ सन् तिप् = खृ सति = खृर् सति by 'उदीष्ट—' (२४६४) and 'उरण् रपरः' = खृर् खृर् सति = सु खूर्षति by 'हलि च' (354) and 'सौतिण्योरिव—' (2627). सिखरिषति with इट्, गुण and रपरत्वं । धियविषति—by हिल of यु due to the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243) and इत्त्व of the अभ्यास by 'ओः पुयण्जि—' (2577). ऊर्णुनूषति—This is without इट् by 'सनीवन्त—' (2618), द्वित्व of नु due to the prohibition 'न द्वाः—' (2446) and दीर्घ by 'अज्भन—' (2614). यत्त्व is in con. with रेफ । No गुण due to कित्त्व by 'इको भल्' (231२). ऊर्णुनूषति—ऊर्णुनूषति of these two the former is with इट् and उवङ् while the latter is with इट् and गुण । This is explained by 'विभाषोर्णोः' (2447) which makes सन् optionally ङित् whereby we have उवङ् in the case of ङित्त्व and गुण in the absence of it (ङित्त्व) । Here in the case of ऊर्णुनूषति, you cannot rejoin that in the अभ्यास there will not be heard (i.e. will not exist) the उकार after गुण and अवादेश have been effected due to the subsequence (परत्वं) of 'सर्वधातुकाङ्घ्रातुकयोः' (7. 3. 84) and 'एचोऽयवायावः' (6. 1. 78) in comparison with 'सन्त्यङोः' (6. 1. 9) which directs हिल । For the prohibitory rule or परिभाषा 'द्विवचनेऽचि' (1. 1. 59) solves the difficulty here. It (1. 1. 59) suggests

that either the substitute of the स्थानी will have the operations of the स्थानी itself (स्थानिरूपतिदेशात्) or that the substitute will be forbidden (to undergo any such operation beforehand) when duplication (द्वित्व) has necessarily to be effected. (Thus तु is first of all duplicated and then गुण and अवादेश take effect). Nor can it be questioned that a root ending with सन् (as ऊर्णु + इत्स) being कार्यी towards द्वित्व there is want of निमित्त or cause (of द्वित्व). The drift is this : कार्यी means what has a कार्य or operation—say द्वित्व. Here ऊर्णु + इत्स both are कार्यी. Then how can the 'तु' only of ऊर्णु be duplicated as the part इत्स which is the cause of द्वित्व has already become कार्यी? The answer is—that although ऊर्णु & इत्स—both are कार्य here, yet तु alone will be taken to be a कार्यी and इत्स will retain the form of निमित्तत्वं (of duplicity—द्वित्व) cp.—the परिभाषा 'कार्यमनुभवन् द्वि कार्यी—' (परि—10). "Surely that which undergoes an operation can so far as it undergoes that operation not be made the cause of the application of a grammatical rule"—(Prof. Kielhorn)—but not—until and unless it has undergone the operation (कार्य). And here सन् has not undergone the operation of द्वित्व but it is the word 'तु' only that has done so. Thus it is established that सन् will remain the cause (निमित्त) of द्वित्व ॥ वृभूर्षति—विभूरिषति (भृ + सन्) just like सुखूर्षति—सिखरिषति। The root अपि may be taken in two ways (1) as आ (read in घटादि and hence मिन्) + पुक् by 'अर्चिङी—' (2570) in हेतुमसिच्, or (2) as अपि—

पकारान्त read in चुरादि (cf.—‘ज्ञप् मिच्च’). इडभावे i.e. by ‘सनीवन्त —’ (2618). ‘अज्भन—etc. i.e. as ‘चोरनिटि’ (6. 4. 51) is subsequent to ‘अज्भन—’ (6. 4. 16) so णिलोप bars दीर्घ—hence ज्ञपि now becomes ज्ञप् and then ज्ञीप् by ‘आप्ज्ञप्—’ जिज्ञपयिषति—with इट् hence no अभ्यासलोप । But when ज्ञपि is not मित् it will become ज्ञापि and give जिज्ञापयिषति (This ज्ञापि is either the result of मारणादिभिन्नाद्यं ज्ञा or the चुरादि ‘ज्ञा नियोगे’). तनिपति etc—This is a Varttika its meaning is easy. This is acc. to Kaiyata, but Kashika says that तनिपति etc is a part of the rule सनीवन्त etc. (2618).

मित—। दम्भ इति । अनुवृत्तिः ‘आप्ज्ञप्—’ इत्येवावापि बोध्या । अभ्यासलोप इति । ‘अत्र लोपः—’ इत्यनेनेति भावः । जातिपरमिति—एकानेकव्यक्तिविभागो नास्तीत्यर्थः । एक एव हल् परतो भवेदिति नास्ति नियम इत्यर्थः । तेन दम्भ इत्यत्र हलद्वयपरत्वेपि न क्षतिरिति भावः । तेनेति । हल्परत्वादित्यर्थः । सनः किच्चादिति—‘हलन्ताच्च’ इत्यनेन । नलोप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन नस्य लोपः । विसृति—वीक्षतीति—अनिट्प्रक्षेपे चत्वेत्त्वप्रसङ्गाद् रूपद्वयम् । दकारस्य ‘एकाचो वशी भप् —’ इति भप्भावेन धकारः । भकारस्य ‘खरि चे’ति चत्वेन पकारत्वम् प्राग्बद्धासलोपः । दिदम्भिषतीति—इट्पक्षेऽभ्यासलोपाभावात् सिद्धम् । ‘सन्त्यलः’ (2317) इतीत्वमभ्यासस्य । शिश्रिषति—शिश्रयिषति । ‘सनीवन्त—’ (२६१८) इतीड्विकल्पः । पूर्वव ‘अज्भन—’ (२६१४) इति दीर्घः उत्तरव ‘सार्वधातुकार्द्ध—’ (२६१९) इति गुणः । उदोष्ठ्येति—खृ+सन् तिप् इति स्थिते ‘अज्भन—’ इति दीर्घे अनेन उत्तम् इत्यर्थः । रपरत्वम् । ‘हलि च’ (३५४) इति दीर्घः—सुखपूर्षति । इटि तु सिस्वरिषति । उभयव ‘स्त्रीतिष्ठोरिव—’ (३६२७) इति वक्ष्यमाण—नियमान्न पः । युयूषति—‘अज्भन—’ इति दीर्घः । धियविषति—अनेटि सत्यपि

प्राङ् न गुणः किन्तु 'द्विवचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधाद् युशब्दस्यैव द्वित्वं ततः 'ओः पुयण्जि—' (२२७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् । ऊर्णुनृषतोत्यादि—'सनी-
वन्त—' (२६२८) इति इङ्विकल्यादनिट्पक्षे इदमेकमेव । इट्पक्षे तु 'विभा-
षोर्णोः' (२४४७) इति डित्वविकल्याद् रूपद्वयम् । तत्र पूर्ववत् ऊर्णुं सन् तिप
इति स्थिते 'न द्राः—' (२४४६) इति रेफस्य द्वित्वनिषेधात् नुस्शब्दस्य
द्वित्वम् । रेफसंसर्गात् पूर्वस्य षत्वम् — ऊर्णुनृविषति—इङ् डित्वञ्च,
तेन गुणाभाव उच्यते । ऊर्णुनृविषति, इङ् गुणश्च । तेनात्र अवादेशः ।
अत्र ऊर्णुनृविषतीति गुणपक्षे आशङ्कां निराकरोति न चेत्यादिना ।
अत्रेयभाषङ्गा—ऊर्णु + इस इति स्थिते 'सार्वधातुकाङ्—' (७.३।८४) इति गुणस्य,
'एचोऽयवायावः' (६।१।७८) इत्यवादेशस्य च 'सन्त्यङोः' (६।१।९, इति द्वित्व-
विधायकशास्त्रापेक्षया परत्वेन तयोरेव गुणावादेशयोर्द्वित्वात् प्राग्विहितयोरभ्यासे
उकारो नास्त्येव । ततश्च 'सन्त्यतः' (२३१७) इत्यनेन ऊर्णुनृविषतीत्येव स्यान्न-
त्वित्पक्षम्—ऊर्णुनृविषतीति । स्थानिरूपातिदेशात्, आदेशनिषेधाच्चेति । 'द्विवचने-
ऽचि' (१।१।५९) इत्यस्यहि सूत्रक्रमवशाद्द्वयमर्थः । अयं तावत् सूत्रक्रमः । 'स्थानि-
वदादेशः—' (१।१।५६), 'न पदान्तद्विवचनवरे—' (१।१।५८) तत्र स्थानि-
वदित्यनुवर्तय—द्वित्वनिमित्तेऽचि परे योऽजादेशः स स्थानिवद् भवति स्थानिरूपं
प्रतिपद्यते इत्यर्थः द्वित्वकर्त्तव्यं इत्येकोऽर्थः । एष एव च स्थानिरूपातिदेशपक्षः
आदेशस्य स्थानिरूपे (स्थानिकार्ये) अतिदेशात् (स्थानिनमतिक्रम्य देशनाद् विधान-
प्रदानात्) । किञ्च नेत्यनुवर्त्य 'द्वित्वनिमित्तेऽचि परेऽच आदेशो न स्याद् द्वित्वे
कर्त्तव्यं' इत्यपरोऽर्थः । एष एव चादेशनिषेधपक्षः । तत्र प्रथमव्याख्यानेऽपि
अजादेशरूपस्य गुणस्य स्थानिवद्भावेन नु—शब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यासे उकार श्रूयत एव ।
द्वितीयव्याख्यानेऽपि तस्य अजादेशरूपस्य गुणस्य निषिद्धतया स्थानिनो नुशब्दस्यैव
द्वित्वम् । ततश्चाभ्यासीकारश्रवणं भवति । अत उक्तं स्थानिरूपेत्यादि । नन्वे-
वमपि ऊर्णु + इस इति स्थिते सन्नन्तस्यात्र द्वित्वरूपकार्यसत्तया 'इस' इत्यस्यापि
कार्थित्वम् । तथा सति द्वित्वनिमित्तं नास्ति । तत् कुतो द्वित्वमित्याशङ्गाह—

न चेति—निमित्ततेति । द्वित्वनिमित्ततेत्यर्थः । समाधानमाह—कार्यमनुभवन्निति । परिभाषयाम् ‘—नाश्रीयते’ इत्यन्तैव परिभाषेन्दुशेखरे दृश्यते । तेन ‘नत्वमनु-
भवन्नपि’ इत्यंशो भट्टोजिना योजित इति प्रतीयते । न चेहसन्निति—किन्तु नु—
शब्द इत्यर्थः । अवाभियुक्तव्याख्यानमेव शरणम् नागेशोऽपि कार्यमनुभवन्नित्यस्य
व्याख्यानवसरे एवमेवाह । तथाच तदुचनम्—‘नन्वध्यता शयितेत्यादाविड्-
शीङोङित्त्वाद् गुणनिषेधः स्यादत आह—कार्यमनुभवन् हि कार्यी
निमित्ततया नाश्रीयते’ ॥ १० ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि (४।२।१५) इति
निर्द्देशस्याज्ञापकः । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि
‘द्विवचनेऽचि’ (१।१।५६) इति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा ‘सन्त्यङोः’ (६।१।६)
इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् सन्नन्तस्य कार्यित्वेन इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिर्न
स्यात् । इति (परि—८म पृ.) ॥ वभूर्धति—विभरिषतीति । ‘सनीवन्त—’
(२६।१८) इतीङ्विकल्पात् रूपद्वयम् । अनिट्पच्चे भृ + सन् तिप् इति स्थिते
‘अज्भन—’ (२६।१४) इति दीर्घे ‘उदोष्टा—’ (२४।६४) इति उत्त्वे र-
परत्वे ‘हलि चेति’ (३५।४) दीर्घे षत्वे च पूर्वं सिध्यति । इट्पच्चे तु गुणः ।
रपरत्वेत्यादि । जपिः पुगन्त इति—‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति घटा-
दिकस्य साधवमते मित्त्वमादाय हेतुमणौ ‘अतिङ्गी—’ (२५।७०) इत्यनेन पुकि
जपिरिति भवति । पकारान्तस्यौरादिकश्चेति । ‘जप मित्त्व’ इति चुरादौ पाठादिति
भावः । इडभावे इति । ‘सनीवन्त—’ इत्यनेन इड्विकल्पादिति यावत् । इको
भृज् इति—जपेरिकारमाश्रित्येदम् । कित्त्वान्न गुण इति । णिच इति शेषः ।
परत्वादिति । अज्भन—इति दीर्घः णिलोपेन बाध्यत इत्यन्वयः । णिलोपस्य
परत्वं यथा—‘अज्भन—’ (६।४।१६), ‘खेरनिटि’ (६।४।५१) इति । ज्ञीप्स-
तीति ईप्सतीतिवत् । जिज्ञपयिषतीति—अत्र सन इडादिवाद्भ्यासलोपाभावः ।
मित्रादध्वसुः । अमितस्त्विति—‘ज्ञा नियोगे’ इत्यस्य त्वित्यर्थः । तनिपतीति—
वार्त्तिकमिदमिति श्रैयटः । सनीवन्तत्वावयव इति काशिका । अर्थः स्पष्टः ।
२६२२ । तनोतेविर्भाषा ॥ ६।४।१७ ॥

दी—। अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्भलादौ सनि ।
 तितांसति—तितंसति—तितनिषति । ‘आशङ्गायां सन् वक्तव्यः’
 (वार्त्तिक) । श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ।

Eng.—Easy. आशङ्गायाम् etc.—वार्त्तिक । आ etc.—or the dog apprehends death i.e. is on the point of death. कूलं—the bank is on the point of being fallen down.

भित—। तनोतेरिति । ‘अज्भनगमाम्—’ (२६१४—६।४।१६) इत्य-
 वात्पाप्यनुवृत्तिः । तितांसतीत्यादि—इडभावे रूपद्वयम् । आशङ्गायामिति वार्त्तिक-
 मिदम् । आशङ्गार्थकक्रियावृत्तेरपि धातोः सन् स्यादिति तदर्थः । मुमूर्षतीति ।
 सतिशङ्कितो भवतीत्यर्थः । वर्त्तमानसानीय्ये लट् । ‘पूर्ववत्सनः’ इत्यात्मनेपदमन्त्र-
 न शङ्काम् । ‘शदेः—’ इत्यादि सूत्रद्वये सनो न्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति
 आत्मनेपदप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । पिपतिषतीति—‘तनिषति—’ इति वार्त्तिकादिट्-
 पच्चे इदम् ।

२६२३ । सनि मीमाञ्चुरभलभशकपतपदामच इस् ॥७।४।५४॥

दी—। एषामच इस् स्यात् सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
 ‘स्कोः—’ (३८०) इति सलोपः । पित्सति । दिदरिद्रिषति—
 दिदरिद्रासति । ‘डुमिङ्’, ‘मौज्’ आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य
 मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । ‘सः सि—’ (२३४२) इति ।
 तः । मित्सति—मित्सते । “मा माने” । मित्सति । माङ्—
 मेङोः—मित्सते । दोदाणोः—दित्सति । देङ्—दित्सते ।
 दाज्—दित्सति—दित्सते । घेट्—धित्सति । धाज्—
 धित्सति—धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ—शिक्षति ।
 ‘शक मर्षणे’ इति दिवादिः । स्वरितेत् । शिक्षति—शिक्षते ।

पित्सति (पित्सते—?) । 'राघो हिंसायाम् सनीस् वाच्यः' (वार्तिक) । रित्सति । हिंसायां किम् ? आरिरात्-सति ।

एषामचः—etc.—easy. अभ्यासलोप—by 'अव—' (2620). Thus पत् + सन् तिप् = पि स् त् सति by अच इस् here. Then पि ० त्स ति by 'स्त्रोः—' (380) then पि त्स त्स ति next पित्सति by अभ्यास-लोप (This is alt. of पिपतिषति). दिदरिद्विषति.etc.—by तनिपति &c see वार्तिक above. The word मी in the rule stands for both 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'—खादि and 'मीञ् हिंसायाम्'—क्रादि । Similarly मा stands for 'मा माने'—अदादि, 'माङ् माने'—दिवादि and 'मेङ् प्रणिदाने'—आदि । मित्सते—due to डिङ् । स् of इस् becomes त् by 'सः सि—' (2342) । 'दीदृशोः' i.e. of 'दोऽवखण्डने' and 'दाण् दाने' । मेङ् and दो become मा and दा by 'आदेचः—' (2370). 'राघो—' (वार्तिक)—It has to be stated that आ of राघ् is replaced by इस् in सन् in the sense of injure ; otherwise आरिरात्सति—wishes to worship. तत्त्वबोधिनी rightly reads पित्सते (पद+सन्) for पित्सति, because this should be an instance of पद (आत्मनेपदी) ।

मित— । सनीति । एषामिति । मीमा इत्यादेरित्यर्थः । अभ्यासलोप इति— 'अव लोपः—' (३६२०) इत्यनेनेत्यर्थः । 'तनिपति—' इति वार्तिकोक्त-पतेरिति रूपं दर्शयित्वा इडभावे दर्शयिष्यन्नाह—स्त्रोरिति । पत् + सन् तिप् इति स्थिते अनेन इसादेशे पिस् त् स इति जाते स्त्रोरिति सलोपे पित्स ति इति स्थिते 'त्स' इत्यस्य हित्त्वमभ्यासलोपश्च । कृतदीर्घस्य इति । 'अज्भन—' (२६१४) इत्यनेनेत्यर्थः । मिञ् अथवा मीञ् सन् तिप् इति स्थिते इसादेशे प्राग्वत् । एवमन्यत्र । यथा 'मी'ति डुमिङ्मीजोर्घाहकम् तथा 'मे'ति—मा,

माङ्गनेडाम्, 'वु' इति ॐ दाहपाणां धारुपयोश्च षणामिति बोध्यम् । तत्र देङ्
मेङित्यादेर्'रादेच उपदेशे—' (२३७०) इत्यनेन आच्चे कृतेऽनेनेत्वम् । तत
सस्य तत्त्वम् । पितृसतीति । अत्र 'पितृसते' इति तत्त्वबोधिण्यां पाठः । तदेव
च साधीयः प्रतिभाति । पद्यते रूपदर्शनाभावात् पतेः पूर्वसुक्ताच्चेति । 'राधो
हिंसायाम्—' इति । वार्त्तिकमिदम् । हिंसाश्चेरस्य आकारस्थाने इसादेशः ।
रितृसति—स्त्रीरितिसलोपः । धकारस्य चर्लेण तः । तत्सहितं सनो द्वित्वभ्यास-
लोपः । आरिरात्सति—अत्र आराधनार्थकत्वात् (आ—राध् + सन्) इसादेशा-
भावः । 'अभ्यासस्य 'ऋस्वः' इति ऋस्वे जाते 'सन्धतः' (२३१७) इतीत्वम् । चर्त्त्वम् ।

२६२४ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ७।४।५७।

दो— । सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते—सुमुक्षते
वा वत्सः स्वयमेव । 'अकर्मकस्य' किम् ? सुमुक्षति वत्सं
कृष्णः । 'न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः' (२३४८) । विवृत्सति । तडि
तु विवर्तिषते । 'सेऽसिचि—' (२५०६) इति वेट् । निनर्ति-
षति—निवृत्सति ।

Eng.—Easy. स्वयमेव here indicates अकर्मकत्व ।

मित— । सुच इति । 'सः सि—' (७।४।४९) इत्यतः सीति । 'सनि
मीमा—' (७।४।५४) इत्यतः सनीति चानुवर्त्तते । तच्छेषं पूरयन्नाह—सादौ
सनीति । मोक्षते इत्यादि । चस्य कुलेन कः । षत्वम् । अन्यत्र गुणाभावादभ्यास-
लोपाभावः । 'हलन्ताच्च' (२७१३) इति सनः किञ्चाद् गुणनिषेधे प्राप्ते 'गुणो
वे'तुराक्तम् । 'तडि' इति । 'तडानयोरभावे' इतुराक्तत्वादत्र इडितिभावः । निवृत्सतीति
'हलन्ताच्च' इति सनः किञ्चान्न गुणः ।

ॐ वृत्तौ—'दाञ—धाञ' इति 'डदाञ्—डधाञ्' इत्यनयोर्ग्राहकमिति विभा-
वनीयम् ।

२६२५ । इट् सनि वा ॥७।२।४१॥

दी—। वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्च सन् इड् वा स्यात् ।
तितरिषति—तितरीषति—तितोषति । विवरिषति—विवरी-
षति—वुवूर्षति । वृङ्=वुवूर्षते—विवरिषते । दुध्वूर्षति ।

The aug. इट् is optionally prefixed to सन् coming after the roots वृङ्, वृज् and those that end in दीर्घं ऋ. Thus तितरिषति—तितरीषति (with इट्. Two forms due to दीर्घविकल्प of इट् by 'वृतो वा' —2391). तितोषति (without इट्. Here (in तृ+सन्) सन् is कित् by 'इको ऋल्'—2612; hence गुण fails consequently इत्तु comes in by 'ऋत इङ्गातोः'—2390. रपरत्वं and हलि चेति (354) दीर्घं) । वुवूर्षति—without इट्, वृ becomes वृ by 'अज्भन—' (2614) then वृ by 'उदोष्ट—' (2494) next after duplication the अङ्ग becomes दीर्घं by 'हलि च' । वुवूर्षते etc because वृत् is डित् । दुध्वूर्षति—सन् of 'ध्व कौटिलि' ।

मित । इडिति । 'वृतो वा' (७।२।३८) इत्यतो 'वृत्' इत्यनुवर्त्तते । सनीति च षष्ठ्यर्थकः तदाह—वृङ् वृज्भ्यामित्यादि । 'सनि गृहगृहोश्च' (२६१०) इत्यस्यापवादोऽयमिति नागेशः । न च 'ऋदन्ताच्च' इत्यनेन करोतिरपि 'अज्भन—' इति दीर्घाद्भूम्निङ् विकल्पाच्चिकरिषतीत्यादि स्यादित्याशङ्कनीयम् । 'एकाच उपदेशे—' (७।२।१०) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य 'उपदेशे ऋकारान्तात्' इति व्याख्यानादिट् सनि वेत्यस्य ग्रहण्यभावादित्याहुः । तितरिषतीत्यादि—इट्पक्षे 'वृतो वा' (२३९१) इतीटो दीर्घविकल्पाद् रूपद्वयम् । गुणः । रपरत्वं । अभ्यासेत्त्वम् । उत्तरत्वं लिङ्भावात् 'इको ऋल्' (२६१२) इति सन्ः कित्त्वेन गुणनिषेधात् 'ऋत इङ्गातोः' (२३९०) इतीत्त्वम् । रपरत्वं । अभ्यासेत्त्वम् । हलि चेति (३५४) दीर्घश्च । वुवूर्षतीति—'अज्भन—' इति दीर्घात् 'उदोष्ट

—' (२४६४) इतुप्रत्त्वम् । रपरत्वम् । हित्वम् । हलि चेति दीर्घः । वृधूर्णते
—इति । डिच्चात्तड् । दुधूर्णति—'धृ कौटिलौ' इत्यस्य प्राग्वत् ।

२६२६ । स्मिपूङ्गज्ज्वशां सनि ॥७२॥७४॥

दी— । स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्ज्, अश्—एभ्यः सन इट्
स्यात् । सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । इह 'रिस्'
शवब्दस्य हित्वम् । 'इस्' इति सनोऽवयवः कार्यभागिति
कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् । 'द्विर्वचनेऽचोति (२२४३) न
प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य'
(२६०६) । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । 'पूर्वत्रा-
सिद्धीयमद्वित्वे' (परि—) इति चक्षाभ्यां सहितस्येटो हित्वम् ।
'हलादिः शेषः' (२१७८)—उचिच्छिषति । निमित्तापाये
नैमित्तिकस्यापप्रपाय' (परि— ?) इति त्वनित्यम् । 'च्छोः—'
(२५६१) इति सतुक्ग्रहणाज् ज्ञापकात् । 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति-
वचनाद्वा'— । 'णौ च संश्रङोः' (२५७८—२६०१) इति
सूत्राभ्याम् इङो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगा-
पयिषति—अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति—शुशावयिषति ।
'ह्रः सम्प्रसारणम्' (२८८६) । जुहावयिषति । णौ हित्वात्
प्रागच आदेशो न' इतुप्रकृतात् उकारस्य द्वित्वम् पुष्पारयिषति ।
चुक्षावयिषति । 'ओः पुयण्ज्यपरे' २५७७) । पिपावयिषति ।
यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिप्तावयिषति ।
जिजावयिषति । 'पुयण्जि' इति किम् ? नुनावयिषति । 'अपरे'
किम् ? बुभूषति । 'स्त्रवति—' (२५७८) इतीच्च' वा ।
सिस्त्रावयिषति—सुस्त्रावयिषतीत्यादि । 'अपरे' इतेप्रद ? शुश्रूषते ।

The aug. इट् is sanctioned to सन् coming after the five roots सिन्, पू, च्, अज्, and अश् (to pervade). Thus सिन्निषते etc. सिन्निषते—by गुण and षत्वनिषेध, cf. 'सौतिखोरेव—' (2627). पिपिषते—by 'ओः पुयण्जि—' (2577) after the duplication of पू. अरिषति—च् + इट् + सन् hereby गुण and रपरत्वं—च् becomes अर् and the whole = अरिस्. Now by 'अजादेर्हितीयस्य,' रिस् gets द्वित्व. Here as in other cases, the prohibition 'द्विवचनेऽचि' (2243) does not apply, for इस् or सन् along with इट् is the object of operation (कार्यभाक् or कार्यौ) and as such i. e. being कार्यौ it (इस्) fails to be the cause of द्वित्व (cf. 'कार्यं—सनुभवन् कार्यौ निमित्ततया नाश्रीयते'). अज्जिषति—the नकार of अज्, not being duplicated due to 'न न्दाः—' (*२४४६), जिस् (with इट्) gets द्वित्व. Though अज् is ऊदित् and had the reason of having इड्विकल्प by 'स्वरतिसूतिसूयति—' (2279), yet it will have नित्य इट्. Similarly अशिशिषते (अश् व्याप्नोति). तुक् i. e. by 'क्वे च' (146). चुल्म् i. e. श्रुल्म् (चल्म्) of तुक् (त्) by 'सोः श्रुना—' (111—8. 4. 40). Here the rejoinder that 'द्वित्व fails after श्रुत् of तुक् on the score of पूर्ववासिद्धम् (12—8. 2. 1.) whereby श्रुत् is declared to be असिद्ध or invalid towards the foregoing rules' does not hold good due to the परिभाषा—'पूर्ववासिद्धीयमद्वित्वे'—or Rules and operations falling under पूर्ववासिद्धम् (8. 2. 1.—पूर्ववासिद्धीय) will be considered invalid towards their predecessors except when द्वित्व is to be effected (cf. द्वित्वभिन्ने पूर्ववत् कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः—श. श्र.), Thus here इट् along with च and छ gets द्वित्व. Then by 'ह्लादिः—'

(2179) we have उचिच्छिषति । The परिभाषा or maxim 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' is अनित्य or occasional on the strength or evidence of the acceptance of (क) along with तुक् or च in the rule 'च्छोः शूङ्—' (2561) or from the term or वचन of 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति', cp—the varttika 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृत्तुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' under 'ई च गणः' (2573). The drift is this :—The परिभाषा—निमित्तापाये etc, meaning—that too, which results from a cause disappears, as soon as the latter (cause) disappears,—suggests that in उचिच्छिषति there will be no 'चकार' in the अभ्यास as it is नैमित्तिक and so deserves disappearance as the निमित्त 'क' is dropped by हलादिशेषः. But the परिभाषा is अनित्य. And this is inferred from 'च्छोः—'. For in cases like प्रञ्ज (प्रच्छ् + न) etc we have, by 'च्छोः', श् for क along with च or तुक्. But when क is replaced by श्, then च or तुक् also would have disappeared by 'निमित्तापाये—etc'. Thus च or तुक् in the rule 'च्छोः—' fails. And this failure of तुम्बिषि indicates that the परिभाषा—'निमित्तापाये—' is (admitted as) अनित्य. Consequently there will exist चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति । Or take it thus—the term 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' or renovation of the primitive root, occurring in the varttika above is superfluous for by 'हनश्च वधः' (3253) the वधादेश in 'कंसवधम् आचष्टे' would have disappeared and made room for हन् as soon as 'कृत्तुक्' or the elision of the कृतप्रत्यय अप् was effected. Thus this failure also suggests the अनित्यत्व or temporary basis of the

परिभाषा 'निमित्तापाये—' । Thus in either way the existence of चकार in the अभ्यास of उचिच्छिषति is established. (But Nagesha does not agree to this. See Tika below). The rule 'शौ च संशङोः' (2579—6. 1. 31) and the rule 'शौ च संशङोः' (2601—2. 4. 51) direct, in order, the optional सम्प्र. of शि and the optional गाडादेश of इङ् (to read). Thus अधिजिगापयिषति etc. (हित्व of गापि, इट् and गुण, इत्त्व of the अभ्यास etc. अध्यापिपयिषति (हित्व of पि of आपि formed by 'क्रीड्जीनां शौ'—2600). शिञ्चायिषति—by वृद्धि of शि in connection with शिच् then हित्व of श्यायि, इट् + गुण) । शुश्रावयिषति—Here the सम्प्र. takes effect first by 'सम्प्रसारणे तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत्', the हित्व of शु, शिच्कार्य in the 2nd शु, वृद्धि, इट् and गुण । जुहावयिषति like शुश्रावयिषति । The उकार (along with ह्) is duplicated due to our (Bhattoji's) explanation 'शौ हित्वात्—' ; cf. ('ई च गणः—2573). पुष्कारयिषति—(स्फुर् + शिच् + सन् + तिप्) । चुच्चावयिषति : (च + शिच् + सन्). पिपावयिषति etc. everywhere the duplication respectively of पू, यु, भू, रू, लू and जु will take first and then शिच्कार्य in the उत्तरखण्ड or second पू, यु etc, the अभ्यास पू, यु etc. becoming पि, यि etc by 'शौः पुयण्—' । जुनावयिषति—no इत्त्व of the अभ्यास । वुभूषति—the अभ्यास is not followed by an अपर (अः परो यस्मात्) वर्णः । शुश्रूषते—आत्मनेपद by 'जायुस्मृदृशां सनः' (2731).

मित— । स्मिपूडित्यादि । धातूनां षष्ठ्यन्तत्वेऽपि तथा प्रत्ययस्य सप्तम्यन्तत्वेऽपि क्रमेण षष्ठ्यन्तत्वं षष्ठ्यन्तत्वञ्चार्थः । तदाह—एभ्यः सन इति । इट् स्यादिति । 'इङ्यतिर्ति—' (७।२।६६) इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सिस्मयिषते इति । डिच्त्वात् 'पूर्ववत् सन' इत्यात्मनेपदम् । 'सिङ्गीषदसने' इत्यस्यानिट्त्वादेनेन इट् ।

‘सौतिष्ठरेवेति नियमान्न षः । पिपविषते इति—पू+इस् इति स्थिते पूशब्दस्य द्वित्वम् । ‘ओः पुयण्—’ (२५७७) इत्यभ्यासेत्वम् । अरिरिषति इति—अ + इस् इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्थेति गुणरपराभ्याम् ‘अरिस्’ इति जाते ‘रिस्’ इत्यस्य द्वित्वम् । एतद्योरप्यनिट्त्वाद्देनेन इट् । ननु ‘इस्’ इति द्वित्वनिमित्तम् । तथा सति ‘द्विर्वचनेऽचि’ (२२४६) इत्यजादैश्च निषेधाद् गुणाभावेन ‘अरिस्’ इति दुर्लभम्, तत्राह—‘द्विर्वचने—’ इति न प्रवर्त्तते इति । हेतुमाह—‘इस्’ इत्यादिना निमित्तत्वायोगादित्यन्तेन । कार्यभागिति—अजादेर्द्वितीयस्थेति नियमादित्यर्थः । इङ्गुणाद्यभावाद् द्वितीयस्याभावेन तस्याप्रवर्त्तते । कार्यभागिति, कार्यीत्यर्थः । कार्यीणो निमित्तत्वायोगादिति—अनुभूतकार्यत्वात्, ‘कार्यं मनुभवन् कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते’ इति निषेधादिति भावः । अंशस्य ‘इस्’ इत्यस्य कार्यित्वेऽपि समुदायस्य ‘इस्’ इत्यस्य कार्यित्वसुपचर्यते । ततोऽपि च द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । अञ्जिनिषतीति—‘अञ्जू’—इत्यस्य ऊदित्वेन स्वरतीत्यादिना इङ्विकल्पे प्राप्तेऽनेन नित्यमिट् । ‘न न्द्राः—’ (२४४६) इति नकारस्य द्वित्वनिषेधाद् ‘जिस्’ इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति—अशू व्याप्तवित्यस्याप्यञ्जूषत् । ‘पूर्ववत्—’ इति तङ् । उच्छेरिति—‘उच्छी विवादे’ इति धातुः । तुगिति—‘छे च’ (१४६) इति तकार इत्यर्थः । चुत्वमिति । ‘सोः शु ना शुः’ (१११—८।४।४०) इत्यनेन शुत्वे चकारत्वमित्यर्थः । ‘पूर्वत्वासिद्धीयमद्वित्वे’ इति—परिभाषेयम् । द्वित्वभिन्ने पूर्ववत् कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः इति नायेशः । ततश्चात्र द्वित्वस्य कर्त्तव्यत्वान्नामव प्रवर्त्तते । एवं च शुत्वस्य नासिद्धत्वम् । तदाह—चच्छाभ्यां सहितस्येति । एवम् उच्छ्+इस् इति स्थिते ‘अजादे—’रिति ‘च्छिस्’ शब्दस्य द्वित्वम् । ततो हलादिशेषेण अभ्यासे इकारेण सह चकारमात्रं श्रूयते । उचिच्छिषतीति च लभ्यते । ननु ‘च्छिस् च्छिस्’ इति द्विस्वादूर्द्ध्वं हलादिशेषेण छकारस्यापि निवृत्तिः । तस्य च ‘छे च’ (१४६) इति तुको निमित्तत्वात् तदपाये (छकारलोपे) नैमित्तिकस्य तुकोऽपि निवृत्तिप्रसङ्गः, ‘निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय’ इति नियमात् । ततश्च तुग्नित्वात् तदादेशस्य चुत्वस्य अभ्यासे श्रवणं न स्यादत आह—

—‘निमित्तापाये—’ इति लत्वम् इति । तत्र लिङ्गद्वयमाह—सतुक्कयहणञ्ज्ञापका-
दिति प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्देति च । ‘क्वोः शूडनुनासिकी च’ (२५६१) इत्यनेन
हि चकारेण सहितस्यैव ककारस्य शकारत्वमनुशिष्यते । यथा प्रश्नः, विश्व इत्यादौ ।
तथा च प्रच्छ् + न इत्यत्र च्छोरिति कस्य शकारे कृते ‘निमित्तापाये—’ इति
न्यायात् चकारस्यापि (यद्वा—तुकोऽपि) निवृत्तिः स्यात् । एवञ्च च्छोरित्यत्र
तुगयहणं (चकारयहणम्) न कर्तव्यम् । तथापि यत् ‘क्वोः शूड—’ इत्य-
सूत्रयित्वा ‘क्वोः—’रिति चकारयहणं क्रियते ततश्चैतत् ज्ञाप्यते ‘निमित्ता-
पाये—’ इत्यनित्यमिति । किञ्च निदर्शनान्तरेणापि ‘निमित्तापाये—’ इत्यस्या-
नित्यत्वम् दर्शयितुं शक्यत इत्याह—प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्देति । ‘इं च गणः’
(२५७३) इत्यस्यान्तिमे ‘आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे’ क्लृप्क् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् इति वार्तिकम् । तत्र ‘कंसवधम् आचष्टे’ इत्यत्र
वधादेशस्य ‘हन्’ इति प्रकृतिप्रत्यापत्तिः (‘आदेशविगमेन’ स्वरूपावस्थानत्वम्)
साधयितव्या । सा च ‘क्लृप्क्’ इत्यनेन कृतः कृतप्रत्ययस्य अप एव विगमात्
(‘हनश्च वधः’ (३२५३) इति सूत्रात्) वधादेशस्यापि अदर्शनात् लभ्यते ।
ततश्च प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थम् । तदेतद् व्यर्थं सज् ज्ञापयति ‘निमित्तापाये—’
इत्यनित्यमिति । तस्मात् सूत्रकारवार्त्तिककारवचने एवात्र प्रमाणमिति भावः ।
नागेशस्तु ‘निमित्तापाय—’ इति परिभाषा नास्त्येवेत्याह—‘पुष्पयोशं जानाति
पुष्पेण योजयतीत्यतत्साधके पुष्पयोगेति वचने भाष्यकृतकृतप्रत्यापत्ति-
ज्ञापिका । तत्र हि ‘चजो—’रिति घिति परतः कुलमन्यथा क्लृप्कि निमित्ता-
पायपरिभाषयैव कुलनिवृत्तौ सिद्धार्थां किं तदनुवृत्तैरित्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुत एतैः
(सूत्र-वार्त्तिक-भाष्यकृद्घनैरित्यर्थः) तत्परिभाषाभाव एव बोध्यते’ इत्याह—अतएव तत्
कृतपरिभाषेन्दुशेखरे निमित्तापायपरिभाषा नोपलभ्यत इति संक्षेपः । सूत्राभ्यामिति ।
‘शौ च—’ (२५७८—६।१।८) इत्यनेन श्रूयतेः सम्प्रसारणविकल्पः, ‘शौ च—’ (२६७१
—२।४।५१) इत्यनेन डङो गाङादेशविकल्पश्चैति विवेकः । अधिजिगापविषतीति ।
अत्र गाङादेशात् ‘अर्त्तिङ्गी—’ (२५७०) इति पुकि गापि इत्यस्य द्वित्वम् । इह

गुणौ । अध्यापिपयिषतीति—‘क्रीङ्जीनां णौ’ (२६००) इत्याच्चे पुकि च कृते ‘आपि’ इति जाते ‘पि’—शब्दस्य द्वित्वम् । इङ्गुणौ । शिञ्चाययीति—अयतेर्णिचि वृद्धायादेशयोः कृतयोः ‘आयि’ इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिशेषः ऋस्वः । ‘सन्त्यतः’ इतीच्त्वम् । इङ्गुणौ । शुशावयिषति—‘सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवदि’तुक्त्वात् ‘शु’ इत्यस्य द्वित्वम् । उत्तरखण्डे णिच्कार्यम्, इट्, गुणश्च । णौ द्वित्वादिति । एतत् ‘इ च गणः’ (२५७३) इत्यतोक्तम् । उकारस्येति—हकारसहितस्यैत्यर्थः । पुष्कारयिषति—‘चिस्फुरोणी’ (२५६९) इति आक्षविकल्पस्तु ‘णिचि. अच आदेशो न—’ इतुक्त्वात् द्वित्वादृङ् विधेयः । पुष्कारयिषतीत्यपि द्रष्टव्यम् । चुच्चावयिषतीति—अत्रापि च्धातोर्द्वित्वाद्दृङ् णिच्कार्यम् । पिपावयिषतीत्यादि—अत्र क्रमेण पू, यु, मू, रू, लू, जु इति धातवः । तेषां पू इत्यादीनां द्वित्वादनन्तरं णिच्कार्यम् । ततः ‘ओः पुयण्—’ (२५७७) इत्यनेनाभ्यासोकारस्य इत्त्वम् । नुनावयिषतीति—अत्र पवर्गप्रत्याहारजकाराणामेकतमाभावान्नित्वम् । बुभूषतीति—अत्र पवर्गीयवर्गसत्त्वेऽपि उत्तरखण्डे अवर्णपरवर्णाभावात् ‘यव दिरुतौ—’ इतुक्त्वात्वेन नाभ्यासेत्त्वम् । शुश्रूषते इति—‘ज्ञाश्रु—’ (२७३१) इत्यात्मनेपदम् ।

२६२७ । स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥८॥३६१॥

दी— । अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । तुष्टूषति । ‘दुप्रतिस्वाप्योः—’ (२३४४) इतुक्त्वात् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । ‘स्तौतिण्योः’ किम् ? सिसिञ्चति । उपसर्गात् ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिञ्चति । ‘षणि’ किम् ? तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादितुक्त्वेनैह निषेधः । इण् = प्रतीषिषति । इक् = अधीषिषति ।

The स coming after the इण् (प्रत्याहार) of the अभ्यास of

स्तु and गृह्णन् or causative roots only, becomes ष provided the स of सन् following has also become ष and not otherwise. Thus it is easy to see that there are two restrictions (1) that the स of स्तु or casual roots alone turns cerebral when it comes after the इकार or उकार etc lying in the अभ्यास। and (2) that this षत्व the स in the उत्तरखण्ड of 'स्तौतिष्ठो' is effected only when the स of सन् following it (स) has also undergone षत्व but not so if the स of सन् remains unaffected. (Hence it is that the rule reads षणि instead of सनि). Thus तुष्टूषति (दीर्घ of स्तु—दीर्घ being due by 'अज्भन—' 2614). स्वापि —a गृह्णन् root—gives सुष्वापविषति (duplication of स्वापि and सम्प्र. in the अभ्यास by 'द्वुतिस्वाप्योः—'). सिसिचति—no guna due to 'हलन्ताच्च' (2613). But the restriction viz.—'अभ्यासेणः परस्य स्तौतिष्ठोरिव' does not hold good when a root comes after an उपसर्ग (having the condition of षत्व) for 'स्तौतिष्ठोरिव —' (8. 3. 61) bars 'आदेशप्रत्यययोः' (8. 3. 59) only and not 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (8. 3. 64) also; cf. the परिभाषा 'मध्ये-पवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' [and it is evident that 'स्तौतिष्ठोः—' is a special rule (अपवादसूत्र) placed in the middle (मध्ये)]। Thus we have परिषिचति। तिष्ठासति etc because सन् has not been षन् here so षत्व due by 'आदेशप्रत्यययोः' is not barred (the root was षा then स्था). अभ्यासादितुक्तीः—etc i.e. as we have explained 'अभ्यासेणः परस्य.....सस्य'; So the षत्व of the स of सन् coming after the root इण् or इक् will not be affected in the least though षण् follows. Thus प्रतौषिषति—अविषिषति

(स in both cases gets द्वित्व and the अभ्यास gets इत्त्व by 'सन्त्यतः').

मित—। सौतिख्योरिति । सौतिश्च णिश्चेति इन्दात् षष्ठीद्विवचनम् । 'णि' इत्यनेन तदन्तत्वं लक्ष्यम् । तदाह—सौतिख्यन्तयोरिति । सौतिख्यन्तस्य चेत्यर्थः । अभ्यासेण इति । 'इण्कोः' (८।३।५७) इत्यत औचित्यादिस्थित्येवानुवर्तते । तच्च विशिष्यतया अन्वीयते । सूत्रे एवकारः काकाचिगोलकन्यायेनोभयान्वयी 'सौतिख्योरेव' इति 'षण्येव' इति च । तदाह—सौतिख्यन्तयोरिति षभृते सनि नान्यत्वेति च । कृतफलस्य सन् इत्यर्थः । सस्य ष इति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८।३।५५) इत्यतः 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । तुष्टृषतीति । सौतिः सनिरुपम् । 'अजम्भन—' (२६।१४) इति दीर्घः । षत्वं दर्शयितुमाह—सुष्ठापयिषतीति । 'दुप्रति—' (२३।४४) इत्यनेनाभ्यासस्य सम्यसारणम्—। सिसिचततीति—'हलन्ताच्च' (२६।१३) इति सनः कित्त्वान्न गुणः । उपसर्गा—त्विति । अयं भावः—'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५६), 'सौतिख्योरेव—' (८।३।६१), 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' (८।३।६४) इति सूत्रत्रयस्य मध्ये मध्यमोऽपवादः । अतएवासौ—मध्ये पवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्—इति न्यायेन 'आदेश—' इति विहित फलस्य च वाधको, न तु 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति विहितस्यापि । ततश्च उपसर्गात् (उपसर्गस्थान्निमित्तात्) 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति प्राप्तं षत्वं भवत्येव । एवञ्च परिसिषिचतौल्यादि निर्वाधमिति । तिष्ठासति इति—। षण्येव परतोऽभ्यासेणः परस्य सस षत्वमिति नियमः । अत्र च षशास्ति । अत उक्तनियमो न प्रवर्तते । ततश्च षा + सन् इति स्थिते धात्वादिरिति सत्वे स्था सन् इति जाते द्वित्वादेरुर्द्ध्वम् 'आदेश—प्रत्यययोः' इति षत्वं भवत्येवेति भावः । सुष्ठुषतीति, जिष्पू श्ये इति धातुः । अत्रापि प्रागवत् । 'रुदविद सुष्ठुषाहि स्वापि—' (२६।०६) इति सम्यसारणे कृते द्वित्वम् । अभ्यासादितुक्तेरिति । अभ्यासेण इतुक्तेरिति भावः । नेह निषेध इति—प्रतीषिषति, अधीषिषतीत्यत्र । अत्र पति—इ + सन् तिप् इति स्थिते 'अजादे—' इति सस्य द्वित्वम् तस्य

च इण् धातोः परत्वेन अभ्यासेणः परत्वाभावात् षत्वम् । एवञ्च 'सौति-ख्येरेव—'
इति नियमस्य न चतिरेवमधीषिषतीत्यत्र ।

२६२८ । सः सिद्धिस्त्रिदिसहीनां च ॥८॥३६२ ॥

दी— । अभ्यासेणः परस्य ख्यन्तानामेषां सस्य स एव न
षः षणि परे । सिस्त्रेदयिषति—सिस्त्रादयिषति । सिसाहयिषति ।
'स्यादिष्वेवाभ्यास्य' इति नियमान्नेह—अभिसुसूषति ।

'शैषिकान्तुवर्थायाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सन्निष्यते ॥'—(भाष्यम्)
शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव ।
न तु छान्ताच्छः । 'सरूपः' किम् ? अहिच्छत्रे भव
आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । असन्ताच्छः ।
तथा मतुवर्थात् सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुवन्ता-
न्तुव न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमतो शाला । "सरूपः"
इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्
सनन् । स्वार्थसन्नन्तात् स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ।

इति तिङन्तसन् प्रकरणम् ।

The substitute स only and not ष replaces the स, of the
causative सिद्धि, स्त्रादि and सहि, coming after the इण् (प्रत्यहार)
of the अभ्यास—when षण् follows. Thus सिस्त्रेदयिषति etc.
According to the restriction (नियम) laid down in 'स्यादिष्वभ्यासेन—'
(2277) we have अभिसुसूषति (अभि—सु + सन्षति) without षत्व
for, though there is the उपसर्ग अभि, yet सु does not fall within
the list of स्यादि (which see ante—2270—2277).

Bhashya reads (or holds) that—‘A self same affix laid down in the शेषाधिकार or expressing the sense of मतुप् is not, for the second time, attached to a word formed (by the same affix) in the शेषाधिकार or bearing the sense of मतुप् as also that the affix इच्छा—सन् is not again enjoined to a word once formed with that सन्’.

Thus शालीय formed with क् in the शेषाधिकार will not have क् again after it, so that ‘शालीये भव’ will not make a single word but will remain in the form of a sentence. Why say सारूपः (selfsame or similar) ? Witness—आहिच्छतीयः । Here, at first, the base आहिच्छत् is formed with अण् in the sense of आहिच्छते भवः । Then आहिच्छते भवः give आहिच्छतीयः with क्; so that an असन्त word is affixed with क् (and not with अण् again). Similarly in the case of affixes expressing the sense of मतुप्. Thus धनमस्यास्ति gives धनवान् with मतुप्; but धनवानस्यास्ति will remain unchanged for it will not take मतुप् again. But a different (विरुपः) affix of the same sense may be applied to such a base as—दण्डमस्यास्तीति दण्डी (अस्त्यर्थेङ्), again दण्डी अस्या अस्तीति दण्डिमती (दण्डिन् + मतुप् + डीप्) शाला (a shed). सारूप इत्यनुषज्यते i. e. the word सारूप in third foot of the sloka should be drawn to सन् also in the fourth line. And this सारूप will denote similarity in sense (and not in word) so that an इच्छासन्न word i. e., a word formed with सन् expressed by धातोरिकाचः—’ (2608) will not again have इच्छासन् after it whereas a word formed with स्वार्थसन् (expressed in ‘सुप्तिज्किदभ्यः सन्’—2393 etc) will again

be allowed to have इच्छासन् after them so as to give जुगुप्सिषते (जुगुप्स् + इट् सन् ते), मोर्मांसिषते etc.

Here ends the सन् chapter of तिङन्त ।

मित—। स इति । 'स्तौतिष्ठोरिव—' (८।३।६१) इत्यतएवानुवृत्तिः ।

तथा तस्मात् स्तौति—वर्गं सर्वमनुवर्तते । तदाह—अभ्यासेणः परस्वेत्यादि । सूत्रे स इति नियमार्थमित्याह सस्य स एवेति । सिस्वेदयिषतीत्यादि स्विदिप्रभृतीनां क्रमेण रूपम् । अभिसुसृषतीति—अत्र षणि सत्यपि 'स्तौतिष्ठोरिवे'ति नियमान्नाभ्यासेणः परस्य षत्वम् । तथा सुनोतिरेभ्यासस्य अभ्युपसर्गात् परत्वेऽपि स्यादित्वाभावात् 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (२२७७) इति न षत्वम् । शैषिकादिति—'श्लोकवार्तिकमिदमिति कैचित् । भाष्यमिति बहुवः' इति तत्त्वबोधिनी । अयमवान्वयः—

शैषिकात् सरूपः शैषिकः प्रत्ययः, (तथा) मतुवर्धीयात् सरूपः मतुवर्धीयः/प्रत्ययः न इट्, (किञ्च) सन्नान्तात् (सरूपः) सन् न इष्यत इति ।

अर्थस्तु वृत्तावेव स्पष्टीकृतः (शेषे—शेषाधिकारे भवः शैषिकः—भवार्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ् । एवं मतुवर्धे भवो मतुवर्धीयः—भवार्थे गङ्गादित्वात् ङः) । सरूप इति समानरूप इत्यर्थः । तेन—'छान्ताच्छो न, अस्मन्तादण् न, मतुवर्निष्पन्नान्मतुव न' इत्यर्थ इति बोध्यम् । तेनेति—यतः शास्त्रीयशब्दः शास्त्रायां भव इति शैषिककृत्प्रत्ययनिष्पन्न इति भावः । भवेति—स्पष्टम् । विरूपस्तुति । यथातैव दण्डिमतीत्यत्र इन्नन्तान्मतुबिति हृदयम् । अनुषण्यत इति—चतुर्थं—पादस्थ-सन्नित्यस्मात् प्राङ्निधीयत इत्यर्थः । अर्थद्वारेति—न तु शब्दद्वारेति भावः । तथाहि सति सन्नान्तात् सन् न स्यादित्यर्थकतया 'गुप्तिङ् किदभ्यः सन्' (२३८३) इति स्वार्थसन्निष्पन्नेभ्योऽपि 'जुगुप्सतीत्यादिभ्य' इच्छासन् प्रत्ययो न स्यात् । ततश्च जुगुप्सिषते, मोर्मांसिषते इत्यादि न सिध्यत् । अतो जायते अर्थद्वारैवात्र सादृश्यं सरूपशब्दार्थः न तु पूर्वपूर्वमेव शब्दद्वारेति अमितव्यमित्यभिप्रायः । एवञ्च 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां—' (२६०८) इति विहितेच्छासन्नन्तादेव पुनरिच्छासन्प्रत्ययो नेष्यत इति फलितार्थः ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तसन्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्त यङ् प्रकरणम्

२६२६। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारि यङ् ॥३।१।२२॥

दी—। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ।

क्रियासमभिहार means 'frequency' as also excess (or too much occurrence) ; and in that sense the affix यङ् is attached to a monosyllabic (एकाच्) and consonant-leading (हलादि) root.

मित—। अथ यङ्प्रक्रियां निरूपयिष्यन् सूत्रमवतारयति—धातोरिति । तस्मिन् द्योति इति—न तु वाच्ये इति भावः । तस्य वाच्यत्वे हि प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति शब्देन्दुशेखरे व्याख्यातम् । यङ् स्यादिति । एकाच्काद व्यञ्जनादेश धातोरिति शेषः । ङित्त्वादात्मनेपदमिति वक्ष्यति । तथा धातोरिति विहितत्वाद् यङ् आर्द्धं धातुकामिति च ।

२६३०। गुणो यङ्लुकोः ॥७।४।८२॥

दी—। अभ्यासस्य गुणः स्यादयङि यङ्लुकि च । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वान्नडादयः । ङित्दन्त—त्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति—वोभूयते । वोभूयाच्चक्रे । अवोभूयिष्ठ । 'धातोः' किम् ? आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (२४५३) इत्यादि । 'एकाचः'

किम् ? पुनः पुनर्जागति । 'हलादेः' किम् ? भृशमौचते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोशभ्यते । 'सूचिसूत्रिमूत्रव्यत्य-शूर्णीतिभ्यो यङ् वाच्यः' (वार्तिक) । आद्यास्त्रयश्चुरादाव-दन्ताः । सोसूच्यते, सोसूत्रयते । अनेकाच्क्त्वेनाप्रोपदेशत्वात् षत्वं न । मोसूत्रयते ।

The reduplicate or अभ्यास (of a root), is gunnated when a यङ् or यङ्लुक् follows. A यङन्त word falls in the category of a root by 'सनाद्यन्ताः—' (2304) and thus is affixed with लट् (शप् and तिप् etc). यङ् being डित्, the यङन्त bases are conjugated in the आत्मनेपद । 'He frequently or too often becomes' gives वीभूयते (भू + यङ् = भूभूय by 'सन्गङोः—'—2395 = = भो भू य by this rule = वीभूय by 'अभ्यासे चर्च'—2182. Then वीभूय + शप् ते = वीभूयते by 'अतो गुणे'—191). वीभूयाञ्चक्रे—by 'कास्रप्रत्यया-दाम्—' 2306 and 'कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि'—2239 as also 'आमप्रत्ययवत्—' 2240. अवोभूयिष्ट—लुङ् अट्, इट् सिच् तं no guna due to कित्त्व of सिच् by 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'—(2300). The aphorism reads 'धातोः' so as to announce that यङ् is an आर्द्धधातुक like सन्. And this is inferred from 'ब्रुवो वचिः' (2453; for had not यङ् been an आर्द्धधातुक, वाच्यते would not have resulted from the substitute वचि which replaces ब्रू only when an आर्द्ध. follows. Similarly in the case of 'वेजो वधिः' (2411). जायट् will not have यङ् after it as it is not एकाच् or monosyllabic; similarly ईच will not be affixed with यङ्

as it is not हलादि or consonant-leading. The भाष्य holds that शुभ् and रुच् will not have यङ् after them in the sense of excess or too much (अशार्धे). They will however, have it in the sense of frequency (पौनःपुन्य) so as to give शीशुभ्यते etc. 'सूचिसूत्रि—'. This is a varttika introduced here to attach यङ् after सूच to hint, सूत्र to entwine, सूत्र to urinate, अट् and ऋट् to go, अश् to eat, अश् to pervade and ऊर्णुञ् to cover—all of which without this varttika would have been dispensed with from having यङ् due to their अनेकाच्कत्व, अजादित्व or both अजादित्व and अनेकाच्कत्व. The first three of the list are read in चुरादि and are अदन्त or अकारान्त. Of these again सूचि and सूत्रि will not have षत्व as they are not षोपदेश (or read with षकार beginning) and due to their अनेकाच्कत्व. Thus सोसूत्राते etc with णिच्, यङ्, णिलोप, द्वित्व and गुण of the अभ्यास ।

मित—। गुण इति । यङ्लुकोरिति इन्हात् सप्तमीद्विवचनम् । लुगिति यङ्लुक एव याहकमित्याह—यङ्लुकि चेति । अभ्यासस्येति—‘अत्र लोपोभ्यासस्य’ (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । गुण इति—स चाभ्यासस्य इक इत्यवगन्तव्यम् ‘इको गुणवृद्धौ’ इति वचनात् । डिदन्तत्वादिति—यङन्तस्येत्यर्थः । पुनः पुनरतिशयेन वेति । संभिमहारार्थकमिदमित्युक्तं प्राक् । बोभूयत इति । भू+यङ् इति स्थिते ‘सन्त्यङोः’ (२३६५) इति द्वित्वेऽनेनाभ्यासस्य गुणेऽभ्यासे चर्चेति जश्ले च ‘बोभूय’ इति यङन्तो घातुः । तस्मात् कर्त्तरि श्विति शप् तिवादय आसज्यन्ते, ‘सनायन्ताः घातवः’ (२३०४) इति शास्त्रात् । ननु ‘सन्त्यङो’रिति द्वित्वादृङ् शबादिना बोभूयत इति सिद्धावपि ‘क्रियासमभिव्यक्ति’ इति सूत्रितत्वाद् द्विरुक्तप्रक्रियास्य—‘क्रियासमभिव्यक्ति’रिति वार्त्तिकेन लुनीहि—लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादिवत् पुनर्बोभूयते—बोभूयत इति स्यादिति चेन्न । लोट् तावत्

क्रियासमभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । ततश्च लोट् द्वि-
र्वचनयोरेव तदद्योतकत्वं न त्वेकैकस्येति युक्तं लोटन्तस्य द्विर्वचनम् । यङ् क्रिया-
समभिहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य (तद्) द्योतकत्वम् । तेन
तदन्तस्य (यङन्तस्य) न द्विर्वचनमिति तत्त्ववीधिन्यामन्यत्र च सुस्पष्टम् । एतच्च
लकाराद्यप्रकरणे 'क्रियासमभिहारे लोट्—' (२८२५) इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते
इत्यलम् । बोभूयां चक्रे इति । 'कास्प्रत्यायादाम्—' (२३०६) इत्याम् ।
'कञ्चानुप्रयुज्यते—' (२२३८) इति लिङन्तकञ्जनुप्रयोगः । 'आम्प्रत्ययवत् कञी-
ऽनुप्रयोगस्य' (२२४०) इत्यनुप्रयुक्तस्याप्यात्मनेपदम् । अवोभूयिष्टेति— लुङि
सिचि अडिटावागमौ । सिचः कित्वाद्गुणाभावश्च । धातोः किमिति ? 'क्रिया-
समभिहारे यङ्' इत्यनेनैव क्रियावाचकधातोर्लाभात् पुनः धातोरिति कथमिति
प्रश्नः । उत्तरमाह—आर्द्धधातुकत्वमिति । यङन्तस्येति शेषः । तत्र निदर्शनमाह—
आर्द्धधातुक एव हि परतो ब्रुवो वचिरित्यादेशः स्यात् । ततश्च यङ् आर्द्ध-
धातुकत्वाभावे वच्यादेशाभावात् वावच्यते इति न स्यात् । इत्यादीति—आदिपदेन
'वैजोवयिः' (२४११) इत्यादि याज्ञम् । पौनःपुन्यत्विति । भृशार्थे एवानयो-
र्यङ् न भाष्यमते तु पौनःपुन्यार्थ इति भावः । सूचिसूतीति—वार्त्तिकनिदम् ।
अनेकाच्त्वादजादित्वादुभयविधत्वाच्चैतेभ्यो यङ् न स्याद् 'धातोरिकाचो—' इति
सूत्रितत्वादतः वर्जतेऽत्र वार्त्तिकावकाशः । सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, सूत्र प्रसवणे,
अट गतौ, ऋ गतौ, अश् भक्षणं, अय्य व्याप्तौ, ऊर्णञ् आच्छादने इति धातवः ।
सोसूच्यते । सोसूत्रात् इति । अन्येषान्तु स्वयमेव क्रमेणोदाहरणं वक्ष्यते । अने-
काच्कत्वेनेति—सूचिसूतोरिति भावः । षत्वं नेति । 'आदेश—' इत्यस्या-
प्रवृत्तेरिति भावः । चुरादित्वादिषां ग्यान्ताद् यङ् द्वित्वं णिलापोऽभ्यासगुणश्च अकारान्त-
त्वाद् णिचि 'अतो लोप' (२३०८) इत्यहोपे सति णिच् ।

२६३१ । यस्य हलः । ६।४।४८॥

दी— । 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य य

शब्दस्य लोपः स्यादाद्धधातुके । 'आदेः परस्य' (४४) ।
 'अतो लोपः' (२३०८) । सोसूचांचक्रे । सोसूचिता ।
 सोसूत्रिता । सोसूत्रिता ।

The letter य of 'यस्य' in the rule is the combination of य and अ. Then the letter 'य' thus formed, coming after a consonant, elides when an आर्द्धधातुक follows. Thus in सोसूचाञ्चक्रे the यकार only elides by 'आदेः परस्य' (44) and then the अकार elides by 'अतो लोपः' (2308). The object of this 'सङ्घातग्रहण' is to prohibit the elision of यकार in forms like ईर्षिता, मव्यिता etc ; for in ईर्षिता (ईर्ष + इट् ता) etc. the root being अकारान्त only (and not य् + अकारान्त) the rule (यस्य हलः) does not apply there (see Kashika).

मित— । यस्येति । 'अतो लोपः' (६१४१८) इत्यतो लोपइत्यनुवर्तते तदाह लोपःस्यादिति । सङ्घातग्रहणमिति । यकाराकार समुदायग्रहणमित्यर्थः । ननु यस्येति षष्ठान्तम् । ततः 'आलोऽन्तस्य—' इति परिभाषया यकारादकारमावस्य लोपः स्यान्न तु यकारस्यापि । तत्राह—आदेः परस्येति—तस्य अलोऽन्तपरिभाषापवादत्वादिति भावः । ततो यकार—अकारयोर्मध्ये अनेन यकारलोपे कृते 'अतो लोप' इत्यनेनाकार लोपः । अत्र काशिका—'यस्येति सङ्घातग्रहणमेतत् । तत्रालोऽन्तस्येत्येतेन भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा (च ?) पञ्चमीनिर्देशस्तत्वादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । सङ्घातग्रहणं किम् ? ईर्षिता । मव्यिता । हल इति किम् ? लोलुपिता । पोपूयिता ।' इति । सोसूचांचक्रे इत्यादि सुगमम् ।

२६३२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥७॥४८३॥

दी— । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यादयडि यङ्लुकि च ।
 अटाव्यते ।

(The अच् or vowel) of an अभ्यास which is not कित् or क—
eliding is lengthened when यङ् or यङ्-लुक् follows—अटाव्यते
(अट् + यङ् = अटाव्य = अट्पाट् then शप्ते); similarly पापच्यते, पापच्यते
etc., but यंयस्यते, ननस्यते without अभ्यासदीर्घं for the अभ्यास is कित्
here in connection with नुक् by the rule 'नृगतोऽनु—' (2646).

मित—। दीर्घ इति । 'अव लोपोऽभ्यासस्य' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्य-
नुवर्तते । 'गुणो यङ्-लुकोः' (७।४।८२) इत्यतो यङ्-लुकोरिति च । अकित
इति बहुव्रीहिः । अवियमानं किदयस्येत्यर्थः । किद्वहितस्येति यावदत आह—
अकितोऽभ्यासस्येत्यादि । अटाट्यते इति । अजादेर्हि तीयस्येति यङिङ्गते 'ट्' शब्दस्य
द्वित्वम् । हलादिशेषाभ्यासदीर्घौ । अकित इति किम् ? संयस्यते । रंस्यते ।
अव हि नुकि कृते कित्त्वान्न दीर्घ इति ('नृगतोऽनु—' (२६४६) इत्यत्र नृग्वत्त्यति) ।
तदेवं 'सृचिसूत्रि—' इति वार्तिकोक्तानामट्यन्तानां रूपं दर्शितम् । अतिप्रभृतौनां
दर्शयितुमाह—

२६३३ । यङि च ॥७।४।३०॥

दी—। अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्-लुकि
च(१) । यकारपररेफस्य न दिवत्वनिषेधः । 'अरार्यते' इति भाष्यो-
दाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोऽनूयते । वेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्तान्नोपधा-गुणः । वेभिदिता ।

The ऋत् i. e. ऋकार of the root ऋ (अर्ति) and of those that
are संयोगादि (having a conjunct letter at the outset) is gunnated
when यङ् or यङ्-लुक् follows. The रेफ or a रकार followed by
a यकार is not disallowed to have duplication (by 'न द्वाः—'

(१) 'यङ्-लुकि च' इत्यंशस्तु तत्तुबोधिन्यां न दृश्यते ।

2446) as we have the instance 'अरार्थे' (ऋ + यत् = अर् य by गुण and रपरत्वं = अ र् य थ (द्वित्व with यङ् = अर र् य by हलादिशेषः = अरार्थे by 'दीर्घोऽकितः'—2632 = अरार्थेते with शप्ते) in the भाष्य (under 'धातोरिकाचो—' 2629). अरारिता, अशशिता by 'यस्य हलः' (2631) and 'दीर्घोऽकितः' । ऊर्णोनूयते—द्वित्व of नु, गुण of the अभ्यास by the prior rule and दीर्घ of the अङ्ग by 'अकृतं सार्वधातुकयोः—' (2298). वेभियते—द्वित्व of भिद्, गुण of the अभ्यास । In the case of वेभिदिता (भिद् + यङ् + ता), we have at first वेभिद् इता (with इट्) after अलोप has been effected by 'यस्य हलः' (2631) and 'अतो लोपः' (191). But this elision of अ or अलोप being स्थानिवत् (cf—स्थानिवदादेशः—50), there is no guna of the उपधा of भिद् ।

मित— । यङिचेति । 'गुणोऽति संयोगाद्योः' (७४।२६) इत्यतः सर्वमप्यनुवर्तते । तथा 'रीङ् ऋतः' (७४।२३) इत्यत ऋत इति च । तदाह—अतः संयोगादेश्वत्यादि । यङ् लकि चेति—चकारिण्यैतत् समञ्चीयत इति भावः । परन्तु एतदंशः—तत्तुवीधिन्यां न दृश्यते । यकार पररेफस्येति—यकारः परो यस्मादिति विग्रहः । न द्वित्व—निषेध इति । 'न न्दाः—' (२४४३) इत्यनेनेति भावः । ननु कुत इयं व्यवस्थेत्यत्राह—भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरिकाचो हलादेः—' इति सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । तथाच ऋ यङ् इति स्थितेऽजादे द्वितीयस्येति गुणरपराभ्यां विहितभाष्यमनन्तरम् 'अठं' इति जाते रेफस्येव यकारसहितस्य द्वित्वं न तु यकारमात्रस्य । एवञ्च हलादिशेषेण यकारनिवृत्तावभ्यासेऽकारसहितो रेफस्तिष्ठति (अरार्थे) । तस्य रेफस्याचो 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घे कृते 'अरार्थे' इति जाते शप्तञौ । अरारितेति—पूर्ववत् अरार्थे इति जाते उत्तरखण्डे 'यस्य हलः' इति अलोपे च कृते तासि रूपम् । इट् । अशशितेत्यत्र अश इत्यस्य 'श' इत्यस्य द्वित्वे प्रायेण प्राग्वत् । ऊर्णोनूयत इति—ऊर्ण + यङ् इति स्थिते नु-शब्दस्य द्वित्वम् । तस्याभ्यासेनेन गुणः । उत्तरे खण्डे तु 'अकृतसार्व—'

(२२८८) इति दीर्घः । वेभिद्यते इति । भिद् इत्यस्य द्वित्वेऽनेन अभ्यासगुणे च रूपम् ।
अङ्गोपस्थिति—वेभिदितेति बोध्यम् । नोपधागुण इति । 'यस्य हलः' 'अतो लोपः'
इति यकाराकारधोर्लोपे वेभिद् इति स्थिते भिद् इत्यस्य लघूपधगुणेनेति भावः ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥३१॥२३॥

दी— । गत्यर्थात् कौटिल्ये एव यङ् स्यान्न तु क्रिया—
समभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

यङ् is attached to a root expressing movement in the sense of circuitry (or going in a zigzag manner) only, but no in the sense of frequency or excess. Thus वाव्रज्यते (He moves in a circuitous manner).

मित— । नित्यमिति । नित्यशब्द एवार्थकः कौटिल्यशब्दात् परी द्रष्टव्यः ।
तदाह—गत्यर्थात् कौटिल एवेति । न त्विति । नित्यशब्दादेवैतदव्यवच्छेद इति ।
'धातोरिकाचः—' (३११२२) इति पूर्वं सूत्रम् । नागेशस्तु 'तस्माद् गत्यर्थेभ्यः क्रिया-
समभिहारे यङ् भवत्येव' इति निगमय्य 'अतएव अटरेतेश्च गत्यर्थकात् क्रियासमभिहारे
यङुदाहृतो भाष्य' इत्याह ।

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥

३११२४॥

दी— । एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं
लुम्पति=लोलुप्यते । सासद्यते ।

यङ् is attached to these (eight) roots only when they express an indecent or bad sense. Thus लोलुप्यते—he tempts indecently (seduces).

मित— । लुपसेदित— । भावो धात्वर्थः । पूर्वसूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । तच्चा-
वाप्यवधारणार्थम् । तदाह—धात्वर्थगर्हायामेति । लोलुप्यते—लुप विमोहने

(दिवादिः) । 'गुणोयङ्—लुको'रिति अभ्यासस्तेको गुणः । सासद्यत इति । 'दीर्घो-
ऽकित' इत्यभ्यासदीर्घः ।

२६३६ । चरफलोश्च ॥७।४।८७॥

दी—। अगयोरभ्यास्यातो नुक् स्याद् यङ् यङ्-
लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्त—
वद्वाच्यः' (वार्तिक) 'वा पदान्तस्य' (१२५) इति यथा
स्यात् ।

The अत् or अ of the अभ्यास of those two roots (चर + फल) is re-
placed by the aug. नुक् when यङ् or यङ्लुक् follows. नुक् drops उक्
so it is treated as an अनुस्वार which, again, by the वार्तिक 'स च
—' is treated as final in a पद so as to make it optional by the
rule 'वा पदान्तस्य' (125).

मित—। चरफलोश्चेति—। 'नुक् अतोऽनु—' (७।४।८५) इत्यतो नुगिति
अत इति चानुवर्तते । 'अत्र लोपः—' (७।४।५०) इत्यतोऽभ्यासस्तेति 'गुणो यङ्लुकोः'
(७।४।८२) इत्यतो यङ्लुकोरिति च । तदाह—अनयोरित्यादि । अनुस्वारो लक्ष्यते
इति—उगदर्शनेन नकारमात्रावशेषादिति भावः । सचेति । वार्तिकमिदम् । स
चैत्यनेनानुस्वारस्य परामर्शः । पदान्तवद्वाच्यत्वस्य फलमाह—वा पदान्तस्तेति ।
अनेन परसवर्ण—विकल्पो यथा स्यादिति भावः । तथाचैवं रूपद्वयं भवेदित्याशये-
नाह—

२६३७ । उत् परस्यातः ॥७।४।८८॥

दी—। चरफलोरभ्यासात् परस्यात उत् स्याद् यङ्
यङ्—लुकोः । 'हलि च' (३५५) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते—
चञ्चूर्यते । पम्फुलप्रते—पंफुलप्रते ।

Eng.—Easy.

मित—। उदिति । पूर्ववदनुवृत्तिर्यथायथं बोध्या । परस्मैत्यनेन पञ्चम्यन्तमा-
चिष्यते । तदाह—चरफलोभ्यासादिति, अन्यत् स्पष्टं मूलम् । चच्चूर्यते इत्यादिस्तु
भाव—गर्हायां प्रयोग इति न विस्मर्त्तव्यमित्यलम् ।

२६३८ । जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥७॥४८६॥

दी—। एषामभ्यासस्य नुक् स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
गर्हितं जपति=जञ्जप्यते इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। जपेति । एषामिति । पूर्ववदनुवृत्तिः । जञ्जप्यते इति नुक्सञ्चीन
किञ्चात् 'दीर्घोऽकितः' (१६३२) इत्यस्याप्रवृत्त्या न दीर्घ इति भावः । इत्यादीति ।
जञ्जप्यते । दन्दञ्जते । दन्दश्यते । वन्धज्यते । पम्पश्यते—पम्पस्यते । पशधातु-
गन्थः । स च दन्तानः सौवश्चेति साधवः । तालव्यान्त इति काशिका ।

२६३९ । ओ यङि ॥८॥२॥२०॥

दी—। गिरिते रेफस्य लृत्तुं स्याद् यङि । गर्हितं गिलति
जेगिल्यते । 'घुमास्था—' (५४६२) इतीत्तुम् । गुणः । देदी-
यते । पेपीयते । सेप्पीयते । 'विभाषा श्वेः' (२४२०) ।
शोशूयते । शेष्ठीयते । 'यङि च' (२६३३) । सास्मर्यते ।
'रोडृतः' (१२३४) । चेक्रीयते । सुट् । संश्चेस्क्र्रीयते ।

From the text of the manuscript by (1960) 1960

क + यङ् = क्रीय by 'रीङ्—' (1234) = क्रीक्रीय = की क्रीय = चेक्रीय by 'कृहोश्चुः' and 'गुणः—' (2630). सञ्चेस्तीयते — (embellishes or collects again and again) सम्—क + यङ् = सम्—क्री य = सम्—क्री क्री य = सम्—क्री स्ति य by सुट् ('सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ; समवाये च'—2550—2551) then सञ्चेस्तीयते ।

मित—। यो यङीति । यङिति यट् इत्यस्य—'यष्टीप्रकवचनं' गिरतेरित्यर्थः । 'कृपो रो लः' (८२।१८) इत्यतः 'रो ल' इत्यनुवर्तते । तदाह—गिरतेरित्यादि । जेगित्यते इति—। अभ्यासस्यःचुत्वम् । 'गुणोयङ्लुकोः' (२६३०) इति गुणश्च । इतीत्तुमिति । ततो द्वित्वमित्यर्थः । सेषीयत इति । षोऽन्तकर्मणीत्यस्य सादेशे, 'आदिचः—' (२३७०) इत्यात्ते, 'धुमास्था—' इतीत्तु च द्वित्वं ततः प्राग्वत् । शीघ्रयत इति—'सम्प्रसारणं तदाश्रयश्च कार्यं बलवदि'ति न्यायेन सम्प्रसारणादनन्तरं द्वित्वम् । अभ्यासगुणः । अकृत—' (२२८८) इति दीर्घः । सम्प्रसारणाभावे तु चि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत—' इति दीर्घे च शीघ्रीयत इति । सास्मर्यते इति—अच्छिन्नायाम् इत्यस्य 'यङि' परतो यङिचेति द्वित्वात् परच्चाद् गुणः । ततः ऋर् इत्यस्य द्वित्वम् । हलादिशेषादृङ् 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इत्यभ्यासदीर्घः । चेक्रीयत इति—। रीङि 'क्री' इति जाते द्वित्वे प्राग्वत् । सञ्चेस्क्रीय आह—सुडिति । 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' (६।१।१३८—१३६) इति सुट् । तस्य च रौडपेक्षया (रौडृतः—७।४।२७) पूर्वत्वात् प्राक् रौङ् । ततो द्वित्वम् । ततः सुट् । न चैवमभ्यासेन व्यवहितत्वात् सुङ् न स्यादिति वाच्यम् । 'अङ्भ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वं' इति वार्त्तिकप्रामाण्यादिति तत्त्वबोधिनां विस्तरेण प्रतिपादितमित्यलम् ।

२६४० । सिचो यङि ॥८॥३।१२॥

दी—। सिचः सस्य षो न स्यादुयङि । निसेसिचयते ।

मित—। सिच इति । 'अपदान्तस्य सू'न्यः' (८३।५५) इत्यधिकृतम् । 'सहेः साङः सः' (८३।५६) इत्यतः स इति षष्ठान्तमनुवर्त्तते । 'न रपरसृपिसृजि—' (८३।११०) इत्यतो नेति च । तदाह—सिच स स्थित्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति—', 'स्यादिव्यभ्यासेन—' (२२७०—७७) इतुभयोरप्ययं निषेधः । यङि कम्—निषिषिचति ।

२६४१ । न कवतेर्यङि ॥७।४।६३॥

दी—। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्यादयङि । कीकूयतु ।
कौतिकुवत्योस्त्वि—चोक्कूयते ।

The prohibition of चुत्वं is with reference to 'कुङ् शब्दे' (भ्वादि); but it does not apply in the cases of कु and कुङ् (or कूङ् acc. to कैयट) read in अदादि and तुदादि respectively which give therefore चोक्कूयते in यङ् ।

मित—। न कवतेरिति । 'अत्र लोपः—' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यास-स्थित्यनुवर्त्तते । 'कुहोश्चः' (७।४।६२) इत्यतश्च रिति च । तदाह—कवतेरभ्यास-स्थित्यादि । कवतेरिति शपानिहंशस्तेन भ्वादेरेवात्र ग्रहणं न तु आदादिक-तौदादिकयोः 'कु—कुङो'रिति ध्वनयन्नाह—कौतिकुवत्योस्त्विति । न च कौरि-तुक्तेऽपि तौदादिकस्य दीर्घान्तत्वात् (कूङ् इति कैयटसम्मतपाठः) 'लुग्विकरणा लुग्विकरणयोः—' इति परिभाषया अदादिकस्य च व्यवच्छेदात् शव्विकरणस्ते-धाव निषेधः स्यादिति वाच्यम् । ऋस्रपाठस्यैव न्याससम्मतत्वादिति दिक् ।

२६४१ । नोग्वच्च-स्त्रं सु-ध्वं सु-भ्रं सु-वास-पत-पद-स्त्रन्दाम् ॥७।४।

८४॥

दी—। एषामभ्यासस्य नोगागमः स्याद् यङ् यङ्लुकोः ।
अकित इतुर्गत्तौर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते
इत्यादि ।

These roots (eight only) are कित् in connection with the aug. नीक्, so their अभ्यास will not be दीर्घ by virtue of the term 'अकितः' in the rule 'दीर्घः—' (2632). नलोप i.e. by the rule 'अनिदिताम्—' (415).

मित—। नीगिति । 'अवलोपः—' (७१४८) इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्ते । 'गुणो यङ्लुकोः' (७१४८२) इत्यतो यङ्लुकारिति च, तदाह—एषामभ्यासस्येत्यादिति । अकितः इत्युक्तेरिति । 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इत्यत्र सूत्रकृत्यर्थः । एवञ्च भविष्यतापि नीगागमसंसर्गेण किच्चादिति बोध्यम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' (४१५ = ६१४२४) इत्यनेनेति भावः । वनीवच्यते इति । वच् + यङ् इति स्थिते द्विले हलादिशेषे अभ्यासे नीक् उत्तरखण्डे नलोपः । एवमन्यत्रापि स्वयं साधनीयम् । इत्यादौति—दनीध्वस्यते । वनीध्वस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीकस्यते । यङ्लुकि तु—वनीवच्चीति । सनी-संसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि, तत्र डिच्चाभावेन नलोपाप्रवृत्तेः ।

२६४३ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥७१४८५॥

दी—। अनुनासिकान्तस्याङ्स्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लुच्यते इत्युक्तम् । यंयम्यते—यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्यात् भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । 'भाम्' क्रोधे=वाभाम्यते । 'ये विभाषा' (२३१८) । जाजायते—जञ्जन्यते । 'हन्ते हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वार्तिक) । जेघ्नीयते । 'हिंसायां' किम् ? जङ्जन्यते ।

The augment नुक् is added to the final (vowel) of an अभ्यास which results from an अङ् (verbal stem) terminating in an अनुनासिक letter—(when यङ् and यङ्लुक् follow).

We have said already (in 'चरफलोच्च'—2636) that by नुक्, अनुस्वार is referred to (see also the varttika 'सच—' and the rule 'वा पदान्तस्य'—125). नुक् will not be affixed after such an अकार as has at present, been so (अ) but was formerly an आकार, and this we know (for certain) on the strength of तपरत्व (अत्) here. Thus नुक् will apply where the अकार is natural (अकृविम) and not made (कृविम). Thus भाम gives वाभाम्यते—the अभ्यास becoming 'ऋस्वः by ऋस्वः' (2180) and then दीर्घ by 'दीर्घोऽङ्कितः' (2632). 'हन्तेर्हि सायां—' (वार्तिक)—easy. जेघ्रौयते—by duplication of घ्री.

मित—। नुगत इति । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इत्यधिकारसूत्रम् । 'अव लोपः—' (७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तते । 'गुणोयङ्लुकोः' (७।४।८२) इत्यतो यङ्लुकोरिति च । तद्वानुनासिकान्तस्येति अङ्गस्य विशेषणं तदाह—अनुनासिकान्तस्याङ्गस्येत्यादि । नुकेति । एतत् 'चरफलोच्च' (२६३६) इत्यङ्गीकृतम् । यंयम्यते इति पक्षे 'अनुस्वारस्य अनुनासिका यवला' इत्युक्त्वादननुनासिकेन अनुस्वारस्य तुल्यता । नुगत इत्यत्र अदिति त-परो निर्देशः । तादृशनिर्देशस्योपयोगितां दर्शयति तपरत्वसामर्थ्यादिति । भाम क्रोधे इत्यस्य यङि द्वित्वाद्द्विभ्यासे 'ऋस्वः' (२१८०) इत्यनुसारादभ्यासऋस्वे जातेऽपि नुग् न, तस्य भूतपूर्वदीर्घत्वात् । अतएवात्र तपरत्व-सामर्थ्यादकृविम एव अकारो गृह्यते न तु कृविमोऽपीति भावः । वाभाम्यत इति । अभ्यासऋस्वादनन्तरं 'दीर्घोऽङ्कितः' (२६३२) इति दीर्घः । हन्तेरिति । वार्तिक-मिदम् । हन्तेर्हि सायामेव घ्रीभावोभवति न तु भावगर्हायामिति दर्शयति । जङ्घन्यत इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । यङीति विषयसप्तमी न तु परसप्तमी तेन प्राग् घ्री भावे कृते द्वित्वम् । गुणादि प्राग्वत् ।

२६४४ । रीगृदुपधस्य च ॥७॥४।८०॥

दी—। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद् यङ्

यङ्—लुकोः । वरोद्वत्यते । क्षुम्नादित्वान्न णः । नरीद्वत्यते ।
जरीद्वत्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लप्यते । 'रीद्वत्यत इति
वक्तव्यम्' (वार्तिक) । परीद्वत्यते । वरीद्वत्यते ।

चटुपधस्य etc—easy. वरीद्वत्यते—वृत् + यङ् = वृत् वृत् य = वर्त्, वृत् य
by 'गुणो—' (2630) = व० वृत् य = वरीद्वत्य, then शप् etc. Similarly
in 'नरीद्वत्यते'—no णत्व of वृत् due to its falling under क्षुम्नादि
class (cf. 'क्षुम्नादिषु च'—792—8. 4. 39). जरीद्वत्यते—
यङ् + यत् = यङ् + य by 'ग्रहिज्या—' (2412) due to the dictum—
'सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत्'—then द्वित्व etc. In चलीक्लप्यते there is
लत्व both in the अभ्यास and the अङ्ग due to twofold explanation
of the rule 'क्षपोरीलः' (2350). 'रीद्वत्यत—' (वार्तिक)—It has
been stated that the अभ्यास of a चटुयुक्त (and not चटुपध) root is
affixed with the aug. रीक, when यङ् or यङ्लुक् follows ; thus
according to Katyayana the rule stands 'रीद्वत्यतः' ; परीद्वत्यते etc.
by सम्प्र (ग्रहिज्या—') etc. as before.

मित— । रीगिति । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । वरीद्वत्यत इति । वृत् + यङ्
इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासस्य गुणरपरत्वह्लादिशेषेषु विहितेषु रीक् । क्षुम्नादित्वाद्यत्वा-
दौति । 'वृतिर्यङि प्रयोजयति (प्रयुज्यते—?)' इति क्षुम्नादिगण उक्तत्वादिति
बोध्यम् । नरीद्वत्यत इति—वृत् + यङ् । जरीद्वत्यते—यङ् + यङ् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवद्वि'तुक्तम् । 'ग्रहिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणे
कृते द्वित्वम् । ततोवृत् + यङ् । उभयत्र लत्वमिति । कृप् + यङ् इति स्थिते द्वित्वे
अभ्यासस्य 'गुणः—' (२६३२) इति गुणे रपरत्वे ह्लादिशेषे च रीक् । तस्य
रीकोऽपि कृप्रधातोरवयवतया 'क्षपो री लः' (२३५०) इत्यस्य च व्याख्यानद्वयमहिना
एकेन व्याख्यानैर्न ('क्षपो यो रीकः तस्य लः स्या'दित्यनेन) लत्वम् । उत्तरखण्डस्य

तु व्याख्यानान्तरेण ('कृपेच्छकारस्यावयवो यो रो रीफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यादित्यनेन) लत्वमिति विभावनीयम् । रीगृत्वत इति—वार्तिकमिदम् ।
'रीगृदुपधस्य च' इत्यसूत्रयित्वा 'रीगृत्वतश्च' इत्येव सूत्रयितव्यमिति भावः । ऋत्वत
इति ऋत्कारः अस्यास्तीति ऋत्वत्—'तसौ मत्वर्थे' (१८६६) इति भसंज्ञकत्वान्न
जश्त्वम् ; तस्य । तथा ऋत्कारवतः प्रत्येकम् अभ्यासस्य रीगागम, इत्यादिरर्थः
सम्पद्यते । एवञ्च पृच्छति—इत्युक्तं दुपधत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिरिति वार्तिकमभिप्रायः ।
परीपृच्छति इति । 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । एवं बरोहश्चतइत्यत्र ।
अन्यत् प्राग्वत् ।

२६४५ । स्वपिस्यमिव्येजां यङि ॥६।१।१८॥

दी— । सम्प्रसारणं स्याद् यङि । सोषुपप्रते । सेसि—
म्यते । वेवीयते ।

Eng.—Easy.

नित— । स्वपीत्यादि । 'ष्वङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१६) इत्यतः सम्प्रसारण-
मित्यनुवर्तते । तेन शेषं पूरयन्नाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । सोषुप्यत इति । जि-
वप् स्वापे इति धातुः । तस्य यङि अनेन सम्प्रसारणेकृते पूर्वरूपे द्वित्वम् । अभ्यास-
गुणः । षोपदेशत्वात् षत्वम् । सेसिम्यत इति—स्वमुअदने इत्यषोपदेशोऽयं धातुः ।
तस्य सम्प्रसारणात् प्राग्वत् । अषोप—देशत्वान्न षः । वेवीयत इति । वेज
तनुसन्ताने इति धातुः । तस्याप्यनेन सम्प्रसारणे वि+यत् इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यास-
गुणे 'अकृत्—' (२२६८) इति दीर्घे रूपम् ।

२६४६ । न वशः ॥६।१।२०॥

दी— । वावश्यते ।

नित—नेति । सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । 'वायु पूजानिशमनयो'रित्यस्य यङि
क्वीभावः स्यादित्याह—

२६४७। चायः की ॥६।१।२०॥

दी—। चेकीयते ।

मित—। चायः कीति—यङीति शेषः। चेकीयत इति। कीभावे जाते द्वित्वादि।

२६४८। ई घ्राधोः ॥७।४।३१॥

दी—। जेघ्रीयते । देध्रीयते ।

मित—। ई इति। अनयोर्घञि ईकारोऽन्तादेशः स्यादित्यर्थः। जेघ्रीयत इत्यादि। घ्रीभावे जाते प्राग्वत्। ऋस्वकारविधावपि 'अकृत—' इति दीर्घे सिद्धे 'ई' इति दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्याद्यर्थमित्याहु—रिति दिक्।

२६४९। अयङ् यि किङ्ति ॥७।४।२२॥

दी—। शीङोऽयङादेशः स्याद् यादौ किङ्ति प्रत्यये परे। शाशय्यते ॥ अभ्यासस्य ऋस्वः। ततो गुणः। ङोढौक्यते । तोचौक्यते ।

इति तिङन्त-यङ्प्रकरणम् ॥

The final of शी is replaced by the substitute अयङ् or अय् when a कित्ङित् (क—eliding or ङ—eliding) affix beginning with a यकार follows. Thus शी + यङ् = शय यङ् = शयश्चय-यङ् = शाशय्य by हलादिशेष and 'दीर्घोऽकृतः' (2632), then शप् and ते । ङोढौक्यते—ढौक् ढौक् य = ङुढौक्य by 'ऋस्वः' (2180) = ङोढौक्य by 'गुणो यङ्लुकोः' (2630), then शप् ते । Similarly वौक् gives तोवौक्यते ।

Here ends the यङन्त chapter of तिङन्त ।

मित—। अयङिति । 'शीङः सार्वधातुके—' (७।४।२१) इत्यतः शीङ् इत्यनुवर्तते । यीति विशेषणम्, तदादिविधिः । तदाह—शीङ् इत्यादि । 'ङिच्' इति अयङोऽन्तावयवत्वम् । तस्य चाङौ ङितौ । अय् इति तिष्ठति । तदेवं यङि- परेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्च अयादेशः । ततः शय इत्यस्य द्वित्वेऽभ्यासदौर्घं रूपम् । ङौढौक्यत इत्याद्यर्थमाह—अभ्यासस्य ऋस्व इति गुण इति च । ङौक् + यङ् इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासऋस्वेन ङुढौक् य इति जाते गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । तोवौक्यतइति । वौक् इति ङौक्त्वम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम्

२६५० । यङोऽचिच ॥२।४।७४॥

दी— । यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि—
वहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति ।
ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् ।
धातुत्वान्नडादयः । 'शेषात् कर्तरि—' (२१५६) इति
परस्मैपदम् । 'अनुदात्तङितः—' (२१५७) इति तु न ।
ङित्वस्य प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि
प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अतएव 'सुदृषत्-
प्रासाद' इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' (४२५) इति दीर्घो न ।
येऽपि स्पर्धश्रीडादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । 'अनु-
दात्तङितः—' (२१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च
'शितपा शपा—' (परि—) इति निषेधात् । अतएव श्यन्ना-
दयो न । गणेन निर्देशात् । किंतु शब्देव । 'चर्करीतं च'
(गणसूत्र) इत्यदादौ पाठाच्छपोलुक् ।

The elision of यङ् takes place when the affix (१) अच् follows, and by the force of the चकार (in the rule), the elision (of यङ्) is effected in an irregular or optional way even when that (affix अच्) does not follow. Thus the elision of यङ् or यङ्लुक् is of two kinds—नैमित्तिक or conditional and अनैमित्तिक or unconditional or absolute. It (यङ्लुक्) falls under the former division when अच् (the affix) follows, and under the latter when any affix but अच् steps behind. Thus it (यङ्लुक्) being अनैमित्तिक (when तिप् etc. follow), is treated as an अन्तरङ्ग (injunction—विधि) and (therefore) receives the prompt execution. (Thus तिप् etc following, यङ् elides first and then duplication takes effect, although the हित्वविधायक सूत्र 'एकाचः—' (6. 1. 1.) is posterior (पर) to 'यङोऽचि च—' २.४.७४ ; but the affix अच् following, the elision of यङ् is बहिरङ्ग and so हित्व takes effect first and then the elision of यङ्). Then the whole being यङन्त by प्रत्ययलक्षण (cf.—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' — २६२—१. १. ६२) gets हित्व by 'सन् यङोः' (२३९५), for the prohibition 'न लुमताङ्गस्य' (२६३—१. १. ६३) does not apply here in as much as it forbids an अङ्गकार्य—due only by a लुमान् (having the syllable लु) निमित्त, and not by a लुमान् कार्य । The यङ्लुगन्त base is not the निमित्त but the कार्य of हित्व (see ऊर्ध्वनुविषति etc. ante). Thus हित्व operates and so अभ्यासकार्य comes in. धातुत्वात्—i. e. by 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४)

(१) अच् is here explained to be the affix and not the प्रत्याहार ।

due to प्रत्ययलक्षण । (1) । यङ्लुगन्त roots become परस्मैपदी by 'शेषात्—' (2159) and not आत्मनेपदी by 'अनुदात्तङितः—' (2157) due to ङित्व of यङ्. For प्रत्ययलक्षण (i. e., the force or sameness of an affix even after its elision) does not apply here (in यङ्लुगन्त) due to the common-ness or similarity of ङित्व, as it is found to exist both in the affixes and elsewhere (in प्रातिपादिक) e. g. यङ्, ईयङ् (ऋतेरौयङ्) and चिवङ् (नमवरिवञ्चितङः—2675). And this ङित्व or any other प्रत्ययलक्षण takes effect only where the indicatory (अनुवत्) of the प्रत्यय is seen to exist in that particular प्रत्यय alone and not anywhere else. Thus the ङित्व or ङ—eliding-ness of the यङ्लुगन्त roots is not taken here into consideration. And this is not an idle creation on our part for we discover that in instances take 'सुदृषत् प्रासादः' or—'a building wherein the stones are very fine,' the प्रतिपादिक दृषत् (or दृषत्) drops the affix जस् (शीभनाः दृषदः यस्मिन् सः) which (जस्) ends in अस् and yet दृषत् does not turn दृशात् or दृषान् (दीर्घोपध) by 'अल-सन्तस्य—' (425) in as much as there are crude bases (प्रतिपदिकस्य) also ending, like जश्, शस् etc, in अस् e. g. वेधस्, पयस् etc. Thus as the portion अस् being in common with affixes as well as crude bases, the दीर्घोपध does not apply, so the indicatory ङ् being in common with affixes (यङ्) and crude bases (चिवङ्), the आत्मनेपदविधि due by 'अनुदात्तङितः—' (2157) will not hold good in the cases of यङ्लुगन्त roots. Moreover,

(1) For यङ्लुक् has nothing to do with अङ्गकार्य and hence 'न लुमताङ्गस्य' (263) does not apply.

the आत्मनेपद terminations will not come in after the अनुदात्त-
eliding roots like स्पर्ध् etc and after the ङ-eliding roots
like शीङ् etc, from the fact of अनुबन्धनिर्देश or being dealt
with the indicators attached to them, for that which is
enunciated or expressed with अनुबन्ध attached to it will
cease to have the particular operations due to those अनुबन्ध-
in यङ्लुक्, cf. the prohibition :—

“श्रिता शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यन्नैकान्यहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥”

(परिभाषा—explained in भ्वादि)

Thus in यङ्लुक्, श्यन्, श्म, etc are not taken into con-
sideration as they are expressed with गणः—दिवादिभ्यः श्यन्, रुषा-
दिभ्यः श्म etc. Hence शप् only (by कर्त्तरि शप्) is attached to roots
here and this शप् disappears due to the गणसूत्र—‘चर्करीतम् च’
which has been read (at the end of) the भ्वादि class.

मित—। अथ यङ्लुक्प्रक्रियां दर्शयिष्यन् तद्विषयकं ‘यङोऽचिच्’ति सुव-
भवतारयन् व्याचष्टे—यङीच्प्रत्यय इति । सूत्रेऽचीति न प्रत्याहारः किन्तु प्रत्यय
एव, व्याख्यानात् ; सूत्रस्थचकारयाच्चाह—चकारात् विनापि इति । अच-
प्रत्ययेऽसत्यपीत्यर्थः । बहुलमिति—‘बहुलं छन्दसि’ (२।४।७३) इत्यतो बहुल-
मित्येवानुक्त्यत इति भावः । एतच्च काशिकायामपि स्पष्टम् । लुक् स्यादिति ।
‘गुञ्जित्यार्ष—’ (७।४।५८) इत्यतस्तदनुवृत्तेः । बहुलग्रहणात् कचित् सत्यप्यच्-
प्रत्यये लुग्विकल्पः । यथा—लोलूयः (लूज्, केदने + यङ् + अच्) इत्यलुकि,
लोलुवः (लू + यङ् लुक् + अच्, उवङ्) इति लुकि च सिद्धम् । तथा अच्-
प्रत्ययाभावेऽपि बहुलं लुक् स्याद् यथा—बोभूयते इत्यलुकि, बोभवीति इति लुकि च ।
अनैमित्तिकोऽयमिति । अयमिति लुक् । स च अज्भिन्ने प्रत्यये परतोऽनैमित्तिको

भवति निमित्ताभावात् । बहुलग्रहणेन विशिष्टप्रत्ययहेतुत्वाभावात् । अचि परे तु नैमित्तिक एवायं लुक् । तत्र नैमित्तिकस्य निमित्तसत्त्वेन प्रवृत्तेर्वहिरङ्गत्वम् । अनैमित्तिकस्य तु निमित्ताद्यभावेऽपि प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वं, लाघवात् । ततश्च 'पूर्वपर-
नित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' इति न्यायेनादौ प्रागेव 'लुक्'लोपः यङ् इति शेषः ।
तदाह—अनैमित्तिकत्वादिति—। प्रत्ययलक्षणेनेति—'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (२६२)
इत्यनेनेत्यर्थः । यङन्तत्वाद् द्वित्वमिति—'सन्त्यङोः' (२३५) इत्यनेनेतिभावः ।
अभ्यासकार्यमिति । 'गुणोयङ्लुकोः' (२६३०) इत्यादिनेति शेषः । धातुत्वादिति—
'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इत्यनुसारात् । ननु तत्र यङन्तस्यैव चातुलं प्रति-
पादितम् न तु यङ्लुगन्तस्यापि । तथाचीकृतम्—'सन्त्यक्चास्यक्चङ्क्वषोऽयाचार-
क्लिप् णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ्चेति द्वादशमीं सनादयः ॥' इति ।
यङोऽत्र (यङ्लुकि) लुका लुप्तत्वेन 'न लुमताङ्गस्य' (२६३) इति निषेधात्
प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति चेत् ? सत्यम् । अत्र लुकालुप्तेऽपि यङन्तस्य धातोरङ्गकार्य-
मधिकृत्य—निमित्तत्वं नास्त्येव । स्वयमनुभूतकार्यित्वादिति 'नलुमतेति' निषेधोऽत्र
न प्रवर्तते इति विभाव्यम् । यङ्लुगन्तधातवस्मात् परस्मैपदिन एव दृश्यन्ते न
त्वात्मनेपदिनोऽपीत्येतत्प्रतिपिपादयिषन्नाह—शेषात् कर्त्तरीत्यादि । अनुदात्तङित इति
तु नेति—इत्यस्मात्, प्राप्तमात्मनेपदं तु नेति अभिप्रायः । तत्र युक्तिमाह—ङित्वस्येति ।
यङोऽन्यतरस्य वा प्रत्ययस्य ङकारलोपत्वस्येत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन—यथा
हि प्रत्ययङितो दृश्यन्ते तथा प्रत्ययव्यतिरिक्ता अपि । यङ्, ईयङ् (ऋतेरीयङ्)
इत्यादौ प्रत्यये ङित्वम् । चित् यङ् (नमोवरिवदिवङ्; इत्यादावप्रत्ययेऽपि ङित्वम्) ।
ततश्च ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वम् । यस्य ङित्वादिरनुबन्धः प्रत्ययाप्रत्यय-
साधारणो भवति तत्र नास्ति प्रत्ययलक्षणं व्यभिचारात् । ततश्चात्र यङ्लुगन्त-
धातुषु ङित्वविषये 'प्रत्ययलोपे—' इति न प्रवर्तते । ननु तर्हि 'प्रत्ययलोपे—' इत्यात्र
विहितं प्रत्ययलक्षणं किंव्यर्थं नेत्याह—यत्रहीति । असाधारणमिति । अप्रत्यय-
निर्विषयमित्यर्थः । न तु पूर्ववत् प्रत्ययाप्रत्ययासाधारणम्—यवानुबन्धाः प्रत्ययाप्रत्यय—
साधनोचरा न तु तदितरविषयावगाहिन इति भावः । तदिति—ङित्वादि प्रत्ययलक्षणम् ।

ननु किमयमभिनवः पन्था भवतापरिकल्पित उताख्यव किञ्चिन्निदर्शनमित्युक्ताव्ययुक्तिं
 दाष्टान्तिकेन योजयति—अतएवेति । सुट्प्रत्प्रासाद इति । भाष्ये तु सुट्प्रद्वान्नपण
 इति दृश्यते । शोभनाः दृषदः अस्थिति बहुव्रीहौ 'दृषदः' इति जसन्तस्य,
 'लोपोधातुप्रातिपदिकयो'रिति लोपे 'सुट्प्रत्' इति भवति । तादृशः प्रासादः इतुत्तरेण
 समासः । तत्र 'प्रतयलोपे—' इति असन्त-जस्-प्रतयस्य लोपेऽपि प्रतय-
 लक्षणमाश्रित्य 'अत्वसन्तस्य—' इति सूत्रेण 'सुट्प्रान्' इत्येवं दीर्घो न भवति ।
 यतोऽस् इत्यंशो न केवलं जश्शस्भावे च दृश्यते किन्त्वन्यत्र वेधम्पयसित्यादौ प्रातिपदि-
 क्तेऽपि । ततश्चायमनुबन्धो न असाधारणः किन्तु प्रत्ययाप्रत्यय—साधारण एव ।
 अतश्चात्र जस् लोपादूर्द्ध्वम् असन्तोऽयमिति नास्ति व्यवहारः । ततश्च दीर्घाप्रवृत्तिः ।
 एवमिहापि ङित्स्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिर्नास्ति ङित्यं
 धातुरिति व्यवहारः । ततश्च यङ्लुगन्तात् परस्मैपदमेव भवति नात्मनेपदमिति
 सिद्धम् । नत्वेवमपि न सम्यक्—तथा च स्पर्धादयोऽनुदात्तत्वेन शीङादयश्चङित्स्येनानु-
 शिष्टाः । ततश्चैषां तत्तदनुबन्धसामर्थ्यात् 'अनुदात्तङित्स्ये' (२१५७) इत्यात्मने-
 पदं दुर्वारमेवेत्यत्राह—इत्यनुबन्धनिर्देशात् । शित्पा शपेति निषेधादिति चेति ।
 अयं भावः—ये तावद् धातवोऽनुबन्धेन निर्दिष्टास्तेषां तत्तदनुबन्धप्रयुक्तं कार्यं यङ्लुकि
 न प्रवर्तते इत्येतत्—शित्पा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणनं च । यत्तैकाज् यङ्गं चैव
 पञ्चैतानि न यङ्लुकीत्यस्य व्याख्यानानुसरं प्राग् (आदौ) विशदीकृतमित्यलम् ।
 श्यन्नादयो नेति । यङ्लुगन्तेभ्यः श्यन् अस् इत्यादयो विकरणानि न प्रयुज्यन्त इत्यर्थः,
 दिवादिभ्यः श्यन्, रुधादित्यः अस् इत्यादिना । शक्वेति । 'कर्त्तरि
 शवि'त्यस्मात् प्राप्ते इति यावत् । तस्य शित्पा शपेति निषेधाविषयत्वादिति भावः ।
 चर्करीतंचेति—गणसूत्रमिदम् । व्याख्यातञ्च—'यङ्लुक्चअदादौ' बोध्यमिति ।
 एवञ्चादादिकत्वात् 'अहि प्रभृतिभ्यः शपः' इत्युक्तदिशा यङ्लुगन्तादपि शपोलुक्स्यात् ।
 एवञ्च भूधातोर्द्यङि, तस्य लुकि, ततो द्वित्वाभ्यासकार्यादिना वोभू इति जाते तपि
 शपो लुकि—वोभू ति इति स्थिते आह—

२६५२ । यङो वा ॥७३॥८४॥

दौ— । यङन्तात् परस्यहलादेः पितः सार्वधातुकस्येड्वा
 स्यात् । 'भूसुवोः—' (२२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि
 भाषायां न । '—वोभूतु—तेतिक्ते—(३५८६)' इति छन्दसि
 निपातनात् । अतएव यङ्—लुग्भाषायामपि सिद्धः न च
 यङ्लुक्प्रप्त एव गुणाभावो निपातप्रतामिति वाच्यम् । 'प्रकृति-
 ग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (परि—) । 'द्विः प्रयोगो
 द्विर्बचतं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । वोभवीति—वोभोति ।
 वोभूतः । वोभुवति । वोभवाञ्चकार । वोभविता । अबोभवीत्
 —अवोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । वोभूयात् । वोभूया-
 ताम् । वोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (२२२३) इति सिचो
 लुक् । 'यङो वा' (२६५१) इतीट्पक्षे गुणं वाधित्वा नित्य-
 त्वाद्भुक् । अबोभूवीत्—अवोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ता-
 अयो जुस्र । नित्यत्वाद्वुक् = अबोभूवुः । अबोभविष्यदित्यादि ॥
 पास्यर्द्धीति—पास्यर्द्धि । पास्यर्धः । पास्यर्धति । पास्यर्त्सि ।
 'हुभल्भ्योहेर्धिः' (२४२५)—पास्यर्धि । लङ् = अपास्यर्त्—
 अपास्यर्द् । सिपि 'दश्च' (२४६८) इति रुत्वपक्षे 'रोरि' (१७३) ।
 अपास्याः ॥ जागाद्धि । जागाधीति । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि
 रुत्वपक्षे—अजाघाः ॥ नाथृ = नानात्ति । नानात्तः । दध = दादद्धि ।
 दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः—
 अदाधत् । लुङि = अदादाधीत्—अदादधीत् ॥ चोस्कुन्दीति—
 चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः ॥

मोमुदीति—मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । अमो-
मुदीत्—अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः ।
अमोमोः—अमोमोत् । लुङि गुणः—अमोमोदीत् ॥ चोकूर्ति—
चोकूर्दीति । लङ् । तिप्=अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप्
पक्षे—अचोकूः ॥ अचोखूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति—वनी-
वङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनोवञ्चीत् । अवनीवन् ।
जङ्गमीति—जङ्गन्ति । ‘अनुदात्तोपदेश—’ (२४२८) इत्यनु-
नासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । ‘म्बोश्च’ (२३०८) ।
जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाग्रजहणेनोक्तत्वान्नेणिनषेधः । जङ्ग-
मिता । ‘अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेलुक् । जङ्ग-
हि । ‘मो नो धातोः’ (३४१)—अजङ्गन् । अनुवन्धनिर्देशान्न
चल्लरङ् । ‘ह्यप्रन्त—’ (२२८८) इति न वृद्धिः अजङ्गमोत् ।
अजङ्गमिष्ठाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । ‘अभ्यासाच्च’ (२४३०)
इति कुत्वं यद्यपि ‘होहन्तेः—’ (३५८) इत्यतो ‘हन्ते’रित्यनु-
वत्यं विहितं, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः ।
‘श्लिपा शपा—’ (परि—) इति निषेधस्त्वनित्यः । ‘गुणो यङ्
लुकोः’ (२६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः ।
जङ्घनीति । जङ्घन्ति । जङ्घतः । जङ्घति । जङ्घनिता ।
श्लिपानिर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनोत्—अजङ्घन् ।
जङ्घन्यात् । आशिषितु=वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्ठाम्
इत्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वं न
‘अनभ्यासस्य’ इति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशे-

षणम् । बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो यमहन' (२६८५)
 इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्य—' (२७३७)
 इति तपरत्वान्न गुणः । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घसु
 स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्य त्वायोगात् ।
 चञ्चुरीति—चञ्चूर्त्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चुरिति । अचञ्चुरीत्
 —अचञ्चूः ॥ चङ्ङनीति—चङ्ङन्ति । 'जनसन—' (२५०४)
 इत्यात्त्वम् । चङ्ङातः । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधा-
 लोपः । चङ्ङ्खन्ति । चङ्ङाहि । चङ्ङनानि । अचङ्ङनीत्—
 अचङ्ङन् । अचङ्ङाताम् । अचङ्ङन्तुः । 'ये विभाषा' (२३१८) ।
 चङ्ङायात्—चङ्ङन्यात् । अचङ्ङनीत्—अचङ्ङानीत् । 'उतो वृद्धिः
 —' (२४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुब्रुत्तेरुतो वृद्धिर्न ।
 योयीति—योयवीति । अयोयीत्—अयोयवीत् । योयूयात् ।
 आशिषिदीर्घः । योयूयात् । अयोयावौत् । नोनोति—नोन-
 वीति । जाहाति—जाहेति । 'इ हल्यघोः' (२४८७) ।
 जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (२४८८), 'आ च हौ' (२४८८)
 'लोपो यि' (२५००), 'घुमास्था—' (२४६२), 'एलिङि'
 (२३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, श्रितपा निर्देशात् ।
 जाहति । जाहासि—जाहेषि । जाहीयः । जाहीय । जाहोहि ।
 अजाहात् । अजाहेत् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाही-
 यात् । आशिषि जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् ।
 अजाहिष्यत् । लुका लुमे प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिष्यमि
 —' इत्युत्त्वं न । 'रुदादिभ्यः—' (२४७४) इति गण-

निर्दिष्टत्वादित् न'—सास्वपीति—सास्वप्ति । सास्वप्नः । सास्वपति ।
असास्वपीत्—असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचि-
स्वपि—' (२४०८) इतुत्तम् । सासुप्यात् । असास्वापीत्,
असास्वपीत् ।

The augment ईट् is optionally prefixed to a सार्वधातुक affix which is पित् or प् eliding and at the same time हलादि or having a हल् at the outset when the said सार्वधातुक follows a यङन्त i. e. यङ्लुगन्त root. The prohibition of गुण, by the rule 'भूसुवोः—' (2224), does not apply to a यङ्लुगन्त root so far as classical language is concerned for the rule 'दाधर्ति—दधर्ति—दधर्षि—वोभूतु—तेतिक्ते—' teaches that the form 'वोभूतु' will undergo the prohibition of गुण in vedic language (only). Thereby we come to learn that यङ्लुक् is sanctioned (to be used) in भाषा or classical sanskrit also. For, from the treatment of Panini (shown above), it is easy to see that 'भूसुवोः—' directs गुणनिषेध to यङ्लुगन्त roots concerned with क्न्दः or वेद and not to those connected with भाषा also. If so, then there was no need of including 'वोभूतु' the यङ्लुगन्त लोट् form of भू in the list दाधर्ति etc, which ends in क्न्दसि. Thus 'क्न्दसि' suggests that यङ्लुक् is valid in भाषा or secular sanskrit also. न च etc.—Here it cannot be rejoined that, as the rule 'भूसुवोः—' (2224) prohibits गुण to भू (primitive form) it cannot at the same time extend the गुणनिषेध to वोभू (यङ्लुगन्त form) also, and it is for this reason that Pannini reads 'वोभूतु' in the list दाधर्ति—दधर्ति etc. so as to show that the यङ्लु-

गन्त form 'वोभू' may have गुणनिषेध by निपातन,—(such a rejoinder fails) because the परिभाषा 'प्रकृतिग्रहणे (or ग्रहणेन) यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' suggests that what is enjoined for or forbidden to भू is also enjoined for or forbidden to वोभू—its यङ्लुगन्त form also. Also because, it has been concluded that, the duplication occurring in the sixth chapter ('एकाचो हि प्रथमस्य'—6.1.1.) is nothing but the twice application or placing side by side of the same thing. And the conclusion extends to 'सन्त्यङोः' (6. 1. 9) also. Thus (also) it is proved that the duplication effected in सन्, यङ् or यङ्लुक् does not render the root thus derived hetero-geneous to the original or primitive one. It is therefore, established that यङ्लुक् is valid in Bhasha also. Thus 'यङो वा' (2651) applies to वोभू and we have वोभ् वोति (ईट्गुण)—वोभोति (without ईट्)—गुण being due by 'भूसुवोः—' (2224); वोभूतः no guna due to डित्त्व of तस्—cf. 'सर्वधातुकमपित्' । वोभूवति—because अन्त is replaced by अत्, cp. 'अदभ्यस्तात्' (2479), and गुण being out of place उवङ् comes in by 'अचिञ्—' (271). वोभवाच्चकार—आम् by 'कास्प्रत्ययादाम्—' (2806). अवोभवीत्—अवोभोत् (लङ् form due to option of ईट्) अवोभवुः—by 'सिजभ्यस्त—' (2226). अवोभूवीत् (लुङ् form with ईट्) सिच् elides by 'गतिस्था—' (2223) and when ईट् comes in by 'यङो वा' (2651), गुण is barred by वृक् ('भूवो वृग् लुङ्लिटोः—' 21/4) from the fact of its being नित्य or persistent. अवोभोत्—without ईट्, etc. अवोभूवुः (वोभू + लुङ्लि)—' (2226) then being नित्य—वृक् comes in. In लङ्=अवोभविष्यत् etc. पास्यर्धीति—पास्यर्द्धि—the root is स्पई to challenge which becomes पास्यर्ध् in con. with यङ् by

‘सन्त्यङोः—’ (2295) ‘शर्पूर्वाः खयः,’ (2259) and ‘दीर्घोऽकितः’ (2632) ; then ईट् in the former case. The तिप् in the latter case is replaced by धि by ‘भक्षस्तथोर्धोऽधः’ (2280) and the ध् of पस्यध् becomes द् by ‘भलांजश्—’ । पास्यर्धति—by अदभ्यास्तात्’ (2419). पास्यर्त्सि—by ‘खरि च’ (121). पास्यर्धि—ध elides optionally by ‘भरोभरि—’ (71). अपास्यर्त्—द् by वाऽवसाने’ (206) etc. जागाद्धि—the root is ‘गाघप्रतिष्ठासिद्योग्ये च’ as in पास्यर्द्धि ; जाघात्सि—ग is replaced by घ by ‘एकाचो वशो भष्—’ (326) and घ् by त् by ‘खरि च’ (121). अजाघात्—अजागाधौत् (लङ्)—घ by एकाचः—etc. त् by खरि च । नानात्ति— by ‘खरि च’ (121). दादद्धि—दीर्घ by ‘दीर्घोऽकितः’—then like पास्यर्द्धि. अदाधत्—alt. of अदादधीत्. अदादध् + तिप् = अदादध्त् by ‘इतश्’ (2207) = अदादध् by ‘हल्ङ्गावभ्यः—’ (252) = अदाधध् by ‘एकाचो—’ = अदाधत् by ‘वाऽवसाने’ (206). अदाधः etc.—see ante. अदादधीत्—अदादधीत्—option of वृद्धि by ‘अतो हलादेः—’ (2284). चोक्नुदीति—चोक्नुन्ति of क्नुदि or क्नुन्द् आप्रवणे (to prepare to rise) Here नुम् (न्) being the result of इदित्, ‘अनिदिताम्—’ (415) does not apply. चोक्नुन्ति—द् elides by ‘भरोभरि—’ (71), अचोक्नुन् (चोक्नुन्द् + लङ् तिप्) द् elides as before and त् by ‘हल्भ्राङ्भ्र—’ (282). मोमुदीति—मोमोत्ति—the root is मुद् to express delight. No guna of the उपधा in the former by ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ (2503) । लुङि गुण i. e. due to सिच् and therefore the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ does not apply. चोक्वृत्ति etc. कृद् to play—दीर्घ by ‘हलि च’ (354). अचोखुः—खुर्द यङ्लुक् सिप् (लङ्) । अजोगूः—of गुर्द as before. वनीवञ्चीति—The root is वञ्च to go. It gets यङ् in the sense of ‘नित्यं कौटिल्ये—’ (2634). After द्वित्व and अभ्यासकार्य,

the aug. नीक् comes in by 'नीक्वच्' (2642). The अभ्यास does not get दीर्घ for 'दीर्घोऽस्तिः' (2632) does not apply. In the portion—वच्चीति there is no elision of the नकार by 'अनिदिताम्' (415) in as much as यङ् elides through the injunction of लुक् (लुग्विधि) and also because तिप् is not डित्. Optional ईट् as before. वनीवङ्क्ति—च is changed into क by 'चोः कः' (378) and the preceding न is then changed into ङ by 'अनुस्वारस्य ययि—' (124). वनीवङ्क्ति—elision of न by 'अनिदिताम्' for तस् is डित् । वनीवचति—by 'अदभास्तात्' (2479) etc. as before. अवनीवन्—In लङ् तिप् when ईट् is wanting. तिप् is dropped by हल्ङादि and च is dropped by 'संयोगान्तस्य लोपः' (54). जङ्गमौति—Because the अभ्यास of गम् gets नुम् by 'नुगतोऽनु' (2643) which (न्) then turns similar to its posterior letter (परसवर्ण). जङ्गमति—अत् in place of अन् as before. एकाज्यहणेन etc.—That which is enjoined or forbidden with the utterance of 'एकाच्' (as in 'एकाच् उपदेशे—' (2247) will not apply in the cases of यङ्लुक् of such (एकाच्) roots. Thus गम् though अनिट् (cf—मन्ता) gets इट् here giving जङ्गमिता । In जङ्गहि there will not take place the elision of हि by 'अतो हिः' (2202—6. 4. 104) after the elision of the अनुनासिक (म्) by the rule 'अनुदात्तोपदेश—' (2428—6. 4. 37) in as much as this disappearance of the अनुनासिक is असिद्ध or invalid due to the falling of 'अनुदात्तोपदेश—' (6. 4. 37) in the आभीय chapter ('असिद्धवत्—' 6. 4. 22). अनुवन्निर्देशात्—i.e. the root being read as गङ्, चि is not replaced by अङ् by 'पुषादि—' (2343)

due to the prohibition 'शित्पा शपानुवन्नेन—'। अजङ्गनीत्—सिच् elides by 'इट ईटि' (2266). यद्यपि etc.—The author of Nyasa (Jinendrabuddhi) holds that although the term 'हन्ते:' occurring in 'होहन्ते—' (7. 3. 54) has been drawn to the rule 'अभ्यासाच्च' (7. 3. 55) to make the prediction thereof as— 'अभ्यासात् परस्यहन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्,' yet the कुत्वं of हन्ति applies in यङ्लुक् also in as much as the prohibition 'शित्पाशुवन्नेन—' is but provisional (अनित्य)। Thus the शित्पाशुनिर्देश in 'हन्ति' does not forbid the कुत्वं in अजङ्गनीति etc. The idea (of the author of Nyasa in asserting as above) is that the injunction of 'गुणो यङ्लुकोः' is an indication in a general way ('गुणो यङ्लुकोः' teaches that the अभ्यास of a यङ्लुगन्त root is gunated; but according to 'यदैकाजगृहणं चैव'—this is no case of duplication. The former 'गुणो—' however, is an accepted truth in as much as the same applies in the cases of यङन्त or यङ्लुगन्त roots alike whether the latter 'यदैकाच्—' does or not. Thus 'गुणो—' is नित्य and 'यदैकाच्' is अनित्य. From this light of this single case it is inferred here that not only 'यदैकाच्' is provisional—अनित्य, but all the five prohibitions शित्पा शपा etc occurring in the verse are so). अजङ्गन्ति—due to option of ईट्. अजङ्गन्ति—by 'गमहन्—' (2363). अजङ्गचनिता—no prohibition of इट् due to एकाच्गृहण in 'एकाच् उप—' (2246). Similarly in अजङ्गहि the substitute ज directed by 'हन्तेर्जः' (2431) does not apply as 'हन्तेः—' is a case of शित्पा निर्देशः। अजङ्गनीत्—अजङ्गन् (लङ्)=in the latter तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यो—'

(254). आशिषि तु etc—by 'हनोवधलिङि' (2433) and 'लुङि च' (2434). In the cases of वध्यात् and अवधीत् etc there is no द्वित्व of the substitute वध (as it replaces हन् after it (हन्) has been duplicated and thus contains the अभ्यास in itself by स्थानिवद्भावः). Thus the prohibition 'अनभ्यासस्य' occurring in 'लिटिधातोरनभ्यासस्य' (2177) applies here. For by the force of बहुव्रीहि (अविद्यमानः अभ्यासो यस्य — तादृशो धातुः), 'अनभ्यासस्य'— is a qualification or an adjective of the root in a 'collocative' (सनानाधिकरण) way. आजङ्गते— no ईट् because there is no पित् affix following. उत्परस्य— etc, are meant for चञ्चुरीति—चञ्चूर्ति etc. In both there comes in नुक् by 'चरफलोश्च' (2636) and उत् by 'उत्परस्य'— (2637). No दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घोऽकितः' (2632) due to कित्त्व of नुक्. Here उ of उत् being तपर the rule 'पुगन्तलघूपधस्य'— (2189) does not apply. But दीर्घ by 'हलि च' (354—8. 2. 77.) does apply, for दीर्घादेश being असिद्ध (by पूर्ववासिद्धम्—8. 2. 1) cannot go back to 'उत्परस्य'— (7. 4. 88); and in this way the solution adhered to in the case of गुण (तपरत्वान्न गुणः) cannot be adopted here. Thus दीर्घ prevails and we have चञ्चूर्ति। अचञ्चुरीत्—अचञ्चूः—(लङ् तिप्)—In the latter case तिप् elides by 'हलङ्गावभ्यः—(254) and दीर्घ as before. चङ्गाहि—हि is अपित् or डित् by 'सिच्यपिच' hence आत्व by 'जनसन'— (2504). अचङ्गनीत्—अचङ्गानीत् by 'अतो हलादेः—' (2284). 'नाभ्यास्तस्य'—i.e. due to अनुवृत्ति from 'नाभ्यास्तस्याचपिति'— (2503—7. 3. 87). आशिषि दीर्घ i.e. by 'अकृत'— (2298). अयोयावीत्—लुङ् form, वृद्धि by 'सिचि वृद्धिः—' (2297). जाहेति:

(with ईट्) । इह etc.—Here in यङ्लुक्, the operations taught in the five rules ‘जहातेश्च’ (6. 4. 116), ‘आ च हौ’ (6. 4. 117), ‘लोपो यि’ (6. 4. 118), ‘ब्रुमास्था गा. पा. जहाति—’ (6. 4. 66) and ‘एर्लिङि’ (6. 4. 67) will not apply as we find ‘हा’ expressed with शित्प् e.g.—जहाति. Thus in जाहीतः there is no इत्त्वविकल्प by ‘जहातेश्च’, in जाहीहि no इत्त्व and आत्त्व by ‘आ च हौ’; in जाहीयात् no अलोप by ‘लोपो यि’; in जाहायात्—no ईत्त्व or एत्त्व by ‘ब्रुमास्था—’ or ‘एर्लिङि’ । अजाहासीत्—with सक् ईट् by ‘यमरमनमातां सक् च’ (2377) and the elision of सिच् by ‘इट ईटि’ (२२६७). लुका लुप्ते i.e. the elision of यङ् being so. प्रत्ययलक्षणाभावात् by ‘न लुमता—’ (२६३) । इतुप्त्वम् न i.e. there is no उत्त्व by सम्प्रसारण ।

मित—। यङो वेति । ‘नाभ्रस्सस्याचि पिति सार्व—’ (७१।८७) इत्यतः पितौति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ (७१।८८) इत्यतो हलीति । ‘ब्रुव ईट्’ (७१।८३) इत्यत ईडिति च । हलीत्यस्य विशेषणत्वात्तदादिविधिः । किञ्च ईडागमस्य षष्ठ्यपेक्षत्वात् पिति सार्व—इति यष्ट्या विपरिणम्यते, यथा यङ् इति पञ्चम्यन्तं तदन्तत्वे लाक्षणिकम् । अत आह—यङन्तात् परस्येत्यादि । गुणनिषेधोयङ्लुकि भाषायां नेति—भाषायाम् (अपि) यो यङ्लुग्विधिः प्रवर्तते तत्र भूसुबोरित्यनुसारात् गुणनिषेधो न इत्यर्थः । तस्य कन्दोगत-यङ्लुगमात्रविषयत्वादतएव वक्तव्ये—वोभवीति—वोभोतीत्यादि । कुत इदमित्यत आह—‘वोभूतु’ इति निपातनात् । अतएवेति—अयमत्राभिप्रायः—‘प्रकृतियहणेन यङ्लुगन्त-स्यापि यङ्लुगम्’ इति परिभाषया भूधातीरुत्तरं यद्विधीयते तद् यङ्लुगन्तादपि तस्माद् विधीयत इत्यपि वक्तव्यम् । तथा सति ‘भूसुबोः—’ इत्यनेनैव कन्दसि गुणनिषेधेसिद्धे पुनः ‘दाधति—दर्धति—दर्धति—वोभूतु—’ (३५।८६) इत्यत्र ‘कन्दसि यङ्लुगन्तस्य भूधातीर्गुणो नास्ति’ इति वचनमपार्थम् स्यात् । पूर्वैरेवेष्ट-सिद्धेः । ततश्च ‘सामर्थ्ययोगाद्बहिः किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनीप्सितं स्यादिति

भाष्यवचनादख्यत 'कृन्दसि'—ग्रहणसामर्थ्याम् । तेन हि विज्ञायते कृन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य भुवो गुणनिषेधो न तु भाषायामपि । ततश्च सिद्धं यद् यङ्लुक् भाषायमप्यस्तीति । अत्र भाषावृत्तिस्तूह— “इह चकारिण बहुलग्रहणमनुकथ्यते, न तु कृन्दसीति । तेन भाषायाम् अनच्यपि यङ्लुक् । लालपीति वावदीति इति जथादित्यः । चकारात् 'बहुलं कृन्दति' इति सर्वमनुवर्तते । तेन बहुलात् अनच्यपि कृन्दस्येव यङ्लुक् । भाष्ये तु हुन्नुग्रहणज्ञापकवलात् (६।४।८७) वोभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु, नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः—‘यदि देवो वरीवष्टिं कोकिलो रोरवीति च । मयूरोपि नरीनर्त्ति मरीमर्त्ति तदा प्रिये’ । तेजांसि शशमाञ्चक्रुरिति भट्टिः । “हरिणासह सख्यंते वोभूत्विति यदत्रवीः । न जाघटीति युक्तौ तत् सिंहद्विरदयोःरिव’—इति पाणिनेर्जन्ववतीविजयकाव्यम् ॥ निपात्यताम् इति—सूत्रेणाप्राप्तत्वाच्चन्दसीत्येतत् निपातनार्थं गृह्यतामिति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह—प्रकृतिग्रहणे इति । द्विःप्रयोगः इति च । प्रकृतीतुक्तम् । द्विरित्यस्यायमर्थः—पाणिनेराचार्यस्य अष्टाध्याय्याः षष्ठेऽध्याये ‘एकाचो द्वि—’ इत्यादिना यद्विर्वचनं विहितं तत् षाष्टम् (षष्ठे भवमित्यण) द्विर्वचनम् । कस्यचिदेकाचोऽपिवा यः द्विः वारद्वयं प्रयोगः समुच्चारणं समुच्चार्य वा कथनं तदेव तस्य तस्य धातोर्द्विर्वचनम् । ततश्चैकस्यैव द्विरुच्चारणाद्विर्वचनेन धातुर्न भिद्यते । किन्तु मूलतः स एव तिष्ठति । एवञ्च ‘सून्यङो’रित्यस्यापि (६।१।६) तदध्यायगतत्वात्सनाद्यन्तस्य धातोस्तदवस्थत्वमेव । यतश्च प्रकृति-यङ्लुगन्तयोः साम्यं फलितम् । एष च न्यायो भाष्ये निवृद्धः । तथाहि—“एकाचो द्वि प्रथमस्य’ इत्यत्र किमिदं द्विर्वचनम् एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्योविधीयते, उत स्थानिन एकस्य सतो द्विरुच्चारणं विधीयते, न तु तत्स्थानिनोऽतिरिच्यते’ इति सन्दिह्य ‘द्विःप्रयोगोद्विर्वचनम्’ इति सिद्धान्तितम् । एवमायातं तर्हि यद् भाषायामपि यङ्लुक् सिध्यतीति । वोभवीति—वो भोति इति । हित्वादूर्द्धं ‘गुणो यङ्लुकोः’ (२६३२) इत्यभ्यासस्य गुणः । ईडविकल्पः । सूसुवोरित्यस्याप्रवृत्तेः ‘सार्वधतुकाङ्—’ इति गुणश्च । वोभूत इति ।

अपित्वेनङित्त्वान्न गुणः । ईडभावश्च । वोभुवति—अपित्वेन ईड्गुणयोरप्राप्तयोः
 ‘अचिञ्चुधातुश्च वाम्—’ (२७१) इत्यवङ् । अभ्यस्तत्वेन ‘अदभास्तात्’ (२४७८) इति
 भोरदादेशः । वोभवाच्चकारिति—‘कास्प्रत्ययादाम्—’ (२३०६) इत्याम् । कास्-
 नेकाजिति कश्चित् । तदसत् । प्रत्ययान्तमादाय सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिकानुसन्धान-
 केशस्थानौचित्यात् । न च लुका लप्तत्वेन—‘न लुमते’ति निषेधोऽत्र शङ्काः । तस्य
 निमित्तत्वापगमादित्यलम् । वोभवितेति—लुटि इति रूपम् । अपित्वेन ङित्त्वादी-
 ङामगो न । भूसुवोरोति निषेधाप्रवृत्तेर्गुणः प्राग्वत् । अवोभवीत्—अवोभोदिति—
 लङि ईड्विकल्पाद् रूपद्वयम् । गुणादयः प्राग्वत् । सिप्यादौ अवोभवीः—अवो-
 भोरित्यादि । मिति तु अमादेशेन अवोभवमिति । स्थान्यनुबन्धस्यादेशानुपस्थितेः
 पित्वमत्र न । लिङोयामुङ् ङित्त्विति ङित्करणज् ज्ञापकादिति भूदाबुक्तम् ।
 अवोभवविति—‘सिजभ्यस्त—’ (२२२६) इति भोजसि गुणेनावदेशे च रूपम् ।
 वोभूयादिति—लिङाशीर्लिङोः समानमवरूपम् । तसादौ तु प्रथमिति दर्शयति ।
 वोभूयातामित्यादिना । लुङि रूपं विवचुराह—गातिस्थिति । गुणं वाधित्वेति ।
 ‘सर्वधातुकार्ङ्—’ (२१६८—७-३-८४) इति गुणं परमपीत्यर्थः । नित्यत्वाद् वृगिति ।
 ‘सुवो वुग् लुङ् लिटोः’ (२१७४—६-४-८८) इत्यनेन विहित इति भावः । कृतेऽ-
 कृतेऽपि वा गुणे वुक् प्राप्नोतीति वुको नित्यत्वं बोध्यम् । न चैवमपि ‘असिद्धवद्वाभात्’
 (६-४-२२) इत्यनुसारेण वुकोऽसिद्धत्वादवङ् प्राप्नोतीति वाच्यम् । ‘वुग् युटानुवङ्यणोः
 सिद्धौवक्तव्या’विति वार्त्तिकात्तस्य सिद्धत्वात् । अवोभोदिति—अचप्रत्वाभावान्न
 वुग् नाप्रावङ् । अवोभूतामिति । तसोऽपित्वेन ङित्त्वान्न गुणः । अभ्यस्ताश्रय
 इति—‘सिजभ्यस्त—’ (२२२६) इत्यनेनेत्यर्थः । एवञ्च सिचोऽत्र लुप्तत्वेऽपि ‘आतः’
 (२२२७) इति न प्रवर्तते । नित्यत्वाद् वृगिति । ‘जुसि च’ (२४८१) इति गुणपेचयेत्यर्थः ।
 इत्यादीति—एवञ्च लटि सिप्यादौ—वोभवषि—वोभोषि । वोभूथः । वोभूथ । वोभवषि
 वभोमि । वोभवौतु वोभोतु—वोभूतात् । वोभूताम् । वोभुवतु । हेरपि-
 त्वेन ङित्त्वान्नपिगुणो नापीट् । वोभूहि—वोभूतात् । वोभूतम् । वोभूत । आटः
 पित्वेऽपि हलादित्वाभावान्नोट् । गुणः । वोभवानि । वोभवाव । वोभवाम् । लङि

तिप्यादावुक्तं मूले । सिप्यादौ तु अवोभवीः—अवोभोः । अवोभूतम् । अवोभूत ।
 अवोभवम् । अवोभूव । अवोभूम । लिङि—वोभूयात् । वोभूयाताम् इत्यादि ।
 अनुक्तानि स्वयं साधनीयानि । स्पर्ध संघर्षे इत्यस्य रूपं दर्शयितुमाह—पास्पर्ध्वीति—
 पास्पर्द्धि इति । द्वित्वाट्ठं 'शपूर्वाः स्वयः' (२२५८) इत्यभ्यासे पकारमात्रं शिष्यते ।
 तस्य 'दीर्घोऽकितः' (२६३२) इति दीर्घः । ततो यङो वेति ईट् । तदभावपक्षे
 पास्पर्ध् तिप् इति स्थिते 'भ्रषस्तथोर्धोऽधः' (२२८०) इति तकारस्य धकारः । एवं
 पास्पर्ध् धि इति जाते पूर्वधकारस्य 'भ्रलां जश्—' (५४) इति जश्त्वेन दकारः ।
 एवमन्यत्र । पास्पर्द्धं इति—ङित्त्वान्न गुणो नापीट् । पास्पर्ध् ति इति—'अदभ्यस्तात्'
 (२४७८) इति भोरदादेशः । पास्पर्त्सि इति—पास्पर्ध् सि इति स्थिते 'खरि च'
 (१२१) इति चर्त्तेन तकारः । ईडभावे इदम् ईटि तु पास्पर्ध्वीषि इति । पास्पर्
 इति— । हेरपित्त्वान्नङिति भावः । लङि ईडभावपक्षे आह—अपास्पर्त्—अपास्पर्द्धं
 इति । 'हल्ङाभ्यः—' (२५४) इति तिलोपे धकारस्य 'वाऽवमाने' (२०६) इति
 चत्वंविकल्पः । ईटि तु अपास्पर्ध्वीदिति । सिपि ईट् पक्षे अपास्पर्ध्वीरिति सिद्धवत्कृत्वा
 ईडभावे दर्शयति—सिपिदश्चेति । अपास्पर्द्धं स् इति स्थिते जश्त्वेन अपास्पर्द्धं स्
 इति जाते 'दश्चे'ति दकारस्य रुत्वम् । ततो अपास्पर् र स् इति जाते 'हल्ङाभ्यः—'
 इति सकारलोपः । ततो 'रीरि' (१७३) इति पूर्वरेफलोपः । 'द्रहोपे पूर्वस्य
 दीर्घोऽणः' (१७४) इति दीर्घः । विसर्गः । रुत्वाभावपक्षे तु अपास्पर्द्धं इति ।
 'गाघ्र प्रतिष्ठालिप्तयो र्ग्र्ये चे'त्यस्याह—जागाद्धि इति । ईडभावपक्षे इदम् । ईटि
 तु जागाधीति इति । जाघात्सि इति—अभ्यासक्रस्वदीर्घचुत्वादिभिः जागाध् सि
 इति स्थिते 'एकाचो वशो भष्—' (३२६) इति भष्भावेन गस्य घः । चत्वंम् ।
 ईट्पक्षे तु जागाधीषि इति । अजाघादिति । ईडभावे तिलोपे चत्वं चेदम् । ईटि
 तु अजागाधीदिति । अजाघा इति—अजागाध् स् इति स्थिते 'एकाचीवशो भष्—'
 इति भष्भावः । अन्यत् अपास्या इति—वत् । रुत्वपक्षे इदम् । दत्वपक्षे तु अजाघाद्
 इति । नानात्ति इति— । ईट्पक्षे तु—नानाधीति इति । नानाथति । नानाधिषि—
 नानात्सि । नानाधीमि—नानाधिम् इत्यादि । लोटि नानाधीतु ननात्त इत्यादि ।

लङि—अनानाधीत्—अनानात् इत्यादि। एवमन्यबोध्यम्। दादधीति—पाप्मङि^१
 इतिवत् ईडभावे इदम्। ईटि तु दादधीति। दाधत्सि इति।
 भष्भावः। चत्वम्। ईटि दादधीषि इति। अदाधत् इति—लङि ईड-
 भावे अदादध् त् इति स्थिते हल्ङादिलोपे भष्भावः। 'वाऽवसाने' (२०६) इति
 चत्वम्। ईट्पक्षे—अदादधीत् इति। अदादधुरिति—भेर्जुसि—पूर्ववत्। अदाधः—
 अदाधत् इति। सिपिरुत्वपक्षे पूर्वम्। दत्वपक्षे परम्। भष्भावादिः प्राग्वत्।
 अदादाधीत्—अदादधीत् इति—'अतो हलादेः—' (२२८४) इति। वृद्धिविकल्पः।
 'स्कुदि आप्रवणे' इत्यस्याह—चोस्कुन्दीति—चोस्कुन्ति इति। अभ्यासस्य खय् शेषगुण-
 चुत्वानि। तिपः पित्वेन ङित्वाभावाद् धातोरिदित्वाद् यङो लुका लुप्तत्वेऽपि
 प्रागुक्तदिशा प्रत्ययलक्षणत्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' (४१५) इत्यस्याप्रवृत्तेर्नलोपो न।
 उत्तरत्वं 'भरोभरि—' (७१) इति तकारलोपविकल्पः। लोटि—चोस्कुन्दीत्
 चोस्कुन्तु इत्यादि। लङि ईटि—अचोस्कुन्दीत् इति। तदभावे अचोस्कुन्निति।
 तकारस्य हल्ङादिना लोपः। दकारस्य 'संयोगान्तस्य' (५४) इति लोपः।
 लुङितु—अचोस्कुन्दीत् इत्यादि। 'अस्तिचित्—' इति नित्यमिदम्। सुद हर्षे
 इत्यस्याह—मोमुदीति—मोमोत्ति इति। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति —' (२५०३) इति
 ईट्पक्षे लघूपधगुणनिषेधः। समोदिता इति। 'न धातुलोप आङ्गधातुके' (२६५६)
 इति गुणनिषेधस्तु न। बहुलग्रहणाद् यङोऽनैमित्तिकत्वेन धात्वन्लोपनिमित्तत्वा-
 भावादिति भावः। अमोमुदीत्—अमोमोत् इति=लङि एते। लङि गुण इति।
 सिज्निमित्तक इति शेषः। 'न धातुलोपे—' इत्यस्य प्राग्वत् प्रवृत्त्यभावात्।
 चोक्कृन्ति—चोक्कृर्दोति इति=कुर्दः क्रीडायाम्। 'उपधायाञ्च' (२२६५) इति दीर्घः।
 अचोक्कृत्—अचोक्कृदौत् इति। पूर्वव ईडभावे अचोक्कृद् तिप् इति स्थिते हलङादि-
 लोपे 'रातुस्य' (२८०) इति नियमान्न संयोगान्तस्य दस्य लोपः किन्तु 'वाऽवसाने'
 (२०६) इति चत्वमिति भावः। अचोक्कूरिति—ईडभावे इदम्। अचोक्कृद् सिप् इति
 स्थिते हल्ङादिलोपे 'दश्च' (२४६८) इति दस्य रुत्वेन रेफादेशे 'रो रि' (१७३)
 इति पूर्वरेफस्य लोपे उत्तररेफस्य विसर्गे च रूपम्। दीर्घः प्राग्वत्। एवम् अचोक्कृः

(स्वर्द्ध धातुः) । अशोग्रः (गुर्द्ध धातुः) । वनीवच्चीति — वनीवङ्क्ति इति । वञ्चु गताविति धातुः । तस्य 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (२६३४) इति यङ्लुकि द्वित्वा-
दानन्तरं 'नीग्वञ्चु—' (२६४२) इत्यभ्यासे नीगागमः । यङोलुकालुप्तत्वात् तिपः
पितृने अङित्वाच्च उत्तरखण्डे 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपो न । वनीवङ्क्ति
इत्यत्र तु ईडभावे चस्यकुले नकारस्य 'नशापदान्तस्य—' (१२३) इत्यनुसारे जाते
'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णः । वनीवक्त इति । ङित्त्वान्नलोपः । वनीवचति
इति—भेरत् । अवनीवच्चीत्—अवनीवन् इति । उत्तरत्र हल्ब्यादिलोपः ।
चकारस्य संयोगान्तलोपश्च । अथ गमेराह — जङ्गनीति — जङ्गन्ति इति ।
'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (२६४३) इति नुक् । कित्त्वान्न दीर्घः । जङ्गमति इति ।
'गमहन—' (२३६३) इत्युपधातोपः । गमेरिकाच्चात् 'एकाच उपदेशे—' इति
इङ् निषेधे प्राप्ते ('प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि—' इति न्यायात्) आह—एकाज्-
ग्रहणेनेत्यादि । 'शित्पा शपा—' इति निषेधादितिभावः । हौ 'जङ्गहि' इति
साधयितुमाह—अनुनासिकलोपस्येति । 'अनुदात्तोपदेश—' (६४।३७) इत्याभीयत्वम् ।
ततश्च 'अतोहिः' (६४।१०५) इति न प्रवर्तते इत्यर्थः । लङ्सिपि ईटि—अजङ्गमी-
दिति सिद्धवत्कत्वाह ईडभावे दर्शयितुमाह—नो नो धातुरिति । हल्ब्यादिना
तिलोपे कृतेऽनेन मस्य न इति बोध्यम् । अनुबन्ध—निर्देशादिति । गमल इति
पाठादिति भावः । न च्छेरङ् इति—पुषादिसूत्रेणेत्यर्थः । हन्तेयङ्लुगित्यादि—
'हो हन्तेः—' (७।३।५४), 'अभ्यासाच्च' (७।३।५५) इति पाणिनि
सुवक्तम् । तत्र हन्तेरिति शित्पा निर्दिश्य कुलं विधीयते । ततश्च
'शित्पा शपा—' इति निषेधाद् यङ्लुकि अभ्यासात् परस्य कुलं न
भवतीतुत्रपश्य—न्यासकारसंवादेन समाधानमाह—भवत्येवेति इति—कुलमित्यर्थः ।
नन्वेवं शित्पाशपेति निषेधस्य कागतिरित्याह—अनित्य इति । तत्र ज्ञापकमेव
मानमित्याह—सामान्यापेक्षज्ञापकादितिभाव इति । न्यासकारस्येति शेषः न
त्वात्मनः । अयमभिप्रायः—'एकाचो ह—' इत्येकाचकस्य द्वित्वं विधीयते ।
यच्चैकाजितुत्राचार्यं विधीयते तदयङ्लुकि न प्रवर्तते । 'यवैकाजग्रहणं चैवेति

न्यायात् । एवञ्च यङ्लुकि द्वित्वमेव न भवति । किन्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन यङ्लुकोरभ्यासस्य गुणउपदिश्यते । एवं तर्हि—पाणिनेराचार्यस्य आचारादेव विज्ञायते यद्भवत्येव यङ्लुक्कीकाच्कस्यापि द्वित्वम् । अन्यथा कुतो-भ्यासः । तथाच सति 'यव' काज्यहणं 'चैवे'ति क्वचित् क्वचित् नैव प्रवर्तते । ततश्च एकाज्यहणशास्त्रमनित्यम् । तत्साहचर्यात् शितपा शपानुवञ्चनेति सर्वमप्यनित्यम् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । नागेशस्तु उक्तशितपाशपेति परिभाषाया भाष्ये अदर्शनादेव यथोक्तकार्यसिद्धिरिति कृत्वा ज्ञापकसिद्धत्वं प्रत्याचष्टे । एवञ्चानित्यत्वाद्वा असत्त्वाद्वा उभयथापि सिद्धमेवात्र कृतम् । अतएव जङ्घनी-तीत्यादि । 'तुगतः—' (२६४३) इति तुक् । जङ्घत इति । 'अनुदात्तोप-देश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । 'गमहन—' (२३६३) इत्युपधा-लोपः । प्राग्वत् । जङ्घनिता इति—एकाज्यहणेनोक्तत्वात्नेष्टिनिषेधः । शितपा निर्देशादिति । 'हन्तेर्जः' इत्यत्र हन्तेरिति शेषः । अजङ्घनीत् अजङ्घन् इति । उत्तरत्र हल्ङादिलोपः । वधादेशस्य द्वित्वन्तु न भवतीति—लिङि लुङि च, 'हनो वध लिङि', 'लुङि च' इति विहितो वधादेशस्तत्र तत्र द्विवचने कृत एव प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । ततश्च वधादेशः साभ्यासो भवति । अभ्यासोत्तरखण्डयो-रुत्तरयोरेव स्थाने सन्निवेशितत्वात् । एवञ्च 'लिङि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) इत्यस्माद्'दनभ्यासस्ये'त्यंशस्य 'सन्त्यङोः' (६।१।९) इत्यत्राप्यनुवृत्तेर्वधादेशस्यात्र (यङ्लुकि) पुनर्द्वित्वं न भवति—स्थानिवदभावेन अभ्यासेन सह वर्त्तमानत्वात् । अत आह—स्थानिवच्चेनेति, न च 'अनभ्यासस्ये'ति नञ् समासः 'न अभ्यासः अनभ्यासः' तस्येति कृत्वा धातुना सह सामानाधिकरण्याभावाद् द्वित्वं भवत्येवेति आशङ्कितव्यमित्याह—तद्धि इति । 'अविद्यमानः अभ्यासः यस्य स तादृशः' तस्यैवं सामानाधिकरणम् । तेन च धातुराचिष्यते बहुव्रीहिसामर्थ्यादत्र आह—'बहुव्रीहिवत्तादिति ।' आङ्-पूर्वादिति । 'अकृतियहणे—' इति न्यायादत्रापि यङ्लुगिति भावः । ततश्च—धातोर्विहितकार्यलाभः । अथ चरतेयङ्लुकि आह—इति तपरत्वात् गुण इति उद्-विशिष्टयोश्चरतेरुपधाया इति यावत् । नत्वेवं यथा लघूपधगुणोऽत्र न प्रवर्तते तथा

‘हलिच’ इति दीर्घोऽपि न प्रवर्तिष्यते तदाह—दीर्घस्तु स्यादेवेति । तत्र हेतुमाह—
 तस्यासिद्धत्वेनेति । अयं भावः—‘पुगन्तलघूपधस्य च’ (७।३।८६), ‘उत्परस्य—’
 (७।४।८८), हलि च’ (८।२।९९) इति मूलतः सूत्रविन्यासः । चरतेर्यङ्लुकि
 द्वित्वे नुकि च उत्तरखण्डस्य ‘उत् परस्य—’ इत्युत् । एवं चच्चुर ईट तिप् इति,
 चच्चुर तिप् इति च स्थिते ‘पुगन्त—’ इति प्राप्नोति । तच्चाव प्रतिषिध्यते । उकारस्य
 तपरत्वेन लघूपधत्वाभावात् । हलिचेति तु ऋसिद्धकाण्डे (पूर्ववासिद्धम्—८।२।१)
 पठितम् । ततश्चास्य पूर्ववत् सप्तमाभ्यासकार्येऽसिद्धत्वम् । एवञ्चास्य असिद्धत्वेन
 उदिति तपरत्वेन निर्वृत्तादयं न भविष्यतीत्येवं निवारयितुं न युज्यते । तदाह—
 तपरत्वनिवर्तत्वायीगादिति । शब्देन्दुशिखरे तु गुणस्यापि वह्निरङ्गतया तपरत्वनिवर्त्यत्वं
 न भवतीति प्रपञ्चितमित्यास्तां विस्तरः । चङ्खाहि इति—खन अवदारणे इति
 धातुः । हेरपित्वेन डिच्चाङ् ‘जनसन—’ (२५०४) इत्यात्वम् । अचङ्खनीत्
 अचङ्खनात् इति । ‘अतो हलादेः—’ (२२८४) इति दीर्घः । नाभ्रस्तस्येति ।
 ‘नाभ्रस्तस्याचि पिति—’ (२५०३—७।३।८७) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति बोध्यम् ।
 जाहाति—जाहति इत्यादि । हाङ्-हाकोस्तुल्यानि रूपाणि इति तत्त्वबोधिभ्यादौ
 स्पष्टम् । पञ्चापि न भवन्तीति । तथाच ‘जाहीतः’ इत्यत्र ‘जहातेश्च’ इति
 इत्त्वविकल्पः, ‘जहौहि’ इत्यत्र ‘आच—’ इत्यात्वविकल्पः, ‘जाहीयात्’ इत्यत्र ‘लोपो
 यि’ इत्यालोपश्च न प्रवर्तते । किन्तु ‘ई हल्यचो’रिति ईत्वमेव । तथा आशिषि
 जाहायादित्यत्र ‘घुमास्था—’ इतीत्त्वम् । ‘एलिङि’ इत्येत्वमपि नेति विभावनीयम् ।
 अजाहाभीदिति—‘यमरमनमाताम्—’ (२३७७) इति संगिटौ । लुका लुप्त इति
 ‘सर्वविधिभ्यो लृग्विधेर्वलीयस्तादि’ति भावः । इत्युत्त्व’ नेति—‘फलितार्थकथन-
 मिदम् । सम्प्रसारणं नेति तदर्थः । अन्यदन्यत्रवत्, मूलञ्च सुप्रसन्नमित्यलम् ।

२६५२ । रुगिकौ च लुकि ॥७।४।८१॥

दी—। ऋदुषधस्य धातोरभ्यासस्य ‘रुक्’ ‘रिक्’, ‘रोक्’
 एते आगमाः सुपर्यङ्लुकि ।

Eng.—Easy.

मित—। रुगिति । स्पष्टम् । ऋदुपधस्येत्यादि । ‘रौगदुपधस्य च’ (७।४।६०)
इत्यतः, ‘अव लोपः—’ (७।४।५८) इत्यतश्चानुवृत्तिः ।

२६५३ । ऋवश्च ॥ ७।४।८२ ॥

दी—। ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्द्धतीति—वरिवृतीति—
वरोवृतीति । वर्वति—वरिवति—वरोवति । वर्वतः—वरि-
वृतः—वरोवृतः । वर्वृतति—वरिवृतति—वरोवृतति । वर्वर्ता-
मास—वरिवर्तामास—वरोवर्तामास । वर्वर्तिता—वरिवर्तिता
वरोवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वात् ‘न वृद्धभ्यश्चतुर्भ्यः’ (२३४८)
इति न । वर्वर्तिष्यति—वरिवर्तिष्यति—वरोवर्तिष्यति । अव-
र्द्धतीत्—अवरिवृतीत्—अवरोवृतीत् । अवर्वत्—अवरिवत्—
अवरोवत् । सिपि ‘दश्च’ (२४६८) इति रुत्वपक्षे ‘रो रि’
(१७३) = अवर्वाः—अवरिवाः—अवरोवाः । गणनिर्दिष्टत्वादङ्
न । अवर्वतीत्—अवरिवतीत्—अवरोवतीत् ॥ चर्करोति—
चर्कति—चरिकति—चरीकति । चर्कृतः । चर्कति । चर्क-
राञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत्—अचर्कः । चर्कयात् ।
आशिषि रिङ् । चर्कियात् । अचर्करीत् । ‘ऋतश्च’ (२६५३)
इति तपरत्वान्नेह । ‘कृ विच्चेपे’ = चाकति । तातति ।
तातीतः । तातिरति । तातीहि । तातराणि । अतातरीत्
—अतातः । अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अता-
तारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्तुं रपर-
त्वम् । ‘हलादिः शेषः’ (२१७८) । रुक् । रिग्रीकोस्तु

‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (२३६०) इति द्वयङ् । अरति—अरि-
यति । अररीति—अरियरीति । अरुतः—अरियूतः । भि
अत् । यण् । रुको ‘रो रि’ (१७३) इति लोपः । न च
तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्ववासिद्धे तन्निषेधात् ।
आरति—अरियूति । लिङि शितपानिर्देशात् ‘गुणोऽति—’
(२३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः ।
आरियात्—अरियूयात् । ‘गृह् (१) ग्रहणे’ । जगृहीति
जर्गढि । जगृढः । जगृहति । अजर्घट् । गृह्णातेस्तु
जाग्रहीति—जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् ।
तस्य वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः । जागृढः । जागृ-
हति । जाग्रहोषि—जाग्रक्षि । लुटि जाग्रहिता । ‘ग्रहोऽलिटि’
(२५६२) इति दीर्घस्तु न । तत्र ‘एकाचः’ इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ जगृधौति—
—जर्गद्धि । जगृद्धः । जगृधति । जगृधोषि—जर्घत्सि ।
अजगृधौत् । ईडभावे गुणः । हलङ्यादिलोपः । भष्भावः ।
जश्वचत्वे । अजर्घत् । अजगृद्धाम् । सिपि ‘दश्च’ (२४६८)
इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः । अजर्गर्धौत् । अजर्गर्धिष्टाम् ।
पाप्रच्छीति—पाप्रष्टि । तसादौ ‘ग्रहिज्या—’ (२४१२) इति
सम्प्रसारणं न भवति, शितपा निर्देशात् । ‘च्छोः शूट्
—’ (२५६१) इति शः । ‘ब्रश्च—’ (२८४) इति षः ।
पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छः । पाप्रश्मः ।
‘यकारवकारान्तानां तु जठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्ति’ इति

‘च्छोः—’ (२५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैय-
टेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च ‘च्छोः—’ (२५६२) इति
यत्रोठ् तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर—’ (२५६४) इतूठ् भाविनो
स्त्रिविमथ्योस्तु यङ्लुगस्थे वेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मतं
च । ‘मथ्य वन्धने’ । अयं यान्त ऊठ् भावो । ‘तेषु देव
देवने’ इत्यादयो वान्ताः । ‘हयगतौ’ = जाहयीति—जाहति ।
जाहतः । जाहयति । जाहयीषि—जाहसि । वलि लोपे
यजादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । ‘हर्थ्य
—गतिकान्तोः’ । जाहयीति—जाहर्ति । जाहर्तः । जाह-
र्यति । लोटि—जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम । अजा-
हर्तुः । ‘मववन्धने’—

Like the अभ्यास of a ऋट्पधधातु, the अभ्यास of a ऋटन्त root too, takes the augments रुक् (र्), रिक् (रि) and रीक् (रौ) when यङ्लुक् follows. Thus वर्वतीति etc in the ईट्पञ्च and वर्वर्ति etc in the ईडभावपञ्च (In every case the root वृत् becomes ‘ववृत्’ by द्वित्व, गुण, रपरत्व and हलादि शेष and then are attached रुक्, रिक् and रीक् in order). The अभ्यास everywhere is gunnated by ‘गुणो यङ्लुकोः’ (2632) but the उत्तरस्वच्छ is gunnated only where there is absence of ईट् due to the prohibition ‘नाभ्यस्तस्याचि—’ (2503). इति न etc i.e the prohibition of इट् does not follow. परस्मैरद in accordance with the decision under ‘यङोऽचि च’ (2550). अवर्वाः etc. दीर्घ by ‘द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (174). अङ् न i.e no अङ् in लुङ् by ‘प्रादि-द्रावादि—’ (2343) as वृत् is read under द्रावादि class. Thus

अवर्तनीत् etc. with ईट् by 'अस्तिचोऽपृक्त' (2225) and सिच् which elides by 'इट ईटि' (2266). वृत् or वृत् serves as the model of ऋदुपध roots, whereas कृ (डुकृञ् करणे) in चर्करीति etc stands as the criterion for ऋदन्त roots. Also चरिकरीति and चरीकरीति in the ईट्पञ्च ; without ईट् चर्कति etc. चर्कतः—because तस् is डित् । चर्कति with यण् ; अचर्करीत् etc लङ् । चर्कयात्—लिट् । चर्कियात्—without दीर्घ due by 'अकृत्—' (2298) as रिङ् is specially arranged for—see रिङ्विधिसामर्थ्याद् दीर्घो न' under 'रिङ्शयक्—'(2363). अचर्करीत्—by 'सिचि वृद्धिः—' (2297). नेह—i.e in the cases of दीर्घ ऋ like कृ meaning to scatter etc. there do not come in the augs. रुक्, रिक् etc. Thus चाकृति—चाकरीति etc. दीर्घ of the अभ्यास by 'दीर्घाऽकितः' (2932). तातीतः—by 'ऋत इत्—' (2390), 'उरण्परः' and 'उपधायाच्च' (2265). तातिरति by इत् and रपरत्वं only. अर्तः i.e of ऋ to go read in भ्वादि—जुहोत्यादि । उरदत्त्वम् i.e अत् or अ in the place of ऋ in the अभ्यास by 'उरत्' (2244). रपरत्वं by 'उरण्—' (70). रुक् or रेफ is to be added to the अभ्यास । रिकरीकोस्तु i.e in the cases of रिक् and रीक् (Here it is important to note ऋ though अजादि is itself duplicated by 'व्यपदेशिवद्भावः' । Then उरदत्त्व etc. follow). अरति—अरियति—without ईट् and the latter is the result of both रिक् and रीक् due to इयङ् । अररीति—अरियरीति in the ईट्पञ्च । अर्कतः—no गुणः due to डित्व of तस्, अरियतः in con. with इयङ् । भिअत् etc i.e. by उरदत्त्व रपरत्वं and रुक्, the form standing as अर् ऋ भि, भि is replaced by अत् by 'अदभ्यस्तात्' (2479). Then we have अर् ऋ अति = अर् अति by 'इको यण्—'(47) = आरति due to the elision of first रेफ by 'रो रि' (174) and दीर्घ । न च तस्मिन् etc —The idea is this :

the second च् is replaced by यञ् or र् and then the rule 'रो रि' applies. But how can it apply when the same यञ् or (letter) र् is none but च् itself by स्थानिवत्त्व by 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (50) as the पूर्वविधि or the elision of the former र् has to be effected ? The answer is that as स्थानिवत्त्व has been prohibited from having taken effect in respects of the rules or operations falling under 'पूर्ववासिद्धम्' (12—8.2.1), the former र् (here) must disappear by 'रो रि' (8.3.14). अरियति—with रिक् or रीक् where comes in इयङ् and the second च् is replaced by यञ् । In आरियात् comes रिङ् i. e by 'रिङ्शयक्—' (2367). रलोप i.e by 'रो रि' (178). दीर्घं i. e by 'द्रलोपे—' (174) । अरियिष्यात्—no दीर्घ because no elision of रिङ् । The text reads 'गृह् गृहणे' but it should be गृह् गृहणे (to censure or blame)—see भादि Root No. 650. जर्गहीति by 'नाभ्यास्त-स्याचि—' (2503). जर्गटि—by 'होढः', लघूपधगुण etc. अजर्गटि—by 'एकाचोवशोभप्—' (354) etc. गृह्णातेस्तु i.e. of गृह् उपादाने (to take) क्रादि । जाग्रहीति—by 'दीर्घोऽकितः' (2532). No सम्प्रसारण due to want of ङिच् as यङ् elides by लुक् and तिप् is पित् । जाग्रटि—by 'होढः', 'भषस्तथोः—', 'ष्टुना ष्टुः', 'ढो ढे लोपः' and 'द्रलोपे पूर्वसदीर्घः—' (174). डिन्निमित्तम्—i.e by 'गृह्णिज्या—' (2412). तस्य etc.—सम्प्र. being असिद्ध or invalid due to its बहिरङ्गत्व, the augs. रुक्, रिक् and रीक् do not follow taking advantage of the च्कार effected by सम्प्र. Thus जाग्रट्; and not जाग्रटि; etc. जाग्रचि—by 'षढोः कः सि' (295). In जाग्रहिता there is no दीर्घ of इद् by 'गृहोऽलिति' (7. 2-37) as to it (गृहोऽलिति) is drawn the word 'एकाचः' from the rule 'एकाचउपदेशे—' (7. 2. 10). But Madhava holds that

there will be दीर्घ which is against भाष्य (This is curious indeed to note that according to Nagesha, Madhava is not against भाष्य and the above reflection of Bhattoji on him (Madhava) seems to be a matter of misconception on the part of Bhattoji himself—vide लघुशब्द-दुग्धेश्वर P.P. 428—29). जर्गुधीति—of गृध्र to hanker after. अजर्गुतृ etc.—clear in the text. पाप्रच्छीति of प्रच्छ् to ask. दीर्घ by 'दीर्घाङ्कितः' (2632). पाप्रच्छि—by 'त्रय—' (294). पाप्रश्मि—by 'च्छ्वोः—' (2561). पाप्रच्छ्वः—no श because व is out of the भाल् प्रत्याहार । In the भाष्य under 'च्छ्वोः—' we find a hint that 'roots ending with यकार s or वकारs and having legitimate claims for having ऊङ् have no 'यङ्लुक्'—which has been made clear by Kaiyata. This prohibition of यङ्लुक् extends to cases of those roots which are liable to have ऊङ् by 'च्छ्वोः—' (only) and thus it is proper (we must say) that स्त्रिचि (स्त्रिबु) and सवि (सव्य); however, shall have यङ्लुक् (after them) as they take ऊङ् from the rule 'ज्वरत्वर—' (256) and not from 'च्छ्वोः—'— and this (our statement) is in agreement with that of Madhava and others. सव्य वन्धने etc. i.e they will not have यङ्लुक् after them being ऊङ्भावी by "च्छ्वोः—". But 'सव वन्धने' will have it by :—

मित—। ऋतश्चेति । अव्यवहितपरवर्ति सूत्रमिदम् । तदाह—ऋदन्तधातो-
रपि तथेति । अर्थात्—ऋदुपधस्यैव ऋदन्तस्यापि धातोरभ्यासस्य 'रुगियौक्' एते
आगमाः सुयङ्लुकि इति ईट्पच्चे वर्वर्तीतीत्यादि त्रयम् । तदभावपच्चे तु वर्वर्तीत्यादि
त्रयम् । 'गुणी यङ्लुकोः' (२६३०) इति गुणन रपरत्वेन हल्वादिशेषिण च 'ववृत्'
इति स्थितिः । ईट्पच्चे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' (२५०३) इति गुणनिषेधः ।
अनीट्पच्चे तु लघुपधगुणः इति विशेषः । रुगित्यादीनां 'रु', रि, री इत्येते शिष्यन्ते ।

‘वतु बर्तने’ इत्येष ऋदुपधानां सामान्यनोदाहरणम् । लोके प्रयोगश्च यथा—श्रीधरस्वामि-
 कृतश्रीमद्भागवतभावदीपिका-मङ्गलाचरणश्लोके—‘वर्वर्ति सर्वोपरी’ति । ऋदन्तानामु-
 दाहरणान्तु चर्करीति (डुकृञ् करणे) इत्यादि । इति नेति—अस्मात् प्राप्त इट्निषेधो
 नैत्यर्थः । अवर्ततीत् इति—लङि तिपि प्रागवत् । अवर्तत् इति—हलङादिना तिपो
 लोपः । ‘रात्सस्य’ (३८०) इति संयोगान्तलोपस्तु न । अवर्ता=‘रो रि’ इति भवति ।
 दीर्घस्तु ‘द्रलोपे पूर्वस्य—’ (१८४) इत्यनेनेति शेषः । गणनिर्दिष्टत्वादिति—द्रुता—
 दिवादित्यर्थः । अङ् नेति—पुषादिस्त्वप्राप्त अङ् न इति भावः । अवर्ततीत् इति—सिचि,
 ‘अस्ति सिचिः—’ (२२२५) इति नित्यमौट् । गुणः ॥ चर्करीतीति । उत्तरस्त्रण्डस्य
 ‘सार्द्धधातुकाङ्—’ इति गुणः । अभ्यासस्य तु ‘उरत्’ (२२४५) इत्यनेन ‘गुणो
 यङ्—’ (२६३२) इत्यनेन वा गुणे रुक् । रिगीकोस्तु—चरिकरीति चरीकरीति
 इति । चर्कृतः । डित्वात्र गुणः । चर्कृति । अत् । यण् । चर्करिता । एकाच्त्वान्ने-
 णिन्षेधः । अचर्करीत् । लङ् । अचर्कः—तिपो हलङादिलोपाद्रेफस्य विसर्गः ।
 चर्क्रियात् रिङ्विधिसामर्थ्याद् ‘अकृत—’ (२२८८) इति दीर्घो नेति ‘रिङ्गयक्—’
 (२३६७) इत्यवोक्तम् । अचर्कारोत्—सिचिहङिः इति । तपरत्वान्नेति—न रुगादय
 इत्यर्थः । चाकृति । कित्वाभावाद् ‘दीर्घोऽकृतः’ (२६३२) इति दीर्घः । एवं तातर्त्ति ।
 तातीर्तः—‘ऋत इत्—’ (२३६०) इतीत् । रपरत्वम् । ‘उपधायाञ्च’ (२२६५)
 इतुपधादीर्घः । तातिरति—अत् । अत्र हलपरत्वाभावान्नदीर्घः । अर्तेरिति—
 भौवादिक—जौहोत्यादिकयो रुभयोरेव ग्रहणमित्याहुः । यङ्लुकीति ‘सूचिसूत्रि—’
 इति २६३० सूत्रस्थवार्तिकेनाद् यङ् । इयङिति—तेन रिगीकोस्तुल्यं रूपमिति
 वोध्यम् । अरियर्त्ति । अ ऋ इति यङ्लुकि स्थितम्—ततः स्पष्टं सूलात् । अररीति ।
 ईङ्गकौ । अरियरीति—रिगीकोरियङ् । ईट् । गुणः । अर्कृतः—अरियृतः । डित्वात्र
 गुणः । भि अदिति—भोरदादेशः । तस्मिन् कर्त्तव्ये इति—रेफलोपे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।
 अयं भावः—रुक् अर् ऋ अति (अदभ्यस्तात्) इति स्थिते यणि अर् र् अति इति
 जाते ‘रो रि’ इति पूर्वरेफलोपो विधीयते । परन्तु यणि यो रेफो भवति स तावत्
 ‘अचः परस्मिन्—’ (५०) इत्यनेन स्थानिवद्भावेन ऋकारान्न विशिष्यते ।

पूर्वविधौ रेफलोपस्यात् कर्तव्यत्वात्, ततश्च 'री रि' (८३।१४) इत्यस्यायमविषयो भवति । समाधानमाह—पूर्ववासिद्धे इति । पूर्ववासिद्धम् (८२।१) इत्यसिद्धकाण्डान्तर्गत-
 कार्यं प्रति तस्य स्थानिवत्त्वस्य निषेधात् प्रसरास्वीकारादिति भावः । आरति इति—
 रेफलोपात् 'द्रलोपे—' (१७४) इति दीर्घः । अरियृति इति—इयङ्
 अरियृ ऋ अति इति स्थिते यण् । एवम् अरिर्षि—अरियर्षि—अररीषि—अरियरीषि ।
 अर्द्धतः—अरियृतः । अरिर्मि—अरियर्मि—अररीमि—अरियरीमि । लिटि—
 अरराञ्चकार—अरियराञ्चकार । लुटि—अररिता—अरियरिता । लृटि—
 अररिष्यति—अरियरिष्यति । लोटि—अरर्तु—अरियर्तु—अर्द्धतात्—अरियृतात् ।
 आरतु—अरियृतु । लङि—आरः—आरियः—आररीत्—आरीयरीत्—इत्यादि ।
 अथाशीर्लिङि आह—लिङीति । आरियादिति—स्पष्टं मूलं—तत्र दीर्घ इति
 द्रलोपे इत्यनेन । रियीकोस्तु इयङि—अरियृ यात् इति स्थिते रिङ् । बहिरङ्गत्वेन
 रिङोऽसिद्धत्वात् 'लोपो व्योर्वलि' (८७३) इति यलोपो न भवति । 'अचः परस्मिन्
 —' इति स्थानिवत्तादपि लोपाभावः । न च 'न पदान्त—' इति स्थानिवद्भाव-
 निषेधः शङ्क्यः । 'स्वरदीर्घ' यलोपेषु लोपरूपाजादेश एव स्थानिवत् इति समाहित-
 त्वादिति दिक् । गृह्य यङ्गणे इति ग्रामादिकम् । गृह्ये इत्यस्यौचित्याद्भादौ तथैव
 दर्शनाच्च । जर्गट् हीति—जर्गटि इति । पूर्वत्र—'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३) इति गुण-
 निषेधः । उत्तरत्र—लघूपधगुणः । रपरत्वम् । ढत्वधत्वष्टुत्व—ढलोपाः । अजर्घट् इति
 —लङि ईडभावे हलङ्यादिना तिलोपे—ढत्व भङ्भावादिति । ईटि तु—अजर्गट् हीत्—
 अजरिगृहीदित्यादि । गृह्णतेति कृति । 'यङ्-उपादाने' इत्यस्य । जाग्रहीति—जाग्रटि
 इति । उभयत्र 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घः । यङो लुका लुप्तत्वात् तिपः पितृनाडित्वाच्च
 'यङिज्या—' (२४१२) इति सम्प्रसारणं न । उत्तरत्र ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।
 तस्येति—सम्प्रसारणस्य इति यावत् । तेन जाग्रटः—जरिष्ट इत्यादि न भवति ।
 जाग्रन्ति इति—भङ्भावः । ढत्वकत्वधत्वानि । एकाच इत्यनुवृत्तेरिति—'एकाच
 उपदेशे—' (२२४६) इत्यादि भावः । एतद्वरदत्तानुरोधेन । माधवस्त्रि-
 त्वादि—चिन्त्यमिति नागेशः । तथाच तदुक्तिः— 'वस्तुतोऽस्माद् यङ्लुक्सत्वेऽपि

दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति । भाष्यकृता हित्वेऽभ्यासविशिष्टस्यैव अङ्गत्वाङ्गीकारवत् प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङन्तत्वाङ्गतत्वाङ्गीकारो, न तु तस्य ग्रहित्वम् ।एवञ्च माधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चिन्त्यमिति दिक् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्याह—जर्गधीतीत्यादि । पूर्ववत् प्रक्रिया । पृच्छतेराह—पाप्रच्छतीति । 'दीर्घोऽस्मिन्' (२६३२) इति दीर्घः । पाप्रष्टि इति— ईडभावे कस्य 'व्रश्चादिना' (२८४ पृ) षत्वे तकारस्य णत्वम् । "च्छो"रिति (२५६१) शकारस्तु न भवति किङ्च्चाभावात् । इति शङ्कति—तसो ङित्वादियमवप्रक्रिया । पाप्रश्मि इति—श्लं प्राग्वत् । पाप्रच्छ इति—वसो भलादित्वाभावान्न शो नापि षः । पाप्रश्म इति—मसोऽनुनासिकादित्वात् 'च्छोः—' इति शः । जठ्भाविनामिति । जठ् भावयन्ति (भू प्राप्नो चरादिः) आत्मानं प्रापयन्तीति जठ्भाविनः । येषां वकारेभ्य जठ् उत्पद्यत तेषाम् इत्यर्थः । ध्वनितम्—सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति । विस्तरभयादग्र्यग्र्यमपि नोद्धृतमित्याकरे द्रष्टव्यमिति । इदं चेति । यङ्लुङ्निषेधवचनमिति भावः । अयं यान्त जठ्भावी इति । अतएवात्माद् यङ्लुङ्नेति अभिप्रायः । एवं तेवदेव इत्यादेरपि । जाह्नवीति—जाह्नवीति । यान्तत्वेऽपि जठ्भावित्वाभावाद् यङ्लुक् । लोपोव्योर्वलीति यलोपः । एवमन्यत्रापि यथायथं प्रक्रिया स्वयमूहनीयेति दिक् । भवतेर्यङ्लुक् दर्शयितुमाह—भव वन्वने इति—

२६५४ । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥६॥४२० ॥

दी— । जूरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किङ्कति इति नानुवर्त्तते । अवतेस्तुनि (कृते ?) 'ओतु'रिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे 'ओमि'ति दर्शनात् । ईडभावे जठिपिति गुणः । मामोति—मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । सामूमः ।

मामोत्—मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत्
—अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । 'तुर्वी
हिंसायाम्' । तोतूवीति ।

Of ज्वर, त्वर, स्त्रिव, अच् and मच्, the उपधा and the वकार (simultaneously) get ऊठ when क्ति (क्लिप् or क्तिन्) and a भलादि or अनुनासिकादि affix follow. Here the term किङ्कति (occurring in 'अनुनासिकस्य किङ्कलोः किङ्कति' (6.4.15) does not follow ; for had it followed i.e. been carried down to this rule, we could not have ओतु (a cat) derived from अच् in connection with the उणादि affix तुन्—which is भलादि and not क्तिन् or डित् । But the term अनुनासिकस्य does necessarily follow as we witness the word ओम् derived as अच्+मन् where the टि (अन्) being dropped we get जम् and then ओम् by गुण । मामोति—मच्+यङ्लुक्+तिप्=मामच् तिप्=माम् ऊ तिप्=मामोति by गुण । (Here we have not attached शप् as it elides). मामवति—no ऊठ as अति is not भलादि. मामावः—मामच्+वस्=माम् ० वस् by 'लोपोव्योः—' (873)= मामावः by 'अतो दीर्घोऽञि' (2170). In लुङ् अमामवोत्—अमामावोत् etc. तोतूवीति—दीर्घ by 'उपधायाञ्च' (2265) :—

मित— । ज्वरेत्यादि । ज्वर त्वर स्त्रिवि अवि मवाम्+उपधायाः+च इति च्छेदः । 'च्छोः यङ्—' (६।४।१८) इत्यतो वकारस्य ऊठिति अनुवर्तते । अच् उपधायाश्चेति वर्तते । तेन उपधासहितस्य वकारस्योठिति सूत्रार्थो लभ्यते । तदाह—ज्वरादीनामुपधावकारयोरिति । काविति । 'अनुनासिकस्य किङ्कलोः किङ्कति' (६।४।१५) इत्यतः किङ्कतिवज्जं सर्वमप्यनुवर्तते इत्याशयेनाह—अच्

किङ्ति इति नानुवर्त्तत इति । तत्र निदर्शनमाह—अवतेस्तुनीति । ओतुर्विङाल इति उणादावुक्तम् । यद्यत्र किङ्तीत्यन्ववर्तिष्यत तदा तुनेः किङ्त्वाभावादवते-
रुङ् न स्यात् । ततश्च उठ्गुणयोरभावे ओतुरिति न स्यात् । अतो ज्ञायते
किङ्तीत्यत्र नानुवर्त्तते । एतेन 'किङ्तिचे'ति व्याचक्षाणः काशिकाकारो नादर्तव्य
इति ध्वनितम् । अनुनासिकस्येति तु अनुवर्त्तत एवेति सनिदर्शनमाह—अवतेर्मन्-
प्रत्यय इति । टिलोपे इति—मन्प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'अवतेष्टिलोपश्चैत्यौणादिकं सूत्रम् ।
एवम् ऊम् इति जाते गुणः । अनुनासिकस्येत्यननुवर्तमाने तु अवतेरत्र मनि परे
ऊङ् न स्यादित्यभिप्रायः । ईडभावे इति । ईटि तु 'नाभ्यस्तस्याचि—' (२५०३)
इति निषेध इति भावः । मामीतीति—मामव् इति जाते अव् इत्यस्य स्थाने
ऊङ् । एवमन्यत्रापि एवंविधस्यल्लोप्यम् । मामाव इति—मामव् वस् इति स्थिते
'लोपोव्योर्वलि' (८७२) इति पूर्ववकारस्य लोपः । लुङि अमामवीत्—
अमामावीत् इत्यादि । तोतूवीति—इति—तुर्वतेरीटिपरि रूपम् । 'उपधायाञ्च'
(२२६५) इति दीर्घः गुणः प्राग्वत् । अथ ईडभावे 'च्छीः गूङ्—' (२५६१)
इत्यूठि प्राप्ते आह—

२६५५ । राज्ञोपः ॥६॥४॥२१ ॥

दो— । रिफात् परयोच्छ्रोर्लोपः स्यात् क्वौ भलादावनुनासि-
कादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ।

Easy—Thus of तोतुर्व् तिप्, the वकार elides and by 'पुगन्त-
लघूपधस्य च' (2189) we get तोतोर्ति as the लघूपधगुण is not
barred by the following rule—

मित— । रादिति । अनुवृत्तिः प्राग्वत् । अव्यवहितपरवर्तितात् सूत्रस्य । वलोप
इति । तुर्व् इत्यनेनेत्यर्थः । एवम् तोतुर् तिप् इति स्थिते पुगन्तेति लघूपधगुणेन
तोतोर्ति इति सिध्यति । अत्र वकारलोपेन धात्वंशलोपे सत्यपि तिवादीनाम-
नाईधातुत्वात् 'न धातुलोप—' (२६५६) इति गुणनिषेधोऽत्र न शङ्क्य इत्याह—

२६५६ । न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥१।१।४ ॥

दा— । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इकोगुणवृद्धौ न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्द्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (३५४) इति दीर्घः । तोतूतः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । 'मूर्च्छा' । मोमूर्च्छीति । मोमोर्ति । मोभूतः । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अर्जेवो । वेवीयते । अस्य यङ्लुङ नास्ति । लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन वोभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्तयङ्लुक्प्रकरणम् ।

The guna and the vriddhi of the इक् (इ, उ, ऋ, लृ) do not take effect when an आर्द्धधातुक (affix) which brings about the elision of the part of a root follows. Thus here (in the case of तोतोर्ति) there is no chance of the prohibition (of गुण) as तिप् etc. are not आर्द्धधातुक्स. तोतूर्वति—no elision of व as 'राक्लोप' (2655) does not apply. तोथोर्ति etc are derived from थुर्वी, दुर्वी and धुर्वी । Also तोथुर्वीति etc. मोमोर्ति—alt. of मोमूर्च्छीति, the यङ्लुगन्त form of the root मूर्च्छा—being मोमूर्च्छ । The term 'आर्द्धधातुके', drawn back from 'आर्द्धधातुके' (2. 4. 35) to the rule 'अजिर्व्यञ्जयोः' (२२६२—2. 4. 56), is an instance of विषयसप्तमी, meaning when the matter of आर्द्धधातुक is sought or intended, and not परसप्तमी i.e. when आर्द्धधातुक

follows. Thus when an intention of attaching यङ् is made अजि is replaced by वी so as to give वीयते in connection with यङ्. But in the latter expl. (परसप्तमी), यङ् would not appear at all after अजि as it is अजादि and not हलादि । अजि, however, has got no यङ्लुक् for here वी cannot replace अजि as the case (विषय) of यङ् ceases to have any consideration due to the elision of the same (यङ्) by the word लुक् ।

Here ends the यङ्लुक् chapter of तिङन्त ।

मित— । न धातुलोप इति—‘इको गुणवृद्धौ’ (११।३) इति पूर्वं सूत्रम् । तस्यायं निषेध आरभ्यते । धातुलोपे + आर्द्धधातुके इतिच्छेदः । धातुलोपे इति आर्द्धधातुके इत्यस्य विशेषणम् । ‘धातुलोपो यस्मिन्निति’ विशदः इति भाष्यम् । तेन आर्द्धधातुक इति धातुलोपस्य निमित्तमिति गम्यते । किञ्चाव ऽ दग्धपटन्यायेन धातुलोप इत्यनेन धात्वेकदेशस्यैव लोप इत्यवगम्यते । तदाह—धात्वंशलोपनिमित्ते इत्यादि । अत्र काशिका—“धात्वेकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातुलोपम् । तत्र ये गुणवृद्धौ प्राप्नुतस्तेन भवतः । लोलुवः । पोपवः । मरीचजः । लोत्वादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते ‘यङोऽचि च’ (२६५३) इति यङोऽलुकिकृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धौप्राप्ते तथोः प्रतिषेधः” इति—धातुलोपे सति इको गुणवृद्धौ न ; आर्द्धधातुके परे’ इत्येवं व्याख्याने तु—लोलुवः । पोपवः (लोलूय + अच् ; पोपूय + अच्—उवङ्) इत्यादौ गुणः स्यादेव । धातुलोपाभावात् । धात्वंशलोपे सतीत्येवमपि न व्याख्यातम् । तथा सति शीङो ङकारलोपेन श्यितेति गुणो न स्यात् । तस्मात् । ‘धात्वंशलोपनिमित्ते’ इति सुवचम् । धातुग्रहणं किम् ? लविता । उत्सृष्टानुवन्धस्यैवाव धातुत्वं न तु सानुवन्धस्य । अतो न गुणनिषेधः । “आर्द्धधातुके किम् ? रोरवीति ।

* पठे दग्धे यथा तदेकदेश एव दग्ध इति गम्यते तद्वत् ।

लोलवीति इत्यादौ सार्वधातुके माभूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः” । प्रकृतमाह—
 इति नेहेति । तोतोति इति—उक्तं प्राक् । तोतूर्वति—भृत्तादित्वाभावाद् ‘रात्
 सस्य’ (२६५५) इति वलोपो न । तोथोति इत्यादौ क्रमेण धुर्वी, दुर्वी, धुर्वीति हिंसायां
 वर्तमाना धातवः । तेषामीटितु तोतूर्ध्वीति इत्यादि । ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छाययोः’ । मोमू-
 र्च्छीति—मोमोति इत्यादि । आर्द्धधातुके इति विषयसप्तमीति । ‘अजेव्यघजपोः’
 (२२८२—२४१५६) इत्यत्र ‘आर्द्धधातुके’ (२४१३५) इत्यस्य सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तिः ।
 सा च विषयीकरणात् विवक्षितत्वाद्वा विषयसप्तमी न तु परसप्तमी । ततः किमित्यत
 आह—तेन यङि विवक्षिते इति । एवञ्च वीभावे जाते हलादित्वात् प्राप्तिः । पर-
 सप्तम्यां तु न स्यादजादित्वेनासम्भवात् । यङ्लुगभावे कारणमाह—लुकापहारे इति ।
 लुकायडोऽपहारे अदर्शने सति इति तदर्थः । विषयत्वासम्भावेनेति—प्रत्ययलक्षणा-
 भावादिति भावः ।

॥ इति मितभाषिण्यां तिङन्तयङ्लुक्-प्रकरणम् ॥

अथ

तिङन्तनामधातु-प्रकरणम्

२६५७ । सुप् आत्मनः क्यच् ॥३।१।८॥

दी— । इषिकर्मणः एषित्सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छाया-
मर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात् सुब्लुक् ।

A सुवन्त base, which is the object of the root इष् and (at the same time) is related with the subject of that इष् or wish (in the sense of his own)—takes the affix क्यच् (य) optionally in the sense of wish. The affix सुप् of such bases elides as the same (सुप्) is considered to be a part of the root thus formed by 'सनाद्यन्ता धातवः' (2304).

मित— । अथ नामधातुप्रक्रियां व्याचक्षाणस्तदन्तर्गतसूत्रमवतारयति सुप् आत्मन इति । पूर्वसूत्राद् 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३।१।७) इत्यस्मात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । सूत्रे सुप् इति च तदन्तस्य ग्राहकम् । 'प्रत्यय-ग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्' इति न्यायात् । तेन सुवन्तात् क्यच् इति लब्धम् । इच्छायामित्यस्यानुवर्तनात् तदवृत्तिकधातोः कर्मण इत्यर्थलाभात् इषिकर्मण इति फलति । किञ्चात्मशब्दः स्वपर्यायः । स च लक्षणया तत्सम्बन्धी एव गृह्यते । केवलस्य सुप् आत्मत्वाभावात् । तत्सम्बन्धी च इच्छायामित्यर्थसत्त्वेन एषित्सम्बन्धी एवेति फलितम् । अत आह—इषिकर्मण इत्यादि । धात्ववयवत्वादिति ।

काजन्तस्य 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'
(६५०) इति सुवल्गुमित्यभिप्रायः ।

२६५८ । क्यचि च ॥ ७।४।३३॥

दी— । अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
'वान्तो यिप्रत्यये' (६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य'
(६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि—

An अकार is replaced by ई when काच् follows. Thus he wishes
(to have) a son—पुत्रम् काच्=पुत्र य by 'सुपोधातु—' (६५०)=पुत्रीय
by this rule=पुत्रीयति in con.with शप्तिप् by 'अतो गुणे' (१९१),
गव्यति—wishes a cow for himself—गो य=गव् य=गव्य by 'वान्तो यि—'
(६३)=गव्यति with शप् तिप् as before ; similarly नाव्यति with आवादेशः ।
In the uses of गव्यति etc the rule 'लोपः शाकल्यस्य' (६७) does not
apply as गो etc are not पदस in con. with काच् and काङ् । Com-
pare—

मित— । क्यचि चेति । 'अस्य चो' (७।४।३२) इत्यव्यवहितपूर्वं सूत्रम् ।
ततोऽस्येत्यनुवर्त्तते । 'ई प्राप्नोः' (७।४।३१) इत्यतश्च ई इति । तेन क्यचि
परे अस्य (अकारस्य स्थाने) ईत् स्यादिति लभ्यते । तदाह—अस्येति । आत्मन
इति । एवम्—पुत्रमक्यच् इति स्थिते कचयोरितिः 'सुपोधातु—' (६५०) इति
सुवल्गु कि च पुत्रय इति तिष्ठति । तत ईता पुत्रीय इति नामधातुः । शप्—
तिप् । 'अतो गुणे'— (१९१) पुत्रीयति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्र-
मिच्छतीत्यत्र माभूत् । पदविधित्वेन वाक्ये सामर्थ्याभावात् 'महान्तं पुत्रमिच्छति'
इत्यादावपि नेत्याकारे स्पष्टमित्यलम् । गव्यतीत्यादि—अवावादेशयोः कृतयोः प्राग्वत् ।
आत्मनो गामिच्छतीत्याद्यर्थः । अपदान्तत्वादिति—क्यचि क्यङि चेत्यर्थः । अप-
दान्तत्वमेव दर्शयति—तथाह्वीति—

२६५८ । नः क्ये ॥ १।४।१५ ॥

दो—। क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्थानान्यत् ।
सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार ।
गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति ।
'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (१३७३) त्वद्यति । मद्यति । 'एकार्थयो'—
रित्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । 'हलिच (३५४) । गीर्थ्यति ।
पूर्यति । 'धातो'रित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति ।
इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्तयाम् ।
पुर्गिरोः साम्यात् । दौव्यतीति दीर्घस्तु प्रायः प्रामादिक
एव । अदस्यति । 'रीङ्भृतः,' (१२३४) । कर्वीयति । 'क्यचोश्च'
(२११६)—गार्गीयति । वात्सीयति । 'अकृतसार्व'—(२२८८)
इति दीर्घः । कवोयति । वाच्यति । समिध्यति ।

No word save and except that which ends with a नकार only—is considered or designated as a पद when क्यच् and क्यङ् follow. By the परिभाषा 'सन्निपातलक्षणे विधिरिति तद्विधातस्य—' or an injunction which is occasioned by the combination of two things (roots or words) is not the cause of destruction of that combination. Thus in गव्याञ्चकार etc. the वकार of अच् resulting from औ (of गो) in connection with य (of काच्) cannot be the cause of destruction of the latter (य) due to the following of आम्—which being an आर्द्धधातुक paves the way for the elision of य by the rule 'यस्य हलः' (2631). Similarly गव्यिता and नाव्याञ्चकार etc. नलोप or elision of the

नकार of राजन् is effected by this rule 'नः क्वे' and नलोपः प्रातिपदिकस्थ' (236) due to प्रातिपदिकत्व of राजन् । त्वाम् इच्छति माम् इच्छति give लयति, मयति by the rule 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373), युष्म of युष्मद् and अस्म of अस्मद् becoming त्व and म after the elision of सुप् when the affix क्वच् follows. But the above statement will not hold good in the cases of बहुवचन—Thus युष्मान् इच्छति etc will give युष्मयति etc. The words गिर् and पुर are derived from गृ शब्दे and पृ पालनपूरणयोः in con. with क्तिप् by 'चत इत्—' (2390), 'उद्योष्टपूर्वस्य' (2494) respectively and 'उरण्—' (70). Hence by 'हलि च' (354) they give गीर्यति and पूर्यति in the senses गिरम् इच्छति, पुरम् इच्छति । But as दिव् is a primitive word or अव्युत्पन्न प्रातिपदिक it will give दिव्यति and not दीव्यति by 'हलि च', the counter instance—पूर्यति set forth by Madhava is objectionable as both पुर् and गिर् are similar from the fact of derivation. दीव्यति an instance forwarded by my (Bhattoji's) predecessor is veritably erroneous (on the ground that the underived दिव् gives दिव्यति and that what is derived from it in con. with क्तिप् or विच् gives द्रायति or देयति—(See Tika). अदस्यति—अमुम् आत्मन इच्छति । गार्गीयति । गार्ग्यम् आत्मन इच्छति गार्ग्यं क्वच् = गार्गीय by यलोप, cf 'क्वचोश्च' (2119). वाचयति—वाचमिच्छति वाच् य = वाच and not वाक् as वाच् is not a पद here by the restriction 'नः के' (2659) ; similarly no दकार in समिध्यति ; now in समिध्य इहता we look ahead—

मित— । न इति । नकारादकार उच्चारणार्थः । नकारेण च नान्तमिति विशेषणं गृह्यते 'सुप्तिङन्तपदम्' (११४१४) इत्यतः पदमित्यस्यानुवर्तमानात् नान्तं

शब्दरूपं पदसञ्ज्ञं स्यादित्यर्थलाभात् । यद्यपि 'क्यच्' इत्यनेन "क्यच्क्यङ्क्यषस्तथ
एव गृह्यन्ते" इति काशिका, तथापि 'लोटितडाज्भ्यःक्यष्'—'वाक्यषः'—(२६६८-
६९ इत्यतः) इति प्रामाण्यादजन्तभ्य एव क्यष औचित्यम्, नतु हलन्ते-
भ्योऽपि । अत आह—क्यचि क्यङि (चेति) । सन्निपातपरिभाषयेति—'सन्निपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य' इत्येतयेत्यर्थः । 'सन्निपातो द्वयौः सम्बन्धः—तन्निमित्तो
विधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्' । उपजीव्यविरोधस्य अन्यायत्वादिति
परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्यातम् । एवञ्च गव्याञ्चकार गव्यितेत्यादौ यलोपो न । क्यच्-
सन्निधानेनैव अवादेशस्य वकारस्य प्रभवः । पुनस्तमेव वकारं निमित्तीकृत्य आर्द्धधातुके
आमि परतः 'यस्य हलः' (२६३१) इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । नलोप इति—'नः
को' इति नियमात् पदत्वे प्राप्ते 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (२३६—८२७) इति
नलोपः । नच पूर्ववासिद्धिमिति (८२११) तस्यासिद्धत्वादीत्वं नेति वाच्यम् ।
'नलोपः सुप्स्वरः' (३५३—८२१२) इति नियमेनास्यासिद्धत्वाभावादिति
तत्त्वबोधिनां विस्तरः । नियमश्चायं सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादिति काशिका । त्वामिच्छति
मामिच्छतीत्यादौ सुव्लोपे युष्मद् य अति, अस्मद् य अति इति स्थिते 'प्रत्ययोत्तरः—'
(१३७३) इत्यनेन सपर्यन्तयोरकार्थयोस्तूमावादेशौ । एवं त्वद् य—, मदय—
इत्यादौ स्थिते रूपम् । एकार्थस्याभावे तु तूमावादेशौ नेत्याह—एकार्थयोरित्ये—
वेति । युष्मान् इच्छति—युष्मदति । एवमस्मदति । गिरमिच्छति गीर्यति । पुरमिच्छति
पूर्यति । 'गृशब्द' 'पू पालन पुरणयोः' इत्यनयोः किपि 'ऋत इत्—' (२३९०)
'उदीष्टापूर्वस्य' (२४९४) इत्येवं क्रमेण इत्वे उत्त्वे रपरत्वे च गिर-पुरशब्दौ ।
ततश्च क्यचि परे धातुत्वाद् धातुलभ्यस्यापि धातुत्वं पारम्पर्यात् 'हलिचे'ति दीर्घः सिध्यति,
दिव्शब्दस्य तु दीर्घो न । तस्याव्युत्पन्नत्वात् । प्रतुदाहरणमिति—धातुनिष्पन्नान्यत्
प्रदर्शनम् । साध्यादिति—उभयोरपि क्विबन्त्वेन धातुनिष्पन्नत्वादिति भावः ।
प्राय इति । पूर्ववर्तिनः प्रयोगकौमुदीकारस्य इति बोध्यम् । प्रामादिकत्वं
यथा—अव्युत्पन्नस्य दिव्शब्दस्य दिव्यतीत्येवेति वृत्तावपि दर्शितम् । 'दिबु-
क्रीडयामि'त्यस्मात् किपि 'क्वोः—' (२५६१) इत्यूठि च दू इति । तस्मात्

काचि दूयतीति स्यात् । तस्मादेव विचि लघूपधगुणेन 'लोपो व्यो'रिति 'व'लोपे च देवशब्दात् देयतीत्येव स्यादित्यभिप्रायः । अदस्यतीति—असुमात्मन इच्छतीत्यर्थे काचि सुपो लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावात् तदादायत्वम् । 'अदसोऽसिः—' (४१९) इत्यसान्ताभावात्तुल्यत्वम् । 'नः कौ' इति नियमेन पदत्वाभावाच्च 'ससजुषोरु' (१६३) इति रूत्वमपि न । गार्गीयतीति । गर्गन्यापत्य पुमान्—गर्गायः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (११०७) इति यञ् । काचि परे यञो यकारस्य 'काच्योश्च' इति (२११९) लोपः । एवं वात्सीयति । वाच्यतीति । वाचमिच्छतीत्यर्थे वाच् य अति इति स्थिते 'वचिस्त्वपि—' (२४०७) इति सम्प्रसारणं न । 'धातोः कार्य्यसुच्यमानं धातुविहितप्रत्यय एवे'ति नियमात् । पदत्वाभावात् कृत्वमपि । समिध्यति । पदत्वाभावान्नात्र जश्त्वमिति ज्ञेयम् । अथ समिध्यतेर्लुटि विशेषमाह—

२६६० । क्यस्य विभाषा ॥ ६।४।५० ॥

दी— । हलः परयोः क्यच्क्वाङोर्लोपो वा स्यादाद्धधातुके । 'आदेः परस्य' (४४) । 'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवन्ताल्लघूपधगुणो न । समिधिता—समिध्यिता । 'मान्त-प्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वार्तिक) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ।

The affix काच् and क्राङ् coming after a हल् (consonant) disappear optionally when an आर्द्धधातुक follows. The यकार of काच् and क्राङ् disappears by 'आदेः परस्य' (४४) and the remaining अकार is dropped by 'अतो लोपः' (२३०८). And this अलोप or elision of अ being स्थानिवत्, गुण by युगन्तलघूपधस्य च' (२१८९) cannot come in. Thus समिधिता—

समिधिता । 'मान्तप्रकृतिक—' This is the modified form of the Varttika 'मान्ताव्यधातु प्रतिषेधः' under 'सुप् आत्मनः—' (काशिका). And the modification comes from the hands of Bhattoji who observed that original varttika would bar the application of क्वाच् when the base is sing. such as पुत्रमिच्छति etc. But मान्त-प्रकृतिकसुबन्त will reserve the application of क्वाच् for any सुबन्त word excepting what is मान्त or म्-ending by nature. Thus किमिच्छति etc only are without क्वाच् । Similarly—उच्चैरिच्छति, नीचैरिच्छति etc.

मित— । कास्येति । 'का' इत्यनेन प्राग्वत् क्वाच्क्वाङोरेव ग्रहणं न तु कापः । 'यस्य हलः' (६।४।४६) इत्यतो हल इति पञ्चस्यन्तमनुवर्त्तते । 'आङ्-धातुके' (६।४।४६) इति त्वधिकृतम् । तदाह—हलः परयोरित्यादि । एवम् समिध् + इट् ता इति स्थिते यस्येति संघातग्रहणमितुक्तत्वाद् आदेरितानेन यकारमात्रलोपः । अल्लोपस्तु परेण । तस्यस्थानिवत्त्वादिति—अल्लोपस्य स्थानीवत्वस्वीकारात् । मान्तेति—विकृतं वार्त्तिकमिदम् । वैकृत्यं च भट्टोजि-नैव घटितम् । मूलानुसरणे—पुत्रमिच्छति इत्यादावपि क्वाचोऽभावात् । पुत्रौ पुत्रान् वेच्छतीत्यादाविव तत्सत्त्वाच्च । मान्तप्रकृतिकेत्येवं व्याख्याने तु किमिदमोरिव ग्रहणं स्यान्नतु पुत्रं छावमित्यादेरपि, तेषां प्रकृत्या मान्तत्वाभावात् । स्वरिच्छतीति—अत्यल्पमिदम् । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति । अङ्गसेच्छतीत्यादेरपि बोध्यम् ।

२६६१ । अशनायोदन्यधनाया वुमुच्चापिपासागर्धेषु ॥७।४।३४॥

दौ— । क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । 'वुमुच्चादौ' किम् ? अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

The क्यजन्त (formed with क्यच्) words अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed in the senses of excessive appetite,

thirst and greed respectively. Thus अश्नायति (eagerly wishes to eat or feels much appetite for etc.) etc. Otherwise अश्नीयति—he stores rice for future etc. In the former cases the want requires instantaneous supply, whereas in the latter ones future supply only is meant.

मित—। अश्नायति। अश्न + क्यच् = अश्नाय, उदक + क्यच् = उदक्य, धन् + क्यच् = धनाय। दुमुत्ताद्यर्थेषु अश्नधनशब्दयोर्दीर्घः उदकस्य चोदन्नादेशः स्यात् क्यचि परतः। अश्नायति इत्यादेः सद्योऽश्नं भोक्तुम् उदकञ्चा पातुं धनञ्चाधिकमिच्छतीत्यर्थः। अश्नीयतीत्यादेस्तु कालान्तरे व्यवहारार्थमिति तत्त्वबोधिनी।

२६६२। अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीती क्यचि ॥७१॥५१॥

दी—। एषां क्यचि असुगागमः स्यात्। ‘अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्’ (वार्तिक)। अश्वस्यति वड्वा। वृषस्यति गौः। ‘क्षीरलवणयोर्लालसायाम्’ (वार्तिक)। क्षीरस्यति बालः। लवणस्यतुष्ट्रः। ‘सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगमुकौ’ (वार्तिक)। दधिस्यति—दध्यस्यति। मधुस्यति—मध्वस्यति।

Eng.—Easy. The term आत्मप्रीतौ is not sanctioned by Katyayana and hence the modification मैथुनेच्छायाम् and लालसायाम् in his Varttikas. The mare wishes a horse and the she—cow a he—cow for conception. लालसा means excessive wish. ‘सर्वप्रातिपदिकानाम्—’ this is the third Varttika here. But some say that this Varttika does not belong to the authorship of Katyayan who, as a matter of fact, could not have then.

spoken of 'चौरलवणयोः—' separately. Nagesha says that according to Madhava the scope of the third varttika is restricted to दधि and मधु only.

मित—। अश्वेति । 'आज्जसरसुक्' (७।१।५०) इत्यतीऽसुगिन्यनुवर्तते । उकावितौ । किच्चादन्यावयवः । आत्मप्रीताविति विशेषेऽविशेषाख्यो दोषः । तेनास्य वृत्तावनुवादो न दृश्यते । 'अश्वद्वयोः—' रिति, 'चौरलवणयोः—' रिति च वाक्तिक-
द्वयम् । अश्वस्यति—मैयुनार्थम् अश्वमिच्छति । एवं द्वषस्यतीत्यत्र । 'द्वषस्यन्ती तु कासुकौ' इति कोशस्तु द्वषशब्दस्य प्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैयुनार्थलाभपर इति तत्त्व-
बोधिण्यादावुक्तम् । वस्तुतस्तु 'द्वष शक्तिवन्धने' इति चौरादिको धातुस्तस्यैव द्वषः
सिचनसमर्थ इति लभ्यते शक्तिवन्धनस्य प्रजननसामर्थ्याधिकत्वात् । ततश्च द्वषं सिचन-
समर्थमिच्छती द्वषस्यन्ती कासुकौति सङ्गच्छत एवेति विभाव्यम् । लालसा उत्कटेच्छा ।
सर्वप्रातिपदिकाणामिति—इदमपि वाक्तिकम् । इदन्तु अकात्यायनीयमेवेति केचित् ।
अन्यथा 'चौरलवणयोः—' इत्यस्यायौक्तिकत्वादित्याहुः । अत्र सर्वप्रातिपदिकाना-
मित्युक्तत्वेऽपि 'इदं दधिमधुविषयकमेवेति साधवः' इति नागेशः । तथा सति इदमपि
कात्यायनीमेवेति स्वीकारे न क्षतिरिति द्रष्टव्यम् ।

२६६३ । काम्यच्च ॥७।२।४॥

दौ—। उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति
पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (२६३१) इति यस्य लोपो
न । अनर्थकत्वात् । यस्येति सङ्घातग्रहणमितुप्रकृतम् ।
यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव
किङ्काम्यति । स्वः काम्यति ।

काम्यच् (also) is added to a nominal base in the matter as
expressed (above—i. e. in सुप् आत्मनः क्प्रच्—3. 1. 8). Thus
पुत्रकाम्यति । The क् of काम्यच् like that of क्प्रच्, क्प्रङ् and क्प्रष् does

not disappear. The य of कास्य is meaningless and therefore it is not dropped by “यस्य हलः”—cf ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’. य is meaningless here because it has no independent existence but it is a part of कास्य while in कच् etc. it has got its meaning as it stand independent after the elision of क, च etc. The affix कास्यच् is added to मान्प्रकृतिकसुबन्तस and अव्ययस also as the varttika ‘मान्ताव्ययेभ्यः—’ prohibits the application of कच् only. Thus किङ्काम्यति etc.

मित—। कास्यच्चेति । ‘सुप आत्मन—’ इत्यतः परवर्त्ति सुवमिदम् । तदाह—
उक्तविषये इति । अनर्थकत्वादिति । कास्यचः ककारलोपाभावेन यस्य सम्यक्तया
सत्त्वाभावादनर्थकत्वम् । कच्क्काङ्क्काप्रान्तु कचादिलोपेन यकाराकाररूपसङ्गत-
स्थितिकत्वम् । अत एषां यकारस्यार्थवत्त्वम् । ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य’ इति
न्यायेन ‘यस्य हलः’ इत्यत्र यलोपो न । यश्चास्मात्तूति । ‘सोऽपदादौ’ (१५२)
इति सत्वम् । मान्ताव्ययेभ्योऽपीति । तस्य निषेधस्य कच्क्मात्रविषयकत्वादिति भावः ।

२६६४ । उपमानादाचारि ॥३॥१॥१०॥

दी—। उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे कच स्यात् ।
पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।
‘अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । प्रासादीयति कुत्र्यां
भिच्छुः । कुटीयति प्रासादे ।

The affix कच्, in the sense of आचार or treatment, is attached (optionally) after a सुबन्त base which is an object (the root expressing treatment) and at the same time is the standard of comparison. Thus पुत्रीयति—he treats the pupil as his son. In विष्णूयति—दीर्घ is by ‘अकृतसार्व—’ (2298).

अधिकरणाच्च (वार्तिक) — काच् in the above sense is attached (optionally) to a locative also. Thus प्रासादीयति—The mendicant in his hut behaves like one living in a palace. कुटीरयति—(the king in the palace behaves like one in a hut.) The former indicates cheerfulness while the latter morbidity.

भित—। उपमानादिति । 'धातोः कर्मणः—' (३।१।७) इत्यतः कर्मणो वेत्यनुवर्त्तते । 'सुप आत्मनः काच्' (३।१।८) इत्यतस्तु सर्वमपि । तदाह—उपमानात् कर्मण इति । विष्णूयतीति । 'अकृतसार्व—' (२२।२८) इति दीर्घः । अधिकरणाच्च इति—वार्तिकम् । 'उपमानाभावेऽधिकरणाच्च' इतीत्येव सूत्रितव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति इत्यादि । 'काचिच्चे'ति (२५।६८) इतीच्चम् । प्रासादे इव कुट्यां सुखं वर्त्तते इति । कुट्यामिव प्रासादे दुःखं वर्त्तते इति चार्थः । वेत्यनु—वर्त्तनात् पूर्ववद्वाकाग्रमपि ।

२६६५ । कर्त्तुः कण्ड् सलोपश्च ॥३।१।११॥

दी—। उपमानात् कर्त्तुः सुवन्तादाचारि कण्ड् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्त्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । कण्ड् वेतुगुक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु कण्ड्सन्धियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वार्तिक) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते—यशस्यते । विहायते—विहस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । 'कण्ड्मानिनोश्च' (८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव = सपत्न्यायते—सपत्नीयते—सपत्नीयते । युवतिरिव

युवायते । पट्टोमृद्व्राविव पट्टोमृदूयते । 'न कोपधायाः'
 (८३८) । पाचिकायते । 'आचारोऽवगल्भक्लोवहोङेभ्यः क्तिब
 वा' (वार्तिक) । वा—ग्रहणात् कण्डपि । अवगल्भादयः
 पचाद्यजन्ताः । क्तिप् सन्नियोगेनानुदात्तमनुनासिकत्वं चाच्-
 प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तङ् । अवगल्भते । क्लोवते ।
 होङते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ।
 न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामि-
 वाचारोऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्-
 भाच्चक्रे । क्लोवाच्चक्रे । होङाच्चक्रे । वार्तिकेऽवेतुप्रसर्ग-
 विशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च कण्डेवेति साधवा-
 दयः । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिब् वा
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासङ्गार्थं, तत्र
 क्तिबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते ।
 तेन पदकार्यं न—कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे'
 (१८१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
 अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनोय अनेकाच इतुप्रक्तेर्नाम् ।
 औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । 'अतो गुणे' (१८१) । 'अत
 आदेः' (२२४८) इति दीर्घः । णल् औ । वृद्धिः । अतुसादिषु
 तु 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्याहोपः । मालेवाचरति
 मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया (-धायाः १) एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वाद्वा क्तिप् । मालाच्चाकार । लङि । आमालात् । अत्र
 हल्ङ्यादिलोपो न । डोप्साहचर्यदापोऽपि सोरेव लोप-विधा-

नात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) इत्यत्र 'धातो'रित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव—वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्—अवायति । श्रीरिव—श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (२२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति, 'भवतेः—' (२१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्येव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । दुरिव—द्रवति । 'णिश्चि—' (२७१२) इति चङ् न । अद्रावीत् ।

The affix क्वाङ् in the sense of आचार or treatment, is attached optionally to a सन्त base which is the subject (of the sentence) and at the same time is the standard of comparison (उपमान)—but (the सकार of) a base which is स-ending and expresses the sense of a subject elides optionally (in connection with the क्वाङ्). From the fact of 'क्वाङ् वा', the very sentence will serve as an alternative. The elision (of the स) of the सन्त, however, is taught to take effect only when क्वाङ् is made use of. And this elision again, has been thus handled under the varṭtika—'ओजसोऽप्सरसः—' which means—'(the स) of ओजस् and अप्सरस् is dropped unalterably (नित्य) whereas that of other (सन्त

bases) alternatively (विभाषा)'. Thus कर्तुः कण्ड्—कृणायते (दीर्घ by 'अकृतसार्व' (2298) and आत्मनेपद by 'अनुदात्तङितः—') and सलोपः—ओजायते etc where the term ओजस् signifies the sense of one possessed of ओजस् or force hence ओजस्वी or forcible—strong ('ओजायते' is here a वृत्ति for which see सर्वसमाशेषप्रकरणम्). Similarly यशस् in यशायते—यशस्यते implies यशस्वी famous. त्वयते etc—the sense is त्वमिवाचरति etc—see ante, 'प्रत्ययोत्तर' (1373) under 'नः कर्'—2659. By 'कण्ड्मानिनोश्च' (837) which teaches पुंवद्भाव of feminine bases in कण्ड् we have कुमारी इव-चरति—कुमारायते with लोप of डीप्। Similarly हरितायते—acts like one of yellow colour, cp. 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (496). दीर्घ everywhere by 'अकृतसार्व' (2298). The base सपत्नी is ambiguous; thus—(1) सपत्न (a fee) and डीन् by शार्ङ्गरवाय-डोडीन् (527)—? which by पुंवद्भाव and 'अकृत'—in कण्ड् gives सपत्नायते। (2) समानः पतिर्यस्या इति सपत्नी by 'नित्यं सपत्नादिषु' (49) डीप् and न by 'पतुर्नी' (490) whence by पुंवद्भाव etc we have—सपतीयते। (3) The word सपत्नी expressing conjugal connection is always feminine. Thus it has not the corresponding पुंवद्भाव and we therefore get सपत्नीयते। पत्नीमदूयते—पत्नी has no पुंवद्भाव as it is intervened by सृही and सृही gets it (पुंवत्त्व) because it (सृही) is invariably followed by कण्ड्। 'न कोप'—forbids पुंवत्त्व। 'आचारे' (वार्त्तिक)—किप् in the sense of आचार is optional after अवगल्भ (daring) etc. From the acceptance of वा in the वार्त्तिक we have कण्ड् also after them. अवगल्भ etc are derived with अच् directed by 'नन्दिग्रहपचादिभ्यो लुगिण-

न्यच्' (2896). अनुदात्त and अनुनासिक (of the अ) of the अच् are promised i.e. admitted in connection with the application of क्तिप्. Hence we have तड् or आत्मनेपद here (due to the elision of अ , which is अनुदात्त and thus the base falling under 'अनुदात्तङितः—'). Thus अवगल्भते, क्लीवते acts like an eunuch etc. The Varttika 'कास्यनेकाज्यहणं कर्तव्यम्' under 'कास्प्रत्ययादाम्—' (2306) enjoins आम् after what is अनेकाच् at that very moment. But here from the fact of the commencement or existence of this Varttika 'आचारिऽवगल्भ—' we have आम् after अवगल्भ etc. even though they were अनेकाच् previously i. e. before the elision of अ. (It is important here to note that the root is separated from the उपसर्ग, if any, when an affix, which causes the धातुसंज्ञा of the same (as क्यच्, क्यङ्, क्तिप् etc), follows. Thus अवगल्भ also like क्लीव etc. is एकाच् in reality). Nor can it be argued that the above Varttika is only to achieve अवगल्भते etc. i.e to enjoin आत्मनेपदित् of अवगल्भ etc. Because the bases stripped of the उपसर्ग or such other पूर्वपदस् too, may bring out the sense of अच्चार also due to the dictum that roots are of multifarious meanings. Thus अवगल्भाच्चक्रि etc. Madhava and others hold that on the score of the reading of अव in the above Varttika, the base गल्भ will take क्यङ् only (and no other affix) even when it stands by itself or is preceded by any other उपसर्ग. It is, however, proper to state that it will not take तड् or आत्मने. terminations (in as much as it (अवगल्भ) may be followed by

क्विप् also by another varttika 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' । Thus it is clear that गल्भ without उपसर्ग or with उपसर्ग excepting अव will be परस्मै. when क्विप् follows—गल्भति प्रगल्भति । 'सर्व—' varttika—easy. The former varttika is for the sake of attaching अनुबन्ध (अनुदात्त) in con. with क्विप् which is affixed after अच्. From the fact of प्रातिपदिकग्रहण in this varttika, सुप् (from 'सुप् आत्मनः—') is not drawn into here. Thus here (in con. with क्विप्) there will be no operation due in a पद (e. g. राजानति (राजा इराचरति—राजन् + क्विप्—without नलोप). इतुक्तेः—i.e in 'कासप्रत्ययात्—' (2306). Therefore यल् etc, come in अ + यल् = अ अ यल् अ यल् (अतो गुणे) = आ यल् (अत आदिः) = आ औ ('आत औ—' 2371) = औ ('वृद्धिरेचि'—72). अतुसादिषु तु etc easy. Though by 'अर्थवदघातुर-प्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (178) माला is not a प्रातिपदिक due to its con. with टाप्, yet क्विप् by the वार्त्तिक 'सर्वप्राति—' takes effect by the परि—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्—anything taught by pronouncing प्रातिपदिक is to be understood to be taken in all its genders or—because the single substitute is (naturally) पूर्वान्त or what it was primarily—माल (the प्रातिपदिक). In अमालात् there is no chance of the elision of ति by 'हल्ङ्वाभ्यः—' (254) as it has been settled that सु only (of सुबन्त affixes) disappears coming after आप् or आवन्त bases also as it (सु) does after डीप् or डीबन्त bases due to its (of आप्) contact with डीप् (in 'हल्ङ्वाभ्यः—'). The idea is—तिप् and सिप् do not ❀ invariably

* Thus गोरी + क्विप् = whence in लुङ् we have अगौरयीत् without लोप of ति as it does not invariably follow upon डीप् ।

follow upon an ङीबन्त base as सु does. Thus the elision of सु only is effected by 'हल्ङ्याब्भ्यः—' and thence it is inferred or rather concluded that सु only and not तिप् and सिप् also will elide when coming after an आबन्त base, इट्सकौ—by 'यमरमन-नातां सक् च' (2377). कवीयात्—by 'अकृत्—' (2298). धातुरिव यो धातुः i. e a primary root and not a secondary one as नामधातु etc. माधवस्तु—because he does not draw the term 'धातोः' from 'ऋत इद्धातोः' (2390—7. 1. 100) to 'सिचि वृद्धिः—' (2297—7.2.1). विरिव i.e acts like a वि or bird: अभिव्यक्तत्वेन—i. e due to its being expressly mentioned.

मित—। कर्तुरिति । वाक्यद्वयविशिष्टं सूत्रम् । कर्तुः क्राड् इत्येकं सलोप-
श्चित्यन्यत् । 'उपमानादाचारः' (१।१।१०) इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—'
(१।१।८) इत्यतो वेति च । तदाह—उपमानादिति सान्तस्येति । उपमानभूतस्यैव-
वाप्यध्याहारः क्राड्सन्निधोगशिष्ट इति । शिष्टोऽनुशिष्टः । क्राडि परतः सत्येव
भवतीत्यर्थः । सूत्रदृष्ट्या सर्वत्रैव सान्तस्य लोपविकल्पे प्राप्ते आह—स च व्यवस्थित
इति । ओजस इति स्त्रीकवार्तिकेणेति शेषः । इतरेषामिति—ओजोऽपरोवर्जं
सान्तानमित्यर्थः । अतएव यशायते—यशस्यते इत्यादौ पदद्वयं भवति । वृत्तिविषये—
इति । नामधातुत्वादत्र वृत्तिः । तथाचोक्तमन्यत्र (सर्वसमासशेषप्रकरणे)
कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्यादि ।
तद्वतीति—ओजस्विनि रुद्ध इति यावत् । तथा च ओजायत इति ओजस्वीवाच-
रतीत्यर्थः अनेन सलोपे कृते 'अकृत्सर्व—' (२२८८) इति दीर्घः । डिच्चादात्मने-
पदम् । लयत इति । लमिवाचरतीत्यर्थे क्राड् । एकार्यस्य वाचकत्वात् 'प्रत्यगोत्तर-
पदयोश्च' (१३७३) इति युष्मदो सपर्यन्तस्य त्वादेशः । कुमारायते इत्यादि—“क्राड्-
मानिनीश्चे”ति क्राडि पुंवद्भावः । हरिणीति नायं मृगोवाचकः शब्दः । किल
हरिद्वर्णात्मक एव । एतद् 'वर्णादनुदात्तात्तीपधात्तो नः' (४८५) इत्यतोक्तम् ।

अत्रान्वत् च दीर्घः प्राग्वत् । सपत्नयते इति शतपथ्यात् सपत्नशब्दात् डीन्-
 प्रत्यये सपत्नीति भवति । तस्य कण्डिः कण्डमानिनोश्चेति पुंवदभावे प्राग्वददीर्घो
 च रूपमिति बहवः । परन्तु सपत्नशब्दः शाङ्करवादिगणे नोपलभ्यतेऽनाकृतिगणस्यायं
 शाङ्करवादिरिति तत्त्वबोधिभ्यां दृश्यते । तथा सति प्रत्ययान्तरमत्र मृग्यमेव ।
 सपत्नीयते इति—समानः पतिः स्वामी यस्याइति बहुव्रीहिः ‘पतिर्नो यज्ञसंयोगे’
 (४६०) इति नकारे कृते ‘मृन्नेभ्यो ङीप्’ (३०६) इति ङीपि च ‘नित्यं
 सपत्न्यादिषु’ (४६२) इति सपत्नीशब्दः सिद्धः । तस्य कण्डिः परतः पदत्वेन नत्व-
 ङीत्वयोर्लोपे कृते यथोक्तं रूपम् । सपत्नीयते इति—उक्तार्थे—विवाहनिबन्धनोऽयं
 सपत्नीशब्दः । स च नित्यस्वरान्तः । तेन नात्र पुंवत्वम् । पट्टीमृदूयते इति—
 पूर्वपदस्योत्तरिण्यवहितत्वान्न पुंवत्वम् । ‘आचारिऽवगल्भ—’ इति—वार्तिकमिदम् ।
 अत्राप्युपमानादित्यध्याहारः । सूत्रादेव वायहणानुब्रूया सिद्धेऽव वायहणस्या-
 वश्यकतामाह—वायहणादिति । तेनावगल्भादिभ्यः कर्तृभ्य उपमानवाचकेभ्य-
 आचारिऽर्थे क्तिप् कण्डच्चेत्यर्थः । पचायजन्ता इति—‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिण्यच’
 (२६६८) इति सूत्रेणेत्यर्थः । अच्प्रत्ययस्येति । तस्याकारस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञायते
 इति—वार्तिकभाष्याभ्यां तथैव विधीयते इति भावः । तेन तडिति । तस्याकारस्य
 लोपेन ‘अनुदात्तङित—’ इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । गल्भ धाष्ट्र । क्लीव् अधाष्ट्र ।
 होड् अनादरे । भूतपूर्वादपीति—अयमर्थः—अवगल्भ इत्यादीनामजन्तत्वमादाय
 अनकाचत्वम् । अजन्तसम्पन्नस्य अकारस्य च क्तिपि परे ‘अतो लोपः’ (२३०८)
 इति लोपः । ततश्चैवामनेकाचत्वं न भवति । तथा सति ‘कास्यनेकाज्यहणं
 कर्तव्यम्’ इति न प्रवर्तते । अतः किन्नुत्पत्तेः प्रागेवाजिति । न च अवोपसर्गमादाय
 ‘अवगल्भ’ इत्यस्यानेकाचत्वमिति वाच्यम् । ‘उपसर्गसमानाकार’ पूर्वपदं धातु-
 संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षितं पृथक् क्रियते’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु ‘भूतपूर्वा-
 दपीति चित्यम् लिङ्गाद्यभावात् । तत्राह—एतद्वर्तिकेति । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
 क्तिब् वा वक्तव्यः’ इत्यनेनैव किञ्चिहणं सिद्धे ‘आचारिऽवगल्भ—’ इत्येतद-
 व्ययं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः । ननु ‘क्तिप्सन्निधोगेन अनुदात्तत्वम्

अनुनासिकत्वं चाच् प्रत्ययस्य' प्रतिज्ञानार्थमेवोक्तवार्तिकप्रवृत्तिरात्मनेपदसिद्धिश्च
तत्फलमित्याशङ्क्य आह—न चेति । समाधानमाह—किवलानामेवेति ।
अवाद्गुपसर्गानुपलब्धितानामेवेत्यर्थः । नन्वेवम् अवादित्यागे धातोरर्थान्तरमापद्यते ।
तवाह—धातूनामिति । उपसर्गान्तरिति । अव्यतिरिक्तोपसर्गविशिष्टादित्यर्थः ।
माधवादय इति—अस्वरसोद्भावनमिदम् । तङ्निषेधरूपनियमस्यैवोक्त्यादिति
बोध्यम् । अतएवाह—तङ्नेति । तथाच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्युत्तरवार्त्तिकेण
सोपसृष्टादनुपसृष्टाच्च गल्भादिशब्दादपि क्तिप् सिध्यति । ततश्च क्राड्
एवेति । नियमो व्यर्थ इति भावः । नन्वेवम् अत्र बाग्रहणात् क्राडपि भवति ।
ततश्च उत्तरेणैव सिद्धिं पूर्ववार्त्तिकं व्यर्थम् इत्यत आह—पूर्ववार्त्तिकमिति ।
अनुबन्धासङ्गार्थमिति । अनुदात्तार्थमित्यर्थः । क्तिबन्धत इति । अनूच्यते पश्चात्
सन्निवेश्यत इत्यर्थः । तथाच क्तिप्सन्नियोगेनैव अच्प्रत्ययस्य अनुदात्तानुनासिकत्वे
यथा स्यातामित्येत प्रतिज्ञानार्थं पूर्ववार्त्तिकं सप्रयोजनमिति भावः । तेन पद-
कार्थ्ये नेति—सुबन्तस्यैव तन्निगमात् । अतएव राजिवाचरतीत्यादौ क्तिपि परे
पदत्वाभावेन नलोपाभावात् राजानतीत्यादि सिध्यतीत्यनिप्रायः । पररूपमिति ।
'अतो गुणे' (१९१) इत्यनेनेत्यर्थः । एतत् 'अत आदे'रित्यत्र (२२४८)
उक्तेन 'पररूपापवाद' इति स्वयम्येन विरुद्धात् इति तत्त्वबोधिनी । अ इवेति ।
अशब्देन विशुरुच्यते । स इवेत्यर्थः । अतीत्यादि । शपा सह पररूपेण प्राग्-
वत् । अत्र क्तिप्प्रत्ययमादाय 'कास्प्रत्ययादाम्—' (२३०६) इत्याम् नित्याह—
प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । 'कास्यनेकाज्—' इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे एतदुक्तम् ।
आमभावाद गलादौ रूपमाह—औ । अतुरित्यादि । प्रक्रियामाह—द्वित्वमित्यादि ।
अ + गल् = अ अ गल् = अ गल् ('अतो—') = आ गल् ('अत आदेः') = आ
औ ('आत औ—') = औ (वृद्धिरेचि' ७२) । अन्यत् स्पष्टम् । 'अन्ये तु
भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्याम् भवत्येव । अ
इवाचरतीत्याचारि क्तिपि लिटि—आच्चकार—आच्चक्रदुरित्यादीत्याहुः—तत्त्वबोधिनी ।
मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति क्तिपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्य

आह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । 'प्रातिपदिकगृहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहण-
मि'त्यनयेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—एकादेशस्येति । एतत् 'अन्तादिवच्च' (७५) इत्य-
स्यष्टीकृतम् । हल्ङ्ग्रादिलोप इति । 'तिसि' इत्यनयोर्लोप इत्यर्थः । ङीप्-
साहचर्यादिति—आप इति शेषे षष्ठी । सोरिति । कर्त्तरि षष्ठीयम् ।
अयं भावः । क्तिबन्तगौरीशब्दात् ङीबन्तात् लुङि अगौरयीत् इति दृष्टम् । तथा
चाव ङीबन्तात् हल्ङ्ग्रादिना तिलोपो न । एवञ्च यथा ङीबन्तात् हल्ङ्ग्रादि-
सूत्रेण तिलोपो न तथा ङीप्साहचर्यात् आबन्तादपि हल्ङ्ग्रादिसूत्रेण तिलोपा-
न । एवं सिलोपेऽपि नेयम् । किन्तु हल्ङ्ग्रादिसूत्रेण ङीबन्तादाबन्ताच्च परयोः
सोरिव लोप इत्यर्थः । इत्संकाविति । 'यमरमनमातां सक् च' (२३७७)
इत्यनेनेति बोध्यम् । धातुरिव यो धातुरिति—न तु प्रतग्रयान्तो धातुरिति तदर्थः ।
'ऋत इदधातोः' (७।१।१००) इत्यतः 'सिचि वृद्धिः' (७।२।१) इत्यत्रानुवृत्तिः ।
कैयटादय इति—यद्यपि कैयटेनेव गोशब्दादाचारकिपि अगवयीत् इति 'इको
गुणवृद्धी' इत्यत्रोक्तम् तथापि अरुचिकारत्वद्योतनार्थं आदिगृहणम् । अतएव
माधवमनुसृत्याह—अकवायीदिति । विरिवेति । विः पक्षी । अभिव्यक्तत्वेनेति—
स्पष्टसुक्तत्वेनेत्यर्थः । बुभाव इति । न तु वृगितिभावः ।

२६६६ । अनुनासिकस्य किभलोः किङ्कति ॥ ६।४।१५ ॥

दी—। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ भलादौ
च किङ्कति । इदमिवाचरति=इदामति । राजेव राजानति
पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव
देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीतुप्रचितम् । क इव
कति । 'चकौ' इति हरदत्तः । माधवस्तु 'ण्यल्लोपी' इति
वचनाण्णलि वृद्धिं वाधित्वा अतो लोपात्—'चक' इति रूप-

माह । ख इव स्वति । सखौ । सख । यत्तु सामी साञ्चकार
इति । तदनाकरमेव ।

The penultimate or उपधा of (an अङ्ग or base ending with) अनुनासिक (म्, न् etc) becomes दीर्घ when क्ति (क्तिप् or क्तिन्) and भलादि किङ्त् affixes follow. Thus इदम् + क्तिप् = इदाम् ; then शप् तिप्—इदामति. Similarly राजानति, पथीनति etc. (But these instances, says Nagesha, are at variance with भाष्य which prohibits क्तिप् from being added to हलन्त bases ; cp. 'हलन्तेभ्य आचारक्तिप् नास्ति')। In ऋमुजीयति the base is ऋमुचिन् (an appellation of इन्द्र)—णल् due to ष । Some say that पथीनति is the correct form by गुण in con. with तिप् । देवति—दिक् (heaven) + क्तिप् + शप् तिप्—लघूपधगुण । द्यवति—दिक् + ऊट्, etc = द्यूक् अति = द्यू अति ('लोपो व्योर्वलि' 875) = द्यौ अति—द्यवति by गुण and अबादेश । क means ब्रह्मन् । चकौ—क (क्तिवन्त) + णल् = चक णल् = चका णल् by 'अचो जिणति' (254) = चकौ by 'आत औ—' (2371). Note that 'चकौ' derived thus by Haradatta is according to पाणिनि's परिभाषा 'विप्रतिषेधे परम्—' which has here necessitated the preference of 'अचो जिणति' (7. 2. 115) to the exclusion of 'अतो लोपः' (6. 4. 48). But this is objectionable on the strength of 'सुनीनां यथोत्तरं प्राप्ताख्यम्' and we shall accordingly have recourse to कात्यायन according to whom, by पूर्वविप्रतिषेध, अलोप is to be preferred to वृद्धि here by the varrtika 'खलोपाविधङ्यण्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन—as Madhava has done (and this is agreed to by Bhattoji also). Here, in the light of चक, it cannot be objected that as 'अतो लोप' (6. 4. 48) has barred

‘अचो जिणति’ (7. 2. 115) so it will bar ‘अत आदेः’ (7. 4. 70) so that you cannot have औ, अतुः etc. For by ‘अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा’, ‘अतो लोपः’ bars ‘अकृतसार्व—’ (7. 4. 25) only and not ‘अत आदेः’ also which has been intervened by other rules. अनाकारम् i. e. not in accordance with the source which is evidently the भाष्य of Rev. Patanjali. But Nagesha holds that स्वामास etc. also are not at variance with the भाष्य as it does not say ‘प्रत्ययग्रहणमपनीय’ etc. as Bhattoji has done in ‘काम्-प्रत्ययादाम्—’ (2309). Thus प्रत्ययान्त एकाच् roots also may have आम् etc.

मित—। अनुनासिकस्येति । ‘नोपधायाः’ (६।४।७) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । ‘ठ्रलोपे—’ (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति च । अङ्गस्थित्यधिकृतम् (६।४।१) । तच्च विशेष्यम् । अत—अनुनासिकस्येति विशेषणम् । विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिः । किञ्च ‘यस्मिन् विक्षिप्तादावल् ग्रहणे’ इति भलः प्रत्ययविशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह—अनुनासिकान्तस्येति । इदामतीत्यादि । भाष्ये तु ‘हलन्तेभ्य आचारकिब् नास्ति’ इति ‘ऋस्वनद्यापः—’ (२०८—७।१।५४) इति सूते स्पष्टमिति नागेशः । पथीनतीति । उपधादीर्घादिदं साधवानुरोधेन । वलुतलु पथिन् अति इति (पथिन् शब्दः क्तिवन्तः) स्थिते ‘इन्हन्पुषार्थ्यन्तां शौ’ (३।५६) इति शबिव उपधाया दीर्घो नान्यतेति निषेधात् तिपि लघूपधगुणेन पथीनतीत्येव न्याय्यमित्याहुः । ऋभुचीणतीति । ऋभुचिन्तं शब्द इन्द्रपर्याय इति कोशात् । देवतीति । क्तिवन्त-दिब् शब्दाल्लघूपधगुणेनेदम् । किन्त्वत्र ऊट् एव न्याय्य इत्याह—यवतीति । ऊठि दूव् अति इति जाते ‘लोपो व्योर्वलि’ (८८३) इति वलोपे ‘सार्वधातुकाङ्—’ (२१६८) इति गुणेनावदेशे यवतीति स्यात् । चकाविति—क्तिवन्तात् कश्च्यस्य (ब्रह्मवाचिनः) णलि हिले चत्वादिना चक णल् इति स्थिते परत्वाद् ‘अतो लोपः’ (६।४।४८) इति बाधित्वा ‘अचो जिणति’ (२।५४—७।२।११५) इति वृद्धौ चका

णल् इति जाते 'आत औ—' (२३७१) इति णल् औले रूपम् । एतद्—
 रुचिकरमिति आपयन्नाह—माधवल्लिति । 'यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्य'मिति
 न्यायेन सुवक्त्रन्तं व्युदस्य वार्त्तिककृन्तस्य उपादेयतया 'खल्लोपाविद्यङ्यणगुण-
 वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिकात् परविप्रतिषेधशास्त्रस्यात्र निरासः ।
 ततश्च चक णल् इति स्थिते वृद्धिं वाधित्वा अतो लोपे चक इति भवति । न
 चैवम् उ अतुरित्यादवपि 'अत आदेः' (७।४।७०) इति दीर्घे वाधित्वा 'अतो
 लोपः' (६।४।४८) इत्यस्य प्रवृत्त्या उ अतुरित्यादि न स्यादिति वाच्यम् ।
 'अनन्तरस्य विधिवी भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायाद् 'अतो लोपः' (६।४।४८
 इति 'अकृतसार्व—' (७।४।२५) इत्यस्मात् प्राप्तमेव दीर्घं वाधते न तु व्यव-
 हिताद् 'अत आदेः' (७।४।७०) इत्यस्मात् प्राप्तमपीति माधवाशयादित्यलम् ।
 अनाकरमिति—आकरो भाष्यम् । तद्विवृद्धमिति । वस्तुतस्तु भाष्ये 'प्रत्यय-
 यङ्गमपनीय'त्येवंरूपस्याख्यानाभावात् प्रत्ययान्तादेकाचोऽप्यामिति नागेशः ।

२६६७ । भृशादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च हलः ॥३।१।२२॥

दी— । अभूततज्ञावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे
 कण्ड् स्याद्वलन्तामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते ।
 'अच्'रिति पर्युदासबलात् 'अभूततद्भावे' इति लब्धम् ।
 तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते
 दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । 'सुमनस्'—अस्य सलोपः । सुमनायते ।
 चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते । तत्र 'संग्राम' इति प्राति-
 पदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच् सिद्धः ।
 तत्सन्नियोगिनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द
 इतुप्रक्तेऽपि सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति

—* 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मनःशब्दात् प्रागट् । स्वमनायत् । उन्ननायत् । उदमनायत् । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्ठेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊढः ओढः' स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र 'उन्ननाय्य, अवगल्भ्य' इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षष्ठवार्तिकं तदुभायञ्च प्रमाणम् । तथाहि—'उस्योमाङ्क्षाटः प्रतिषेधः' (वार्तिक) । उस्योमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्गारीयत् । औटीयत् । 'आटश्च' (२६८) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षष्ठे स्थितम् ।

The affix काङ्, in the sense of 'to be' is attached to words of the भृशदि class—expressing the sense of अभूततद्भावः or becoming what it was not, and the final of the हलन्त or consonant-ending base of the list is dropped (in con. with काङ्). Thus अभृशः etc. We have got 'अभूततद्भावे' from the पर्युदास or नञ्सम्प्रसारिण in 'अचूः' (see वार्तिक 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' under 'कभृस्तियोगे—' २११७—५. ४. ५०). Hence here, in क दिवा etc there is no काङ्. भृश here means the star. तत्र i. e. in

* ग्रामशब्दस्य धातुसंज्ञात्वाभावात् समित्यस्य उपसर्गसंज्ञाविरहत्वेन उपसर्गसमानाकारमित्युक्तम् । किञ्चाव 'कुगतिप्रादय' इति समास इष्ट इत्याह—पूर्वपदमिति ।

‘संग्राम युद्धे’ the word संग्राम is a प्रातिपदिक and not a root. After this word संग्राम we have णिच् by the गणसूत्र ‘तत् करोति तदाचष्टे—’. And in connection with this णिच् the अनुबन्ध—अ is attached (after the स् of the base संग्राम so that by ‘अतो लोपः’ (2308) and ‘णौ चञ्चुपधायाः—’ (2314) there is no उपधाङ्गस्य in ‘अससंग्रामत’ due to अग्लोपित. Thus for the sake of this अनुबन्ध the base संग्राम is read in चुरादि). Though it has been said that the base ग्राम alone can express the sense of war (युद्ध) and thus by implication we could have संग्राम as well yet the special reading ‘संग्राम युद्धे’ suggests that a preceding word looking like an उपसर्ग is segregated (as अव—गल्भ) when such an affix as conditions धातुसंज्ञा (of the base—as काच्, काङ् etc.) is intended (to attach). Hence the augment अद् is prefixed to the word मनस् (and not before सु of the base सुमनस्—a god). Thus it is to be understood that अव is set apart in अवागल्भत (लङ्) etc. And a suggestion or ज्ञापक being subject to a class (जाति) in general—the segregation (पृथक्कृति) takes place only when the उपसर्ग is heard in full i. e. stands unchanged, but not when it undergoes any change due to आदेश i. e. एकादेश. Thus like उन्मनाद्य etc. there is no ल्यप् in ओदायित्वा where the उपसर्ग आ has been changed to ‘ओ’ by एकादेश. As to the reference to a particular subject (as this—ओदायित्वा) on the part of a ज्ञापक we have for authority the varttika and its Bhasya in the sixth chapter (of अष्टाध्यायी). Compare (the varttika) ‘उस्योमाङ्त्तु—’ under the rule ‘ओमाङ्गश्च’ (50) which

(the varttika) means that the aug. आट् does not get पररूप when उस्, ओम् and आङ् follow. Thus in उस्वाम् etc. he wished a cow—औस्वीयत् etc. there is वृद्धि by 'आटश्च' (269). Besides, the सूत्रकार also is another authority to this विशेषविषयत्न in enunciating 'आटश्च' whereof the word 'च' has been explained by the Bhashyakara in the sixth chapter to be intended to effect वृद्धि for the second time so that पररूप cannot step in when अच् follows.

मिति—। भृशादिभ्य इति । [भृश, शीघ्र, चपल, मन्द, पण्डित, उत्तम, सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमानस्, उन्मनस्, रहस्, रोहत्, रेहत्, रुंश्चत्, टपत्, शश्चत्, भमत्, वेहत्, शुचिस्, शुचिवर्चस्, ऋग्वर वर्चस्, ओजस्, सुरजस्, अरजस्—एते भृशादयः] । सूत्रे 'भूवि' इत्यस्य विवरणम्—भवत्यर्थ इति । भवनं भूः भावे क्तिप् । तस्मिन्—भवने इत्यर्थः । 'कर्तुः कण्ड्—' (३१११) इत्यनुवर्तते । तदाह—कण्ड् इत्यादि । ननु अभूततद्भावविषयेभ्यः इति सूत्रे न दृश्यते । तत् कुत इदमित्यत आह—अचूरिति । 'कामस्त्रियोगे सम्पदकर्त्तरि च्चिः' (२११७) इत्यत्र पठितात् 'अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकादिति भावः । क्व दिवा भृशा इति—कैयट्यन्थादिदम् । अभूततद्भाव इत्येव । भृशीभवति । सुमनायते इति—सलोपात् 'अकृत्—' (२२६८) इति दीर्घः । तवेति । चुरादावित्यर्थः । प्रातिपदिकमिति । न तु धातुरिति भावः । तस्मादिति—संग्रामशब्दादित्यर्थः । नन्वेवं प्रातिपदिकत्वेनैव णिचि सिद्धे चुरादन्तर्गतकथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तत्सन्नियोगेनेति । णिच्सन्नियोगेनेत्यर्थः । अनुबन्ध आसज्यत इति । मकाराद् योऽकार श्रूयते सोऽनुदात्त इत्येव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ततश्चानुदात्तानुबन्धासङ्गार्थोऽयं णिच्प्रत्यय इति फलितम् । एवञ्च अससङ्गामत इत्यत्र णिचि परतः 'अतो लोपः' (२३०८) इति सत्यपि 'णौ चङि—' (२३१४) इत्युपधाङ्खो न प्रवर्तते । अग्लोपित्वात् 'नाग्लोपि

—' (२५७२) इति निषेधात् । तत्त्वबोधिनीकारास्तु 'मकारादकाराद् भिन्नोऽ-
यमकारानुबन्धः 'क्रियते' इति वदन्ति । तच्चित्त्वम्, 'संग्राम युद्धे' इत्यस्य—
व्याख्यानावसरोक्तस्त्वग्रन्थविरोधात् अधिककल्पने गौरवाच्चित्त्यलम् । युद्धेऽप्ययं ग्राम-
शब्द इति । अयमभिप्रायः—'गृसिराच' इत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य
ग्रामशब्दस्य 'कृतञ्जितसमासाश्च' (१७६) इति प्रातिपदिकत्वम् । अव्यत्पत्ति-
पक्षे च 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१०८) इति प्रातिपदिकत्वम् । तदेवं 'ग्राम युद्धे'
इत्युक्तेऽपि केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावेन, सामर्थ्यात् संग्रामशब्दादेव
णिजुत्पद्यते । एवं तर्हि 'संग्राम युद्धे' इति विशिष्टपाठोऽत्र ज्ञापक इत्याह—
विशिष्टपाठो ज्ञापयतीति । धातुसंज्ञाप्रयोजक इति । क्रियादावित्यर्थः । तेनेत्यादि ।
सुगमम् । सजातीयविषयमिति । समानजातीयकमित्यर्थः । अत्र व्यावर्त्तकमाह—तेन
यवेति । सकलं श्रूयत इति । अपरिवर्त्तितं तिष्ठति विकारं न भजत इति-
वेत्यर्थः । आदेशेनापहृतमिति । एकादेशेन पररूपरूपेण अपहृतं तिरोभावितम्
इत्यर्थः । अतएव ओढादित्वेत्यत्र ल्यप् नेति दर्शयति । एवं चेति । ननु 'यत्र
उपसर्गरूपम्—' इत्यादिविशेषविषयज्ञापने किं मानमित्रात् आह—षष्ठवार्त्तिकं
तदभाष्यञ्च प्रमाणमिति । 'ओमाडोश्च' (६।१।६५) इति षष्ठाध्यायस्य
भाष्य-वार्त्तिकम् इत्यर्थः । उस्योमाडिति वार्त्तिकम् । उस् + ओम् +
आङ् + आट इति वार्त्तिकच्छेदः । अर्थमाह—उस्योमाडोश्चेति । उस् परे,
ओमाडोश्च परयोरिति तदर्थः । उस्त्वामिति—'माहेयी सौरभेयी गौरस्त्रा
माता च शङ्खिणी' त्यमरः । औस्त्रीयदिति । उक्तवार्त्तिकामात्रे तु 'उस्यपदान्ता'दिति
पररूपे औस्त्रीयदित्यनिष्ठं स्यादिति ध्येयम् । न 'चार्थवदग्रहणे अनर्थकस्ये'ति
न्यायादत्र पररूपं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वात् । 'कश्चि च' (२६५८)
इति काजन्तस्य उस्त्राय-शब्दस्य आकारस्य ईत्त्वम् । एवमोङ्कारमात्मन इच्छतीति
औङ्कारीयदित्यादि । उदाहरणतयमिदं भाष्यारूढम् । न केवलं वार्त्तिकं भाष्यं चात्र
मानं किन्तु सूत्रमपीत्याह—आटश्चेति चशब्देनेति । एतच्च आटोऽपि परे वृद्धिरेव
यथा स्यात्तु पररूपमिति—ओमाडोश्च इति 'आटश्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्थितमित्यलम् ।

२६६८ । लोहितादिडाज्भ्यः कष ॥७१।१३ ॥

दी— । लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे कष स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । लोहितेति । परवर्ति सूत्रमिदं तदाह—भवत्यर्थ इत्यादि । लोहिता-
दयश्च—[लोहित, चरित, नील, फेण, मद्र, हरित, दास, मन्द इति]—लोहितादि-
राकृतिगणः ।

२६६९ । वा कषः ॥१३।८०॥

दी— । कषन्तात् परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति—
लोहितायते । अत्र अच्चेरित्यनुवृत्त्या अभूततदुभावविषयत्वं
लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् ।
नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथाच
वार्तिकम्—‘लोहितडाज्भ्यः कष्वचनं, भृशादिष्वितराणि’
इति । न चैवं काम्यच इव कषोऽपि ककारः श्रूयेत ।
उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।
पटपटायति—पटपटायते । कृभृस्त्रियोगं विनापोह डाच् ।
डाजन्तात् कषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणो ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि कषि पदद्वयमुदाहरन्ति ।
तदु भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः कषेव । श्यामायते ।
दुःखादयो वृत्तिविषये—तदुवति दर्तन्ते । लिङ्गविशष्टपरि-
भाषया लोहिनीशब्दादपि—कष । लोहिनोयति—लोहिनीयते ।

Eng.—Easy, तच्च etc. i.e. the term ‘अभूततद्भावविषये’ qualifies the word लोहित only and none derived with डाच्—which is impossible डाच् being added to a base in the sense of imitating an inexplicable word. Nor does it qualify the words to be accepted by the term आदि in the rule. For it (आदि) has been rejected in the भाष्य. Compare the varttika—‘लोहितडाज्भ्यः—’ which does not contain the word आदि. The meaning of the varttika is this—‘the statement of काष् (is to be understood after) लोहित and a डाजन्त words, and the other words as श्याम, दुःख, चरित, फेन etc. should be read under भृशादि class (so that they may have काष् only by ‘भृशादिभ्यः—’ 2697). Nor can it thus be agreed that the ककार of काष् like that of कायच् will be heard on the score of the pronunciation. For the ककार also of काष् has been set aside or left out in the भाष्य । In पटपटायति etc—here there is डाच् without the application of क, भू or अस् (cp.—‘कभृस्तियोगे—’ 2117) on the strength of the injunction of काष् after डाजन्त words. And that others reading the words लोहित, श्याम, दुःख etc. (enumerated in the following verse) illustrated both the पदस i. e. परस्मै and आत्मने. in काष् coming after श्याम etc.—is at variance with भाष्य and वार्तिक. Thus after them (श्याम etc.) the affix काष् only will take place (and not काष् also). The bases दुःख etc. (enumerated in the above sloka) imply one having them (अदुःखो दुःखो भवति दुःखायते in the sense of अदुःखो दुःखी भवति etc). By the परिभाषा ‘प्रातिपदिकग्रहणे—’ the affix काष् will be added to the feminine base लोहिनी also, लोहिनीयति—लोहिनीयते ।

मित—। वेति । ‘शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्’ (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपद-
मित्यनुवर्तते । तदाह—काप्रणादित्यादि । तच्चेति, अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः ।
न तु डाच इति । ‘अव्यक्तानुकरणाद् व्रजवराद्धादनितौ डाच्’ (२।१२८) इत्यव्यक्तानु-
करणा एव डाचो विधानादिति भावः । आदिशब्दग्राह्याणामिति । लोहितवर्जं
लोहितगणपठितानां तथा लोहितादेराकृतिगणत्वादुत्तरश्लोकपठितानाञ्च शब्दानाम् ।
आदिशब्दप्रत्याख्यानपरं वार्तिकमाह—लोहितडाजभ्य इति । ‘लोहितादिडाजभ्यः
काप्’ इति यः काप् विधीयते स लोहितशब्दादेव डाजन्तशब्दादेव च विधीयत इति
बोद्धव्यम् । तथा लोहितादिगणे—लोहितशब्दवज्जं ये पठ्यन्ते ते लोहितेतराः शब्दाः
भृशादिगणे पठनीया इति वार्तिकार्थः । ततश्च लोहितेतरभ्यः श्यामादिभ्यो भृशादिप्राप्तः
काडोव न तु काप्रपि इत्यनुपेदमेव वक्ष्यते । वृत्तिकारस्तु “यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते
तेभ्यः क्यङेव । अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवन्ति” इत्याह । तस्यापीति । आदिशब्दस्यैव
काप्रः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पठपठायति इति । वा काप्र इति
पदविकल्पः । पठत् इति शब्दः ‘अव्यक्तानुकरणात्—’ (२।१२८) इति डाच् ।
‘डाचि विवक्षते हे बहुलम्’ (वार्तिक) इति इत्वम् । ‘तस्य परमामेङितम्’
(सू—८७) इत्युत्तरस्यामेङितत्वम् । ‘नित्यमामेङिते डाचीति वक्तव्यम्’—
वार्तिक—इति पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपेण—तकारपकारयोः पकारः । डाचो डित्वात्
उत्तरखण्डे टिलोपेन पठपठाय इति भवति । ततः श्रुतिबाधयः । काप्रवचनसामर्थ्यात्
कृभृस्तिथोगाभावेऽपि डाजित्याह—कृभृसौत्यादि । यच्चिति । अत्र पठितस्य यदित्यस्य
तदभाष्यवार्तिकविरुद्धमित्यन्तरेण तच्छब्देनान्वयः लोहितश्यामेति । अत्र श्लोकेन
लोहितादेराकृतिगणत्वात् केचिच्छब्दा एव समाज्जियन्ते । अतएवार्थः स्पष्टः ।
प्रद्वयमिति—परस्मैपदमात्मनेपदमित्यर्थः । श्यामायते इति । श्यामादिभ्यः
काप्रोऽभावात् परस्मैपदं नेति भावः । तद्वतीति । दुःखौ, हर्षौ, गर्वौत्यादर्थका
इत्यर्थः । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ इत्यच्प्रत्ययोऽत्र बोध्य इति भावः । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषयेति । ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग—’ इत्यनयेत्यर्थः । लोहिनीयति । वर्णादनुदानात्
—’ (४८६) इति तस्य नः ।

२३७० । कष्टाय क्रमणे ॥३१११४॥

दी— । चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे कण्ड् स्यात् ।
कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः । सत्र-
कच्च-कष्ट-कृच्छ्र-गहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्”
(वार्तिक) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः ।
तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां कण्ड् । पापं चिकीर्षतीत्य-
स्वपदविग्रहः—सत्रायते । कचायते इत्यादि ।

The affix कण्ड् is used, in the sense of (showing) energy or effort, after the word कष्ट ending in dative. Thus कष्टाय etc. i.e. shows energy for committing sin. ‘सत्रकच्च etc—’वार्तिक—
It has to be stated that कण्ड् takes place after सत्र, कच्च, कष्ट, कृच्छ्र and गहन in the sense of having a mind for doing iniquity or sin. The words सत्र etc in the matter of वृत्ति or being formed as सत्रायते etc. mean iniquity. कण्ड् takes place after them ending in the accusative. And the विग्रह or the sentence explaining the वृत्ति such as चिकीर्षति is अस्यपदविग्रह or abnormal for the word सत्र steps into the room of पाप which was used to express the sense only.

मित— । कष्टायति । चतुर्थीविभक्त्यान्तादेव कष्टशब्दात् कण्ड् यथा सादि-
त्येवमर्थं चतुर्थ्या निर्द्देशः । ‘वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः’ इत्यात्मनेपदविधायकसूत्रे
‘सर्ग’ इति सर्वेरेव उत्साहार्थकत्वेन व्याख्यातम् । अतः क्रमणे इतुत्साहे
इत्यर्थः । ‘स्वरितेनाधिकार’ इति ‘कर्तुः—’ (३११११) इत्यतः कण्डेवानुवर्तते
न तु ‘लोहितादि—’ (३१११३) इत्यतः कण्ड् इत्यपि । तस्यास्वरितत्वात् ।
अत आह—चतुर्थ्यान्तादित्यादि । पापं कर्तुमिति । कष्टायति क्रियार्थोपपदः ।

चतुर्थीति भावः । अत्यल्पमिदमिति मन्वानो वार्तिककृदाह—'सकञ्च'— इति ।
अर्थो मूले । वृत्तिविषये इति । तथाच सवायते, कचायते इत्यादेः पापं चिकी-
र्षतीत्येवार्थः । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैव अन्वययोग्यत्वादेव-
मुक्तम् । विग्रहान्तर्गतशब्दानां वृत्तावभावादाह—अस्त्रपदविग्रह इति । कष्टकृच्छशब्दौ
यत्र पापार्थकावेव न तु दुःखार्थकौ । तेन 'अजः कृच्छं कष्टं वा क्रामती'त्यत्र न वृत्तिः ।

२६७१ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥३॥१॥५॥

दो— । रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे
चार्थे कण्ड् स्यात् । रोमन्यं वर्तयति रोमन्यायति । 'हनुचलन
इति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः ।
नेह । कीटो रोमन्यं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह
रोमन्यः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ
इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपसः परस्मैपदं च' (वार्तिक) ।
तपश्चरति = तपस्यति ।

The affix कण्ड् is used after the words रोमन्य and तपस्—
both ending in the accusative in the sense of वर्त्तन or to
cause and चरण or performance respectively. हनुचलन etc
वार्तिक which means that the above saying holds good only
when हनुचलन or the movement of the jaws in order to chew
again what has been chewed is meant. Thus here in कीटो
रोमन्यम् etc there is no shortening. अपानप्रदेश means the anus.
वर्तुलम् etc to shape it round. तपस्यति—कण्ड् yet परस्मैपदौ ।

मित— । कर्मण इति । रोमन्यतपोभ्यामिति पञ्चमी । तेन सामानाधि-
करण्यात् कर्मण इत्यपि पञ्चमी ।^{११} प्रत्येकसम्बन्धात् एकवचनम् । वर्तिरिति । हनु-

धातोर्ध्वान्निपातने क्तिन् । यद्वा 'इक्षित्पौ धातुनिर्द्देशे' इति वार्त्तिकेति । चर् इति चरतेः सम्पदादित्वात्भावे क्तिप् । आवर्त्तनं निष्पादनञ्चार्थः । क्प्रङ् इति वर्त्तते । तदाह—रोमन्यतपोभ्यामित्यादि । भाष्ये उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्य इत्युक्तम् । अवोद्गीर्णमिति कण्ठद्वारा निःसारणम् निगीर्णमिति तु अपानप्रदेश-द्वारा (गुह्यमार्गेण) निःसारणम् इत्यर्थः । 'हनुचलन—' इति । वार्त्तिकमिदम् । अर्थः स्पष्टो मूले । वर्तुलमिति गोलाकारं पिण्डं करोतीत्यर्थः । 'तपसः—' एतेनैव वार्त्तिकेन क्प्रङ् सत्यप्यत्र तङ् न ।

२६७२ । वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥३१११६॥

दो— । आभ्यां कर्मभ्यां क्प्रङ् स्यात् । वाष्पमुद्वमति वाष्पायते । ऊष्मायते । 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । फेनायते ।

Eng.—Easy.

मित— । स्पष्टेऽत्र सूत्रवृत्तौ ।

२७७३ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥३११७॥

दो— । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्प्रङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' (गणसूत्र) इति णिजपीथ्यत इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिन-नीहारेभ्यश्च' (वार्त्तिक) । सुदिनायते ।

After these (words) ending in the accusative is used क्प्रङ् in the sense of 'to do'. शब्दायति may be taken as an alternative, says the Nyasa (of Jinendra buddhi) with णिच् coming in by the ganasutra 'तत्करोति—'. 'सुदिनदुर्दिन etc—' वार्त्तिक ।

मित । शब्दवैरिति । 'कर्मणः' (३१११५) इत्यतः कर्मण इति वर्त्तते ।

‘कर्तुः कण्ड्—’ (३।१।११) इत्यतः कण्ड् इति च । तथा ‘करणे’ इति क्रियायाः ग्राहकं न तु साधकतमार्थकस्य । तदाह—एभ्यः कर्मभ्यः इति । न्यास इति—न्यास इति नामग्राहसुच्चारणम् अवारुचिज्ञापकम् । तद्वैजन्तु णिच्पचस्य भाष्यानारुढत्वमिति नागेशः । ‘सुदिनदुर्दिन—’ इति—वार्त्तिक-मिदम् । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे—कण्डित्यर्थः ।

२६७४ । सुखादिभ्यः कर्त्तवेदनायाम् ॥३।१।१८॥

दी— । एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे कण्ड् स्याद् वेदना-कर्त्तुरेव चेत् सुखादोनि. स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । ‘कर्त्तव्यहणं’ किम् ? परस्य सुखं वेदयते ।

After these (सुख, दुःख etc) is used the affix कण्ड् in the sense of cognition—provided सुख, दुःख etc belong to the cogniser himself. Thus सुखं वेदयते—cognises or feels pleasure. परस्य etc—here the pleasure does not belong to the agent.

मित— । सुखादिभ्यः इति । [सुख, दुःख, दम (दप्र ?) गहन, कच्छ, अस्त्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, मोद—एते सुखादयः] । अनुवृत्तिः प्राग-षत् । कर्त्तुं इति पृथकपदम् लुप्तपष्ठौकम् । वेदना च तदपेक्षणीत्याह—वेदना—कर्त्तुरेव चेदिति । वेदनेति—विद चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकात् युच्प्रत्यये निष्पन्नं ज्ञानञ्च तदर्थः । वेदयत इति—जानातीत्यर्थः । परस्येति । इह यन्निष्ठं सुखं तद्विन्नो वेदनाकर्त्तेति वाक्यमेव ।

२६७५ । नमोवरिवश्वितडः कणच् ॥३।१।१९॥

दी— । ‘करणे’ इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परि-चर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः ।

वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत
इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ।

The affix क्त्वा is used (optionally) after the words नमस्
वरिवस् and चित्रङ् respectively in the sense of particular
affairs of worship, service or attendance and astonishment
due to the अनुवृत्ति or presence of the term 'करणे' from the
previous rule 'शब्दवै—' (2673). Thus नमस्यति देवान् etc
चित्रीयते—it is आत्मनेपदी because चित्रङ् is डित् and the ईकार
is provided for by 'क्वचि च' (2658). इत्यन्ये e.g. in Bhatti
we have 'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' where असौ refers to the elusive
stag (मायामृग) and चित्रीयमाण means causing astonishment
(on the part of Rama).

मित— । नमोवरिव इति । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् इत्येषां समाहार-
इत्वात् पञ्चम्येकवचनम् । करण इत्यनुवृत्तेरिति । 'शब्दवै—' (३१११३) इत्यत
इति भावः । करणं क्रिया । सा चात्र क्रियाविशेषस्य यादिका । तदाह—क्रिया
विशेषे इति । क्रियाविशेषे इति विशेषणम् पूजायामित्यादौ प्रत्येकमभिसम्बद्धाते ।
तेन पूजात्मिकायाम्, परिचर्यात्मिकायाम्, आश्रयात्मिकायाञ्च क्रियायामित्यर्थः ।
एतच्च—'नमसः पूजायाम्' । 'वरिवसः परिचर्यायाम्' । 'चित्रङ् आश्रये' इति
वार्तिकवयाल्लभ्यते । नमस्यतीति । नान्तमेव 'क्रे' पदमित्युक्तत्वात् रुत्वविसर्गौ ।
चित्रीयत इति । चित्रङो डित्त्वात् तङ् । 'क्वचि च' (३६५८) इति ईत्वम् ।
विस्मापयत इत्यन्ये इति । तथा च भट्टिः—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । 'असौ
मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः' इति तत्त्वबोधिनी ।

२६७६ । पुच्छभाण्डचीवरासिङ् ॥३११२०॥

दी— । 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्थसने च' (वार्तिक) ।

विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते ।
परिपुच्छयते । 'भाण्डात् समाचयने' (वार्तिक) । सं-
भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः
समवभाण्डत । 'चीवरादर्ज्जने परिधाने च' (वार्तिक) ,
सञ्चीवरयते भिन्नुः । चीवराण्यर्ज्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः ।

The affix णिङ् is used after the words पुच्छ, भाण्ड and
चीवर (a rag) under the particular senses expressed by
the varttikas 'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—' and 'चीवरात्—'. उत्पुच्छयते
etc i.e. wags or moves the tail in various or objectionable
ways. समवभाण्डत—सम्—भाण्ड + णिङ् + चङ् (लुङ्) + त, अट् comes
in before भाण्ड by the saying 'उपसर्गसमानाकारम्—' see ante.
आत्मनेपद due to डित्त्व of णिङ् and चङ् due to the retension of णि
which is the common name for णिच् and णिङ्. Thus 'णिश्चि—'
(2312) and 'शेरनिटि' (2313) apply here.

मित— । पुच्छभाण्डेति । पूर्ववदत्र समासविभक्ती । 'करणे' इत्यवाप्यनुवृत्तिः ।
एभ्यः कर्मभ्यः क्रियाविशेषेषु उदसनव्यसनपर्यसम्—समाचयन—अर्ज्जनेपरिधानेषु णिङ्
स्यादित्यर्थः । उत्पुच्छयत इति । पुच्छं विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणीत्यर्थः । एवमन्यत्र ।
'पुच्छात्—', 'भाण्डात्—', 'चीवरात्—' इति वार्तिकवचनम् । समवभाण्डत इति । सम्-
पूर्वाद् णिङन्ताद् भाण्डशब्दात् 'णिश्चि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' इति द्वित्वम् ।
ऋस्वादिति । 'शेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपः । 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातु-
संज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षते पृथक् क्रियत' इत्युक्तात् संशब्दात् परमडागमः ।
कश्चित् 'उपसर्ग—' इत्युद्धृत्य संभाण्डशब्दात् काण्डपीत्याह । तदयुक्तम् । अडागम-
मात्रं प्रति तस्यात्र निमित्तत्वात् । णिङ् इत्यनेनैवात्मनेपदसिद्धिश्च । डकारोऽत्र—
'शेरनिटि' इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थं इति तत्त्ववर्धनी । तद्रभसात् ।

णकारस्यैव तत्र सामर्थ्यान्न तु ङकारस्य । तस्यात्मनेपदसिद्धिरेव फलमन्यथा णिच्मेव विदधोतीत्यलमुपजीव्य-छिद्राविष्करणेन । 'चीवगादर्जने' इत्यपि वार्तिकमिति कथितम् ।

२६७७ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्
॥३।१।२१॥

दो— । क्तजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रतादु-
भोजनतन्निवृत्त्योः' (वार्तिक) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ।
'वस्त्रात् समाच्छादने' (वार्तिक) । संवस्त्रयति । हल्यादिभ्यो
ग्रहणे' (वार्तिक) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च' (वार्तिक) ।
हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । महद्वलं हलिः ।
परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीठवदुभावेन अगेव लुप्यते । अतः सन्वद-
भावदौर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति ।
तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः
केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाश—'
(२५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—'
(गणसूत्र) इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि
णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् ।
श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्त-
त्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं
करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः'
(वार्तिक) । अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति

विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायतुर-
 पवीणयति । तूलेनानुकृष्यात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानु-
 घट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति
 अभिषेणयति । 'उपसर्गात् सुनोति—' (२३७०) इति षः ।
 अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (२२७६) इति षः । अभिषिषेण-
 यिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (२२७७) इति षः ।
 लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे—घः । त्वचं'
 गृह्णाति त्वचयति । चर्मणा संनहति सञ्चर्मयति । वर्णं
 गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवधूंसते = अवचूर्णयति ।
 इष्टवदित्यतिदेशात् पूवदुभावादयः । एनोमाचष्टे
 एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति ।
 वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्—अपप्रथत् ।
 मृदुं म्रदयति । अमिस्रदत्—अमस्रदत् । भृशं कृशं दृढं
 भ्रशयति क्रशयति द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् ।
 परिब्रढयति । पर्यबब्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् ।
 ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्वासिद्धोय-
 मद्वित्वे' (परि—) इति त्वनित्यमितुप्रक्तम् । 'ढिशब्दस्य' द्वित्व
 मित्यन्ये—औडिढत् । ऊढिमाख्यत् औजढत् औडढत् ।
 'ओः पुयण्—' (२५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे
 कार्ये णवच आदेशो नेति' जनयतावुक्तम् ॥ 'प्रकृत्यैकाच्'
 (२०१०) । वृद्धिपुकी । स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति
 मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात् पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः ।

वृद्धिपुक्तौ । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात् पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठादुदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे श्वावयति । 'नस्तद्धिते' (६७८) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात् सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (६७८) इति नेहातिदिश्यते । इष्टनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठेत्यादौ परत्वात् 'टिः' (१७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्त-परिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात् प्राक् सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपं टिलोपः । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णं—' (८१) इति प्रकृतिभावपक्षे—प्रति अचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्—समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेऽङिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्—' (२१८३) इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनःङिलोपो न । अङ्गवृत्त-परिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाङ्गस्तो न । अतितिरायत् । सभ्रञ्चमाचष्टे सभ्राययति । अससभ्रायत् । विष्वद्राञ्चम् अवि-

विष्वद्रायत् । देवद्राञ्चम् देवद्रा-ययति, अदिदेवद्रायत् । अदद्यञ्चम्
 आददद्रायत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत् ।
 अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । भुवं भावयति ।
 अबोभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम्
 अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् ।
 स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः = स्वयति । असस्वत्—असिस्वत् ।
 बहन् भावयति । बहयतीत्यन्ये । विन्मतोरिति लुक् * । स्रग्विणं
 स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा
 अययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति । इह टिलोपो
 न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं स्थवयति । दूरं
 दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति । दूरमतिति
 अयते वा—दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति—
 कनयति । 'युवाल्पयोः—' (२०१६) इति वा कन् । अन्तिकं
 नेदयति । वाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह अज्यौ
 न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति ।
 स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्कारयति । उरुं वरयति—
 वारयति । बहुलं बहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति ।
 तृप् त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्तनामधातु-प्रकरणम् ।

* एतत् तत्त्वबोधिण्यां दृश्यते न तु बालमनोरमायाम् ।

The words सुख् etc. take णिच् in the general sense of 'doing' attached after the special senses laid down in the following Varttikas. 'व्रतात्—' (varttika)—णिच् is used after व्रत in the sense of eating and of refraining from the same. Thus पयः व्रतयति—takes the milk and शुद्रान्नं व्रतयति—refrains from taking the food prepared by a Sudra. 'वस्त्रात्—' (varttika)—easy. संवस्त्रयति—covers with a cloth. 'हल्यादिभ्यः—'(varttika)—'हलिकल्पोः—' (varttika)—णिच् is attached to हलि (a big plough) and कलि (fight) etc. in the sense of acceptance, and हलि and कलि are to be regarded as अकारान्त by निपातन. Although in अजहलत् (हलि + णिच् + चङ् + तिप्) etc. वृद्धि (by 'अचो जिण्ति' 7. 2. 115) due to its subsequence to टिलोप (directed by णिच्—3. 1. 21. which has इष्टवच्च by 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च (गण—) under चुरादि) takes effect prior to the latter (टिलोप), yet, by इष्टवद्भाव—अक् (i. e. आ after वृद्धि of हल etc.) indeed elides. Consequently, due to अग्लोपित्व there is no सन्वच्च, cp—'सन्वत्तुनि—' (2316) and दीर्घ by 'दीर्घो लघोः' (2318). But, on the contrary, had there been no अदन्तनिपातन, there would have been, after the वृद्धि of हलि etc, the elision of 'ऐ' (by इष्टवद्भाव) which is not an अक्—consequently, there would have been सन्वद्भाव and दीर्घ giving अजीहलत् etc, which are not sanctioned by usage. कृतं गृह्णाति i. e. admits the benefit derived. इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः— because both the rules direct the same thing namely णिच्. Though the words सुख् etc. could have णिच् after them by the गणसूत्र 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' and though these could have been included

under the rule 'सत्यापपाश—' (2563) yet some of these have been separately enunciated here in order to attach णिच् even when the bases सुण्ड etc. are सापेच or stand in relation with any other word. Thus माणवकं सुण्डं करोति—सुण्डयति माणवकम् (shaves the head of the boy) and अन्नं मिश्रं करोति—मिश्रयत्यन्नम् etc. श्लक्ष्णयति—cleans. लवणयति—adds salts to. But हलि and कलि have been enlisted here to make them अकारान्त, सत्य is mentioned is Sutra 2563 to add the aug. आपुक् after it and some others there by way of clear expression. सत्यापयति—(makes or speaks the truth)—no टिलोप due to आपुक् । 'अर्थवेद्योः—' varttika. पाशम् etc. relieves (himself) of the bondage. Here काशिका reads the two varttikas—(1) 'पाश-हिमोचने' and (2) 'रूपाद्दृशने' । उपवीणयति—sings in accompaniment with a lyre (for another's pleasures). अनुतूलयति—moves (backward and forward) the point of a straw with a bit of cotton (to draw it out). उपश्लोकयति—utters (or composes) verses in praise of another. अभिषेणयति—makes an expedition against. 'त्वच संवरणे'—चः i. e. the word त्वच is derived with the affix च directed by 'पुं सि संज्ञायां—' (3296). Then add णिच् after it. संवर्मयति—arms himself with an armour. अवध्वंसते—destroys with dusts. काशिका reads अवध्वंसयति । Here दृष्टवत् being referred to (cp. 'प्रातिपदिकाद्भावर्थे—') we have पुंवद्भाव etc. (cp.—'दृष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप—विन्मत्तुब्लोप-प्रस्थ-स्फाद्यादेश-भसंज्ञाः तद्वत्सावपि स्युः—'चुरादि) । Thus एतयति—एनौ is the fem. of एत (a kind of colour cp.—'वर्णादनुदात्तात्—' 496); दारदयति—दारद is the name of a person or king—तस्यापत्यं पुमान्

दारदः (with अण् whence by 'अतश्च' (1196) we have दारद in feminine and by पुंवद्भाव दारद again. Without पुंवद्भाव it would give दरयति which is not intended. पृथुम् i. e. पृथुम् आचष्टे. Similarly—elsewhere. टिलोप i. e. the elision of टि which is the उकार here is effected after or before the वृद्धि in प्रथयति, रभावा of ऋ being provided for by 'र ऋतो हलादीर्लघोः' (1785) अपिप्रथत्—अपप्रथत्—the former is effected in the case of वृद्धि—where there being no अग्लोप 'सन्धतः' (2317) takes effect ; no दीर्घ because the अभ्यास 'पि' is गुरु due to the संयोग 'प्र' ; and the latter is effected when there is no वृद्धि where there being अग्लोप 'सन्धतः' fails. परिव्रजयति etc.—the base is परिव्रज् whereof परि is set apart when any radical operation takes place, cp. 'उपसर्गसमानाकारम्—' etc. ऊढिमाख्यत्—here आख्यत् is the लुङ् form of आचष्टे । औजिदत्—लुङ् form of ऊढि which is derived with क्तिन् (उह् + क्तिन्) by 'हो ढः' (324—8. 2. 31), 'भूपस्तयोः—' (2282—8. 2. 40) 'ष्टुना ष्टुः' (110—8. 4. 41) and 'ढो ढे लोपः' (2335—8. 3. 13)—ढत्व—धत्व—ष्टत्व—ढलोपाः । Now ऊढि + णिच् = ऊढि by टिलोप—ऊढि + चङ् तिप् = आट् ऊह् हति अत् ;—हति by 'अजादे-द्वितीयस्य' is duplicated due to the invalidity of ढत्व, धत्व, ष्टत्व and ढलोप. Here it cannot be argued that as द्वित्व has to be operated, so ढत्व etc. will not be considered as invalid due to the existence of the परि—'पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने' । For this परिभाषा is अनित्य or provisional only and therefore does not apply here. Then comes in इत्व of the अभ्यास by 'सन्धतः' (2317) and चुत्व by 'कुहोश्चुः' and also ढत्व etc. again along with णिलोप by 'शिरनिटि' (2313).

इत्युक्तम्—cp. 'न द्वाः— (2446). इत्यन्ये—i.e. कौयट and others.
 औडित्—by जश्त्व and वृद्धि. औजडत्-औडटत्—here in both the
 cases the इकार of णिच्, is not heard because ह्त् or ट is
 duplicated before the operation of णिच् due to the prohibition
 'द्विले कार्ये—' which has been expressed (by Dikshita) under
 जण (1889—Root No.) परिहाणे—under चुरादि on the occasion
 of the formation of औननत् । The word 'स्व' in णिच् will not
 undergo टिलोप but will retain its primitive character by
 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) due to its being एकाच् or monosyllabic.
 Thus it becomes 'स्वापि' by वृद्धि and पुक् । त्वापयति, मापयति (speaks
 of you and me)—Here by 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (1373) we have
 त्व अद् णिच् and म अद् णिच्. Now टिलोप due by इष्टवद्भाव being
 नित्य takes effect before पररूप due by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 97)
 though the latter follows upon the former. Thus we get त्वापि,
 मापि by वृद्धि and पुक् ('अचो—' 254 and 'अतिङ्गी—' 2570). But
 त्वादयति, मादयति are (more) grammatical by उपधावृद्धि as पररूप—
 is an अन्तरङ्गविधि which therefore taking effect there is no chance
 of टिलोप due to the influence of प्रकृतिभाव by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010).
 Nor is it to be mistaken that प्रकृतिभाव has been refuted in the
 भाष्य ; for the भाष्य—defends in different way only the particular
 instances as प्रेषान्, प्रेष्ट etc. (but does not thereby rejects
 प्रकृतिभाव—see भाष्य in मित— . It is important to note that
 Nagesha is opposed to the above view of Bhattoji). युवामावां वा,
 similarly in the case of युष्मानस्मान् वा । शाययति—अन् + णिच् + शप्
 तिप् = अ इ अति due to टिलोप by 'नस्तद्धिते' (679) (Although अन्

is एकाच् and इष्टवद्भाव is present yet) प्रकृतिभाव due by 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) does not take effect—for by the maxim 'येन नाप्राप्तिस्तेन व्यवहितेऽपि वचनग्रामाख्यात्'—'an injunction proceeds on the authority of that (very) statement (by which it is ordained.) even if it is intervened by another rule or operation the application [whereof] is unavoidable (नाप्राप्तिः)'—it (प्रकृतिभाव) bars the rule 'टिः' (2010) only which is invariably present after it and not the rule 'नस्तद्धिते' which is not so. अन् being भसञ्जक, gets सम्प्रसारण by 'अयुवमघोनामतद्धिते' (362). Thus we have शु इ अति (Note that अ् gets सम्प्र. due to स्थानिवद्भाव or असिद्धत्व of टिलोप effected by 'नस्तद्धिते' (6. 4. 144) which falls under 'असिद्धवद्वाभात्' 6. 4. 22). Then by 'अचो जिण्ति' and 'एचोऽय्'—शावयति । But others hold that 'नस्तद्धिते' has not been (intended to be) transferred to the case of अन् + णिच् as it (अन् + णिच्) necessitates इष्टवद्भाव and) as 'नस्तद्धिते' is not seen (to apply) in the case of इष्टन्. for in the cases of ब्रह्मिष्ठ (अतिशयेन ब्रह्मा or ब्रह्मवित्) etc. the rule 'टिः' only takes place. And therefore there is no टिलोप as 'टिः' is barred by 'प्रकृत्यैकाच्' । Thus by प्रकृतिभाव, सम्प्र. and गुण we have शुनयति according to them. विद्वयति—according to some who hold that सम्प्र. here does not take place due to the अङ्गवत्त्व परिभाषा ('अङ्गवत्ते पुनर्वृत्तावविधिः'—i.e. one अङ्गकार्यं having taken effect another will not do). Thus the अस् of विद्वस् eliding by टिलोप, the ् of विद्व will not have सम्प्र. by 'वसोः सम्प्रसारणम्' (435)—while others say that विदावयति—is the result of विद्वस् + णिच् by सम्प्र. (after टिलोप) which (सम्प्र.) comes in

by 'वसोः—' due to the असिद्धत्व of टिलोप ('टिः' 6. 4.155). वृद्धि etc as before ; others, however, hold that विद्यति is the (grammatical) form—for सम्प्रसारण being नित्य, takes effect before टिलोप and being अन्तरङ्ग, पूर्वरूप steps in and finally टिलोप i.e. the elision of उस्. The former (विद्यति), however, is regarded, says Nagesha, as correct. उदीचयति—उदच् (उद्—अच्+क्विन्—नलोप by 'अनिदिताम्—' 415)+णिच् etc=(उद्) अच् इ, अति due to the segregation of उद् by 'उपसर्ग समानाकारम्—'=(उत्) ईचि' अति by 'उद् ईत्' (420)= उदीचयति with उद् prefixed and गुण by 'सार्व—' (2168)—Here there is no टिलोप due to 'प्रकृत्यैकाच्' (2010) which applies after the separation of उद् । उदैचिचत्—लुङ् separation of उद् etc as before ; duplication of चि due to the prohibition of णिलोप by 'द्विवचनेऽचि' (2243) ; वृद्धि and णिलोप in the उत्तरखण्ड । प्रतीचयति—प्रत्यच् (प्रति-अच्+क्विन्)+णिच् etc.—अ of अच् elides by 'अचः' (416) and इ of प्रति is lengthened by 'चौ' (417). Similarly सनीचयति । तिराययति—तिर्यच्+णिच् । Here तिरस् of तिर्यच् is an अव्यय and not उपसर्ग ; so it is not segregated, consequently there is no प्रकृतिभाव for तिर्यच् is अनेकाच्. Now 'प्रकृत्यैकाच्' not applying we have टिलोप or the elision of अच् due by इष्टवद्भाव in connection with णिच्. Again, although अच् i. e. अच् disappears by टिलोप, yet this टिलोप or अच्लोप being असिद्ध or invalid due to the बहिरङ्गत्व (of the affix णिच् which is the cause of टिलोप), we have तिरि in the place of तिरस् (by 'तिरसस्तिर्यल्लोपे' —423). And the first टिलोप (effected by 'टिः' 6. 4. 163) being असिद्ध by 'असिद्धवत्—' (6. 4. 22) by the analogy of the लुक् or elision of त coming

after चिण् (in अपाचित्रात् where the तश्च eliding by 'चिणो लुक्, (2329—6. 4. 104), the तश्च of the तर does not again elide by the same, due to the interposition of the first तश्च which is असिद्ध. Thus here there is no टिलोप i.e. the elision of इ of तिरि (by 'टि:'). Or—the टिलोप (2nd) may be forbidden by the अङ्गवृत्तपरिभाषा or 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविधि:' (see ante). Thus तिरि + णिच् = तिरायि by वृद्धि and आयादेश then गुण etc. in con. with शप् तिप् । And in चङ् there is no उपधाङ्गस्य (due by 'चङ् उपधायाः—' 2316) on a account of—अग्लोपित्व of तिरि (though, strictly speaking, there is no अग्लोप here but the root अच् itself elides yet the elision of 'अ' along with it (अच्) is regarded as an emblem of अग्लोप)—अतितिरायत् by वृद्धि etc. as before. सभ्राच्चम्—the base is सभ्राच (सह—अच् + क्तिन् by 'सहस्य सभिः' 422) cp—Amara also —

'देवानश्चति देवद्राङ् विश्वद्राङ् विश्वगश्चति (ष्व ?) ।

यः सहाश्चति सभ्राङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥'

अमरकोषविशेष्यनिघ्ने प्राणिवर्गः ।

सभ्राययति—the base is सभिः—process as in तिराययति । अससभ्रायत्—'duplication of सभिः because सह is not an उपसर्ग; hence 'उपसर्गसमानाकारम्—' does not apply here. अविष्विष्वद्रायत्—duplication of विश्वद्रि formed by 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्वि अञ्चतावप्रत्यये' (418) which directs अद्वि in the place of टि of विष्वक् (and देव). Similarly अद्विदेवद्रायत् । आददद्रायत्—duplication of अदद्वि (अदस् + अद्वि + अच् + क्तिन् = अदद्राच् = अदद्वि by टिलोप) आददसुआयत्—आसुसुआयत् duplication of दसु and सु res-

pectively. Though 'सु' is असिद्ध or invalid, yet it gets द्वित्व by 'पूर्ववासिद्धीयमद्विवचने' (परि—) see also :—

‘अदसोऽदेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसिद्धिं दृश्यते ॥

under ‘अदसोऽसिदादुदो मः’ (419—8. 2. 80). अवृभवत्—by ‘ओः पुयण्जि—’ (2577). अवृभवत्—द्वित्व of भु—अभ्यासकार्य—णिच्कार्य— in the उत्तरखण्ड—णिलोप—उपधाङ्गस्य । Similarly अशिष्यत् here in both the cases ‘ओः पुयण्—’ does not apply. अजृगवत्—the base is गो which becomes गु by ‘ङ्गस्य’ (2180) and ‘एच इक्—’ (323) and then दीर्घ (गू) by ‘दीर्घो लघोः’ (2318). Similarly अरीरयत् and अनूनवत् । स्वाश्वत्—the base is स्वश्व (an excellent horse) ; सु is set apart by ‘उपसर्गसमानकारम्—’ and श्व is doubled by ‘अजादेर्हितीयस्य’ । अव्ययानाम् etc—hence the टि (अर्) of स्वर elides because there is no chance of ‘प्रकृत्यै-काच्’ (2010) which forbids ‘टिः’ (1786) only. असस्वत्—असिस्वत्—the former is by द्वित्व of स्वर due to the saying ‘णावच आदेशो न द्वित्वे कार्ये’ (ante) which prevents the टिलोप in con. with णिच् whereas the latter is by द्वित्व of स्वि (by टिलोप and application of णिच्) according to those who hold that the टिलोप or the elision of अर् (of स्वर) is not an अजादेश । बहन् etc. i.e. बहन् आचष्टि—भावयति by ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ (2017) but the aug. ‘घिट् directed by ‘इष्टस्य घिट् च’ (2018) does not come in, for the term ‘इष्टवत्’ (प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुल-मिष्टवच्च) implies that the operations, due in इष्टप्रत्यय, are to be transferred (अतिदिश्यते) to णि and not ‘that the opera-

tions laid down for इङ् are to be transferred to णि also. बह्वयति—this is according to others who hold that बहु will not be replaced by the मूभाव also. सजयति—by ‘विन्मतांलुक्’ (2020). वृद्धि (‘अचो जिणति’ 254) due to its being enjoined by pronouncing the same (वृद्धि) and thus falling under the परिभाषा—‘संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्’ (93) or when that which is enjoined is denoted by the technical terms such as गुण, वृद्धि etc in the rule—the rule is not valid everywhere. Similarly—अययति, अशिशयत् as before. पयसयति—elision of विन्. But (after this) the टि or अस् of पयस् does not elide by ‘टः’ (1/86) as ‘विन्दतोः’ supersedes ‘टः’। स्थवयति—by the elision of ‘ल’ and गुण of ऊ of the base स्थूल by ‘स्थूलदूरयुवङ्गस्-विप्रचुद्राणां यणादिपरं (लुप्यते) पूर्वस्य च गुणः’ (2015). And after गुण there is no वृद्धि by the अङ्गवृत्तपरिभाषा or ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः’. कथं तर्हि—here दूरयति is the locative of दूरयत् formed in con. with शतृ attached to the base दूरात् which again is formed by कृप् in the sense of दूरमतति or अयति (i.e. गच्छति). नेदयति—साधयति by ‘अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ’ (2041). इङ्—i.e. in प्रशस्य there is no ‘अ’ by ‘प्रशस्यस्य अः’ (2009), nor ‘ज्य’ by ‘ज्य च’ (2011) as प्र the उपसर्ग is segregated in the occasion of operation, cp.—प्राशशस्यत् etc. ज्यापयति—वर्धयति by ‘वृद्धस्य च’ (2013). प्रियम् etc by the rule ‘प्रियस्थिरस्फिरोरुवङ्गलगुरुवङ्गटप्रदीर्घ-वन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्धङ्गिगर्वर्धितपद्माधिहन्दाः’ (2016) and वृद्धि and पुक्।

Here ends the नामधातुप्रकरण or the chapter on nominal bases under ‘तिङन्त’।

मित—। सुण्डेत्यादि । ‘शब्दवैर—’ (३।१।१७) इत्यतः ‘करणे’ इत्यनु-
वर्त्तते । तेनापेक्षितभावं पूरयन्नाह—कृजर्थे इति । एतच्च क्रियासामान्यं तद्विशेषो
—भोजनादिः । व्रतादिति—वार्त्तिकम् । तन्निवृत्त्योरिति—(भोजने च) भोजन-
निवृत्तौ चेत्यतर्थः । शूद्रान्नं व्रतयतीति—वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रादिति—वार्त्तिकम् ।
संवस्त्रयतीति । वस्त्रेण समाच्छादयतीत्यर्थः । हलादिभ्य इति, हलिकलोरिति
च वार्त्तिकद्वयम् । महद्बलमिति । कलिस्तु युद्धार्थं कं तथा चामरः—‘सम्प्रहारा-
भिसम्पात कलिसंस्फोटसंयुगाः’ । परत्वाद्वृद्धाविति—‘मुण्डमिश्र—’ (३।१।२१)
इति हि णिज् विधीयते । तस्य च ‘प्रातिपदिकात्—’ इतीष्टवद्भावः । स च हलि-
कलोहलकलयोर्वा टिलोपे हेतुः । तदपेक्षया ‘अचो जिष्णति’ (२५४—७।२।१५)
इति वृद्धिस्तु परा । अतष्टिलोपात् प्राक् वृद्ध्या हलकलयोः (अदन्तयोः)
आकारान्तत्वं भवति । स चाकारोऽग्नं भवति लुप्यते च स एव णाविष्टवद्-
भावेन । ततश्च अग्लोपित्वात् ‘सन्वल्लघूनि—’ (२३१६) इति न प्रवर्त्तते । न
च ‘सन्वतः’ (२३१७) इति । नापि ‘दीर्घो—’ (२३१८) इति । अत आह—
अतः सन्वदित्यादि । हलकलयोरनदन्तत्वे तु हलिः कलिरित्यनयोः “अचो जिष्णति”
इति वृद्ध्या ऐदन्तत्वे तस्य (ऐकारस्य) च णाविष्टवद्भावेन लोपे अग्लोपित्वा-
भावात् ‘सन्वल्लघूनि—’ इत्यस्य प्रवृत्त्या सन्वदभावादिभिः अजीहलत् अचौकल-
दित्यनिष्टं स्यादित्यवगन्तव्यम् । कृतं गृह्णातीति—‘उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थ’ इति
तत्त्वबोधिनी । पठितुं युक्ता इति—एकसूत्रीकरणे लाघवादिति भावः । ननु तदपि
न कर्त्तव्यं ‘प्रातिपदिकात्—’ इति गणसूत्रेणैवेष्टसिद्धेरित्याशङ्क्य आह—केषाञ्चित्
ग्रहणमिति—मुण्डमिश्रादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योऽपीति—विशेषणविशिष्टत्वेन असम-
र्थेभ्योऽपीत्यर्थः । सापेक्षत्वमेव उदाहृत्य दर्शयति—माणवकमित्यादिना । अयं भावः
—‘समर्थः पदविधिः’ इति न्यायेन यथा महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ पुत्रीयतीत्यादि
वृत्तिर्न भवन्ति किन्तु वाक्यमेव तथा णिजन्तस्यापि सनायन्तवृत्तित्वात् माणवकं मुण्डं
करोतीत्यादीनां सविशेषणानां वृत्तिर्नास्तीति । यदा तु प्रकरणादिना माणवकस्येति
ज्ञायते तदैव मुण्डं करोति मुण्डयतीति ‘प्रातिपदिकात्—’ इत्यनेन वृत्तिः स्यात् ।

तदेवं सुगुहयति साणवकमित्यादौ 'प्रातिपदिकात्—' इत्यस्याप्राप्तेः 'सुगुहमिच्छ—'
 इत्यारभ्यत इति । शृण्वयतीति—परिष्करोतीत्यर्थः । लवणयतीति—लवणयुक्तं
 करोतीत्यर्थः । अदन्तत्वाधमिति—न तु सापेक्षाभ्यामपि शिजर्थमिति भेदः । तत्
 करोतीत्येव सिद्धे 'सत्यापपाश—' इत्यत्र सत्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—सत्यस्येति ।
 केषाञ्चित्त्विति—पाशादीनामित्यर्थः । अर्थवेदयोरिति—वार्त्तिकम् । पाशं विमु-
 च्यतीति । 'पाशाद् विमोचने' इति 'रूपाद्दर्शने' इति च काशिकायाम् ।
 सत्यापयतीत्यत्र आपुक्सामर्थ्यान्न टिलोपः । 'त्वच संवरणे च' इति—अत्र पुंसि-
 संज्ञायाम्—' इति चप्रत्यय इति भावः । 'त्वच' इति चप्रत्ययान्तोऽकारान्तश्च ।
 अवध्वंसत इति । अवध्वंसयतीति तु काशिकायाम् । इष्टवदित्यतिदेशादिति—
 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' बहुलमिष्टवच्चेत्यनेनेत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति—आदि-
 पदेन रभावटिलोप—भसंज्ञादयो याच्याः । एतच्च णिच्प्रकरणे (चुरादौ) उक्त-
 मिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । एतयतीति—एत इति वर्णवाचि प्रातिपदिकम् । तस्य
 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (४८६) इति ङीप् नकारादेशे च एनौ इति भवति
 तस्य णाविष्टवद्भावेन ङीव्नकारयोर्निवृत्तिः । एतच्च णाविष्टवद्भावाद् टिलोपेन
 ङीव्निवृत्त्या तत्सन्निधोगशिष्टस्य नकारस्यापि 'संनिधोगशिष्टानामन्यतरापाये
 उभयोरप्यपायः' इति न्यायेन निवृत्तिरिति पुंवद्भावाभावेऽपि एतयतीति सिध्यतीति
 मनूनाः पुंवद्भावस्योदाहरणान्तरमाह—दारदयतीति । दरदिति कश्चिद्वाजिति
 तस्यापत्यं पुमान् दारदः । 'वाज् मगधकलिङ्गसुरमसादण्' (११८८) इत्यण् ।
 तस्य स्त्रियाम्—'अतश्च' (११८६) इत्यणो लुकि दरद इति । तामाचष्टे
 इति दरद + णिच् + शप् तिप् इति स्थिते णाविष्टवद्भावात् पुंवत्वेन अणोलुकि
 दारद इति । तस्य टिलोपादिना दारदयतीति । पुंवद्भावाभावे तु टिलोपेन दर-
 यतीति स्यादिति भेदः । पूर्वमेव तु न्याय्यम् । वृद्धौ सत्यामिति—'अचो जिणति'
 (७।२।११५) इत्यस्य परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपेन औकारलोपेऽकृतायान्तु वृद्धौ
 टिलोपेन उकारलोपे प्रथयतीति भवत्येव । 'र ऋतो—' इति रभावः । एवं
 वृद्धिपक्षे अग्लोपाभावेन सन्वत्वान् 'सन्वत' इतीत्वेन अपिप्रथयदिति । इकारस्य

संयोगपरतया लघुत्वाभावेन 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घो न । वृद्धाभावपक्षे तु उकार-
लापेनाग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाभावेन इत्त्वाभावः । पूर्ववदलघुत्वाद् दीर्घाभावश्च ।
पूर्वतः दीर्घो लघोरिति दीर्घ इति कश्चित् । तत् प्रामादिकमेवेतुपेक्ष्यम् । एवम्
अमिस्रदत्—अमस्रददिति । परिब्रूयतीति—स्वाभ्यर्थकः परिब्रूढ इति प्राति-
पदिकम् । अत्र लुङादौ 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदम्'—इति प्रयोज्यमिति दिक् ।
ऊढिमाख्यदिति । ऊढिरिति ऊहधातोः क्तिन्प्रत्यये परे 'ह्रीढः', 'भूषस्तघोः—'
'ष्टुना ष्टुः', 'ठो ठेलोपः' इति ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रूपम् । ठत्वादीनां
पूर्ववासिद्धीयत्वेन असिद्धत्वाद् ऊह्यतीति शपि । चङि तु औजिढदिति । तत्र
प्रक्रियामाह—ढत्वादीनामिति । हति शब्दस्येति—ढत्वादिनिवृत्त्या तत्रैव परि-
स्थितिः । नन्वत्र द्विवचनस्य कर्तव्यतया 'पूर्ववासिद्धीयम्—' इति परिभाषया
ढत्वादीनामसिद्धत्वं न स्यादित्याशङ्क्य आह— इति त्वनित्यमिति । अतएवात्र
न प्रवर्तते इति भावः । एतच्च 'न ढ्राः—' (२४४६) इत्यत्रोक्तम् । तदेवं
हृतिशब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यासकार्थं चुल्लेखे । उत्तरखण्डे ढत्वादि । तेषाञ्चासिद्धत्वादभ्यासस्य
दीर्घो न । एवं मतान्तरीये उडिढदित्यात्र । ननु औजठत्—औडिढदित्यात्र णिज्-
निमित्त इकार श्रूयतेत्याशङ्क्य आह—'ः पुयण—' इति । अत्र यद्वक्तव्यं
तत् पूर्वोक्तमित्यालम् । पूर्वतः हृतेत्यस्य द्वित्वम् । उत्तरतः ढशब्दस्येति विवेकः । समाचष्टे
इति । स्वशब्दस्यैकाचत्वेन 'प्रकृत्यैकाच्' (१०२०) इति प्रकृतिभावे टिलोपाभावाद्
वृद्धिः । ततः 'अर्तिङ्गी—' (२५७७) इति पुक् । लापयतीत्यादि । 'प्रत्ययो—
त्पदयोश्च' (१३७३) इति सपर्यन्तयोः त्वमौ । तदेवं ल अद् णिच् इत्यादौ स्थिते
'अतो गुणे' (१८१—६।१।८७) इति पररूपे टिलोपात् प्रागुपस्थिते आह—
नित्यत्वाट्टिलोप इति । लादयतीत्यादि । स्पष्टं सूत्रे । अन्तरङ्गत्वादिति । न च
'वार्णादाङ्गवलीयः' इति न्यायेन टिलोपस्यैव प्राक् प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । तस्या-
नित्यत्वादिति भावः । नागेशस्तु 'अनित्यत्वाश्रयणे—'दृढतरमानाभावात् व्याश्रयेऽपि
इथाय इत्यादौ तत्प्रवृत्तेश्च आद्यमेव (लापयतीत्यादि) न्याय्यमिति । भाष्यस्येति ।
अत्रभाष्ये प्रथान् । प्रष्ट । श्रेयान् । श्रेष्ठेत्यादय उदाहरणविशेषा अकारोच्चारण-

सामर्थ्यादेकाञ्चरणसामर्थ्याच्च 'प्रकृत्यैकाच्' इति विहितं प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । न त्वेतेन प्रकृतिभावः प्रत्याख्यातः इति शक्यं निगमयितुं स्वापयतीत्यादौ प्रकृति-
भावस्यावश्यकत्वात् । 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यती'त्यपिशब्दप्रयोगाच्च ।
अन्यथा अन्तरेणैवेत्येवशब्दमेव प्रयुज्जीतेति भावः । नागेशस्तु 'प्रत्याख्याने एव
भाष्यतात्पर्यमित्याहुः' रित्याहुः । इदमत्र भाष्यम् (प्रकृत्यैकाच् (६।४।१६३) सूत्रस्थम्) :—
“अथेष्टेभ्यःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् । प्रेष्ठः । नैतदस्ति । प्रादीनाम-
सिद्धत्वात् ('असिद्धवत्—' इत्याभीयत्वेनेति भावः) न भविष्यति । इदं तर्हि ।
प्रेयान् । प्रेष्ठः । 'प्रकृत्यैकाजिष्ठेभ्यःसु 'चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृति-
भावः' (वार्तिक) । प्रकृत्यैकाजिष्ठेभ्यःसु चेतन्न । किं कारणम् । एकाच
उच्चारणसामर्थ्यात् । अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । विन्मतोर्लुगर्थं
प्रकृतिभावो वक्तव्यः । सन्वितरः । सज्जीयानित्यादीत्यलम्” । युवामावां वेति ।
'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्वधाते । इति न्यायेन 'युवावौ' इत्यादेशी न ।
लुका लुप्तत्वात् । युष्मान् अस्मान् वेति विग्रहेऽपि रूपं तुल्यम् । शावयतीति । अन्
णिच् शप् तित् इति स्थिते 'नस्तद्धिते' (६७६) इति टिलोपात् अ इ अति इति
स्थिते 'णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य' इतीष्टवत्त्वेन भसञ्ज्ञकत्वात् 'अयुवमघोनामतद्धिते'
(३६२) इति सम्प्रसारणे कृते वृद्धावादेशयोश्चकृतयोर्यथोक्तं रूपम् । ननु अन्नित्यस्य
एकाच्त्वात् 'प्रकृत्यैकाच्' (२०१०) इति प्रकृतिभावः स्यादित्याशङ्क्य आह—
प्रकृतिभावस्तु नेति । इत्यस्यैव बाधक इति । न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापीत्येवकारार्थः । येन
नाप्राप्तिन्यायेनेति—'येन नाप्राप्तिस्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति प्रकृतिभावस्तु
नेति पूर्णं वचनम् । येन विधिना न अप्राप्तिः किन्तु प्राप्तिरेव अपह्निरार्थप्राप्तिरित्यर्थः ।
अयमत्र सूत्रक्रमः—'नस्तद्धिते' (६।४।१४४), 'टिः' (६।४।१५५), 'प्रकृत्यैकाच्'
(६।४।१६३) इति । टेरितिचाव, अपरिहार्यप्राप्तिस्मात्तेन व्यवहितेऽपि प्रकृत्यै-
काजिति तस्यैव बाधकम् । अयमत्र स्पष्टार्थः—यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्ति-
स्तत्र तत्र 'टि' रित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्यापि । सजिष्ठ—इत्यादौ तस्या-
प्रवृत्तेरिति भावः । ततश्चायं (प्रकृतिभावः) 'नस्तद्धिते' इत्यस्य न बाधकः । तस्य

प्रवृत्त्यभावात् । प्राप्तस्यैव हि प्रतिषेधो युज्यते न त्वप्राप्तस्येति । मतान्तरे तु शुनयतीत्ये-
 वेत्याह—अन्ये त्विति । अन्ये इत्यस्य आहुरित्यनेनान्वयः । इष्टनीति । यथा सजिष्ठ ।
 बज्जिष्ठेत्यादौ । शुनयतीति—अनेन टिलोपाभावात् सम्प्रसारणगुणायादेशेषु रूपम् ।
 एवं स्थिते पूर्वमेव न्याय्यं रूपं न तु परमिति बोध्यम् । न च टिलोपे संत्यन्नन्तत्वाभावात्
 ‘श्वयुव—’ इत्यस्याप्रवृत्तेः कथमिह सम्प्रसारणमिति वाच्यम् ? स्थानिवद्भावेन सत्यपि
 टिलोपेऽन्नन्तत्वस्य लाभादित्यन्यत्र विस्तरः । विदयतीति । विहस्वशब्दासौ टिलोपः ।
 ततो णिचि गुणे प्राग्वत् । इदमेव रूपं न्याय्यं न त्वितरे इति नागेशः । ‘वसोः
 सम्प्रसारणम्’ (४३५) इति सम्प्रसारणन्तु नेत्याह—अङ्गवृत्तेति = ‘अङ्गवृत्ते
 पुनर्वृत्तावविधिः’ इति परिभाषा । ‘अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत् कार्यं तस्मिन्
 सति पुनरन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तौ अविधिरविधानं भवतीत्यर्थः’ इति नागेशः ।
 अतएवाव टिलोपरूपाङ्गकार्ये कृते पुनः सम्प्रसारणरूपं कार्यान्तरं न । नित्यत्वादिति ।
 ‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य’ इति न्यायादित्यर्थः । टिलोप इति—एवं प्राप्तस्य
 ‘विदुस्’ शब्दस्य उसो लोप इत्यर्थः । अन्यत् समानम् । उदीचयतीति—उदपूर्वादेशतेः
 किन्प्रत्यये ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपे ‘उदच्’ इति प्रातिपदिकम् ।
 उपसर्गसमानाकारम्—’ इत्युदः पृथक्कृत्या ‘अचः’ एकाचत्वेन प्रकृतिभावान्न
 टिलोपः । ‘अचः’ (४१६) इति बाधित्वा ‘उद ईत्’ (४२०) इतीक्षम् । गुणादि
 प्राग्वत् । उदैचिचत्—लुङि ‘द्विवचनेऽचि’ (२२४३) इति णिलोपस्य निषेधात्
 चिशब्दस्य हितम् । उत्तरखण्डे तु णिलोपः । अन्यत् प्राग्वत् । प्रतीचयतीति ।
 ‘अचः’ (४१६) इत्यलोपे ‘चा’ विति (४१७) दीर्घः । प्रत्यचिचत्—प्रति अचिच-
 दिति । सर्वं स्पष्टं मूलम् । पूर्वन्तु, ‘अचः’ (४१६) इत्यकारलोपादुक्तं चिशब्दात्
 प्रागट् । हित्वादि । न चाव आसन्नित्यादाविव अलोपस्यासिद्धत्वाद् अडागमः न स्यादिति
 वाच्यम् । स्थानश्रयत्वात् । तथाहि णिनिमित्तोऽलोपः अडागमस्तु लुङ्निमित्तः ।
 आसन्नित्यादौ तु न तथेति भेदः । समीचयति—अव ‘सम्’ इत्युपसर्गः । तस्य ‘समः
 समि’ (४२१) इति सम्यादेशः । स च प्रागवत् पृथक् क्रियते । तिरारययति—
 ‘तिरसस्तिरि अलोपे’ (४२०) इति तिर्यादेशे तिरस् इत्यस्याव्ययत्वेन उपसर्गत्वा-

भावात् पृथक्कृतेरप्याभावः । वृद्धायादेशौ । ननु अक्षतौ सत्यामेव तिरसस्तिर्यादेशः ।
न तु तद्भावेऽपि । अत्र च एकाच्चाभावेन प्रकृतिभावात् इष्टवद्भावेन टिलोपात्
‘अञ्’ इत्यस्य अपहारे (लोपे) सति ‘तिरस स्तिरि’ इत्यादेशो न स्यात् इत्यत्र आह—
वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति—टिलोपस्येति शेषः । सहि णिनिमित्तः । णिश्च प्रत्यय-
भावमतो वहिरङ्गम् । ततश्च ‘असिङ्गं वहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इत्यसिद्धम् । ‘तिरि’ इत्यस्य तु
भूलनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमिति बोध्यम् । ननु तिर्थ्यच् + णिच् इति स्थिते टिलोप-
तिर्यादेशयोः कृतयोः ‘तिरि णि’ इति जाते पुनष्टिलोपः स्यादित्याशङ्क्य आह—चिणो
लुङ्न्यायेनेत्यादि । यथा—‘अपाचितराम्’ इत्यत्र ‘चिणो लुक्’ (२३२८) इति चिणः
परस्य तश्चदस्यैव लुग् भवति न तु तरप्रत्ययस्यापि, प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन (६।४।१०४)
व्यवधानादप्रवृत्तेस्तद्वदितिभावः । अङ्गवृत्तेति—एतदुक्तम् । चङि अग्लोपित्वादिति—
यद्यप्यत्र विशिष्याग्लोपित्वं नास्ति तथापि अक्षतिसहितस्याकारस्य लोपमादायैव तदुक्तम् ।
उपधाङ्गस्यो नेति—‘नाग्लोपिशास्त्रुदिताम्’ (२५७२) इत्यनेन । अतितिरायदिति ।
तिरिशब्दस्य हित्वम्, संप्राययति—‘सहस्य सन्निः’ (४२२) इति संप्रादादेशः, अन्यत्
प्राग्वत् । अससंप्रायत्—सहशब्दस्य अव्ययत्वेन पृथक्करणाभावात् सन्निशब्दस्य हित्वम् ।
अविष्विष्वद्रायदिति । ‘विष्वग् देवयोश्च—’ (४१८) इत्यद्रादेशे प्राग्वत् । णिचि
(शपि) तु विष्वद्राययतीति ॥ आददद्रायदित्यादि—एतत् सर्वं सुप्रकरणे—‘अदसोऽ
सेदादुदो मः’ (४१८) इत्यत्र वृत्तिग्रन्थव्याख्यानावसरे ‘अन्यवाधेऽन्यसदेशस्य’ इति
तवस्थ-परिभाषाव्याख्यानावसरे च प्रपञ्चितमस्माभिरिति विरच्यते । आसुसु आयदिति ।
‘पूर्ववासिद्धीयमदित्वे’ इति सुशब्दस्य हित्वम् ॥ अबौभवदिति । ‘ओः पुयण्जि—’
(२५७७) इत्यनेन इत्वे ‘दीर्घो—’ (२३१८) इति दीर्घः । अबुधवदिति । अत्र
रेफव्यवधानेन अवर्णपरकत्वाभावाद् ‘ओः पुयण्—’ इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्तरखण्डे णिनिमित्तो
गुणः । एवमशिश्रयदिति । अजृग्वदित्यादि—गवादिरत्र प्रातिपदिकम् । ‘ऋस्’
(२१८०) इति ऋस् । ‘एच इग्ध्रस्वाददेशे’ इतीक् । तस्य ‘दीर्घः—’ इतिदीर्घः ।
स्वाश्रयदिति । शोभनःअश्रः स्वश्रः । उपसर्गसमानाकारत्वेन सुशब्दस्य पृथक्कृतेः
अश्रशब्दस्य ‘अजादिर्हितीयस्य’ इति अश्रशब्दस्यैव हित्वम् । अडागमः । अव्ययानामिति—

भाष्यवचनमेतत् । सूत्रवार्तिकयोरनुपलम्भात् । स्वयतीति—स्वर् आचष्टे इति अनेन
 टिलोपे णिचि गुणेन रूपम् । प्रकृतिभावस्तु न । तस्य 'टि'रित्यस्यैव वाधकत्वान्ननु
 'अव्ययानाम्—' इत्यस्यापि इतिभावः । असाखत्—असिखदिति । 'ओः पुशण—'
 (२५७७) इति ज्ञापकात् णिचि अजादेशाभावेन स्वरशब्दस्य द्वित्वे पूर्वम् । 'अनय-
 लोपिन्यग्लोपित्वाभ्युपगमोऽप्यलादेशेऽजादेशत्वव्यवहारो नास्त्युक्तिमतेन णिचा सहितस्य
 स्विशब्दस्य द्वित्वेन' परम् । वह्नन् भावयति इति—वह्नन् आचष्टे=भावयतीत्यर्थः ।
 'वह्नोर्लोपो भू च वह्नोः' (२०१७) इति भूभावः । 'इष्टस्य यिट् च' (२०१८) इति
 यिट् तु न । 'णाविष्टवत्—' इत्यत्र 'इष्टवत्' इत्यस्य सप्तम्यन्ताद् वतिरिति व्याख्यात-
 त्वाद् इष्टानि परे यत् कार्यं तदेव शौ परे अतिदिश्यते स लिङ्गस्येति षष्ठन्तस्येत्युप-
 गमात् । परे तु, न केवलं भूभावोऽत्र न भविष्यतीति न किन्तु यिङागमोऽपि नेत्याहुः ।
 तेषामयं भावः—'यिङभावे तत्सन्निधोगशिष्टस्य (तत्साहचर्येणोपदिष्टस्य इत्यर्थः)
 भूभावस्याप्यभाव इति । अतएव टिलोपेन वह्नयतीति रूपम् । भावयतीति तु
 न्याय्यम् । स्वयतीति—स्पष्टम् । 'अजादी गुणवचनादेव' (२००६) इत्युक्तेऽपि
 विन्मतोरपि अजादी (इष्टव्रायसुनौ) भवत इत्याकरे स्पष्टम् । संज्ञापूर्वकत्वादिति ।
 'संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वम्' इति परिभाषयति यावत् । संज्ञा चावद्वङ्गिः । अतएव
 'अचो जिणति' (२५४) इति नेति भावः । आधयतीति । मतुपोलुक् । अशिञ्जिदिति ।
 शिशब्दस्य द्वित्वमन्यत् प्राग्वत् । टिलोपो नेति । पयस इति शेषः । तदपवादस्येति ।
 'विन्मतोर्लक्' (२०२०) इत्यस्येत्यर्थः । 'सत्यपिसम्भवे वाधनम्' इति न्यायमाश्रित्येदम् ।
 लुङि—अपपयसत् । अत्राग्लोपे सत्यसति वा न सन्वत्त्वादीति 'नौचङि—' इत्यत्रस्य
 भाष्यं मानम् । स्थवयतीति । 'स्थूलदूर—' (२०१०) इति यणादिपरलोपो गुणश्च ।
 लुङि—अतुस्थवत् । दूरादिति । क्तिप् । तस्माज्जिज्जन्तात् शब्दः । ततः सप्तमी । लुङि—
 अदुदवत् । अन्तिकमिति—'अन्तिकवादयोर्नेदमाधो' (२०१४) । अनिनेदत् ।
 अससाधत् । अज्याविति । 'प्रशस्यस्य अः' (२००६), 'ज्यच' (२०११) । पृथक्कृते-
 रिति—सोपसर्गस्यैव अज्यविधानमिति भावः । प्राशशस्यात् । ज्यापयतीति । ज्यशब्दस्य
 णिचि 'दीर्घे अत्तिङ्गौ—' (२५७७) इति पुक् । लुङि अजिज्यपत् । अववर्धत् ।

प्रापयतीत्यादि । 'प्रियस्थिर—'इत्यनेन प्रायादेशे वृद्धिपुक्तौ । लुङि—अपिप्रयत् ।
 अतिस्थपदित्यादि । वरयति—वारयति इति । 'वरादेशे कृते संज्ञापूर्वको विधेरनित्य-
 त्वाद्वाहुलकाद्वा विकल्पेनोपधावृद्धि'रिति भाष्ये इति तन्मते नेदम् । अविवरत् ।
 व'ह्यतीति । लुङि अग्लोपित्वाद् अदृष्टत् । एवमुत्तरत् लुङि क्रमेण—अजीगरत् ।
 अविवपत् । अदद्राषत् । अववन्दत् इति ।

इति सितभाषिण्यां तिङन्त-नामधातु-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्त-कण्डादि-प्रकरणम्

२६७८ । कण्डादिभ्यो यक् ॥३॥१२७॥

दो— । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । 'धातुभ्यः'
किम् ? प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्डादयः—
धातवः प्रातिपदिकानि च । 'कण्डूञ् १८४५ गात्रविघर्षणे' ।
कण्डूयति—कण्डूयते । 'मन्तु १८४६ अपराधे' । रोषे
इत्येको मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । 'वल्गु
१८४७ पूजामाधुर्ययोः' । वल्गूयति । 'असु १८४८ उपतापे' ।
'असू असूज्' इत्येके । अस्यति । असूयति—असूयते । 'लेट्
१८४८ लोट् १८५० धौल्ये' पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके ।
लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । 'लेला १८५१ दीप्तौ' ।
इरस् १८५२, इरज् १८५३, इरज १८५४ ईर्ष्यायाम् । इरस्यति ।
इरज्यति । 'हलि च' (३५४) इति दोषः । ईर्यति—ईर्यते ।
उषस् १८५५ प्रभातौभावे । 'वेद १८५६ धौल्ये, स्वप्ने च' ।
'मिधा १८५७ आशुग्रहणे' । मिधायति । 'कुषुभ १८५८ क्षेपे' ।
कुषुभ्यति । 'मगध १८५८ परिवेष्टने । 'नीचदास्ये' इत्यन्ये ।

तस्तस् १६६०, पम्पस् १८६१ दुःखे । सुख १८६२, दुःख
१८६३ तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुखं
चानुभवतीत्यर्थः । 'सपर १८६४ पूजायाम्' । 'अरर १६६५
आराकर्मणि' । 'भिषज् १८६६ चिकित्सायाम्' । 'भिषण्ज्
१८६७ उपसेवायाम्' । 'इषुध १८६८ शरधारणे' । चरण १६६९,
वरण १८७६, वरण १६७० गतौ' । 'चुरण १८७१ चौय्ये' ।
तुरण १८७२ त्वरायाम्' । 'भूरण १६७३ धारणपोषणयोः' ।
'गदुगद १८७४ वाक्स्खलने' । 'एला १८७६, केला—१८७६
खेला १८७७ विलासे' । इलेत्यन्ये । 'लेखा १०७८ स्खलने
च' । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट १८७९ अल्प-
कुत्सनयोः' । लिट्यति । 'लाट १८८० जीवने' । 'हृणीङ्
१८८१ रोषणे लज्जायां च' । 'महोङ् १८८२ पूजायाम्' ।
महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः । 'रेखा १८८३ श्लाघा-
सादनयोः' । 'द्रवस् १८८४ परिताप परिचरणयोः' । तिरस्
२८८५ अन्तर्धौ' । 'अगद १८८७ नीरोगत्वे' । 'उरस् १८८७
बलार्थः' । जरस्यति । वलवान् भवतीत्यर्थः । 'तरण १६८८
गतौ' । 'पयस् १८८९ प्रसृतौ' । 'सम्भूयस् १८९० प्रभूतभावे' ।
'अम्बर १८९१ सम्बर १६९२ संभरणे' । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्तकण्ठादि-प्रकरणम् ।

Eng.—very—easy. See मितभाषिणी also.

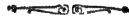
मित—। अथैवं दशगणीपाठोक्तधातूनां सामान्येन णिजादियोगेन प्रक्रियां

प्रदर्शयन्नाह—कण्डूदिभ्य इति । धातुभ्य इति । ‘धातोरेकाचः—’ (३।१।२२ (इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्वार्थे इति—एवञ्च कर्त्तरि वेत्यपि योज्यम् । द्विधा इति । एतद्विधार्थं स्पष्टम् । पूर्वभाव इति—पूर्वत्वमित्यर्थः । लोटितेति । ‘यस्य हलः’ (२।२।२१) इति यत्नोपः । सुख्यतीति । चुरादौ तु अस्मिन्नेवार्थे सुखयतीत्याद्युक्तम् । सपर पूजायाम् इति । ‘पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्याच्चाह्वयाः समाः’ इत्यमरः । ‘वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्या’ प्रत्ययहीत् सेति ननन्दतुस्तौ’ (रघु—२५) इति कालिदासश्च । अरा आराकर्मणि इति । ‘अररः प्रतोदः । तत्करणकं कर्म आराकर्म’ इति तत्त्वबोधिनी । इषुधशरधारणे इति । अतएवामरः—‘तूष्णीपासङ्ग तूष्णीरनिषङ्गा इषुधिर्हयोः’ इति । महीङ्पूजायामिति । ‘सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्’ इति शकुन्तलान्तिमञ्जोकः । प्रसृताविति । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । आकृतिगणोऽयमिति । तेन ‘दुवस् सन्दीपने’ इत्यादौनामनुक्तनामपि संग्रहः । ‘समिधाग्निं दुवस्यते’ इति ।

इति मितभाषिण्यां-तिङन्तकण्डूदि-प्रकरणम् ।

अथ

तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम्

दो—। कण्डूयतेः सन् । 'सन्यङोः' (२३६५) इति
प्रथमस्यैकाचो द्वित्वं प्राप्ते 'कण्डूादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्'
(वार्तिक) । कण्डूयियिषति । क्वजन्तात् सन् । 'यथेष्ट'
नामधातुषु' (वार्तिक) । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्व-
मित्यर्थः । अजादेस्तृतीयतरस्य । पुपुत्रीयिषति—पुतित्रीयिषति—
पुत्रीयियिषति । अशिञ्जीयिषति—अश्नीयियिषति । नदराणां
संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषिद्धः । इन्द्रोयतेः सन् । द्रीशब्द-
यिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिन्द्रोयिषति—इन्द्रोयियिषति ।
चिचन्द्रयिषति—चन्दिद्रीयिषति—चन्द्रीयियिषति । प्रिय-
माख्यातुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति—
प्रापिपयिषति—प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति—वारिरयि-
षति—वारयियिषति । वाङ् सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम्
षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इतुप्रक्तेः । 'यङ्सन्-
यन्तात् सन्' । वोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताश्चिच् ।
वोभूययिषयतीत्यादि ।

इति तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

कण्ठादिः etc.—वार्त्तिक—‘The third syllable (only) of the कण्ठादि-class roots gets duplication’— ; note that the कण्ठादि class get the third syllable in con. with यक् only by ‘कण्ठादिभ्यो यक्’ । यथेष्टम् etc—another वार्त्तिक—i.e. any one of the three syllables of a नामधातु gets द्वित्व, provided the root is ह्रस्वादि whereas the 2nd and 3rd only of the same gets द्वित्व when the root is अजादि । नदराणाम् etc—i.e. by ‘नन्दाः—’ (2446). पिप्रापयिषति etc by ‘प्रियस्थिर—’ (2016) due to इष्टवद्-भाव in णिच् । षत्वं तु नास्ति i.e. the ष of सन does not become ष् though it comes after इण्—as it (स्) does not constitute an आदेशः । यङ्सन् etc—This will explain the term प्रत्ययमाला or a garland (number of affixes). भू + यङ् = बोभूय ; बोभूय + सन् = बोभूयिष no द्वित्व again due to ‘लिटिधातोरनभ्यासस्य’ (2177) = बोभूयिषयि (with णिच्) = बोभूयिषयिषति (with सन्). Similarly in the case of यङ् णिच्, etc. Note that in such cases (प्रत्यय-माला) यङ् must take place first of all or it cannot apply at all in ‘धातोरिकाचः—’ (2629).

Here ends the प्रत्ययमाला in तिङन्त ।

मित— । अथ धातुभ्यश्चत्तरमेकोत्तरप्रत्ययप्रयोगं प्रतिपिपादयिषन् प्रत्यय-मालामाह—कण्ठूयतेः सन्नित्यादिना । कण्ठादेरिति । वार्त्तिकमिदम् । यगन्तस्य कण्ठादेस्तृतीयस्यैकाचो द्वित्वमिति तदर्थः । यथेष्टमिति—वार्त्तिकान्तरम् । अजादेस्त्विति— । अजादेर्द्वितीयस्येत्याद्यस्य निषेधादिति भावः । नदराणामिति । ‘नन्दाः—’ (२४४६) इत्यनुसारात् । चिचन्द्रीत्यादि । अवाजादित्वाभावादेवम् । प्रियमाख्यातुमित्यादि । पूर्ववार्थे ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि णविष्टवद्-भावेन ‘प्रियस्थिर—’ (२०१६) इत्यादिना प्रादेशे तस्य वृद्धौ पुकि च ‘प्रापि’

इति नामधातुः सम्प्रदाते । तस्य 'यथेष्टं नामधातुषु' इति सनि प्राग्वत्त्वित्वादि ।
उत्तरवार्ये (प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यत्र) तु प्रापि इति ख्यन्ताङ्गितुमसिचि
द्वितीयसिचमाश्रित्य प्रथमसिचोलोपे 'प्रापि' इत्येव नामधातुः । तस्यापुनस्तन्यायेन
द्वित्वादि । सिसाधयिषतीत्यादि । आदिपदेन सादिधयिषति । साधयिषति इत्य-
नयोर्ग्रहणम् । 'अन्तिकवादयो'रिति साधादेशः । एवं निनेदयिषतीत्यादावपि
रूपवयमूह्यम् । षत्वं लिति । आदेशावयवत्वाभावात् इण्कोः परत्वेऽपि
षत्वाभाव इति भावः । यङ् सन्नित्यादि । अत्र मौलिकादयङ् (भू + यङ् =
बोभूय) । तदन्तात् सन् (बोभूयिस—'लिटिधातोः—' (२१७७) इत्यभ्यासस्य
द्वित्वनिषेधात्) । तदन्तासिच् (बोभूयिषयि) । तदन्तात्सन् (बोभूयिषयिषति) ।
एवं यङ्शिजित्यादौ । 'धातोरिकाचः—' (२६२६) इतुक्तदिशा यङः प्रागेव
प्रयोगो न्याय्य इति बोध्यमित्यलम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तप्रत्ययमाला-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तात्मनेपद प्रकरणम्

दो—। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५७) ।

आस्ते । श्रुते ।

२६७८ । भावकर्मणोः ॥१३॥१३ ॥

दो—। वभूवे । अनुवभूवे ।

२६८० । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १३॥१४ ।

दो—। क्रियाविनिमये द्योतेर कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यति-
लुनीते । अन्यस्य योग्यं लवणं अन्यः करोतोत्यर्थः । 'असोरल्लोपः'
(२४६८)—व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासस्थोः'
—' (२१६१) इति सलोपः । व्यतिसे । 'धि च' (२२४८)
व्यतिधे । 'ह एति' (२२५०)—व्यतिहे । व्यत्यसे । व्यतयास्त ।
व्यतिषीत ॥ व्यतिराते । व॥तिराते । वयतिराते ॥ व्यतिभाते ।
व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिवभे ।

आस्ते—आत्मनेपद due to अनुदात्तेल ; श्रुते—due to ङित्त्व । In
the भाव and कर्मवाच्य, roots take आत्मनेपद terminations. Thus
वभूवे (तेन भाववाच्य) ; and अनुवभूवे (तेन सुखम्—कर्मवाच्य) ।

(But) in the active voice or कर्त्तृवाच्य (too) a root takes
आत्मनेपदी terminations, provided there is the implication of ex-

change of action (or relation etc) e.g. व्यतिलुनीते—or returns the like for like in the matter of cutting off (of paddy etc) on the part of another. व्यतिषाते (वि—अति—अस् + आते)—by अल्लोप as before and षत्व by 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—' (2572). व्यतिषते—'आत्मने-पदेष्वनतः' (2258). व्यतिसै—वि—अति—अस् से ('यासः से'). व्यतिध्वे—वि—अति—अस्—ध्वे । व्यत्यसै—वि—अति—अस् + लोट् ऐ by 'एन ऐ' (2253). व्यत्यास्त in लङ्—sing. व्यतिषीत—लिट् sing. व्यतिराते etc व्यति—रा (दाने अदादि) + ते etc. 'आत्मदेपदेष्वनतः' (2258).

मित— । अथ पदव्यवस्थां . विवक्षुरात्मनेपदमभिधत्ते—'अनुदात्तङितः—' इत्यादिना । क्रमेणोदाहरणे ।

भावुकर्मणोरिति । 'अनुदात्तङितः—' (१।३।१२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । धातोरिति चाधिकृतम् । तेन 'भावे कर्मणि च धातोरात्मनेपदं स्यात्' इत्यर्थः । भावे आह—वभूवे इति । तेनेति शेषः । कर्मणि—अनुवभूवे इति । तेन सुखम् आनन्दोवेति शेषः ।

कर्त्तरौति । पूर्ववदवाप्यनुवृत्तिः । व्यतिहारो विनिमयः । अत आह—क्रिया-विनिमये व्योत्ये इत्यादि । व्यतिलुनीते इति—लूञ् लवणे क्रौंयादिकः । 'प्रा-दीनां ऋस्' (२५५८) इति ऋस् । 'ई हल्यघोः' (२४६७) इति ईत्त्वम् । अन्यस्येति—'शूद्रस्य योग्य' शस्यादिलवणं (छेदनं) ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः इति तत्त्वबोधिनी । व्यतिस्ते इति—'धर्मोऽस्थिसत्य' तव राक्षसोऽयम् अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः' इति भट्टिः । व्यतिषाते इति । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—' (२४७२) इति षत्वम् । व्यत्यसै इति । लोट्त्वमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्त इति—लङि रूपम् । व्यतिराते इति—रा दाने इत्यस्य तातांक्षिषु समानमेव रूपम्—'आत्मने-पदेष्वनतः' (२२५८) इत्यनुसारादन्तिमस्यापि पूर्ववत्त्वान् । एवं व्यतिभाते इत्यत्र ।

२६८१ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥१।३।१५॥

दो— । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीना-
मुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः ।
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वार्तिक) ।
संप्रहरन्ते राजानः ।

Roots expressing movement, injury etc do not take आत्मनेपद terminations even if reciprocity of action or कर्मविनिमय is present therein. 'प्रतिषेधे—' etc—(varttika)— 'In the matter or jurisdiction of prohibition, roots like हस् etc should be enlisted.' There being no class of हसादि roots Bhattoji says that roots expressing laughter-like sounds are to be treated as हसादि. Thus व्यतिहसन्ति 'laugh in imitation of others' etc. 'हरतेः—' another varttika meaning 'prohibition of आत्मनेपद will not apply in the case of the root ह. Thus संप्रहरन्ते— 'The Kings strike one another.' Some say that this varttika is suggested by the term 'अर्थ' in the rule as the root ह expresses injury (हिंसा) in connection with उपसर्ग though not by itself.

मित— । न गतीति—पूर्वबदनुवर्त्ते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धाते । तेन कर्मव्यतिहारे द्योते गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च आत्मनेपदं नेत्यर्थः । व्यतिघ्नतीति । ह्यो हनेरिति कुत्त्वम् । 'गमहनजनखनघसां लोपः—' इत्युपधालोपः । प्रतिषेधे इति—वार्त्तिकमिदम् । हसादेर्गणस्यादर्शनादह—हसादय इति । हरतेरिति । वार्त्तिकान्तरम् । संप्रहरन्त इति । प्रहारस्ययोग्यं प्रहारं कुर्वन्तीत्यर्थः । उपसर्गयोगाभावेऽपि ये धातवो गतिहिंसयोर्वर्त्तन्ते तेषामेवात्र गृहणम् । हरतिस्तूपसर्ग-

वशादेव हिंसार्थक इत्यर्थगृहणलभ्यमिदं वार्त्तिकमित्याहुः । अतोऽत्र आत्मनेपद प्रतिषेधो न ।

२३८२ । इतरतरान्योन्योपपदाच्च ॥१३।१६॥

दी— । ‘परस्पररोपपदाच्चेति वक्तव्यम्’ (वार्त्तिक) ।
इतरतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।

When the terms इतरतर and अन्योन्य stand contiguous, the root does not become आत्मनेपदो even with क्रियाविनिमय । It has to be stated that the root is not आत्मनेपदो also when the word परस्पर stands so. Thus इतरतरस्य etc.

मित— । इतरतरिति । ‘अनुदात्तङित—’ इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । न गतीत्यतो नेति च । उपसमीपे उच्चारितं पदमुपपदम् । उपपदशब्दस्य प्रत्येकमुपयोगः ‘इन्वान्ति श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते’ इति न्यायात् । तेनेतरतररोपपदादन्योन्यापदाच्च धातोरात्मनेपदं नेति सूत्रार्थः । परस्परिति । वार्त्तिक-
मिदम् । अर्थः समानः । तदाह—इत्येतरस्तेत्यादि ।

२६८३ । निर्विशः ॥१३।१७॥

दी— । निविशते ।

The root विश् preceded by नि is आत्मनेपदो । Thus निविशते ।

मित— । नेरिति । नेति कर्मव्यतिहारि इति च निवृत्तम् । कर्त्तरीति तु वर्त्तते । तेन निपूर्वाद्विशेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । निविशते इति । नन्व-
बमटाव्यवधानात् नेः परत्वाभावादात्मनेपदं न स्यादिति चेन्न । ‘अङ् व्यवाये उप-
संख्यानमि’ति वार्त्तिकेकात्तथात्वसिद्धेरिति ‘शदेः शित’इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । नेः
किम् ? प्रविशति । ‘मधूनि विशन्ति भमराः’ ।

२६८४ । परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥१३॥१८॥

दी— । अकर्तृभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

The root क्री (क्रीञ् द्रव्यविनिमये) preceded by परि, वि and अव takes आत्मनेपद terminations e.e. परिक्रीणीते etc. We could have आत्मनेपद by the rule 'स्वरितजितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले' (2158) as the root क्रीञ् is जित्. Hence this rule is to direct आत्मनेपद even when the fruition does not accrue to the agent.

मित— । परीति । पूर्ववन्निवृत्त्यनुवृत्ती । अर्थश्च । सुवोपयोगमाह—अकर्तृभिप्रायार्थमिति । अयमर्थः । 'क्रीञ् द्रव्यविनिमये' इति क्रीयादिको धातुः । ततश्च जिच्चात् 'स्वरितजितः—' (२१५८ — १३।७२) इति कर्तृगामिन्यिव फले आत्मनेपदं स्यादिह तु अकर्तृगामिन्यपि फले इति पूर्वस्मादभेदः ।

२६८५ । विपराभ्यां जीः ॥१३॥१९॥

दी— । विजयते । पराजयते ।

Eng.—Easy.

मित— । वीति । प्राग्वदर्थः । विजयते इति । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । 'विजयतां महाराजः ।' पराजयते इति—ग्लायतीति, निरुद्धो भवतीति वार्थः । पराजिस्सीदः' इत्यादौ दर्शनात् ।

२६८६ । आङो दोऽनास्यविहरणे ॥१३॥२०॥

दी— । आङ्पूर्वादु ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । 'अनास्य—' इति किम् ? मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति ; पादस्कोटोविपादिका । नदी कूलं व्याददाति ।

‘पराङ्गकर्मकान्न निषेधः’ (वार्तिक),—व्याददते पिपीलिकाः
पतङ्गस्य मुखम् ।

आत्मनेपद (terminations) are attached after the root दा, preceded by आङ् and denoting any sense other than opening the mouth—e.g. विद्याम् etc receives knowledge ; why say ‘अनास्य—’ ? Witness—मुखम् etc ‘opens the mouth’, where दा is परस्मै. despite it is preceded by ‘आ’. Here in the rule the word ‘आस्य’ must not purposely be taken to mean the ‘mouth’ only (of a human being). Hence instances like विपादिकाम्—etc (opens the abscess on the foot), and नदीकूलम् etc—The river rends or eats into the bank—etc are correct. ‘पराङ्—etc’ (vartika)—‘when the root आ+दा has the mouth of a different person for its object, the prohibition ‘अनास्यविहरणे’ as in the above rule does not apply. e. g. व्याददते etc—The ants are opening the mouth of the bird (‘पतङ्गः पक्षिसृथ्ययोः’ इत्यमरः) ।

[N. B.—But it should be remembered that if the consequences of the action are intened to affect the agent alone, आ+दा should take the आत्मनेपद even when it means to open the mouth. Compare व्यादते in “व्यादते विहगपतिः मुखं स्वकीयम्” The Garuda opens his own mouth. Thus वृत्तिकार under this rule says “अकर्तृभिप्रायार्थमारम्भः ।”]

मित—। आङ् इति । आङ्+दः+अनास्यविहरणे—(न+आस्यविहरणे) इतिच्छेदः । अत ‘दः’ इति दाधातोरुत्ताकारस्य पञ्चम्यानिर्द्देशः । आस्यविहरण-मिति वदनव्यादानार्थकं तदाह—आङ् पूर्वादित्यादि । अनास्यविहरणे इति प्रसज्य—प्रतिषेधस्तदाह—‘अनास्य—’ किमिति ? अविबक्षितमिति । औपचारिकमित्यर्थः ।

तेन यथा कथञ्चित् साम्यमादाय अथवापि नेतिभावः । विपादिकामिति—अव
व्याददाति विकासयतीतिवृत्तिः । नदीकूलमित्यत्र तु भिनत्तीत्यर्थः । पादस्कोट
इति—अमरवचनमेतत् । ‘पराङ्—’ इति—वार्तिकमिदम् । आङ्पूर्वाद्दातेः
पराङ्कर्मकात् ‘अनास्यविहरणे’ इति निषेधो न प्रवर्तते इति वार्तिकार्थः ।
अतएवात्र ‘व्याददते—’ इत्यत्रात्मनेपदम् । पिपीलिकाः—कर्तृपदम् । पतङ्गस्येति
पक्षिणः । ‘पतङ्गः पक्षिसूर्ययो’रित्यमरात् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥१॥३॥२॥

दी— । चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ।
आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न, उपसर्गेण समा
साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति (अनु क्रीडति ?) ।
तेन सहेत्यर्थः । ‘तृतीयार्थे’ (४५८) इत्यनोः कर्मप्रवच-
नीयत्वम् ॥ ‘समोऽकूजने’ (वार्तिक) । संक्रीडते ।
कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । ‘आगमेः क्षमायाम्’
(वार्तिक) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा
त्वरिष्ठा इत्यर्थः । ‘शिञ्जेर्जिज्ञासायाम्’ (वार्तिक) । धनुषि
शिञ्जते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।
‘आशिषि नाथः’ (वार्तिक) । आशिष्येवेति नियमार्थं
वार्तिकमित्युक्तम्—सर्पिषो नाथते । सपिर्मं स्यादित्याशास्त
इत्यर्थः । कथं ‘नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्’ इति ।
‘नाथसे’ इति पाठ्यम् । ‘हरतेर्गतताच्छील्ये’ (वार्तिक) ।
गतं प्रकारः । पैलकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितु-
र्मातृश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ‘ताच्छील्ये’
किम् ? मातुरनुहरति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति

‘वाच्यम्’ (वार्तिक) हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् ; इतरे फले ।

The root क्रीड्, preceded by अनु, सम् and परि—and from the (acceptance of) च—preceded by आङ्, becomes आत्मनेपदी e.g. अनुक्रीडते etc. Here अनु is to be taken as the उपसर्ग due to its position along with the उपसर्ग सम्. Thus the root क्रीड् will not be आत्मनेपदी when preceded by the कर्मप्रवचनीय अनु ; e.g. ‘माणवकम्—’ i.e. plays with (अनु) him. [The वृत्ति here reads अनु along with क्रीडति but as a कर्मप्रवचनीय, it must stand apart from क्रीडति]. The ‘indeclinable ‘अनु’ is termed कर्मप्रवचनीय by the rule ‘द्वितीयाधे’ (549). ‘सम्;—This is a varttika—‘The root क्रीड्, preceded by सम्, will be आत्मनेपद only when it means other than कूजन—a peculiar sound (crackling) or chirping. Thus ‘संक्रीडति चक्रम्’—the wheel crackles. Also संक्रीडन्ति विहगाः—the birds are chirping. ‘आगमे:—’ (another varttika)—‘The root गमि (गम् + णिच्) preceded by आङ् is आत्मने. in the sense of tolerance or waiting e.g.—‘आगमयस्व—’ i.e. wait a bit please (do not make haste). ‘शिक्षे:—’ (varttika) the root शिक्ष् is आत्मने. when any mention of knowledge is expressed e.g. ‘घनुषि i.e. intends to acquire skill in the art of weapons. ‘आशिषि—’ (varttika)—‘इत्युक्तम्’ i.e. while explaining ‘नाथ, च नाथ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु’ under ‘शपूर्वा—’ (2259), we have said that नाथ is आत्मने. only when it expresses the sense of आशीः—wish or hope. Thus ‘सर्पिषः—’

i.e. he wishes to have clarified butter for himself. Well then how to explain the आत्मने. of नाथ in instances like 'नाथसे किमु—' (in Bharavi XIII, where नाथ is used in the sense of begging याच्ञा) । The answer is that it (नाथसे) should be read as 'नाथसे ॥ हरते:—' (varttika) to imitate nature. Hence the dictum means 'the root ह is आत्मने. when the imitation or reproduction of the manners of a creature is expressed. Thus पैठकम् etc—Horses imitate or put into practice the manners or gestures of their progenitors and cows those of their mothers. Why 'ताच्छील्ये'—in imitation of nature ? Witness मातुः—where ह is परस्मै as there is no imitation of manners here expressed. 'किरते:—' (varttika) 'The root 'कृ' is आत्मने. when it expresses glee, (collection of) sustenance and the building of nests. Here हर्ष stands for the matter of हर्ष and indicates the cause of scattering, whereas the last two e.g. 'procuring provision and building nests, indicate the result of scattering (विक्षेप). Thus it is evident that the root 'कृ विक्षेपे' here stands for the cause and consequence of विक्षेप, its primitive sense.

मित—। क्रीड इति । पूर्वसूत्रादाङ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तच्छेषं पूरयद्वाह—चात् (चकारात्) आङ् इति । तेन अनुसंपर्याङ्भ्यः परतः क्रीडतेरात्मनेपद-मित्यर्थः । अनोरिति ; युक्तिमाह—उपसर्गेण समेति । एतच्च 'अनोःकर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकाल्लब्धम् । अनुक्रीडतीति । मन्ये लिपिकर—प्रसादादिदं सन्निवेशितम्, अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन पृथगवस्थापनस्यैव औचित्यात् । 'समः—' वार्तिकमिदम् । संक्रीडति चक्रमिति । विहंगाः क्रीडन्तीत्यपि प्रत्यादाहरणम् । 'आगमे:—' इति । वार्तिकान्तरम् । मा लरिष्ठा इति । त्वरां मा काषीरित्यर्थः । अपेक्षस्वेति यावत्.

त्वरतेर्भौवादिकाङ्गुः । 'न माङ्योगे' इत्यट् प्रतिषेधः । भाष्ये ग्यन्तस्यैवोदाहृतत्वात्
 ग्यन्तस्येत्युक्तम् । शिच्चेरिति—वार्तिकान्तरम् । तत्र शिच्चेरिति शक्तेः सनि 'सनि
 मीमा—' इति इस् । अभ्यासलोपः । 'शिच विद्योपादाने' इति भौवादिकस्य तु न
 यङ्गणम् । अनुदात्तत्वादेव सिद्धेरित्याहुः । धनुषि इति विषयसप्तमी । तदाह—
 धनुर्विषये इत्यादि । आशिषीति—वार्तिकान्तरम् । इत्युक्तमिति । 'नाथ ६
 नाथ ७ याचञोपतापैश्वर्याशीःसु' इत्यस्यार्थकथनावसरे 'शपूर्वाः—' (२२५८)
 इत्येत्यर्थः । नाथसे इति—किरातार्जुनीयस्यायं श्लोकः । तत्र नाथसे इति
 याचने इत्यर्थकम् । अतः परस्मैपदेन भाव्यमिति मत्वा समाधत्ते—नाथसे इति ।
 समवृत्तिकत्वादिति भावः । हरतेरिति—वार्तिकान्तरम् । गतशब्दस्यार्थमाह—गतं
 प्रकार इति । ताच्छील्यं तत्सुभावता । तेन सुभावतो गुणनावस्थानतर्ज्जनादि
 प्रकारानुकरणे हरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । दैवकमिति—पितुः प्राप्तं वृत्तम् इत्यर्थः ।
 मादकं गाव इति । अनुहरन्ते इति वाक्यशेषः । परिशीलयन्तीति । अभ्यस्यन्त्यनु-
 तिष्ठन्ति वेत्यर्थः । ताच्छील्याभावे आत्मनेपदं नेत्याह—ताच्छील्ये किमिति ?
 अनुहरतीति । कृत्स्नं सादृश्यमात्रं कादार्चित्कमत्र विवक्षितम् न तु सहजम् ।
 किरतेरिति—अत्र विषयाधिकरणे सप्तमीति मत्वाह—हर्षादय इति । 'कृ विच्चेपे'
 इति तौदादिको धातुस्तस्य च तथाविधार्थाभावादाह—तत्र हर्ष इति । तेन
 धातुरयमुपसर्गवशादत्र कार्यकारणयोर्वर्तते इत्याह—इतरेफले इति । जीविकाकुलाय-
 करणे कार्यवृत्तिके इत्यर्थः ।

२३८८ । अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥६॥१॥४२॥

दी— । अपात् किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव
 वक्तव्यः' (वार्तिक) । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी
 श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम् ? * अपकिरति

❧ इह तत्त्वबोधिण्याम् 'अपां किरति कुसुमम्' इति पाठो दृश्यते । स
 चापपाठः । उपसर्गयोगाभावेन किरतेस्तदसुडविषयत्वेन प्रतुष्टाहरणलायीगात् ।

कुसुमम्—इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड्
प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे नेष्यते' इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
'आङि नुप्रच्छोः' (वार्तिक) —आनुते । आपृच्छते ॥
'शप उपालम्भे' (वा—) । आक्रोशार्थात् स्वरिततोऽकर्तृगेऽपि फले
शपथरूपेऽथे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।

The augment सुट् comes in before the root कृ when it is preceded by the उपसर्ग अप and means scratching or digging with reference to quadrupeds or birds. 'सुडपि—' (varttika)—'It has to be stated that सुट् also takes place—only when 'हर्ष etc—' are meant or referred to. अपस्त्रिरति etc—The bull is digging the earth out of glee,—the cock for food and the dog for shelter. Why say 'हर्षादिषु—' in the matter of glee etc ? Witness 'अपकिरति—' casts off the flower (the bull, the dog or the cock). Here तड् and सुट् do not appear because neither हर्ष etc, nor आलेखन is referred to. Although तड् or आत्मनेपद was due (to the root) in the matter हर्ष etc only, yet it has been said that तड् will not appear when सुट् is wanting. गजोऽपकिरति—here सुट् and तड् are not used because आलेखन or digging the earth is beyond the nature of an elephant. 'आङि—' (varttika)—The root लृ and प्रच्छ् preceded by आङ् are आत्मनेपद ; आनुते—the jackal yelps. आपृच्छते—bids farewell (to a friend). 'शप—' (varttika)—The root शप is स्वरितेत् and means 'आक्रोश' to think of incongruities or to disagree, cp. शप् आक्रोशे (श्वादि). Here

it ends in ५मी. Hence Bhattoji says 'आक्रोशार्थात्—etc' i.e. the meaning of the varttika is—'It has to be stated that the root श्प which is स्वरितेत् (उभयपदी) and denotes आक्रोश will have आत्मने. endings in the sense of expressing by swearing even when the fruition does not accrue to the agent. Thus 'कृणाय—' i.e. discloses by swearing, (her) mind to Krishna.

मित—। अपादिति । अपात् + (चतुष्पात् शकुनिष्) + आलिखने इति च्छेदः । 'सुट्कात् पूर्वः' (६।१।१३५) इत्यतः सुडिति । 'किरतौ लवने' (६।१।१४०) इत्यतः किरताविति चानुवर्तते । तच्च पठ्या विपरिणमय्य आह—
अपात् किरतेरिति । तङ् तु 'किरतेर्हर्ष' इति वार्तिकेनैवेति ज्ञेयम् । सुड-
पीति वार्त्तिकम्—हर्षादिष्वेवेति । आदिपदेन, जीविकाकुलायकरणे याच्ते ।
अपस्किरते इत्यादीनि हर्षाद्यर्थेषु क्रमेणोदाहरणानि । अपस्किरति कुसुममिति ।
वृषोक्कुटोवेति शेषः । अत्र कुसुमापस्किरणस्य हर्षजीविकादिरूपकार्यकारणवृत्ति-
कलाभावात् न तङ् नापि सुडिति । स्वयमेवाह—इहेति । नन्वत्र विशिष्य
विहितत्वादालिखने एव तङ्सुटौस्ताम् हर्षादिषु तु यथाप्राप्तवार्त्तिकेण तङेवास्तु
किमिह हर्षादिष्वप्यागमविधानेनेत्याशङ्क्य आह—हर्षादिमात्रविवक्षायामिति ।
नेष्यत इति । तङिति परास्मैत्यते । इत्याहुरिति । अभियुक्ता इत्यर्थः । गजोऽ-
पस्किरतीति । अत्रालिखनस्य गजप्रकृतिविरुद्धत्वेन तङ्सुटौ न । आङीति—
वार्त्तिकम् । 'आनुते शृगाल' इति भाष्यम् । शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं
करोतीत्यर्थ इति कैयटः । 'आपृच्छस्व प्रियसखममं तुङ्गमालिङ्गशैल'मिति पूर्वमेव ।
साधो, यामौल्यामन्त्रेण सभाजयेत्यर्थः । श्प उपालम्भे इति—वार्त्तिकम् । उपा-
लम्भस्तिरस्त्रिया । स च गुणदोषकरणरूपेण स्तुतिपूर्वकोनिन्दापूर्वकश्च । यथा—
'महाकुलीनस्य भवतः किमिदमुचितम्', यथा वा—'वन्धकौपवस्यतदेवमुचितमेव'
इति भागुरिरिति केचित् । अत्र तु श्पशब्दपूर्वकं स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति नागेशः ।
भाष्ये 'श्प उपलम्भने' इतिपाठः । तदेव च साधोयइतिनागेशे स्पष्टम् । 'श्प

आक्रोशे' इति भौवादिक आक्रोशार्थकः स्वर्गितोऽयं धातुः । पञ्चम्यन्तोऽव । तदाह—आक्रोशार्थादित्यादि । भूदौ कर्त्तृगेऽपि फलेऽयमात्मनेपदी । इह तु न तथेत्याह—अकर्त्तृगेऽपि फले इत्यादि । वक्तव्यमित्यर्थः इति । वार्तिकत्वद्योतनाय इदम् । अतएव 'आक्रोशार्थात्—' इत्यादिव्याख्यानं वृत्त्यनुरोधेन इति नागेशः । कृष्णाय शपते इति । 'झाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्समानः' (५७२) इति चतुर्थी । शपथेन स्वानुरागं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामी'त्यत्र शपथ-मात्मनेपदी न तु स्वाभिप्रायाविस्तरणमपीति न तङ् इति नागेशः । एवं "सख्येन शपामि" इति स्वप्रवासवदन्ते च सङ्गच्छते ।

२६८८ । समवप्रविभ्यः स्थः ॥१॥३॥२२॥

दी— । सन्तिष्ठते । 'स्थाघोरिच्च' (२३८८)—समस्थित । समस्थिषाताम् समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते । 'आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । 'शब्दं नित्यमा-तिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

The root स्था coming after the उपसर्गs सम्, अव, प्र and वि becomes आत्मनेपदी e.g. संतिष्ठते etc. समस्थिषाताम् etc. by इत्त्व and षत्व of सिच्. स्था=तिष्ठ by 'पाम्राभास्था—' (2360). 'आङः—' (varttika)—'It has to be said that स्था coming after आ also, in the sense of promise' or 'admission' is आत्मनेपदी. Thus 'शब्दम्—' i.e. admits permanent existence of words.

मित— । समेति । सम्प्रविपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति । पाम्राभास्थेति तिष्ठादेशः । आङ इति—वार्तिकमिदम् । प्रतिज्ञायामिति । अभ्युपगमे इत्यर्थः ।

२३८० । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥१॥३॥२३॥

दी—। गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
‘संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः’ । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेना-
श्रयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the root स्था denoting ‘expres-
sion of one’s heart (specially internal desire)’ and ‘having
recourse to one as a connoisseur or arbitrator (critical judge)’.
Thus ‘गोपी—’ i.e. the cow-herdess expresses her heart or
motive to Krishna, and ‘संशय्य—’ (भारवि—III. sl. 14) i.e who,
in cases of doubt, have recourse to Karna and others.

मित—। प्रकाशनेति । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थियो विवादपदनिर्णेत । तिष्ठ-
न्तेऽस्मिन्निर्णेतृत्वेनेति बाहुलकादधिकरणे ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘स्थियोविवाद—
स्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते’ इति मेदिनी । अत्र तु विवादनिर्णयरूपव्यवसायोऽर्थः ।
आख्या आख्यानम् आविष्करणमित्यर्थः । आख्या-शब्दस्य प्रत्येकयोगः । पूर्वस्मात्
‘स्थ’ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तेन प्रकाशनाख्यायां स्थयाख्यायाञ्च वर्त्तमाना-
त्तिष्ठतेरात्मनेपमित्यर्थः । कृष्णाय इति । ‘स्वाधनुङ्—’ इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
संशयेति—भारवेरयं श्लोकांशः ।

२६८१ । उदोऽनूध्वकर्मणि ॥१॥३॥२४॥

दी—। ‘मुक्तावुत्तिष्ठते’ । ‘अनूध्व—’ इति किम् ।
पीठादुत्तिष्ठति । ‘ईहायामिव’—(वार्तिक) । नेह—ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

आत्मनेपद takes place after स्था, following उद्, in the sense
of ‘not-rising,’ e.g. ‘मुक्ता—’ i.e strives or makes effort for

emancipation. (It is taken from Bharavi XI). Why 'अनूर्द्ध'— in the sense of not-rising. Cp.—'पीठात्'— rises from the seat. 'ईहायामिव' (varttika) i.e उद्+स्था is आत्मनेपदी in the sense of making effort only. Thus 'ग्रामात्'— a hundred (coins) are raised or realised from the village'.

मित—। उद् इति । अनूर्ध्वकर्मणीति । अनुत्थाने इत्यर्थः । 'स्थः' इत्यनुवर्त्तते । उत्तिष्ठते इति=चेष्टत इत्यर्थः । पीठादित्यासनात् । ईहायामिवेति—वार्त्तिकम् । ईहा 'कायपरिस्पन्दरूपो व्यापार' इति नागेशः । परिस्पन्दः प्रतियत्र इच्छापूर्विका चेष्टेत्यर्थः । तेन 'ग्रामात्'— इत्यत्र ऊर्द्धदेशसंयोगरूप-व्यापाराभावेऽपि न तद्ध । उत्तिष्ठतीति=उत्पद्यत इत्यर्थः । एवम्—'यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्योनृपाणां चयि तद्धनम्' इति शाकुन्तले ।

२६८२ । उपान्मन्त्रकरणे ॥१॥३॥२५॥

दी—। आग्नेय्याग्नेध्रमुपतिष्ठते । 'मन्त्रकरणे' किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाह्वेवपूजासंगतिकरण—मित्त्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्य' स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गायमुनामुप-तिष्ठते । उपस्निष्यतोत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोति इत्यर्थः । पत्न्याः सुन्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्' (वार्त्तिक) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते—उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतोत्यर्थः ।

The root स्था coming after उप takes आत्मने. in the sense of

मन्त्रकरण or praise. Thus 'आग्नेया—' praises (approaches near) a particular fire (आग्नीध्र) with a Rik or hymn relating to Agni) (आग्नेयी ऋक्). 'भर्तारम्—' approaches (or pleases) her husband with puberty. Thus it is evident that the rule is rather Vedic in character. Hence there runs the varṭtika—'उपाद्बिपूजा—' It has to be stated that आत्मने. takes place after स्था preceded by उप in senses of worshipping a God, embracing or union etc (संगतिकरण), making friends and leading (to a spot). Thus 'आदित्यम्—' worships the Sun-god. How then are we to defend 'स्तुत्यम्—' etc, Saraswati adored him (Raghu), fit for praise, with laudatory verses (in Raghu—IV. 6 'परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।' being the first half of the same) where आत्मने. is objectionable on the ground that a king is not a God ? Well say that it is correct on the attribution of godliness or because a king is formed with the part of gods, cp. —

'इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव सात्राभिर्निर्मितो नृपः ॥" Manu—7. 4.

रथिक = having or fighting on a chariot.

पथ्याः—उपतिष्ठते—the road leads to. 'वा लिप्सायाम्—' is a varṭtika.

मित—। उपादिति । 'समवप्र—' इत्यतः स्थ इति वर्तते । उपोऽत्र सामी-
प्यवाची । मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुपतिष्ठतेरात्मनेपमित्यर्थः ।
यद्वा 'मन्त्रकरणकेऽर्थे' इत्यादि । आग्नेय्येति—अग्निदेवता अस्याः इत्याग्नेयी ऋक् ।
'अग्निठक्' (१२३६) इति ठक् । 'टिड्ढा णङ्—' इति ङीप् । तथा ऋचा
आग्नीध्रमग्निविशेषं मण्डपविशेषं वा उपतिष्ठते स्तौतीत्यर्थः । यद्वा उपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः ।
भर्तारमिति—अत्र मन्त्रकरणकत्वाभावात् तत् । अत्र 'मन्त्रकरणे' इत्यनेन वैदिक-

विषयमात्रस्याच्चेपादव्याप्तेर्वार्तिकमुपन्यस्यति—उपाद्देवपूजति । संगतिकरणमुप-
गूहणम् मेलनमिति यावत् । मित्वकरणं मित्वीकरणं मैत्रीत्यर्थः । पथिष्विति—स्थान-
प्रापणे इत्यर्थः । कथं तर्हीति—स्तुत्यमित्यत्र रघुर्वाग्या उपस्थीयते । तस्य च
नरमात्रत्वेन देवतात्वाभावात् सरस्वत्युपस्थानं न सङ्गच्छते । तदभावाच्च नात्मनेपदमपि ।
अतः समाधत्ते—देवतात्वारोपादिति । ‘परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु’ ।
इति श्लोकपूर्वाहम् । तेन ‘नूनमयं देवतेव अन्यथा कथमियत्तेज इत्येवं देवतात्व-
मारोप्य स्तुत्यं स्तुतियोग्यं तं (रघुमित्यर्थः) स्तुत्याभिः अर्घोपेताभिः स्तुतिभिः
सत्त्वरूपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—नृपस्येति ।
‘अष्टाभिर्लोकपालानां मावाभिनिर्मितो नृपः’, ‘सुरेन्द्रमावाश्रितशर्मगौरवात्’ (रघु—
३।११) ‘महतीदेवता ह्येवा नररूपेण तिष्ठती’ति शाश्वत-कालिदास-मन्वादुक्तेः ।
रथिकानिति । ‘रथिको रथिनो रथी’त्यमरः । ‘वा लिप्तयामि’ति—वार्तिकम् ।

२६८३ । अकर्मकाच्च ॥१।२।२६॥

दो— । उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजन-
काले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

Eng. Easy—This directs आत्मनेपद. when उप + स्था is intransi-
sitive. ‘सन्निहितः—’ presents himself or appears.

मित— । अकर्मकादिति । स्थ इति वक्तंते । तथा च भारविः—“आत्मनीन-
मुपतिष्ठते” (सन्निहितो भवति) । मल्लिनाथस्तु अत्र सङ्गतिकरणे आत्मनेपदमिच्छति
—(मनो ‘आत्मनीनं (वस्तु) जनमुपतिष्ठते’ सङ्गच्छते—इति व्याख्यानम्) । तद्रभसात् ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२६८४ । उद्विभ्यां तपः ॥१।२।२७॥

दो— । ‘अकर्मकात्’ इत्येव । उत्तपते । वितपते ।
दीप्यते इत्यर्थः । ‘स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्’ । (वार्तिक) ।

स्वमङ्गं खाङ्गं, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषिकम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति—विलापयति वेत्यर्थः । चेतो मैत्रस्य पाणिमुत्तपत्ति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

आत्मनेपद takes place after the intransitive तप् following उद् and वि । Thus उत्तपते सूयः i. e. shines. 'खाङ्गकर्म—' (varttika)—It has to be said that उद् + तप् or वि + तप् is आत्मने also when it has any limb (of the speaker himself) for its object e. g. उत्तपते etc. Here by साङ्ग we should not mean the technical one, cp. 'अद्रवम् मूर्तिमत् खाङ्गम्—etc', a varttika under 'खाङ्गाञ्चोपसर्जनात्—' (510), Thus सुवर्णमुत्तपति etc. do not get लङ् ।

मित— । उद्दिभ्यामिति । अकर्मकादित्येवेति । भाष्यादिदम् । 'खाङ्गकर्मकाचेति—' वार्तिकम् । अद्रवमिति । एतदपि वार्तिकान्तरं भाष्यभाषणं वा श्लोकमयम् 'खाङ्गाञ्चोपसर्जनात्—' (५१०) इत्यत्र निदिष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् । अतएव 'सुवर्णम्—' । चेतो मैत्रस्येत्यादौ उत्तपतेः परिभाषितखाङ्गकर्मसत्त्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मविरहान्न तङित्यलम् ।

२६६५ । आङो यमहनः ॥१॥३॥२८॥

दो— । आयच्छते । आहते । अकर्मकात् खाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजन्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारविः । 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येतप्रधाहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेतेति वा ।

आ + यम् and आ + हन् take आत्मने. only when they are अकर्मक or have स्वाङ्ग for their objects. 'आहते स्वीयं शिरः'। Instances like 'आजघ्ने'—(भारवि) struck the breast of the odd-eyed god (Siva) and 'आह्वम्'—भट्टि—'don't strike the scion of the race of Raghu'—are erroneous according to भागवति. Or—we may supply the word प्राप्य—thus विषमविलोचनस्य वचः प्राप्य आजघ्ने and रघूत्तमम् प्राप्य मा आह्वम्—in which cases we then have आ + हन् as intransitive. And it cannot be rejoined that वचः and रघूत्तमम् should have प्रमी due to disappearance of प्राप्य by 'ल्यबलोपे कर्मस्थधिकरणे च' (वार्तिक). For the varttika applies only where the sense of a ल्यबन्त word is evident without the (actual) use of the same whereas here the sense is obscure without it (the ल्यबन्त word). Or—let there be the supply of some such word as सेत्तुम् (to pierce) etc, ending in तुमुन् ; or—lastly we may take the expression समीपमेत्य (approaching) as understood. Thus विषमविलोचनस्य समीपम् एत्य (स्वीयं) वचः आजघ्ने and रघूत्तमम् एत्य (स्वीयं वचः) मा आह्वम्—meaning struck his own breast (by way of challenge) after approaching Shiva, and 'don't strike your own breast after reaching Rama' etc.

मित—। आङ् इति । आद्यच्छते । दीर्घीकरोतीत्यर्थः । अपेक्षितं पूरयति—अकर्मकादिति । आजघ्ने इति—आङ् पूर्वाद्धन्ते ङिट् । विषमविलोचनः शिवः । वचः—कर्म । अवकर्मकत्वस्वाङ्गकर्मकत्वयोरुभयोरप्यभावात् कथमात्मनेपदमिति प्रश्नः । समाधत्ते—प्राप्नोति । वेति । प्रमादस्यापि द्योतनार्थम् । ननु 'प्राप्य' इति ल्यबन्तं पदमप्याहृत्य व्याख्याने 'ल्यबलोपे कर्मस्थधिकरणेच' इति वार्तिकात् 'वच' इत्यत्र पञ्चमी स्यादित्याशङ्क्य

आह—लब्धलोपे पञ्चमीतित्विति । विनैवेति । अध्याहाराभावे एवेत्यर्थः । तदर्थाव-
गतिरिति—लवन्तपदार्थस्य बोध इत्यर्थः । यतेति—वाक्ये । तथाच प्रासादात् प्रेक्षते
इत्यत्र प्रासादमारुह्येति विनापि वाक्यार्थावगमः स्फुट एव । अत्र तु न तथेति
भेदः । ततश्च नास्त्यत्र पञ्चमीशङ्का । एवञ्च 'विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने'
इत्यकर्मकत्वादात्मनेपदम् । ननु तथापि हननक्रियां प्रत्यस्तिसकर्मत्वमित्येतदपि न
युक्तमिति मन्वान आह—भेत्तुमित्यादौति । एतत् पूर्वस्यैव परिष्कारार्थम् । 'विषम-
विलोचनस्य वक्षः प्राप्य—भेत्तुम् आजघ्ने' । एवञ्च आजघ्ने इत्यत्र तदित्यादि
कर्माकाङ्क्षा नास्त्येव । समाधानान्तरमाह—समीपमेत्येति । 'विषमविलोचनस्य
समीपमेत्य (स्व') वक्षः आजघ्ने' इत्यन्वय इति भावः । एवञ्च सति मल्ल इव
स्वकौयशूरत्वाविष्कारणार्थमास्फालनमित्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने स्वाङ्गकर्मकत्वादात्म-
नेपदम् । एवम् आह्वमेत्यत्रापि यथायथमध्याहृत्य व्याख्येयम् । समीपमेत्येति
'आह्वमिति'त्यत्र कथमपि घटते इति बोध्यम् ।

२६८६ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥२।४।४४॥

दो— । हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु ।
आवधिष्ठ, आवधिषाताम् ।

Eng.—Easy. आवधिष्ठ—आ + हन् + लुङ् सिच् त = आ + वध् 'इस् त
etc.

मित— । आत्मनेपदेष्विति । 'हनो वध लिङि' (२।४।४३) इत्यतो हन इति ।
'लुङि च' (२।४।४३) इत्यतो लुङि इति चानुवर्तते । तदाह—हनोवधादेशो
वेत्यादि । आवधिष्ठेति । वधादेशाभावपक्षे आह—

२६८७ । हनः सिच् ॥१।२।१४॥

दो— । कित् स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आह-
साताम् । आहसत ।

The affix सिच् coming after हन् is treated as कित् । आहत etc.—alt. of आवष्टि etc. अनुनासिकलोप i. e. by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428), the न of हन् disappears due to कित्त्व of सिच् and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2369).

मित—। हन् इति । 'असंयोगाद्धिक् कित्' (१।२।५) इत्यतः किदित्यनुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह—कित् स्यादिति । अनुनासिकलोप इति । किच्चात् 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इति लोपः । ऋसादङ्गादिति सिचिलोपः ।

२६८८ । यमो गन्धने ॥१।२।१५॥

दी—। सिच् कित् स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषा-
विष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् ? उदायंस्त पादम् ।
आकृष्टवानित्यर्थः ।

Eng.—Easy—परदोषाविष्करणम्—To disclose other's defects.
उदायत (उद् + आ—यम् + सिच् त)—म् elides by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428)
and स् by 'ऋसादङ्गात्' (2369). उदायंस्त—no elision of म् and स्
due to want of कित्त्व.

मित—। यम इति । उदायत इति । परदोषानाविरकरोदित्यर्थः । 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति किच्चात् मलोपः । 'ऋसादिति—' सिञ्जलोपः । उदायंस्तेति ।
अवानुनासिकलोपाद्यभावः ।

२६३८८ । समो गम्यच्छिभ्याम् ॥१।३।२८॥

दी—। 'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव । सङ्गच्छते ।

Eng.—Easy. समच्छते—goes.

मित—। सम इति । प्राग्वदात्मनेपदमित्याद्यनुवृत्तिः । एवम् समच्छते ।
च्छ इति तौदादिकः । गतीन्द्रियादौवर्तते ।

२७०० । वा गमः ॥१२॥१३॥

दौ— । गमः परौ भलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट—सङ्गंसीष्ट । समगत—समगंस्त । समृच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् ? ग्रामं सङ्गच्छति । 'विदि प्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम्'—(वार्तिक) । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ।

A भलादि (having a भल letter at the outset) लिङ् and a भलादि सिच् coming after the root गम्, become कित् optionally. Thus सङ्गसीष्ट (भलादि लिङ्—कित्)—सङ्गंसीष्ट (भलादिलिङ्—अकित्), समगत (भलादि सिच्—कित्) समगंस्त (भलादि सिच्—अकित्). In the former cases of both लिङ् and सिच् अनुनासिक or म elides by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428) and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2369). समृच्छिष्यते—This is to show that the root is 'सृच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्ति-भावेषु' तुदादि and not the substitute 'सृच्छ' of सृ गतिप्रापणयोः' (भादि). सङ्गच्छति—because it is सकर्मक । 'विदिप्रच्छि—' varttika—i. e. the roots विद् (अदादि), प्रच्छ् and खृ become आत्मने in connection with सम् when intransitive. Thus संवित्ते etc.

मित— । वेति । गम इति प्रमौ । 'इको भल्' (१२।८) इत्यतो भलिति । 'असंयोगास्तिट् कित्' (१२।५) इत्यत्तो क्दिति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (१२।११) इत्यतो लिङ्सिचौ इति चानुवर्तते । तदाङ्—गमः पराविति । सङ्गसीष्ट—समगंसीष्टेति । लिङि उदाहरणम् आद्यं कित्पक्षे । 'अनुदात्तोपदेश—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः उत्तरत्र किच्चाभावादनुस्वारः । समगत—समगंस्तेति—लुङि उदाहरणम् । पूर्वत्र किच्चादनुनासिकलोपादुत्तरं 'ऋसादङ्गात्'

(२३६८) इति सिजदर्शनम् । उत्तरत्र किञ्चाभावात्तदुभयविधलोपाभावेन 'मोऽनुस्वार' इत्यनुस्वारः । तत्संयोगेन दीर्घत्वात् सिजलोपाभावः । सम्च्छिद्यते इति । छटि उदाहरणम् । 'ऋच्छ' इति भ्वादेः ऋधातोर्गति—प्रापनार्थकस्य पात्रेति ऋच्छादेशस्य न ग्रहणं किन्तु तौदादिकस्यैव ऋच्छतेर्गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्ति-भावार्थकस्येति द्योतनार्थम् । सङ्गच्छतीति । सकर्मकत्वात् तङ् । विदिप्रच्छीति । वार्तिकमिदम् सम्पूर्वादकर्मकाद् विदादेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेत्तेरेवेति—लुग्-विकरणस्यैवेति भावः । व्याख्यानात् । संवित्ते इति । सम्यग्जानातीत्यर्थः ।

२७०१ । वेत्तेर्विभाषा ॥७१॥७॥

दी— । वेत्तेः परस्य भ्वादेशेऽस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते—संविदते । समविद्रत—समविदत । सम्पृच्छते । संस्वरते । 'अतिशुद्धिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वार्तिक) । अतीति इयो-ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वितरेवेतुक्तम् । मा समृत । मा समृषा-ताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयत्तेस्तु—मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्तेति । समारत । समारताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । सम्पश्यते । 'अकर्मकात्' इत्येव । अतएव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्वाहारो वा 'इति कथयद्भ्यः' इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु—

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति

नृत्यति । प्रसिद्धेयं यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो
यथा—‘हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः’ । ‘उपसर्गादस्य-
तूह्योर्वेति वाच्यम्’ (वार्त्तिक) । ‘अकर्मकात्’ इति
निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति—निरस्यते । समूहति—समूहते ।

The augment रुट् takes place optionally (before) अत्, the substitute of भ्, coming after वेत्ति (विद्). Thus संविद्वते (with रुट् or र्) and संविदते (without रुट्). अत् by ‘आत्मनेपदे-ष्वनतः’ (2258). ‘अर्त्तिश्च—’ varttika i. e. ऋश्च and इश्च too, coming after सम् are आत्मनेपदी—समृज्जते (भृदि)—समर्ते (जुहोत्यादि)—संशृणुते and संपश्यते । [Note in this connection that वृत्तिकार reads the dictums ‘विदिप्रच्छि—’ and ‘अर्त्तिश्च—’ along with ‘समो गम्य-च्छिभ्याम्’ ; thus ‘समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्च विदिभ्यः’. But Bhashya reads them separately]. Here ऋ should be taken to belong to both भृदि and जुहोत्यादि. But it has been said (i. e. by him- self under ‘सर्तिशाख्यर्त्तिभ्यश्च’ 2382) that in the matter of अङ्, ऋ is of जुहोत्यादि class only. समृज्जत no guna due to क्त्वि by ‘उञ्च’ etc—These (up to समार्षत) are लृङ् forms of भृदि-ऋ—which gets सिच् only and not अङ् also. माङ् has been introduced to show the absence of guna due to क्त्वि and the absence of वृद्धि due to the absence of आट् and thus to put forth the distinct form at the exclusion of आट्. Thus समृज्जत etc are nothing but समार्ते etc without आट् and वृद्धि । Similarly मा समरत etc and समारत etc. समार्त—सम् + आट् ऋ सिच् त । Here due to subsequence, elision of सिच् by ‘ऋखादङ्गात्’

(2369—8. 2. 27) will take effect prior to वृद्धि by 'आटश्च' (269—(6. 1. 90). But it cannot be objected that the elision of सिच् being असिद्ध or invalid by 'पूर्ववासिद्धम्' (8. 2. 1) वृद्धि will come in first and hence bar the application of 'ऋखात्—' and will give 'समाष्ट' (as Nagesha and Tattwabodhini have). For there runs the varttika 'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' (see ante). Thus according to Bhattoji समारत is the correct form with the elision of सिच् । इयतेस्तु i. e. of ऋ read in जुहोत्यादि । सा समरत—without आट्—but गुण with अङ्, गुण by 'ऋट्शोऽङि—' (2406). समारत—वृद्धि and सिज्जलोप as before. अध्याहारो वा i. e. the expression may be explained as correct by supplying the word कथयद्वाः thus—'रचांसि इति कथयद्वाः etc' in which case तङ् is right due to अकर्मकत्व of the root. Now, if you enjoin as to the intransitive use of हन् and गन् etc which are transitive under the roots but are now intransitive here, we request you to listen to (what we say below) :—

A (transitive) verb becomes intransitive—(1) when the root denotes a different sense, when the object rests inherent in the sense of the root, when the object is known to be concomitantly present with the root and when the same (obj.) is not purposely mentioned.

Thus वहति etc. जीवति—lives, i. e. sustains life (प्राणधारणम् —where प्राण is the object of धारण). नृत्यति—dances i. e. moves the limbs (अङ्गविक्षेप). 'मेघः—' rains i. e. pours water which is known to be concomitantly present with pouring

(But Nagesha is against this for which see in the मित—.)
 'हितात् न यः—' (भारवि—1st canto)—'He is a bad master
 who does not pay heed to (the advice of his well-wisher
 —lit. hear salutary advice) etc. Here the object 'सहित'
 or 'his own good' is purposely left out. 'उपसर्गात्—' (varttika)—
 'It has to be expressed that असति (असु क्षेपने—दिवादि) and
 ऊहि (ऊह वितर्के भ्वादि) following any उपसर्ग is ^{aphanany} आत्मनेपद । बन्ध निरस्यति
 etc.—unfastens (loosens) the knot or bandage—सकर्मक because
 the word 'अकर्मकात्' has no further अनुवृत्ति ।

मित । वेत्तेरिति । वेत्तेरिति पञ्चमी । 'भोऽन्त' (७११३) इत्यतो ऋ
 इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' (७११४) इत्यतोऽनुवृत्तम् अदिति षट्ठा विपरिणम्यते ।
 'शौङ्गे कट्' (७११६) इत्यतो रुडिति चास्ति । तदाह—वेत्तेः परस्मैत्यादि ।
 संविद्वते इति कट्पञ्चे इदम् । 'अर्त्तिशु—' इति वार्तिकमिदम्—सम्पूर्वादन्तेः
 शुट्शुश्रुश्चकर्मकेभ्य आत्मनेपदस्यादित्यर्थः । इयोरिति । भौवादिकजौहोत्यादिक-
 योरित्यर्थः । तत्र भूादीनां समुत्तेत्यादीनि इत्येतेषां मा समरतेत्यादीनि । मा समुत्तेति ।
 'उञ्च' (२३६८) इति कित्वाद् गुणाभावः । 'न माङ्योगे' इत्याडभवान्न वृद्धिः ।
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९) इति सिज्जलोपः । मा समुत्तेति त्रयः गुणवृद्धोरभावे रूप-
 प्रदर्शनार्थम् । तेन समातेत्यादि रूपनिकम् भूादेः पञ्चान्तरमिति न मन्यम् ।
 माङ्भावैवैव तेषामधिगमात् । एतत् सिचि रूपप्रदर्शनम् । अङितु मा समरतेत्यादि ।
 तत्राप्येवमेव बोध्यम् । अङ्विधाविति । 'सर्तिशास्त्रार्तिभ्यश्च' (२३८२) इति सूत्रे
 स्वयमेवोक्तमित्याह—इत्युक्तमिति । समातेति—सम + आट् ऋ सिच् त इति स्थिते
 'उञ्च' इति कित्वाद् गुणाभाव आठश्चेति (२६९—१११८०) वृद्धापेक्षया परत्वात्
 'ऋसादङ्गात्' (२३६९—८१२७) इति सिज्जलोपः । ततो वृद्धिः । 'न च पूर्ववा
 सिद्ध'मिति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वादादौ वृद्धिः । ततो 'ऋसादङ्गात्' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'समाष्ट'
 इत्येव रूपम् इति वाच्यम् । 'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्य' इति वार्त्तिकात् तस्य

निर्वाधत्वात् । ननु चैवम् 'सोऽध्यैष्ठ वेदान्—' (भट्टिः) इत्यत्र अध्यैष्ठ इति न सिध्यत् । तत्रापुराणरीत्या पूर्वं सिज्जलोपे पश्चाद वृद्धौ 'अध्यैत' इत्येव हि स्यात् इति चेत् ? न, तत्र 'वार्षादाङ्ग' बलीय' इति न्यायेन प्रागेव धातोः 'सर्व्व—' (२१६८) इति गुणं कृते ऋस्वत्वनिवृत्त्या सिज्जलोपाप्रसत्तिरेवञ्च 'आटश्चेति' वृद्धिरपि निर्वाधेत्याहुः । 'समाष्टं' इत्येव न्याय्यमिति नागेशमते प्रतीयते । तत्त्व-बोधिनीकारास्तु—तथा च 'समाष्टे'त्येव वक्तव्ये 'समाष्टेति' लिखकप्रमाद इत्याहु-रिति तथोक्त्ययोरेव विस्तर इत्यलम् । भादेरिति—ऋधातोरिति शेषः । इयत्ते-रिति—जुहोत्यादेरित्यर्थः । मा समारतेति । 'ऋट्शोऽङि'— (२४०६) इति गुणः । अन्यत् प्राग्वत् । समारतेति—वृद्ध्यादि प्राग्वत् । समारन्तेति । 'समारन्तं समाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वयुपगतै' इति भट्टिः । अकर्मकादित्येवेति । उक्तवार्तिकेन परामर्शः । वृत्तिकारस्तु 'समोगम्याच्छिभ्यामि'त्यादि पृथक्तया अपठित्वा 'समोगम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिशुद्धिभ्यः' इति पपाठ । स त्वपपाठः । भाष्ये एवन्विध-पाठादर्शनात् । अकर्मकादिति 'इति कथयद्वाः' इति । 'रक्षांसीति कथयद्वाः—' इत्येवं दिशा । तथात्वेऽकर्ममत्वादात्मनेपदं सङ्गच्छत इत्यर्थः । अथास्मिन्निति—हनि-गम्यादीनां सकर्मकाणामप्यकर्मकाधिकारोऽनुप्रवेशितत्वात् प्रश्नः । समाधानमाह—शृण्विति । उच्यते मयेति शेषः—

धातोरिति । धातोः 'अर्थान्तरे' मूलार्थभिन्ने 'वृत्तेः' वर्तनात् भिन्नार्थ-प्रकाशनादित्यर्थः, तथा 'धात्वर्थेन' 'कर्मणः' उपसंग्रहात् तस्मिन्नन्तर्भावादित्यर्थः, तथा कर्मणः' प्रसिद्धेः क्रियायामुक्तायामेव तत्क्रियासहचरकर्मणोऽनुक्तेऽपि प्रतीय-मानत्वादित्यर्थः, तथा 'कर्मणः' 'अविवक्षातः' स्पष्टं निर्द्दष्टुं विवक्षाभावात् च क्रिया अकर्मिका भवतीति सान्वयोऽर्थः । क्रमणोदाहरति—वहति भारमित्यादिना । वहतीति प्रापयतीत्यर्थः । जीवतीति । प्राणान् धारयतीत्यर्थः । जीव—प्राणधारणे इति धातुः । नृत्यतीति—अङ्गानि विचिपतीत्यर्थः । नृती अङ्गविक्षेपे इति धातुः । अत्र प्राणाङ्गानां कर्मणां तत्र तत्रोपसंग्रह इति भावः । वर्षतीति अत्र वर्ष—कर्मणो जलस्य क्रियासहगमित्वेन प्रसिद्धेरेवावोपस्थितिः । नागेशस्त्वैवं न मन्यते

इति तत्रैव द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाद् विरन्यते । 'हिताग्रयः—' भारवरयं श्लोकः प्रथमसर्गस्थः—'स किंसखा साधु न शास्तियोऽधिपम्' इति पूर्वपादः । हिता-दिति—'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमी । संगृह्यते इत्यत्र । अत्र स्वहितमिति कर्मणोविवक्षाशदेवानुक्तिः । 'उपसर्गात्—' इति वार्तिकम् । अमुक्षेपणे इति दिवादिः । जहवित्तके इति आदिः । बन्धमिति—अकर्मकत्वनिवृत्तेरिति त्रयम् । यादौ किङ्ति जहतेऽङ्गस्वः स्यादित्याह—

३७०२ । उपसर्गाङ्गस्व जहतेः ॥ ७।४।२३ ॥

दी— । यादौ किङ्ति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ।

The ज of जह coming after an उपसर्ग is ऋस्व when a यकारादि किङ्ति follows. Thus 'ब्रह्म—' should hold debate on i.e. ascertain the Supreme soul. यासुट् (आशिषिलिङ्) is कित् ;—समुह्य—' conjecturing about fire. Here ल्यप् is कित् being the substitute of क्ताच्, cp. 'समासेऽनङ्पूर्वे क्तौ ल्यप्' (332).

मित्— । उपसर्गादिति । 'अयङ् यि किङ्ति' (७।४।२२) इत्यतो 'यि किङ्ति' इत्यनुवर्त्तते । तथाहुः यादाविति । समुह्यादिति । वितर्कयेत्—विचारेण निश्चिण्यादित्यर्थः । अत्र यासुट्ः कित्त्वाद्ऋस्वः । समुह्यति—अवाग्निरस्ति न वेति वितर्क्य इत्यर्थः । 'समासेऽनङ्पूर्वे—' (३३३२) इति क्तादेशत्वेन ल्यपः कित्त्वाद्ऋस्वः । मनौ—'व्यूह्य योधयेत्' इत्यत्र ऋस्वाभावः आर्षं—इव प्रतिभाति, 'अभुग्न गतः' इति-वृत्तौ दर्शनात् ।

२७०३ । निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ १।३।३० ॥

दी— । निह्वयते । (एवं संह्वयते । विह्वयते) ।

२७०४ । स्पर्धायामाङ्ः ॥ १।३।३१ ॥

दो—। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायाम् किम् ? पुत्र-
माह्वयति ।

Krishna challenges (the demon) Chanura (to a combat).

मित—। स्पर्धायामिति । स्पष्टम् । आह्वयते इति । आस्फालनपूर्वकं—
इन्द्रार्थं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२७०५ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृजः ॥ १।३।३२ ॥

दो—। गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते, सूचयतीत्यर्थः ।
सूचनं हि प्राणवियोगानुकुलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्-
सनम् । श्येनोवर्त्तिकासुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः । हरि-
मुपकुरुते । सेवते । परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा
प्रवर्त्तते । एधो—दकस्योपस्कुरुते, गुणमाधत्ते । गाथाः
प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ।
एषु किम् ? कटं करोति ।

The root कृज् or कृ with any or no उपसर्ग is आत्मनेपदी in the
senses of गन्धन etc expressed below. The meaning of the terms
is clear from what follows. उत्कुरुते etc. Because सूचन or disclosing
others' defects is injury indeed as it may lead ultimately to death.
वर्त्तिका—a small bird like partridge etc. परदारान् i.e. rashly takes to
adultery. एधोदकस्य—i.e. fuel (एधः) purifies the water (दक), or
read as 'एधोदकस्य'—a समाहार comp. ; in that case the meaning
is—enhances the merit of or purifies both the fuel and the water
i.e. makes one dry and the other sweet scented. शतं प्रकुरुते i.e.

invests or expends a hundred rupees for (the practice of)
virtue or (for the purpose of) religion.

मित—। गन्धनेत्यादि । अकर्तृभिप्राये अवात्मनेपदमिति प्राग्वद् बोध्यम् ।
गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसायामितुभयतस्तदर्थलाभात् । सूचनं
परदोषाविष्करणम् । भर्तृसनमधिष्ठेपः । वर्तिकांमिति—चुद्रशकुन्तभेदः । साहसिक्ये
उदाहरति । परदारान् इति । अत्र सहसा प्रवर्तनं न प्रकरोतिरर्थः किन्तु
फलितार्थकथनमेव । अन्यथा तेषु (परदारेषु) इति सप्तमीत्वायोगात् । अविचार्यं
प्रवर्तत इत्यर्थः । 'तान् वशीकरोतीत्यर्थः' इति केचित् । सहसा वर्तते साहसिक । 'ओजः
सहोभसा—' इति ठक् । तस्य कर्मसाहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात् षञ् ।
प्रतिपत्नी गुणाधानम्, अत आह—गुणमाधत्ते इति । एध इति अकारान्त एधस् इति
सकारान्तो वा शब्दः । आद्ये 'अवोदैधौघ—' (३१८७) इति निपातितः ।
एधश्चोदकच्चेति समाहारः । द्वितीये एधांसि च दकं चेति विग्रहः । 'यधैधांसि
समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽज्जुनः' इति श्रीगीता । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं
जीवनीयं दकच्चे'ति हलायुधः । 'काष्ठं दार्व्विन्धनं त्वेधइधकधस्समित् स्त्रियाम्'
इत्यमरश्च । 'एधान् हुताशन—विधौ स मुनिर्ययाचि' इति रघुप्रयोगश्च । यद्वा—एधः
दकस्तेतिच्छेदः । तथात्वे एध इति कर्तृपदम् ।

२७०६ । अधेः प्रसहने ॥१॥३॥३॥

दो—। प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । 'यह मर्षणेऽभिभवे
चे'ति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते, क्षमत इत्यर्थः । अभि-
भवतीति वा ।

मित—। अधेरिति । प्रसहने किम् ? अधिकरोति पदम् । आत्मीयं
करोतीत्यर्थः ।

२७०७ । वेः शब्दकर्मणः ॥१॥२॥३॥४॥

दी— । खरान् विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः
किम् ? चित्तं विकरोति कामः ।

The root वि + कृ is आत्मनेपदी when it has a 'sound' for its object. Thus खरान् etc. विकरोति i.e. affects on etc.

मित— । वेरिति । 'शब्दः (कर्म) कर्मकारकं यस्य ततः कृजो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः' इति नागेशः । विकरोतीति । अन्यथा करोतीत्यर्थः ।

२७०८ । अकर्मकाच्च ॥१॥३॥३५॥

दी— । 'वेः कृज' इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं
लभन्ते ।

२७०९ । सम्माननोत्सञ्चनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु
नियः ॥१॥३॥३६॥

दी— । अत्रोत्सञ्चन—ज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः ।
इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि—शास्त्रेनयते, शास्त्रस्थं
सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं
फलितम् । उत्सञ्चने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।
माणवकमुपनयते । विधिनात्मसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयन-
पूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते । ज्ञाने—तत्त्वं
नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते, भृतिदानेन
स्वसमोपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं
विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते ।
धर्मार्थं विनियुक्ते इत्यर्थः ।

The root नी is आत्मनेपदी in the senses of leading one to

respect, throwing up, causing the designation of आचार्य or preceptor, (acquiring) wisdom, payment, repayment and expenditure. Here—throwing up, wisdom, repayment and expenditure are the connotations of नी and the other terms viz, सम्मानन, आचार्यकरण and भृति are प्रयोगोपधि i.e. they are not direct significances of the root (नी) but are inferred or understood from the application of the same (by virtue of the term with which it has been used ; e.g. कर्मकारानुपनयते—makes payment of servants—here as elsewhere, नी means प्रापण or causing to come (to himself) which is possible only by clearing their salaries etc. Thus भृति or payment is not the sense of नी but a mere inference necessary to catch the connotation of the same. Hence Nagesha says मानसबोधविवक्षः or relating mental conception (i.e. inference). As for example शास्त्रे नयति i.e. leads the pupils to (the understanding of) the ideas expressed in the shastras as a consequence. 'दण्डम्—' throws up the stick. 'माणवकम्—' i.e. leads him to himself with (proper) ordination (of investment of the sacred thread), for आचार्यत्व or religious preceptorship is assigned to the leader ' (उपनेता)' through his teaching (a pupil) after initiation. तत्त्वम्—' i.e. ascertains the nature of the soul or the elements. 'कर्मकारान्—' i.e. makes payment of the servants or leads to himself by payment of salaries. विगणन means repayment or clearance of debts etc. Thus 'करम्—' i.e. repaid fined amount to the kṛtṅg. 'शतम्—' i.e. expends a hundred on a religious purpose.

मित—। सम्माननेति । नयते जिज्ञात् कर्तृगामिन्वै फले आत्मनेपद-
 सिद्धेऽकर्तृभिप्रायार्थमिदम् । सम्माननादीनामर्थाः मूलतः एव स्पष्टाः । वाच्या इति ।
 यदा नयतिरुपसर्गवशात् स्वतन्त्रतया वा उत्सञ्जनादीन् चतुरोऽर्थानभिधत्ते तदास्मा-
 दात्मनेपदमित्यर्थः । इतरे प्रयोगोपाधय इति—सम्माननाचार्य्यकरणभृतयस्त्रिस्त्री न
 धात्वर्थाः किन्तु मानसबोधविषयिण्य इत्यर्थः । अर्थादनुमानवलात् फलितार्थकथनपरा
 इति भावः । प्रयोगः तत्र तवार्थे व्यवहार उपाधिर्भेदको येषां ते इति विग्रहः ।
 शास्त्रे नयते इति—अत्र नयतेरकर्मकत्वम् । तत्र सिद्धान्तमित्यध्याहार्य्यं व्याख्येय-
 मित्याह—शास्त्रस्य सिद्धान्तमिति । शास्त्रे स्थितमित्यर्थः । अतएव सिद्धान्तपदो-
 पस्थित्याव शास्त्रे इति सप्तमी, तस्याधारत्वात् । प्रापयतीति । अत्र नयते-
 सदर्थकत्वमिति भावः । आचार्य्यकरणभृत्योस्तु नयतेः समीपप्रापणार्थकत्वं द्रष्टव्यम् ।
 प्रयोगोपाधित्वं दर्शयति—तेन चेति । सम्पूर्वान्मानयतेर्णिजन्ताद् भावे लुप्तम् ।
 माणवकमिति—अलब्धयज्ञोपवीतं वटुम् । अत्रोपनयतेरर्थमाह—विधिनेति ।
 उपनयनविधिनेत्यर्थः । ननु तथापि आचार्य्यत्वं नास्ति । तद्धि स्वाध्यायाद्यापनादेवो-
 पजायते इत्याशङ्क्य आह—उपनयनपूर्वकेनेति । तथाच स्मृतिः ‘उपनीय तु यः शिष्यं
 वेदमध्यापयेद् गुरुः । सकल्यं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥’ इति । कर्मकारानिति ।
 अत्रोपनयतेर्भूतिं प्रापयतीत्यर्थः । अतएवाह—भूतिदानेनेति । भूतिवर्तनम् ।
 निर्यातनं परिष्करणम् ।

२७१० । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१॥३॥७॥

दौ—। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं
 तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो
 लक्ष्यते । क्रोधं विनयते, अपगमयति । तत्फलस्य चित्त-
 प्रसादस्य कर्तृगत्वात् ‘स्वरितजितः—’ (२१५८) इत्येव सिद्धे
 नियमार्थमिदम् । तेनेह न—गडुं विनयति । कथं तर्हि

‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ।

By the word शरीर in the aphorism is meant its limb. Then the rule means that the आत्मनेपद, which is due after नी when the object is present with the agent, takes place only when the object is different from any limbs of the body (and not from the body itself). Though what is diff. from a part of the body is diff. also from the body itself yet Bhattoji also काशिका (तदेकदेशोऽपि शरीरम्—काशिका) replace the term ‘अशरीरे’ in the rule by ‘अशरीरावयवे’ as the instance of more logicalness (?)—For the agent being directly one with or identified with the body itself, the object cannot at the same time be कर्तृस्थ yet अशरीरस्थ, though it may, to some extent, be कर्तृस्थ and अशरीरावयवस्थ as the agent is not at once one with the limb but with the limbs taken together. ‘क्रोधम्—’ i.e. pacifies or removes anger. This rule is for restriction—for the consequence of क्रोधापगम or removal of anger being the composure of the mind (चित्तप्रसाद) and thus having rested on the agent we could have आत्मनेपद here by ‘स्वरितञितः—’ (5158). गङ्गु—a hump which is a part of the body. Thus we may explain, instances like ‘विगण्य नयन्ति पौरुषम्’ (भारवि 2135) as परस्मैपदी provided the the point of the action not accrues to the agent—not otherwise. [But this explanation of Bhattoji is open to objection as the fruit of the action here does accrue to the agent. Nagesha says ‘अन्ये तु विध्यर्थमिदं (सूत्रम्) अकर्तृशेऽपि फले नयन्ति पौरुषमिति तु प्रमाद

इत्याहुः'। This also however, leaves the point unexplained as Nagesha takes the rule to be permissive (विध्यर्थ) and not restrictive (नियमार्थ). Mallinatha's explanation too here seems to be untenable'. Thus we have no other alternative but to say that it is erroneous—according to Bhattoji, Nagesha and others. Haradatta, however, defends the case otherwise saying that नी takes आत्मनेपदौ in the sense of अपगमन cp. 'क्रोधं विनयते' (and that also in con. with the उपसर्ग वि) whereas in this case we have नी in the sense of 'प्रापण' and there is no वि preceding (for more detailed account. see our edition of 'किरात—' 2nd Sl. 35). The full verse is :—

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमददूषितायतीम ।

विगणय्यनयन्ति पौरुषम् विजितक्रोधरया जिगीषवः॥'

औपयिकम् = उपाय एव औपयिकम् विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् (i.e. means) ;
The seekers at victory having checked the force of their indignation engage their prowess on a beneficent basis or serviceable plan after considering (so as to attain) considerable achievement of a promising future (पौरुषं शिवमौपयिकं नयन्तीत्यन्वयः) ।

मित—। कर्तृस्थे इति + च + अशरीरे इतिच्छेदः । पूर्वसूत्रान्निय इति वर्तते । तदाह—नियः कर्तृस्थे कर्मणीत्यादि । नियमार्थं सर्वं तदाह—तत् शरीरावयवभिन्ने एवेति । सूत्रे शरीरशब्देनेति । वृत्तिकदप्येवम्—'शरीरं प्राणिकायस्तदेकदेशोऽपि शरीरम्' इति । अयं भावः—सामान्यतस्मात् शरीरौ कर्तृत्यभिधीयते । कर्मणा च कर्तृस्थेन अशरीरेण च भाव्यम् । तत्तु न घटते । कर्तृशरीरयोरेकसम्बन्धेन शरीरस्य कर्तृस्थत्वायोगात् । शरीरावयवानान्तु समवायरूपसम्बन्धविशेषेण

शरीरत्वाद् यस्य कस्यचिदेकस्यावयवस्य शरीराभिधेयत्वं नास्ति । अतः कर्तृस्थत्वं सम्भवत्येवेति । तथाच नागेशः—‘शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्थत्वा-
सम्भवः । अवयवानान्तु संबन्धविशेषेण तत्स्थत्वसम्भवः’ इति । विनयतेरर्थमाह—
अपगमयतीति । अत्र क्रोधः कर्तृस्थः । तेनेह न—‘राज्ञः क्रोधं विनयति,’ ननु
एवं क्रोधापममे चित्तप्रसादः फलति । स च कर्तारमेवाभिप्रैति । ततश्च
‘स्वरितञितः—’ (२१५८) इत्येव सिद्धे विधिरेव व्यर्थः इत्याशङ्क्य आह—तत्-
फलस्येति । क्रोधापगमफलस्येत्यर्थः । समाधानमाह—नियमार्थमिदम् इति—
सुवमिति शेषः । नात्मात्मनेपदं विधीयते किन्तु नियम्यत एवेति भावः । नियमशोक्तः
प्रागेव । गङ्गुमिति—कुब्जाङ्गविशेषमित्यर्थः । ‘कुब्जो गङ्गुल’ इत्यमरः ।
विनयत्यपगमयति । कथं तर्हीति—एतद् व्याख्यानं न सम्यक् । क्रियाफलस्य
कर्तृगामित्वविवक्षाया अतिस्फुटत्वात् । नागेशस्तु ‘विध्यर्थं स्वम्’ इत्युक्त्वा ‘नयन्ति
‘पौरुषमि’ति प्रमाद एवेत्याह । तदपि नातीवरमणौयमितुपरतमस्काण्डैः
सुधीभिरेव विभावनौयम् । अत्र मल्लिनाथः “अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽपि
उपायस्यातथात्वात् ‘क्रोधं विनयते’ इत्यादिवत् ‘कर्तृस्थे चाशरीरे—’ इत्यात्मनेपदं
न भवती”त्याह । तच्चिन्त्यम् । प्रधानकर्मणः एव कर्तृस्थकर्मत्व—दर्शनात् । दुर्वटवृत्तौ
तु “वेरित्यनुवर्तते । तेन ‘विगणय्य नयन्ति—’ इत्यत्र न तज्” । तदपि चिन्त्यमेव ।
तादृशानुवृत्तेरन्यैरनभुपगतत्वात् मण्डुकप्लुतिन्यायस्य भाष्यानारूढत्वाच्चेति ‘अभि-
निविश्व’ इति सूत्रे शब्दन्दूशेखरे स्पष्टम् । हरदत्तस्तु अपगमार्थकादेव नयतेरात्मने-
पदनियमसत्त्वाद् कर्तृभिप्रायेऽपि फले इति विचिन्त्य अत्र नयतेः प्रापणार्थकत्वात् भवत्येव
परस्मैपदमिति व्याचक्षे इति । अत्रहरदत्तमतमेव ज्याय इति ब्रूमः । इत्यधिकं
जिज्ञासुभिरस्मत्संस्कृतकिराताज्जुनीयद्वितीयसर्गे एवंविधस्थले ‘चक्षो’ द्रष्टव्येत्यास्तां
तावत् । श्लोकोऽयमाङ्गलव्याख्यायासुद्धृतः । अथमवान्वयमुद्धेनार्थः—

जिगीषवः (विजयकामाः) विजितक्रोधरयाः (निगृहीतमर्षवेगाः सन्तः)
गरीयसीम् (प्रबुद्धाम्) अदूषितायतीम् (च) (अगर्हितपरिणामामित्यर्थः ‘आय-
तिरुत्तरकालः स्यादि’त्यमरः) फलनिष्पत्तिम् (फलाधिगमम्) विगणय्य (विभाव्य

—धातूनामनेकार्थत्वात्) पौरुषम् (पुरुषत्वम् शक्तिम्) शिवम् (मङ्गलकारम्)
 ओपयिकम् (उपायम्, उपाय एव ओपयिकं, विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्) नयन्ति
 (पापयन्तीत्यर्थः उपायापायौ विचिन्त्यैव कर्मकुर्वन्तीति तातपर्यम्) ।

२७११ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ १।३।३८ ॥

दी— । वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः, न
 प्रतिबन्धते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते
 उत्सहते । क्रमन्ते ऽस्मिन् शास्त्राणि, स्फोतानि भवन्तीत्यर्थः ।

Eng.—Easy. वृत्ति—without stoppage or obstruction. सर्ग
 —to make effort. तायन—to accumulate or increase.

मित । वृत्तीति—स्पष्टं मूले । अप्रतिबन्धो बाधाभावः । तायनं वृद्धिः ।
 ताय सन्तानपालयोः ।

२७१२ । उपपराभ्याम् ॥ १।३।३९ ॥

दी— । वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्रमेर्नतूपसर्गान्तरपूर्वात् ।
 उपक्रमते । पराक्रमते । नेह संक्रामति ।

The rule is restrictive. If in the senses of वृत्ति etc क्रम
 is आत्मनेपद due to the precedence of any उपसर्ग then it is so
 only if उप and परा precede and no other.

मित— । उपेति । 'वृत्तिसर्ग—' इति वर्तते । वृत्तीत्येव सिद्धेर्नियमार्थ-
 मिदमित्याह—वृत्त्यादिष्वभ्यामेवेति परतः क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः ।

२७१३ । आङ उदुगमने ॥ १।३।४० ॥

दी— । आक्रमते सूर्यः, उदयते इत्यर्थः । 'ज्योति-
 रुदुगमने इति वाच्यम्' (वार्त्तिक) । नेह—आक्रामति
 धूमो हर्म्यतलात् ।

क्रम coming after आङ् is आत्मनेपद in the sense of rising. 'ज्योतिः—' (varttika), आक्रामति because धूम (smoke) is not a luminary.

मित—। आङ् इति। उद्गमने ऊर्द्ध्वगमने। स्पष्टम्।

२७१४। वेः पादविहरणे ॥ २।३।४१ ॥

दी—। साधु विक्रमते वाजी। 'पादविहरणे' किम्? विक्रामति सन्धिः—द्विधा भवति, स्फुटतोत्यर्थः।

वि + क्रम is आत्मनेपदी in the sense of 'trotting.' विक्रामति—splits into two, parts asunder etc.

मितं—। वेरिति। यद्यपि अनुपसर्गपूर्वस्यैव क्रमेरुक्तार्थेति स्थापि धातूनामने कार्यत्वादुक्तार्थसिद्धिरिति साम्प्रदायिकाः। वस्तुतस्तु धातुपाठार्थस्य पाणिनीतरप्रणीतत्वादेवमुपन्यासः। यद्वाश्वविक्रमे एवात्मनेपदं यथा स्यादित्येवमर्थमेवमुक्तम्।

२७१५। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ १।३।५२ ॥

दी—। समर्थौ तुल्यार्थौ। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। 'समर्थाभ्याम्' किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः।

Here समर्थ means similarity in sense (समः अर्थः यथोक्तौ)—पररूप (अकार) predominates due to शकन्ध्वादि। In सम + अर्थ ('शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्'—वार्तिक)। And they (प्र + क्रम and उप + क्रम) bear similarity in the sense of commencement i.e when both of these mean—to commence.

प्रोपाभ्यामिति । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । समः अर्थोऽयथोक्तौ समर्थौविति विग्रहः । नन्वेवं समार्थाविति स्यादित्यत आह—शकन्द्वादित्वादिति । ‘शकन्द्वादेषु पररूपं वाच्यम्’ इति वार्त्तिकोक्तशकन्द्वादीनां परिगणितत्वेऽपि एतदुक्तार्थं नेयमिति भावः । प्रारम्भे इति स्पष्टम् ।

२७१६ । अनुपसर्गाद्वा ॥ १।३।४३ ॥

दी— । क्रामति—क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्तप्रादौ तु नित्यमेव ।

अप्राप्तविभाषा—i.e. आत्मनेपद being never enjoined to क्रम used itself it is here अप्राप्तविभाषा or option of what was never enjoined. And आत्मनेपदौ in ‘वृत्तिसर्ग—’ (2711) is नित्य or obligatory by पूर्वविप्रतिषेधः ।

मित— । अन्विति । अप्राप्तविभाषेयमिति । उपसर्गपूर्वादिव क्रम आत्मनेपदं विहितं नत्वनुपसर्गात् अतोऽवाप्राप्तमात्मनेपदं विभाष्यते विकल्प्यते । ‘वृत्तिसर्ग—’ (२७११) इत्यत्र तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवात्मनेपदनित्याह—वृत्त्यादाविति ।

२७१७ । अपङ्गवे ज्ञः ॥ १।३।४४ ॥

दी— । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

मित— । अपङ्गवोऽपङ्गुतिरपलाप (denial) इत्यर्थः । भावेऽप् ।

२७१८ । अकर्मकाच्च ॥ १।३।४५ ॥

दी— । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

सर्पिषा—i.e. begins with ghee as a means.

मित— । अकर्मकादिति । ‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ (२७४३) इत्येव सिद्धं

सोपसर्गार्थमिदम् । अतएव सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिचिद्धिः । अत्र जानातेः प्रवृत्तिरर्थः, इत्याह—प्रवर्तते इति । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (६१२) इति तृतीयार्थे षष्ठी ।

२७१८ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१॥३॥४॥

दी—। शतं सञ्जानीते, अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते—मातरं मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

आत्मनेपदी takes place after चा coming after सम् and प्रति in a sense other than 'anxious remembrance or thought' (आध्याने) । 'शतम्—' i.e. looks for hundred, 'शतं प्रति—' i.e. promises hundred. The योग or rule here is to be divided and अनाध्याने is to be separated so as to form two rules ; thus 'संप्रतिभ्याम्' and 'अनाध्याने' of which the latter will not only regulate the former but also bar the आत्मनेपदी due by 'अकर्मकाच्च' (2718) on the score of this योगविभाग e.g. मातरं संजानाति and मातुः संजानाति (anxiously remembers). Without this योगविभाग we would have मातुः संजानीते by 'अकर्मकाच्च' । मातुः is षष्ठी by कर्मणः शेषत्वविवक्षा—intention of speaking of शेषत्व of कर्म i.e. by 'अधीगर्ह्यदेयशां कर्मणि' । (613). [Note also that the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिवर्वा प्रतिषेधो वा' will not apply here due to the योगविभागसामर्थ्यं ।] .

मित—। संप्रतिभ्यामिति । 'उत्प्लुतापूर्वकं स्मरणमाध्यानम्' इति नागेशः । इति योगो विभज्यते इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । 'अनाध्याने'

इत्यपरः । एवं च संप्रतिभ्यामिति नियम्यते । संप्रतिभ्यां परमात्मनेपदं प्राप्तं तदनाध्याने
 एव स्यादिति । तेनोऽवन । मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । नन्वेवं कतेऽपि
 योगविभागे संप्रतिभ्याम् जानातीत्येता अकर्मकत्वं तदा—‘अकर्मकाच्च’ (२७१८)
 इत्येतेन आत्मनेपदं भवत्येव । ‘अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वे’ति न्यायेन हि
 संप्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्तो न तु तदुत्तरस्याकर्मकाच्चित्यस्यापीत्याशङ्क्य समाधत्ते—
 तत्सामर्थ्यादिति । योगविभागस्यैव सिद्ध्यर्थत्वादेवम् एव सामर्थ्यमिति भावः ।
 मातुरित्यत्र षष्ठीविभक्तिं व्याचष्टे कर्मण इति—‘षष्ठी शेषे’ (२३।५०) इत्यतः
 शेषे इत्यनुर्वत्य ‘अधीगर्थं दयेशां—’ (२।३।५२) इत्यत्र ‘कर्मणि शेषे षष्ठी स्या’दिति
 व्याख्यानादिति भावः ।

२७२० । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमतुपमन्त्रणेषु वदः
 ॥१।३।४७॥

दी— । उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगो-
 पाधयः । शास्त्रे वदते । भाममानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषा
 उपसान्तुनम् । मृत्यानुपवदते, सान्तुयतीत्यर्थः । ज्ञाने—शास्त्रे
 वदते । यत्ने—क्षेत्रे वदते । विमती—क्षेत्रे विवदन्ते । उप-
 मन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थः ।

The root वद is आत्मनेपदी signifying expressed or implied
 illumination or praise (भासन), pacification (उपसम्भाषा), clear con-
 ception (ज्ञान), effort or energy (यत्न), disagreement (विमति),
 and prayer in private (उपमन्त्रण). उपसम्भाषा and उप-
 मन्त्रण are direct denotations of the root and others indirect
 i.e. they are adduced as helps in bringing out the sense
 (with some other extra words). Thus शास्त्रे—i.e. (being
 praised) explains energetically. ‘शास्त्रे—’ i.e. (obtaining

proficiency in sastras)—speaks of them. चित्रे—i.e., shows energy (speaking highly) about lands. चित्रे विवदन्ते—i.e. speak in various ways due to disagreement. प्रार्थयते—as परदारानुपवदते i. e. requests them to satisfy an evil intention i.e. seduces them.

मित—। भासनेति । भासनं दीप्तिरुत्साहोद्दीपनमित्यर्थः । तेनेदं न धात्वर्थः किन्तु फलितार्थकथनमेव । एवं ज्ञानयत्नविसतिषु । उपसम्भाषोपसन्त्ये तु धात्वर्थाविव । तदाह—उपसम्भाषामन्त्ये इति । प्रयोगोपाधय इति—उक्तं ब्राह्म । भासमान इति—शिष्यावधानसम्प्रतिभ्यामुद्दीपितोत्साहः शास्त्रीयपदार्थान् प्रकुरुत इत्यर्थः । ज्ञानं मय्यगवबोधः । वदते इति—मय्यगवबुध्य ब्रवीतीत्यर्थः । 'ज्ञानाति वदितुमित्यर्थः' इति वृत्तिकृत् । यत् 'उत्साहः' । चेति इति । 'तद्विषय-मुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः' । विसतिर्भेदः । विवदन्ते इति । नानाविधं भाषन्ते इत्यर्थः । उपसन्त्येणमुपच्छन्दनमिति । कुलभाष्यामुपवदते । रहस्यपेय स्वच्छन्द-माविष्करोतीत्यर्थः ।

२७२१ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१॥३॥४८॥

दी—। मनुष्याणां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ।

आत्मनेपद takes place after वद when a joint speech of mankind is meant.

मित—। व्यक्तवाचामिति । वद इति वर्तते । व्यक्ता विप्यष्टा वाग्वेषां ते इति व्यक्तवाची मनुष्याः । समुच्चारणं सहोच्चारणम् । अव्यक्तवाचां समुच्चारणे तु नेत्याह—सम्प्रवदन्ति खगा इति । व्यक्तवाचामपि समुच्चारणाभावे नेष्यते । ब्राह्मणो वदति ।

२७२२ । अनोरमर्मकात् ॥१।३।४८॥

दी— । व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्देरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ।
अनुवदते कठः कलापस्य । 'अकर्मकात्' किम् ? उक्तमनुवदति ।
'व्यक्तवाचाम्' किम् ? अनुवदतिवीणा ।

आत्मनेपद takes place after वद preceded by अनु when the speech comes from a human being. Thus 'अनुवदते—' i. e. Katha speaks as Kalapa does. Here अनु implies similarity. उक्तम् etc—reproduces what is uttered. Here उक्त is obj.—hence वद is परस्मैपदौ ।

मित— । अनोरिति । वद इति वर्तते । व्यक्तवाचामिति च । तदाह—
व्यक्तवाग्विषयादिति । अनुवदत इति । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो
ब्रवीति तथा कठ इत्यर्थः । 'तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । 'शेषे' इति
केचित् । उक्तमिति—अव उक्तमिति कर्म ।

२७२३ । विभाषा विप्रलापे ॥१।३।५०॥

दी— । विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा
स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वेद्याः ।

(N. B.—'युगपत् परस्परविरोधेन कथनं विप्रलापः' इति नागेशः ।)

२७२४ । अवाद्गुः ॥१।३।५१॥

दी— । अवगिरते । 'गृणातिस्त्वपूर्वो न प्रयुज्यत
एव' इति भाष्यम् ।

N.B.—भाष्य says that गृणाति i. e. गृह्णाति (गृ १४२६ शब्दे) is not

used along with अव preceding—whence it appears that by 'यः'—गृ १४११ निगरणे of तुदादि class is meant here.

मित—अवादिति । इति माष्यमिति । तेन गृशब्दे इति क्रैयादिकस्य न ग्रहणं किन्तु गृ निगरणे इति तौदादिकस्यैव । ऋत इदित्तीत्वम् । रपरत्वम् । शप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः ।

२७२५ । समः प्रतिज्ञानि ॥१॥२॥५२॥

दी—। शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञानि किम् ? सङ्गिरति ग्रासम् ।

(N. B.—'य' इति वर्त्तते । संपूर्वात् गिरतेः प्रतिज्ञानि वर्त्तमानादात्मनेपदं स्यात्) ।

२७२६ । उदश्चरः सकर्मकात् ॥१॥३॥५३॥

दी—। धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । 'सकर्मकात्' किम् । वाष्यमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ।

'धर्मम्—' etc i.e. transgresses. 'वाष्यम्—' etc i.e. rises upward.

मित—। उदश्चर इति । उत्पूर्वात् सकर्मकात् चरतेः प्राग्वदित्यर्थः ।

२७२७ । समस्तृतीयायुक्तात् ॥१॥३॥५४॥

दी—। रथेन सञ्चरते ।

चर, preceded by सम् and having contiguity with a तृतीयान्त word, takes आत्मनेपद. Thus रथेन etc travels with (or by) chariot.

मित—। सम इति । तृतीयान्तपदसमभिव्याहारोच्चारितात् सम्पूर्वाच्चरतेः प्राग्वत् । तृतीयेति किम् । 'उभौ लोकौ सञ्चरसीमन्नामुञ्च लोकम्' इति भाष्यम् ।

२७२८ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥१।३।५५॥

दी—। सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी—। तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते ।

What is stated (that is आत्मनेपद) is directed to सम् + दाण् used along with a तृतीयान्त base—provided that तृतीया (instrumental) conveys the sense of चतुर्थी (dative). As 'दास्या —' i.e. (an amorous person) gives much money to the maid-servant. (To further explain this rule we are to take) 'समः' occurring in the previous rule as ending in षष्ठी so that both the rules will take effect even when सम् and चर् etc are intervened by any other उपसर्ग. Thus रथेन—etc.

मित—। दाणश्चेति । चर इति वर्त्तते । 'समः—' इति सूत्रञ्च । सिति तृतीया परास्म्यते । तदाह—सम्पूर्वादित्यादि । काशिकायान्तु 'अशिष्टव्यवहारे' इति वार्त्तिकमत्र योजयित्वा व्याख्यातम् । दास्येति । कामुकः सन् दास्ये बहु ददातीत्यर्थः । 'पाम्ना—' (२३६०) इति यच्चादेशः । चतुर्थ्यर्थे किम् ? पाणिना संप्रयच्छति । इति षष्ठीति—विशेषणे षष्ठीति काशिका । तेनेति = षष्ठीसमाश्रयणेनेत्यर्थः । पञ्चम्याश्रयणे हि 'तस्मादित्तरचरस्ये'ति न्यायात् सम इत्यस्मादव्यवहितपरिण चरतिना भवितव्यम् । षष्ठ्याश्रयणे तु पौर्वापर्यत्वमेव प्रयोजनं नत्वव्यवहितपरत्वमिति भावः । अतएव समुदाचरते संप्रयच्छते इत्यादौ एकत्र सदाङ्गव्यवधानादन्यत्र प्रव्यवधानाच्च नात्मनेपदनिषेधः । सूत्रद्वयमिति—'समः—' इति पूर्वसूत्रापेक्षया इदमपि ।

३७२८ । उपाद्यमः स्वकरणे ॥१३॥५६॥

दी— । स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ।

स्वकरण means स्वीकार i.e acceptance of a wife.

मित— । स्वकरणं स्वीकार इति । भार्यास्वीकार इत्यर्थः । स्वकार इत्य-
उत्पन्नं प्रातिपदिकम् । अतएव स्वकरण इत्यत्र चिन्तास्तीति ज्ञेयम् । भट्टिस्त
स्वीकारमात्रे प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त मङ्गास्ताणि' इति ।

२७३० । विभाषोपयमने ॥१२॥१६॥

दी— । यमः सिच् किञ्चा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत—
उपायंस्त वा । उदबोधेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्व-
विप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ।

सिच् is optionally कित् coming after यम् signifying marriage.
Thus 'रामः—' Rama married Sita. उपायत—उप+यम्+सिच् (लुङ्)
त—here म् elides due to कित्त्व of सिच् by 'अनुदात्तोपदेश—' (2428)
and सिच् elides by 'ऋसादङ्गात्' (2359). The alt. form is by
'अनुस्वार etc—(see ante). But if the उपयम or marriage is con-
nected with गन्धन or injury i.e. in the sense of 'राक्षसविवाह,' etc
whereof injury is the main characteristic, the सिच् after उप+यम्
is unavoidably (नित्य) कित् by पूर्वविप्रतिषेध i.e. by the former rule—
यमो गन्धने (2698—1. 2. 15). Thus—उपायत कृष्णो रुक्मिणीम् ।

मित— । विभाषेति । 'यमः गन्धने' (११२१५) इत्यतो यम इति, 'हनः
सिच्' (११२१४) इत्यतः सिजिति, 'असंयोगास्त्रिट् कित्' (११२१५) इत्यतः किदिति
चानुवर्तते । तदाह—यमः सिजित्यादि । उपायतेति । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश—'
इत्यनुनासिकलोपः । 'ऋसादङ्गात्' (२३५८) इति सिज्जलोपश्च । उत्तरव

ऋक्षाभावेन सिज्जलोपविरहः । गन्धनाङ्ग इति । गन्धनः सूचनं
 (हिंसा) अङ्गं यस्य तथाभूते उपाद् यमे इत्यर्थः । राक्षसविवाहे इति
 यावत्, तत्रैव हिंसाया अपरिहर्त्यत्वादिति भावः । तथाच स्मृतिः—‘हत्वा भित्त्वा च
 शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत्, स राक्षसो विवाहः—’ इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
 ‘यमो गन्धने’ (२६६८—१।३।१४) इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च उपायतार्जुनः
 सुभद्रामित्याद्युदाहरणम् ।

२७३१ । ज्ञाशुस्मृद्दृशां सनः ॥१।३।५७॥

दी— । सन्नन्तानामेषां प्रागवत् । धर्मं जिज्ञासते ।
 शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ।

Here ‘सनः’ stands for ‘सन्नन्तानां’ in view of ‘ज्ञाशु—’ by
 तदन्तविधिः ।

मित— । अति । सन इति तदन्ते लाक्षणिकम् । तदाह—सन्नन्तानामिति ।
 ‘अपह्नवेज्ञः’ (२७१३), ‘अकर्मकाञ्च’ (२७१८), ‘संप्रतिभ्याम्—’ (२७१९)
 इत्यादिभिस्त्रिभिः सूत्रैः ‘अतिशुद्धशिष्यश्चेति वक्तव्यम्’ (२७०१) इति वार्तिकेन च
 ज्ञाशुद्धशिष्य आत्मनेपदविधानात् ‘पूर्ववत् सनः’ (२७३४) इत्येव सिद्धेऽपह्नवाद्य-
 भावेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं सूत्रम् । अरतेस्वप्राप्तात्मनेपदविधानार्थम् ।

२७३२ । नानोङ्गः ॥१।३।५८॥

दी— । पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः ।
 ‘अनन्तरस्य—’ (परि—६२) इति न्यायात् । तेनेह न ।
 सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । ‘पूर्ववत्
 सनः’ (२७३४) इति तङ् । ‘अकर्मकाञ्च’ (२७१८) इति
 केवलादुपविधानात् ।

This prohibition refers to the former rule ('ज्ञाशु—') by the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा—' An enjoining or prohibiting rule enjoins or prohibits that (rule) which is nearest to it—and not to 'अकर्मकाच्च'. Thus here we cannot have परस्मै. in 'सर्पिषो—' i.e wishes to fall to food with ghee. Here we have तङ् or आत्मने by 'पूर्ववत्—' (2734) due to the injunction of तङ् to ज्ञा bereft of सन्, by 'अकर्मकाच्च'.

मित—। नेति । न+अनोः+ञ इतिच्छेदः । अनन्तरस्येति । एवञ्च 'अकर्मकाच्च'त्यस्यान्तरितत्वान्ननिषेधः । अत आह—नेति । सकर्मकस्यैव निषेधादिति भावः । पूर्ववदिति । अयंभाव । 'अकर्मकाच्च' (२७१८) इत्यनेन सन्प्रत्ययविहीना—देव जानातेरात्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्ववत्—' (२७३४) इत्यात्मनेपदं भवत्येवेति ।

२७३३ । प्रत्याङ्भ्यां शुवः ॥१॥३॥५८॥

दो—। आभ्यां सन्नन्ताच्छुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात् स्यादेव । देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (२३६१), 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (२५३८) (इति ?) व्याख्यातम् ।

What is said i.e. आत्मनेपद is not enjoined after the सन्नन्त (ending in सन्) शु coming after प्रति and आङ्—प्रतिशुश्रूषति etc i. e wishes to promise. But when प्रति ceases to be an उपसर्ग and is used as a कर्मप्रवचनीय, शु must have आत्मने. Thus 'देवदत्तं प्रति—' i.e wishes to promise to or stands security on behalf of Devadatta. 'शदेः शितः—' etc i.e these two rules which fall under आत्मनेपद-प्रकरण have already been explained.

मित—। प्रतीति। सन् इति वर्त्तते। तदाह—आभ्यांसन्ननादिति। कर्म-
प्रवचनीयादिति। 'लक्षणे' इति यदा 'प्रति' कर्मप्रवचनीयसदास्य क्रियाधीगाभावेन
तद्व्योतकत्वाभावात्प्रोक्तनियमः सम्भवति। उपसर्गवलादेव तदर्थसिद्धेः। कर्मप्रवच-
नीयानां सन्ध्याभावभेदकत्वात्, तथाचोक्तं भर्तृहरिणा— 'क्रियाया व्योतकीनायं
सन्ध्यास्तु भेदकः॥' इति। तत्राख्यातमिति। आत्मनेपदोऽयं सूत्रद्वयमेतदन्यत्र
(पूर्वमेव) व्याख्यातमित्यर्थः।

२७३४। पूर्ववत् सनः ॥१॥३॥६२॥

दी—। सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं
स्यात्। एदिधिषते। शिशयिषते। निविविचते। 'पूर्ववत्'
किम्? बुभूषति। 'शदेः—' (२३६२), (२५३८) इति
सूत्रद्वये'सनो न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न—
शिशत्सति। सुभूषति। 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य'
(२२४०)—एधांचक्रे।

आत्मनेपद is enjoined in the same manner after a root
ending in सन् as it (आत्मनेपद) was done after it (the
root) before सन् was added to (the root). निविविचते—
—आत्मने comes in by 'नेर्दिशः' (2687) and by this rule.
But शिशत्सति etc., however, will have परस्मै due to the
explanation in two different ways of the rules 'शदेः—'
(1. 3. 60) and 'म्रियतेः—' (1. 3. 61) viz—(1) श्द will have
तङ् in the matter of श्-eliding affixes only (2) but not
when सन् follows, and (1) सृ will have तङ् in con. with
शित् affixes and in लुङ् and लिङ् only (2) but not when सन्
follows. 'आम्प्रत्ययवत्—' (1. 3. 63) is explained.

मित—। पूर्ववदिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्—' (१७७८) इति वतिप्रत्ययः । सन इति तदत्यस्य ग्रहणम् । तदाह—सनः पूर्वं यो धातुरित्यादि । निविविक्त इति—'निर्विशः' इति आत्मनेपदे सिद्धे 'पूर्ववत्—' इति सन्नन्तात्तद्ध् । ननु 'शदेः—' (११३।६०) इत्यनेन शदेः, म्रियतेः—' (११३।६१) इत्यनेन म्रियते— आत्मनेपदं विधीयते । ततश्च 'पूर्वं—' इति सन्नन्तयोरप्यनयोरात्मनेपदित्वनियमात् शिशत्सति, 'सुसूर्ध्वति' इति कथमित्याशङ्क्याह—वाक्यभेदेनेति । द्विविध-वाक्ये-नेत्यर्थः । तथा च (१) 'शिद्भाविनो शदेः (१) शित्प्रकृतिभूतात्तथा लुङ्लिट्प्रकृति भूतान्म्रियतेआत्मनेपदं स्यादित्येकं वाक्यम् । ततो 'ज्ञाप्—' (११३।५७) इत्यतः सनः इति, 'नानोर्ज्ञः' (११३।५८) इत्यतो नेति चानुवर्त्तशदेर्म्रियतेश्च सन्नन्ता-न्नात्मनेपदमित्यपरम् । 'आमप्रत्ययवत्—' इति व्याख्यातं प्राक् ।

२७३५ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥११३।६४॥

दी—। प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वातिक) । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । 'अयज्ञपात्रेषु' किम् ? इन्द्रं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।

युज् preceded by प्र and उप takes तद्ध् in the matter of (expressing) pots not relating to sacrifice. 'स्वराद्यन्त—' varttika —i.e. after such उपसर्गs as must be led and followed by a स्वर (vowel). Thus 'इन्द्रम्—' places the (sacrificial) pots having hollows below (न्यञ्चि) by two (इन्द्रम्).

मित—। प्रोपाभ्यामिति । स्वराद्यन्तेति वार्त्तिकम् । स्वरः अच् आदावन्ते च यस्य तथाभूतादुपसर्गादित्यर्थः । इन्द्रमिति = द्विशः । न्यञ्चि न्यग्भूतानि 'अधीबिलानि' इत्यर्थः ।

२७३६ । समः क्षावः ॥११३।६५॥

दी— । संच्छते (तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः) शस्त्रम् ।

२७३७ । भुजोऽनवने ॥१॥३॥६६॥

दी— । ओदनं भुक्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवोमेव केवलाम्' । 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुक्ते'—इह उपभोगो भुजेरर्थः । 'अनवने' किम् । मही भुनक्ति ।

मित— । भुज इति । अवनं रक्षणं (protection). केवलामेव सकलामेवेत्यर्थः—इत्येवकारो भिन्नक्रमः । इहेति—उभयत्रैवेत्यर्थः । भुज पालनाभ्यवहारयो-रिति सत्त्वेऽपि धातूनामनेकार्थत्वादित्यर्थः । भुनक्तौति—अवति पालयतीत्यर्थः ।

२७३८ । णेरणी यत्कर्म णौ चेत् स कर्ताऽनाधानि ॥१॥३॥६६॥

दी— । श्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत्प्रान्ते-नोच्यते । अणौ यत् कर्मकारकं स चेत्सौ कर्त्ता स्यान्नत्वाधानि । 'णिचश्च' (२५३४) इति सिद्धेऽकत्वभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्तृभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन—' (२२४४) इति विकल्पे 'अणावकर्मकात्—' (२७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात् प्राप्ते 'पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यते' । कर्त्तृस्थभावकाः कर्त्तृस्थ-क्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुष-ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे—पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमस्मिन्—दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्णप्रार्थस्याविवक्षायां—दर्शयते भवः । इह प्रथमतोययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तड् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य

नौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्युपदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहयति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । अरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपासिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्ररयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूताभ्यां च उपान्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युपदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीकक्षायां न तङ् । समानक्रियात्वाभावास्मिज्भ्यामधिकात् । 'अनाधानि' किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः ; उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ 'भीष्मरोहंतुभये' (२५६४) (इति ?) व्याख्यातम् ।

EXPLANATION OF THE RULE

The rule is a compound sentence consisting of four clauses viz, (i) 'चेः'—a गृह्यन्त root takes आत्मनेपद—(principal sentence), (ii) 'अणौ यत् कर्म णौ चेत्'—provided the action of the non-causal form is reproduced by the causal. [It is important to note that here the term कर्म in the rule implies क्रिया action—and not necessarily the objective case. This expl. of कर्म

however is refuted by Nagesha who urges that it is, acc. to भाष्य, कारक indeed and not क्रिया].

(iii) 'स कर्ता'—provided that which is कर्म of the non-causal stage is a subject in the causal one ('अणौ यत् कर्म णौ चेत्'—is carried on here and the word कर्म here means the objective case).

(iv) 'अनाधाने'—but not (i.e. what is said above does not take effect) if anxious remembrance is meant [If, however, 'अनाधाने' is taken as a पट्युदासविधि and not प्रसज्यप्रतिषेध then there are three clauses or sentences in all. For more detailed account see मितमाषिणौ—below]—

TRANSLATION OF THE VRITTI HERE.

A causal root takes आत्मनेपदी, provided the very action (क्रिया) expressed by the non-causal form is reproduced by the causal one and provided the object of the non-causal form figures as a subject in the causal stage—but not (so) when anxious remembrance or thought is implied therein. आत्मनेपदी (in this sense) being enjoined by 'णिचश्च' (5564), this rule is to take effect when the action does not benefit the agent, when, however, the action benefits the agent then although we had, in point of subsequence, the option of आत्मनेपदी by 'विभाषोपपदेन'— (2744—1. 3. 77) as also परस्मैपदी for the same reason (of subsequence) by 'अणावकर्मकात्'— (2754—1. 3. 88.), yet this very rule ('अणौ'—) will apply on the ground of

पूर्वविप्रतिषेध (i. e. the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ is here to be replaced by the dictum ‘विप्रतिषेधे पूर्वं कार्यम्’ (of Katyayana)— which is resorted to in some special cases only). Illustrations are such roots as have their भाव and क्रिया dependent on कर्तृ । By भाव we mean the sense of a root expressed by a साधन or कारक without exertion on its part i.e. automatically e.g. seeing, hearing etc ; whereas by क्रिया (action) we mean the sense of a root arrived at by a साधन or कारक with exertion e.g. boiling rice, felling a tree etc. (cp.—‘अपरिस्पन्दनसाधनसाध्या भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया’—see मितभाषिणी) । As for example :—
 (1) ‘पश्यन्ति—’ etc i.e. make an object of or bring under the purview of eye-perception. If, however, we leave the part of प्रेरणा (sending) etc i. e. take out the sense of making or bringing then we have (2) ‘पश्यति—’ i.e. becomes an object (of perception). Then by causal शिच्—(3) ‘दर्शयन्ति—’ etc i.e.

(1) (i) In ‘पश्यन्ति भवं भक्ताः’,—भक्ताः or devotees cause the the presence of ‘भव’ or Shiva before their eyes of fancy or mind’s eye, while in ‘पश्यति भवः’, भव out of his own accord as it were, appears before his devotees. Thus here there is no sense of causality (प्रेरण) ।

(if) We have हितुमशिच् both in ‘दर्शयन्ति भवम्—’ and ‘दर्शयते भवः’ where दर्शयन्ति and दर्शयते repeat respectively the senses of पश्यन्ति (1) and पश्यति (2).

(iii) In ‘दर्शयते भवः’ there is indeed शिच् (दर्शय शिच्),

the devotees view (the Lord) Bhava. Again if there is no intention of bringing out the sense or implication of causal or हेतुसत् णिच्, we have 'दर्शयते—' becomes an object of perception. [For clear conception see note under 'तत् आरोहयते' and 'यद्वा—' below]. Here the sense of the first stage and the third as well as that of the 2nd and the 4th is the same (cp. 'या क्रिया सैव चेत—' etc) ; of these the third stage is bereft of तङ् or आत्मनेपदी— for although there is similarity in action (or sense between the 1st. and the 3rd.) yet that which was object in the non-causal form has not been made the subject in the causal one. The fourth stage however gets तङ् due to its similarity in sense with the 2nd and because भव which was object in the 1st has been the subject here (in the 4th). Similarly (i. e. like 'दर्शयते भवः' where the root is a कर्त्तृस्थभावक) 'आरोहयते हस्ती' also may serve as an instance of कर्त्तृस्थ क्रिया and we give here the stages it has passed through—viz, (1) 'आरोहन्ति—' etc

but the fact is that this णिच् has nothing to do with the sense of the sentence which but repeats the implication of 'पश्यति भवः' (2). Thus there is no प्रेरण or causality. Here णिच्, therefore, has lost its preliminary (अभिधानिक) sense and is employed secondarily (लाघविकतया) just as we have by the use of टाप् in 'गङ्गायां घोषः'—the hamlet of herds lies on the (bank of the) Ganges—where टाप् implies तीर (bank) by लाघवा.

i. e. the elephant—drivers making law or bidding to bend the elephant. Then leaving the प्रेरणांश we have (2) आरोहति हस्ती—i.e. the elephant leads. Then by शिच् (हेतुमत्)—(3) 'आरोहयन्ति हस्तिनम्—' meaning the same thing as the 1st. Then (4) 'आरोहयते—' expressing again the sense of 2nd stage. यद्वा etc.—[Note carefully that, as Kaiyata and Vrittikara have, दर्शयते भवो मत्तान् and आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् there are, in fact, the instances in order of कर्तृस्थभावक and कर्तृस्थक्रिय roots which only are intended to serve as means of examples proper of the rule 'शेरणी—' (2738), for कर्मस्थभावक and कर्मस्थक्रिय roots fall under the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' (2766) in कर्म-कर्तृ chapter]. The rule 'शेरणी—', again, has two particular पक्षs or classes of division viz. (1) निवृत्तप्रेषणपक्ष and (2) अध्यारोपितप्रेषणपक्ष. The former signifies that हेतुमत् शिच् is attached after a root, no matter if the प्रेषण or causal part (प्रेरणांश) is left out; cp.—भर्तृहरि's karika :—'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे शिनिष्यते'—explained at the close of शिचप्रकरणम् under 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः।' Hence it is that Bhattoji says (1) 'ततः प्रेरणांशव्यागे' and (2) 'ततो हेतुमत्शिच्' and (3) पुनरर्थव्याविवक्षायाम्. In these cases (i.e., 2nd & 4th stages) भव and हस्ती are taken as direct प्रयोजकs of perception and ascension although the causal part is left out. The latter case (अध्यारोपितप्रेषणपक्ष), on the other hand, signifies that हेतुमत्शिच् is employed after a root if the casuality (प्रेरण) is ascribed to the कर्म i. e. भव and हस्ती and not altogether left out as it was done in the

former case. Mark also that in the निवृत्तप्रविषणपच्च, the illustrations—first, second and third—are not the illustrations in reality of the rule 'रोहणी—' but are mere so many steps leading to the example proper (the 4th in each case) which fully satisfies the condition laid down therein, whereas in the अध्यारोपितप्रविषणपच्च which is being laid down here under यद्वा etc, there are three illustrations whereof the third is the illustration proper and the 1st and the second are but its imperfect phases helping to arrive at the same. यद्वा पश्यन्ति etc.—. Or पश्यन्ति भवः भक्ताः and आरोहन्ति हस्तिनम् हस्तिपकाः—make the first stage as before. Then on account of the हेतुत्व or casuality being attributed to the कर्म i.e. भव and हस्ती being regarded as हेतुs or प्रयोजकs, णिच् i.e. हेतुमणिच् appears giving दर्शयति भवः भक्तान् and आरोहयति हस्ती हस्तिपकान् i.e. causing the seers and the mounters to see and mount. Then dispensing with even both the causal parts accepted i. e. expressed by the two णिच्प्रत्ययs and the two प्रकृतिस (i.e. primitive, or अणिजन्त roots.) of them, we have दर्शयते भवः and आरोहयते हस्ती. The drift is—Both रुहि (non-causal) and रोहि—रुह + णिच् (causal) mean the same thing viz अगम्भवन or cause to bend—comp. the first stage ('आरोहन्ति हस्तिनम्—'), and the third ('आरोहयति हस्ती—') which with णिच् added repeats the sense of the first. In the 2nd stage —आरोहति हस्ती—, however, there is the sense of अगम्भवन or (voluntary.) bending and not अगम्भवन. Thus both रुहि and णिच् lose

their import. Consequently in the third also they (रुद्हि primitive) and णिच् have nothing to do with causality or प्रेषण ; for here the third ('आरोहयन्ति') is but the representation in another form (i.e with णिच्)—of the first ('आरोहन्ति—').
Cp. भर्त्तृहरि—

“न्यग्भावना न्यग्भवनं रुद्ही शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं ख्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥”—वाक्यपदीयम् ।

Similarly in the case of 'दर्शयते भवः—'. In this पच् or division (अध्यारोपितप्रेषण) तङ् or आत्मनेपद is not used in the 2nd क्त्या or कच्चा i.e. stage. For there is no similarity in action i.e the sense of the 2nd does not comply with the 1st—as the former (2nd 'दर्शयति' etc) has णिच् in addition to the latter (1st—'पश्यन्ति etc)—whereas the last (दर्शयते—etc) gets तङ् as it has no such additional sense but it only reproduces the second. Why अनाध्याने—except in anxious remembrance ? Witness—अरति वनगुल्यम्—etc. This is the 1st stage in both the पचस. 'अरयति—etc' the grove becomes the object of anxious remembrance—This is the 4th stage in निवृत्तप्रेषणपच् and the third stage in the अध्यारोपितप्रेषणपच्—but without तङ् ॥ 'भौक्षोर्होतुमये' (2594—1,3.68)—Explained under णिच्प्रकरण (ante).

मित—। खेरिति । आत्मनेपदमित्यधिकृतं वर्त्तते । इह सूत्रे चत्वारि वाक्यानीति दीक्षिताशयः प्रतीयते । तथाहि—'खेः' इत्येकं वाक्यम् । 'अणौ यत् कर्म णौ चेदि'ति द्वितीयम् । 'स कर्त्ते'ति तृतीयम् । 'अनाध्याने' इति चतुर्थम् । तत्र प्रथमं व्याचष्टे—खेरात्मनेपदं स्यादिति । खेरिति पञ्चमी । द्वितीयं व्याकरोति—

‘अणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते’ इति । अत्र कर्मशब्दः * क्रियापरः कारक-
परश्च व्याख्यायते । तत्र क्रियापरत्वं द्वितीये, कारकपरत्वं तु तृतीये । अत्र
आह—‘अणौ’ अख्यन्तावस्थायां या क्रियेत्यादि । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यच्छब्देन
तच्छब्द आचिष्यते । अत्र आह—सैव चेदिति । यदि सा एव क्रियेति तदर्थः ।
अत्र क्रियान्तरव्यवच्छेदार्थमेव कारोऽध्याहृतः । एवं तृतीये कर्मान्तरबुद्धासोऽपि
बोध्यः । स कर्त्तेति तृतीयं व्याचष्टे—अणौ यत् कर्म कारकमित्यादि । ‘अणौ
यत् कर्म णौ चेदि’ति द्वितीयवाक्यादनुवर्त्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकपर इत्युक्तम् ।
स इति—विधेयप्राधान्यात् ‘शैल्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्ये’त्यादिवत् पुल्लिङ्ग-
निर्देशः । नागेशस्तु कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानमयुक्तमित्याह—तथाहि—
“अपरे तु ‘कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे’ इति सूत्रे क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति सूत्रकार-
शिक्षां कुर्वतो वार्त्तिककृतः कर्मपदस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यणौ यत् कर्म
यदा ख्यन्ते तदेव कर्म भवति तदेतुपक्रम्य ‘उभयत्रापि कर्मशब्दः कारकपरः
एवेति निगमितम्” । चतुर्थं व्याचष्टे—न तु आध्याने इति । आध्यानमुत्कटा-
पूर्वकं अरणमित्युक्तम् । तत्रायमर्थो यथा—नेति भावः । वस्तुतस्तु अनाध्याने इति
पर्युदास एव न प्रसज्यप्रतिषेध इति वृत्तिकृतकैयटादयः । तेनाध्यानभिन्नार्थवर्त्त-
मानाश्चेरिति व्याख्येयम् । ततश्चात्र वीर्यवावान्तरवाक्याणि न चत्वारौति बोध्यम् ।
ननु ‘णिचश्च’ इत्येवसिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य आह—अकर्तृभिप्रायार्थमिति ।
अकर्तृगामित्यपि फले यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । नन्वेवमपि कर्तृभिप्राये,
‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति न्यायात् ‘विभाषीपपदेन—(२७४४—१।३।७७)
इत्यनेन—स्वं यज्ञं यजति—यजते वा इतिवत्—पदविकल्पः स्यात् । यद्वा ‘अणा-
वकर्मकात्—’ (२७५४—१।३।८८) इत्यनेन ‘शेते कृष्णः । तं गोपीं शाययति’
इतिवत् परस्मैपदमपि स्यादिति चेत् ? तत्तत्समाधानमाह—‘कर्तृभिप्रायेत्वित्यादिना पूर्व-

* ‘आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।

उपायः कर्मं चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥’ इत्यमरः ।

विप्रतिषेधेनेदमेवेष्ट्यते' इत्यन्तेन । 'शेरणी—' (२७३८—१।३।६७) इत्यस्य उक्तशास्त्र-
 हयापेक्षया पूर्वत्वात् 'पूर्वविप्रतिषेधेने'ति वार्त्तिकात् इदमेवाव औपयिकं युक्तञ्चेति
 भावः । ततश्च परविप्रतिषेधन्यायोऽत्र नाश्रयणीय इति फलितम् । नागेशु "एवं
 पुर्वविप्रतिषेधोऽपि चिन्त्यः । भाष्येऽनुक्ते"रित्याह । विसरन्तु शब्देन्दुशेखरे ।
 भाष्ये तावत् 'अनाध्याने'इति प्रतिषेधवत्तादवात्मनेपदं विहितम् । ततश्च 'दर्शयते
 भवः—' इति 'आरोह्यते हस्तो—' इति च शेरणावित्यस्य उदाहरणं भवति ।
 तथा च भाष्यम्—"एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्याने इति प्रतिषेधं शास्त्रि-
 तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति । किमेतस्य ज्ञापनेप्रयो-
 जनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अवात्मनेपदं सिद्धं
 भवति—" इति । अव कैयटः—"दर्शयते भृत्यान् राजति । ननु कर्मान्तरसङ्गातादव
 आत्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद् भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊच्यते
 —अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणो तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसदृभावे आत्मनेपदं न
 भवति । यथा—स्थलमारोहयति मनुष्यानि । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां
 णो कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति' इति । एवञ्च "दर्शयते भृत्यान् राजे"तिवदह—
 भाष्यमेवाव मानमिति दौचित्यपक्ष एव व्यायानिति ब्रूमः । ननु 'अणावकर्मकात्—'
 (२७५४) इत्यस्य अण्यन्तावस्थायां ये अकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा—शेते कृणः ।
 तं गोपीत्यादि । शेरणावित्यस्य तु अण्यन्तावस्थायां ये सकर्मकास्तैव प्रवृत्तिः । यथा
 "पश्यन्ति भृत्याः—, दर्शयते राजे"त्यादि । ततश्च शेरणावित्यनेन तस्य बाधो न युक्तः ।
 सकर्मके अप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तस्यैव च बाधौचित्यात् । किञ्च 'विभाषोपपदेन—' इति
 विकल्पबाधोऽपि न युक्तः मानाभावात् । अपरञ्च 'पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि
 क्रियाफले चरितार्थत्वात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले परत्वात् 'अणावकर्मकात्—'
 इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति चिन्त्यमेवाव पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमिति चेत् ?
 व्याख्यानमेवाव शरणमिति शब्दरत्न—शब्देन्दुशेखर—तत्त्वबोधिन्वोऽनुसन्धेयादित्यलम् ।
 कर्त्तृस्थभावक इति—एतदपि भाष्यादेव । 'अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो
 भावः । साधनं कारकं तत्साध्यत्वात्धात्वर्थस्य' । परिस्पन्दनं चेष्टा । ततश्चापरि-

स्पन्दनसाधनसाध्या दर्शनश्रवणादयः । तेषां स्याभाविकत्वेन कर्तृव्यापारानभ्युपगम—
 इति भावः । कर्तृस्यो भावो येषाम् इति विग्रहः । एवं कर्तृस्था क्रिया येषामिति ।
 सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या धात्वर्थः क्रिया । यथा पाकादिः । क्रिया नाम व्यापारः ।
 सा चाधिश्चयणफुत्काराधःसन्तापनाश्रयणादिरूपा । एवमारोहणादयः । कर्मस्थ-
 भावकाः कर्मस्थक्रियास्तु 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६) इत्यस्य विषया इति
 नवैवोदाहरिष्यते । कर्तृस्थभावकमुदाहरति—अण्यन्तावस्थयिम् । अर्थस्तु अण्यन्त-
 वदित्याह—चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति । आपादयन्तीत्यर्थः । ततश्चावप्रेषणार्थ-
 सङ्भावोऽन्तर्भावित इति बोध्यम् । अतएवाह—प्रोरणाश्रय्यागे इति कुर्वन्तीत्यापादना-
 श्रय्यागे इत्यर्थः । स च सौकर्यविवक्षयेति भावः । अतएवाव निवृत्तप्रेषणपक्ष
 इतुपरिष्ठाद् वक्ष्यति । न चात्र सौकर्यसदृभावात् 'कर्मवत्—' (२७६६) इत्यनेन
 यक् आत्मनेपदञ्च स्यातां न तु शबादिरिति वाच्यम् । दर्शनस्य कर्मस्थभावकत्वा-
 भावात् ॥ ततो हेतुमन्त्रिश्च इति—'निवृत्तप्रेषणाज्ञातोः प्राकृतेऽर्थे णिजि'त्यर्थः ।
 दर्शयन्तीति—अत्र णिजन्तस्यापि दृशेः प्राकृतेन तुल्यार्थत्वमित्याह—पश्यन्तीत्यर्थः
 इति । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनर्यर्थस्याविवचायामिति—णिचि
 सत्यपि प्रेषणारूपस्य तदर्थस्याविवक्षणादिति भावः । न चैवं प्रेषणार्थनिवृत्तौ णिजिषि
 निवर्त्ततेति शङ्काम्—'उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवर्त्तनादि'ति प्रदीपे स्पष्टम् ।
 यद्वा 'गङ्गायां घोष' इतिवदत्र लक्षणा । तत्र हि टाप्-प्रत्ययेन स्वार्थं विहाय तौरं
 प्रत्याय्यते 'गङ्गातीरे घोष' इत्यस्यैव विवक्षितत्वात् । तद्वदत्रापि णिचाः प्रेषणारूपं स्वार्थं
 विहाय प्राकृतोऽर्थः पर्यवसीयत इति बोध्यम् । दर्शयते भव इति—भक्तानिति
 शेषः । इदानीं पश्यन्ति भवमित्यादीनां चतूर्णां वाक्यानां प्रकृत-सूत्रवृत्त्यनुकूलत्वा-
 ननुकूलत्वे दर्शयितुमाह—इति । उक्तवाक्यचतुष्टये इत्यर्थः । प्रथमा च तृतीया च
 प्रथमतोऽप्ये । तयोरेवस्थयोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पु'वद्भावः'
 (वार्तिक—'तद्धिताथोत्तरपद—' २२८) इति प्रथमाशब्दस्यपु'वद्भावः । अवस्था
 नाम कालविशेषोऽवस्थानविशेषः । 'विशेषः कालिकोऽवस्थे'त्यमरः । इह तु
 विशिष्टपदसन्निवेशरूपः । सैव चेह मूले * 'कत्या' इत्युपगच्छते । 'कत्या (कक्षा) प्रकोष्ठ

‘हृद्यादि’रिति तु नार्थः किन्तु प्रकोष्ठवदवयवसंस्थानविशेषः । अतएव नागेशः
 ‘यावतीषु सोपानस्थानीष्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यसेयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते
 तां भूमयः कस्येतुच्यन्ते अवस्था इति चे’त्याह । प्रथमतोयथोरिति । ‘पश्यन्ति
 भवम्—’ इति प्रथमावस्थायां णिजभावे यावानार्थः ‘दर्शयन्ति भवम्—’ इति तृतीया-
 वस्थायां णिचि सत्यपि तावानेवार्थः । प्रेषणांशस्त्रीभयवैव असत्त्वादिति भावः । तथा
 ‘पश्यति भवः’ इति द्वितीयकल्यायां शुद्धस्य दृशेः प्रेषणांशपरिहाणे यावानर्थं
 ‘दर्शयते भवः’ इति तुर्यकल्यायां ग्यन्तस्यापि दृशेः प्रेषणांशानुपादाने तावानेवार्थः ।
 ‘अत आह तुल्योऽर्थ इति । नूनाधिकत्वरहित इत्यर्थः । तत्र तृतीयकल्यायामिति ।
 ‘द्वितीयकल्यायान्तु तर्हः प्रसक्तिरेव नास्ति । ग्यन्तत्वाभावादिति भावः । ननु तृतीयायां
 कुतो न तड् इत्यत आह—क्रियासाम्येऽपीति । उभयवैव चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादान-
 रूपक्रियैकत्वेऽपीति भावः । ‘अणौ या क्रिया सैव चेष्टान्तेनोच्यते’ इत्याश्रित्येदमुक्तमिति
 बोध्यम् । कर्मकारकस्य ‘भवस्य’ इत्यर्थः । णौ कर्तृत्वाभावादिति । इदन्तु ‘अणौ यत्
 कर्मकारकं स चेष्टौ कर्तेत्याश्रित्योक्तम् । चतुर्थान्तु तडिति—तद्विषयपादयति ।
 ‘द्वितीयामादायेति—तस्या एवार्थस्य इह पुनरुपादानादितुक्तम् । नियमान्तर-
 सुपपादयति । प्रथमायां कर्मण इति । ततश्च वस्तुगत्या चतुर्थं कल्या (‘दर्शयते—’)
 एव प्रकृतसूत्रोदाहरणभूता इत्यवगन्तव्यमिति नागेशादौ विस्तरः । एवं निवृत्त-
 प्रेषणपक्षे कर्तृत्वभावक उदाहृतः । इदानीं तस्मिन्नेव पक्षे कर्तृत्वक्रियाकमुदाहरति ।
 एवमिति—अत्रापि कल्याचतुष्टयं क्रमेण दर्शयति—‘आरोहन्ति—’ इत्यादिना ।
 न्यग्भावयतीत्यर्थ इति । तथाच वाक्यपदीयम्—

न्यग्भावना न्यग्भवनं रुद्धौ शुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावना न्यग्भवनं ग्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥

अवस्थां पञ्चमीं प्राहुर्ग्यन्ते तां कर्मकर्तारि ।

निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते ॥ इति ।

‘अत्र पञ्चमीत्वं यथा कथञ्चिदुपपादयामि’ति नागेशः । तुर्यादिकावस्थाया इह
 दुर्लभत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु, तेनैव ‘एवञ्च ह्यर्थकपञ्चमकल्यात्वं स्वरसत उपपद्यते

इतुपरिष्ठात् प्रपञ्चितमिति ततैव द्रष्टव्यम् । अग्न्यभावनं कार्यांशविशेषस्य वक्रतापादानम् ।
न्यग्भवनन्तु स्वत एव तादृशीभवनमिति विशेषः । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपादय-
इदानीमभ्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—यद्वेति । एष च पक्षः ‘अपरः कल्पः.....’
इत्यादिना प्रदीपेऽप्युपात्तः । पश्यन्ति भवं भक्ताः, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका-
इतुभयत्र प्रथमकक्ष्या समाना । द्वितीयकक्ष्यामाह—ततः कर्मण एवेति । भवस्य हस्तिन-
स्येत्यर्थः न तु कर्तॄणां भक्तानां हस्तिनाच्च । हेतुत्वारीपादिति—प्रयोजकत्वा-
रीपादित्यर्थः । अत्रापि सौकार्यविवक्षा वीजम् । णिच्—हेतुमस्मिच् । एवञ्चात्र
प्रयोजकत्वरूपः अख्यन्तकक्ष्यायाः कर्तृव्यापारो ख्यन्तकक्ष्यायां कर्मणि अभ्यारोप्यते ।
तदुक्तं हरिणा—

“केषाञ्चिद् देवदत्तादेर्व्यापारो यः सकर्मके ।

स विना देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते ॥” इति ।

स देवदत्तादिनिष्ठो व्यापारो यदा देवदत्तादि—प्रयोजककर्तृनपहाय कटादिरूपे-
कर्मणि विवक्ष्यते तदेति कारिकार्थः । दर्शयतीत्यनयोरर्थमह—पश्यत आरोहतश्चेति ।
पश्यतो भक्तान्, आरोहतस्य हस्तिपकानित्यर्थः । प्रेरयतीति । हेतुत्वारीपादिति
भावः । अतएवायं निवृत्तप्रेषणपक्षाद् भिद्यते । ततो णिज्भ्यामिति । तथाहि—
अत्र पक्षं दर्शयति भव इत्यत्र आरोहयति हस्ती इत्यत्र च णिच्प्रत्ययद्वयेन क्रमेण
दर्शनविषयकमारोहणविषयकश्च प्रेरणं विवक्ष्यते । पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्यायाञ्च
शुद्धेन दृशिनारुहिणा क्रमेण चाक्षुषज्ञानविषयत्वापादनरूपं न्यग्भवनरूपञ्च प्रेषणं
विवक्ष्यते । तत्प्रकृतिभ्यामिति—तस्य णिचः प्रकृतौ आविभवनर्भवौ उत्पत्तिस्थाने
इति यावत् । ताभ्याम् शुद्धाभ्यां दृशिरुहिभ्यामित्यर्थः । दर्शयते इति—भवो
भक्तानिति शेषः । आरोहयते इति—हस्ती हस्तिपकानिति शेषः । प्राग्वदिति ।
विषयो भवतीति । आरोहतीति वार्थ इत्यर्थः । नन्वत्र द्वितीयकक्ष्यायां कुतो न
तद्ध—तत्र धातोर्यन्तत्वात् कर्मणो भवस्य हस्तिनस्यैव कर्तृत्वाच्चेति चेदत्राह—अस्मिन्
स्येति । हेतुमाह—समानक्रियात्वाभावादिति । ‘अणौ या क्रिया—’ इति नियम-
विरहादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—णिजर्थस्य आधिक्यादिति । अयमभिप्रायः ।

पश्यन्तीति आरोहन्तीति च प्रथमकल्याणमिव दर्शयतीति आरोहयतीति द्वितीय-
कल्याणमपि प्रेषणमेवार्थः । परं पूर्वव शिञ् न विद्यते उत्तरत्र त्वस्तीव । अत-
आधिक्यम् । ननु समानक्रियात्वं नाम नूनाधिकभावविरहः । तद् यथा आधिक्ये
न भवति तथा नूनत्वमपि न भवेत् । तथा सति दर्शयते आरोहयत इति तृतीयायामपि
तङ् न स्यात्तत्र पचोऽयं निर्विषयः स्यात्—तत्र प्रकृतुपात्ते प्रेषणांशस्य त्यागेन
नूनत्वस्य सत्त्वादिति चेत् । उच्यते । अत्राधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु नूनत्व-
मपीत्याहुः । एवमवाध्यारोपितपचे कल्याणव्येणैवार्थः—सिद्धिरित्यन्यत्र विसृज्य ।
'स सन्ततं दर्शयते गतस्त्रयः' (भारवि—१म.) 'करिणारोहयते निषा—
दिनम्' (भाष) इत्यादि तु 'णिचश्च' इत्यस्यैव विषय इति प्रौढमनोरमायां
स्पष्टम् । [मल्लिनाथस्तु किराते आह—“भाष्ये तु शेरणादिभूतविषयत्वमपि अस्योक्तम्” ।
अवाध्याकं किरातचर्चापि द्रष्टव्या] । अरति वनगुल्ममिति । भाष्ये वनगुल्मस्येति
षष्ठी तु कर्मत्वस्यैवोपलक्षिकेति कैयटे स्पष्टम् । पचद्वयेऽपीयं प्रथमकल्याणम् । निवृत्तप्रेषण-
पचे द्वितीयतृतीययोरध्यारोपि तपचे द्वितीयायाश्चोपलक्षिका । अरयतीति—अ, आध्याने
घटादिः । मित्राद्भुवः । निवृत्तप्रेषणपचे चतुर्थकक्षयम् अध्यारोपितप्रेषणपचे
तु तृतीयकक्षय इति बोध्यम् । एवञ्च इयमेवोभयपचे प्रतुदाहरणभूतेति निगमनीयम् ।
अत्र 'अनाध्याने' इति प्रतिषेधान्न तङित्यलम् ।

२७३८ । गृधिवच्चरोः प्रलम्भने ॥ १।३।६८ ॥

दी— । 'प्रतारणेऽर्थं ख्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माण-
वकं गर्धयते—वच्चयते वा । 'प्रलम्भने' किम् ? श्वानं
गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वच्चयति ।
वर्जयतीत्यर्थः । 'लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च' (२५८२)
व्याख्यातम् ।

गर्धयते—deceives. श्वानमृत्—i.e induces his temptation. अहिम्
etc i.e abandons.

मित—। गृध्रिबच्चोरिति । शेरणावित्यतः शेरिति वर्त्तते । उभावपि प्रतारणार्थकावित्याह—प्रतारणेऽर्थे इति । लिय इति । जटाभिर्लापयते—श्वेनो चार्त्तिकासुल्लापयते इति णिच्प्रकरणे गतम् ।

२७४० । मिथ्योपपदात्कञोऽभ्यासे ॥१३॥७१॥

दी—। शेरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादि-
दुष्टमसक्तदुच्चारयतीत्यर्थः । 'मिथ्योपपदात्' किम् । पदं सुष्ठु
कारयति । 'अभ्यासे' किम् । सक्तत् पदं मिथ्या कारयति ॥
'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाकाले' (२१५८) । यजते ।
सनुते । 'कर्त्रभिप्राये' किम् ? ऋत्विजोयजन्ति । सन्वन्ति ।

आत्मनेपद is employed after कृ, having the word मिथ्या in close contiguity and expressing the sense of frequent utterance (अभ्यास). 'पदम्'— i.e. utters the word repeatedly with the pitch of the same badly pronounced.

मित । मिथ्येति । 'शेरणा'विति वर्त्तते । उप 'समीपे' उच्चारितं पदमुप-
पदम् । कञोऽत्र उच्चारणे वृत्तिः । घातूनामनेकार्थत्वात् । अभ्यासो नैरन्तर्येणा-
चरणं तदाह—शेरित्यादि ।

२७४१ । अपाहदः ॥१३॥७३॥

दी—। न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राये इत्येव । अपवदति ॥
'णिचश्च' (२५६४)—कारयते ।

न्यायम्—' etc i.e. vitiates or rejects reason i. e. a reasonable speech.

मित—। अपादिति । सुगमम् । अस्मात् प्रभृति शेरिति निवृत्तमत आह—
अपवदते इत्यादि ।

२७४२ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ॥१३।७५॥

दी— । अग्रन्ये इतिच्छेदः । ब्रीहीन् संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्त्रमायच्छते । 'अग्रन्ये' किम् । उदयच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्तृभिप्राये इत्येव । ब्रीहीन् संयच्छति ।

आत्मनेपद is appointed after यम् following सम्, उद् and आङ् provided anything (obj—) except books (ग्रन्थ) is concerned. Thus ब्रीहीन्—i.e. collects paddy. 'भारम्'—i.e. lifts up the burden. 'वस्त्रम्'—i.e. girds up the loins. उदयच्छति etc—i.e. tries to master the Vedas—परस्मै. because books are concerned.

मित— । समिति । ग्रन्थो वेदः शास्त्रान्तरं च ततोऽन्यत्र विषये इत्यर्थः । संयच्छते—संगृह्णाति । उदयच्छते—उद्धरति । आयच्छते—कटिदेशं बध्नाति । शास्त्रविषये तङ्नेत्याह—अग्रन्ये किमिति । “आङो यमङ्गनः” इत्यत्र तु 'अकर्मकात्' 'स्वाङ्कर्मकात्' इति वर्तते, अत्र 'आ + यच्छ' न तथा इति ; पुनश्चात्र 'कर्त्तृभिप्राये' इत्येव—इति भेदः ।

२७४३ । अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥१३।७६॥

दी— । गां जानीते । अनुपसर्गात् किम् । 'स्वर्ग' लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः—इत्यं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञं गमनं सुतस्य इति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ।

Eng.—Easy. How then Bhatti has—'इत्यं नृपः—' The king thought thus at first and then the departure of his son was sanctioned (by him)? Well—take it (अनुजज्ञं) as कर्मणि लिट् and supply the word 'नृपेण' ('अनुक्तकौत्सौ') by changing the विभक्ति of नृपः—(कर्त्तृ)

मित—। अनुपसर्गादिति । ‘अकर्मकाच्च’ (२७१८) इत्येवमिह सकर्मकार्थ-
मयमारम्भः । कर्मणि लिङिति—ततश्च ‘अनुजज्ञे’ इत्यत्र ‘भावकर्मणोः’ (१६७८)
इत्यात्मनेपदम् । विपरिणाम इति । विभक्तिव्यत्यय इत्यर्थः । तथा च प्रथम-
वाक्यान्वितं ‘वृषः’ इति प्रथमान्तं तृतीयान्तं विधाय ‘ततो वृषेण सुतस्य गमन-
मनुजज्ञे’ इति पठनीयमित्यवदातमिति भावः ।

२७४४ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥१३॥७७॥

दी—। ‘स्वरितजितः’ इत्यादिपञ्चसूत्रा यदात्मनेपदं
विहितं तत् समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे
द्योतिते वा स्यात् । खं यज्ञं यजति—यजते वा । खं कटं
करोति—कुरुते वा । खं पुत्रमपवदति—अपवदते वा । खं
यज्ञं कारयति—कारयते वा । खं ब्रीहिं संयच्छति—संयच्छते
वा । खां गां जानाति जानीते वा ।

The atmanepada that is ordained by the five rules led by
or beginning with ‘स्वरितजितः’—(1.3.72) takes place optionally if
the fruit of the action is implied to concern the agent by a word
pronounced in close proximity. The five rules are as follows—
(i) स्वरितजितः—(१।३।७२) । (ii) अपादः (१।३।७३) । (iii) णिचञ्च
(१।३।७४) । (iv) समुदाङ्ग्यः—(१।३।७५) and (v) अनुपसर्गोञ्जः
(१।३।७६) . Thus ‘खं यज्ञं—’ etc enumerate them in order.

मित—। विभाषेति । आत्मनेपदमिति वक्तुं । ‘उपपदेन प्रतीयमाने’
इत्यस्यार्थमाह—समीपोच्चारितेन पदेनित्यादि । तदित्यस्य स्वादित्यनेनान्वयः । पञ्च-
सूत्रा इति । अतएव पदविकल्पं प्रत्येकं क्रमेणोदाहृत्य दर्शयति । खं यज्ञ-
मित्यादिना । अत्र ‘खं’ इत्यनेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं प्रतीयते । पञ्चसूत्रीतु
आङ्गान्याख्यायामुपनिबद्धा इत्यलम् ।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तात्मनेपद-प्रकरणम् ।

अथ तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्

दी— । 'शिषात् कर्तरि परस्मैपदम्' (२१५८) । अस्ति ।

२६४५ । अनुपराभ्यां कृजः ॥१॥३॥७८॥

दी— । कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरौत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (२७६६) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि शप्' (२१६७) इत्यतः 'शिषात्—' (२१५८) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ।

परस्मैपद takes place after कृ following अनु and परा. This rule is enunciated with a view to enjoin परस्मैपद even when the fruit of the action benefits the agent and गन्धन or injury etc. (cp. 'गन्धनावक्षेपनसेवनसाहसिकप्रतियवप्रकाशनीपयोगेषु कृजः— 2705—1. 3. 32.) are expressed—where आत्मनेपद was previously established. This (परस्मैपद), however, is limited to the active voice only and has no scope in the passive (भाव and कर्म).

‘Admitting this we can argue that परस्मैपद will then appear in the कर्मकर्तृ वाच्य’—but no such rejoinder can arise here. For, as the कार्य्यातिदेशपक्ष or the view of transference of operation (from the original sphere to somewhere else) predominates, so this परस्मैपद (of अनुपराभ्यां कृजः) is barred by the rule ‘कर्मवत्—’ (3. 1. 87) which is posterior to ‘अनुपरा—’ (1. 3. 79). The drift is this:—Here there are two पक्षs.—(1) शास्त्रातिदेशपक्ष (Transference of injunction) and (2) कार्य्यातिदेशपक्ष (Transference of operation). The rule ‘भावकर्मणोः’ (2679—1. 3. 13) belongs to the former school as the आत्मनेपद enjoined here is transferred to ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (2766—3. 1. 87) which again is an instance of the latter (कार्य्यातिदेश) school for the operations enjoined for the कर्मवाच्य are transferred to the कर्मकर्तृ वाच्य । Now the कार्य्यातिदेश school is superior to शास्त्रातिदेश in as much as the शास्त्र or the injunction of आत्मनेपद is meant for the कार्य्यातिदेश school where आत्मनेपद is one of the said operations. As such the rule ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (3. 1. 87) therefore wields greater force than भावकर्मणोः (1. 3. 14). consequently the आत्मनेपद we have in it by way of transference of operation bars the परस्मैपद due by ‘अनुपराभ्याम्—’ (1. 3. 79) due to its (of ‘कर्मवत्—’) subsequence. Thus in the कर्मकर्तृ वाच्य we have आत्मनेपद—अनुक्रियते शब्दः स्वयमेव etc. and not परस्मैपद—अनुक्रियति etc. शास्त्रातिदेशपक्षे तु etc.—If, however, you adopt ‘कर्मवत् कर्मणा—’ as an instance of the शास्त्रातिदेश school then you are to drag down the two ‘कर्तरि’ one occurring in कर्तरि शब् (3. 1. 68—)

better say 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे—' 1. 3. 14) and the other in 'शेषात् कर्तरि—' (1. 3. 78) and to explain the परस्मैपद of 'अनुपराभ्याम्—' to be due in such an active voice where the agent (कर्ता) is the selfsame कर्ता and not the कर्मकर्ता ।

[For "कर्त्तरि शप्" the reading should be "कर्त्तरि कर्म—"].

मित— । अथ परस्मैपदसूत्राणि व्याचिख्यासुराह—शेषादिति । ततः परसूत्रे 'कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । अनुपराभ्यामिति । तद्व्याचष्टे—कर्तृगेऽपि फले इति । न तु 'स्वरितञितः—' इत्यनेन अकर्तृगामिन्येव फले परस्मैपदमित्यनुमन्तव्यमित्याभूतम् । गन्धनादौ चेति—वाच्ये प्रतीयमाने चेति शेषः । गन्धनादयश्च 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकाप्रतिग्रहप्रकथनोपयोगेषु कृञः' (२७०७) इत्यत्रो—दाहताः । तेन तेष्वप्यर्थेषु कर्त्तरि परस्मैपदमिति भावः । नन्वेवं भावे कर्मण्यपि च स्यादित्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह—कर्तरौत्येवेत्यादि । भावेकर्मणि च आत्मनेपदस्यैव नियमादिति भावः । ननु तर्ह्येदं कर्मकर्तरि भवेदित्यप्याशङ्क्य वारयितुमाह—न चैवमपीति । सिद्धान्तमाह—कार्यातिदेशपक्षेति । अत्र शास्त्रे पक्षद्वयं वर्तते—शास्त्रातिदेशपक्ष इत्येकः, कार्यातिदेशपक्ष इत्यपरः । तत्र पूर्वापेक्षया परस्य बलीयस्त्वं, तदधीनत्वात् पूर्वस्य । न हि कार्यमतिक्रम्य किमपि शास्त्रमतिदिष्टुं शक्यते । 'भावकर्मणोः' (२६७८—१, ३, १२) इति शास्त्रातिदेशः । तत्रस्थस्य आत्मनेपदशास्त्रस्य 'कर्मवत् कर्मणा—' (२७६६—३।१।८७) इत्यवातिदेशात् । 'कर्मवत्—' इति तु कार्यातिदेशः । तत्र (कर्मकर्तरि) कर्मवाच्योक्त्यगात्मनेपदरूपकार्याणामतिदिष्टत्वात् । एवञ्च 'अनुपराभ्याम्—' इत्यपेक्षया 'कर्मवत्—' इत्यस्य परत्वात् तत्रातिदिष्टेणात्मनेपदरूपकार्येण पूर्ववस्थं परस्मैपदं वाच्यते । ततश्च कर्मकर्तरि 'अनुक्रियते शब्दः' स्वयमेवेत्यात्मनेपदमेवेति फलितम् । ननु 'कर्मवत् कर्मणा—' इति न कार्यातिदेशः किन्तु शास्त्रातिदेश एवेति चेत् । तत्राह—शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति । * 'कर्तरि शप्' (३।१।६८) इति । अत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' (१।३।१४) इति वक्तव्यम् । "कर्त्तरि शप्" इत्यस्य परवर्तित्वेन ततः 'कर्त्तरि' इत्यस्यानुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र

“कर्त्तरि शप्” इत्यतः” इति प्रासादिकः पाठः । “कर्त्तरि कर्म—” इत्यतः” इति हि युक्तः पाठः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७४६ । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥१३॥८०॥

दी— । ‘क्षिप प्रेरणे’—स्वरितेत् । अभिक्षिपति ।

मित— । अभीति । क्षिप्धातुसौदादिको गृह्यते न देवादिकः । स्वरितेदिति । अतश्चोभयपदित्वेन कर्तृनेफले आत्मनेपदे प्राप्तिनेन तवापि परस्मैपदमिति भावः । एवं प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

२७४७ । प्राह्वः ॥१३॥८१॥

दी— । प्रवहति ।

मित— । प्रादिति । वह् स्वरितेत् ।

२७४८ । परेष्टृषः ॥१३॥८२॥

दी— । परिमृशति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बह्वैरपीति केचित् ।

मित— । परेरिति । दैवादिष्वस्य मृषेः स्वरितेत्त्वात्तस्यैवान्न यङ्गणं न तु भौवादिकस्य । तदाह—परिमृशतीत्यादि । भौवादिकस्य परस्मैपदित्वात् । योगं विभज्येति । तेन ‘परिवहः’ इति ‘परेष्टृषः’ इति च योगद्वयं लभ्यते । बह्वैरपीति । तेन परिवहतीत्यपि प्राप्तम् । केचिदिति—भाष्यानारुद्धत्वादेवमुक्तम् ।

२७४९ । व्याङ्परिभ्यो रमः ॥१३॥८२॥

दी— । विरमति ।

मित— । वीति । रमेरनुदात्तत्वादिदं शास्त्रम् । आरमति । परिरमति ।

२७५० । उपाच्च ॥१३॥८४॥

दी—यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावित-
व्यर्थोऽयम् ।

N. B.—उप-रम् does not mean same as विरम् does. In that case it would have been safer to enunciate 'व्याङ्पर्युपेभ्योरम्:' उप + रम् has got a causal sense within and so it is सकर्मक whereas विरम् etc. are अकर्मक ।

मित— । उपादिति । ननु 'व्याङ्पर्युपेभ्यो रम्:' इत्येवास्तु सूत्रम् । लाघवा-
दिति, ततः कृतमव योगविभागेनेति चेत् । नैवम् । योगविभागस्य ष्टसिद्धार्थत्वात् ।
तथाहि—'उप—रम्' इत्यन्तर्भावितव्यर्थः वि-आ-परि-रम् इति तु न तथा ।
किञ्चायं (उप-रम्) सकर्मकश्च । ततश्चाहंति योगान्तरम् । अत आह—यत्र-
दत्तमिति ।

२७५१ । विभाषाऽकर्मकात् ॥ १।३।८५ ॥

दो— । उपाद्मेरकर्मकात् परस्मैपदं वा । उपरमति—
उपरमते वा । निवर्त्तते इत्यर्थः ।

The root रम् when अकर्मक takes परस्मैपद optionally (and means 'to cease' 'to expire' etc).

मित— । विभाषेति । विशदम् ।

२७५२ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः ॥ १।३।८६ ॥

दो— । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । 'णिचञ्च'
(२५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति
काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
पयति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापय-
तीत्यर्थः । स्त्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः ।

These roots, when **युञ्जन्त** i.e. when these take **णिच्** after them, will have **परस्मै** terminations added to them. This supersedes 'णिच्चश्च' (2564). **बोधयति पद्मम्** i.e. (the sun) causes the lotus to blossom. In the non-causal form it was **बुध्यते** or **बोधते पद्मम्**. The root **बुध** अवगमने (भूदि or दिवादि); but here it means विकसन. Bhattoji selects **पद्म** an indiscriminating object as the accusative case observing that a discriminating one falls under the purview of the rule 'अणावकर्मकात्'—(2754) the application whereof is restricted to चित्तवत्कर्तृकs or conscienciate (?) beings. Hence it is that he says **बोधयति काष्ठानि**—makes the pieces of wood to fight (as it were) ! And not **बोधयति सैनिकम्** because **सैनिक**, a conscienciate being, being the subj. in the non-casual stage will not satisfy the case herein. Similarly **नाशयति दुःखम्** etc.

मित— । बुधेति । बुध, युध, नश, जन, इड्, मु, द्र, ख् इत्यष्टौ धातवः । 'णिच्चश्च' इत्यस्यापवाद इति—तेन कर्त्तृगेऽपिफले परस्मैपदमित्यर्थः । बुध्यते बोधतेश्च देवादिकभौवादिकयोरवगमनवृत्तिकलेऽपि कचिद्विकसनार्थकत्वमपि धातूनामनेकर्थत्वादिति सत्त्वाद्—बोधयति पद्ममिति । बुध्यते बोधति वा पद्मम् इत्यणौ स्थितिः । अत्र पद्मम् इति अचित्तवत्कर्त्ता । तेन 'अणावकर्मकात्'—(२७५४) इत्यस्य नात्रावकाशः । तस्य चित्तवत्कर्त्तृकेव प्रवृत्तेरिति भावः । अतएव 'बोधयति बटुम्' इति नोक्तम् । बोधयति काष्ठानीति । युध्यन्ते काष्ठानि स्ययमेव । तानि बोधयति (विष्णुमितः) । अत्रापि प्रागुक्तहेतुना बोधयति । रामो रावणमिति नोक्तम् । एवमन्यत्र । नश्यति दुःखम् । जायते सुखम् । अधीते (छात्रः) । प्रवति (प्रवङ्गमः), द्रवति (द्रवम्) । खवति पानीयम् इति नाशय-
तौत्यादेरण्यन्तावस्थायां क्रमेण रूपाणि ।

२७५३ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥१॥३॥८७॥

दी— । निगारयति । आशयति । भोजयति ।
चलयति । कम्पयति । ‘अदेः प्रतिषेधः’ (वार्तिक)—आदयते
देवदत्तेन । ‘गतिबुद्धि—’ (५४०) इति कर्मत्वम्, ‘आदि-
खाद्योर्न’ (वार्तिक) इति प्रतिषिद्धम् । ‘निगरणचलन—’
(२७५६) इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यक-
त्वंभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । अदयत्यन्नं वटुना ।

परस्मैपद takes place after roots denoting ‘eating’ and ‘agitation’
(even if the result benefits the agent). But it has to be
stated that परस्मैपद is not allowed to अद् ‘to eat’ (varttika)—
e.g. आदयते देवदत्तेन—causes Devadatta to eat. In Devadatta we
have the instrumental, as the accusative is disallowed due to
the prohibition ‘आदि—’ (varttika). This prohibition (of the
परस्मै. by the varttika ‘अदेः प्रतिषेधः’) holds good with reference to
the rule ‘निगरण—’ (२७५३) by the maxim ‘अनन्तरस्य विधिर्वा प्रति-
षेधोवा’ so that here we have परस्मैपद also in the sense of ‘अकर्तृभिप्राय’
by the rule ‘शेषात् कर्तरि—’ (२१५६) । Thus ‘आदयति—’ causes the
child to eat rice.

मित— । निगरयेति । निगरणं भक्षणम् । चलनं कम्पनम् । तदाह—आशय-
तीति, कम्पयतीति च । अदेरिति वार्तिकम् । प्रतिषेध इति—परस्मैपदस्येतिशेषः ।
ननु देवदत्तेनेत्यत्र कथं तृतीया । आदयतेः प्रत्यवसानार्थत्वात् ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—’
इति कर्मत्वस्य प्राप्तेऽद्वितीयाया एव औचित्यादिति चेदत्राह—‘आदिखाद्योः—’ इति
एतेन वार्तिकेन द्वितीयायाः प्रतिषेध इत्यर्थः । अयं निषेध इति—‘अदेः प्रतिषेधः’

परस्मैपदनिषेधः परास्मैपदस्य । अयं भावः—‘अनन्तरस्य विधिर्वा—’ इति न्यायात्
 ‘अदेः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकम् ‘निगरण—’ इत्यनन्तरस्यैव परस्मैपदस्य बाधकम् न
 त्वत्तिदूरवर्तिनः ‘शेषात् कर्तरि—’ इत्यस्यापि । एवञ्च तेन (शेषादित्यनेन) अत्रा—
 कर्तृगे फले परस्मैपदमपि प्राप्तमिति दर्शयति—अदयत्यन्नमिति ।

२७५४ । अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात् ॥१३।८८॥

दी— । ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । श्रेते कृष्णस्तं गोपी
 शाययति ।

परस्मैपद takes place in the causal stage after a root that
 is अकर्मक as also has a conscienciate (?) being (चित्तवत्) for
 its subject—in the non—causal stage. Thus श्रेते कृष्णः—etc.
 Why अकर्मकात् ? कटं कारयते । Why चित्तवत्कर्तृकात् ? Witness
 —सूर्यो जलं शोषयते ।

मित— । अणाविति । अणौ + अकर्मकात् + चित्तवत् इतिच्छेदः । अणौ
 अण्यन्तावस्थायां यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकः ‘प्रज्ञावत्कर्तृकश्च’ तस्मात्प्र-
 न्तावस्थायां परस्मैपदं भवतीति सूत्रार्थः— । कर्तृभिर्प्रायक्रियाफलं विवक्षायां आत्मने-
 पदापवादः परस्मैपदं विधीयते । उदाहरति—श्रेते कृष्ण इति । अत्र
 कृष्णस्य चित्तवत्कर्तृकत्वम् । अकर्मकात् किम् ? कटं करोति । तं प्रयुक्ते—
 कटं कारयते । चित्तवत्—किम् ? जलं श्रुयति । सूर्यो जलं शोषयते । सूत्रमिदं
 हेतुमणिश्चो विधिः ।

२७५५ । न पादस्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरचिन्तितिवदवसः

॥१३।८९॥

दी— । एभ्योऽण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिवतिर्निगरणार्थः ।

इतरे चित्तवत्कर्तृकाश्चकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्र-
हयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयास-
यते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ।
'धेट उपसङ्ख्यानम्' (वार्तिक) 'धापयते शिशुमेकं समोची' ।
अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (२१५८) इति परस्मैपदं स्यादेव ।
वत्सान् पाययति पयः । 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' । भिचां
वासयति । 'वा क्यषः' (२६६८) = लोहितायति—लोहि-
तायते । 'दुद्रुभ्योलुडि' (२३४५)—अदुद्रुतत्—अदुद्रुतिष्ठ ।
'वृद्धभ्यः स्यसनोः' (२३४७)—वर्तस्यति—वर्तिष्यते । विवृत्-
सति—विवर्तिष्यते । 'लुटि च क्लृपः' (२३५१) कल्प्ता ।
कल्प्तासि । कल्प्तासे । कल्पितासे । कल्पस्यति, कल्पिष्यते—
कल्प्स्यते । चिकल्प्सति—चिकल्पिष्यते—चिकल्प्सते ।

इति तिङन्त-परस्मैपद-प्रकरणम् ।

परस्मैपद is forbidden to these roots—viz, पा (to drink),
दमि, आ-यम्, आ-यस्, परि-मुञ्च, रुचि, नृति, वद and वस्—ending in णिच् ।
पा denotes निगरण (भक्षण) and all excepting नृति which implies चलन
(cp.—नृतौ गावविच्छेपे) are चित्तवत्कर्तृकाः and अकर्मकाः. Thus
this prohibition is concerned with the two rules (enjoining
परस्मैपद) viz. 'निगरण—' (2753) and 'अथावकर्मकात्—' (2754).
पाययते—'पिवत्यसौ पाययते च सिन्धूः' (रघु)—here there is no scope of
युक् but युक् comes in by the special rule 'शास्त्रासाह्यावेपां युक्'
(२५८५). दमयते—ऋस् of उपधा due to मित्त्व by 'जनीजृप्स्तसुरञ्जोऽ-

मन्ताश्च' (गणसूत्र). आयामयते—उपधावृद्धि due to the prohibition 'यमोऽपरिवेषणे' (गणसूत्र). वासयते—this वस is भ्रादि and not अदादि, cp.—the परिभाषा 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव—'. 'धेट—' (varttika). 'घापयते—this a portion of a मन्त्र, meaning is easy. अकर्वेभिप्राये etc—i.e. according to the maxim—'अनन्तरस्य—', the rule 'न प्रादमि—' (2755) and the varttika 'धेटः—' forbids the परस्मैपद enjoined by 'निगरण—' and 'अस्मावकर्मकात्—' only, and not what is ordained by 'शेषात्—' also. The rule 'शेषात्—' enjoins परस्मैपद in अकर्वेभिप्राय. Thus वत्सान् etc, are correct in the sense of अकर्वेभिप्राय । 'दमयन्ती—' a portion of औहर्ष meaning—overpowering or subduing the pride of charmingness—दम + शट् + डीप्, १मा १व । मिचाम्—etc (easy). 'वा क्यः' (2669) etc are explained before.

मित—। नेति । पा, दमि, आङ्-यस, आङ्-यम, परिसुह, रुचि, वृत्ति, वद, वस् इत्येषां नवानां समाहारइत्वात् पञ्चम्यैकवचनम् । तदाह—एभ्य इति । 'बुधयुध—' (२७५२) इत्यतो खेरिति वर्तते । तदाह—एभ्य इति । 'निगरणचलन—' (२७५३), 'अस्मावकर्मकात्—' (२७५५) इति सूत्रद्वयविषय-परस्मैपदप्राप्तिरनेन बाध्यते । तथा च काशिका—“पूर्वेण योगद्वयेन कर्वेभिप्राय क्रियाफलविवक्षायां आत्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं, तस्य प्रतिषेधो-यमुच्यते ।” अतस्मां प्राप्तिमेव प्रतिपादयति—पिवतिर्निगरणार्थ इत्यादिना । पाययते इति—‘शास्त्रासाह्यावेषां युक्’ (२५८५) इति पुग-पवादो युक् । ‘पिवत्यसौ पाययते च सिन्धूरिति रघुवयोदशे । दमयते—‘जनी-जृप्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (गण—) इत्यमन्तत्वेन मिच्चात्‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति ऋस्वः । आयामयते—‘यमोऽपरिवेषणे’ (गण—) इति मिच्चाभावान्न ऋस्वः । वादयते—‘नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते सदुरिणम्’ (जयदेव) । वास-

यते—‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोः—’ इति भौवादिकस्यैव निवासार्थकस्य वसेदं हणं
न तु आच्छादनार्थकस्य आदादिकस्येति ज्ञेयम्। ‘वेष्टः—’ इति वार्तिकम्।
धापयेते इति मन्त्रमिदम्। ‘आदेवः—’ इत्यात्वेकते ‘अतिङ्गी—’ इति पुक्ति
रूपम्। ‘समीची’ इति कर्तृपदम्। अकर्वभिप्राये इति—अनन्तरस्येतिन्यायेन,
निगरणादिसूत्रद्वयस्यैव प्रतिषिद्धत्वादिति भावः। दमयन्तीति—नैषधीयश्लोकांशोऽ-
यम्; कमनीयतायाश्चारुत्वस्य मदं गर्वं दमयन्ती निवारयन्तीति तदर्थः। ‘वा
क्यषः’ (२६६८) इत्यादि व्याख्यातं प्राक्।

इति मितभाषिण्यां तिङन्तपरस्मैपद-प्रकरणम्।

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

दी—। अथ भावकर्मणोर्लङादयः । 'भावकर्मणोः'
(२६७८) इति तङ्— ।

२७५६ । सार्वधातुके यक् ॥३।१।५७॥

दी—। धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद् भावकर्मवाचिनि सार्व-
धातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा
च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेनानूद्यते ।
युष्मदस्मदभ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषः । तिङ्-
वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि ।
किन्तु कवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात्अन-
भिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते बभूवे ।

The affix यक् is employed after a root when a सार्वधातुक expressing भाव or कर्म follows. The word भाव [भावि (भू + णिच्) + अच्] implies भावना—'the state of being caused' or उत्-
पादना—'the state of being engendered' i.e. क्रिया—'the state of being done or performed' ; cp. देवदत्तः पचति is equally expressed by क्व also देवदत्तः पाकं करोति, similarly देवदत्तेन पचते

—देवदत्तेन पाकः क्रियते etc. And thus this भावना or क्रिया, which is expressed as a root by all roots, is only expressed again (reproduced) by a लकार—लट्, लिट्, etc.—signifying the sense of भाव; cp—किं कृतम्?—भुक्तम्। किं कृतवान्?—पकवान्।—where the sense of one root is expressed by the other (and not by कृत् or तिङ् affixes which view is held by the मीमांसकs). Thus Bhattoji here refutes the standard opinion—‘भावना तिङ्प्रत्ययवाच्या’—of the मीमांसा school. Hence it is said elsewhere also—

“तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद्वाख्यानं न त्वसौ तिङ्।

पकवान् कृतवान् पाकं किं कृतं पकमित्यपि ॥” वैयाकरणभूषणसार—१।८।

युष्मद् अद्भ्याम्—etc. In the भाववाच्य we have verbs of प्रथम-पुरुष only for here they (verbs) have no समानाधिकरणत्व—similarity in basis or in point of पुरुष—with अस्मद् and युष्मद् both of which (समानाधिकरणत्व) fall in the purview of कर्त्तृवाच्य and कर्मवाच्य; thus—

युष्मद्	}	त्वं करोषि—कर्त्तृवाच्ये
		त्वं क्रियसे—कर्मवाच्ये
		त्वया क्रियते—भाववाच्ये

Similarly अहं करोमि—अहं क्रिये—मया क्रियते etc. As the भाव or भावना expressed by a तिङ्प्रत्यय is other than सत्त्व (or existence—hence matter or substance) here (in the भाववाच्य) there is no scope of dual or plural due to the want of conception of duality or plurality; for a non-material object

cannot have distinct numbers but it is taken as one whole. This is inferred from भाष्य—‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’; सत्त्व signifies द्रव्य matter. Thus here we have the sing. number only. This एकवचन being general (उत्सर्ग) or complete by itself it therefore requires no other numbers (द्वि. or बहु); the subject will have तृतीया here by “अनभिहिते” (or not being voiced), for the subject is not expressed by the verb of the भाववाच्य etc—e. g. लया मया—etc. वभूवे—no यक् because लिट् is आहंधातुक and does not come within the purview of the rule “सर्वधातुके यक्” ।

नित—। एवं पदव्यवस्थां विधाय भावकर्मप्रकरणं दर्शयिष्यन्नाह—अथेति । तत्र भावे तड् स्यादिति स्मारयति—भावकर्मणोरिति । सर्वधातुकेयगिति । ‘धातोरिकाचः—’ (३।१।२२) इत्यतो धातोरिति । ‘चिण् भावकर्मणोः’ (३।१।६६) इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादि । अथ भावपदार्थमाह—भावो भावनेति । भूधातोर्णन्ताद् ‘एरजि’ति अच् प्रत्यये णिलोपे भावशब्दः । भावनाशब्दश्च ‘ण्यासश्चो युच्’ इति युचि तस्य अनादेशे टापि च सिध्यति । अतएवानयोस्तुल्यार्थत्वम् । किञ्च भूसत्तायामित्यस्ति । सा चानुत्पन्नस्य न घटते । ततश्च भवतेरुत्पत्तिरर्थः । भावयतेश्च उत्पादना अर्थ इति फलितम् । अत आह—उत्पादनेति । सा चाक्रियमाणस्य न सम्भवति । तदाह—क्रियेति । एतेन भावय-तेर्णन्तस्य करोतिना शृङ्गेन तुल्योऽर्थ इति दर्शितम् । उक्तञ्चान्यत्र ‘व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिये’ति । सा चेति—क्रिया परास्यते । क्रिया नाम धात्वर्थः । यथा पचधातोः पाकोऽर्थः । स चाधिश्यणत्व—फुत्कारत्वाधःसन्तापना-वाश्रयणत्वादिसाध्यो व्यापारविशेषः । न च साध्यत्वेन मानाभावः । पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षाविरहस्यैव मानत्वात् । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

अथ भावकर्म-तिङ्-प्रकरणम्

६६८

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्पष्टञ्चैतत् सर्वम् वैधाकरणभूषणसारे । तत्र सिद्धा—यथा पाकः । असिद्धा
(साध्या)—यथा पचति । उक्तञ्च तत्रैव—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरुपनिवन्धना ।

सिद्धभावस्तु यस्तस्या सप्तजादिनिवन्धनः ॥ इति ।

सा च क्रिया सिद्धा साध्या वा धातुनैव वाच्या न तु तिङ्प्रत्ययवाच्य इति मत्वाह—
धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति—

एतेन 'भावना तिङ्प्रत्ययवाच्या' इति मीमांसकमतं प्रतुक्तं वेदितव्यम् । तथाच—
पक्तव्यं भक्तव्यमित्यादौ तिङ्प्रत्ययाभावेऽपि भावनायाः बोधः सम्पद्यते भवति च
कारकापेक्षा । करोतिना समानाधिकरण्यात् । तथाहि—किं कर्तव्यम् । पक्तव्यम् ।
किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च (भावनाया तिङ्वाच्यत्वे) भावयति घटम्
इतिवत् भवति घटमित्यत्रापि द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य एकत्र णिच्चा अन्यत्र तिङ्गा
अभिहितत्वात् । अपरंच—धातूनां सकर्मकाकर्मकत्वविभागो नोपपद्यते । फल-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्या अकर्मकत्वस्य लाभः । तयोर्वैयधिकरण्या तु सकर्मकत्वस्य
इति स्थितिः ।

तदुक्तम्—'फलव्यापारयोरैकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥' इति ।

तदेतन्मतं व्युत्स्य भावना धातुवाच्यत्वेनाभ्युपगन्तव्यमिति प्रौढमनोरमायां प्रति-
प्रादितम् । स्पष्टञ्च क्रियाया धातुवाच्यत्वं मद्गौ अपि—

'विभज्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽयः । नियोजयामास स शत्रुसैन्यं
करोतिरथैष्विव सर्वधातून् ॥' ननु क्रियाया धातुवाच्यत्वे 'लः कर्मणि च भावे
चाकर्मकैभ्यः' इति सूत्रे भावे लकारविधिवर्धः । धातुनैव तदर्थस्य लाभोदित्याशङ्क्य
आह—'भावार्थकलकारेण अनुद्यते' इति—पुनरुच्यत इत्यर्थः ।

युष्मदस्मदभ्यामिति । कर्तृकर्माभिधायिन एव लकारस्य ताभ्यां सामानाधिकारण्यम् । क्रमेण यथा त्व खादसि—खादसे वा रचसेति । अहं खादामि—खादो वा रचसेति च । भावाभिधायिनस्तु लकारस्य तन्न घटते । ततश्च मध्यमोत्तमयोरविषयत्वात् 'शेषे प्रथमा' इति प्रथमपुरुष एवेत्यभिप्रायः । तिङ्वाच्यभावनाया इति—असत्त्वरूपत्वेनेति । 'क्रियान्तराकाङ्क्षानुस्थापकतावच्छेदकं' साध्यत्वमित्यर्थः । ततश्च द्रव्यभिन्नत्वमित्यर्थ इति बोध्यम् । सिद्धत्वस्य द्रव्यरूपत्वात् तथाच भाष्यम्—

‘कदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकशते ।’—इति द्रव्यधर्मान् लिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः । अतएव पाकं पाकिनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः । असत्त्वभूतस्य तु न तथात्वमिति ‘संख्यावगमाभावात् द्विवहुवचने प्राप्नुतः’ अत आह—किन्त्वेक वचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । भाष्ये—‘उष्ट्रासिका आस्यन्ते’, ‘हृतशायिकाः शय्यन्ते’ इत्यत्र बहुवचनस्य स्त्रीकारात् । तस्यौत्सर्गिकत्वेनेति । “हिकरोर्द्विवचनैकवचने”, ‘बहुषु बहुवचनम्’ इति सूत्रन्यासं भङ्क्ता एकवचनद्विवहुवचनेषु द्विवहुवचने इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवहुवचननिग्रमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यत” इति भाष्ये स्पष्टम् । ‘एवञ्च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवहुवचनान्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वात् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाववाचित्वेऽपि एकवचनमेवेत्याहुः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तुंस्तिङ्वाच्यत्वं नास्तीति प्रागुक्तम् । अताश्चनभिहितमिति द्रष्टव्यम् । अनुक्तत्वाच्च तृतीया, न प्रथमेति दर्शयति—लया मयेत्यादिना । बहुवे—लिट् आर्द्धधातुकत्वादत्र यग्न ।

२७५७ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजभूत-
ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥६॥४॥६२॥

दी— । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्यं वा स्यात् स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्य-

मानयोः, स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट्—चिण्वद्भाव-
सन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्द्धधातुके इत्यधिकृतं
सौयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद्वृद्धिः ।
* नित्यश्चायं वल्निमित्तो विधाती * । भाविता--भविता ।
भाविष्यते--भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविष्येष्ट--भविष्येष्ट ।

When भाव and कर्म are implied i. e. in भाववाच्य 'and कर्मवाच्य the same basal operation as is recognised in the case of चिण् will take effect optionally in connection with roots ending in अच् which are directly pronounced (as अ, इ, उ etc at the outset of the treatise) and three other roots हन्, गृह्, and दृश्, when स्य (लङ्+लट्), सिच् (लुङ्), सौयुट् (आशीः) and तासि (लुट्) follow— and the aug. इट् is prefixed to स्य, सिच्, सौयुट् and तासि । This इट् being instructed (शिष्ट) i. e. directed to take place in connection with the application of चिण्वद्भाव (the state of being चिण्वत्), will not appear where चिण्वद्भाव is wanting. Here the term 'आर्द्धधातुके' (carried down from 'आर्द्धधातुके' 6.4.46) qualifies सौयुट् only and not स्य, सिच् and तासि, for the former may be सार्वधातुक or आर्द्धधातुक ; cp. लिङ्: सौयुट् (2255) whereas the latter ones (स्य etc.) are always आर्द्धधातुक and not otherwise (अव्यभिचारात्). Here in स्य etc. there will appear वृद्धि (with

ॐ तारकाचिह्नद्वयमध्यस्थोऽशस्तत्त्वबोधिनां न दृश्यते । वचनञ्चै तद वार्तिक-
कृत इति मितभाषिण्यां दर्शयिष्यते ।

ref. to such roots) due to चिण्वद्भाव as चिण् being णित् necessitates the same by 'अचो जिणति' (254). नित्यश्चायम्—This is the last foot of the श्लोकवार्तिक which see in the मित—below । The construction is this—अयम् च (i.e. चिण्वदिट् is) नित्यः (persistent) बलनिमित्तः (तु) i.e. बलादिलक्षण इट् (cp. 'आईधातुकस्येड् वलादेः') is विघाती [विघातः (वि—हन् + भाविषञ्) विनाशः i.e. disappearance विद्यते अस्य इति विघात + इनि—विघाती) hence provisional or अनित्य । The idea is—चिण्वदिट् must apply whether the बलादीट् (due to सेट्कत्व or अनिट्कत्व of the root or affix) applies or not, whereas the बलनिमित्त इट् (बलादीट्) is not so as it is forbidden by the former which thus is नित्य and the latter अनित्य । Thus भाविता—भविता in तासि. The former gets वृद्धि due to चिण्वद्भाव and also चिण्वदिट्, whereas the latter gets गुण and बलादि इट्—; similarly—भाविष्यते—भविष्यते and अभाविष्यत—अभविष्यत (लट् and लङ्) and भाविषीष्ट—भविषीष्ट (सौयुट्) ।

मित— । स्वसिजिति । स्य, सिच्, सौयुट्, तासि इत्येते चत्वारः प्रत्ययाः । तत्र 'स्य' इत्यनेन लङ्लोटोर्ग्रहणम् 'स्यतासी ललुटो'रित्यव दर्शनात् । अत्र 'स्वसिच्—षु' इतुप्रमेयम् । 'चिण्' इतुप्रमानम् । तेनोपमेयस्य सप्तम्यन्तात् उपमानस्यापि तदन्तत्वं प्राप्तम् ततश्च चिण्वदिति 'तत्र तस्येव' (१७७६) इति सप्तम्यन्तादवतिः । चिणि इव चिण्वत् । भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीद्विवचनम् । अज्भनग्रहदृशामिति । इन्द्राहुवचनम्, कृतेपि इह उपदेशे इति 'अच्' इत्यस्य विशेषणम् नेवरेषाम् असम्भवादाह—उपदेशे योऽजिति । ननु तथापि उपदेशे अजन्तानामित्येवोच्यतामिति चेत् । मैवम् । तथाहि उक्ते सति ण्यन्तस्य न स्यात् । तस्य उपदेशाभावात् । उपदेशस्तावत् साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य तदस्ति । अतः सुदृक्ता—उपदेशे योऽजिति । अङ्कार्थमिति । 'अङ्गस्य' इत्यासप्तमाध्यायपरि-

समाप्तेरधिकारादिति भावः । स्यादीनामिडागमश्चेति । अत्र इडनुरोधेन सप्तम्यन्तमपि स्सिजित्यादि षष्ट्या विपरिणम्य व्याख्येयमित्यभिप्रायः, न च स्यादिषु परेषु अङ्गस्तेडिलेवो-
च्यतामिति वाच्यम् । 'भाष्ये आङ्गधातुकस्थितियोगं विभज्य यावान्विट् स आङ्गधातुक-
स्थेवेति परिभाषणात् लत्यानुराधाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । अयमिति । अत्र
यो निर्दिष्ट स इत्यर्थः । 'चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्ट इति । चिण्वद्भावस्तावदत्र
प्राधान्यं नोपदिश्यते । इट् तु चिण्वत्त्वे सत्येव प्रवर्तते नान्यथेति चकारवलादनुमीयते ।
अतश्चायं चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्ट इत्यभिधीयते । भिन्नश्चायमतो वलादिलक्षणादितः ।
तदभावे इति । चिण्वद्भावाभावे नायमिट् प्राप्नोतीत्यर्थः । आङ्गधातुके इति ।
'आङ्गधातुके' (६।४।४६) इत्यतस्तदनुवर्तनादिति भावः । सौयुट इति । सौयुडिति
हि सार्वधातुकाङ्गधातुकोभयसामान्यः प्रत्ययः । 'लिङः सौयुट्' (२२२५) इत्यत्र
दर्शनात् । ततश्चाङ्गधातुकत्वव्यभिचारस्तस्मिन्निबोधयते नेतरेषु । तेषां सर्वदैव
आङ्गधातुकत्वनियमात् चिण्वद्भावादिति । चिण्वत्तावस्थित्वेन 'अचो जिण्यति' (२५४)
इति वृद्धिः प्राप्ता । सचैवातिदेशवलादिहापि प्राप्नोति । नित्यश्चायमिति । श्लोक-
वार्तिकशेषांशोऽयम् । तथाहि—

‘चिण्वद्वृद्धियुक् च हन्तेऽथ घत्वं

दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्य मे लुप्यते णि-

नित्यश्चायं बलनिमित्तो विघातो ॥ इति ।

तत्र चिणि वृद्धिं यथा—‘अधरि पद्मेषु तदङ्गिणा घृणा’ (श्रीहर्षः) । चिण्वद्-
भावे—भावितेत्यादि । अत्र अचो जिण्यतीति वृद्धिः युक्—आदायि । ‘आतो युक्
चिण्वत्तो’रिति युक् । चिण्वद्भावे—दायितेत्यादि । हन्तेघत्वं—अघानि । चिण्वद्भावे
—‘घानिष्यते तेन महान् विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात्’ (भट्टिः) । ‘हो हन्ते—’
इति कुत्वेन घः । दीर्घः—शामिता—शमिता ‘चिण्वत्तो—’ इति दीर्घविकल्पः ।
इट् चासिद्ध इति अवोपदिष्ट इडसिद्धः । कुतः ?—आभीयत्वात् । ततः किम् ?

ततश्च 'अनिटी'ति निषेधाभावात् णिलोपः इति भावः । नित्यश्चायमिति—अयमिति
 अवोपदिष्टश्चिण्वदिट् । स च नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वश्चाव
 श्राप्तेऽप्राप्तेऽपि वा वलादौटे प्रवृत्तत्वम् । तथाच भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति
 स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । ततश्च चिख्वदिट्
 नित्यः । वलादिलक्षणस्वनित्यः—'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विह्वल्यते तदप्यनित्यम्'
 इति न्यायात् । विघातः विनाशः विपूर्वाङ्गन्तीर्भावे घञ् । सोऽस्येति इनिः ।
 विघातीयत्वेन 'आर्हधातुकस्य ङ् वलादे'रिति वलादिलक्षण इट् परामृश्यते । भावितेति ।
 चिण्वदभावाद् वङ्गीटी । भवितेति—अत्र गुणो वलादौट् च । एवमन्यत्र ।

२७५८ । चिण् भावकर्मणोः ॥३१॥६६॥

दौ— । चलेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।
 अभावि । अभाविष्यत—अभविष्यत । तिङोक्तत्वात् कर्मणि
 न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्वेन त्वया मया च ।
 अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि ।
 अन्वभाविषाताम् अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भाव-
 याञ्चक्रे । भावयांवभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि,
 इट एत्वे च कृते 'ह एति' (२२५०) इति हत्वं न । तासि
 साहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्व-
 प्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिख्वदिट् आभीयत्वेनासिद्ध—
 त्वाखिलोपः । पक्षे—भावयिता । भाविष्यते—भावयिष्यते । भाव्य-
 ताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट—भावयिषीष्ट । अभावि
 —अभाविषाताम्—अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे ।
 बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूष्यते । यङ्लुकान्तात्—बोभूयते ।

बोभवाच्चक्रे । बोभाविता—बोभविता । ‘अकृतसार्व—’ (२२८८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—(स्तोता) । स्ताविष्यते—(स्तोष्यते) । अस्तावि । अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम् । ‘गुणोर्ति—’ (२३८०) इति गुणः । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते । सस्मार । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरि कृते अजन्तत्वा—भावेऽपुत्रपदेशग्रहणात् चिण्वदिट् । आरिता—अर्ता । स्मारिता—स्मर्ता । ‘गुणोर्ति—’ (२३८०) इति नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । ‘अनिदिताम्—’ (४१५) इति नलोपः । स्मस्यते । इदितान्तु—नन्द्यते । सम्प्रसारणम्—इज्यते । ‘अयङ्गि क्ङिति’ (२६४८)—शय्यते ।

चिण् secures the room of चिल् when in the passive voice (भाव and कर्म) the word त follows. Thus अभावि (अट्—भू + चिल् + त = अ भाव् इ त = अभावि the word त being dropped by ‘चिणो लुक्’ (2329), वृद्धि by ‘अचो जिणति’ (254). अभाविष्यत—अभविष्यत by ‘स्यसिच्—’ (2757). The root भू becomes transitive in con. with उपसर्गs. Thus अनुभूयते—etc. Here the कर्म—आनन्द being expressed by the तिङ् affix कर्म takes प्रथमा and not द्वितीया, and the कर्त्ता चैवेण not being so expressed takes तृतीया । त्वमनुभूयसे—the verb is 2nd per. as it expresses त्वम्. अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—instance of सिच् under ‘स्यसिच्—’ (2757). णिलोप—i. e. in भाव्यते—भू + णिच् + कर्मणि यक् लट् ते. Here णि elides by ‘णेरनिटि’ (2313). भावयाच्चक्रे—by ‘कास्-प्रत्ययात्—’ (2306) because भावि (भू + णिच्) is प्रत्ययान्त । भावया-

स्वभूवे—by 'आम्रत्ययवत्—' (2240). Here in भावयामासि—भावि + आम्र—अस् + लिट् त (or इट्—1st per.), when त is replaced by एष् ('लिटस्तभयोरेशिरेच्') or इट् makes room for ए (by 'टित् आत्मनेपदानां—'), ह by 'ह एति' (2250) will not come in and replace the स् of अस्. For Grammarians assert that as अस् is pronounced in connection with तासि which is an affix so if the स् of अस् is to be replaced at all by ह due to the following of एत् or ए then it will be replaced in the cases like व्यतिहे etc. where अस् follows व्यति (वि—अति) and thus looks like an affix bearing thereby similarity with तासि; भाविता—भावि—इट् (चिखदिट्) तासि—Here णि elides by 'णेरिति' (2313) as चिखदिट् is असिद्ध or invalid due to its अभीयत्न or falling in the purview of 'असिद्धवदवाभात्' (6. 4. 22). Here you cannot question the appearance of चिखदिट् on the ground that 'स्यसिच्सौयुट्—' (2753) cannot apply here as अच् only are to be found in the उपदेश or माहेश्वर sutras and not ख्यन्त roots also. True, and it is therefore that Bhattoji explained as 'उपदेशे योऽच्—' etc and not 'उपदेशेऽजन्तानाम्—' etc. Thus चिखदिट् also has its access here. पक्षे i.e. alternatively we have भावयिता—where we have वलादि इट् cp—'आङ्घ्रातुकथेड्—' and consequently णिलोप does not take place. Thus by गुण we have भावयिता। Similarly भाविष्यते—भावयिष्यते etc. वृभूष्यते—(भू + सन् + यक् लट् ते)—Here we have सप्तन्ताद् यक्. अ of स elides by 'अतो लोपः' (2308) and प्लव by 'इण्कोः' etc. वीभूष्यते—Here we have यङ्न्ताद् यक् 'अ of यङ्

elides as before by 'अतो लोपः' । यङ्लुगन्तात्तु वीभूयते—because here यङ् elides by लुक् and thus one यकार (यक्) only remains. इति दीर्घः—this refers to स्तूयते. स्तोता—when चिण्वदिट् is wanting there is no वलादि इट् because the root is अनिट्. Similarly elsewhere. अयते—ऋ + कर्मणि यक् । गुणरपरत्व etc take place. सञ्चरे—कर्मणि लिट् । How to proceed in आरिता—ऋ + णिच् + तासि ? The difficulty—that गुण, by 'गुणोऽर्ति—' (2380—7. 4. 29) being subsequent (पर) to चिण्वदिट् (by 'स्यसिच्—' 2757—6. 4. 62) and also नित्य in comparison with the same, takes place first, and that this taking place of गुण necessitates रपरत्व which coming in there is no अजन्तत्व or ending in अच्—is solved on the score of our explanation 'उपदेशे योऽच्—' etc. Thus चिण्वदिट् does appear giving आरिता—वृद्धि and णिलोप as before. But वलादिलक्षण इट् ('आडंघातुकस्येट्—' 2184—7. 2. 35) is indeed barred by this गुण consequently we have अर्ता. Similarly आरिता—अर्ता । As it has been explained that the term नित्य from the rule 'नित्यं कृन्दसि' is to be carried down to 'गुणोऽर्ति—' (2380) so here, in संस्क्रियते, there is no गुण but we have रिङ् here by 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (2367) सुट् coming in by 'सम्प्रसारणम् करतौ भूषणे' (2550). सम्प्रसारणम् in इज्यते—i.e by 'वचिस्त्रिपिथजादीनां किति' ।

मित— । चिञ्चिति । 'चलेः सिच्' (३।१।४४) इत्यतः 'चले'रित्यनुवर्तते । 'चिण्ते पदः' (३।१।६०) इत्यतः 'ते' इति च, तदाह—च्लेशिण् स्यादित्यादि । अभावीति । चिणि कृते 'अचो जिण्ति' (२५४) इति वृद्धिः । 'चिणो लुक्' (२३२६) इति लुक् । अभाविष्यत—अभविष्यतेति—'स्यसिच्—' (२७५७)

इत्यनेन चिण्वत्त्वात् लृङि वृद्धिविकल्पः । तिङाउक्तत्वादिति—आनन्द इत्यस्य उक्ते कर्मणि प्रथमेत्यर्थः । चैवेणेत्यादौ तु प्राग्वदनुक्ते कर्त्तरि तृतीयैव । अनुभूयते—मुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति—मुखानीति शेषः । त्वमिति । अत्र मध्यमपुरुषस्य शुषदउक्तत्वेन सामानाधिकरण्यात् तिङोऽपि मध्यमपुरुषत्वम्, एवमहमित्यत्र । उपसर्गवशादत्र भवतिः सकर्मकत्वेन कर्मणीदमुदाहरणजातमिति द्रष्टव्यम् । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम्—‘ससिच्—’ इत्यवोक्तस्य सिच उदाहरणमेतत् । एवम् अभाविषाताम्—अभविषातामित्यादि । णिलोप इति—भाव्यते इत्यत्र भावि (भू + णिच्) + यक् (कर्मणि) लट् ते इति स्थिते प्रत्ययस्यानिट्त्वास्सिलोप इत्यर्थः । भावयाञ्चक्रे इत्यादि—‘कास्प्रत्ययात्—’ (२३०६) इति णिच्प्रत्ययान्तत्वेनाम् । ‘आम्प्रत्ययवत्—’ (२२४०) इत्यामन्ताल्लिट्परकृत्वस्थनुप्रयोगश्च । इहेति—भावयामासे इत्येत्यर्थः । तशब्दस्य—एश्वं यथा—‘लिटस्त-भयोरेशिरच्’ इति । ‘इट एत्वे च कृते’ इति—‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इत्यनेनेत्यर्थः । उक्तनेपुरुषेऽपि लिटि रूपस्य तुल्यत्वादेवमुक्तम् । तासिसाहचर्यादिति—तासि तावत् प्रत्ययमात्रमपेक्षते च एष वृद्धावित्यादीन् धातून् । यथा एधिताहे इति । अस् तु धातुमात्रं न प्रत्ययः । परं तासिना सहोक्तत्वादभुङ्क्तेऽयं पश्चादुपवेशनादीन् प्रत्ययगुणान् । ततश्च एतिपरे अस्तिः सस्यचङ्कारादेशस्तर्हि व्यतिहे इत्यादावेव, नान्यत्र । व्यतिहेइत्यादीहि—व्यति (वि + अति) इत्यस्मात् परमस्तिरुपवेशनं तेनैवं विधस्थले एवोक्तनियमः प्रवर्त्तत इति भावः । भावितेति—भावि (भू + णिच्) + चिण्वदिट् ता । णिलोप इति ‘शोरनिटि’ इत्यनेन । अत्र यद्वक्तव्यन्तद् ‘चिण्वदवृद्धिर्गुक्चेति—’ वार्त्तिकव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्तम् । ‘उपदेशे योऽच्—’ इति व्याख्यानात् ग्यन्तस्योपदेशाभावेऽपि चिण्वदिङ्त्र प्राप्नोत्येव्यपि तत्रैवोक्तम् । पञ्चे भावयितेति । अत्र वलादिलक्षण इट् । तेन णिलोपाप्रवृत्तेर्गुणायदेशौ । एवम् भाविष्यते—भविष्यते इत्यादौ । वुभूष्यते—अत्र सन्नन्ताद् भावे कर्मणि वा यक् । ‘अतो लोपः’ (२३०८) इति सनोऽकारलोपः । एवं वोभूष्यते इत्यत्र यङन्तविषये । वोभूष्यते इति—यङ्लुगन्तादयम् । यङो लुकालुप्तत्वेनैकयकारकं रूप-

मिति भावः । “अकृत—” इति दीर्घ इति—सूयत इत्यन्तेत्यर्थः । साविता—सोतेति ।
पूर्वं प्रागवत् । उत्तरत्र तु धातोरणिट्कत्वादवलादीडपि नेति भावः । एवमन्यत्र ।
अर्यत इति । ऋधातोर्यक् । गुणः । रपरत्वम् । सस्मरे इति—ऋधातोः कर्मणि
लिट् । परत्वादिति—आरिता इत्यत्र चिख्वदिटोऽप्राप्तिमाशङ्क्य समाधीयते । अय-
मर्थः—ऋ + तासि इति स्थिते ‘स्वसिच्—’ (२७५७—६।४।६२) इति चिख्व-
दिट् बाधित्वा परत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च ‘गुणोऽस्ति—’ (२३८०—
—७।४।२६) इति गुणः प्राप्नोति । ततश्च रपरत्वेन अजन्ताभावाच्चिख्वदिट् न
प्राप्नोति । एवं स्थिते आह—उपदेशग्रहणादिति । ‘उपदेशे योऽच्’ इति
व्याख्यानादिति भावः । यद्वा भूतपूर्वगत्यैतत् सिद्धमिति द्रष्टव्यम् । अर्तेति ।
अनिट्कत्वाद् वलादिलक्षणे ङङ्भावे ङदम् । एवं आरिता—अर्तेति । नित्यग्रहणा-
नुवृत्तेरिति—‘नित्यं कृन्दसी’त्यत इति भावः । नेहेति—‘संस्क्रियते’ इत्यस्य
परामर्शः । किन्तु ‘रिङ् शयक्लिङ्क्षु’ (२३२६) इत्यनेन रिङ्हेवेति भावः ।
‘सम्परिभ्यां करौती भूषणे,’ ‘समवाये च’ इति सुडागमः । इदितान्वति ।
टुनदि सम्बद्धौ इतीदित्वम् । सम्प्रसारणमिति—‘वचिख्वपि यजादीनां किति’
(२४०६) इत्यनेनेति भावः । ‘अयङ्यि कितौ’ति—शौ + यक् ते इति स्थिते
अनेन अयङ् । डिङ्त्वात् ‘डिङ्’ (४३) इत्यन्यावयवः ।

२७५८ । तनोतेर्यक् ॥६।४।४४॥

दो— । आकारोऽन्तादेशो वास्यात् । तायते—तन्यते ।
‘ये विभाषा’ (२३१८) = जायते—जन्यते ।

मित— । तनोतेरिति । ‘विङ्गोरनुनासिकस्यात्’ (६।४।४१) इत्यत
आदित्यनुवर्तते । तदाह—आकार अन्तादेशः स्यात् यकि परे इति । स्पष्टम् ।

२३६० । तपोऽनुतापे च ॥३।१।६५॥

दो— । तपश्चलेश्विण्ण स्यात् कर्मकृत्यनुतापे च ।

अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्ता अशोचोत्यर्थः । 'घुमास्था—' (२४६३) इतीत्तम् = दीयते । धीयते । 'आदेचः—' (२३७०) इत्यत्र अशित्तीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश् आदिशिच्चाभावात्तस्मिन् आत्वम् । जग्ले ।

चिन् coming after तप् is not replaced by चिण् in कर्मकर्तृवाच्य and in the sense of अनुताप—repentance. Thus अन्वतप्त (and not अन्वतापि) पापेन । Here पाप is the subject i.e. अनुक्तकर्त्ता and the meaning is—(he) was smitten by sin—thus here we have लुङ् in the कर्मवाच्य । Or we may take it as an instance of भाववाच्य thus—it was repented by the sinful man (पाप + अच् = पापः—vicious person)—i.e. he repented after committing sinful actions. In दीयते etc. we have इत् by 'घुमास्था—' । In the case of लिट् where एश् follows there we will have आत्त्व of the root followed, for एश् is not आदिशित्—having a शकार at the beginning ; for the prohibition अशिति in ('आदेचः—') which (अशित्) is composed of the कर्मधा [comp. (श चासां इत् च)] applies where in the affixes following we find indicatory (इत्संज्ञक) शकार at the outset (आदि) ।

मित— । तप इति । 'च्लिः सिच्' इत्यतश्चेलिरित्यनुपतते । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिश्च इति । 'न रुधः' इत्यतो नेति च । तथा चकारेण 'अचः कर्मकर्त्तरि' इत्यतः कर्मकर्त्तरौति । तदनुक्त्यते, तदाह—तपश्चेलिरित्यादि । कर्मकर्तृत्यनुपदमेव तत्प्रकरणे उदाहरिष्यते । अनुतापे कश्चकारे आह—अन्वतप्त पापेनेति । चिण्भावात् अन्वतापीति न । पापेनेत्यनुक्ते कर्तरि द्वितीया । तदाह—पापं कवेति ।

अत्र अनुपूर्वस्य तपेरभिहननमर्थः । भावलकारं सत्त्वाह—यद्वेति । अत्र अर्थ-
आदित्वादच् । पापभागित्यर्थः अशोचीति । पापं (कर्म) कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थः ।
अवानुपूर्वतपेऽपश्चात्तापोऽर्थः । कर्मधारयादिति—श्चासाविज्ञेत्वाश्रयणादित्यर्थः । इत्-
संज्ञकेति—इत्संज्ञकः शकार आदिर्द्वयं तस्मिन्नित्यर्थः । एशो इति तु आदिशिञ्ज
भवति । ततश्च ग्लै + लिट् ए (भावे) जग्ल ए = जगल् ए ‘आतो लोप इति च’
(२३७२) = जग्ले ।

२३६१ । आतो युक् चिण्कृतोः ॥७।३।३३॥

दी— । आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति
कृति च । दायिता—दाता । दायिषीष्ट—दासीष्ट । अदायि ।
अदायिषाताम् । “स्थाघोरिच्च” अदिषाताम् । अधायिषाताम्—
अधिषाताम् । अग्लायािषाताम्—अग्लासाताम् । हन्यते ।
‘अचिखलोः—’(२५७४) इत्पुत्रे हनस्तो न । ‘हो हन्तेः—’(३५८)
इति कुत्वम् । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते । आशी-
लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्द्धधातुके सीयुटि
विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे—वधिषीष्ट । अधानि ।
अधानिषाताम्—अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि ।
अवधिषाताम् । अधानिष्यत—अहनिष्यत । न च स्यादिषु
चिण्णदित्यतिदेशादुधादेशः स्यादिति वाच्यम् । ‘अङ्गस्य’ (२००)
इत्यङ्गाधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् ॥ गृह्यते । चिण्णदिटो न दीर्घ-
त्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ‘ग्रहोऽलिटि—’ (२५६२)
इति दीर्घविधानात् । ग्राहिता—ग्रहीता । ग्राहिष्यते—ग्रही-
ष्यते । ग्राहिषीष्ट—ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्—

अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः
 कित्वादम्न । अहृच्चाताम् ॥ गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् ।
 तथा हि—चिण्णदिटो दीर्घो नेतुरक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये
 त्विटि 'वृत्तो वा' (२३८१) इति वा दीर्घः । अगरीध्वम्—
 अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्व ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च
 वैकल्पिकानि । इत्यं षष्ठ्यवतिः । 'लिङ्सिचोः—' (२५२८)
 इति विकल्पादिडभावे 'उञ्च' (२३६८) इति कित्तुम् । इत्त्वं
 रपरत्तुं 'हलि च' (३५४) इति दीर्घश्च । 'इणः षोडश्वम्—'
 (२२४७) इति नित्यं ढत्वम् । अगोढ्वम् । ढवमानां द्वित्ववि-
 कल्पेऽष्टौ । उक्तषष्ठ्यवत्यासह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इङ् दीर्घश्चिण्णदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमस्यन्तात् कर्मणि लः । यक् । णिलोपः । श्म्यते
 मोहो मुकुन्देन ।

The augment युक् is affixed to roots ending in आ when चिण्ण,
 and ज्-eliding and ण्-eliding कृत् (affixes) follow. Thus दा +
 चिण्णदिट् + ता = दाय् इता = दायिता, otherwise दाता । अदायिषाताम्—Here
 चिण्णदिट् bars 'स्याध्वोरिच्च' (2389) and thus दा becoming अदायइट्
 सिच आताम् ; the rule, घुमास्था—' (2462) does not apply for although
 सिच् is कित् by 'लिङ्सिचोः—' (2300) yet it is अजादि in con.
 with चिण्णदिट् and not हलादि । अदिषाताम्—by 'स्याध्वो—' अग्लायिषाताम्—
 आल by 'आदेचः—' (2370) then युक् and चिण्णदिट् । अग्लासाताम्—

by आत् only. ❧ हन् + यक् कर्मणि लिट् ते हन्यते । In घानिता (हन् + चिख् + दिट् + ता), घानिष्यते etc, there is no chance of न् of हन् becoming त् by 'हनस्' :— (2574) due to the prohibition 'अचिण्णलोः' found therein ; कुल i.e. घल of ह however takes place by 'हो हन्ते' :— ।

In आशीर्लिङ्, वधादेश or the substitute वध for हन् is superseded by चिख्दिट् on the score of the maxim * 'येन नाप्राप्तिन्याय'—for although वधादेश has its scope both in लिङ् (आशीः) and लुङ् by 'हनोवध लिङि' and 'लुङि च,' yet in लुङ् it is optional, cp 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (2696) whereas in लिङ् it is invariably present. Moreover चिख्दिट् must have application in आङ्घातुक सीयुट् (आशीः) where it has been specially enjoined. Thus वधादेश in आशीर्लिङ् only is superseded by चिख्दिट् and not in लुङ् । Thus घानिषीष्ट (हन् + चिख्दिट् + षीष्ट—इङि etc. as before) in the चिख्दभावपक्ष, and वधिषीष्ट in its absence. अघानि—चलेच्छिण्—इङि, कुल etc as before. अघानिघाताम्—अहसाताम्—the former is in the चिख्दभावपक्ष when वधादेश is wanting. The latter is by 'हनः सिच्' (2697) and 'अनुदात्तोपदेश'— (2428). पक्षेवधादेश i. e. by 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्'

* N. B.—In the rule 'स्यसिच्सीयुट्तासिष्'— (2757) we find 'उपदेशेऽज्झनयहृशाम' whereof उपदेशे अच् have hereby been completely instanced. Now the author begins to instance हन्, ग्रह etc. one by one in स्य, सिच्, सीयुट् and तासि—which are common to all roots here.

† This is otherwise known as 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रान्नाख्यात' ; cp. 'पुगन्तलधूपघस्यच' (2189).

(2695). अवधि—अवधिषाताम्—by चिण्वद्भावः । अधानिष्यत—अहनिष्यत by the optional चिण्वद्भावः । Here in 'स्य' etc. you cannot expect to have अवधिष्यत' etc. also by this optional चिण्वद्भाव—due to the अतिदेश of 'चिण्वत्'. For here there being 'अङ्गाधिकार' present by 'अङ्गस्य' (200), the अङ्ग—operation only is transferred (अतिदिश्यते) where as (अङ्गाधिकारि) वधादेश being but a substitute and not original has nothing to do with अतिदेश । गृह्यते—Here गृह् is taken up—. चिण्वदिट् etc.—Here in ग्राहिता—ग्रहीता etc. the former which exemplify the चिण्वद्भावपक्ष there we will not have दीर्घत्व of the चिण्वदिट् for the दीर्घ enjoined by 'ग्रहोऽलिटि—' (2562) refers to वलादिलङ्गण इट् which is meant to the इट् in general. अदर्शि—चिण् and लघूपधगुण, अदर्शिषाताम्—अट्चाताम्—the former is चिण्वद्भावे ; in the alt. case there being no चिण्वदिट्—सिच् becomes कित् by 'लिङ्सिचो—' (2528) and as such 'अम्' does not appear due to the prohibition 'हजिहृशोर्भाष्यमकिति' । Now explaining in full the rule 'स्यसिच्—' the author now proceeds to instance the कर्मवाच्य forms of गृ which in लुङ् ध्वम् contains hundred and four (104) forms in all (é. g.)—

चिण्वदिट्—(1)—अगरिध्वम् : It has been remarked already that (any) दीर्घ of इट् is concerned with वलादि इट् and not with चिण्वदिट् ।

वलादीट्—(2)—(a) अगरिध्वम्

(b) अगरिध्वम्—no वृद्धि due to the absence of चिण्वद्भाव—but दीर्घविकल्प by 'वतो वा' ।

Each of these three forms again will have to undergo

five other phases or varieties due to 'लत्व' of रिफ by 'अचि विभाषा' (2541) due to 'ढत्व' of व (of ध्वम्) by 'विभाषितः' (2325) and due to three kinds of duplications or 'द्वित्व's—viz the द्वित्व of 'घ' and its स्थानी 'ढ' (these two द्वित्वs have been regarded as one) by 'अनचि च' (48), that of the 'व' (of ध्वम् and ढ्वम्) by the varatika 'यथो मयो इ वाच्ये' under 'संयोगान्तस्य लोपः' (54) and that of 'म' by the same 'अनचि च' (48). In this process we get ninety-six (96) varieties. Thus in the चिख्वादिट्पञ्च we have :—(1) अगारिढ्वम् (2) अगारिढ्वम् (3) अगारिध्वम् (4) अगारिढ्वम् । (5) अगारिध्वम् (6) अगारिढ्वम् (7) अगारिध्वम् (8) अगारिढ्वम् । (9) अगारिध्वम् (10) अगारिढ्वम् (11) अगारिध्वम् (12) अगारिढ्वम् । (13) अगारिध्वम् । (14) अगारिढ्वम् (15) अगारिध्वम् (16) अगारिढ्वम् । These sixteen again admit of sixteen other varieties due to the duplication of final म् in each case. In this way in the चिख्वादिट्पञ्च we have thirty-two (32) forms and therefore in the वलादि इट्पञ्च which has two sets—दीर्घ and ब्रह्म we have sixty-four (64) of them. Consequently by addition we have ninety-six (96) in all here.

Now the वलादिलक्षण इट् is optional by 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' (2528). The इट्पञ्च has been illustrated above. In the इड्-भावपञ्च सिच् is कित् by 'उश्च' (2368); consequently गुण is barred due to कित्त्व, and इत्त्व by 'ऋत इत्' (2390) comes in, then 'उरण्' and 'हलि च' appear. Then by 'इणः षीध्वम्' (2247) ढत्व is नित्य (obligatory) and not optional whence

we have अगौढ्म् which again due to द्वित्व of ढ्, व् and म् admits of eight (8) other varieties. Thus—by द्वित्व of 'उ' by 'अचोरहाभ्याम्—' (59) we have two (2), by द्वित्व of 'व' in each case by 'यणो मयः—' we have four (4) and finally by that of 'म्' of each by 'अनचि च' (48) we have eight in this section. Adding these eight forms with the former ninety-six we have hundred and four (104) in total.

इङ् दीर्घश्चिण्वदिट्—etc Bhattoji sums up in a single verse what has been shown above. We have कर्मवाच्य and not भाववाच्य which is absurd in the case of causal णिच्. यक्—i.e. by 'सर्व—'. णिलोपः—i. e. by 'शोरनिटि' (2313). शस्यते etc—delusion is dispelled by (the emancipator) मुकुन्द । शम्—is मित् due to 'अमन्तत्वं' by 'जनीजृषृक्षसुरक्षोऽमन्ताश्च' (ग. सू.); hence the उपधा is ऋस् by 'मितां ऋस्ः' (2568).

मित—। आत इति । चिण्कृतोरिति । चिणि कृतिचेत्यर्थः । 'अचो जिणति' (७।२'११५) इत्यतो जिणति इत्यनुवर्तते । तच्च कृतौत्यस्यैव विशेषणं न तु चिणि इत्यस्य । तस्य णित्वेणासङ्गत्यापत्तेः । तदाह—जिति णिति कृति चेति । चिणि—अदायीतुदाहरणम् । दायिता इति तु 'स्यसिच,—' इत्यनेन चिण्ववद्भावे । जिति कृति—दाय इति । णिति कृति—पायं पायम् इति (णमुलि) । अदायिषाताम् इति । अत्र (सिचि). 'स्याघोरिच्च' (२३८८) इत्येतद्वाधित्वा परत्वात् चिण्वदिट् । 'सुमास्या—' (२४६२) इति ईत्वं तु न । अव सिचइट्-साहचर्य्यादजादित्वात् । न च 'स्याघोः—' इत्यस्य पुनः प्रसङ्गः । अभलादित्वात् । तत्र हि 'इको भल्' (२६१२) इत्यनुवर्तते । तथा च भलादिरेव सिच् किन्नतु इडादिरिति फलितम् इति व्याख्यातारो वदन्ति । वस्तुतस्तु 'सत्यपि तस्मिन् (स्याघोरितौत्वे) नेह काचित् क्षतिः । सिचः कित्त्वपि अनिगुलक्षणया वृद्धा

('अचो जिण्ति' इत्यनया) रूपनिष्पत्तेरिति मनोरमायां स्पष्टम् । अदिषातामिति ।
 स्थाघोरितीत्यम् । अग्लासाताम् इति—'आदेचः—' (२३७०) इत्यात्मम् ।
 चिण्वत्त्वाभावादयुगभावः । अनिट्त्वाद् वलादीङ् विरहः । हन्यत इति—'स्यसिच
 —' इति सूत्रे उपात्तानाम् अज्जनयद्दृशां मथ्ये अजन्ता उदाहृताः । अधुना
 हनादय उदाक्रियन्ते । एषु कर्मणि यक् प्रत्ययः । ननु घानिता घानिष्यत
 इत्यादौ 'हनस्तः—' (२५७४) इति तकारान्तादेशः स्यात्तत्राह—अचिस्त्वोरिति ।
 इति पर्युदासान्नेत्यर्थः । आशोर्लिङीति—न तु लुङि । येन नाप्राप्तिन्यायेन आशिषि
 एव तस्य बाधौचित्यात् । लुङि तु यथा चिण्वद्भावो वैकल्पिकस्तथा 'आत्मनेपदेष्वन्व-
 तरस्याम्' (२४१९) इति वधादेशोऽपि । तथा सति उभयोरपि तुल्यत्वाद् येन
 नाप्राप्तिन्यायाभावः । आशिषि तावत् चिण्वद्भावो विशेषेण विधीयते तथाच
 आत्मनेपदे एव तत्रापि सौयटि एव नान्यतेति । वधादेशस्तु वध्यादित्यादौ परस्मैपदेऽपि
 चरितार्थ इति स एवानेनात्र अपोद्यते, न लुङ्युपदिष्टो वधादेशः इति पुनरप्याह—
 विशेषविहितत्वादिति । अधानिषाताम्—अहसाताम् इति । चिण्वद्भावाद इति
 वङ्गादिना पूर्वम् । उत्तरस्तु चिण्वदिङ्भावे 'हनः सिच्' (२६९७) इति चत्वेः
 कित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः—' (२४२८) इत्यनुनासिकलोपः । पक्षे वधादेश इति—
 'आत्मनेपदेष्वन्व—' इत्यनेन । अवधिषाताम् इति । चिण्वदिट्सिचौ । अकारस्यो-
 पधात्वाभावात् वङ्गिः । ननु यथा चिणि वधादेशो विहितस्तथा चिण्वदित्यतिदेशात्
 (चिणि यद् यत् काय्यमुपदिष्टं तत्तत् चिण्वद्भावेऽपीति न्यायात्) स्य इत्यादिषु
 परेषु हन्तेर्वधादेशः स्यादित्याशङ्क्य परिहृत—न चेत्यादिना आङ्गस्यैवातिदेशादिति ।
 यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदङ्गम् । यथा चिणिपरे हनादयः । वधादेशस्तु न तथा ।
 तस्यादेशत्वेन साक्षादुपदेशाभावात् । अत्रएवान्न तस्यातिदेशो न ॥ ननु ग्राहिता,
 ग्राह्यते इत्यादौ चिण्वद्भावपक्षे चिण्वदिटो दीर्घः स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतस्य
 वलादिलक्षणस्यैवेति । अदर्शि—चिण् । गुणः । अदर्शिषाताम् । चिण्वदिट्पक्षे इदम् ।
 'न दृशः' (२४०७) इति क्सस्य निषेधात् सिच् । सिचः कित्वादिति—'लिङ्सिचोः—'
 (२५२८) इत्यनेन । अम् नेति—'सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति' इति पर्युदासादितिभावः ।

अष्टचातामिति—एतत् क्सपच्चे इति न भमितव्यम् । चिण्वदिडभावेनधातोरनिट्-
 कत्वेन वलादिलक्षणडभावेन च कत्वपत्वाभ्यां यथोक्तरूपसिद्धेः । गिरते लुङिध्वमीति ।
 अत्र यत्वेटो दीर्घो विहितस्तत्र तत्र वलादिलक्षणस्यैवेष्टः स इति बोध्यव्यमित्याह ।
 चिण्वदिट इति । विकल्पाभावं दर्शयति—अगारिध्वमिति । वलादिलक्षणेतिटु—
 अगरीध्वम्—अगरिध्वम् । चिण्वत्त्वाभावान्नवृद्धिः । एषां त्रयाणामिति । लत्वमिति ।
 ‘अचि विभाषा’ (२५४१) इति रेफस्य लत्वविकल्पात् अगालिध्वम् इत्यादीनि द्वीणि
 इत्येवं षट् । ढत्वमिति—‘विभाषेष्टः’ (३३२५) इति ध्वमो धकारस्य ढत्वविकल्पात्
 धत्वपच्चे षट्, ढत्वपच्चे च षडित्येव सङ्कलने द्वादश । हित्वतयंचेति । यद्यपि धढवमानां
 हित्वादत्र हित्वचतुष्टयमित्येव वाच्यं तथापि ढकारस्य धकारस्थानिकत्वेन उभयेरेकत्व-
 विवक्षया त्रयमित्युक्तमिति विभाव्यम् । तदेवमुक्तद्वादशानां मध्ये ‘अनचि च’ (४८)
 इति षट्नां धस्य षट्नां ढस्य च हित्वे चतुर्विंशतिः । ततो ‘यणो मयो ब्रैचाच्ये’ इति
 वार्तिकान् मय इति पञ्चमीयण इति षष्ठ्यौतिपच्चे वकारस्य प्रत्येकं हित्वे अष्टचत्वारिंशत् ।
 पुनर् ‘अनचि च’ (४८) इति मकारस्यापि प्रत्येकं हित्वे षण्णववृत्तिः । तदाह—
 इत्यं षण्णववृत्तिरिति । अवशिष्टाष्टप्रतिपादनार्थमाह—लिङ्सिचोरिति । अनेनेङ्-
 विकल्पादिट्पच्चे ‘वृत्तो वे’ति दीर्घविकल्पाद् चतुःषष्टिरिति दर्शितम् । इडभावपच्चे
 तु अट् गृ सिच् ध्वम् इति स्थिते ‘उञ्च’ (२३६८) इति कित्त्वे गुणाभावात् ‘वृत्त-
 इडातोरिति इत्त्वम् रपरत्वम् । ‘हलि चे’ति दीर्घश्च । ‘इणः षौध्वम्—’ इति
 टत्वविकल्पाभावाद् ढत्वंनित्यम् । अगोढ्वम् । ‘धि च’ (२२४९) इति सिज्जलोपः ।
 ढवमानामिति—‘अचो रद्वाभ्याम्—’ (५९) इति ढस्य हित्वे द्वौ । ढमित्यस्य
 वकारस्य ‘यणो मयः—’ इति प्रत्येकं हित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि ‘अनचि’ (४८)
 इति मकारस्य प्रत्येकं हित्वेऽष्टौ । एवमुक्तषण्णववत्या सङ्ग अष्टानांसङ्कलने चतुरधिकं
 शतं सम्पद्यत इत्याह—उक्तेति । उक्तानांसंस्मरणार्थं श्लोकेन संगृह्णाति । इङ्
 दीर्घ इति । अर्थः स्पष्टः । हेतुमण्यन्ते भावलकारासम्भवादाह—कर्मेणि ल इति ।
 लकारा इत्यर्थः । तिलोप इति ‘शेरनिटी’त्यनेन (२३१३) । शस्यत इति । ‘जनीज-
 षत्ताम्—’ इत्यमन्तत्वेन मिश्रलक्षणोऽस्त्वः ।

२७६२ । चिस्सुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥६॥४॥८३॥

दी—। चिण्परि णमुल्परि च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ऋस्वः' (२५६८) एव तु न विकल्पितः । ण्यन्तासौ ऋस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्यानिवत् इति दीर्घः सिध्यति । ऋस्वविधौ तु स्यानिवत्तुं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्' इत्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शमिता—शमिता—शमयिता । शमिष्यते—शमिष्यते—शमयिष्यते । यङन्तास्त्रिच् । शंशम्यते । शंशमिता—शंशमिता—शंशमयिता । यङ्लुगन्तास्त्रिच्यपेप्रवम् । भाष्यमते तु—यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे—शम्यते मुनिना ।

The उपधा or penultimate of नित् roots becomes दीर्घ or lengthened optionally in णिच् followed by चिण् or followed by णमुल् । [Thus अशनि—अशानि (चिण्), and शनं शनम्—शानं शानम् (णमुल्)] प्रकृतः etc.—The previous rule is 'मितां ऋस्वः' (६१४८२) so that the Sutrakara could have enunciated as 'चिस्सुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' whereby also there would appear दीर्घ as an alternative through the option of ऋस्व, for अन्यतरस्याम् following upon 'मिताम्—।' But he (the Sutrakara) has purposely not enunciated in that way i. e. has not made the ऋस्व of 'मिताम् ऋस्वः' in cases of चिण्परि and णमुल्परि णि—for this ऋस्वविकल्प fails to serve the purpose

(viz, of ऋस्वविकल्प)—when णिच् follows a ग्यन्त root. Take for instance शमि (शम् + णिच्) + णिच् + ता । Here if the ऋस्वविधि is made optional then the elision of first णिच् will be considered by 'अचः परस्मिन्—' (५०) as स्थानिवत् so that the operation due to the 2nd. णिच् is impeded due to this intervention of स्थानिवत्—for the 2nd. णिच् which is followed by चित्त्वद्भाव (ता) does not in this case invariably follows on the root. In the use of दीर्घविधि (i.e. दीर्घविकल्पविधि) however, the elision of णिच् is not स्थानिवत् due to the prohibition 'न पदान्त द्विवचनवर्यलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घ-जश्चविधिषु' (५७) । Thus दीर्घ has scope here and not ऋस्व where स्थानिवत्त्व (of—णि) is unavoidable. In भाष्य, however we find that having recourse to * 'पूर्ववासिद्धि न स्थानिवत्' or स्थानिवद्भाव

* The rule 'पूर्ववासिद्धिम्' (८२।१) instructs us that what has been enjoined in the last three sections or पादस is invalid towards all the previous rules or operations (सपादसप्तध्यायीं प्रति विपादसिद्धा) । If so then the prohibition of स्थानिवद्भाव with reference to द्विवचनपरसवर्णानुस्वार etc under 'न पदान्त—' (५१—१।१।५८) has no importance. For where do they apply ? They (द्विवचन etc) apply in order towards 'अनचि च' (८१।४७), 'अनुस्वारस्य ययि—' (८१।५४), 'नश्चापदान्तस्य—' (४।३।२४), 'हलि च' (४।२।७७), 'भलां जश्—' (८१।५३) and 'खरि च' (८१।५५) । But these are invalid towards 'न पदान्त—' (१।१।५८) as they are instructed under 'पूर्ववासिद्धिम्' (४।२।१) । Therefore the statement of द्विवचन, सवर्ण, अनुस्वार, जश् and चर् is superfluous. In this connection it is important to note that rules falling under 'पूर्ववासिद्धिम्' are called पूर्ववासिद्धीय rules—पूर्ववासिद्धि भव (i.e. पूर्ववासिद्धित्वस्योपपत्ति) पूर्ववासिद्ध + भव (ईय) ।

does not apply to rules and operation under 'पूर्ववासिद्धम्' (८२।१),
—द्विवचन, सवर्ण, अनुस्वार, दीर्घ, जश् and चर् have been rejected by
Patanjali. Well, the rule 'चिण्णसुलोः—' (६।४।६३) not being
पूर्ववासिद्धीय, the दीर्घविधि hereof also fails as the elision of the first
णि becomes स्थानिवत् or existent like the original and thus inter-
venes as it did in the case of ऋस्वविधि । Then what to do here.
So to answer this Bhattoji says णाविति—etc. णिच् is here consi-
dered to form a जाति—genus or general class so that the two
णिच् will not be taken separately but as a class in general.
Thus the स्थानिवत्त्व of the first णिलोप shall not in the least
affect the operation. The intention of the भाष्यकार therefore
is 'let not here (in 'चिण्णसुलोः—') be taken the term दीर्घ' ।
शामिता (शम् + णिच् + चिण्वदिट् ता) दीर्घपक्षे—शमिता (शम् + णिच् +
चिण्वदिट् ता) ऋस्वपक्षे—शमयिता (शम् + णिच् + वलादि इट् ता गुण).
Similarly in the remaining instances. According to भाष्य,
however, in the case of चिण्वदिट् of a यङन्त root, there is
no दीर्घ as it rejects the same. Thus there we have two forms
only—शंशमिता—शंशमयिता. अत्यन्तलभावे etc—easy.

मित— । चिण्णसुलोरिति । 'दीर्घो णौ' (६।४।६०) इत्यतो णाविति वर्त्तते ।
तच्च विशेष्यम् । तदाह—चिण्परे णसुल्परे च णाविति । 'ऊटुपधाया गोहः'
(६।४।८६) इत्यत उपधाया इति, 'मिताम्—' (६।४।६२) इत्यनेन मितामिति
च वर्त्तते । तदाह—उपधाया इत्यादि । ननु 'मितां ऋस्वः' (६।४।६२) इत्यतो
'ऋस्व' इत्यप्यनुवर्त्यताम् । तथा च 'चिण्णसुलोरन्यतरस्याम्' (६।४।६३) इत्येव
सूत्रमस्तु । मास्तु दीर्घग्रहणम् । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यादपक्षे दीर्घस्यापि सिद्धे-
रित्याशङ्क्य आह—अत्यन्तलभावेति । अयमभिप्रायः । 'न पदान्तद्विवचनवरे-यलोप-

स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु' (५१—१।१।५८) इत्यत्र पदस्यान्तावयवे द्वित्वादी च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदितुक्तम् । ततश्च ऋस्वविधौ स्थानिवद्भावः प्राप्नोति दीर्घविधावेव तन्निषेधात् । एवञ्च ('ऋस्वविकल्पविधौ'—शमधातोर्गन्तासौ (शम् + णिच्) + णिच् + लुट् ता इत्यत्र प्रथमणिलोपे तस्य (णिलोपस्य) 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (८०—१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वाद् व्यवधानादत्र चिण्परकणिच्परकत्वं नास्ति । तथा सति शमिता—शमितेति न सिध्यति । दीर्घविधौ तु सिध्यत्येव तत्र 'न पदान्ते'ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र आह—दीर्घविधौहीति । ऋस्वविधौत्विति—व्यवस्थान्तराभावादिति भावः । भाष्येत्विति । न पदान्तसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । पूर्वत्वासिद्धे इति—पूर्वत्वासिद्धमस्तीत्येति पूर्वत्वासिद्ध + अच् (अर्शआदिभ्योऽच्)—पूर्वत्वासिद्धीये इत्यर्थः । न स्थानिवदिति—स्थानिवद्भावो न प्रसरति असिद्धत्वादिति भावः । इत्यवष्टभ्येति—इत्याश्रित्येत्यर्थः । प्रत्याख्याता इति । निष्प्रयोजनत्वेन परित्यक्ताः । तथा च 'अनचि च' (८।४।४७) इति द्विवचनं शास्ति—यथा मध्वरि (मध + अरि) इत्यादौ । तच्च—पूर्वत्वासिद्धम् । तथा सति 'नपदान्त—' इत्यत्र द्विवचनस्य स्थानिवद्भावनिषेधो व्यर्थः । एवम् 'अनुस्वारस्य—' (८।४।५८) इत्यत्र सवर्णस्य, 'नञापदान्तस्य—' (८।३।२४) इत्यत्रानुस्वारस्य, 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घस्य, 'भ्रलां जश्—' (८।४।५३) इति जगत्वस्य, तथा 'खरि च' (८।४।५५) इति चत्वस्य च पूर्वत्वासिद्धीयत्वात् 'नपदान्त—' इत्यत्र ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रत्याख्यानपरभाष्यस्याशयः । ननु पूर्वत्वासिद्धीयदीर्घविषयेऽस्तुत्वम् । 'चिण्मुलोदीर्घः—' इत्यत्र, तु दीर्घग्रहणं न प्रत्याख्यातव्यम् । तस्य पूर्वत्वासिद्धीयत्वाभावेन स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । एवञ्च तत्स्थानिवद्भावनिरासाय—अत्र दीर्घग्रहणमावश्यकमेव इत्याशङ्क्य आह—णाविति जातिपर इति । तथाच प्रथमणिलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि व्यवधानं नास्ति । णित्वस्य व्यक्तिकल्पने हि तत् । णित्वजातिकल्पनायान्तभयोरप्येकत्वान्नास्ति व्यवधानमिति भावः । एवञ्च ऋस्वविकल्प एव भाष्याशयः स्थानिवद्भावेऽपि जातित्वाश्रयणादभौष्टसिद्धेरितौदमपि ('चिण्णमुलोदीर्घः—' इति) दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यात-

मेवेत्याह—दीर्घग्रहणं चेदमिति । तदाशय इति—प्रत्याख्यानपरभाष्याशय इत्यर्थः ।
 “वस्तुतस्तु ‘चिण्णमुलोः—’ इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथा ह्रिड्
 अनादरे इत्यस्य चिणि अहिडि—अहेडि इत्येव स्यात्, नत्वष्टम् अहिडि—अहीडि इति
 कैयटे स्पष्टमिति तत्त्वबोधिनी ! शमिता—शामिता इति—चिण्णदिटि दीर्घविकल्पः ।
 शमयिता इति—बलादिलक्षणेङ् गुणश्च । शंशयते इति—यङोऽकारस्य ‘अतो लोपः’
 इति लोपः । ततो यक् । शंशामितेति—द्वित्वादिर्विशेषः । चिणि—अशंशमि—अशंशामि ।
 णमुलि—शंशमंशमम्—शशंमंशंशममिति । भाष्यमते त्विति—‘यङोऽलोपस्य
 स्थानिवत्वेन णिच्परत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेः प्राप्रवृत्तेः’ । एवञ्च दीर्घग्रहण-
 प्रत्याख्यानं न युज्यते इति दीक्षिताशयः । ख्यन्तत्वाभावे इति—एवञ्च अकर्मकत्वाद्
 भावे ल इत्यर्थः ।

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥७॥३॥३॥

दी— । उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च ।
 अशमि । अदमि । ‘उदात्तोपदेशस्य’ इति किम् ? अगामि ।
 ‘मान्तस्य’ किम् ? अवादि । ‘अनाचमेः’ किम् ? आचामि ।
 ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ (वार्तिक) । चिणि
 ‘आयादयः—’ (२३०५) इति णिङ्भावे—अकामि । णिङ्णि-
 चोरप्येवम् । अवामि । ‘वध हिंसायाम्’ । हलन्तः । ‘जनिवध्योश्च’
 (२५१२) इति न वृद्धिः । अवधि । ‘जाग्रोऽविचिस्सलुडित्सु’
 (२४८०) इतुप्रकृतेर्न गुणः । अजागारि ।

The penultimate of a root which is instructed or enunciated to be उदात्त and ends in म् but not of चम् preceded by आङ् is not lengthened when चिण् and ज-eliding and ण-eliding क्त affixes follow. अगामि—because गम् is मान्त but not उदात्त.

अवादि—because वद is उदात्त but not मान्. ‘अनाचमि—’
etc—(varttika) i.e वृद्धि is not forbidden to the उपधा of these-
three roots. अकामि—This is the common form in चिण् whether
णिङ् is wanting or there is णिङ् or णिच्, this is due to णिलोप by
‘शेरनिटि’ (2313a). वध etc i.e. this is diff. from वधादेश which
is अदन्त. Thus अवधि also is common in both cases. Comp—‘यत्
क्रौञ्चमिथुनयोरैकमवधि काममोहितम्’ (रामायण) ।

मित— । नोदात्तोपदेशस्येति । न+उदात्तोपदेशस्येतिच्छेदः । ‘मृजेवृद्धिः’
(७२।११४) इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । ‘अत उपधायाः’ (७२।११६) इत्यत
उपधाया इति । ‘अचोर्जिणति’ (७२।११५) इत्यतो जिणति इति । ‘आतो
युक् चिण्कृतोः’ (७३।३३) इत्यतश्चिण्कृतोरिति च ; तदाह—उपधाया इत्यादि ।
शेषपूरणमिदम् । तेन ‘उदात्तोपदेशस्य आङ्पूर्वचमिबर्ज्यस्यमान्तस्य च धातोरु-
पधायाः—’ इति योजनीयम् । चिणि आह—अशमीत्यादि । जिति कृति—
शमः । दमः (घञ्) । णिति कृति—शमकः । दमकः (ख्रुल्) । ‘कथं तर्हि
—‘हरिर्यदक्रामि पदैककेन यमि’ति श्रीहर्षः । प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेवेत्या-
ग्रहस्तर्हि निवृत्तप्रवेशात् प्राकृतेऽर्थे णिचि व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ततश्चिण् बोध्यः ।
कथमुद्यमः, उपरम इति ? संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् ।
घञर्थे कविधानमिति तत्त्वबोधिनी । उद्पूर्वयोर्मरमोरुदात्तत्वं वा कल्प्यमिति केचित् ।
णिङ्णिचोरप्येवमिति । यथा णिङ्भावे चिणि—‘अकामि’ इति रूपं भवति ।
णिङ्नास्तिजन्ताच्च कमिश्चिणि तदेव रूपमिति भावः । वध हिंसायामिति ।
मिन्नोऽयमदन्ताद् वधादेशात्तेनाह—हलन्त इति । णिचि चिणि रूपं तु
तुल्यमेवेत्याह—अवधीति ।

२७६४ । भञ्जेश्च चिणि ॥६॥४॥३॥

दी— । नलोपो वा स्यात् । अभाजि—अभञ्जि ।

मित— । 'आत्रलोपः' (६।४।२३) इत्यतो नलोप इति, 'जान्नमशां विभाषा' (६।४।३२) इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते तदाह—नलोपो वेति । अभा-
जौति । नलोपपक्षे उपधावृद्धाविदम् ।

२७३५ । विभाषा चिस्समुलोः ॥७।१।६८॥

दी— । लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि—अलाभि ।
व्यवस्थितविकल्पत्वात् प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि ॥
द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नी-हृ-कृषहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां च निजिच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ग्यन्तानां लादयो मताः ।

(वार्तिकार्थः *) । गौर्हुह्यते पयः । अजाग्रामं नीयते ।
क्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको
धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं
वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां
कर्मणिभावे च लकार इष्यते' । मासो मासे वा आस्यते देव—
दत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते
माणवकः ।

The augment नुम् is optionally prefixed to the root लभ् when चिष् and णसुल् follow. In णसुल् we get लम्भं लम्भम्—लाभं लाभम्. But प्रलम्भं प्रलम्भम्—because it is ordained that नुम् is optional

* एतद्गालमनोरमायां दृष्टं न तत्त्वबोधिनाम् ।

—only when लभ् is without उपसर्ग so that it will have नित्य लुम् when preceded by उपसर्ग's प्र etc. As to which of the two कर्म's of द्विकर्मक roots will have लादयः i. e. ल, कृत्य, क्त and खलर्थं प्रत्ययः—i. e. सामानाधिकरण्य or प्रथमा in con. with लकारः, कृत्य affixes etc., we summarise the injunction below :—

लादयः are said to be due to or apply on the Indirect Object (गौणकर्म) of the * दुह्नादि class, the direct object or प्रधान कर्म of the roots of न्यादि class, any one object—according to the intention (of the speaker)—of roots expressing 'knowledge' (बुद्धि) and 'eating' and of such roots as have शब्दः (e.g. वेद, शास्त्र etc) for their objects, and on the प्रयोज्य कर्म of other roots viz. causal ones—i. e. the गौण कर्म etc, will have प्रथमा in connection with these ल etc. in the कर्मवाच्य । Thus गौः दुह्यते etc. cp, also 'मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा'—(रघु). बोध्यते—instance of बुद्धार्थ. भोज्यते—instance of भक्षार्थ. शब्दकर्म—शिष्योदवेनध्याप्यते or शिष्यं वेदोऽध्याप्यते । 'देवदत्तः—' instance of प्रयोज्य-कर्म. If analysed it will stand thus :—

देवदत्तो ग्रामं गच्छति (अणिजन्त) ।

यज्ञदत्तो देवदत्तं ग्रामं गमयति (णिजन्त) ।

यज्ञदत्तेन देवदत्तो ग्रामं गम्यते (कर्मणि लकार) ।

It is intended that लकार is due to कर्म and भाव also of such अकर्मक roots as have काल (time) etc i. e. भाव, देश

* “दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशामुजिमन्यमुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्याग्नीह्वकष्वहाम् ॥”

and अध्वन् for their objects, cp—‘अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वाच कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्’ (वार्तिक) —Thus—

मासः आस्यते देवदत्तेन (कर्मणि लकारः)

मासे आस्यते ... (भावे लकारः)

But in the causative forms of them we will have the प्रत्यय i. e. ‘लकार, कृत्य क्त etc in the प्रयोज्य e.g. ‘मासम् आस्यते माणवकः (कर्मणि लकार). The non-causal and the causal forms of this were—मासम् आसी माणवकः—मासम् आसयति माणवकं देवदत्तः । Then मासमास्यते—as in the text.

Here ends भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

नित— । विभाषेति । ‘लभेय’ (७।१।६४) इत्यतो लभेरिति । ‘इदितो नुम् धातोः’ (७।१।५८) इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । तेनापेक्षितं पूरयन्नाह— लभेरित्यादिना । चिणि णमुलिवेति शेषः । चिणि दर्शितं मूले । णमुलि तु लभे लभम्—लामंलाभम् । व्यवस्थितविकल्पत्वादिति । इयमत्र व्यवस्था— अनुपसर्गादेव लभेनुम् विकल्पते, न तूपसर्गात् परस्येति । तेन प्रादावस्य नित्यं नुम् प्राप्त इत्याह—प्रालम्भि इति ; न तु प्रालाभि इत्यपि । एवं णमुलि—प्रलम्भं प्रलम्भम् इति ॥ इयता एककर्मकाणां कर्मणि लकारा दर्शिता इदानीं द्विकर्मकाणां (धातूनां) कर्मणि लकारव्यवस्थां दर्शयिष्यन्नाह—द्विकर्मकाणांस्त्विति ।

दुहादेर्गौणे कर्मणि लादयो मताः नीहृक्षष्वहाम् प्रधाने कर्मणि लादयो मताः, तथा बुद्धिभच्चार्ययोः शब्दकर्मकाणां च निजेच्छया—स्वेच्छया कर्त्रिच्छयेत्यर्थः— (इयोरिकतरे कर्मणि) लादयो मताः—अन्येषां यन्तानां प्रयोज्यकर्मणीत्यन्वयः । लादय इति । ‘लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति कर्मणि लकारा विहिताः । तथा ‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः’ इति कर्मणि भावे च कृत्यादयो वक्ष्यन्ते (कृदन्त-प्रकरणे) । तेनाव लादय इत्यनेन लकारकृत्यादयः परास्मृश्यन्ते । गौर्दुह्यत इति ।

कर्मण्यत्र लकारः । कर्मणस्तिङ्गा अभिहितत्वात् प्रथमा । एवमन्यत्र । निजिच्छयेतुदाह-
रति—बोध्यते माणवकमिति द्वाभ्याम् । शब्दकर्मकाणास्तु—शिष्योवेदम् अध्याप्यते,
शिष्यं वेदोऽध्याप्यते गुरुणा वेतुदाहरणम् । सकर्मकाणां ग्यन्तानां प्रयोज्य—
कर्मण्याह—देवदत्त इति । यज्ञदत्तेनेति शेषः । अकर्मकाणामाह—अकर्मकाणां
कालादिकर्मकणामिति । नेदं वार्त्तिकं, भाष्यादावनुपलम्भात् । किन्तु 'अकर्मकधातुभि-
र्योगे देशः कालोभावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक' इति वार्त्तिकान्नायसिद्धमेत-
दित्याहुः । मासो मासे वेति । तत्र आद्ये कर्मणि लकारः । द्वितीये तु भावे
इति बोध्यम् । णिजन्तात्त्विति । एवम्विधानामकर्मकाणां णिजन्तादित्यर्थः ।
मासमास्यते इति देवदत्तेनेधि शेषः । अग्यन्तावस्थायामिदम्—मासमास्ते माणवक
इत्यासीत् । ग्यन्तावस्थायां तु—मासमासयति माणवकं देवदत्त इति । एतेन
अकर्मकाणां ग्यन्तानां प्रयोज्यं विहाय कर्मान्तराभावाद् द्विकर्मकव्यवस्थायामेषामन्त-
र्भावो व्यर्थ इति निरस्तम् ।

इति मितभाषिण्यां भावकर्मतिङ्-प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृ-तिङ्-प्रकरणम्

दो—। यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्व्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिञ्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु—

When the part (or—exertion on the part) of the agent is not intended (to mention) in order to indicate extreme facility of performance, other कारकs too, such as कर्म, करण etc. get the designation of कर्ता—because they are (now) independent (of the agent) with reference to their respective actions (cp—‘स्वतन्त्रः कर्ता’—569, or a karaka when independent is designated as कर्ता) । So although they were formerly करण, अधिकरण etc, yet they will now have कर्तरि लकार i.e. verbs of active conjugation—for they are now कर्तृसंज्ञकs. As for example—‘साध्वसिः—’ The sword cuts well. Here we have कर्तृसंज्ञा of

करण । Though the man holding the sword cuts the tree etc, at ease with the help of the same yet, the effort on the part of him being too little in comparison with the sharpness of the of the instrument, the कर्तृत्व of the action is attributed to the same instrument. Similarly 'काष्ठानि—'The fuels cook. 'स्थाली—' the pot (for cooking) boils—Here we have कर्तृसंज्ञा of अधिकरण । But when there is any intention of ascribing कर्तृत्व to कर्म, roots which were previously सकर्मक or transitive will now become almost अकर्मक or intransitive—i.e. roots having single object only will now look like अकर्मक e.g. 'पचति ओदनः' whereas roots having double objects will remain as सकर्मक: e.g. 'मथ्नाति सागरोऽद्यतम्' । It is therefore that Bhattoji says 'प्रायेण' in the वृत्ति of these two classes of roots (now termed as अकर्मक and सकर्मक) the former will have भावे लकार and the latter कर्तरि i. e. these will be regarded to form भाववाच्य and कर्तृवाच्य respectively. Thus पचते ओदनेन etc, illustrates भावे लकार ; for कर्तरि लकार, however, we look forward :—(N. B.—This कर्तरि लकार thus paves the way for कर्मकर्तरि लकार by—)

मित— । अथैवं भावकर्मप्रक्रियां प्रदर्श्य कर्मकर्तृप्रक्रियां प्रदर्शयिष्यन् प्रसीति—
यदेति । सौकर्यातिशयमिति अतिशयेन सुकरत्वमित्यर्थः । अनायासातिशयसाध्यत्व-
मिति यावत्, कर्तृप्रयत्नाविवक्षायामित्यर्थः । उक्तं हि खेरणाविति सूत्रे—'फल-
व्यापारयोर्धातुः । तत्र फलाश्रयं कर्म व्यापाराश्रयस्तु कर्तेति । एव सति यत्सा-
तन्व्यं व्यापारस्य स एव कर्तेति संज्ञायते । कुत इत्यत आह—स्वव्यापारे इति ।
'स्वतन्त्रः कर्ता' (५६९) इति सूत्रादिति भावः । साध्वसिरिति—साधु इति क्रिया-
विशेषणम् । अतः करणस्यासिः कर्तृसंज्ञा । कर्तृव्यापारे सत्त्वेऽपि तस्याति स्वल्पत्वादनुक्तिः,

करणस्य तु तैच्चातिशयसत्त्वादत्र तस्यैव व्यापाराश्रयत्वमुक्तमेवं काष्ठानीत्यत्र । स्थालीति ।
रन्ध्रनसाधनम् ['पिटरः स्थालुखा कुण्डमि'त्यमरः] । अवाधिकरणस्य कर्तृसंज्ञा ।
कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यध्याहारः । प्रायेणाकर्मका इति—अयं
भावः । ये तावद् भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मका
इत्याच्यते । यथा वृक्षश्चिह्नन्ति । ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इत्याच्यते । यथा—सुधां
क्षीरसागरो मथ्नाति । इति एवं व्यवस्था अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । 'लः
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रादितिभावः ; तत्रभावे आह—पच्यते ओदनन ।
यद्यपि पचेरपि द्विकर्मकत्वमस्यैव तथापि तण्डुलानामविवक्षया एककर्मकत्वमुक्तम् ।
एककर्मकाणां कर्मकर्तरि साधनं दर्शयितुमाह—कर्तरित्विति ।

२७६६ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥३१॥८७॥

दी— । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपद—चिण्-
चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः ।
भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननुभावे लकारे कर्तुर्द्वितीया
स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एवहि कर्ता
कर्मवत् । 'लिङ्ग्राशिष्यङ्' (३४३४) इति द्विलकारकात् 'लः'
इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव
कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किन्तु भाव एव ।
भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया
विक्रित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ।
सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरण-
क्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । 'कर्मणा' इति किम् ?

करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ
 मा भूत् । किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत् = गच्छति ग्रामः ।
 आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः', स्मरति अद्धाति
 वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्तेषु
 तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया,
 नेतरत्र । न हि पक्तापकतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु
 वैलक्षण्यमुपलभ्यते ॥ करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च
 कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्
 सिद्धेत् । ज्ञानेच्छादिवद् यत्रस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन—अनु-
 व्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्रानि
 कृते आलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश् न
 त्वात्मनेपदम् ॥ 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वार्तिक) ।
 अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति । 'दुहिपच्योर्बहुलं
 सकर्मकयोरिति वाच्यम्'—(वार्तिक) ।

An agent (कर्त्ता) becomes like an object (कर्म) (i.e. obtains the operations laid down for a कर्म) when the action concerning the same कर्त्ता bears similarity with that lying within (the concern of) the कर्म. Thus this is a matter of transference of operations *(कार्यातिदेश), hence (as in

* Though there is no hard and fast distinction between कार्यातिदेश and शास्त्रातिदेश, yet the author insists on the former observing that the latter ultimately leads to the same. See also 'शिरणौ—' (2758) etc.

the case of कर्म or कर्मलकार i.e. कर्मवाच्य) the operations such as यक् (by 'सार्वधातुके यक्' —2756), आत्मनेपद (by 'भावकर्मणोः'—2679), चिण् (by 'चिण् भावकर्मणोः' 2758), चिण्वत् i.e. चिण्वद्भाव and इट् (by 'स्यसिच—' 2757) will take effect in the case of कर्त्ता (of कर्मकर्तृवाच्य). As the कर्म of a कर्मलकार is in collocative connection (सामानाधिकरण्य) with the root and as it is expressed by तिङ् affix so also appears as the कर्त्ता—and therefore it (कर्त्ता) takes प्रथमा. Thus 'पच्यते—' The rice boils (itself) and 'भियते—' the wood splits (itself). These are the cases of यक्. [The meaning being 'the rice is being boiled' and 'the wood is being split'—these expressions are analogous to English ones viz—The house is building, the book is printing etc.—quasi-passive verbs (passive in sense but active in use)]. अपाचि, अमेदि—चिण्. वृद्धि by 'अचो जिणति' (254). ननु etc.—Here you cannot rejoin that as in the भाववाच्य the कर्त्ता is not expressed, so it will have द्वितीया on the strength of this अतिदेश ('कर्मवत्—') and not तृतीया. For such कर्त्ता as is expressed by the लकार (verb) is like कर्म. This is obtained from the अनुवृत्ति or carrying down of the letter ल्, which is elliptical for 'लः', out of the द्विलकारक (having two लकारs) rule—'लिङ्याशिष्यङ्'. The meaning is this :—Panini reads 'व्यत्ययो बहुलम्' (3. 1. 85), 'लिङ्याशिष्यङ्' (3. 1. 86) and 'कर्मवत् कर्मण—' (3. 1. 87) of these combine the first two "व्यत्ययो बहुलम् लिङ्याशिष्यङ्", whence by 'अनुस्वारस्य ययि—' or 'ह्रस्वो यमाम्—' (60) you get two लकारs in the second

rule which thus becomes two लकार-existing ('ल्लिङि—'). Of these two लकारs (,) one forms the rule 'लिङि—' and the other (लृ) is taken to be elliptical for 'लः' a genitive which is carried down to the next rule 'कर्मवत्—' so as to form the exposition 'लः कर्त्ता कर्मवत्'—or a कर्त्ता of लृ or लकार i.e. expressed by लकार is regarded like कर्म. Thus in the matter of भाव or affixes (कृत्य etc) the presence of कर्त्तृ is not concerned. Hence it is that the application of कृत्य, क्त and खलर्थ affixes is wanting in the कर्मकर्त्तृवाच्य. But they apply in the case of भाव only, e.g. 'भित्तव्यम्—'—It is to be split by । ननु etc— Well the कर्मस्थ क्रिया of पचि and भिदि are respectively the state of being boiled and the state of being split up into two (on the part of ओदन—rice, and काष्ठ in order); and this (कर्मस्थक्रिया) has now become कर्त्तृस्थ (पच्यते ओदनः—भिद्यते काष्ठम्) and how analogous to that. True (i.e. what you object is not shallow); but the idea of analogy or similarity of action (क्रियातुल्यत्वव्यवहारः) proceeds (प्रवर्त्तते) on the assumption of the difference between कर्मत्वसामानाधिकरण्य and कर्त्तृत्वसामानाधिकरण्य (of the same i.e. action or क्रिया) due to the distinction lying between the two stages (अवस्था) viz कर्मत्वावस्था and कर्त्तृत्वावस्था. The plain meaning is this :—Granted that the क्रिया or action which was कर्मस्थ is now कर्त्तृस्थ and is therefore one with the same. But still it is also admitted on all hands, that the distinction between a कर्त्तृस्थ क्रिया and a कर्मस्थ क्रिया—is a distinction of appellation (उपाधि) ।

Thus although the action existing in the obj. is the same when transferred to the subj., yet the one differs from the other in respect of appellation or title. Hence the term 'तुल्यक्रियः' in the rule is indeed significant. Why say 'कर्मेणा' तुल्यक्रियः— (bearing similarity with कर्मस्य क्रिया) ? This is to forbid कर्मवत्त्वं of कर्ता in the cases of करण and अधिकरण where also similarity of action is expressed as in the previous examples, साध्वसिम्हिनन्ति etc. Moreover, this is also to forbid कर्मवत्त्वं of कर्ता where the action exists in the कर्ता (and not in the कर्म) । Thus in instances like 'गच्छति ग्रामः'—the village goes i.e. the village is arrived at with ease due to want of inconvenience or troubles such as thorns, roughness of the path etc., 'आरोहति हस्ती'—the elephant mounts i. e. is easily mounted and 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः'—the sense of thesastras understands, remembers or esteems i.e the same is easily understood, remembered or esteemed ; here गमन, आरोहण etc exist in the कर्ता and not in the कर्म—ग्राम, हस्ती etc. For the action is said to be existing in the obj. (कर्मस्य क्रिया) only where speciality i.e. a change effected by the action is perceived in the obj. as in the 'boiled rice' or in 'the split up wood' and not elsewhere i.e in the village reached or the elephant mounted etc. Because no change however is noticed to exist between a village reached and not reached as between rice boiled and not boiled. करोति or कृ means production (and not effort or यत्न), for production lies in the obj. (and not effort). Thus कारिष्यते घटः—

the pot will be produced—etc, are obtained. If however करोति would imply effort (as in Nyayasastra) we could not have forms like this; as effort, like knowledge, wish etc—lies in the subj. and therefore cannot be the cause of transference of (यगाद्यतिदेश) यक्, आत्मनेपद etc sanctioned to a root in the कर्मवाच्य । करिष्यते is alt. of कारिष्यते; similarly अकरिष्यत—अकारिष्यत etc, by 'स्यसिच्सीयुट्तासिङ्' (२७५७) । By this i.e.—by the fact that ज्ञान exists in the कर्ता—we have explained the expression 'अनुव्यवस्यमानेऽर्थे' (of the author of स्वच्छन्द ?)—the subject i.e knowledge coming to a conclusion (hence the right significance is—the subject, due to absence of complexity etc); कर्तृ स्थलेन etc—i.e अनुव्यवस्यमानः or conclusion being existent in the कर्तृ (there is no chance of कर्मवद्भाव and thus) there is want of यक्, but यकार in 'स्य' is in connection with श्यन् (for षोऽन्तकर्मणि is दिवादि) which applying the ओकार (of षो or सो) elides by 'ओतः श्यनि' (२५१०) [cp. "ओलोपे रूपसिद्धेः"], and the form (अनुव्यवस्यति) is obtained. Then चानश् (directed by 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्'—३१०६) comes in (in the sense of ताच्छील्य or it is his own nature) and the root is not आत्मनेपद so that ज्ञानच् may be added. The form if broken up stands thus—

(i) अर्थोऽनुव्यवस्यति ।

(ii) अर्थोऽनुव्यवस्यमाने (भावे सप्तमी) ।

Had there been यक् and आत्मनेपद the form would figure as 'अनुव्यवसीयमान' by 'षुमास्था—' (२४६२) due to कित् of यक् and ज्ञानच् coming in due to आत्मनेपद by 'भावकर्मणोः' (२६७६) । This

अनुव्वस्यमानेऽर्थे is an instance of कर्मकर्तृवाच्य without कर्मवद्भाव ।
 [Here it is important to note that the rule 'कर्मवत्—' provides कर्मवत् for specially एककर्मक roots and not सकर्मक or द्विकर्मक roots. Hence Katyayana comes forward and enunciates a number of restrictive varttikas here and hereafter]. 'सकर्मका—' (varttika). 'This has to be said that कर्मवद्भाव is wanting in the cases of सकर्मक roots (i.e so far as some special cases are concerned). For by 'सकर्मकाणाम्' is here meant the roots having as before double objects whereof (as previously said under 'प्रायेण' in the वृत्ति) one becomes the subj. and the other remains. These द्विकर्मक or सकर्मक roots again do not always admit of कर्मवद्भाव of कर्ता । Thus 'अन्योऽन्यं स्पृशतः' supply the subj. देवदत्तः यज्ञदत्तः 'touch each other' i.e देवदत्त touches यज्ञदत्त who again touches the former. In this way the action of touching on the part of देवदत्त is transferred to यज्ञदत्त in 'यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति'—where देवदत्त is कर्म and thus the act of देवदत्त's touching (स्पर्शक्रिया) is now कर्मस्थ for देवदत्त is a कर्म here (in the second sentence). Similarly when यज्ञदत्त first becomes the subj.—यज्ञदत्तः देवदत्तं स्पृशति and 'देवदत्तः यज्ञदत्तम्—' । Hence the कर्मस्थाक्रिया being transferred to कर्ता there appears कर्मवद्भाव by the rule 'कर्मवत् कर्मणा—' and this is barred here. This is the implication of the varttika here. 'अजा गामम्—' The she—goat (out of herself i.e easily) leads herself to the village. This instance, however, as Nagesh observes, is objectionable on the face of its and so to say being contrary to his own saying, cp 'यव

कर्मणि...उपलभ्यते' (here) । For, althouth नयन or leading is dependent upon अजा (she-goat) which was previously obj. and is therefore कर्मस्थ, yet there does not follow any change on the part of the village (also see Nagesha on the point). 'दुहिपच्योः' —' (varittika). This is an exception to the former varttika 'सकर्मकाणाम्—', 'It has to be laid that कर्मवत्त्वं of दुहि and पचि which are सकर्मक (or द्विकर्मक) is irregularly effected.'

मित—। कर्मवदिति । कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया लक्ष्यते । तदाह—
कर्मस्थया क्रिययेति । 'कर्तरि शप्' (३।१।३८) इत्यतः कर्मरौत्यनुवर्तते । तच्च
प्रथमायां विपरिणमस्य कर्तेति विशेषोलभ्यते । तदाह—तुल्यक्रियः कर्तेति ।
कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोः फलसाभ्यात् शास्त्राति-
देशेनापि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यार्थत्वात् कार्यस्यैव मुख्यत्वेन
कार्यातिदेश एवाश्रितः । कर्मवत्स्यादिति । सौकार्यातिशयं द्योतयितुमिति
भावः । अतिदेशस्य फलमाह—तेनेति । 'सार्वधातुके यक्' (२७५६) इति यक् ।
'भावकर्मणोः' (२६७८) इत्यात्मनेपदम् । 'स्यसिच्सीयट्तासिषु—' (२७५७)
इति स्यादौ चिण्वद्भावः, चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्ट इट् चेति कर्मकार्याण्यत्र
कर्मकर्तरि अतिदिश्यन्ते । कर्तुरभिहितत्वादिति—तिङ् इति भावः । पच्यते ओदन
इति फुत्कारप्रदानसन्तापनादिकर्तृव्यापारविशेषं विनापि विवृत्तिरूपफलाश्रयो
भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति—कुठारघातादि पुरुषश्चमातिशयं विनैव द्विधा
भवतीत्यर्थः । अत्र यगात्मनेपदाबुदाहृतौ । चिणि आह—अपाचीति । एवमभेदीति ।
वत्करणाभावे तु 'पच्यते ओदनेन' 'भिद्यते काष्ठेने'ति भावे लकारो न स्यादिति सूत्रे
कर्मवदितुक्तम् इति विभावनीयम् । नन्विति—अयं भावः । कर्मवत्त्वं तावद् कर्मकर्तरि
च कर्तुरतिदिश्यते । तत्र कर्मकर्तृणि कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमेतुक्तम् । भावे
त्वभिधानाभावाद् द्वितीयैवस्यात् कर्मवच्चान्न त्वतीयेति । अस्मादतिदेशादिति—
कर्मवद्-भावातिदेशादित्यर्थः । समाधिमाह—नेति । नायमाक्षेपः प्रसरतीत्यर्थः ।

कृत इत्यत आह—लकारवाच्य इति । लकारिणोपस्थापित इत्यर्थः । तत्र प्रमाण-
माह—‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३४३४) इति हिलकारकादिति । स्पष्टेयं रीतिः प्रकृत-
सूत्रे भाष्ये । अग्रन्त्वचरार्थः । ‘कर्मवत्—’ (३।१।८७) इत्यतः प्राक् ‘व्यत्ययो
बहुलम्’ (३।१।८५) ‘लिङ्गाशिष्यङ्’ (३।१।८६) इति सूत्रद्वयं पठ्यते । तच्च
संहिताया पाठे सति ‘व्यत्ययो बहुलं लिङ्गाशिष्यङ्’ इति भवति । अत्र ‘अनुस्वारस्य
यधि—’ इति परसवर्णलब्धलकारोपरिलङ्घ्यं सम्पद्यते । कृतायामप्ये ‘संहितायाम्
अचरार्थावगमः सुलभ इति भाष्यम् । एवञ्च ‘लिङ्गाशिषि—’ इति सूत्रं हिलकारकं
सम्पद्यते—इति लकारौ यवेति विग्रहात् । तथा सति एको ‘ल्’ ‘लिङि—’
इत्यवान्वीयतेऽपरस्तु ल्, ‘लः’ इति यष्टार्थसम्पादकः । स एवेह ‘कर्मवत्—’
इत्यवानुवर्तिष्यते । ततश्च ‘लः कर्ता कर्मवदि’त्यर्थः प्राप्तः । अत्र ल इत्यत्र वाच्यत्वं
यष्टा अर्थः । एवञ्च लवाच्यः अर्थात् ‘लकारवाच्यः’ कर्ता कर्मवदिति फलित-
मिति । नन्वक्षुवं तथापि प्रकृते किमायतमित्याशङ्क्याह—भावे प्रत्ययेचेति ।
कर्तुरित्यि कर्तरि षष्ठी, अनुपस्थितेरित्यद्वान्वयः । तत्र भावस्यैव लकारवाच्यत्वं
न तु कर्तुरिति भावः । एवमत्र निगमनमाह—अतएवेति । यद्यपि
‘तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः’ (२८३३) इति सूत्रेण च भावे कर्मणि कृत्यादिप्रत्यया
भवन्ति तथापि ‘लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवृत्तिविधानात् कर्मणि
विहिता अपि कृत्यक्तखलर्था कर्मकर्तरि न भवन्ति’ । तेषां लकारसंज्ञाविरहात् ।
भाष्ये तु ‘सिनो यासः स्वयमेवे’ति क्तप्रत्ययेऽपि कर्मकर्ता न उदाहृतः । किन्तु भाव
एवेति । एतेन कर्मणि विधानाभावो दर्शित इति न भ्रमितव्यम् । किन्तु तेषां
लकारवाच्यत्वाभावादतिदेशोऽयं तत्र न प्रवर्तत इति बोध्यम् । भेत्तव्याः कुसूला,
पाश्यानीमानि पुस्तकानि लब्धं फलमित्यादि प्रयोगदर्शनादित्यलम् । ननु पचिभि-
द्योरिति—क्रियानाम धात्वर्थः । तथाच फलनिष्पत्तिर्विहित्तिर्वा पाक इति यावत्
पचेरर्थः । एवं द्विधाभवनं द्विधीभावो भिदेरर्थः । सैवेति—कर्मस्था क्रियेति
परानुश्रयते । तत्तुल्येति—कर्मस्थक्रियातुल्येत्यर्थः । सत्यमिति । यद्यपि वास्तवभेदोऽत्र
न विद्यते तस्या एव तत्त्वोपचारात् तथापि कर्मस्थक्रियत्व—कर्तृस्थक्रियत्वरूपोपाधिगत—

भेदोऽस्तीति दर्शयति—कर्मत्वकर्तृत्वे ते एव ये द्वे अवस्थे संस्थानविशेषौ धर्म-
विशेषौ वा तयोर्भेदः स एवोपाधिर्हेतुर्यस्य तादृशं तत्समानाधिकरणक्रियायाः
कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः क्रियातुल्यत्वव्यवहारः
प्रवर्तत इत्यर्थः । एवञ्चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति
फलितमिति भावः । 'कर्मणा' इति किमिति—कर्मस्थक्रियाया' इति किमिति तदर्थः ।
करणाधिकरणाभ्यामिति । करणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'साध्वसिष्कनक्ति' इत्यत्र
अधिकरणेन तुल्यक्रिये कर्तरि 'स्थाली पचति' इत्यत्र च कर्मवद्भावो यथा न
स्थादित्येवमर्थः सूत्रे कर्मणेति पदमुपन्यस्तमिति भावः । कर्तृकरणाभ्यामिति 'तुल्यार्थे-
लोपमाभ्यामिति' तृतीया, कर्मणेतिवत् करणस्थया अधिकरणस्थया क्रियाया इति
तु नार्थः । असिंखालोस्तादृशक्रियाकृतवैलक्षण्यभावात् । अत्र हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । तेनैतदतिव्याप्तिद्वयवारणाय कर्मणेति इति भावः । कर्तृस्थक्रियमुदाहरति—
गच्छतीत्यादि कर्मवत्त्वाभावाद् यगात्मनेपदादयोऽत्र नेति बोध्यम् । अत्र क्रमेण
मुखेन प्राप्तग्राश्रयः, आरोहणाश्रयः, अधिगमविषयः, स्मृतिविषयः, अज्ञाविषयश्च
भवतीत्यर्थः ।^२ अधिगच्छतीत्यस्य उत्तराङ्गे तु—'यत्कृपालीशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे
सदे'ति । ननु यामादोनां कर्मकर्तृत्वाद् गन्यादीनां च प्रापणार्थकत्वेन कर्मस्थक्रियत्वादत्र
कथं शब्दादिव विहितो न तुयगादयः कर्मवद्भावात् तेषामेवात्र न्याय्यत्वादित्याशङ्क्य—
कर्मवद्भावोऽत्र नास्तीति दर्शयिष्यन् कर्मस्थक्रिययोः शैलीमाह—यत्र कर्मणेति ।
क्रियाकृत इति । पचिभिद्यादिकृत इत्यर्थः । नेतरवेति । नान्यत्र विषये इत्यर्थः ।
वैलक्षण्यं वैसादृश्यम्, तच्च विकार उत्पत्तिर्वा । अत्रेदमवधेयम्—कर्म तावत्
सप्तविधम् । तत्र ईप्सिततमम् कर्म विविधम् अनौप्सिततादि तु चतुर्विधम् ।
तथाचोक्तं हरिणा—

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति विधामतम् ।

तच्चैप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥

औदासीन्येन यत् प्राप्तं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातम् यदयञ्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥” इति

एषां विवृतिश्च तद्वैबोक्ता । तथाहि—

“सदसज्जायते यद्वा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्य विकार्यन्तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ॥

प्रकृतुच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥” इति ।

घटं करोतीति निर्वर्त्यम् घटस्य प्रागसदभूतत्वात् । काष्ठं भस्म करोतीति प्रकृतुच्छेदसम्भूतम्, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति गुणान्तरोत्पत्तिसम्भूतम् इति द्विविधं विकार्यम् । ग्रामं गच्छतीति प्राप्यम् । घटं पश्यतीति उदासीनम् । विपं भुङ्क्ते इति अनौप्सितम् । गां दोग्धीति संज्ञान्तरनाख्यातम् । क्रूरमभिक्रुध्यतीति अन्यपूर्वकम् । एवं स्थिते निर्वर्त्ये विकार्ये चैव कर्मणि कर्मवद्भाव इष्यते, न तु प्राप्येऽन्यत्र वा कर्मणि ; पूर्वत्र क्रियाकृतविशेषोपलभ्यादुत्तरत्र तस्यानुपलभ्यत्वाच्चेति व्यवस्थितम् । क्रियाकृतविशेषाणामनुपलभ्यमाने प्राप्यत्वस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तात् । न हि ‘दृश्यते घटः स्वयमेव’ तथा ‘गम्यते ग्रामः स्वयमेव’ इत्यत्र च घटोऽयं केनचिद् दृष्टस्तथा ग्रामोऽयं केनचिद्गत इति शक्यं कर्मदर्शनेन क्रियाकृतविशेषमवगन्तुम् । तथाचोक्तम्—

“निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोद्भवव्यवस्थितः ॥”

इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । अथेदानीं नैयायिकसम्मतं करोतेर्यदार्थकं निराकरोति—‘करोति रुत्पादनार्थं’ इत्यादिना । एतच्च ‘भूवादयो धातवः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उत्पत्तिश्च कर्मस्येति । उत्पत्तौ कर्मणां घटस्यैवोपलभ्यमानत्वादन्यत्पत्तौ तस्यैवानुपलभ्यमानत्वाच्चेति भावः । उदाहरति—तेनेति । कर्मवद्भावाद ‘स्वसिच—’ (२७५७) इति स्ये चिण्वदिङभावपत्तेरुदम् । ‘ऋङ्नोः स्ये’ (२३६६) इतीट् । चिण्वदिटि तु कारिष्यत इति । यकि—क्रियते घटः स्वयमेव । तासि—कारिता—

कर्ता । सिचि—अकारिष्ट—अकृत । सीयुटि—कारिषीष्ट—कृषीष्ट । लङि—
 अकारिष्यत—अकारिष्यतेति । नैतदिति—कर्मवत्तुमित्यर्थः । कर्तृस्थत्वादिति ।
 कर्तृसृष्टक्रियेभ्यः कर्मवत्तुनिषेधादितिभावः । एतेनेति—ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युप-
 गमनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति—खण्डनकारवचनमेतत् । अर्थे ज्ञानरूपविषये
 अनुव्यवस्यमाने (स्वयमेव) निश्चयविषयतामापद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्यातमिति—
 प्रतिपादितमित्यर्थः । अयमभिप्रायः—कर्तृसृष्टक्रियेभ्यः कर्मवद्भावोऽभ्युपगमे सति
 अत्र ‘अनुव्यवसयीयमाने’ इत्येव स्यादयगात्मनेपदयोः कर्मकार्ययोर्द्वारत्वात्
 (‘अनुव्यवसयीयतेऽर्थः’ (कर्मकर्तरि लटि) ततः क्रियान्तरलक्षणविवक्षायां
 शानच्प्रत्यये—‘अनुव्यवसयीयमानेऽर्थे इति स्यात् यकः कित्त्विन ‘षुमास्था—’ (२४६२)
 इति ईतृस्यापिसच्चात्) । कर्मवत्ताभावं दर्शयितुम् ‘अनुव्यवस्यमाने’ इति
 स्वयमेव साधयति—यगभावाच्छानि कृते इति । षोऽन्तकर्मणि इति दैवादिको
 धातुः । ततः कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छान् । ओलोपे इति—‘ओतः श्यनि’
 (२५१०) इत्यनेनेत्यर्थः—[अवाच्याकं मूलं “आलोपे” इति सुद्रणप्रसादः] ।
 ‘एवञ्चानुव्यवस्यति अर्थः’ इति लटि रूपम् । ‘ततो ‘यस्य च भावेन—’ इति
 सप्तमीविवक्षायां ‘ताच्छीलवयोवचनशक्तिषु चानश्’ (३१०८) इति परस्मै-
 पदिभ्योऽपि चानश् विधानात् तस्य सुगागमे ‘अनुव्यवस्यमाने’ इति लभ्यते । न
 त्वानेपदमिति—अतो नापि शानजित्यर्थः । अत्र कर्मकर्तरि सत्यपि कर्मवद्भावो नास्तीति
 दर्शितमिति भावः । तथाहि अनुव्यवसायो निश्चयोऽध्यवसाय इत्यर्थः । तत्र
 कर्मकर्ता = ‘अर्थः’ । तस्यैव निश्चयीयमानत्वात् तस्मिन्स्तु अर्थरूपे कर्मकर्तरि अनुव्यवसाय-
 रूपक्रियाकृतं वैलक्षण्यम् नोपलभ्यते । न हि ज्ञातेऽज्ञाते वा विषये केनचित्
 कदाचिद् भेदोलक्षितः किन्तु तादवस्थामेव । एवञ्च अनुव्यवसायस्य कर्तृस्थत्वमेव न तु
 कर्मस्थत्वम् । ततश्च कर्तुः कर्मसृष्टक्रियातुल्यक्रियत्वाभावान्नात्र यगादयः प्राप्नुवन्ति किन्तु
 शब्दादय एवेति । सकर्मकाणामिति—वार्तिकमिदम् । सकर्मकाणां धातूनां कर्म-
 कर्तरि कर्मवद्भावप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । सकर्मकाणामित्यनेन द्विकर्मकाधातूनां
 गृह्यमित्युक्तम्—‘कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मका’ इत्यत्र ।

द्विकर्मकाणां हि एकस्य कर्मणः कर्तृत्वसंज्ञायाम् अन्यस्य कर्मणादावस्थे च सकर्मकत्वसिद्धेः । उदाहरति—अन्योऽन्यमिति—अव माधवहरदत्ताविति (यज्ञदत्तदेवदत्त-प्रभृति च) कर्तृपदं योजनीयम् । वाक्यविन्यासे तावदयमर्थः । माधवो हरदत्तं स्पृशति । हरदत्तश्च माधवम् । एवम् कर्तृविपर्य्यासेऽपि स एवार्थः । उभयथापि उभावप्यत्र कर्तारौ कर्मभूतौ च । स्पृशित्वं संयोगार्थकः संयोगानुकूलव्यापारार्थको वा । स चोभयत्र समानः । ननु च क्रियामेदे सत्येव कर्मवद्भाव इष्यते । अत्र तु नास्ति सः । स्पर्शन-क्रियाया एकत्वादिति चेत् । सत्यम् । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि—व्यक्तिभेदाद् भेदमाश्रित्य व्यवहारः । एवञ्च माधवनिष्ठां स्पर्शक्रियां प्रति हरदत्तस्य कर्मत्वम् । तथा हरदत्तनिष्ठामपि स्पर्शक्रियां प्रति माधवस्य कर्मत्वम् । एवं हरदत्तसंयोगानुकूलव्यापारं प्रति माधवस्य कर्तृत्वम् । माधवसंयोगानुकूलव्यापारं प्रति हरदत्तस्य कर्तृत्वम् । एवञ्च उभयोः कर्मत्वकर्तृत्वसदृभावादेकस्मिन् कर्मणि कर्तरि वा या स्पर्शक्रिया सैव अपरस्मिन् कर्मणि कर्तरि बोधय्यते । ततश्च कर्मवद्भावः प्राप्नोत्येव । व्यक्तिभेदाद् भेदमाश्रित्य व्यवहारात् क्रियातुलात्वाच्चेतिरिति यगादौ प्राप्तोऽयं प्रतिषेध इति बोध्यम् । एतेनापरितुष्यद्गुदाहरणान्तरमाह—अजायाममिति । नयतिः प्रापणार्थकः । स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु प्राप्तेऽप्राप्ते वा यामे कर्मणि क्रियाकृतविशेषानुपलम्भादेतच्चिन्त्यम् । अतएव भाष्ये ‘अन्योऽन्यमाश्लिष्यतः, अन्योऽन्यं स्पृशत’ इत्याद्येव उदाहृतम् इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । दुहिपचोरिति—वार्तिकान्तरम् । दुहिपचोः पूर्वोक्तदिशा एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायाम् अन्येन कर्मणा सकर्मकत्वात् पूर्ववार्तिकेण कर्मवद्भावनिषेधे प्राप्ते बहुलं विध्यर्थमयमारम्भः ।

२७६७ । न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ ॥३॥१८८॥

दो— । एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिणूतु विकल्पिष्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे ।

यक् and चिण् are not employed after these roots दुह्, स्त्रु, and

नम् in the कर्मकर्तृवाच्य । This rule prohibits यक् only from being appointed after दुहि but चिण् will have optional application after the same (दुहि) followed by the word त by the rule 'दुहश्च' (२७६६) infra । शप्लुक् i.e the विकरण शप् due to the prohibition of यक् comes in and next disappears by 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२४२३) as दुह् is अदादि ; 'गौः पयः—' The cow gives milk out of herself i.e is being milked with ease. As गौ takes प्रथमा in the कर्मवाच्य by गौणे कर्मणि दुह्यादिः—' so it does in the कर्मवाच्य also दुग्धे—यक् only is wanting and not आत्मने also cp.—also—स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' (किरात—and our notes there, also compare our notes under 'स्वयं प्रणमते' Sisū II. sl. ५० where नम् has कर्मकर्तृवाच्यप्रयोग) ।

मित— । न दुहति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतो मण्डूकान्न त्या कर्मकर्तृ-
रित्यनुवर्तते । तदाह—एषां कर्मकर्तरीति । अनेनेति—'न दुह—' इति सूत्रेणेत्यर्थः ।
चिण् तु विकल्पिष्यत इति—'दुहश्च' (२७६६) इत्यनेनेत्यर्थः । चिण् तु विकल्पेनेष्यत
इत्यपि पाठः । शप्, लुगिति । यग्नविधादादादिकत्वाद् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति
लुक् । आत्मनेपदम् । गौः इति । सुखेन पयस्यजतीत्यर्थः । 'गौणे कर्मणि दुह्यादिः—'
इत्युक्तत्वात् कर्मकर्तृत्यपि गौणकर्मण एव कर्तृसंज्ञा । एतेन 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य
गुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति व्याख्यातम् । नूनमोसुदाहरणम्
'तपः—' (२७७१) इत्यत्र वक्तव्ये ।

२७६८ । अचः कर्मकर्तरि ॥३।१।६२॥

दी—अजन्ताच्चलेश्चिण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे ।

अकारि—अकृत ।

चिण् is placed optionally in the room of चलि coming after

an अजन्त root when the word त follows in the कर्म कर्तृ वाच्य । Thus अकारि (चिण्)—अकृत (without चिण्)—elision of स् by ऋसादङ्गात् ।

मित—। अच इति । 'च्लिः सिच्' (३१।४४) इत्यतश्च्लेरिति, 'चिण् ते पदः' (३१।६०) इत्यतश्चिणिणति चानुवर्त्तते । 'दीपजन—' (३१।३९) इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च । तदाह—अजन्तादिति । अकारि इति । घटः स्वयमेवेति-शेषः । अचः किम् ? अमेदिइत्येव । कर्म कर्तरि किम् ? कर्मणि 'अकारि घटः कुलालेन' इत्येव ।

२७६८ । दुहश्च ॥३१।६३॥

दी—। अदोहि । पक्षे क्सः । 'लुग्वा—' (३३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध—अधुक्षत । उदुस्वरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः श्य'सु (वार्तिक)—अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः अक्षोप-पन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्' (वार्तिक) । सृज्यते स्रजं भक्तः । अद्वया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (वार्तिक) । भूषा-वाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अव-किरते हस्ती । अवाकीष्टः । गिरते । अगीष्टः । आद्रियते । आट्टत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् ।

चिण् optionally replaces च्लि coming after दुह् also when the word त follows in कर्म कर्तृ वाच्य । Thus, अदोहि—add गौः पयः स्वयमेव

to it. पच्चे i.e when चिष् is wanting there appears क्त by 'शल
 इयुपधात्—' (२३३६) which (क्त) also being optional by 'लुग्वा
 दुह—' (३३६५) we have अदुग्ध (क्तलोप) and अधुचत (क्त) । दुह्
 of the varttika 'दुहिपच्योः—' under 'कर्मवत्—' (२७६६) is here
 instanced and पच्चे is being instanced by 'उदुस्वरः—' । In the active
 form it stood—कालः (time) उदुस्वरं फलं पचति where 'उदुस्वरम्' is
 the Indirect obj. or गौणकर्म and it therefore being कर्ता in कर्म-
 कर्तृवाच्य there takes place कर्मवद्भाव । 'सृजियुज्योः—' (varttika.)
 This has to be said that the कर्ता of these two सकर्मक (द्विकर्मक)
 roots becomes irregularly like कर्म and श्यन् supersedes यक् ।
 'सृजेः—' (varttika)—'This has also to be said that the above
 injunction of कर्मवद्भाव and श्यन् takes place only when the agent
 is in a respectful posture.' Thus—'सृज्यते—' i.e makes or per-
 forms the garland with (humble) respect. Here the sentence
 makes an active voice. Thus when श्रद्धा is wanting it will
 figure as 'सृजति स्रजं भक्तः' (without यक् or श्यन् for the root is
 रुधादि (सृज विसर्गे) and not दिवादि । 'युज्यते—' Here ब्रह्मचारी is कर्मकर्ता
 for in the active voice it was obj.—'योगः ब्रह्मचारिणं युनक्ति' (the
 the root is रुधादि and not दिवादि) or penance leads the
 ascetic to perception of self. Thus 'युज्यते—' means—The
 ascetic out of his own accord performs the penance or the
 perception of self ; cp—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' (पातञ्जलयोगसूत्र) । Here
 also श्यन् and कर्मवद्भाव take place. 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्—' (var-
 ttika). It has to be said that 'कर्मकार्य' such as यक् and चिष्
 as also चिष्वादिट are not employed after roots expressing embe-

lishment, roots belonging to किरादि class and roots in सन् excepting that they will have आत्मने. endings only.: Thus 'अल'—the maid decorates (her person) herself. अलमकृत—चिष् being wanting सिच् comes in which again is dropped by 'ऋसादङ्गात्' (२३६२) । अवकिरते etc.—The elephant sprinkles water out of himself. The किरादि class consists of five roots 'कृ गृ, ड छ and प्रच्छ' and it (किरादि) is included under तुदादि ; mark the atmanepada in each case—अलङ्कुरुते, अलमकृत, अवकिरते, अवाकीर्त etc. 'चिकीर्षते—' here add स्वयमेव । कटं कर्तुमिच्छति—चिकीर्षते कटः स्वयमेव । Here although the wish lies in the agent and not in the obj. yet it is considered to be lying in the obj. in view of the verb करोति (which signifies उत्पत्तिना production of the कट or mat—the obj.).

मित— । दुहश्चेति । 'अचः कर्मकर्तरि' (३।१।६२) इत्यतोऽच इतिवज्जं सर्वमनुवर्तते । तेन 'दुहश्चल्लेखिष्वा स्यात् कर्मकर्तरि त शब्दे परे' इति सूत्रार्थः । तत्र चिष्पच्चे—'अदोहि गौः पयः स्वयमेवे'तुदाहरणम् । चिष्णभावे आह—पच्चे क्क इति । 'शलङ्गुपधात्—' (२७३६) इत्यनेनेति भावः । पच्चे लुगिति । क्लृप्तेति बोध्यम् । तत्र क्लृप्ति—अदुग्ध इति । अन्यत्र अधुक्त । प्रक्रिया अदादावुक्ता । दुहिपच्योरिति वार्तिकोक्तदुहिरुदाहृतः । इदानीं पचिसुदाहरति—उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचति (कर्तरि) । कालेन उदुम्बरः फलं पचति (कर्मणि) । उदुम्बरः फलं पचति (स्वयमेव)—कर्मकर्तरि । अत्र गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावादयगादयः । न च फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति वार्तिकात् कथं कर्मवत्त्वमिति वाच्यम् । 'दुहि पच्योः—' इति वार्तिकेण बहुलविधानात् । एवञ्च भाष्ये पचेर्हि कर्मकत्वेनापरिगणनात् एकाकमकलेन 'उदुम्बरः फलं पचती'तिस्थिते 'कर्मवत्—' इत्यस्याप्राप्ते 'उदुम्बरः

फलं पच्यते' इत्ययुक्तमिति नैव चोदनीयम् । दुहिपच्योरिति वार्तिके बहुलग्रहणात् ॥
 सृजियुज्योरिति वार्तिकमिदम् । पूर्ववार्तिकादबहुलमित्यनुवर्तते तदाह—अनयो-
 रित्यादि तत्र सृजिर्विशेषमाह—'सृजिः—' वार्तिकान्तरमिदम् । अङ्गोपपन्ने इति ।
 अङ्गायुक्ते मुख्ये कर्तव्येवोक्तविधिः प्रवर्तते इति भाव इति नागेशे स्पष्टम् । सृज्यत
 इति स्वयमेवेति शेषः । अत्र कर्तरि लकारः । अतएवाप्राप्तविधिरयं । कर्मवत्त्वेऽपि
 यक् न किन्तु श्यन्नेव । न च—सृजिर्दैवादिकत्वाद् यकि अप्राप्ते श्यन् स्यादेवेति न विधेय-
 मिति वाच्यम् । अत्र सृजिस्तौदादिकत्वात् । अङ्गयेति—तदभावे तु 'सृजति—' इत्येव
 न तु श्यन् नापि यक् । एतेन 'अशङ्गायुक्ते कर्तरि तु यगेव' इति परास्त्वम् । युज्यते
 —इति । कर्तरि तावत् 'युनक्ति योगो ब्रह्मचारिणम्' इति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः
 इति पातञ्जलसूत्रम् । तेनात्मदर्शनेन योजयतीत्यर्थः, तस्य चित्तवृत्तिनिरोधफलकत्वात् ।
 अतएव क्रियायाः कर्तृस्थत्वेन कर्मवत्त्वाप्राप्तेऽयं विधिः । अत्रापि यगपवादः श्यन् ।
 धातुसु रौधादिक एव न दैवादिकः । युज्यते—इत्यस्य योगमनपेक्ष्य ब्रह्मचारी स्वयमेव
 आत्मदर्शनेन युज्यत इत्यर्थः । 'भूषाकर्म—' इति—वार्तिकम् । अर्थमाह—भूषावाचि-
 नामिति । कर्मशब्दः क्रियापरः । यक्चिणौ चिखदिट् च नेति । अन्यत्वात्मनेपदादि-
 त्यस्य विवरणमेतत् । आत्मनेपदं विद्यायान्यकर्मकार्यं नेति भावः । - अतएवात्मने-
 पदत्वं दर्शयति—अलङ्कुरुते इति । अत्र यग् न । अन्यप्रयत्नं विना स्वयमेव इति शेषः ।
 अत्र भूषादीनां क्रमेणोदाहरणम् । अलमकृत—अत्र चिष् । एवमन्यत्र किरादयः
 कृ, गृ, हृ, धृ प्रच्छ इति । तुदाद्यन्तर्गणः—तुदादौ पठित इत्यर्थः । आद्रियत
 इति यद्यपि शि यकि च रूपं तुल्यम् । सोपि श एव न यक् । निषेधात् । चिकीर्षते कट
 इति—कटं चिकीर्षतीति कर्तृलकारः । नन्वेवं चिकीर्षतीत्यस्य कर्तुमिच्छतीत्यर्थार्त्
 इच्छायाश्च कर्तृस्थत्वात् कर्मस्थक्रियात्वाभावेन कथं कर्मवद्भावयगादय इत्याशङ्क्य
 आह—इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपीति । करोति क्रियापेक्षमिति—तस्य उत्पादनार्थकत्वात्
 कर्मणः 'कट' इत्यस्य एव चोत्पद्यमानत्वादिति भावः ।

दी— । अस्मात्च्लेखिण् । अवारुद्ध गौः । कर्म कर्तरी-
त्येव । अवारीधि गौर्गौपेन ।

मित— । प्राग्वदनुवृत्तिः । स्पष्टम् ।

२७७१ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥३॥८८॥

दी— । कर्ता कर्मवत् स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु
व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तापस्तपः । अर्जयतीत्यर्थः ।
'तपोऽनुतापे च' (२७६०) इति चिण्निषेधात् सिच् । अतस्त ।
'तपः कर्मकस्य' इति किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।
'न दुहस्त्रु नमां यक् चिणौ' (२७६७)—प्रस्रुते । प्रास्त्राविष्ट—
प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र
नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे 'हेतुमणिणश्चिब्रूजामुपसंख्यानम्'
(वार्तिक) । कारयते । अचौकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नयत ।
चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथां ।
अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णिश्चिण्यग्रिब्रूजात्मनेपदा-
कर्मकाणामुपसंख्यानम्' (वार्तिक) । पुच्छमुदस्यति उत्-
पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्—उत्पुच्छयतेगाम् ।
पुनः कट्त्वविवक्षायाम्—उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्-
चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चडौ । अग्रिग्रन्थोराष्ट्रघीयत्वास्मिजभाव-
पक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः ।
ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु
अथूनीते ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः । वल्लान्तीत्यर्थः ।

‘वेः शब्दकर्मणः’ (२७०७) ‘अकर्मकाच्च’ (२७०८) इति तड् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे—विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यक्तत । व्यक्तषाताम् । व्यक्तषत ।

The agent or कर्ता of the root तप् becomes like object or कर्म when तप् has got तपस् or penance for its object. This rule enjoins operation (विध्यर्थ), but does not restrict the same. Thus the followers of इति (काशिका) hold that the word एक in the rule is superfluous. For the sentence तप्यते तापसस्तपः—The ascetic acquires penance—has तापस for its कर्ता which was कर्म in the active form—तपति तापसं तपः=penance pains (?) the hermit—and thus although it makes तापस the कर्मकर्ता yet it cannot have कर्मवद्भाव and यक् etc, as तप both affords different meaning in its diff. stages here and is सकर्मक now and thus falls under the prohibition ‘सकर्मकाणाम्—’ (varttika), nor can ‘कर्मवत् कर्मणा—’ (2766) provide for it, as it (कर्मवत्—) is concerned with अकर्मक roots (i.e. roots having one obj. only in the active form now turned अकर्मक in कर्मकर्तृवाच्य) । It is therefore evident that the rule is an injunction and not restriction. अतश्च—सिच् disappears by ‘भ्रूलोभलि’ (2281’). उत्तपति सुवर्णम्—The goldsmith heats gold—here no कर्मवद्भाव etc. follow, for तपः the obj. is wanting here. Now the author—illustrates the rule ‘न दुहन् नमाम्—’ whereof दुह् has been done with. प्रसूते (गौः स्वयमेव)—‘The cow out of herself—is anxious for milking’. Here ‘न दुह्—’ bars यक् which was due by ‘कर्मवत्—’ as the

sentence in the active stage was 'वत्सः प्रक्षौति गाम् or 'the calf causes the cow eager of being milked' whence it is clear that 'गौः' (above) is कर्मकर्ता । प्राप्ताविष्ट—want of चिष् by 'न दुह—' but चिष्बद्धभाव and इट् appear by 'ससिच्—' (2757). प्राप्ताविष्ट—सिच् and शुण only for वत्सादिलक्षण इट् is barred by 'सुक्रमोरनात्मनेपद-निमित्ते' (2323). The root नम् to bow down (प्रक्षौभावे) being intransitive there was no chance of its being enlisted in 'न दुह—' whereof दुह् and क्षु are transitive. Thus नम् is here taken to be 'impregnated with the sense of causality' (अन्तर्भावित-वार्थं). Hence कर्मबद्धभाव being due by 'कर्मवत्—', यक् and चिष् after it (नम्) due to same is barred by 'न दुह ।' नमते दण्डः (स्वयमेव)—; also compare "स्वयं प्रणमते" in Sisu II. sl. 50 and our notes there. In the active form it was नमति दण्डम् i. e. नमयति । अनन्त with सिच् due to want of चिष् । In the matter of prohibition of यक् and चिष् under 'न दुह—', causative (खण्ड) roots, श्रि and ब्रू are to be enlisted so that the prohibition of यक् and चिष् apply to them also. Thus हेतुमसिच्—कारयते here add देवदत्तः स्वयमेव. It is thus (i) करोति देवदत्तः (ii) कारयति देवदत्तं यज्ञदत्तः (iii) कारयते देवदत्तः स्वयमेव—Devadatta performs himself. अचौकरत—want of चिष् hence चङ् by 'णिश्रिदुक्षुभ्यः—' (3312) comes in ; श्रि—उच्छ्रयते (उद् + श्रिते) उदशिश्रियत—चङ् । चिष्बदिट् तु etc i.e 'ससिच्—' (2757) being beyond the sphere of this prohibition we can safely have कारिष्यते etc ; ब्रू—ब्रूते कथा i.e. the story (कथा) relates itself (active—कथां ब्रवीति) ; अबोचत—by 'ब्रूवो वचिः' (2453) and अङ् by 'अस्यतिवक्ति—' (2438) and then 'वचउम्' (2454). The followers of भरद्वाज read

‘णिअयि ग्रयि—’ in place of the varttika ‘हेतुमसिञ्चि—’ as above. This णि is general and stands for both णिच् and णिङ् and not for हेतुमसिञ्च only. पुच्छमुदस्यति—throws or holds up the tail—here we have णिङ् by ‘पुच्छादुदसने’ (वार्तिक). Now he explains the formation—by अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्—etc. i.e. उत्पुच्छयते गौः (स्वयमेव) when broken up stands first as उत्पुच्छयते गाम् (गोपालः—subj.) due to अन्तर्भावितण्यर्थत्व (or bearing a causative sense within) of उदस्यति which thus becomes उदास्यति. Here गाम् the obj. becomes next the subj. in उत्पुच्छयते गौः (स्वयमेव) । उदपुच्छत—by चङ् as before; अयि and ग्रयि being read under घृषादि class (cp—चुरादि class) which have optional णिच् by ‘आघृषाद्वा’ (गणसूत्र), णिजभावपक्ष only of them is meant here (for otherwise they would have been already accepted by णि in the varttika ‘णिअयि—’); देवदत्त stands subj. to both ग्रयति and अयति । ग्रयते ग्रयः the book is being composed easily; similarly अयते मेघला—the ornament of the waist is loosened with ease. क्रैयादिकयोस्तु—i.e. when they are taken to be क्रादि they become अघ्नोति etc. due to आ in the place of यक् । ... आत्मनेपद—विकुर्वते—’ i.e. horses are neighing. Here the previous form is विकुर्वते सैन्धवान् सादिनः, where विकुर्वते means शब्दं कारयन्ति or शब्दाययन्ति due to अन्तर्भावितण्यर्थ of वि + कृ. Thus in ‘विकुर्वते—,’ सैन्धवाः becomes कर्मकर्ता and consequently यक् is prohibited—(See Tika) व्यकारिष्ट—सिच् and चिखदिटि but not चिण; similarly व्यकारिषाताम् व्यकारिषत । But चिखदिटि being optional by ‘स्यसिच्—’ (2757) we have व्यकृत, व्यकृषाताम् etc. also in the इडभावपक्ष;—सिच् in the latter case is dropped by the rule ‘ऋसादङ्गात्’ (2369).

मित— । तप इति । अत्राद्य 'तपः' इति षष्ठ्यन्तम् । तपधातोरिति तदर्थः ।
 द्वितीय 'तपः' इति तपस्शब्दः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्युपवासपरः । तपः कर्म यस्य य तपः—
 कर्मकस्तस्येतिविग्रहः । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्ता इति पूर्ववद् विपरिणम्य (विपरिणम्य
 इत्यर्थः) व्याख्येयम् । तदाह—कर्तेति । तपः कर्मकस्यैव तपधातोरिति प्राक् योजनीय-
 मिति शेषः । विध्यर्थमिदमिति । इदं 'तपः—' इति सूत्रम् विध्यर्थम् कर्मवत्त्वविधानार्थ-
 मित्यर्थः । तेन एवकारात् नियमार्थमिदमिति न भमितव्यमित्याह—एवकारस्तु व्यर्थ
 इति । भाष्यमते तु नियमार्थमेवेदमुदाहृतञ्च तत्रैव 'तेनेह न—उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकार'
 इति । स्पष्टमेतच्छब्देन्दुशेखरे । विध्यर्थत्वं दर्शयति । तप्यते तप इति । कर्तरि
 तावत्—तपति तपस्तापसम् इति । दुःखयतीत्यर्थः । ततः तप्यते तपः तापसः—
 अर्जयतीत्यर्थः । तत्रतपेरर्जनमर्थः । एवञ्च तपेरर्थमेदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्तेरयं
 विधिरिति हृदयम् । अत्रव्याख्यानात् भवादितपेर्ग्रहणम् । अतएव इति तपस्तापसः इति
 शेषः । 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपः । उत्तपतीति । अत्र तपेः तपः
 कर्मत्वाभावात् । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' (२७६३) इत्यत्र दुहधातुरुदाहृतः ।
 इदानीं स्नुनमावुदाह्रियेति । यद्यप्येतावपि तत्तैवीदाहार्थावाप्ताम् तथापि
 यक्चिणोरत्र बहुवक्तव्यतया अनुवृत्तिलाभसौकर्याय पुनरुपन्यस्तम् । अतएव
 वार्तिकोपन्यासात् प्राक्—'यक्चिणोः प्रतिषेधे' इत्यत्रावतारितमित्युपरिष्ठात् स्फुटीभ-
 विष्यति । स्नुनमावुभावपि अन्तर्भावितव्यर्थः । तेन 'वत्सो गां प्रस्त्रौति' इति कर्तरि
 लकारे चौरचरणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अत्र गामिति कर्म । चौरप्रस्रवणं च
 तन्निष्ठमेव । तेन क्रियायाः कर्मस्थत्वं प्राप्तम् । चौरप्रस्रवणाप्रस्रवणाभ्यामुक्ताठानुत्कण्ठ-
 रूपवैलक्षण्यम् कर्मणि गवि उपलभ्यात् । एवञ्च क्रियाकृतविशेषदर्शनात् 'कर्मवत्
 कर्मणा—' इति कर्मवत्त्वं यगादिकं कर्मकार्यञ्च प्राप्तम् । अत आत्मनेपदवर्जं कर्म-
 कार्यमनेन प्रतिषिद्धम् । ततश्च 'प्रस्त्रुते गौः' स्वयमेवेति लब्धम् । वत्सकृताज्ञानं विनैव
 चौरचरणायोत्कण्ठीभूयते इत्यर्थः । प्रास्त्राविष्ट—प्रास्त्रीष्ट इति । चिणभावाच्चिणदिटि
 सिचि पूर्वम् । परन्तु 'स्यसिच्—' (२७५७) इति चिणदिडभावे 'स्रुक्रमोः—'
 (२३२३) इति नियमाद् भलादि लक्षणान् । नमतेदण्ड इति । 'नमति (नमयतीत्यर्थः)

दण्डम्' इति कर्तृकक्षायां दण्डस्य कर्मत्वान्नमनस्य तन्निष्ठत्वेन विशेषदर्शनात्—प्राग्वक्तृ-
 स्वयमेवेति शेषः । अनंस्तेति । चिणभावः 'सिच्' । अन्तर्भावितव्यर्थ इति । 'णम-
 प्रह्वीभावे' इत्यकर्मकत्वादप्राप्तौ तथासुपपन्नम इति गम्यते । 'हेतुमण्यश्चि—' वार्तिक-
 मिदम् । अयमर्थः—यथा दुहन्तुनमां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न सस्तथा हेतुमण्यन्तां
 शिब्रूजोश्च कर्मकर्तरि यक्चिणौ नेति उपसंख्यानं परिगच्छनं कर्तव्यमित्यर्थः । हेतु-
 मण्यण्यदौ क्रमेण उदाहरति—कारयते इति । कर्तृकक्षयोः तावत्—करोति वटुरिति ।
 ततो हेतुमण्यण्यच्—कारयति वटुं विप्रः ततः—कारयते वटुः स्वयमेव । अतः हेतुमण्य-
 न्तकक्षायां वटोः कर्मत्वं ततः विप्रप्रेरणमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां वटोः कर्म-
 कर्तृत्वम् । ततश्च कर्मवद्भावेन यकि प्राप्ते अनेनात्मनेपदमेव न यक् । अचीकर-
 तेति । चिणभावात् 'णिश्चिदुसुभ्यः कर्तरि चङ्' (२३१४) इति चङि द्वित्वे रूपम् ।
 'दीर्घोत्तमो'रिति (२६१८) दीर्घः, 'सन्धतः' (२३१७) इतीत्त्वम् । शिधातु-
 माह—उच्छ्रयते इति । उत्श्रयते इतिच्छेदः । उच्छ्रयति दण्डं दारक इति कर्मणो
 दण्डस्य कर्तृत्वविवक्षा प्राग्वत् । उदशिष्यति इति । प्राग्वच्चङ् । संयोगपरत्वेना-
 क्षप्तत्वाद् दीर्घाभावः । उन्नमितवानित्यर्थः । चिण्डिद् तु स्यादेवेति—'स्यसिच—'
 (२७५७) इत्यत्र 'उपदेशे योऽच् तदन्तादिपुङ्गोरिति भावः । ततश्च कारिष्यते—
 कारिष्यते इत्यादीति बोध्यम् । ब्रूचमुदाहरति—ब्रूते कथेति । ब्रवीति कथां कश्चित् ;
 ततः कर्मकर्तृत्वविवक्षायां—'ब्रूते कथाः स्वयमेव' इति । अवोचतेति । चिषिषेधात्-
 'अस्यतिवक्ति ख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ् । 'ब्रूवो वचि' रिति वचिरादेशः । वच उमितुम् ।
 अतः 'उच्चारणेन शब्दे' प्राकच्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वं ब्रुवेर्बोध्यमिति—
 नागेशः । 'हेतुमणि—' इति प्राक् पठितं वार्तिकं भारद्वाजीयाः प्रकारान्तरेण पठन्तीति
 तेषां पाठसुचार्यं दर्शयति—'णिश्चिश्चि श्चि—' इति । अतः श्चि यन्यात्मानेपदा-
 कर्मका अधिकाः । णीति च न केवलं हेतुमण्यन्तस्यैव यादृकमपितु णिजिङ् साधारणम् ।
 अतएव णिङ्मुदाहरति—पुच्छमुदस्यतीति । 'पुच्छादुदसने' इति वार्तिकदिह णिङ् ।
 अतःपुच्छयते गौरिति । ननु पुच्छमुदस्यतीत्यत्र पुच्छमेव कर्म ननु गौरिति । तत्कृत-
 तस्याः कर्मकर्तृत्वम् इत्याशङ्क्य आह—अन्तर्भावितव्यर्थतायामिति । तथात्वे हि पुच्छ-

सुदासयति गाम् इत्यर्थः । तत उत्पुच्छयते गाम् गोपालक इति कर्तृकचा लभ्यते ।
ततश्चत् पुच्छयते गौरित्यत्र कर्मकर्तृत्वं गौरस्य त्रैति यग्नविधः । उदपुच्छतेति ।
पुच्छसुदास्तवानित्यर्थः । प्राग्वच्चङ् । ननु अन्विगन्ध्योश्चौरादिकत्वेन 'णिअन्वि' इत्यत्र
णियहणेनैव सिद्धे कुतो विशिष्य ग्रहणमित्याशङ्क्याह—अन्विगन्ध्योरिति । 'आधृषाह'
इति गणसूवादित्यर्थः । गन्धयति गन्धयति । अत्रापि देवदत्त इति अप्यध्याहार्यम् ।
रचयतीत्यर्थः । कर्मकर्तरि गन्धयते गन्धः स्वयमेवेति, एवं गन्धयते मेघला स्वयमेव
इत्यपि । देवदत्तव्यापारं विनापि मेघलाकाञ्ची गन्धयते विश्रंसते इत्यर्थः । क्रैयादि-
कयोस्ति त्विति ।—'क्रादिभ्यः आ' इति आ । 'ई ह्रल्यवोः' (२४६७) इति ईत्त्वम् ।
'अनिदिताम्' (४१५) इति न लोपः । विकुर्वते—सैन्धवाः इति । आत्मनेपदत्वा-
कर्मकत्वयोरुदाहरणमेतदत्राह—वेरित्यादि । विकुर्वते इत्यस्यार्थमाह—वग्लनीत्यर्थ
इति । शब्दायन्ते इत्यर्थः । अथ विपूर्वात् कृञोऽकर्मकत्वमुत्पश्य—कर्मवत्त्व-
सिद्धार्थमाह—अन्तर्भावितण्यर्थस्येति । 'अत्र कर्मकर्तृत्वं विना येऽकर्मकास्ते आत्म-
नेपदाकर्मकशब्देन गृह्यन्ते कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात् ; तेषामन्त-
र्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं
बोध्यम्' इति नागेशः । तेन विकुर्वते सैन्धवा इत्यस्य सादिनः सैन्धवान् (अश्वान्)
शब्दाययन्तीत्यर्थः । पुनः प्रेषणत्यागे इति—सादिनोऽनपेक्ष्य शब्दकरणे इत्यर्थः ।
विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेवेति सैन्धवानां कर्मकर्तृत्वम् । व्यकारिष्ट—'स्यसिच्—'
इति सिचि चिष्वदिटि वृद्धौ एतत् । पक्षे ऋसादृहादिति सिज्-लोपे व्यक्त इति ।
एवमन्यत्र यथायथं बोध्यम् ।

२७७२ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥३॥१॥८०॥

दी— । अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु श्यन्
परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति—कुष्यते वा पादः

स्वयमेव । कुष्णाति पादं देवदत्तः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रम् ।
यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषोष्ट । रङ्क्षोष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्-प्रकरणम् ।

Easy.—प्राचाम् indicates optional character of श्यन् and परस्मै.
Hence कुष्यति—कुष्यते वा पादः (स्वयमेव) । 'कुष्णाति (scratches ?)—'
active for कुष् is क्रादि । 'रज्यति—' (स्वयमेव) । रङ्क्ष् is here दिवादि ।
'यगविषयेतु—' i. e, the rule does not apply where यक् is wanting
i.e. in the matter of आङ्धातुक्स. Thus कोषिषीष्ट etc. with
तङ् सीयुट् ।

Here ends the chapter on कर्मकर्तृतिङ् ।

मित— । कुषिरजोरिति । कर्मकर्तरीति 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः, नेति
यगिति च 'न दुहन्नुनमाम्—' इत्यतोऽनुवर्तते । अत्र प्राचां ग्रहणं विकल्पार्थम् ।
तदाह—कुष्यति—कुष्यते वा पादः स्वयमेवेति शेषः । कुषिस्तावद् क्रियादिकस्तेन
कर्तृकत्वाद्—'कुष्णाति पादम्—' । एतेन पादस्य कर्मत्वादुत्तरवाक्ये कर्मकर्तृत्व-
मिति दर्शितम् । ननु यकस्यनोर्यकारमात्रमेवोभयत्र शिष्यते । ततश्च श्यनविधिव्यर्थः
इति चेत्, न । स्वरि विशेषादित्यन्यत्र विस्तरः । रज्यति—रज्यते वा वस्त्रमिति ।
अत्रापि स्वयमेवेति शेषः । रङ्क्ष् धातुरत्र देवादिकः । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे वृत्ति-
कारादिभिः प्रायेण स्वयमेवेत्युक्तम् । तदविवक्षितम् । आत्मना करणेनेति वा
तदर्थः । न तु आत्मना कर्त्तृति मनोरमायामुक्तम् । अन्यथा कर्मण्येव लकारापत्तेः ।
स्पष्टा चेयं रीतिर्येवणावित्यत्र कैयटग्रन्थे । यगविषयेति—प्रसक्तिपूर्वको हि निषेधः ।
यत्र तु—यकः प्रसक्तिरेव नास्ति तत्र न निषेधः । कोषिषीष्ट्यादि सीयट्प्राङ्धातुके
रूपम् । इति शम् ।

इति मितभाषिण्यां कर्मकर्तृ तिङ्-प्रकरणम् ।

अथ लकारार्थ-प्रकरणम् (Sequence of Tenses)

२७७३ । अभिज्ञावचने लृट् ॥३॥११२॥

दी— । स्मृतिबोधिनुरपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् ।
लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे
चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ
वृत्तिसम्भवात् ।

When a word denoting remembrance is used in contiguity, (i.e., as उपपद) then a root takes लृट् (and not लङ्) to express a past action occurring other than to-day. Thus this rule overrules भूतानद्यतन लङ् । 'स्मरसि—' Do you remember, Krishna, that we lived in the Gokula. Similarly in the cases of application of बुध्यसे, चेतयसे (know) etc. For they also may denote remembrance with reference to the content i.e the subject then dwelt upon.

मित— । अथ लकारार्थप्रक्रियां विवचुराह—अभिज्ञंति । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह—स्मृतिबोधिनीति । 'भूते' (३।२।८४) इत्यधिकारः । 'अनद्यतने लङ्' (३।२।१११) इति वर्तते । तदाह—भूतानद्यतन इति । उपपदे इति सामर्थ्याल्लभम् । तच्च सामीप्ये वर्तते । उप (समीपे)

उच्चारितं पदमुपपदम् । तेन स्मरणार्थकशब्दे समीपे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । लङोऽपवाद इति—‘अनद्यतने लङि’त्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । अत्र व्याख्यायः कर्म । पश्य स्रगो धावतीत्यत्र यथा । वत्स्याम इत्यस्य अवसाम इत्यर्थः । एवं बुध्यसे इति । अत्र मानं दृढं चित्यम् इति नागेशः । वस्तुतस्तु पर्यवसानगत्या स्मृतेरपि बोधार्थत्वादुक्तार्थे वृत्तिरिति भावः । अभिज्ञानस्य बोधने पर्यवसनात् । अतएव सूत्रे वचनशब्द उपात्त इति ध्येयम् ।

२७७४ । न यदि ॥७।२।११३॥

दी— । यद्युयोगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ।

What has been said above does not hold good if the word यत् is ushered into the sentence. Thus ‘अभिजानासि—’ Do you recollect Krishna that we held a picnic (or a feast in the forest).

मित्र— । न यदीति । ‘यत्’ इत्यव्ययं तस्य सप्तम्यन्तं उक्तम् । तस्य सर्वनामत्वाभावात् सप्तम्यां किन् न । अर्थस्तु यत्प्रयोगे सतीति व्याचष्टे—यद्युयोगे इति । अभिजानासीति । स्मरसीत्यर्थः । अत्र लृङ् न किन्तु लङ् इव ।

२७७५ । विभाषा साकाङ्क्षे ॥३।२।११४॥

दी— । उक्तविषये लृङ्वा स्याल्लक्षणलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद् धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासी लक्षणं चारणं लक्षणम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि ‘न यदि’ (२७७४) इति बाधित्वा परत्वादिकल्पः ॥ ‘परोक्षे लिट्’ (२१७१) = चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविज्ञेपादिना

पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' । बहु जगद पुरस्तात्
तस्य 'मत्ता किलाहम' । 'अत्यन्तापह्नवे लिङ् क्तव्यः' (वार्तिक) ।
कलिङ्गेष्वामीः ? नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

लट्, in the matter said above, takes place optionally pro-
vided the sense of the root is dependent in the manner of लट्-
लक्षणभाव or ज्ञाप्यज्ञापकभाव i.e of signalling and of being signal-
ised (लट्) । Thus 'स्मरसि—' can you remember Krishna we
lived in the forest and tended cows there ? Here living or
residence serves as a signal and tending the cows as a thing
signalised. We can alternatively have लङ् in place of लट् । The
option (of लट् and लङ्) will also have force if even the word यत्
is used, for 'विभाषा—' is subsequent to 'न यदि' and therefore
will bar the latter.

लिट् is employed when the fact described is beyond
the purview of perception of the speaker. Hence it
deserves employment in the case of 1st person also—where
पारोक्ष्य non-perception is effected due to delusion or disorder
of intellect. As 'सुप्तोऽहम्—' when asleep I indeed talked non-
sense. 'बहु जगद—' Being intoxicated I indeed talked much
before him. 'अत्यन्तापह्नवे—' (varttika)—It has to be said that
लिट् is used when total denial is implied.' As—did you live in
Kalinga ? No, I did not go to Kalinga.' Had it been a
case of simple denial the respondent would have said—'No,
which was a more expected reply here. Kalinga (Orissa)
was however regarded as a totally forbiddenland, cp—

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥'

Thus he not only totally denies his residence therein but also his arrival or presence there.

मित— । विभाषेति । उक्तविषये इति । अभिज्ञावचने इत्यर्थः । लट्यलक्षणभावेनेति । लट्यं परिचाय्यं ज्ञाप्यं वा । लक्षणन्तु परिचायकं ज्ञापकं वेत्यर्थः । वासोलक्षणमिति । लट्यतेऽनेनेति 'करणाधिकरणयोश्च' (३२८७) इति करणे ल्युट् । अत्र वासद्वारा गोचारणस्य लट्यमाणत्वादिति भावः । पक्षे लङिति लृट्प्रिये इत्यर्थः । परत्वादिति—'न यदि' (३।२।११३) इत्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ चित्तविच्छेपादिना परोक्ष्यम् । चित्तविच्छेपोऽवस्थान्तरापत्तिश्चित्तस्य । स च स्वप्नसुरादिभिः सम्पाद्यते । अत उदाहरति—सुप्तोऽहमित्यादि । आदिपदेन मनसोऽसन्निधानादिसंग्रह इति नागेशः । अच्छो परमिति परोक्षम् 'प्रतिपरसमनुभ्योऽच्छाः' इति गणसूत्रात् (भट्टोजिमतेन) । परोक्षमेव—परोक्ष्यं स्थायैष्यञ् भावे वा ष्यञ् । अत्यन्तापह्नुवे इति । वार्तिकमिदम् । अत्यन्तमपह्नुवोऽपलापः इति अत्यन्तापह्नुवः । कलिङ्गेष्ववात्सौरिति प्रश्नः । जनपदवाचित्वाद्वहुवचनम् । नाहमिति उत्तरम् इदम् । कलिङ्गानाम जुगुप्सितो देशः । किं त्वया तत्र स्थितमिति प्रश्ने न केवलं कलिङ्गेष्ववस्थानमेवापलप्यते किन्तु तद्वैतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्रात्यन्तापह्नुवः । यदा तु यद्विषयोभियोगस्तद्विषयमेवोत्तरं तत्र तु नास्य वार्तिकस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

२७७६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ॥३।२।११६॥

दी— । अनयोरुपपदयोर्लङ् विषये लङ् स्यात् । चास्मिन् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ।

लङ् as also लिट् are employed in the room of लिट् when ह्रस्व and शश्वत् (= ever) are pronounced in proximity. Thus इति

ह अकरीत् चकार वा—Thus he performed. ह is a meaningless particle [or it denotes emphasis (?) as well].

मित—। हश्चतोरिति । हच शश्च, तयोरिति विग्रहः। हेति निरर्थकमव्ययम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

२७७७ । प्रश्ने चासन्नकाले ॥३२॥११७॥

दी—। प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङिष्ये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किम् ? जगाम किम् ? अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ?

By प्रश्न or question we mean that which is to be asked. लङ् and लिट् are used in the room of लिट् when something is interrogated by the period of five years (आसन्नकाल) [See Tika], and not beyond that.

मित—। प्रश्न इति । प्रष्टव्य इति प्रष्टुं मिष्टं द्रव्यमित्यर्थः । अत आह—पृच्छमानेऽर्थे इति । आसन्नकालमत्र पारिभाषिकं गृह्यते नतु प्रयोक्तृप्रयोगकालसमकाल इत्यर्थः । तथाचोक्तम् 'पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालम्, पञ्चवर्षातीतानु विप्रकृष्टकालमिति । तेन आसन्नः काल आसन्नकाल इति न विग्रहीतव्यम् । अत्र नपुंसकत्वदर्शनेन प्रातिपदिकान्तरस्यैव कल्पनीचित्यादिति विभाव्यम् ।

२७७८ । लट् स्म ॥३२॥११८॥

दी—। लिटोऽपवादः । यजतिस्म युधिष्ठिरः ।

यजति स्म thus is equal to इष्टवान् or performed a sacrifice. भूतकालद्योतकः ।

२७७९ । अपरोक्षे च ॥३३॥११९॥

दी—। भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

मित—। एवं स्मिति—अब्रवीदित्यर्थः ।

२७८० । ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥३।१।१२०॥

दी—। 'अनद्यतने,' 'परोक्षे' इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ? ननु करोमि भोः ।

लट् is used to express a past event or action when the word ननु is ushered in the reply to the question. Thus अकार्षीः किम्—did you do (that) etc. Here करोमि = अकार्षम् etc.

मित—। ननाविति पृष्ठस्य प्रति-वचनमिति विग्रहः । करोमीत्यस्य कृतवानित्यादि भूतार्थकत्वम् । 'विरुद्धमपि प्रतिवचनम् वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनम्' इति कैयटे स्थितम् ।

२७८१ । नन्वोर्विभाषा ॥३।१।१२१॥

दी—। नशब्दे नुशब्दे च लङ् स्यात् । अकार्षीः किम् ? न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ।

मित—। नन्वोरिति । पृष्ठप्रतिवचने इत्यनुवर्तते । न नु इत्येतयोर्द्वन्द्वोः सप्तमीद्विवचनं, तदाह—नशब्दे नुशब्दे चेति । अतर्भूते लङ् विकल्पः । पक्षे यथा—प्राप्तं लङ् वज्रं भूतलकारान्तरम् ।

२७८२ । पुरि लुङ् चास्मै ॥३।१।१२२॥

दी—। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकल्पुत्यानुवर्तते । पुराशब्द-योगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् । चास्मै । न तु स्मयोगे ।

पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा क्वात्राः—अवात्सुः—अवसन्—
उषुर्वा । ‘अस्मै’ किम् ? यजतिस्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने—

The term ‘अनद्यतन’ occurring in the rule ‘अनद्यतने लङ्’ (३।२।१११) is carried on to this rule by the मण्डुकप्लु तिन्याय or the maxim of ‘a frog’s leap’ used especially by grammarians to expose the passing of words in a rule to another omitting thereby some intervening ones. The word ‘पुरि’ in the rule is the locative singular of the अव्यय word पुरा which drops its ‘आ’ in connection with the 7th. case-ending. Thus the rule means—to express an अनद्यतन (not occurring to-day) past tense inconnection with the word पुरा, लुङ् and लट् are optionally employed—provided स्म is wanting (चास्मै) there. Hence alternatively here we shall have लङ् and लिट् also. As वसन्ति इह पुरा—etc. The word भविष्यति from ‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।३) being present (we look forward)—

मित— । पुरीति । ‘अनद्यतने लङ्’ (३।२।१११) इत्यतोऽनुवर्तमानम् ‘अनद्यतने’ इति—‘ननी—’ (३।२।१२०) ‘नन्वीः—’ (३।२।१२१) इत्यनयोर्निवृत्तमपि परवर्तिनि ‘पुरि लुङ्—’ (३।२।१२२) इत्यत्रानुवर्तते । तदाह—मण्डुकप्लुत्येति । मेकप्लवनसाम्यादिति । नन्वनद्यतनग्रहं मास्त्विति चेत् । न । यदि भूते एव स्यात्तर्हि लुङ् ग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । पुराशब्दयोगे इति—पुरीति पुरेत्यव्ययसप्तम्यन्तम् । ‘आतो धातोः—’ (?) इत्यालोपे ङी । न तु स्मै इति । च + अस्मै इति हिच्छेदः । पक्षे यथाप्राप्तमिति । लङ् लिट् चेत्यर्थः । तदुदाहरति—वसन्ति इहेति ॥ भविष्यतीति—‘भविष्यति गम्यादयः’ (३।३।३) इति सूवादित्यर्थः । परवर्तिसूत्रेऽस्य प्रयोजनमित्यवोपन्यस्तम्—

२७८३ । यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥३।३।४॥

दी— । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् ? यावद्दास्यते—तावद् भोक्ष्यते । करणीभूतया पुरा यास्यति ।

These two निपात's or indeclinables indicate certainty. Hence यावद्भुङ्क्ते = certainly eats. Similarly 'पुरा—' etc । In यावत् &c. यावत् and तावत् are derived with वतुप् (यत् and तत् + वतुप्) by 'यत्तदेतिभ्यः परिमाणे'—and hence the sentence means—The amount that will be allotted will be eaten. Also when पुरा is the third case-ending of the base पुर्, there will take place लृट् only to express futurity and not लट् ।

मित— । यावत् पुरानिपातयोरिति । यावत् पुरेत्यनयोर्निपातत्वेऽपि निपात-यङ्गं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वे लिङ्गम् । अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यति लट् स्यादित्यर्थः । लुट् लटोरपवादः । यावद् भुङ्क्ते इति निश्चितं भुङ्क्ते इत्यर्थः । तदाह—निश्चयं द्योतयत इति । निपातनां द्योतकत्वादिति भावः । अस्मिन्नेवार्थेऽनयोर्निपातत्वं न त्वर्थान्तरे । तेन 'यत्तदेतिभ्यः परिमाणे वतुप्' इति परिमाणार्थक—यावत्तावद्भ्यां यथाप्राप्तं लुटलटाविव न लट् । अत आह—'यावद्दास्यते—' इति । एवम् 'यावद्दाता—' इत्यपि प्रतुब्धाहरणम् । यत्परिमाणकं भोज्यमद्यै दास्यते तत्परिमाणमेवानेन भोक्ष्यत इत्यर्थः । करणीभूतयेति—पुर् शब्दस्य लतीयायां पुरा इति लभ्यते । तदयोगेऽपि लुट् लटौ इति भावः न तुलट् ।

२७८४ । विभाषा कदाकर्हिः ॥३।३।५॥

दी— । भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हिवा भुङ्क्ते—भोक्ष्यते—भोक्ता वा ॥ (कदा, कर्हि i.e When).

२८८५ । किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥३।३।६॥

दी—। किंवृत्तं विभक्तान्तम् । भविष्यति लङ्वा स्यात् ।
कं कतरं कतम् वा भोजयसि—भोजयिष्यसि—भोजयितासि
वा । ‘लिप्सायाम्’ किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

लट् to express futurity optionally is employed in connection with a word derived with i.e. having ‘किम्’ as its basis—when (by the interrogation) any sense of eagerness is implied. Thus ‘कम्, कतरम्—’ etc whom will you entertain ? It has been said in काशिका that by ‘किंवृत्तम्,’ are to be taken three words कः, कतर and कतम् and not कदा कहिं etc, whereas others hold—that to keep the भाष्य [under ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ (३८७३)] in agreement with this it is proper to include कदा, कहिं etc herein.

मित—। किंवृत्ते इति । किम् शब्देन वृत्तमिति किंवृत्तम्, किमा प्रातिपदिकेन निष्पन्नमित्यर्थः । तदाह—विभक्तान्त मिति । तत्रापि डतरडतमाद्यन्तत्रय एवेति वृत्तिः । तेन किमा निष्पन्नानामपि कदाकहिंत्यादीनामत्र न प्रवृत्तिः । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति सूत्रभाष्यरीत्या सर्वकिंघृणमित्यन्वये” इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ।

२७८६ । लिप्सप्रमानसिद्धौ च ॥३।३।७॥

दी—। लिप्सप्रमानेनान्नादिना स्वर्गादिः सिद्धौ गम्य—
मानायां भविष्यति लङ् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति—दास्यति—
दाता वा स स्वर्गं याति—यास्यति—याता वा ।

लट् in future optionally takes place when by distributing desired or coveted objects such as rice etc. the achievement of heaven and the like is understood. Thus ‘योऽन्नम्—’ etc.

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेष्वेव सिद्धे सति अकिं वच्यर्थं मिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३॥८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् इति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३॥९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

The term ऊर्द्धमौहर्तिक etymologically means ऊर्द्धं सुहर्ताद् भवः (or सुहर्तादूर्द्धं भवः) i.e having taken place after a short while. The समास here in ऊर्द्धमौहर्तिक is irregular or abnormal for it has been compounded by 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (७२८) where the presence of 'दिक्संख्ये' (७२७) and समानाधिकरणेन are inevitable. So समास here seems unavailable, and it is not a संज्ञावचन it seems to have the affix 'जः' after it by 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः' (१३२८) but ठञ् is by 'कालाट्ठञ्,' as ऊर्द्धं is taken as कालवाची here. The वृद्धि also of the second member (उत्तरपद) only is irregular, the वृद्धि of the first one also being here due by 'अनुशतिकादीनाञ्च' (१४३८) । So Bhattoji says "निपातनात् समासः" etc. Hence the rule means— लिङ् and लट् are optionally used after a root—which stands as an indicator of the application of लोट् (लोटर्थलक्षण)—to express futurity subject to occur within a very short while i.e to express a very short future. Thus 'सुहर्तादुपरि—' etc—The professor may be (here) very soon and so read the veda i.e it is better for you to go on with the vedas lest the teacher appears presently.

मित— । लिङ् चेति— । ऊर्द्धमौहर्तिक इति । ऊर्द्धं सुहर्तादूर्द्धात् 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् । ननु 'तद्धितार्थोत्तरपद—' (७२८) इत्यनेनात्र समास इष्यते । तत्र तु 'दिक्संख्ये'— (७२७) तथा 'समानाधिकरणेन' इत्यस्यानुवृत्तेः अत्र तथाविध-समानाधिकरणशब्दाभावात् समासो दुर्लभः । ऊर्द्धं शब्दस्य दिक्शब्दत्वेहि असंज्ञात्वे च 'ज'—प्रत्ययस्यैव ('दिक्पूर्वपदादसंज्ञायाम् जः'—१३२८) नियमात् 'ऊर्द्धमौहर्त' इत्येव सादित्याद्याशङ्क्याह—निपातनात् समास इति । ऊर्द्धं सुहर्ताद्भवइत्यस्मिन्विग्रहे निपातने "तद्धितार्थ" इत्यर्थः । उर्द्धं मिति दिग्वाचि अपि अत्र तु कालवाचि एव ; तेन 'अकर्मक-धातुभिर्योगे देशः कालः—' इति कर्मत्वम् । ननु 'पौर्वशालः' 'आपरशालः' इत्यादावि-

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेणैव सिद्धे सति अकिं वच्यर्थं मिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३॥८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् आविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३॥९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

Thus the rule means :—

The affixes such as लट् (वर्तमाने लट् and so on, upto उषादयो बहुलम्) and the like not only take place compulsorily in the same manner or under that and that condition which has been expressed in such and such rule—but also optionally in past and future when any of them bear contiguous relation to the present i. e. when the sentence or rather the question begins with a past tense (लुङ् etc.), 'लट्' will be optionally replaced by the same लुङ् etc. and so in the case of future. Thus 'कदा—' etc. अयम् and एष in the instances do not imply this, but they help to bring home the idea that the speaker just there came or just there will start by the actual signs of dust on foot and perspiration all over (in the case of past) and girding up his loins (in the case of future).

मित—। वर्तमानसमीप्य इति । स्वार्थे षञ् इति । अस्मादेव सूत्रे निर्देशाच्चतुर्विणादीराकृतिगणत्वाद्धेत्यर्थः । वर्तमानस्य समीप्यमिति षष्ठीसमासः । न च 'पुरणगुण—' (७०५) इति निषेधः शङ्क्यः । अस्मादेव ज्ञापकात् तस्य अनित्यत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । 'वर्तमानवत्' इत्यंशंव्याचष्टे—'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्येति । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तर्गत 'वर्तमाने लट्' (३।२।१२३) इत्यारभ्य तत्पादपरिसमाप्तिपर्यन्तं येन उपाधिना यं यं धातुविशेषमाश्रित्वेत्यर्थः प्रत्यया लडादय उक्ता विहितः ते प्रत्यया इति शेषः तथैव तस्मिन्स्मिन् धातुविशेषे सत्येव प्रवर्तन्ते तथा वर्तमानसमीपे वर्तमानकालपूर्वापरकोटिस्थितयोर्भूतभविष्यतोश्च वा सूरः विकल्पेनेष्यन्त इति भावः । तथाच 'पुङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) इति विहितः शानन् ताभ्यामेव भवति न तु धात्वन्तरात् । अत्र भूते भविष्यतीति चार्थाह्वयम् । तयोरेव वर्तमानसमीपस्यत्वात् । अयमागच्छामीत्यादि प्रश्नस्य 'कदा आगतोऽमी'त्यस्य

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेणैव सिद्धे सति अकिं वच्यर्थं मिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३॥८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् आविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३॥९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

मित—। आशंसायामिति । अप्राप्तप्राप्तीच्छा आशंसा । तस्याः 'वर्तमानसमीपे
एव भवेद्दि'ति निर्देशसंभवात् आह—'वर्तमानसमीप्ये' इति नानुवर्त्तते । पक्षे
यथाप्राप्तं भविष्यति प्रयोगः । प्रत्यया वा स्युरिति—'वर्तमानवद्वा' इत्यनुवर्त्तरिति
भावः । देवश्चेदिति । देवश्चेद् अवर्षीत्—धान्यम् अवाप्स्य (लुङ्) वप्स्याम
वप्स्यामः इत्यन्वयः । वृष्टिवपनयोरुभयोरपि आशंसाविषयत्वादुभयत्रापि लकारः ।
सामान्यातिदेशे इति—अत्र भूतातिदेशस्य विषयत्वादनद्यतनपरोक्षभूतयोर्भूतविशेषयोः
प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । तदाह—लङ्लिटौ नेति । एवं लुङपिनेति उपरिष्ठात्
स्पष्टम् ।

२७८१ । क्षिप्रवचने लट् ॥३।३।१३३ ॥

दी—। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् ।
वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति—शीघ्रं वप्स्यामः ।
नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः
शीघ्रं वप्स्यामः ।

If the term क्षिप्र (soon) or its synonyms are employed in
contiguity or proximity (= as उपपदे), लट् is used in the previous
subject i. e in the matter of expectation (आशंसा) । 'वृष्टिश्चेत्—'
we shall sow soon lest the rain may cease. The appointment
or taking of 'लट्' instead of 'न' in the rule suggests the
application of this in place of लुट् also.

मित—। क्षिप्रवचने इति । अत्र वचनग्रहणं पर्यायद्वितीयकं, स्वरूपस्यैव ग्रहणमिति
न अत्र आह—क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति—आशंसायामित्यर्थः । नेति वक्तव्ये
लङ्ग्रहणमिति—अत्र सूत्रे इत्यर्थः । अ इति—नकारमनुक्त्वा 'लट्' इति कथनात्
'लुटः' अपि विषये सूत्रीकृत्यापारः प्रवर्त्तते ; अनद्यतनत्वद्योतनार्थमिदम् ।

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेणैव सिद्धे सति अकिंत्वच्यर्थमिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३३८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् आविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३३९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

sacrificial rite with the Soma juice on—as before. येयम् अमावस्या आगमिनी—Futurity is expressed here of the same rite. Thus here between the two the New moon and the Full moon, there being no intermediate date (तिथि) on which similar rites may be performed—this is a case of सामीप्य ।

मित— । नेति । न + अनद्यतनेतिच्च् दः । प्रवन्वःप्रतिवन्वराहित्यम् । तदाह— क्रियायाः सातत्ये सामीप्येचेति । क्रियाया इत्येव । 'इद्वान्ते श्रूयमाणः—' इति न्यायात् । लङ् लुटौ नेति । तयोरेवानद्यतनत्वात् । अदादितिलुङ् । सामीप्यं निर्वक्ति— सामीप्यं तुल्यजातीयनाव्यवधानमिति । पौर्णमास्यमावस्यासहस्रतिथ्यन्तरमध्यपतितत्वाभाव इत्यर्थः । अतएवोदाहरति पौर्णमास्याममावस्यायाञ्च । सोमेनेति । येयं पौर्णमासीत्यवापूच्छम् । एवमन्यत्र ।

२६८४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥३॥१३६ ॥

दी— । भविष्यति काले मर्यादोक्तौ अवरस्मित् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः ।

A tense or लकार of the अनद्यतन class i.e लुट् is not employed to express futurity when the action (employed) is supposed to take place in the first part (अवर) of the way leading to that (town etc.) which has been said or intended as the termination (of the journey etc.). 'योऽयमध्वा—' We shall take the barley-flour on the first part of Kaushambi falling in the middle of the way which is to be travelled by us and which runs up to Pataliputra.

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेणैव सिद्धे सति अकिं वच्यर्थं मिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३३८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् आविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३३९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

taken to be a बहुव्रीहि—पञ्चदशरात्रयो यस्य पक्षस्य—or अच् by 'अहः सर्वैक-
देश—' (787) in case it is समाहारद्विगु—The varttika संख्यापूर्वं रात्रं
क्षीवम् not having applied here.

मित—। कालविभाग इति । पूर्वसूत्रे देशविभाग उक्तः अतः तु कालविभाग—
स्तत्रविशेषमाह—अहोरात्रसम्बन्धिनि इति । न तु अहःसम्बन्धिनि रात्रिसम्बन्धिनि
वा । प्रतिषेधार्थमिति—अनद्यतन—प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । सूत्रद्वयकरणप्रयोजनमाह—
योगविभाग इति । न 'परस्मिन्—' (२७६६) इत्युत्तरसूत्रार्थः । अध्येतास्महे इति ।
अत्राहर्भावात् लट् कित्त्वनद्यतनभविष्यत्तुल्येव । पञ्चदशरात्र इत्यत्र 'लिङ्गमशिष्य'
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यवचनात् (?) 'संख्यापूर्वं रात्रं क्षीवम्' इति वार्तिकं
न प्रवर्त्तते । (तेनात्र पञ्चदशानां रात्रीणां समाहारः इति द्विगुपक्षे 'अहः सर्वैक—'
(७८७) इति समासान्तोऽच् । पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्य इति बहुव्रीहिपक्षे तु
'अच् प्रत्यन्वपूर्वात्—' इत्यच् (योगविभागात्) ।

२७६६ । परस्मिन् विभाषा ॥३।३।३८॥

दी—। अवरस्मिन्वज्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्त-
विभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमा-
ग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे ॥ 'लिङ्गनिमित्ते
लृङ् क्रियातिपत्तौ' (२२२८) भविष्यतोत्थेव । सुवृष्टिश्चेद—
भविष्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यत् ।

The word पर had no chance or scope in the injunction
expressed in the last previous rule. Here, However, it is
placed in the room of अवर and is allowed to have an optional
share of the said injunction. Thus it is a case of अप्राप्तविभाषा ।
This is the result of its being a separate rule.

मित—। परस्मिन्निति । अप्राप्तविभाषेति । कालप्रविभागेऽवरस्मिन् यो विधिर्विहितस्तस्य तादृशविषये परस्मिन्नप्राप्तिरासीत् । सा त्व विभाष्यत इत्यप्राप्त-विभाषात्वम् । देशप्रविभागविधिस्तु नात्र विभाष्यते इति योगविभागफलञ्च द्रष्टव्यम् ।

[The rule लिङ् निमित्ते etc is explained before].

[Here Kasika says “हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्येवमादिकं लिङो निमित्तं तत्र लिङ् निमित्ते भविष्यतिकाले लृङ्प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद् दैगुण्यात् अनभिनिवृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः”] ।

२७८७ । भूते च ॥३॥१४०॥

दी—। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते ।

मित—। भूतेचेति । अधिकारोऽयम् । पूर्वसूत्रमिति—‘लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ’ (३॥३॥१३८) इतीत्यर्थः । ततश्च ‘लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियाया अनिष्पत्तौ’ इत्यर्थः ।

२७८८ । वोताप्योः ॥३॥१४१॥

दी—। ‘वा’ ‘आ’, ‘उताप्योः—’ (२८०७) इतिच्छेदः । ‘उताप्योः’ इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु ‘उताप्योः’ इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः ।

मित—। वोताप्योरिति । वा + आ + उताप्योः (उतश्चापि च तयोः) इतिच्छेदः । इदमप्यधिकारसूत्रं तदाह—लृङ् वेत्यधिक्रियते । नन्वेवं पूर्वोक्ताधिकारो निर्विषयः स्यादित्यत आह—पूर्वसूत्रमिति ।

२७८८ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ॥३॥३१४२॥

दी— । आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् ।
लुडादीन् परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु
गणिकामाधत्से—गर्हितमेतत् ।

लट् in connection with these two i. e. अपि and जातु is used
in the places of all the three tenses to express hatred. Do
you divorce your wife ? Can you ever (जातु) cause conception
of i. e. copulate a harlot. Both of these are immoral. [लङ् is
not possible here for there is no हेतुहेतुमद्भावः] ।

मित— । गर्हायामिति । आभ्यामिति । अपिजातुभ्यामित्यर्थः । कालत्रये
इति । लङ् इति नानुवर्तते । भविष्यतीति च निवृत्तम् । तेनाव क्रियासामान्यं
लट् विहितः । ततश्च अत्याचीक्ष्यत्यामीत्यादि भूतभविष्यद्—विषये लङ् इति
फलितम् । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । गर्हितमेतदिति । उभय-
मपि कर्मेत्यर्थः । (आधत्से इति गर्भमाधापयसीत्यर्थः) ।

२८०० । विभाषा कथमि लिङ् च ॥३॥३१४३॥

दी— । गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं
धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र
भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम तत्रभवान्
धर्ममत्यक्ष्यत् अत्याचीक्षा ।

When कथम् is an उपपद, लिङ् and लट् are optionally used
to express all the three tenses provided hatred or censure
is meant. Thus in the alternative cases we have all the

other लकारs in the matter of the three कालs । In the भविष्यत्काल however लृङ् is नित्य and in भूत optional. 'कथं' 'नाम—' etc How is it that your honour (तव भवान्) should give up practice of piety ?

मित—। विभाषेति । पक्षे कालत्रये लकारा इति । नित्यं लृङिति । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ—इत्यनेन नित्यत्वविधानादित्यर्थः । भूते वेति । 'बोताप्यो'रित्यबोक्ताधिकारादित्यर्थः । तत्रभवान् अधीताशेषशास्त्र भवान् इत्यर्थः । अत्युच्यदिति । त्यजेदित्यर्थः । अतएवात्र क्रियातिपत्तिः ।

२८०१ । किं वृत्ते लिङ् लृटौ ॥३॥१४४॥

दी—। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः—
कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा ; लृङ् प्राग्वत् ।

मित—। किं वृत्ते इति । 'किं वृत्ते' इत्यस्यार्थः 'किं वृत्ते लिप्तायाम्' (२७८५) इत्यबोक्तः । लृङ् प्राग्वदिति—क्रियातिपत्तौ गम्यमानायां भविष्यति लृङ् नित्यम् भूते चेत्यर्थः ।

२८०२ । अनवल्लृप्तिर्मर्षयोरकिं वृत्तेऽपि ॥३॥१४५॥

दी—। गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवल्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । कः—कतरः—कतमो वा हरिं निन्देत्—निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।

लिङ् and लृट् are used to express भूत, भविष्यत् and वर्तमान in connection with किं वृत्ते (explained before) and अकिं वृत्ते words as

well, when want of recommendation (अनवक्लृप्ति) and tolerance implied. As 'न सम्भावयामि—' I do not either certify or put up with the fact that you should or will despise Hari. लृङ् प्राग्वत् i.e. it is obligatory in future and optional in past,—(भूत)।

मित—। अनवक्लृप्तमर्षयोरिति । किञ्चित्किञ्चित्प्यनयोः कालवयेऽपि लिङ्लटौ स्त इत्यर्थः । न सम्भावयामीति—नानुमत्ये इत्यर्थः । नमर्षये इति क्षमे चेत्यर्थः । अत्र लिङ्लटोर्यथासंख्येनान्वय इति न भमितव्यम् इत्याह—निन्देत्—निन्दिष्यति वेति । अल्पाक्षरस्य अमर्षशब्दस्य सूत्रे पूर्वनिपाताभावादित्थं लब्धमिति वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं, भूते वेत्यर्थः ।

२८०३ । किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् ॥३॥१४६॥

दी—। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (२८०६) इति (? सूत्र) यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अहधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रौ गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ।

The expression किङ्किल taken together implies anger and passes for an उपपद here. Here लिङ् is not to be used. न अहधे न मर्षये वा—'i.e. I can indeed neither put faith in nor put up with the fact that you will take rice boiled by a शूद्र or one of the serving caste i. e, I am dead against it. 'अस्ति भवति—' There exists, remains or occurs the case that you cohabit the wife of a shudra. Here the use of लृङ् is nil ; for there is no हेतुहेतुमद्भाव ।

मित—। किङ्किलेति । अत्र लिङ् नेत्याह—लिङः अपवाद इति । न अहधे इति । न सम्भावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत्र सम्भावयामीत्याद्यन्वयः ।

मित—। लिप्तामानेति । पूर्वेणैव सिद्धे सति अकिं वच्यर्थं मिदमिति ध्वनयन्नु-
दाहरति—योऽन्नमित्यादि ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ॥३॥८॥

दी—। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्
धातोर्भविष्यति लङ् स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय ।
पक्षे लुङ्—लटौ ।

लट् optionally takes place in future after a root expressing
the sense whereby sending etc of some one (प्रैषादि) is hinted
at. Thus 'कृष्णश्चेत्—' etc. Here भुज् takes लट् as this i.e taking
meal on the part of Krishna leads to or requires the tending of
cows (by another). पक्षे etc—see मितभाषिणी— ।

मित—। लोडर्थेति । लोडर्थस्य लक्षणम् तस्मिन् । लोडर्थः प्रैषादिरिति “विधिनि-
मन्तणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लोट्” इति तदर्थे लोडिधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति ।
अत्र भुजिना लोडर्थसम्पन्नगोचारणं लक्ष्यम् । अतस्तत्र लट् । कृष्णस्य भोजनकाले
त्वं गाश्चारयेत्यर्थात् । पक्षे लुङ् लट् आविति । कृष्णश्चेद् भोक्ता भोक्ष्यते वा त्वं
गाश्चारयेत्युदाहरणमित्यर्थः ।

२७८८ । लिङ् चोर्द्धमौहर्तिके ॥३॥९॥

दी—। ऊर्द्धं मुहूर्ताद् भव ऊर्द्धमौहर्तिकः । निपातनात्
समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्द्धमौहर्तिके भविष्यति लोडर्थ-
लक्षणे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्—लटौ वा स्तः । मुहूर्तादपरि
उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति—आगमिष्यति—आगन्ता वा
अथ त्वं हन्दीऽधीष्व ।

Eng.—Easy.—[That you cause a Sudra to hold a sacrifice—is unbecoming].

मित—। गर्हयां चेति । अर्थमाह—यच्च यवयोरिति । क्रियातिपत्तौ लङ् तु प्राग्वत् ।

२८०७ । चित्तीकरणे च ॥३॥१५०॥

दी—। यच्च यत्र वालं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमे तत् ।

मित—। चित्तीकरणे इति । वैचित्र्यावहे आश्चर्यद्योतने इत्यर्थः । अत्रापि क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् प्राग्वत् ।

२८०८ । शेषे लृडयदौ ॥३॥१५१॥

दी—। यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्तीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्वो नाम कृष्णं द्रक्षति । 'अयदौ' किम् ? आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

लृट् takes place after a root when every उपपद except यच्च and यत्र exists and an idea of surprise is implied. Thus strange it is that a blind man will see Krishna. मूकः = adumb.

मित—। शेषे इति । शेषपदार्थमाह—यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । अत्र लिङ्निमित्ताभावात् (हेतुहेतुमज्ञावाभावात्) लङ् न भवति ।

२८०९ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥३॥१५२॥

दी—। वाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । 'समर्थयोः' किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं वा गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्-निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लृङ् ।

लिङ् is used when the उपपदs—उत and अपि bear the similar significance (अर्थ) i.e. are in the sense of वादम् i.e. yes—They being of similar meaning in the sense of वादम् । Thus 'उत अपि वा—' Hari is indeed able to remove sin. 'उत दण्डः—' Will the stick fall ? 'अपि धास्यति—' will he shut the door, or—He will shut the door. Henceforth लिङ् is considered to be नित्य even in the past tense also, where the action is unsettled and there is लिङ् निमित्त ।

मित— । उताप्योरिति । समर्थयोरुताप्योरुपपदयोः कालत्रयेऽपि धातोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । तथा च काशिका "सर्वलकाराणामपवादः" । वादमिति स्वीकृतिवचनम् । तथा च उतापि इत्यतानयोर्न प्रसार्थकत्वं किन्तु वादार्थकत्वमेव । समौ अर्थोऽययोस्त्री इति विग्रहः । शकत्वादित्वात् पररूपम् । उत दण्ड इति । प्रश्नोऽयम् । अपि धास्यतीति । प्रश्निष्य—पाठे प्रच्छादनार्थकं प्रश्नोपाभावे तु प्रसार्थकत्वम् । इतः प्रभृतीति । तथाच 'वोताप्यो'रिति वा यद्वह्नमितो निवृत्तमिति भूते भविष्यति चोक्तविषये नित्यो लिङ् इति फलितम् ।

२८१० । कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥३॥१५३॥

दी— । स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ्स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् 'अकच्चिति' इति किम् । कच्चिज्जीवति ।

लिङ् is used after a root when giving expression to one's own desire is implied—but not if the term कच्चित् is present, कामो मे That is, I wish that you should eat. 'कच्चित्—' etc.—Does (he) draws breath ?

मित— । कामप्रवेदने इति । तस्यार्थमाह—स्वाभीति—स्वेच्छाप्रकटन—नित्यर्थः । कामो मे—इच्छामीत्यर्थः । कच्चिज्जीवतीति—स सा वेति ऊह्यम् । प्रश्नोऽयम् । एवम् 'शिवानि वस्तीर्ष'—जलानि कच्चित्' (२७—५।८) इत्यादि ।

२८११ । सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥३॥१५४॥

दी—। अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत् सम्भावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । 'सिद्धाप्रयोगे' किम् ? अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ।

Here the word अलम् conveys the sense of प्रौढि or competency (fitness). The locative 'सम्भावने' is to be changed into प्रथमा and the प्रथमान्त word अलम् into सप्तमी । Mark that अलम् being an अव्यय there is no inflectional change in it, लिङ् is used in the sense of सम्भावन—extraordinary estimation or hyperbolic conjecture provided the said सम्भावन is made without the application of a word the sense whereof is established, such as अलम् (which connotes competency—योग्यता) । Thus 'अपि गिरिम्—' (I have a strong confidence that) he may pierce even a rock with the head. अलम् कृष्णः—Krishna indeed (without doubt) etc.

मित । सम्भावनेऽलमितीति । प्रौढिः प्रव्याप्तिः । प्रथमया सप्तम्या चेति—ततश्च सम्भावने इत्यत्र सम्भावनमिति विपरिणामः । अलमित्यस्य अव्ययत्वान्न कश्चिद्विभक्ति-जन्यभेद उपलभ्यते । तच्चेत् सम्भावनमिति—विधीयत इति शेषः । सिद्धाप्रयोगे सति । सिद्धस्य अप्रयोगे प्रयोगे अक्रियमाणे इत्यर्थः । 'यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्ये त' इत्यर्थः । अतएव मनोरमायां 'अलमिति सम्भावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति उक्तम् । सम्भावनं तावदुत्कटकोटिकं ज्ञानसुत्प्रेक्षातिशयसजातीयम् ; क्रियासु योग्यताधावसानम् । अलंशब्दस्तु न तथा । तस्यार्थस्य पर्याप्तवचनत्वेनात्र अभ्युपगमात् ततश्च सिद्धस्य तथाविधेऽर्थे रुढस्य प्रतिष्ठितस्य वा अलंशब्दस्याप्रयोगः

प्रयोगविरहश्च दित्याकृतम् । अपि गिरिम् इति—अत्र वक्तुविश्वासातिशयकृतबोद्धव्य-
गतशक्तप्रतिशयद्योतनं फलम् । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लृट् भवति ।

२८१२ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥३॥१५५ ॥

दी— । पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे धातावुपपदे
'उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते
वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । 'अयदि'
किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीथास्वम् ।

Easy. 'सम्भावयामि—' etc—I believe or I am sure you should
or will (or are able to) eat (that amount). 'सम्भावयामि यद्—'
etc—I am sure you are able to eat. Here लिङ् only and
not लृट् also is used.

मित— । विभाषा धाताविति । सम्भावनमुच्यतेऽनेनेति सम्भावनवचनम् ।
तदाह—सम्भावनोऽर्थे धाताविति । नित्यप्राप्ते वचनमिति—विभाषावचनमित्यर्थः ।
तच्च विभाषा यच्छब्दाभावे एवेति दर्शयति—सम्भावयामौत्यादिना । पक्षे लृट् ।
सम्भावयामीति—प्रायेण शक्तौ भोक्तुमित्याकलयामीत्यर्थः ।

२८१३ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥३॥१५६ ॥

दी— । वा स्यात् । कृष्णं नमेचेत् सुखं यायात् । कृष्णं
नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेत्यते' (वार्तिक) ।
नेह । हन्तीति पलायते ।

लिङ् (in lieu of लृट्) is optionally used after a root in the
sense of हेतु (cause) and हेतुम् (effect). Thus कृष्णं नमेत्
चेत् (implies हेतु) सुखं यायात् (effect), etc. 'It has to be said

that the case of लिङ् is intended in लट् only (varttika). हन्तीति—
i.e in fear of being killed then and there.

मित—। हेतुहेतुमतोरिति । पूर्वसूत्राद् विभाषेति वर्तते । तदाह—वा स्यादिति ।
अत्र कृष्णं नमस्तेदिति हेतौ (कारणे) लिङ् । सुखं यायादिति तु हेतुमति फले इति
यावदिति बोध्यम् । कृष्णनमनस्य सुखफलकत्वात् । भविष्यत्येवेति—वार्तिकमिदम्—एतच्च
लिङित्यनुवर्तमानेऽपि पुनरत्र लिङ् ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यमित्याहुः । अत्र एवकारिण
लकारान्तरव्यवच्छेदः । तथा च काशिका 'सर्वलकाराणामपवादः' । तेन वर्तमाने
नेत्याह—हन्तीति । इति शब्दोऽत्र हेतुयुक्तकम् । 'इति हेतुप्रकरण प्रकर्षादिसमाप्तिषु'
इत्यमरः । पलायनं फलम् (हेतुमत्) ।

२८१४ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥३॥१५७॥

दो—। इच्छामि भुञ्जीत—भुङ्क्तां वा भवान् । एवं
कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति
वक्तव्यम्' (वार्तिक) । नेह । इच्छन् करोति ।

कामप्रवेदन—means to express one's wish (regarding others).

मित—। इच्छार्थेष्विति । इच्छार्थेषु धातुपुपपदेषु धातोरिङ्लोटौ भवतः ॥
कामप्रवेदनस्य परं प्रति-इच्छाप्रकटनार्थकत्वात् स्वेच्छायां नेत्यर्थः ।

२८१५ । लिङ् च ॥३॥१५८॥

दो—। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ।

लिङ् is used after roots conveying the sense of wish and
having the same nominative (in both the cases). Thus 'भुञ्जीय—'
etc.—He wishes that he might eat.

मित—। लिङ् चेति । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' (३॥१५८) इति सूत्रमव

वर्तते । पूर्वसूत्रादिच्छार्थेषु इति च । तदाह—समानकर्तृकैष्विति । अत्र भुञ्जीवेत्यनेन भोक्तुरिच्छा गम्यते । परत्र च स एव कर्ता ।

२८१६ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥३॥१६०॥

दी— । लिङ् स्यात्, पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । 'विधिनिमन्त्रण—(२२०८) इति लिङ् । विधौ—यजेत । निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे—इहासीत । अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

लिङ् and alternatively लट् takes place after roots signifying intention to express present time. Thus इच्छेत्—इच्छति etc. 'विधिनिमन्त्रण—' etc explained.

नित— । इच्छार्थेभ्य इति । लिङ् इति वर्तते । तदाह—इच्छार्थेभ्यः धातुभ्यः । लिङ् स्यादित्यादि । कामयते इत्यन्तमुदाहरणम् । 'विधिनिमन्त्रण—' प्राग्व्याख्यात-मुदाहृतश्च इति ।

२८१७ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥३॥१६१॥

दी— । लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान् यजताम् । चकारिण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ।

कृत्य affixes and लोट् also are employed after a root to express injunction or duty (प्रैष), request (अतिसर्ग), and proper or appointed time (प्राप्तकाल). Here the application of चकार in

the rule is to carry the term 'लोट्' for 'प्राप्तकाल' (गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत) or it would have कृत्य affixes only and not लोट् ।

मित— । प्रेषेति । कृत्याश्चेति चकारगृहणफलमाह—लोट् चेति । भवतेति—प्रेषः । भवानिति—अतिसर्गः । प्राप्तकालार्थमिति—अन्यथा कृत्या एवस्युरिति भावः । अवोदाहरणम्—गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुर्भुञ्जीत, भुङ्क्ताम् वेति । प्रेषातिसर्गयोस्तु लोट् चेत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ॥ अत्र विधिप्रेषयोः विशेषोपिस्मर्त्तव्यः । केचिदाहुः—अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ।

२८१८ । लिङ् चोङ् मौहूर्तिके ॥३॥३॥१६५॥

दी— । प्रेषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत—यजताम्-यष्टव्यम् ।

मित— । लिङ् चेति पूर्वं लोडर्थलक्षणे विहितेऽप्यत्र सूत्रे प्रेषादिष्वप्राप्तत्वा-दत्वेदं पुनर्विधीयते ।

२८१९ । स्मे लोट् ॥३॥३॥१६५॥

दी— । पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । उर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ।

मित— । स्मे लोडिति । प्रेषादिषु ऊर्ध्वं मौहूर्तिके लोडेव यथा स्यान्न तु लिङ् कृत्याश्च इत्येतदर्थमिदं सूत्रम् । तदाह—पूर्वसूत्रस्येति ।

२८२० । अधीष्टे च ॥३॥३॥१६६॥

दी— । स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय ।

अधीष्ट means 'earnest request'.

मित । अधीष्ट चेति । अधीष्टः (अधीष्टं वा) सत्कारपूर्वको व्यापारः । लोडिति ।

लिङोऽपवादः । योगविभागस्तु ऊर्ध्वं मौहूर्तिके सा भूदित्येवमर्थम् ।

२८२१ । लिङ् यदि ॥३।१६८॥

दो—। यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् ।
कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत भवान् ।

Eng.—Easy.—

[कालः etc.—This is the time that you should take food.]

मित—। लिङिति । 'कालसमयवेलासुतुमुन्' (३।१।६७) इति पूर्वं सूत्रम् ।
'—वेलासु' चेति । एषु उपपदेषु इति शेषः । तुमुनोऽपवादः ।

२८२२ । अर्हे कृत्यलचञ्च ॥३।१६९॥

~~अर्हे~~ । चास्मिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

त्वं कन्याम् etc.—i.e. you are fit for a marriage.

मित—। अर्हे इति—योग्यार्थे इत्यर्थः । वहेरिति । वोढुमुञ्चोढु' समर्थे
इत्यर्थः । एवं त्वया कन्या वोढव्या वहनीया ज्ञा । त्वं कन्यां वोढेति ।

२८२३ । शकि लिङ् च ॥३।१७०॥

दो—। शक्तौ लिङ् स्यात् । चात् कृत्याः । भारं त्वं
वहेः ॥ 'माङि लुङ्' (२२१८) । मा कार्षीः । कथं मा
भवन्तु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

शकि = शक्तौ = Ability.

मित—। शकि इति । शक् इति क्तिवन्तम् । तस्य सप्तम्यां शकि इति ।
शक्तौ गम्यमानायामिति चार्थस्तदाह—शक्ताविति । माङीति—सर्दलकारापवादः ।
नायं माङ् किन्तु माशब्द इति । ङकारानुवन्धरहितस्यापि अव्ययेषु पाठादित्याहुः ।
तथा च काशिका "अङिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः" । यथा "मा कुरु
धनजनयौवनगर्वम्" इत्यादि । [i.e, The मा in connection with which

लोट् etc. are used is different from लृ—eliding “लृ” in connection with which only लृङ् is used for all tenses].

२८२४ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥३४॥

दी— । धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाचक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन्दर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यज्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ।

[Here the word धातु in the rule implies धात्वर्थः—the sense of a root—(धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते) । This is inferred from the application of the second member सम्बन्ध or affinity which as a rule, is established between two things. And these two things are the two different roots. Affinity or connection is seen to exist between two similar objects and not dissimilar ones. Thus धातु here implies its sense and not itself. Moreover affixes like लट्, लिट् etc. are enjoined after a root according as its sense may be, and not according as the root may be ; cp—‘वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातो लट् स्यात्’ under वर्तमाने लट् । Thus it is only dwelling upon the sense of the root only that ‘लट्, लिट्’ etc. are enjoined. Well, you may argue, the injunction of लट्, लिट् etc. being done what is the object of this rule here ? You have seen ‘वर्तमाने ‘लट्’ etc, and the instances there of. Here you will see ‘भूते लट्’ etc. in the instances like ‘वसन् ददर्श’, वनानि पश्यन् ययौ, विगाहमानः...उवाच, निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे, गोमनासीत्—etc].

धात्वर्थानाम् etc—Take it for धात्वर्थयोः etc. Affixes are enjoined (after roots) to express a time other than that in which they were (previously) ordained (to take place)—when (or provided) the affinity between the senses of two roots is implied. These affixes, again, will be employed after such root (of the two) as is subservient or subordinate (lit. as expresses a subordinate sense or action) and not after that which is principal—due to the fact that the action which is expressed by a तिङन्त क्रिया (or root) is superior to or has greater importance than any action expressed by a कृदन्त one. Thus—in वसन् ददर्श we have 'भूते लट्' in वसन् ❧ due to the presence of the भूततिङन्त verb ददर्श and not 'वर्तमाने लट्' at the instance of वसन्, the sense of the former (वसन्) being subservient to that of the latter (ददर्श)। Thus he says 'अतीत—' etc, or the sight was effected by the (self same) agent of the past dwelling i.e he (Krishna) saw the sage (Narada) while (He was) residing (at the residence of Vasudeva). The full verse is—

श्रियः पतिः श्रीमति शसितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसन्नि ।

वसन् ददर्शवितरन्तमम्बराद्विरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिः ॥

(शिशुपाल—I, 1st. verse).

* Note that शृत् being made use of in place of लट् the author says भूते लट् and not 'भूते शृत्'—cp—'लटः शृत्शानचावप्रथमा-समानाधिकरणे' (3100).

‘सोमयाजी—’ He will have a Soma-sacrificing son born to him i. e. the birth of such a son (will take place) as will be sacrificing with Soma. This is an instance of भविष्यति णिनि in con. with लुट् though णिनि is employed after यज expressing past action by ‘करणे यजः’ (2996)—सोमेन इष्टवान् सोमयाजी ।

मित—। धातुसम्बन्धे इति । धात्वोः सम्बन्धो धातुसम्बन्धः । अत्र यदि—, धात्वोः सम्बन्धे गम्यमाने यत्र वर्तमानादौ काले इत्येवं व्याख्यायत तदानुपपत्तिः स्यात् । तादृशव्यापारे लकारविधानाभावात् । धात्वर्थातिरिक्तव्यापारे धातुसम्बन्धस्य कुदाप्यनुपलम्भाच्च । तथाचोक्तमभियुक्तैः—‘विशेष्य’ नाभिधा गच्छत् क्षीणशक्तिर्विशेष्ये’ इति, ‘शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव’ इति च । अतएव मनोरमायां—‘स्वार्थ-स्मारणेनोपक्षीणत्वादित्युक्तम् । एवञ्चात्र लाक्षणिक एवार्थोऽभ्युपगतः नाभिधानिक्तः । ततश्च धातुपदेन तदर्थो लक्षित इति मत्वा व्याचष्टे—धात्वर्थनामिति । अत्र बहुवचनमविवक्षितम् । धात्वर्थयोरित्येवेष्टम् । बहुवचनन्तु दृष्टान्तबाहुल्याभिप्रायम् । सम्बन्धे इति—गम्ये सतीति शेषः । यत्रकाले इति—कालविशेषवृत्तेरेवं धातोर्लङादिविधानात् इति ‘वर्तमाने लट्’ इत्यादौ स्पष्टम् ; ततश्च यत्रकालविशेषे ये लङादिप्रत्यया विहिततास्ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे प्रतीयमाने ततोऽन्वस्मिन्नपि काले स्फुरित्यर्थः । ननु तथापि कौटुशे काले किंविधः प्रत्ययो भवेदिति विष्यष्ट-विनिगमकाभावात् कथमत्र कर्तव्यनिर्णयः स्यादित्याशङ्क्य समाधिमाह—तिङन्त-वाच्यक्रियाया इति । अयमर्थः—अत्र धात्वर्थसम्बन्धव्यापारे क्रिया तावद् द्विविधा । तिङ्प्रत्ययनिष्पन्ना कृतप्रत्ययनिष्पन्ना च । तत्र आद्या मुख्या । अपरा तु गौणी । एवं स्थिते तिङन्तवाच्यक्रियानुमानेनैव कृदन्तवाच्यक्रिया नेया न तु तद्विपरीतम् । गौणस्यैव प्रधानानुसरणस्य न्याय्यत्वात् । न ह्यतृकृष्टोऽपकृष्टमनुसरति । एवं ‘वसन् ददर्शवतरन्तमम्बरात्—,’ ‘वनानि पश्यन् ययौ’ इत्यादौ ‘वसन्’, पश्यन्’ इत्यादयः क्रमेण दर्शनगमनादितत्तत्तिङन्तवाच्यक्रियाणां कालानुसारेण वर्तमाने, भूते, भविष्यति वेत्युपाधिं लभन्ते । तदाह—भूते लङिति । ‘लटः’ शतशानचावप्रथमासमानाधि-

करणे' इति सूत्रात्तद्व्यतिरेकशानचयोः प्रयोगादेवमुक्तम् । अतीतकालकर्तृकमिति—
अतीतकाले कर्ता यस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ'
इतिज्ञापकात् । अतीतवास-कर्ता कर्ता यस्येति विग्रह इति तत्त्वबोधिनी । अनद्यतन—
भविष्यति णिनिमुदाहरति—सोमयाजी अस्य पुत्र इति । सोमिनेष्टवान् सोमयाजी
'करणे यजः' (३१००) इति भूताधिकारे णिनिर्विहितः । स चात्र भवितेति अनद्यतन-
भविष्यदर्थकलुडाख्यतिङन्तवाच्यप्रधानक्रियानुसारेण अनद्यतनभविष्यदर्थवाचकः ।
गुणभूतत्वात्तस्य । तदाह—यद्यमाणा इति । भविष्यदर्थव्योतनार्थमिदम् । एवमुदा-
हरणद्वये कचिद्भूतेन वर्तमानबाधः क्वचिच्चानागतेन भूतबाधः । एवमन्यत्र । ननु
स्यादेतत् । अध्याहारलक्षणाभ्यामपि यथोक्तकार्यसिद्धेरितद् 'धातुसम्बन्धे—' इति सूत्रं
व्यर्थम् । उक्तं हि—(वाक्यपदीये ?)

व्यवहारस्य विषयेऽध्याहृते लक्षितेऽपि वा ।

भूतभाविप्रत्ययार्थाः सम्बद्धान्तां यथायथम् ॥ इति

तथाच—सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता, अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनितेत्यत्र
सोमयाजीति अग्निष्टोमयाजीति च भूते एव णिनिः । भवितेति जनितेति सम्बन्धात्
'इत्थं व्यवहरिष्यमाणः' पुत्रो भवितेतुक्तेऽपि प्रागुक्तार्थो लभ्यते । एवं गोमानासी-
दित्यत्र 'गोमान्' इति व्यवहारविषय आसीदिति गम्यते । लक्षणा तु प्रागेवोक्ता ।
न चैवंविधाध्याहारलक्षणयोरभ्युपगमो मास्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति 'भाविकृत्य-
मासीदि'त्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वेन
युगपत् प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्मादेतावन्तं कालं यद् भावितया व्यवहृतन्तदिदानी-
मासीदित्येव तत्तार्थः । एवं सर्वसामञ्जस्यादिति चेदुच्यते—सूत्रारम्भस्य अध्याहार-
लक्षणालक्षणकेशं विनैवार्थनिर्वाहार्धकत्वादिति सूत्रं सप्रयोजनमेवेति मनोरमाया-
मुक्तम् । भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् । एवं 'कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां
सपत्नेन निवेदयिष्यतः । न विव्यथे तस्य मनो नहि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति ऋषाम्
हितेतिष्यः' । (किरात—१२,) इति निवेदयिष्यत इत्यत्र 'भूते लट्' इति बोध्यम्,
विषये साङ्गचर्यादित्यलम् ।

२८२५ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्धमोः

॥३॥४॥२॥

दी—। पीनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात् तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तद्धमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मै-पदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो भावकर्मकर्तृषु ।

When frequency or intensity is implied लोट् is used after a root (without restriction of tense) and this लोट् is replaced by हि and स्त्र । Thus these हि and स्त्र bar the application of all other तिङ् affixes, and are here respectively designated as परस्मैपदसंज्ञ and आत्मनेपदसंज्ञ as also तिङ्संज्ञ (and not as तिङ् and तङ् affixes due to the inclusion of हि under तिप्, तस्, भि etc. and of स्त्र under त, आतां भ etc). Besides, हि and स्त्र, however, are optionally applied in the matter of i. e in the room of त and ध्वम् affixes respectively. As हि and स्त्र are known to be the second person singular, it should not thereby be understood that they must needs be used in that particular person and number only. They on the other hand, will be freely appointed in the matter of all the three persons and numbers ; cp. the भाष्य 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनानामिष्यते' । This is inferred on the strength of

the injunction of हि and स्व here ; for, as a general rule they could have been used to carry out their respective functions like other affixes even without this particular mention. Thus the application of हि extends to all the three persons and numbers in the cases of परस्मैपदी roots in the active voice, whereas स्व covers such cases of persons and numbers of आत्मनेपदी roots in the matter of भाववाच्य, कर्मवाच्य and कर्तृवाच्य as well. [N. B.—This rule has been illustrated and instanced under the last one].

[Note that no particular sense is enumerated for the लोट in this rule. Hence it is भावे because “अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाभावे भवन्ति” । हि and स्व being substitutes of लोट are also भावे । On “लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति” Haradatta comments “लोडन्तं पुनः पुनर्लवनमाह” ।]

मित— । क्रियासमभिहारे इति । अत्र चत्वारि वाक्यानि । क्रियासमभिहारे इत्येकं वाक्यम्, तस्यार्थमाह—पौनःपुन्ये नृशार्थं चेति, दोत्ये इति । क्रियासमभिहारस्तावद धात्वर्थं विशेषणम् । तच्च लोटो दोत्यते इति भावः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यम् ; तदव्याचष्टे—तस्यचेति । लोट इत्यर्थः । तिङामपवाद इति—प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । हिस्वौ तिङामपवादौ इत्यर्थः । यदि त्वेतौ तिङादीनां स्थाने स्यातामित्याद्येत तदा ‘लुनीहि’ इत्यत्र ‘ई ह्रस्वघोः’ (२४०६) इति ईत्वं न स्यात् तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् । एवं ‘ब्रूहि’ इत्यत्र ‘ब्रूव इट्’ इतीट् स्यादित्यादयो बहुवो दोषा उत्पत्त्येरन् । तस्मांल्लोडादित्कारणमेवादेशौ हिस्वौ भवतो न तु तिवादितिङाम् । ‘तौ च हिस्वौ—’ इति—एतत् तृतीयं वाक्यम् । तच्चानुवृत्तिलभ्यम् । ‘क्रियासमभिहारे लोट्’ इति प्रथमवाक्यात् ‘लोटो हिस्वौ’ इति द्वितीयवाक्ये लोट् इत्यनुवर्तते । तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । ततो ‘लोटो लोट् हिस्वौ’ इति तृतीयवाक्यं पर्यवसितम् । तत्र ‘हि’

इति परस्मैपदप्रतीकां । 'स्व' इति आत्मनेपदप्रतीकम् इति मत्वाह—क्रमेण परस्मैपद-
संज्ञात्मनेपदसंज्ञौ स इति । तिङ्-संज्ञौ चेति—'लोटो लोट् हिस्वौ' इत्यत्र लोट्
हिस्वयोर्विशेषणमित्युक्तम् । न च हिस्वौ लोटौ भवतः किन्तु लोट्धर्माणाविति
सामर्थ्याल्लभ्यम् । तत्रापि यदि मुख्यलोट्सम्बन्धिनो धर्मस्यातिदेशः क्रियेत तदा व्यर्थो
विधिः—'स्थानिवदादेशः—' (५०) इत्येव सिद्धेः । तस्मात् स्थानिवद्भावबल-
लोट्ध्वपदशौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ इति भवतीति तिङ्-संज्ञकत्वम् । सुप्तिङन्त-
पदमिति पदत्वमेतेन सिद्धम् । 'वा च तध्वमोः' इति चतुर्थं वाक्यम् । तच्च
ध्वम् च (इन्द्रः), तयोः । विषयसप्तमी । तदाह—तध्वमोर्विषये त्विति । एतेन
'तिङामपवादत्वात्तद्वाधेन तध्वमोरभावाद् 'वा च तध्वमो' रिति वाक्यशेषासङ्गति-
रिति न चोदनीयमिति भावः । तशब्दो च मध्यमपुरुषैकवचनमेवेति प्राहुः ।
पुरुषैकवचनसंज्ञेति । उक्तकर्मप्रथमाया द्विवचनम्—'अतिदिश्यते' इत्यत्रान्वयः ।
मध्यमपुरुषैकवचनत्वेऽपि हिस्वयोः पुरुषवचनसंज्ञा नास्तीत्यर्थः । सर्वे पुरुषवचन-
साधारणत्वात् । तथा च भाष्यम् "इमौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषाञ्च वचनाना-
मिष्यते" इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञेऽप्यनयोः स्यातां तदा युष्मत्समानाधिकरण्ये
एकत्वे च सति हिस्वाभ्यां भाव्यमेवेति तदर्थं विधिरेश न कर्तव्य इत्यत्र आह—
हिस्वविधानसामर्थ्यादिति । भूवनिगमनमाह—तेनेति । कर्तरौति कर्तृवाच्ये
इत्यर्थः । आत्मनेपदिभ्य इति—स्पष्टम् । उदाहरणानि उपरिष्ठात् 'समुच्चये
सामान्य वचनस्य—' इत्यवोक्तानि ।

२८२६ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥३॥४॥३॥

दी— । अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ।

What has been said above optionally takes place when
congregation of verbs is implied. In other words, when several
actions of the same agent are spoken of together, we have लोट
etc as above, but optionally.

मित—। समुच्चये इति । अनेक-क्रियासमुच्चये इति । एतेनानेककारक-समुच्चये नास्य प्रवृत्तिरित्याहः ।

२८२७ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥३।४।४॥

दो—। आद्ये लोटविधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुरनु-प्रयोज्यः ।

The word पूर्वस्मिन् refers to the first of the two previous rules, 'क्रियासमभिहारे—' (2825) and 'समुच्चये—' (2856) both of which enjoin लोट् । Thus the rule means—In the matter of the former लोटविधि or application of लोट्, the original root only of the लोटन्त form is to be employed after that (लोटन्त form). Here by अनुप्रयोग or after—application is meant simply 'afterwards' and not invariably 'after,' as Bhashya has लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति' where the 1st लुनीहि being intervened by the 2nd, according to invariable after—application there, was no chance of the अनुप्रयोग of लुनाति ।

मित—। यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्येति यथाविधिः यस्याः प्रकृतेर्लोङ् विहितः सैवानुप्रयुज्यते पश्चाद्विधीयत इत्यर्थः । पश्चात् प्रयोगोऽनुप्रयोगः । अनु-प्रयोगइत्यनेन यथा कथञ्चित् पश्चात्प्रयोगमात्रं विवक्षितं न तु 'अव्यवहितपश्चाद-प्रयोगत्वमन्यथा 'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' इति भाष्यासङ्गतेः । पूर्वस्मिन्नित्यनेन प्रागुक्ते 'क्रियासमभिहारे—' (२८२५), 'समुच्चये—' (२८२६) इत्यनयोराद्यं परामृश्यते । तदाह—आद्येलोटविधाने इति । लोटः प्रकृतिभूते लोटप्रकृतिभूत इत्यर्थः । प्रकृतिश्चाव यथा—'लुञ्छेदने' क्रादिः ।

२८२८ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥३।४।५॥

दी—। समुच्चये लोड्घौ सामान्यार्थकस्य धातोरनु-
प्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगादयथायथं लडादयस्तिबादयश्च ।
ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रिया-
समभिहारि द्वे वाच्ये' (वार्तिक)—याहि याहीति याति ।
पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमान—
कालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राह-
यति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात यातेति
यूयं याथ । याहि याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वा-
धीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अधोधूमधीधूमिति यूयमधोध्वे ।
समुच्चये तु—सक्तृन् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं
भुङ्क्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तधूमोस्तु पिवत
खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्धमास्वदधूमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे
हिस्त्री । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन
सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे—सक्तृन् पिवति धानाः खादति ।
अन्नं भुक्ते । दाधिकमास्वदते । एतेन—

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषावलो य इत्यमस्वास्थग्रमहर्दिवं दिवः ॥

—इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतन-
परोक्षा एककर्तृका अस्वास्थप्रक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्च—
स्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीय-
सूक्ते 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वा-

पत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषेकवचनमित्यपि
केषाञ्चिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेतुप्रकृतात् ।

इति लकारार्थ-प्रकरणम् ।

When there is समुच्चय or congregation of verbs in the matter of लोट्प्रयोग or application of लोट्, there takes place the अनुप्रयोग or subjoining of a root bearing almost the same sense i.e. expressing a sense which is similar or common to that of the लोट् roots. In other words—when there is समुच्चय, the single क्रिया of which the समुच्चित verbs are particular instances will have to be subjoined showing the correct पुरुष, वचन । And then लट्, etc, तिप्, etc are to be judiciously (यथायथम्) applied after the subjoined (अनुप्रयोग) root—whence i.e. from the application of लट्, etc in which, the indication or determination of the particular number (संख्या), tense (काल) and person will be manifest. 'क्रियासमभिहारे—' varttika. This enjoins reduplication of the लोट् form which indicates frequency or intensity. Thus याहि याहीति याति—(i.e. he goes after repeated importunity for going.). Here the sense of the portion ending in हि (याहि याहि) is frequent or intense going (on the part of the person addressed) and that of याति is going at present of the (same) single person. The word इति, however, helps to bring out similar connection between the two i.e. suggests the same sense of पौनः पुन्य etc in the case of याति also.

Similarly याहि याहीति यातः, याहि याहीति यान्ति, याहि याहीति यासि etc (under these examples it is easy to see that the अनुप्रयोग याति यातः etc, यासि याथः etc, अयासीत् (लृट्) and यास्यति (लृट्) etc make manifest their number person and tense, whereas याहि is the same in all members and persons etc ; similarly in the cases of 'यात यात—,' (intance of 'त' second per. plural) 'अधीष्व अधीष्व—' and 'अधीष्वम् अधीष्वम्—'etc. [N. B.—Note carefully that these embody the illustrations of the first rule 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तध्वमोः' (२८२५) and the third rule 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' (२८२७)] । Now he goes to illustrate the second rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२८) and the fourth 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' (२८२८) by saying—समुच्चये तु etc. Here, of the two again, the latter 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' is instanced first, beginning from 'सक्तून् पिव—' and ending with '—अभ्यवहरध्वे,' whereas the former 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' is instanced under 'पचे—सक्तून् पिवति etc upto दाधिकमास्वदते' । It is important to note here that लोट् वा लोडन्त forms only—obtained in connection with हि, स्व, त and ध्वम्—are made optional (and not क्रियासमभिहार which according to भाष्य does not deserve to be drawn down here). सक्तून् पिव धानाः खादीत्यभ्य-वहरति—i.e being asked or requested to take the drink of barley and to eat the fried barley (धाना fem.) he partook of both of them. अभ्यवहरति conveys the general sense of eating and drink- ing. Hence this अनुप्रयोग ;—समुच्चय being made by 'पिव' and 'खाद' । Similarly अन्न', मुञ्च्व etc. Here the अनुप्रयोग is आत्मनेपदी (अभ्यवहरते) in connection with स्व which is आत्मनेपद । पचे हिस्वी i.e हि and

ख takes place optionally in the room of त and ध्वम् by '—वा च त-
 ध्वमोः' (२८२५) । Thus—पिव खादित्यभ्यवहरति, भुङ्क्ते आसदतेभ्यवहरते ।
 Here i.e in the above instances of समुच्चय, the similarity (अमेद)
 in relation (अन्वयः = सन्वयः) is effected of the particular (लोटन्त)
 verbs with the sense of the subjoined ones in a general way.
 In other words, eating and drinking are no doubt two parti-
 cular significances of the two particular roots पा and खाद but
 अभ्यवहार constitutes both of them. Hence there exists affinity
 or similarity in sense between the first two (or more verbs)
 and the last. पक्षे सक्तून् etc. Here लोट् being wanting by
 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' there is no use of a root of सामान्यवचन or
 similar significance. By this (एतेन) i.e by the mode of our expla-
 nation of the rule 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) along with 'समुच्चये
 सामान्यवचनस्य, (२८२८) we have served a clear exposition of the
 verse 'पुरीम् अवस्तान्द—' etc (of the great poet Magha—sl. 51.
 canto 1st.). The sense of the verse according to Bhattoji is—
 'That (Ravana) who was mighty enough having declared
 war against Indra (नमुचिद्विट्) caused troubles of heaven (अस्त्रास्थ्य'
 चक्रे) by (i.e in the form of) besieging the city of
 Amaravati, felling the trees of the forest of Nandana, robbing
 (the inhabitants of their) jewels and abducting their wives.
 Thus he (Bhattoji) says 'अवस्तान्दन—' etc. i.e the sense being of the
 अस्त्रास्थ्यक्रिया or the act of causing troubles in the shape of अवस्तान्दन
 (molesting), लवण (chopping or hewing) etc, expressive of
 मृतानयतनपरोच i.e लिट्—अवचस्तान्द etc, and having reference to the

single agent viz Ravana. इह पुनःपुनः—etc. : Here the exposition 'that the sense is—पुनः पुनश्चान्द' or troubled frequently etc is erroneous, because the term 'क्रियासमभिहारे' which implies frequency or intensity has not been carried down (from the first rule 'क्रियासमभिहारे लोट्—' २८२८) to the second 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' (२८२६) and also because this (अनुवृत्ति of क्रियासमभिहार) is open to the objection that there will be duplication of the लोटन्त forms अवखान्द, लुनीहि etc on the score of the varttika 'क्रियासमभिहारे इ वाच्ये' while we have got no such duplication here. Thus this explanation is a total failure. All this refutation is with reference to Mallinatha's 'सर्वङ्गषा' the distinguished commentary on माघ ; for Mallinatha there says सर्वत्र पौनःपुन्येन इत्यर्थः, after making the अनुवृत्ति thus 'अत्र अवखान्द इत्यादौ क्रियासमभिहारे लोट्—' इत्यनुवृत्तौ etc : 'पुरुषवचनसंज्ञे इहनेव्युक्तात्'—cp 'पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते under (२८२५) ।

[N. B.—The sense of the verse as brought out by Bhattoji is not so happy, as it can not make a suitable room for the word 'दिवः' etc.—(See नितभाषिणी) । Hence Nagesha brings forward a different sense which is based on 'विध्यर्थे लोट्' and is thus preferable to that presented by our author in as much as it is simpler, happier and being more preferably intended by the poet. We give below the sense of the said verse according to Nagesha—

Who i. e Ravana being mighty and thus entering into war against Namuchidwit caused disturbance or uneasiness of

heaven day after day ; thus—he ordered his attendants, Ho Besiege the city, cut off Nandan, seize their property and seduce their (god's) wives.

(See also our notes under verse 51 canto I of Sisupalavadham).

For the words of Nagesha see Mitabhashini below].

Here ends the chapter on sequence of tenses.

मित— । समुच्चय इति । समुच्चयोऽत्र अनेकक्रियैकवाक्यस्थानम् । सामान्यमुच्यतेऽनेनेति सामान्यवचनः ['करणाधिकरणयोश्च' (३१००) इति करणे ल्युट्] । तस्य सामान्यद्योतकस्येति यावत् । तदाह—समुच्चये लोड्ङिधावित्यादि । कौटुशैर्धातुभिः सामान्यार्थकस्य धातोरित्यपेक्षायां—समुच्चयमानैरिति बोध्यम् । वक्ष्यति हि अनुवादं स्वयमेव 'समुच्चये तु—सक्तून् पिवेत्यादि' । वक्ष्यते च विशेषस्तत्रैव । अनुप्रयोगादिति—अनुप्रयोगः पञ्चादव्यवहारावः अस्ति अस्तेति 'अर्थ आदिभ्योऽच्' इत्यच् । अनुप्रयुज्यमानाद् धातोरित्यर्थः । यथायथमिति—यथायुक्तम् यथापूर्वमिति वा । तत इति—अनुप्रयोगादिति परामृश्यते । अनुप्रयुज्यमानधात्वन्तर्भूतलडादिस्तिवादिश्चेत्यर्थः । अभिव्यक्तिः=प्रकाशः । तथा च याति, यातः यान्तीत्येवंलक्षणानुप्रयोगात् क्रमेण एकत्वद्वित्वबहुलरूपवचनावगमः, वर्तमानकालबोधः, प्रथमपुरुषाभिव्यक्तिश्च भवति । एवं यासि, याथः, यामि, यावः, अयात्, अयाताम्, इत्याद्यनुप्रयोगेऽपि बोध्यम् । 'याहि याही'त्यादौ तु, तथा 'अधीष्व अधीष्व' इत्यादौ च हिंस्राभ्यां न संख्याकालपुरुषाभिव्यक्तिः । तयोः सर्वसंख्याकालपुरुषसाधारणत्वादित्युक्तम् 'क्रियासमभिहारि—' इति प्रथमसूते । उक्तं हि भाष्ये—'हिस्त्रान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ' इत्यादि । उदानौम् 'क्रियासमभिहारि लोट्—' (२४२५) इति प्रथमसूत्रमुदाहरिष्य'स्तदनुगुणवार्तिकमुपन्यस्यति—'क्रियासमभिहारि हे वाच्ये' इति । पौनःपुन्ये भ्रशार्थे च कौटुहिस्त्रतद्ध्वमानस्य धातो—हि'ब'चनं स्यादित्यर्थः । स्पष्टञ्चैतद्विलं प्रक्रियायां 'सुनोहि सुनोही'त्येवार्थं लुनातीत्यव । याहि याहीति याति इत्यव । अवेदमवधेयम्—

‘क्रियासमभिहारे लोट्—’ ‘यथाविध्यनुप्रयोगः—’ इति प्रथमतः तीयसूत्रयोरैकत्र सन्निवेशः अनुवृत्तिलाभार्थसाम्यात् । व्याख्यातं हि ‘यथाविधि—’ इत्यत्र ‘आद्ये लोड्भिधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोगः’ इति । ततश्चानयोर्गुणपदुदाहरणविषयत्वं फलितम् । उदाहरणानि चात्र—याहि याहीत्यारभ्य यूयमधीध्वे इत्यन्तानि इति बोध्यम् ॥ पुनः पुनरतिशयेन वा धानमिति—अनिर्द्दिष्टार्थकत्वाद् भावार्थकत्वमित्यर्थः । ‘अनिर्द्दिष्टार्थाः प्रत्यया भावे भवन्ति’ इत्युक्तात्वादित्यर्थः । यातीत्यनुसारादपि वर्तमानं धानमिति विभावनीयम् । याहि याहीति ययावित्यादौ तु ‘पुनः पुनरतिशयेन व्यतीतकालिकं धानमितुन्नेयमितिदिक् । ह्यन्तस्यार्थ’ इति—याहि याहीति “हि—अतन्वे”त्यर्थः । एककर्तृकं वर्तमानं धानमिति—एतेन ‘ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिरिति यदुक्तं तत्स्वयमेव प्रतिपादितम् । इतिशब्दस्त्विति—तथाच याहि याहीत्यंशस्य क्रियासमभिहाररूपी यावानर्थस्तावानेव यातीत्यस्येति भावः । एवं यात इत्यादि । याहि याहीति यातः (तौ) । याहि याहीति यान्ति (ते) इत्यादीनि अन्यत्र संख्याकालपुरुषविशेषेष्वनुदाहार्याणीति भावः । याहि याहीत्ययासौत् । लुङ् । याहि याहीति यास्यति । लट् । अधीध्वाधीध्वेति—अत्र ‘स्व’ उदाहृतम् । ध्वं विषये पक्षे इति स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । य अधीध्वमिति । एवम् अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । अध्यैध्वम् । अध्यगौध्वम् । अधिजगिद्धे इति वर्तमानभूतानद्यतन—भूतसामान्य—परोक्षेषूदाहरणानि । इदानीं तुर्यसूत्रमुदाहरति—समुच्चये’ इति । “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यत्र इत्यर्थः । सक्तून् पिव धानाः खादेत्यभ्यवहरतीति । ‘धाना वृष्टयुवाः स्त्रियामि’त्यमरः । आकारान्तोऽयं शब्दः । कर्मवचनम् पिवेति पानार्थकत्वाद्धातोः । खादेति च चर्वणार्थकत्वाद् धातोरित्यनयोर्वैलक्षण्यं च द्रष्टव्यम् । पानभोजनयोर्भेदात् । ‘अभ्यवहरति’ इति तु पानभोजनयोः सामान्येन ग्राहकम् । तेन सामान्यर्थकत्वमस्य स्फुटम् । इत्यभ्यवहरति इति । अनुप्रयोगवलादात्मनेपदम् । पक्षे हि स्वाविति—वा च तध्वमीरिति वाक्यशेषादित्यर्थः । तेन हि पक्षे—पिवखादभ्यवहरतीत्यादि उदाहार्यम् । अत्रेति—‘समुच्चयमानविशेषणमिति पिव खादेति पानभोजनादीनाम् ‘अनुप्रयोगार्थेन’ अभ्यवहरतीति

‘सामान्यार्थेन अभेदेनान्वयः’ भेदेराहित्येन सम्बन्धः अर्थसाम्यादितिभावः । पक्षे सक्तून् पिवतीति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ (२४३६) इति द्वितीयसूत्रेणैकविषयता-
पन्नत्वात् ‘सक्तून् पिव धानाः खादेत्यव्यवहरती’त्यादीनां दाहरणानि । लोडभावपक्षे
तु सक्तून् पिवतीत्यादीनि । अत्र पक्षे सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोऽपि नास्तीति
लक्षितव्यम् । एतेनेति—‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यस्य ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’
इत्यस्य चास्मादुक्तव्याख्यानप्रकारेणेत्यर्थः । इति व्याख्यातमिति—पुरीमवस्कन्देति श्लोका-
नन्तरवर्तिना अन्वयः । कथं व्याख्यातमित्यत आह—अवस्कन्देन लवनादिहृपेति ।
अत्र आदिपदेन मोषणहरणे याच्ते । भूतानद्यतनपरोक्षेति—‘चक्रे’ इति लिङन्तेन
सर्व्वत्र तदर्थेसैवावगमात् । एककर्तृका इति रावणकर्तृका इत्यर्थः । पुर्य्यवस्कन्दनादी-
नां तद्धेतुकत्वात् । अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात्—अवस्कन्दनादिलक्षणमस्वास्थ्यं चक्रे इत्यर्थः ।
तथाचाम्निन् मते इदमत्र श्लोकव्याख्यानम् (श्लोकोऽयं शिशुपालवधे प्रथमसर्गे
५१तमः) :—बली वलवान् यः रावण इत्यर्थः तस्यैवाव प्रकृतत्वात्, नमुचिद्विषा
नमुचिद्विडिन्द्रस्तेन विगृह्य विरोधं विधाय पुरीमवस्कन्दे पुर्या अवस्कन्देन पीडन-
मवरोध इति यावत्, लुनीहि नन्दनं नन्दनवनस्योच्छेदेनम्, सुषाण रत्नानि धनापहरणं
सुषस्तेये इति धातुः, अमराङ्गनाः हर देवयोषिदात्मसात्करणम् इत्यम् इत्येवंलक्षणम्
[अत्र इत्यशब्द इति—शब्दवाचक इति बोध्यम्] दिवः स्वर्गस्य अस्वास्थ्यं चक्रे
स्वास्थाभावसम्पन्नं सोऽङ्गमित्यर्थः चक्रे चकार दिवमस्वस्थीचक्रे इत्यर्थः । एवञ्च
अवस्कन्दनादिलक्षण—समुच्चितक्रियाविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन ‘अस्वस्थीचक्रे’ इत्यनेन
सामान्येनार्थेनान्वय उपपादित इति द्रष्टव्यम् । इहेति—माघकाव्यव्याख्याकृतो
मल्लिनाथस्य सर्व्वङ्गवाख्यायां व्याख्यायां भ्रममुद्घाटयति—पुनः पुनश्चस्कन्दे अवरोध
नन्दनं लुलाव चिच्छेद इत्येवं सर्व्वत्र लिङन्तेन व्याख्याय अत्र ‘अवस्कन्दे’ इत्यादौ
‘क्रियासमभिहारे लोट्—’ इत्यनुवृत्तौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति विकल्पेन काल-
समान्ये लोडित्याह । आह च मल्लिनाथः—अत्र सर्व्वत्र पौनःपुन्य इत्यर्थ इति । अत्र
हिस्त्रयोः संख्याकालपुरुषविशेषाभिव्यञ्जकत्वभावलिङन्तत्वेऽपि व्याख्यानं दोषावहम् ।
ननु चोक्तमनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाभावे भवन्तीति । सामान्येनार्थप्रकाशपरत्वं तस्य ।

क्रियासमभिहारे इत्यस्यानुवर्तनन्तु असम्यगालोचनफलमेव । 'समुच्चयेऽन्य—' इति द्वितीयसूत्रे तदनुवर्तनस्य भाष्यासम्मतत्वात् । तथा 'क्रियासमभिहारे हि वाच्ये' इति वार्तिकात् 'अवस्कन्द अवस्कन्द, लुनीहि लुनीहि' इति सर्वत्र लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । अतस्तादृग्व्याख्यानमनुचितमेवेत्यकामिनापि वक्तव्यमिति भावः । वस्तुतस्तु अत्र स्वमतमपि न सम्यगिव प्रतिभाति । हि शब्दस्तावत्सकलपुरुषवचन-विषये परस्मैपदिभ्य एव कर्तरि विधीयते । तथा सति 'चक्रे' इत्यनुप्रयोगस्य आत्मनेपदं दुरुपपादम् । परस्मैपदस्यैवौचित्यात् । तथा 'दिवः' इति षष्ठान्तस्य स्वव्याख्याने अन्वया भावाच्च । ततश्चैवमपिव्याख्यानं कवेर्नाभिमतमिति प्रतिभाति । अतएव नागेशोऽत्र व्याख्यानान्तरमाह—परित्यज्यादिना । तत्र च तेन 'क्रियासमभिहारे लोट्—' इति प्रथमसूत्रमेवानुसृत्य व्याख्याय 'अहर्दि'वमिति' समभिव्याहारात् 'रावणस्य तथा कर्मशालित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च (सामर्थ्याद्) व्यञ्जनयैव (पौनःपुन्यम्) बुध्यते इत्युक्तम् । परं तदपि न सम्यक् कवेरभिमतञ्च । शब्दस्यैव हि पौनःपुन्यस्य सर्वत्र विवक्षितत्वात् न तु आर्थस्थेति अपरितुष्यन् स्वयमेव व्याख्यानान्तरमाह—'यद्वा अवस्कन्देत्यादीनि विधिलोडन्तान्येव । स्वसेवकप्रेरणा विषयावस्कन्दनादिजन्यमस्वास्था' मनोदुःखचक्रे इत्यर्थे इति । अयमभिप्रायः—सः वली (रावणः) नमुचिद्विषा विगृह्य स्वसेवकान् मकराक्षधूसलोचनादीन् प्रत्येकमाह—याहि भो मकराक्ष पुरीम-अमरावतीम् अवस्कन्द अवस्कन्धि, त्वच्च धूसलोचन नन्दनं वनं लुनीहि शकलीकुरु, त्वमतिकाय रत्नानि सुषाण आत्मसात् कुरु, त्वच्च कुम्भकर्णं अमराङ्गनाः विबुधवनिताः (कर्म) हर अपहरेति । अत्र सर्वत्र विधौ लोट् । इत्थं उक्तप्रकारेण दिवः स्वर्लोकस्य अस्वस्थाय मनः पीडां चक्रे जनयामासेत्यर्थः । इदमेव व्याख्यानं सम्यक् सरलतरं कवेरभिमततरञ्चेति प्रतीयते इत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । केषाञ्चिद् भ्रम एवेति—पुरुषांश्च वचनांश्च चेति भावः । भ्रममेवोपपादयति—पुरुषवचनसंज्ञे इहेति । उक्तमेवैतत् प्राक् प्रथमसूत्रव्याख्यानान्तरे इत्यलमिति शब्दः ॥ ओं तत्सत् ॥

इति श्रीकुमुदरञ्जनकृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां
लकारार्थतिङ्-प्रकरणम् ॥

Errata in Vol III. Part I.

P. 14. line 2, for “गर्गेभ्यो आगतं” read “गर्गेभ्य आगतं” ।

N. B.—P. 21. line 22, (under sutra 1088) for “समर्थात्” the reading in some book. “प्रथमात्” is seen ; but we prefer “समर्थात्” (see our notes in first sutra there).

P. 36. line 2, for “यूव्—” read “युव—” ।

P. 53. line 24 for “जात + ढक्” read “जाता + ढक्” ।

P. 70. line 4, for “कुलान्यटति” read “कुलान्यटति” ।

P. 70. line 22, for “सक्त—” read “सक्तु—” ।

P. 75. line 16, for “कद्रुभिन्नस्य” read “कद्रुभिन्नस्य” (i.e, “कद्रु” is a misprint for “कद्रू”) ।

P. 77. line 6, sutra 1145 for (i) “हान्तिनायन-आथर्वणिक—” read “—हान्तिनायनाथर्वणिक—” ; (ii) for “—सारव-ऐच्चाक—” read “—सारवैच्चाक—” ; for “जैह्लाशिनेय” read “जैह्लाशिनेय” ।

P. 99. line 13, for “कार्माय्यायनिः” read “कार्माय्यायणिः” ।

P. 104. line 13, for “पान्तो—” read “पाण्डो—” ।

P. 115. line 22, for “सुत्या” read “सूत्या” ।

P. 116. line 4, (sutra 1201) & line 16, for “—शीचिहचि—” read “—शीचिहचि—” ।

P. 116. line 14 for “सत्यामुग्र” read “स्रात्यमुग्र” ।

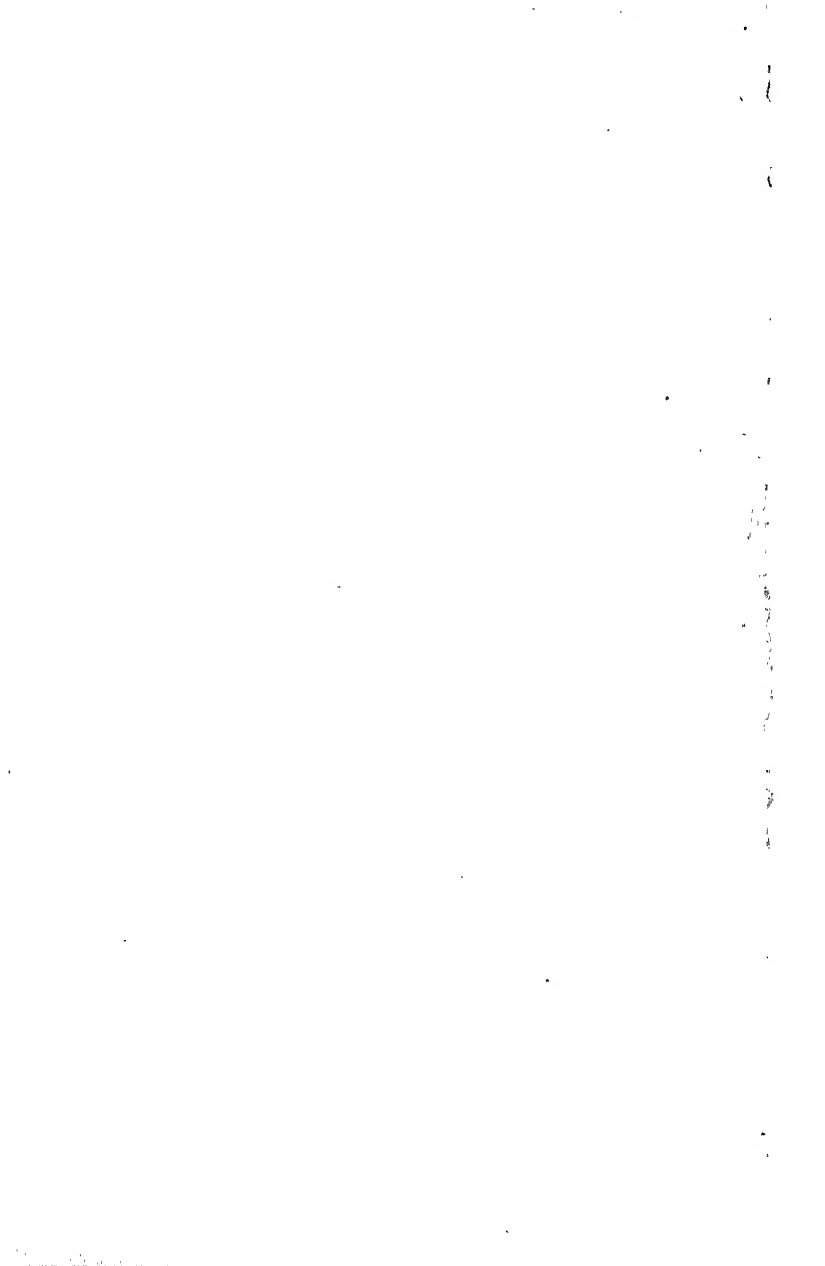
Vol I. Part II.

P. 249. line 22, for “कुतो एतत् लभ्यते” read “एतत् कुतो लभ्यते” ।

P. 331 line 23, P. 383, line 1, for “मानुषी” read “मनुषी” ।

NOW AVAILABLE
Principal S. Ray's & K.

1. Sakuntalam (with Introduction,
Translation, Tika, Notes etc)
2. Uttaracharitam " "
3. Mudra Rakshasam " "
4. Ratnavali " "
5. Swapnavasavadattam, "
6. Meghadutam " "
7. Laghukaumudi " "
8. Evolution of Gita " "
9. Philosophy of Ayurveda "
10. Notes on History of Sanskrit Literature
11. Kiratarjuniyam (I, II, III, XI, XII—
XIII) (each)
12. Sisupalavadham (I, II) (each)
13. Siddhanta-Kaumudi (Vol I. Vol II
Vol III—Part I. Vol IV, Vol. V
[Volume VI (in the press) will complete t

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray. - 451.

Author— Dikshita, Bhattoji.

Title— Siddhanta-Kaumudi. Vol.V.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.